МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 88

— Частина 3 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 05 від 05.05.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Петриченко О.П. АДМІНІСТРАТИВНІ АКТИ У СФЕРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....11

Пирожкова А.С., Домріна М.К., Ковтун М.С. ЕЛЕКТРОННЕ ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ІННОВАЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....17

Поливанюк В.Д. ВИДИ ТА ФОРМИ КОНТРАБАНДНОГО ВВЕЗЕННЯ (ВИВЕЗЕННЯ) НА ТЕРИТОРІЮ (З ТЕРИТОРІЇ) УКРАЇНИ НЕЗАКОННИХ МІГРАНТІВ, ТОВАРНО-МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ, НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ТА ЇХ ПРЕКУРСОРІВ..... 23

Проць І.М., Скриньковський Р.М., Пєтков С.В. ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ У СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ..... 28

Рєзнік О.М., Горобець Н.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ «ЗЕЛЕНОЇ» ЕКОНОМІКИ В АСПЕКТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН..... 35

Сарнавський М. ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ..... 41

Ступник Я.В., Парамонов Н.В., Фурик Б.Ю. ДО ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЛАСНОЇ БЕЗПЕКИ ПРАВООХОРОНЦІВ ПІД ЧАС НАДАННЯ ДОМЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ..... 49

Турчинов К.О. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ДЕЛЕГОВАНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВА)..... 55

Хімко Я.П. СТАНДАРТИЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ХМАРНИХ СЕРВІСІВ..... 61

Царук А.В., Адамчук С.В., Байдич Р.О. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ ПРИЗИВНОГО ВІКУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 67

Циганок Ю.В. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ОСВІТНІЙ АСПЕКТ.....73

Шаповалова К.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УПРАВЛІННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ..... 78

Шевченко М.В. ЗНАЧЕННЯ ТА ШЛЯХИ ГАРАНТУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО, ФІНАНСОВОГО ТА МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ДЕЛЕГОВАНИХ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ..... 87

Шерстюк С.В., Шерстюк К.Д. АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ.....92

Шорський П.О. СУЧАСНІ ПРАВОВІ СКЛАДОВІ
ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ.....99

Ялі А.І. ЗАХОДИ ЗАОХОЧЕННЯ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ
ДО ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ:
ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ДЕРЖАВАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....112

**РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Авраменко С.М., Мельник А.Р. ЛАТЕНТНІСТЬ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА:
ПРИЧИНИ ТА СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ.....117

Бабайлова Л.М. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДОВКІЛЛЮ,
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....123

Войцещук А.А. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА
КВАЛІФІКУЮЧИХ ОЗНАК ВТРАТИ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА (СТ. 413 КК УКРАЇНИ)..... 128

Жданова А.В. СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ВИКЛИКИ ТА НОВІ ПІДХОДИ..... 136

Красницький І.В. СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ НОРМАМИ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ
АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ ТА ПРО ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ
АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ:
ПИТАННЯ ЯКОСТІ УНОРМУВАННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ..... 142

Марко С.І. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ
КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ..... 150

Овсійчук Т.П. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ
ЯК ПРЕДМЕТА НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ.....157

Пилипець А.Ю. СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ,
ЩО ПОЛЯГАЮТЬ У НЕЗАКОННІЙ ПРОПАГАНДІ.....162

Серкевич І.Р., Лісіцина Ю.О. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННИМ ОБ'ЄДНАННЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 168

Стручаєв М.Ф. ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ЖЕРТВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 361 ККУ..... 176

Ткаченко В.В. ОСНОВНІ АСПЕКТИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ (АНАЛІЗУ)
ЗЛОЧИННОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ..... 181

Турлова Ю.А., Тернавська А.А. ТИПОЛОГІЧНИЙ РОЗПОДІЛ ОСІБ,
ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ
У СФЕРІ РАДІОЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....189

**РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Боржецька Н.Л. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ДІЇ
ЯК ПОНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....196

Буренко О.В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ СИСТЕМ ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ..... 204

Вітушинська О.О. ФОРМИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗАКОННОСТІ ПРИЙНЯТИХ РІШЕНЬ СЛІДЧИМИ СУДДЯМИ, ЯКІ НЕ ПІДЛЯГАЮТЬ ОСКАРЖЕННЮ..... 210

Войтович Є.М., Іншекова Ю.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ..... 215

Волобуєв А.Ф. САМОСТІЙНЕ ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ: ТРУДНОЩІ І ПЕРСПЕКТИВИ.....222

Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ НАРКОБІЗНЕСУ.....228

Губенко І.В. ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ..... 236

Дерев'янко М.І., Ільченко С.Ю. ВСТАНОВЛЕННЯ ПОДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....242

Дяченко Е.В. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ «ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД).....248

Зінич Л.В.,СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО ПЛАГІАТ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ..... 256

Козубська А.В. СЛІДОВА КАРТИНА ЗАЛИШЕННЯ В НЕБЕЗПЕЦІ МАЛОЛІТНЬОЇ ОСОБИ.....263

Колос М., Стрельбіцька Л. СТАТУС ПРОКУРОРА НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАСАДИ ЗМАГАЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....269

Косохатько Б.С. ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ З ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ В РАМКАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....277

Крутік Ю. НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР ОБРОБКИ ПОПЕРЕДНІХ ДАНИХ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ API/PNR..... 285

Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. СЛІДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОБСТАВИНИ ЙОГО ВЧИНЕННЯ..... 291

Матіс Якуб. НЕПРАВДИВИЙ ЕКСПЕРТНИЙ ВИСНОВОК.....296

Мілімко Л.В., Жидовцев Я.В. ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....302

Олійник Ю.Я. ДОПИТ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ..... 309

Павлюх О.А., Коломієць Д.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ.....314

Погорецький М.А., Старенький О.С. БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДУ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....320

Привиденцев О.Г., Артюх Н.Г., Бадов Р.О. ВТРУЧАННЯ У ПРИВАТНЕ СПІЛКУВАННЯ
В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ:
НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ВВЕДЕННЯМ ВОЄННОГО СТАНУ..... 329

Степанов В.А., Челпан Ю.В. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАКОННОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ
ЗА ОСОБОЮ, РІЧЧЮ АБО МІСЦЕМ.....335

Хоменко Ю.І. ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ
ЯК ОДИН З ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ
ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....342

Чепурна Т.В., Пясковський В.В. ПРЕДМЕТ ПРОТИПРАВНОГО ПОСЯГАННЯ
СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ,
УЧИНЕНИХ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....348

Чугаєвський А.А. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ
У КОНТЕКСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ..... 354

Школьніков В.І. ТЕХНОЛОГІЇ ОБРОБКИ ТА АНАЛІЗУ РУХУ
МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ (НАДАННЯ ПОСЛУГ)
ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....361

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Басюк Ю.М. ОТОТОЖНЕННЯ АДВОКАТА З КЛІЄНТОМ:
ЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....368

Бессонов О.В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ВПРАВОСУДДІ.....375

Клименко Г.О. ПОРЯДОК ПРОХОДЖЕННЯ СТАЖУВАННЯ ДЛЯ НАБУТТЯ ПРАВА
НА ЗАНЯТТЯ АДВОКАТСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕФОРМУВАННЯ.....381

Ярема О.Г. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИХ ПРИНЦИПІВ
ОРГАНІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....387

CONTENTS

SECTION 7 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Petrychenko O.P. ADMINISTRATIVE ACTS IN THE SPHERE OF FUNCTIONING OF THE NATURAL GAS MARKET OF UKRAINE: PROBLEMS OF LEGISLATIVE REGULATION....11

Pyrozhkova A.S., Domrina M.K., Kovtun M.S. E-GOVERNANCE IN UKRAINE: INNOVATIONS, CHALLENGES, AND DEVELOPMENT PROSPECTS....17

Polyvaniuk V.D. TYPES AND FORMS OF SMUGGLING OF ILLEGAL MIGRANTS, GOODS, NARCOTICS AND THEIR PRECURSORS INTO (FROM) THE TERRITORY OF UKRAINE.... 23

Prots I.M., Skrynkovskyy R.M., Petkov S.V. THE INSTITUTE OF MILITARY DUTY IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE....28

Reznik O.M., Horobets N.S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE «GREEN» ECONOMY IN THE ASPECT OF ENSURING THE ECONOMIC SUSTAINABILITY OF UKRAINE: CURRENT STATE.... 35

Sarnavskyi M. FORMATION OF THE INSTITUTE OF MILITARY OMBUDSMAN IN UKRAINE: THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE PRINCIPLE OF INDEPENDENCE.... 41

Stupnyk Ya.V., Paramonov N.V., Furyk B.Yu. ON THE ISSUE OF ENSURING THE SAFETY OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS WHEN PROVIDING FIRST AID TO THE POPULATION....49

Turchynov K.O. JUDICIAL CONTROL OF DELEGATED LEGISLATION (BASED ON THE EXAMPLE OF THE ANGLO-AMERICAN LEGAL SYSTEM)....55

Khimko Ya.P. STANDARDIZATION OF INFORMATION SECURITY OF CLOUD SERVICES.... 61

Tsaruk A.V., Adamchuk S.V., Baidych R.O. PROBLEMATIC ISSUES OF IDENTIFYING AND PROSECUTING PERSONS OF MILITARY AGE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT....67

Tsyhanok Y.V. PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF LEGAL REGULATION OF AUDIT ACTIVITY IN UKRAINE: EDUCATIONAL ASPECT....73

Shapovalova, K.I. LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE HUMAN RIGHTS COMPLIANCE DEPARTMENT IN THE FIELD OF GENDER EQUALITY....78

Shevchenko M.V. SIGNIFICANCE AND WAYS OF ENSURING MATERIAL, FINANCIAL AND METHODOLOGICAL SUPPORT FOR EXECUTION OF DELEGATED POWERS....87

Sherstiuk S.V., Sherstiuk K.D. ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE FIELD OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS.... 92

Shorskyi P.O. MODERN LEGAL COMPONENTS OF INFORMATION AND LEGAL REGULATION OF MANAGERIAL ACTIVITIES IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE....99

Yali A.I. INCENTIVE MEASURES APPLIED TO CIVIL SERVANTS: LEGISLATIVE REGULATION IN EASTERN EUROPEAN STATES....112

SECTION 8. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Avramenko S.M., Melnyk A.R. LATENCY OF DOMESTIC VIOLENCE:
CAUSES AND WAYS TO OVERCOME IT..... 117

Babaylova L.M. COMPENSATION FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE
IN CRIMINAL PROCEEDINGS: INTERNATIONAL EXPERIENCE..... 123

Voitseshchuk A.A. CRIMINAL AND LEGAL CHARACTERISTICS
OF QUALIFYING FEATURES OF LOSS OF MILITARY PROPERTY
(ARTICLE 413 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE).....128

Zhdanova A.V. SUBJECTS OF CRIMINAL OFFENSES
IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION:
CHALLENGES AND NEW APPROACHES.....136

Krasnytskyi I.V. CORRELATION BETWEEN THE PROVISIONS ON ABUSE OF POWER
OR OFFICIAL POSITION AND ON ABUSE OF POWER OR OFFICIAL AUTHORITY:
ISSUES OF QUALITY OF REGULATION AND LAW ENFORCEMENT..... 142

Marko S.I. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES
AGAINST THE ENVIRONMENT.....150

Ovsiichuk T.P. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF DEFINING VIRTUAL ASSETS
AS THE SUBJECT OF ILLICIT ENRICHMENT..... 157

Pylypets A.Yu. THE SYSTEM OF CRIMINAL OFFENSES RELATED
TO ILLEGAL PROPAGANDA..... 162

Serkevych I.R., Lisitsyna Yu.O. CRIMINAL LAW POLICY IN THE FIELD
OF COMBATING CRIMINAL ASSOCIATIONS UNDER MARTIAL LAW..... 168

Struchaiev M.F. VICTIMOLOGICAL CHARACTERISTICS OF VICTIMS
OF A CRIMINAL OFFENCE UNDER ARTICLE 361
OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....176

Tkachenko V.V. MAIN ASPECTS OF CRIMINOLOGICAL CHARACTERIZATION (ANALYSIS)
OF CRIME DURING MARTIAL LAW..... 181

Turlova Yu.A., Ternavska A.A. TYPOLOGICAL DISTRIBUTION
OF INDIVIDUALS COMMITTING CRIMINAL OFFENSES
IN THE FIELD OF RADIOECOLOGICAL SAFETY..... 189

**SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE;
JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY**

Borzhetska N.L. PROCEDURAL ACTIONS AS A CONCEPT
OF UKRAINIAN CRIMINAL PROCEEDINGS..... 196

Burenko O.V. FOREIGN EXPERIENCE OF USING VIDEO SURVEILLANCE SYSTEMS
BY LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN COMBATING CRIME..... 204

Vitushynska O.O. FORMS OF JUDICIAL CONTROL OVER THE LEGALITY
OF DECISIONS MADE BY INVESTIGATING JUDGES
THAT ARE NOT SUBJECT TO APPEAL..... 210

Voitovych E.M., Inshekova Y.Y. PECULIARITIES OF PRESCRIBING
AND CONDUCTING MOLECULAR GENETIC EXAMINATION
DURING THE INVESTIGATION OF A FORCED DISAPPEARANCE OF A PERSON..... 215

Volobuiev A.F. INDEPENDENT INVOLVEMENT OF AN EXPERT
BY THE DEFENSE PARTY:
DIFFICULTIES AND PROSPECTS.....222

Hora I.V., Kolesnyk V.A., Popovich I.I. CERTAIN ISSUES OF FORENSIC SUPPORT
FOR COMBATING ILLEGAL DRUG TRAFFICKING.....228

Hubenko I.V. FIRE-TECHNICAL EXPERTISE DURING THE INVESTIGATION
OF THE DESTRUCTION OR DAMAGE OF FLORA OBJECTS.....236

Derevyanko M.I., Ilchenko S.Y. ESTABLISHING THE EVENT OF A CRIMINAL OFFENSE:
PROBLEMATIC ISSUES OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... 242

Diachenko E.V. THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT
OF PREVENTIVE DETENTION IN THE CRIMINAL PROCESS (SOVIET PERIOD)..... 248

Zinych L.V. FORENSIC EXAMINATION OF DIGITAL EVIDENCE IN PLAGIARISM CASES:
.METHODOLOGY AND PROOF ISSUES..... 256

Kozubska A.V. TRACE PICTURE OF LEAVING
A YOUNG PERSON IN DANGER.....263

Kolos M., Strelbitska L. STATUS OF THE PROSECUTOR AT THE STAGE
OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLE
OF COMPETITIVE CRIMINAL PROCEEDINGS..... 269

Kosokhatko B.S. PROBLEMS OF USING OPEN-SOURCE INTELLIGENCE
IN THE INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED WITHIN THE FRAMEWORK
OF AN INTERNATIONAL ARMED CONFLICT.....277

Krutik Y. PASSENGER INFORMATION UNIT AS THE UNIT
OF THE API/PNR SYSTEM OPERATION..... 285

Lukyanchikov E.D., Lukyanchikov B.Y., Mykytenko O.B. TRACES OF A CRIMINAL OFFENSE
AS A SOURCE OF INFORMATION
ABOUT THE CIRCUMSTANCES OF ITS COMMITMENT.....291

Matis Jakub. FALSE EXPERT REPORT.....296

Milimko L.V., Zhydovtsev Y.V. ELECTRONIC EVIDENCE
IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....302

Oliinyk Y.Y. INTERROGATION OF AN EXPERT IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
PROBLEMATIC ASPECTS.....309

Pavliukh O.A., Kolomiets D.V. ENSURING THE ACTIVITIES
OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES DURING THE SEARCH.....314

Pohoretskyi M.A., Starenkyi O.S. JUDICIAL IMPARTIALITY
IN CRIMINAL PROCEEDINGS THROUGH THE LENS OF THE CASE LAW
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... 320

Pryvydentsev O.G., Artiukh N.G., Badov R.O. INTERFERENCE WITH PRIVATE COMMUNICATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: LEGISLATIVE NOVELTIES RELATED TO THE INTRODUCTION OF MARTIAL LAW..... 329

Stepanov V.A., Chelpan Y.V. CONCEPT AND FEATURES OF LAWFUL SURVEILLANCE OF A PERSON, OBJECT OR PLACE.....335

Khomenko Y.I. THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY AS ONE OF THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY..... 342

Chepurna T.V., Pyaskovsky V.V. THE SUBJECT OF UNLAWFUL ENCROACHMENT OF OFFICIAL CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY LAW ENFORCEMENT OFFICERS.....348

Chuhaievskyi A.A. THE CONCEPT AND CLASSIFICATION OF MENTAL DISORDERS IN THE CONTEXT OF CRIMINAL JUSTICE.....354

Shkolnikov V.I. TECHNOLOGIES OF PROCESSING AND ANALYSIS OF MATERIAL ASSETS FLOW (SERVICE PROVISION) DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION.....361

SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER

Basiuk Y.M. IDENTIFICATION OF A LAWYER WITH A CLIENT: ETHICAL AND PRACTICAL ASPECTS IN THE MODERN CONDITIONS..... 368

Bessonov O.V. FOREIGN EXPERIENCE IN THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE JUDICIARY.....375

Klymenko H.O. THE PROCEDURE FOR COMPLETING AN INTERNSHIP TO OBTAIN THE RIGHT TO PRACTICE LAW IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR REFORM.....381

Yarema O.G. THEORETICAL RESEARCH OF THE SYSTEM-FORMING PRINCIPLES OF THE ORGANIZATION OF THE JUDICIAL PROCEEDINGS IN UKRAINE..... 387

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.1

АДМІНІСТРАТИВНІ АКТИ У СФЕРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Петриченко О.П.,
аспірант кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Петриченко О.П. Адміністративні акти у сфері функціонування ринку природного газу України: проблеми законодавчого регулювання.

Стаття присвячена проблемам законодавчого регулювання адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу. Автор відзначає вагоме значення Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р. для реалізації в Україні, у тому числі у сфері функціонування ринку природного газу, Хартії основоположних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. та європейських актів «м'якого» права («soft» law) у сфері «доброго» адміністрування. Підкреслено, що адміністративні акти у сфері функціонування ринку природного газу вирізняються загальними ознаками – властивими усім адміністративним актам, так і спеціальними (їх сферою є публічне адміністрування у сфері функціонування ринку природного газу; адміністративними органами є Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Державна інспекція енергетичного нагляду України та ін.; заявниками або іншим адресатами щодо таких адміністративних актів є оператор газотранспортної системи та інші, передбачені законом, суб'єкти ринку природного газу). Адміністративні акти у сфері функціонування ринку природного газу можуть бути класифіковані на: 1) сприяючі (позитивні) – акти, пов'язані із забезпеченням прав суб'єктів господарювання або інших передбачених законодавством осіб у сфері функціонування ринку природного газу; 2) обтяжуючі (негативні) – ті акти, які покладають на суб'єктів господарювання або інших передбачених законодавством осіб певні зобов'язання. Прийняття ЗАП позитивно відзначилось на вдосконаленні процедури видання адміністративних актів у сфері забезпечення функціонування ринку природного газу, що поряд з іншим передбачало: європеїзацію принципів взаємодії адміністративних органів, які реалізують завдання та функції у сфері функціонування ринку природного газу, та приватних осіб; вдосконалення процедури видання адміністративних актів, пов'язаних із наданням адміністративних послуг у сфері функціонування ринку природного газу України; вдосконалення правового статусу суб'єктів адміністративної процедури у сфері функціонування ринку природного газу України; модернізацію інспекційної (контрольно-наглядової) процедури у сфері функціонування ринку природного газу України та ін.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, ринок природного газу, публічне адміністрування у сфері забезпечення функціонування ринку природного газу, адміністративний акт, адміністративна процедура.

Petrychenko O.P. Administrative acts in the sphere of functioning of the natural gas market of Ukraine: problems of legislative regulation.

The article is devoted to the issues of legislative regulation of administrative acts in the field of ensuring the functioning of the natural gas market. The author highlights the significant importance of the Law of

Ukraine “On Administrative Procedure” dated February 17, 2022, for the implementation of the Charter of Fundamental Rights of the European Union of December 7, 2000, and European “soft law” acts in the field of good administration in Ukraine, including in the area of the natural gas market. It is emphasized that administrative acts in this sphere share both general features typical of all administrative acts and specific ones. These specific features include their focus on public administration in the area of ensuring the functioning of the natural gas market; the administrative bodies involved are the National Energy and Utilities Regulatory Commission, the State Energy Supervision Inspectorate of Ukraine, and others; applicants or other recipients of such administrative acts include the gas transmission system operator and other market participants as defined by law. Administrative acts in the field of the natural gas market operation can be classified as follows: 1) facilitative (positive) – acts aimed at ensuring the rights of business entities or other persons provided for by law in the sphere of the natural gas market operation; 2) burdensome (negative) – acts that impose certain obligations on business entities or other persons provided for by law. The adoption of the Law on Administrative Procedure has positively influenced the improvement of the procedure for issuing administrative acts in this field. Among other things, it has provided for: the Europeanization of the principles governing interaction between administrative bodies performing tasks and functions in the natural gas market and private individuals; improvement of the procedure for issuing administrative acts related to the provision of administrative services in this area; enhancement of the legal status of participants in administrative procedures within the natural gas market; modernization of the inspection (supervisory and control) procedure in this sphere, and more.

Key words: administrative and legal support, natural gas market, public administration in the sphere of ensuring the functioning of the natural gas market, administrative act, administrative procedure.

Постановка проблеми. В умовах реформування адміністративно-правового забезпечення функціонування ринку природного газу в Україні на шляху його адаптації до європейських стандартів вагомого значення набуває аналіз правових актів, які видаються суб’єктами публічної адміністрації у цій сфері. Безпосередньо це стосується адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу в Україні, їх природи, ознак, видів, процедури видання тощо. Наведене питання пов’язане із необхідністю аналізу законодавчих ініціатив, які стосуються, з однієї сторони, вдосконалення правового статусу суб’єктів публічної адміністрації, що забезпечують формування і реалізацію державної політики на ринку природного газу, а також здійснюють інші завдання та функції у цій сфері, та, з іншої сторони, визначають засади взаємовідносин між суб’єктами публічної адміністрації та приватними особами у процесі постачання природного газу, надання послуг з його транспортування, розподілу, зберігання (закачування, відбору) тощо. Особливого значення аналіз проблематики адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу набуває у світлі прийняття та набуття чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам адміністративно-правового забезпечення функціонування економіки, у тому числі нафтогазової галузі, присвятили свої праці низка вчених-адміністративістів, як-то Д.О. Бакай, Л.Р. Біла-Тіунова, Н.В. Добрянська, С.В. Ківалов, М.С. Ковтун, Т.О. Коломоєць, Т.М. Кравцова, В.Ф. Опришко, Є.В. Петров, О.П. Рябченко та ін. У свою чергу, доводиться констатувати, що проблеми адміністративно-правового забезпечення функціонування ринку природного газу в Україні ще не отримали комплексної наукової розробки, а аналізуються переважно у контексті більш загальної проблематики або ж на рівні окремих публікацій (Я.С. Бенедик, Я.Г. Воронін, Н.В. Добрянська та ін.). Поряд з іншим це стосується адміністративних актів як особливих правових актів у сфері функціонування ринку природного газу в Україні.

Мета цієї наукової статті полягає у аналізі сутності та особливостей адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу, їх видів та основних новацій законодавчого регулювання процедури видання у світлі прийняття та набуття чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р. (далі – ЗАП) вирізняється євроінтеграційним змістом та значенням. Предмет його регулювання охоплює відносини органів виконавчої влади, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб’єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгля-

ду і вирішення адміністративних справ шляхом прийняття та виконання адміністративних актів [2, ст. 1]. Як відзначають експерти, ЗАП забезпечує: зближення національного законодавства з європейським; імплементацію найкращих європейських традицій «належного» («доброго») адміністрування; встановлення єдиних (у більшості проваджень – однакових) правил, за якими здійснюється розгляд і вирішення адміністративних справ; встановлення чітких прозорих правил взаємодії між особою та адміністративним органом, закріплення прав та обов'язків всіх суб'єктів адміністративного провадження; поширення дії на суспільні відносини, які нині не мають належного правового регулювання, зокрема, це стосується можливостей реалізації та захисту законних інтересів особи, відкликання та визнання недійсними адміністративних актів та ін. [9, с. 196].

Ухвалення ЗАП сприяє реалізації в Україні, у тому числі у сфері функціонування ринку природного газу, Хартії основоположних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. Зокрема, у ст. 41 «Право на добре адміністрування» цієї Хартії закріплено такі приписи: 1) кожна особа має право на розгляд своєї справи неупереджено, справедливо та у відповідні терміни установами, органами, офісами та агентствами ЄС; 2) це право включає: а) право кожної особи бути вислуханою до того, як будуть вжиті будь-які індивідуальні заходи, які могли б вплинути на неї чи на нього; б) право кожної особи на доступ до її файлів із дотриманням законних інтересів конфіденційності та професійної та ділової таємниці; в) адміністрація має зобов'язання вмотивовувати свої рішення; 3) кожна особа має право отримувати від ЄС будь-які збитки, завдані її установами або її службовцями під час виконання своїх обов'язків відповідно до принципів, загальних для законодавства держав-членів [1]. Прийняття ЗАП сприяє впровадженню в Україні й європейських актів «м'якого» права («soft» law) у сфері «доброго» адміністрування, як-то резолюції Комітету Міністрів Ради Європи (77) 31 «Про захист особи стосовно актів адміністративних органів» від 28.09.1977 р., рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(87)16 «Щодо адміністративних процедур, які стосуються великої кількості осіб» від 17.09.1987 р., CM/Rec(2007)7 «Щодо доброго адміністрування» від 20.06.2007 р., CM/Rec(2007)4 «Щодо місцевих та регіональних публічних послуг» від 31.01.2007 р. [7].

Окремою складовою предмету регулювання ЗАП є відносини у сфері функціонування ринку природного газу. У ході приведення законодавства у відповідність до положень ЗАП до законодавства у сфері функціонування ринку природного газу були внесені відповідні зміни [3]. Зокрема, у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про ринок природного газу» від 09.04.2015 р. закріплено, що *«відносини щодо прийняття, набрання чинності, оскарження в адміністративному порядку, виконання, припинення дії адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу регулюються Законом України «Про адміністративну процедуру» з урахуванням особливостей, визначених цим Законом та Законом України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг»* [5]. Із вищенаведеної норми слідує наступне. По-перше, ЗАП регулює відносини щодо видання адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу. По-друге, при правовому регулюванні відносин щодо видання адміністративних актів застосовується поєднання загальних та спеціальних правових норм. Загальними є норми ЗАП тоді як спеціальні норми, що мають пріоритет відносно загальних, мають місце у законах України «Про ринок природного газу» та «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг».

Адміністративні акти займають особливе місце в системі актів публічної адміністрації, до яких за сучасних умов також відносять політико-правові, програмні, планувальні, нормативно-правові акти, процедурні рішення та дії, кадрові, організаційно-розпорядчі акти, адміністративні договори, фактичні дії та технічні (прості) акти [8, с. 45-46]. Поняття «адміністративний акт» розкривається у п. 3 ч. 1 ст. 2 ЗАП як «*рішення або юридично значуща дія індивідуального характеру, прийняте (вчинена) адміністративним органом для вирішення конкретної справи та спрямоване (спрямована) на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб)*» [2]. Адміністративні акти вирізняються від інших актів публічної адміністрації у сфері функціонування ринку природного газу низкою особливостей. Враховуючи законодавчо закріплене поняття «адміністративний акт» та його прояви у сфері функціонування ринку природного газу можна відзначити загальні та спеціальні ознаки адміністративних актів у цій сфері. Загальними є ті ознаки, що властиві для будь-якого адміністративного акту: владність, правовий, індивідуальний, підзаконний характер, офіційність, видається адміністративним органом, зовнішня дія та ін. [10, 11 та ін.]. Як слушно відзначає В.П. Тимощук, визначальними ознаками будь-якого

адміністративного акта є його прийняття адміністративною владою (адміністративним органом), індивідуальність (конкретність) та зовнішня дія [12, с. 33].

З-поміж спеціальних ознак адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу можна відзначити такі:

– *сферою їх видання* є публічне адміністрування у сфері функціонування ринку природного газу, під яким можна розуміти виконавчо-розпорядчу діяльність уповноважених на те законодавством України суб'єктів публічної адміністрації, що пов'язана із реалізацією державної політики, прийняттям індивідуальних рішень щодо суб'єктів господарювання та інших передбачених законодавством осіб відносно правовідносин, які виникають у процесі купівлі-продажу, постачання природного газу, а також надання послуг з його транспортування, розподілу, зберігання (закачування, відбору), послуг установки LNG;

– *суб'єктами видання адміністративних актів (адміністративними органами)* у сфері функціонування ринку природного газу є такі уповноважені суб'єкти публічної адміністрації, як: а) Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – Регулятор) – постійно діючий центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який утворюється Кабінетом Міністрів України, та здійснює державне регулювання з метою досягнення балансу інтересів споживачів, суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, і держави, забезпечення енергетичної безпеки, європейської інтеграції ринків електричної енергії та природного газу України [4, ст.ст. 1, 3]; б) Державна інспекція енергетичного нагляду України – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра енергетики та який реалізує державну політику у сфері нагляду (контролю) у галузях електроенергетики та теплопостачання, а також на ринку природного газу [6] та ін.;

– *спрямовуються* на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків суб'єктів господарювання та інших передбачених законодавством осіб у сфері функціонування ринку природного газу. Заявником або іншим адресатом щодо таких адміністративних актів можуть бути, зокрема: а) суб'єкти господарювання, які звертаються за отриманням ліцензії на провадження господарської діяльності на ринку природного газу, пов'язаної із транспортуванням, розподілом, зберіганням, постачанням природного газу; б) оператор газотранспортної системи – суб'єкт господарювання, який на підставі ліцензії здійснює діяльність із транспортування природного газу газотранспортною системою на користь третіх осіб (замовників) та звертається із заявою про сертифікацію; в) інші, передбачені законом, суб'єкти ринку природного газу (оператор газорозподільної системи, оператор газосховища, оператор установки LNG, замовник постачальник, газовидобувне підприємство тощо).

Адміністративні акти у сфері функціонування ринку природного газу можуть бути класифіковані на: 1) сприяючі (позитивні) – акти, пов'язані із забезпеченням прав суб'єктів господарювання або інших передбачених законодавством осіб у сфері функціонування ринку природного газу (наприклад, рішення Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, про видачу ліцензії на здійснення господарської діяльності на ринку природного газу, пов'язаної із його транспортуванням, розподілом, наданням послуг установки LNG, постачанням природного газу тощо); 2) обтяжуючі (негативні) – ті акти, які покладають на суб'єктів господарювання або інших передбачених законодавством осіб певні зобов'язання. Такі адміністративні акти можуть видаватися Державною інспекцією енергетичного нагляду України за результатами здійснення заходів державного енергетичного нагляду (контролю) на ринку природного газу. Прикладом обтяжуючих адміністративних актів можуть бути розпорядчі документи Державної інспекції енергетичного нагляду України щодо усунення порушень вимог нормативно-правових актів з питань технічної експлуатації і технічного стану газорозподільних систем, внутрішньобудинкових систем газопостачання, газових мереж внутрішнього газопостачання, безпеки використання в побуті приладів і вузлів обліку природного газу, димових і вентиляційних каналів комунально-побутових об'єктів, житлових і громадських будинків, їх випробування та ремонту, а також виконання суб'єктами господарювання робіт із забезпечення безпеки використання природного газу в побуті.

Прийняття ЗАП та внесення змін до законодавства України у сфері функціонування ринку природного газу дозволяє виокремити такі основні новації, котрі стосуються процедури видання адміністративних актів у цій сфері:

– європеїзація принципів взаємодії суб'єктів публічної адміністрації (адміністративних органів), які реалізують завдання та функції у сфері функціонування ринку природного газу, та приватних осіб стосовно видання адміністративних актів. Із ухваленням та набуттям чинності ЗАП відносини між суб'єктами публічної адміністрації та приватними особами у сфері функціонування ринку природного газу отримали модернізовану «людино-центристську» основу, ґрунтуючись на засадах: верховенства права, у тому числі законності та юридичної визначеності; рівності перед законом; обґрунтованості; безсторонності (неупередженості) адміністративного органу; добросовісності і розсудливості; пропорційності; відкритості; своєчасності і розумного строку; ефективності; презумпції правомірності дій та вимог особи; офіційності; гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; гарантування ефективних засобів правового захисту;

– вдосконалення процедури видання адміністративних актів, пов'язаних із наданням адміністративних послуг у сфері функціонування ринку природного газу. Після набрання чинності ЗАП відносини щодо оформлення ліцензії на провадження господарської діяльності на ринку природного газу, пов'язаної з його транспортуванням, розподілом, зберіганням, наданням послуг установки LNG, постачанням природного газу, а також отримання інших адміністративних послуг у сфері функціонування ринку природного газу отримали якісну процедурно-правову основу, що є детально врегульованою та, насамперед, орієнтована на забезпечення прав приватних осіб;

– вдосконалення правового статусу суб'єктів адміністративної процедури у сфері функціонування ринку природного газу в Україні. Реалізація норм ЗАП безпосередньо вплинула, зокрема, на правовий статус осіб, котрі є учасниками адміністративного провадження та завертаються до Регулятора з метою отримання ліцензії на провадження господарської діяльності на ринку природного газу, пов'язаної з його транспортуванням, розподілом, зберіганням, наданням послуг установки LNG, постачанням природного газу. Як приклад відзначимо, що новою редакцією ч. 4 ст. 9 Закону «Про ринок природного газу» врегульоване так зване «право бути вислуханим» – закріплено, що «рішення про відмову у видачі ліцензії на провадження певного виду господарської діяльності на ринку природного газу приймається, за умови забезпечення права особи на участь в адміністративному провадженні відповідно до Закону «Про адміністративну процедуру» [5]. Останній же врегульовує такі правила: а) особа має право бути заслуханою адміністративним органом, надавши пояснення та/або заперечення у визначеній законом формі до прийняття адміністративного акта, який може негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи; б) адміністративний орган зобов'язаний здійснювати інформування та консультування учасників адміністративного провадження з питань, що стосуються адміністративного провадження, а також щодо змісту їхніх прав та обов'язків; в) особа має право у передбаченому законом порядку витребовувати та/або надавати документи, а також інші докази, що стосуються обставин адміністративної справи [2, ст. 17]. Аналогічним чином у Законі «Про ринок природного газу» врегульовується питання й щодо «права бути вислуханим» оператора газотранспортної системи як учасника адміністративного провадження, щодо якого приймається рішення про відмову у сертифікації [5, ст. 24];

– модернізація інспекційної (контрольно-наглядової) процедури у сфері функціонування ринку природного газу в Україні. Новацією стало закріплення припису, що «центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного нагляду (контролю) на ринку природного газу, здійснює державний енергетичний нагляд (контроль) на ринку природного газу шляхом проведення відповідних обстежень, перевірок, оглядів, інспектування об'єктів газорозподільних систем, внутрішньобудинкових систем газопостачання, газових мереж внутрішнього газопостачання, димових і вентиляційних каналів житлових і громадських будинків, їх випробування та ремонту у порядку, визначеному Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» з урахуванням вимог Закону України «Про адміністративну процедуру» [5, ст. 8^{-1}].

Висновки. Адміністративні акти займають особливе місце серед актів публічної адміністрації, які видаються у сфері функціонування ринку природного газу України. Такі адміністративні акти є правовими актами індивідуальної дії, що характеризуються як загальними ознаками (властивими усім адміністративним актам), так і спеціальними – властивими для цього виду адміністративних актів (їх сферою є публічне адміністрування у сфері функціонування ринку природного газу; адміністративними органами є Національна комісія, що здійснює державне регулювання у

сферах енергетики та комунальних послуг, Державна інспекція енергетичного нагляду України та ін.; адресатами щодо таких адміністративних актів є оператор газотранспортної системи та інші, передбачені законом, суб'єкти ринку природного газу тощо). З-поміж адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу можна виділяти: 1) сприяючі (позитивні) акти – ті, що пов'язані із забезпеченням прав суб'єктів господарювання або інших передбачених законодавством осіб у сфері функціонування ринку природного газу; 2) обтяжуючі (негативні) акти – ті, що покладають на суб'єктів господарювання або інших передбачених законодавством осіб певні зобов'язання. Прийняття ЗАП позитивно відзначилось на вдосконаленні процедури видання адміністративних актів у сфері функціонування ринку природного газу, що поряд з іншим передбачало: європеїзацію принципів взаємодії адміністративних органів, які реалізують завдання та функції у сфері функціонування ринку природного газу, та приватних осіб; вдосконалення процедури надання адміністративних послуг у сфері функціонування ринку природного газу; вдосконалення правового статусу суб'єктів адміністративної процедури у сфері функціонування ринку природного газу; модернізацію інспекційної (контрольно-наглядової) процедури у сфері функціонування ринку природного газу та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Charter of Fundamental Rights of the European Union from 18.12.2000. *Official Journal of the European Union.* 2012. C 364/1. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 14.04.2025).
2. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р., № 2073-IX, зі змін. та доп. *Офіційний вісник України*. 2022. № 49. Ст. 2675.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру»: Закон України від 10.10.2024 р., № 4017-IX. *Офіційний вісник України*. 2024. № 104. Ст. 6632.
4. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22.09.2016 р., № 1540-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 94. Ст. 3068.
5. Про ринок природного газу: Закон України від 09.04.2015 р., № 329-VIII, зі змін. та доп. *Офіційний вісник України*. 2015. № 37. Ст. 1117.
6. Деякі питання Державної інспекції енергетичного нагляду України: постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 р., № 77. зі змін. та доп. *Офіційний вісник України*. 2018. № 18. Ст. 610.
7. Адміністрування і ви. Принципи адміністративного права у відносинах між особами та органами публічної влади: посіб. / наук. ред. перекладу О. Р. Радишевської. 2020: Рада Європи, 90 с. URL: https://rm.coe.int/handbook-administration-and-you/1680a06311 (дата звернення: 14.04.2025).
8. Бойко І.В. До питання класифікації актів публічної адміністрації. Еволюція адміністративно-правової думки в сучасній Україні: метеріали наук.-практ. конф., присвяч. 75-ти річчю з Дня народження д.ю.н., проф., академіка НАПрНУ Ю.П. Битяка (м. Харків, 9 трав. 2024 р.). Харків: НЮУ імені Я. Мудрого 2024. С. 41-46.
9. Бойко І.В. Євроінтеграційний зміст і значення Закону України «Про адміністративну процедуру». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 190–198.
10. Брієде Я., Бойко І.В. Правова природа та ознаки адміністративного акта (у порівняльному контексті Латвії та України). *Проблеми законності*. 2023. Вип. 163. С. 22–45.
11. Лученко Д.В., Бєлікова М.І. Адміністративний акт. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2020. Т. 5. Адміністративне право / редкол.: Ю.П. Битяк (голова) та ін. С. 51–53.
12. Тимощук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії: монографія. Київ: Конус-Ю, 2010. 296 с.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.2

ЕЛЕКТРОННЕ ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ІННОВАЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Пирожкова А.С.,
студентка II курсу
факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
e-mail: a.s.pyrozhkova@nlu.edu.ua

Домріна М.К.,
студентка II курсу
факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
e-mail: domrinamaria86@gmail.com

Ковтун М.С.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри адміністративного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
e-mail: m.s.kovtun@nlu.edu.ua

Пирожкова А.С., Домріна М.К., Ковтун М.С. Електронне врядування в Україні: інновації, виклики та перспективи розвитку.

Актуальність дослідження електронного врядування в Україні зумовлена необхідністю вдосконалення системи публічного адміністрування через впровадження інформаційно-комунікаційних технологій. Це питання набуває особливої ваги в умовах цифрової трансформації, де електронне врядування стає основним інструментом забезпечення доступності, прозорості та ефективності державних та муніципальних послуг. Важливу роль відіграє правове забезпечення електронного врядування, що включає впровадження електронних реєстрів та онлайн-сервісів, таких як «Дія» та «Резерв+», які значно спрощують взаємодію громадян з державними установами та органами місцевого самоврядування, скорочуючи час обробки запитів і забезпечуючи доступ до послуг через інтернет.

Метою статті є аналіз таких інструментів як електронні реєстри та мобільні додатки, та дослідження їх значення у розвитку електронного врядування в Україні. Особливу увагу приділено питанням інтеграції електронних сервісів, що сприяють підвищенню прозорості та ефективності роботи органів влади. Розглянуто національні портали та додатки, які не тільки полегшують доступ до послуг, а й забезпечують зручність виконання адміністративних процедур, таких як реєстрація бізнесу та оформлення документів.

Упровадження цифрових рішень дає змогу громадянам здійснювати операції без фізичної присутності в установах, що зменшує час обслуговування та сприяє боротьбі з бюрократією. Це дозволяє знижувати навантаження на державні установи та органи місцевого самоврядування, оптимізуючи їх роботу. Проте впровадження електронного врядування супроводжується викликами, зокрема у питаннях безпеки даних, що потребує удосконалення механізмів захисту інформації.

У статті охоплюються практичні аспекти впровадження електронного врядування, аналізує переваги та обмеження існуючих цифрових сервісів, а також виявляє основні проблеми, які можуть виникати під час реалізації електронних інструментів в управлінні.

Ключові слова: електронне врядування, публічне адміністрування, державні установи, реєстр, «Дія», електронні послуги, державні портали.

Pyrozhkova A.S., Domrina M.K., Kovtun M.S. E-governance in Ukraine: innovations, challenges, and development prospects.

The relevance of the research on e-governance in Ukraine is determined by the need to improve the public administration system through the implementation of information and communication technologies. This issue becomes particularly important in the context of digital transformation, where e-governance is becoming a key tool for ensuring the accessibility, transparency, and efficiency of public and municipal services. Legal support for e-governance plays a crucial role, including the introduction of electronic registers and online services such as «Diia» and Reserve+, which significantly simplify citizens' interaction with government institutions and local authorities, reducing the processing time of requests and ensuring access to services via the internet.

The aim of the article is to analyse such tools as electronic registers and mobile applications and to study their importance in the development of e-governance in Ukraine. Special attention is paid to the integration of electronic services that contribute to increasing transparency and efficiency in the work of government authorities. National portals and applications are discussed, which not only facilitate access to services but also ensure the convenience of performing administrative procedures such as business registration and document processing.

The implementation of digital solutions enables citizens to carry out operations without physical presence in institutions, reducing service time and helping to fight bureaucracy. This also helps reduce the workload on government institutions and local authorities, optimizing their work. However, the implementation of e-governance is accompanied by challenges, particularly regarding data security, which requires the improvement of information protection mechanisms.

The material of the article covers practical aspects of the implementation of e-governance, analyzes the advantages and limitations of existing digital services, and identifies the main issues that may arise during the implementation of electronic tools in public administration.

Key words: e-governance, public administration, government institutions, register, «Diia», electronic services, government portals.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження електронного врядування зумовлена постійним розвитком інформаційних технологій та їх впливом на організацію публічного адміністрування. В умовах глобалізаційних процесів та потреби у модернізації державних інститутів виникає необхідність у створенні ефективної правової бази для забезпечення функціонування електронного врядування, яке повинно стати інструментом підвищення прозорості та доступності державних послуг. Зокрема, правовим аспектам електронного врядування займалися такі вчені, як Дубов Д.В., Дубова С.В., Єганов В.В., Квітка С.А., Клімушин П.С., Серенок А.О., Соловйова О.М. та інші.

Стан опрацювання проблематики електронного врядування в Україні активно досліджується як у науковій, так і в практичній площині. Ухвалено низку законодавчих актів, зокрема щодо цифрових реєстрів, електронного документообігу та мобільних сервісів. Вивчаються питання прозорості, ефективності та кібербезпеки, а також адаптації міжнародного досвіду.

Метою цієї статті є дослідження правових аспектів електронного врядування в Україні та визначення напрямків удосконалення правового базису для забезпечення ефективного та безпечного функціонування електронних систем у сфері публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу. Електронне врядування (е-врядування) – це сучасний підхід до організації публічного адміністрування, який передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій для надання державних послуг, автоматизації бюрократичних процесів і підвищення прозорості урядової діяльності. Основною метою е-врядування є створення ефективної, доступної та відкритої взаємодії між державними установами, органами місцевого самоврядування та приватними суб'єктами [1, с. 25-26].

Цифровізація державних та муніципальних послуг дозволяє мінімізувати необхідність фізичної присутності громадян у державних установах, спрощує адміністративні процедури та скорочує терміни розгляду запитів. Завдяки е-врядуванню державні процеси стають більш відкритими та зрозумілими, що зменшує рівень бюрократії та корупції. Упровадження е-врядування має безліч переваг як для громадян, так і для держави. Не потрібно доводити той факт, що такий інструмент е-врядування як електронні послуги є зручним, що проявляється у можливості взаємодіяти з державними органами онлайн, без необхідності відвідувати установи особисто. Прозорість

державних процесів дозволяє громадянам відстежувати статус своїх запитів, подавати скарги та отримувати швидкий зворотний зв'язок. Онлайн-доступ до урядових рішень і витрат державного бюджету сприяє більшій підзвітності влади перед суспільством, а також зменшує ризики корупції та зловживань [2, с. 28].

Цифровізація державного управління передбачає широке використання електронних реєстрів, які є базовими елементами для збереження, обробки та обміну даними між державними органами, бізнесом і громадянами. Вони спрощують взаємодію між державними установами, дозволяють автоматизувати процеси надання послуг і підвищують рівень прозорості адміністрування.

Автоматизація адміністративних процесів підвищує ефективність роботи державних органів, скорочує витрати на утримання персоналу та зменшує використання паперових документів. Крім того, завдяки інтеграції електронних реєстрів державні установи можуть оперативно обмінюватися даними, що значно спрощує взаємодію між ними.

Електронні реєстри – це централізовані або децентралізовані інформаційні системи, що забезпечують накопичення, обробку, зберігання та доступ до даних, необхідних для роботи державних органів. Їхніми основними функціями є збереження та систематизація даних про громадян, підприємства, майно, автоматизований обмін інформацією між різними державними структурами, можливість швидкого доступу до інформації для громадян та бізнесу, оптимізація роботи державних службовців і зниження корупційних ризиків [3].

В Україні та багатьох інших країнах електронні реєстри відіграють ключову роль у цифровізації публічного адміністрування, забезпечуючи зберігання та доступ до важливої інформації. До основних національних реєстрів України належить Державний реєстр фізичних осіб, Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, Земельний кадастр, Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, Реєстр транспортних засобів, Електронний реєстр пацієнтів eHealth, Єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту, Державний реєстр актів цивільного стану громадян, Реєстр апостилів, Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні правопорушення, Реєстр застрахованих осіб Пенсійного фонду України тощо. Наразі триває формування нових електронних реєстрів, що сприятимуть подальшій цифровізації та покращенню державного адміністрування [4, с. 7].

Використання електронних реєстрів значно покращує якість державних та муніципальних послуг та взаємодію громадян із владою. Вони забезпечують зручність та швидкість, адже громадяни можуть отримувати послуги онлайн, без необхідності відвідування установ, а більшість запитів обробляється автоматично, що скорочує час очікування. Однак їх впровадження супроводжується й викликами у сфері кібербезпеки та захисту персональних даних. Основними загрозами є кібератаки, несанкціонований доступ до конфіденційної інформації та витік персональних даних через вразливості в системах. Для захисту інформації використовуються такі заходи як шифрування даних, що забезпечує конфіденційність інформації, аутентифікація та авторизація, які обмежують доступ лише для уповноважених осіб, моніторинг та аудит безпеки, що допомагає виявляти потенційні загрози, а також резервне копіювання, яке гарантує збереження даних у разі технічних збоїв або атак [5, с. 13].

Сучасні інформаційні технології кардинально змінюють взаємодію громадян із державними установами та органами місцевого самоврядування, спрощуючи доступ до адміністративних послуг та мінімізуючи бюрократичні процедури. Важливим компонентом е-врядування є розвиток електронних послуг, які дозволяють громадянам отримувати відповідні послуги дистанційно, без необхідності особистого відвідування установ. Одним із найяскравіших прикладів такого розвитку є впровадження державних порталів, автоматизація процесів отримання документів, а також використання цифрового підпису та електронної ідентифікації.

Одним із ключових інструментів е-врядування є національні державні портали, що надають широкий спектр послуг онлайн. В Україні яскравим прикладом такого сервісу є портал та мобільний застосунок «Дія», який об'єднує понад 100 публічних послуг в єдиній цифровій платформі. «Дія» дозволяє громадянам швидко та без зайвих паперових процедур оформлювати документи, отримувати витяги, подавати заявки на реєстрацію бізнесу, сплачувати податки та штрафи. Після початку збройної російської агресії запровадження цифрового паспорту громадянина України, відображення у «Дії» закордонного паспорту, свідоцтва про народження дитини дозволили громадянам, документи яких були знищені змогли переміщуватися у межах нашої держави, і виїзжати за її межі. «Дія» є унікальним застосунком у світі, адже жодна інша країна не має настільки

комплексного цифрового рішення для громадян. Вона постійно розвивається, впроваджуючи нові функції, що робить державні послуги ще більш доступними та зручними [6].

Реєстр «Оберіг» – це автоматизований проєкт Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних і резервістів. Він містить інформацію про всіх військовозобов'язаних громадян України віком від 18 до 60 років. Реєстр «Оберіг» забезпечує зберігання та обробку персональних даних, таких як ПІБ, місце проживання, дата народження, сімейний стан, місце роботи, освіта, стан здоров'я та судимість. Також він містить службові дані про проходження служби та участь у бойових діях. Цей реєстр дозволяє зменшити помилки, корупцію та заощадити ресурси, забезпечуючи ефективний військовий облік громадян. Доступ до реєстру для громадян можливий через мобільний застосунок «Дія», де можна подати відомості про себе до ТЦК та перевірити, чи внесені ваші дані до реєстру.

Такий застосунок як «Резерв+» є важливою інновацією в електронному врядуванні, яка відповідає на виклики сьогодення в Україні. Застосунок забезпечує доступ до інформації про дані, які містяться у реєстрі «Оберіг». Це нововведення сприяє підвищенню ефективності та прозорості адміністративних процесів у цій сфері [7].

Автоматизація процесів отримання документів є важливим напрямом розвитку електронних послуг, спрямованим на зручність та ефективність взаємодії громадян із державними органами. Завдяки сучасним цифровим рішенням багато процесів можна здійснити без фізичної присутності в установах.. Використання цих технологій значно підвищує безпеку електронного документообігу, мінімізує ризики шахрайства та забезпечує зручність у взаємодії з державними сервісами [8, с. 75].

Мобільні додатки для громадян стали важливим інструментом електронного врядування, забезпечуючи швидкий і зручний доступ до державних послуг. Одним з основних напрямків їхнього розвитку є інтеграція з електронними реєстрами, що дозволяє громадянам виконувати необхідні операції, не виходячи з дому. Основними функціями мобільних додатків є доступ до документів, електронні платежі, подання заявок на отримання різних послуг та виконання адміністративних процедур. Це значно спрощує взаємодію громадян з державними установами, економлячи час та ресурси.

Одним із яскравих прикладів успішного мобільного рішення є додаток «Дія» та «Реєстр+» які згадано вище. Проте, такі застосунки довели свою єефективність й на місцевому рівні. Прикладом є застосунок «Open Kharkiv», інноваційний міський додаток, розроблений за ініціативою Харківського міського голови. Open Kharkiv пропонує мешканцям міста цифрову картку харків'янина (Digital X-card), інтерактивні сервіси, опитування. Подібні сервіси є й в інших територіальних громадах.

Одним з найбільших досягнень у розвитку мобільних додатків для громадян є інтеграція з іншими цифровими платформами, такими як банківські та комунальні сервіси, що дозволяє створити єдину екосистему для виконання різних повсякденних операцій. Наприклад, через мобільні додатки можна здійснювати оплату комунальних послуг, штрафів, податків або послуг таких як страхування та оформлення документів. Інтеграція з банківськими системами дозволяє користувачам оплачувати ці послуги прямо через додаток, що значно спрощує процес.

Один із прикладів успішної інтеграції – це можливість здійснювати онлайн-платежі безпосередньо через мобільний додаток «Дія». Користувач може платити за адміністративні послуги, сплачувати штрафи [6].

Інтеграція цих сервісів дозволяє знизити адміністративний тиск на громадян, економити час і ресурси, а також підвищує рівень задоволеності користувачів. Мобільні додатки для громадян, які використовують ці інтегровані платформи, створюють зручну та ефективну середу для взаємодії з державними та приватними установами.

Е-врядування є важливим напрямком розвитку сучасних державних систем, що забезпечує прозорість, ефективність та доступність державних послуг для громадян. Інновації в цій сфері, зокрема електронні реєстри та мобільні додатки, значно спрощують взаємодію громадян з державними установами, економлячи час і ресурси. Однак, розвиток е-врядування не позбавлений численних викликів, які потребують уваги. Одними з найважливіших напрямків є розширення можливостей онлайн-демократії та подолання проблем цифрового розриву.

Одним із ключових напрямків розвитку е-врядування є розширення можливостей онлайн-демократії, яка забезпечує громадянам доступ до інструментів прямого впливу на політичні та соціальні процеси. Серед таких інструментів є електронні петиції та онлайн-голосування. Електронні петиції дозволяють громадянам ініціювати зміни, висловлювати свої пропозиції та впливати на прийняття рішень у державних установах. Завдяки онлайн-платформам громадяни можуть подати

петицію до органів влади або організацій, що надає їм реальний інструмент для активної участі в управлінні державою [9, с. 60-61]. Запровадження онлайн-голосування наразі перебуває на стадії розроблення, однак цей процес ускладняється воєнним станом та ризиками, які у зв'язку з цим можуть виникнути.

Завдяки впровадженню таких інструментів е-врядування, громадяни мають змогу активно взаємодіяти з органами державної влади, що сприяє розвитку демократичних процесів та прозорості у прийнятті рішень.

Попри значні досягнення в розвитку е-врядування, важливою проблемою залишається цифровий розрив – різниця в доступі до цифрових технологій серед різних груп громадян. Цей розрив може бути обумовлений рядом чинників, таких як відсутність доступу до Інтернету, низький рівень цифрових навичок у певних верствах населення або економічні труднощі, які не дозволяють частині населення отримати доступ до сучасних технологій. В Україні, як і в багатьох інших країнах, ці проблеми зумовлюють те, що частина громадян залишається поза процесами цифровізації. Проблеми доступності також стосуються як технічних аспектів, так і соціальних бар'єрів. Для подолання цифрового розриву необхідно забезпечити рівний доступ до цифрових технологій для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу, віку чи місця проживання. Одним зі шляхів подолання цієї проблеми є розвиток інфраструктури – забезпечення Інтернет-зв'язком віддалених регіонів, створення доступних цифрових платформ та надання підтримки в освоєнні нових технологій. Важливим є також навчання цифрових навичок, оскільки без належних знань і умінь користувачі не зможуть повною мірою скористатися можливостями е-врядування [10, с. 105–107].

Однак ускладнення ситуації на тлі воєнного стану, зокрема значні пошкодження інфраструктури в результаті агресії з боку росії, створюють нові виклики для доступності електронних послуг. Пошкодження або повне руйнування енергетичних мереж, інтернет-каналів і фізичних серверів у деяких регіонах ускладнюють забезпечення стабільного доступу до цифрових платформ, що впливає на можливості громадян користуватися електронними послугами. Для багатьох українців, особливо в прифронтових зонах, ці проблеми стають додатковими бар'єрами на шляху до цифрової інклюзії. Загроза окупації деяких територій та обмеження доступу до інфраструктури на тимчасово непідконтрольних територіях України є ще одним суттєвим викликом для розвитку електронного врядування. В умовах окупації та військових дій на таких територіях, громадяни не лише стикаються з обмеженим доступом до інтернет-послуг, але й із загрозою повного припинення функціонування електронних сервісів. Держава може звернути увагу на розробку стратегії для забезпечення громадян, що перебувають на тимчасово окупованих територіях, з можливістю доступу до важливих цифрових послуг, наприклад, через мобільні платформи або обмежений доступ до інтернет-ресурсів.

Перспективи розвитку е-врядування включають розширення можливостей онлайн-демократії, створення більш доступних та інклюзивних електронних послуг, а також подолання цифрового розриву. Удосконалення таких технологій, як електронні реєстри, мобільні додатки, онлайн-платформи для голосування та петицій, дозволить створити більш ефективну та доступну систему взаємодії громадян з державними установами. Водночас важливим завданням є забезпечення рівного доступу до цифрових послуг для всіх громадян, що сприятиме розвитку цифрової інклюзії та підвищенню якості життя [11, с. 169-170].

Проте в умовах воєнного стану та постійних загроз для інфраструктури необхідно розробляти додаткові стратегії відновлення цифрової інфраструктури, включаючи інвестиції в резервні канали зв'язку, створення мобільних офісів для надання державних послуг, а також розвиток технологій, які дозволяють громадянам отримувати необхідні сервіси навіть за умов обмеженого доступу до традиційних цифрових платформ.

Тільки враховуючи ці виклики та сприяючи розвитку інновацій у сфері електронного врядування, можна забезпечити створення сучасної та ефективної системи державного управління, яка відповідатиме потребам сучасного суспільства, навіть у складних умовах.

Також важливо звернути увагу на те, що у сучасних реаліях важливо розширювати можливості підтримки Збройних Сил України через цифрові сервіси, інтегруючи функції фінансових внесків у мобільні додатки та електронні платформи, вже згадані вище. Такі ініціативи, як можливість здійснювати пожертви через платформи «Дія», «Open Kharkiv», або інші державні сервіси, можуть значно полегшити процес фінансування ЗСУ для громадян. Завдяки такій інтеграції, люди з різних куточків країни зможуть швидко та безпечно перераховувати кошти на підтримку армії, що

є важливим елементом національної безпеки в умовах війни. Цей крок не тільки спрощує фінансову підтримку, але й демонструє ефективність електронного врядування у вирішенні актуальних соціальних та національних завдань.

Висновки. Отже, електронне врядування – це важливий етап у розвитку сучасних державних систем, який використовує інформаційно-комунікаційні технології для покращення взаємодії між громадянами, бізнесом та державними органами. Воно сприяє автоматизації адміністративних процесів, зменшенню бюрократії та корупції, підвищенню прозорості та ефективності державного управління. Впровадження електронних реєстрів і мобільних додатків, таких як «Дія», дозволяє значно спростити доступ до державних послуг, економлячи час і ресурси громадян. Важливо, що цей процес не зупиняється. Наразі, йде робота над упровадженням єдиної державної електронної системи е-нотаріату, яка має бути завершена до кінця 2025 року. Ця система значно полегшить реєстрацію вчинених нотаріусами нотаріальних дій. Разом з тим, розвиток е-врядування має відбуватися із посиленням кібербезпеки та підвищенням захисту персональних даних. В умовах воєнного стану особливо гостро стоїть питання розширення можливостей онлайн-демократії через електронні петиції та онлайн-голосування, що дозволяють громадянам брати активну участь у політичному житті та забезпечить більшу доступність і прозорість цих процесів. Загалом, е-врядування має потенціал не тільки покращити ефективність державних та муніципальних послуг, а й зміцнити довіру громадян до держави, створюючи умови для розвитку сучасної та інклюзивної демократичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Клімушин П.С., Серенок А.О. Електронне урядування в інформаційному суспільстві: моногpаф. Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. 312 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/093c7ffa-6dde-4a08-a210-d6f2b78983f8.
2. Квітка С.А., Соколовська О.О. Електронне врядування як інноваційний механізм взаємодії влади, бізнесу та громадянського суспільства: зарубіжний досвід та передумови розвитку в Україні. *Аспекти публічного управління*. № 9 (23), 2015. С. 26–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2015_9_6.
3. Боровікова В.С. Публічні електронні реєстри у системі правового регулювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 1. С. 101–107. DOI https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-1-13. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/7342.
4. Блінова Г. Становлення України як цифрової держави та удосконалення системи державних електронних інформаційних ресурсів. Law. State. Technology. 2021. № 2. С. 3–10. DOI: https://doi.org/10.32782/LST/2021-2-1. URL: https://journals.politehnica.dp.ua/ index.php/lst/article/view/17.
5. Беденюк Д.Б. Електронна взаємодія в управлінні: принципи та форми реалізації: робота на здоб. кваліф. ступ. магістра. Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2024. 75 с. URL:https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/26583.
6. Дія. Державні послуги онлайн. URL: https://diia.gov.ua/ (дата звернення: 23.03.2025 р.).
7. Резерв+. Кабінет призовника, військовозобов'язаного та резервіста. URL: https://reserveplus.mod.gov.ua/ (дата звернення: 23.03.2025 р.).
8. Дубов Д.В., Дубова С.В. Основи електронного урядування. К.: Центр навчальної літератури. 2006. 176 с. URL: http://library.nakkkim.edu.ua:8080/libdoc/knugu/knygy/ dubov_osnovy_elektronogo_uryaduvanya.pdf.
9. Роїк В.В. Інноваційні форми й практики участі громадян України в умовах електронної демократії: робота на здоб. кваліф. ступ. магістра. Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2024. 77 с. https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/27229.
10. Дубняк М.В. Адміністративно-правове забезпечення електронних послуг в умовах цифрової трансформації. *Інформація і право*. 2025. № 1 (52). С. 96–111. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.1(52).324691. URL: http://il.ippi.org.ua/article/view/ 324691.
11. Чукут С.А., Загвойська О.В., Цимбаленко Я.Ю. Основи електронного урядування: навчальний посібник. Електронне мережне навчальне видання. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022, 268 с.

УДК 343.343.6+343.359.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.3

ВИДИ ТА ФОРМИ КОНТРАБАНДНОГО ВВЕЗЕННЯ (ВИВЕЗЕННЯ) НА ТЕРИТОРІЮ (З ТЕРИТОРІЇ) УКРАЇНИ НЕЗАКОННИХ МІГРАНТІВ, ТОВАРНО-МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ, НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ТА ЇХ ПРЕКУРСОРІВ

Поливанюк В.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Навчально-наукового інституту права
та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0003-3295-4434

Поливанюк В.Д. Види та форми контрабандного ввезення (вивезення) на територію (з території) України незаконних мігрантів, товарно-матеріальних цінностей, наркотичних засобів та їх прекурсорів.

В статті розглянуті загальні поняття, визначені законом, щодо незаконного ввезення та переміщення на територію України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю різноманітних предметів. Зазначена тема «Види та форми контрабандного ввезення (вивезення) на територію (з території) України незаконних мігрантів, товарно-матеріальних цінностей , наркотичних засобів та їх прекурсорів» залишається однією із найбільш небезпечних викликів сучасності, що значно впливає на економічну, соціальну та національну безпеку України. Контрабандне ввезення та вивезення незаконних мігрантів, товарно-матеріальних цінностей, наркотичних засобів та їх прекурсорів становить загрозу для дотримання міжнародних зобов'язань України, економічного розвитку, громадського порядку та здоров'я населення. Окремо варто наголосити на проблемах незаконного обігу наркотичних речовин, які є джерелом фінансування терористичних організацій та організованих злочинних груп. Сучасні форми та способи контрабандної діяльності характеризуються високим рівнем організованості, використанням новітніх технологій, включаючи електронну комерцію, та адаптивністю до змін законодавства і механізмів правоохоронного реагування. У цьому контексті особливу актуальність набуває необхідність аналізу нових тенденцій у контрабандній діяльності для вдосконалення заходів протидії та забезпечення національної безпеки. Вивчення видів і форм контрабанди є важливим для 1) вдосконалення законодавчої бази з урахуванням сучасних викликів; 2)забезпечення ефективного контролю на кордонах через впровадження сучасних технічних засобів і методик ; 3)розробки комплексних заходів з протидії організованій злочинності, яка займається контрабандо; 4)захисту прав людини, які порушуються у випадках торгівлі людьми та незаконного ввезення мігрантів. Автором зазначено, що дослідження видів та форм контрабанди в Україні є надзвичайно актуальним для формування ефективної системи запобігання цьому явищу, зміцнення правопорядку та захисту інтересів держави і суспільства, що може бути реалізовано завдяки комплексному підходу (правові, організаційні, технічні та міжнародні заходи).

Ключові слова: контрабанда, незаконні мігранти, товарно-матеріальні цінності, наркотичні засоби, прекурсори, організована злочинність, державний кордон, національна безпека, митний контроль, протидія контрабанді, економічна безпека, міжнародне право, кримінальна відповідальність.

Polyvaniuk V.D. Types and forms of smuggling of illegal migrants, goods, narcotics and their precursors into (from) the territory of Ukraine.

The article examines the general concepts defined by law regarding the illegal import and movement into the territory of Ukraine outside customs control or with concealment from customs control of

various items. The specified topic «Types and forms of smuggling of illegal migrants, goods and material values, narcotics and their precursors into (from) the territory of Ukraine» remains one of the most dangerous challenges of our time, which significantly affects the economic, social and national security of Ukraine. The geographical location of Ukraine at the intersection of international transport routes, its common borders with the countries of the European Union and the presence of zones of armed conflict make it an attractive region for organized criminal groups engaged in the illegal movement of people, goods and narcotics. The smuggling of illegal migrants, goods and material values, narcotics and their precursors poses a threat to compliance with Ukraine's international obligations, economic development, public order and public health. It is worth emphasizing the problems of illicit trafficking in narcotics, which are a source of financing for terrorist organizations and organized criminal groups. Modern forms and methods of smuggling are characterized by a high level of organization, the use of the latest technologies, including e-commerce, and adaptability to changes in legislation and law enforcement response mechanisms. In this context, the need to analyze new trends in smuggling activities to improve countermeasures and ensure national security becomes particularly relevant. The study of types and forms of smuggling is important for 1) improving the legislative framework taking into account modern challenges; 2) ensuring effective border control through the introduction of modern technical means and methods; 3) developing comprehensive measures to combat organized crime involved in smuggling; 4) protecting human rights that are violated in cases of human trafficking and illegal immigration of migrants. The author notes that the study of types and forms of smuggling in Ukraine is extremely relevant for the formation of an effective system for preventing this phenomenon, strengthening law and order, and protecting the interests of the state and society, which can be implemented through a comprehensive approach (legal, organizational, technical, and international measures).

Key words: smuggling, illegal migrants, goods and material values, narcotics, precursors, organized crime, state border, national security, customs control, countering smuggling, economic security, international law, criminal liability.

Постановка проблеми. Контрабанда як кримінальне явище становить одну з найбільших загроз для економічної, соціальної та національної безпеки України. Сучасні умови, включаючи глобалізацію, економічні кризи, а також воєнні дії на території країни, створюють сприятливе середовище для незаконного переміщення через державний кордон людей, товарів, наркотичних засобів та їх прекурсорів. Ця діяльність не лише підриває економіку держави, але й сприяє фінансуванню організованих злочинних угруповань, загрожує громадському здоров'ю та порушує права людини. Особливого занепокоєння викликає незаконне переміщення мігрантів, що включає елементи торгівлі людьми, а також контрабанда наркотичних засобів і прекурсорів, яка стає частиною транснаціональної організованої злочинності. Проблема ускладнюється розгалуженістю каналів контрабандного обігу, використанням новітніх технологій та адаптивністю злочинців до нових засобів протидії.

Отже, постановка проблеми полягає у визначення видів і форм контрабанди, що включає ввезення (вивезення) незаконних мігрантів, товарно-матеріальних цінностей, наркотичних засобів та прекурсорів, є ключовим для розуміння масштабів цієї проблеми. Це дозволить сформулювати ефективні стратегії її запобігання, вдосконалити законодавство та практику правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням зазначеної проблематики у свій час займалося багато вчених-науковців, таких як П. Андрушко, І. Бураковський, О. Бусол, П. Кравчук, В. Лук'янова, М. Мельник, А. Музика, О. Омельчук, А. Павлова, О. Працюк, Ю. Сучкова, В. Тимошенко та інших. Окремим аспектам правового регулювання нелегальної міграції присвячені наукові праці С. Бирюкова, О. Брисковської, А. Вознюк, Д. Каплун, Л. Капітанчука, А. Клібанчука, С. Чернявського.

Метою дослідження є комплексний аналіз видів та форм контрабандного ввезення (вивезення) на територію (з території) України незаконних мігрантів, товарно-матеріальних цінностей, наркотичних засобів та їх прекурсорів, що надасть можливість визначити основні підходи щодо підвищення ефективності боротьби з контрабандою шляхом виявлення її специфічних ознак, адаптації правоохоронної діяльності до нових викликів і загроз, а також посилення міжнародного співробітництва в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Контрабанда, як один із найпоширеніших видів міжнародних злочинів, завдає серйозної шкоди економічній, соціальній та національній безпеці України. Її прояви

охоплюють незаконне переміщення через державний кордон товарів, наркотичних засобів, прекурсорів, а також осіб, що перебувають на території країни з порушенням міграційного законодавства. Відповідно до ст. 201 Кримінального кодексу України контрабанда, це переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї або боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частин вогнепальної нарізної зброї, а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації [1].

Кримінальний кодекс України передбачає такі види незаконного переміщення через митний кордон України, як:

– переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю лісоматеріалів або пиломатеріалів цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріалів необроблених, а також інших лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України (стаття 201-1 Кримінального кодексу України);

– незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини (стаття 268 Кримінального кодексу України);

– ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (стаття 300 Кримінального кодексу України);

– ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (стаття 301 Кримінального кодексу України);

– контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів (стаття 305 Кримінального кодексу України).

Під незаконним переміщенням предметів поза митним контролем потрібно розуміти їх переміщення через митний кордон України поза місцем розташування митного органу (тобто поза зонами митного контролю), або поза часом здійснення митного оформлення, або з використанням незаконного звільнення від митного контролю внаслідок зловживання посадовими особами митного органу своїм службовим становищем [3].

Незаконне переміщення предметів із приховуванням від митного контролю – це їх переміщення через митний кордон України з використанням спеціально виготовлених сховищ (тайників) та інших засобів чи способів, що утруднюють їх виявлення, або шляхом надання одним товарам вигляду інших, або з поданням митному органу як підстави для переміщення товарів підроблених документів чи одержаних незаконним шляхом або таких, що містять неправдиві дані [3].

Контрабанда незаконних мігрантів передбачає незаконне переміщення осіб через державний кордон України з метою уникнення офіційних процедур. Основними мотивами таких дій є економічна вигода для організаторів схем, переміщення осіб для нелегальної праці або сексуальної експлуатації, втеча від переслідування в країні походження.

Контрабанда товарно-матеріальних цінностей включає нелегальне переміщення таких об’єктів як алкогольні напої та тютюнові вироби, ювелірні вироби, дорогоцінні метали, електроніку, побутову техніку, автомобілі, предмети культурної спадщини, антикваріат. Основна мета – уникнення сплати податків, зборів і мит.

Контрабанда наркотичних засобів та прекурсорів це один із найнебезпечніших видів контрабанди, що включає переміщення наркотичних речовин (героїн, кокаїн, метамфетамін) , ввезення хімічних прекурсорів, що використовуються для виготовлення наркотиків. Наслідки такого виду злочинів є вкрай руйнівними, адже сприяють зростанню наркозалежності, злочинності, а також фінансуванню організованих злочинних угруповань.

Форми контрабандної діяльності можна поділити на наступні:

1. Контрабанда незаконних мігрантів

Цей вид контрабанди полягає у нелегальному переміщенні осіб через державний кордон. Основні форми:

– організоване переправлення через кордон: злочинні угруповання забезпечують фальшиві документи, транспорт, укриття та супровід мігрантів;

– самостійний перехід з використанням допомоги «провідників»: мігрантів переправляють через важкодоступні або погано контрольовані ділянки кордону, зокрема через гори чи річки;

– використання транспортних засобів: мігрантів приховують у вантажівках, контейнерах або інших засобах, що перетинають кордон;

– підробка документів: злочинці створюють підроблені паспорти, візи або інші офіційні документи.

2. Контрабанда товарно-матеріальних цінностей

Ця форма контрабанди спрямована на ухилення від сплати митних платежів або забороненого переміщення певних товарів. Основні форми :

– приховування в транспортних засобах: товари ховають у спеціально обладнаних сховищах, багажних відділеннях, під обшивкою автомобілів;

– фальсифікація митної документації: злочинці вказують недостовірну інформацію про товар (його кількість, вартість, категорію);

– дрібнопартійна контрабанда: товари в невеликих кількостях перевозять фізичні особи для уникнення митного контролю.

- переміщення «зеленими коридорами»: перетин кордону поза офіційними пунктами пропуску.

3. Контрабанда наркотичних засобів та прекурсорів

Контрабанда наркотиків є одним із найбільш небезпечних видів злочинності, оскільки її наслідки зачіпають безпеку суспільства. Основні форми:

– приховане перевезення у транспорті: наркотики ховають у паливних баках, шинах, корпусах автомобілів;

– використання «кур'єрів»: залучення осіб, які переносять наркотики в особистих речах або ковтають спеціальні капсули з наркотиками

– поштові відправлення: наркотичні речовини пересилають у невеликих кількостях через поштові сервіси;

– виробництво в прикордонних регіонах: прекурсори або самі наркотики виготовляють у прикордонних зонах для подальшого переміщення.

4. Особливості форм контрабанди в умовах сучасних викликів

Сучасні злочинці активно використовують: Новітні технології: шифрування даних, безготівкові розрахунки, планування маршрутів через цифрові платформи. Корупційні схеми: підкуп митників, прикордонників або посадових осіб. Фіктивні компанії: створення підприємств, які офіційно займаються легальною діяльністю, але фактично використовуються для контрабанди.

Відповідно до ст. 329 Митного кодексу України З метою забезпечення здійснення митними органами митного контролю товарів, транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України, проведення заходів, пов'язаних з виявленням, попередженням та припиненням контрабанди і порушень митних правил, у пунктах пропуску через державний кордон України, на територіях морських і річкових портів, аеропортів, на залізничних станціях та на територіях підприємств, вільних митних зон, митних складів, складів тимчасового зберігання, а також в інших місцях, визначених відповідно до цього Кодексу, створюються зони митного контролю [2].

Висновок. Проведений комплексний аналіз видів та форм контрабандного ввезення (вивезення) на територію (з території) України незаконних мігрантів, товарно-матеріальних цінностей, наркотичних засобів та їх прекурсорів дає нам змогу стверджувати, що контрабанда є складним явищем, яке адаптується до сучасних реалій і технологій та вимагає від державних інституцій вчасно вживати адекватних заходів протидії.

Для ефективної протидії контрабанді незаконних мігрантів, товарно-матеріальних цінностей, наркотичних засобів та їх прекурсорів необхідний комплексний підхід, що включає технічні, правові, організаційні та міжнародні заходи:

– посилення митного контролю, а саме оснащення пунктів пропуску сучасними технологіями (сканери, детектори), застосування ризикоорієнтованого підходу для ідентифікації підозрілих транспортних засобів і товарів;

– підвищення відповідальності за контрабанду , вдосконалення законодавства щодо кримінальної відповідальності , введення суворіших санкцій за повторні правопорушення;

– навчання громадян розпізнаванню контрабандних схем, розробка кампаній проти підтримки незаконної діяльності;

– спільні операції з прикордонними службами сусідніх країн, обмін інформацією через Інтерпол та Європол.

Лише скоординовані дії правоохоронних органів, державних інституцій та громадянського суспільства здатні зменшити масштаби контрабандної діяльності та забезпечити Національну безпеку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 28.01.2025).
2. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text (дата звернення: 29.01.2025).
3. Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 червня 2005 року Nº 8 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-05 (дата звернення: 29.01.2025).
4. Про Національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 29.01.2025).
5. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 р. № 661-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/661-15 (дата звернення: 29.01.2025).
6. Біленчук П.Д. Криміналістика: підруч. / за ред. П.Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Атіка, 2001. 544 с.
7. Комісаров О.Г., Собакарь А.О., Соболь Е.Ю., Юнін О.С. Тактико-спеціальна підготовка: навч. посіб. Дніпро: ДДУВС, 2017. 277 с.
8. Кириченко О.В., Міщанинець О.М., Назаренко В.В., Поливанюк В.Д. Методика виявлення та документування злочинної діяльності осіб, які розповсюджують наркотики за допомогою всесвітньої мережі Інтернет: метод. реком. Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 55 с.
9. Кириченко О.В., Міщанинець О.М., Поливанюк В.Д. Сучасні проблеми виявлення та документування злочинної діяльності осіб, які розповсюджують наркотики за допомогою всесвітньої мережі Інтернет. *Протидія злочинності у сфері інтелектуальної власності та комп'ютерних технологій органами внутрішніх справ: стан, проблеми та шляхи їх вирішення*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Донецьк, 23 листоп. 2012 р.). Донецьк: Донец. юрид. ін.-т МВС України, 2013. С. 39–42.
10. Сорока С.О. Контрабанда наркотичних засобів: проблеми протидії: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2010. 234 с.

УДК 342.742.343
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.4

ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ У СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Проць І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6483-0121

Скриньковський Р.М.,
кандидат економічних наук, професор
професор кафедри економіки підприємств та інформаційних технологій
Львівського університету бізнесу та права
ORCID: 0000-0002-2180-8055

Пєтков С.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи у військах (силах)
Військового інституту Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4160-767X

Проць І.М., Скриньковський Р.М., Пєтков С.В. Інститут військового обов'язку у системі права України.

У статті на підставі комплексного системного аналізу розглянуто інститут військового обов'язку у системі права України. Захист Вітчизни відповідно до статті 65 Конституції України – обов'язок громадянина, тобто вимога правового і етичного характеру, яка набула особливого ціннісного значення в умовах збройної агресії російської федерації щодо України. Відсутні дослідження військового обов'язку, що вирішують зазначені теоретичні проблеми, враховують вітчизняний досвід і досвід Європейського Союзу та НАТО щодо правового регулювання та реалізації військового обов'язку. Це обумовлює актуальність теми. Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, що виникають у ході правового регулювання військового обов'язку та його реалізації. Предметом є правове регулювання військового обов'язку як елемент правового статусу громадянина України. Методологію дослідження склали діалектичний, логічний, історичний, системно-структурний, статистичний, порівняльно-правовий та формально-юридичний методи, метод моделювання. Зазначено, що категорії «військовий обов'язок» та «конституційний обов'язок захисту Вітчизни» не є тотожними, але перебувають у системній єдності та взаємозв'язку. Захист Вітчизни, будучи етико-правовою категорією, як конституційний обов'язок громадянина України має більш ширший зміст, ніж категорія «військовий обов'язок». Військовий обов'язок повністю охоплюється змістом конституційного обов'язку захисту Вітчизни, реалізація якого не вичерпується військовим обов'язком, але є неможлива без його встановлення. Етична основа формує в зобов'язаного громадянина необхідне для реалізації військового обов'язку суб'єктивне ставлення, значимість якого зумовлена особистим характером виконання військового обов'язку. Військовий обов'язок – це встановлені Конституцією вид та міра необхідної та належної поведінки громадянина України щодо захисту Вітчизни у формі несення військової служби з реалізацією обумовлених вимог встановлених законом «Про військовий обов'язок і військову службу» з метою забезпечення конституційних цінностей.

Ключові слова: Вітчизна, обов'язок, захист, оборона, призов, призовник, НАТО, правове регулювання.

Prots I.M., Skrynkovskyy R.M., Petkov S.V. The institute of military duty in the legal system of Ukraine.

The article based on a comprehensive systemic analysis, examines the institution of military duty in the legal system of Ukraine. Defense of the Fatherland in accordance with Article 65 of the Constitution of Ukraine is a citizen's duty and obligation, that is, a requirement of a legal and ethical nature, which has acquired special value in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. There are no studies of military duty that solve the mentioned theoretical problems, take into account the domestic experience and the experience of the European Union and NATO regarding the legal regulation and implementation of military duty. This determines the relevance of the topic. The object of the study is the system of social relations that arise in the course of the legal regulation of military duty and implementation. The subject is the legal regulation of military duty as an element of the legal status of a citizen of Ukraine. The research methodology was made up of dialectical, logical, historical, system-structural, statistical, comparative-legal and formal-legal methods, and the modeling method. It is noted that the categories of «military duty» and «constitutional duty to defend the Fatherland» are not identical, but are in systemic unity and interconnectedness. Defense of the Fatherland, being an ethical and legal category, as a constitutional duty of a citizen of Ukraine has a broader meaning than the category of «constitutional duty». Military duty is fully covered by the content of the constitutional duty to defend the Fatherland, the implementation of which is not exhausted by military duty, but is impossible without its establishment. The ethical basis forms in the obligated citizen the subjective attitude necessary for the implementation of military duty, the significance of which is determined by the personal nature of the performance of military duty. Military duty is the type and extent of necessary and proper behavior of a citizen of Ukraine established by the Constitution of Ukraine in defense of the Fatherland in the form of military service with the implementation of the stipulated requirements established by the Law «On Military Duty and Military Service» in order to ensure constitutional values.

Key words: Fatherland, duty, protection, defense, conscription, conscript, NATO, legal regulation.

Постановка проблеми. У законодавстві продовжується процес пошуку оптимального балансу між повноваженнями різних рівнів публічної влади у механізмі реалізації військового обов'язку; між публічними інтересами оборони держави та приватними інтересами громадян; визначення форм та ступеня обмежень прав і свобод громадян при реалізації військового обов'язку. У юридичній науці недостатньо повно обґрунтовано та вивчено конституційні обов'язки особи. Зокрема, відсутні дослідження військового обов'язку, які вирішують зазначені та деякі інші теоретичні проблеми, які враховують вітчизняний, і зарубіжний досвід правового регулювання та реалізації військового обов'язку в країнах НАТО. Зміцнення оборони країни, забезпечення конституційного ладу, суверенітету, державної та територіальної цілісності є національними інтересами України.

Мета дослідження полягає у вивченні інституту військового обов'язку у системі права України.

Стан опрацювання проблематики. Питання військового обов'язку розглянуто в наукових працях: Є.І. Григоренка, Г.П. Батюка, М.В. Коваліва, І.М. Коропатніка, І.Ф. Коржа, Є.Я. Кравця, О.І. Остапенка, В.Й. Пашинського, В.В. Федосєєва, М.І. Хавронюка, Н.П. Христинченко В.В. Шаблистого, І.М. Шопіної та інших. Продовження воєнної агресії російської федерації вимагає проведення теоретико-правових досліджень із зазначеної тематики.

Виклад основного матеріалу. Військовий обов'язок громадян згідно з преамбулою Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено з метою виконання громадянами конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України і визначає загальні засади проходження в Україні військової служби [1].

Поняття «Вітчизна» відноситься до вічних цінностей, воно виражає зв'язок кожної людини з її предками, у ньому уособлення героїчної історії, культури, духовності Українського народу.

Вітчизна – це безпека та спокій сьогоднішнього життя, непорушність кордонів та міцність державності. «Вітчизна» та «обов'язок», є категоріями не тільки правовими, а етичними, що відбиває особливий зв'язок людини з країною. Захист і оборона є синонімами. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону «Про оборону України» оборона – це система політичних, економічних, військових, соціальних, правових і інших заходів щодо підготовки до збройного захисту та збройний захист України, цілісності та недоторканності її території [2].

Обов'язок захисту Вітчизни громадянином України – виражає відповідальність за країну, народ і близьких, любов і повагу до них, конституційний імператив поведінки громадянина щодо обов'язкової та добровільної участі в обороні України, що втілює домашнє вогнище, єдність, історичне та культурне наслідування, конституційний устрій [3, с. 53].

Обов'язок захисту Вітчизни громадянами України – складна категорія, яка має дуалістичну етико-правову природу. Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України, зі змісту статей 17, 65 Конституції України вбачається, що захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу. Військова служба – це конституційний обов'язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності [4].

За змістом наведених положень Конституції України в їх взаємозв'язку, захист Вітчизни не зводиться до обов'язку несення військової служби або участі у відбитті зовнішньої агресії, а є моральним зобов'язанням, яке випливає з любові та поваги до країни, її конституційного ладу України, суверенітету та територіальної цілісності. Виконання громадянином України конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни можливе під час несення військової служби, та в інших формах. Наприклад Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» [5]. Військовий обов'язок громадян є однією з форм реалізації боргу та обов'язків щодо захисту Вітчизни. Є помилкою змішувати борг і обов'язок захисту Вітчизни з військовим обов'язком, визнавати їх тотожність.

Борг і обов'язок громадянина захисту Вітчизни – явище абстрактне порівняно з конкретним військовим обов'язком. Належна поведінка громадян щодо захисту Вітчизни повністю охоплюється етичною категорією боргу, а тому не потребує обов'язкового правового закріплення. Військовий обов'язок як правова реальність є первинним по відношенню до боргу та обов'язку захисту Вітчизни. Тому можливе встановлення військового обов'язку без конституційного закріплення обов'язку захисту Вітчизни.

Конституційний обов'язок та обов'язок громадянина щодо захисту Вітчизни громадянами України закріплений як конституційний обов'язок громадянина.

Якщо використовувати класифікацію за сферами життєдіяльності особи, то це політичний обов'язок. Ця позиція виходить із того, що громадянин є учасником держави, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, а захист Вітчизни означає збереження держави незалежною, територіально цілісною, суверенною, що зберігає здатність здійснювати самостійно владу в межах своєї території. У певному сенсі громадянин захищає право на участь в управлінні державою через політичні інститути, свої політичні права та свободи, які надані державою.

Військовий обов'язок України встановлено як політичний конституційний обов'язок громадян. Військовий обов'язок є активним, що потребує законодавчої актуалізації, позитивним обов'язком. Військовий обов'язок як правовий обов'язок громадянина є елементом інституту основ правового статусу особи, входить до однойменної групи суспільних відносин, що становлять предмет конституційного права. Правовий статус встановлюється обсягом і характером його правосуб'єктності, яку становлять правоздатність і дієздатність [6, с. 315].

Громадянством України визнається стійкий правовий зв'язок особи з Україною, що виражається в сукупності їхніх взаємних прав і обов'язків [7].

Військовий обов'язок України поширюється лише на громадян України. Хоча згідно Конституції України наявність громадянства іноземної держави не звільняє від обов'язків, що випливають із громадянства України, у тому числі військового обов'язку, але об'єктивно знижує для такого громадянина цінність зв'язку з Вітчизною. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які беруть участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України» [8]. Громадянин України не може вийти з громадянства, якщо має не виконане перед Україною зобов'язання, встановлене законом, що поширюється на військовий обов'язок. Звільнені від виконання військового обов'язку особи не можуть мати невиконаних зобов'язань у галузі військового обов'язку.

Громадяни, які постійно проживають за межами України, не зобов'язані перебувати на військовому обліку, а тому не підлягають призову на військову службу, звільняються від військових зборів. Тобто зазначена категорія громадян фактично звільнена від виконання військового обов'язку. Серед неповнолітніх громадян юнаки на рік досягнення віку 17 років мають розпочати виконання військового обов'язку, але виключно у формі постановки на військовий облік.

Військова реформа – це складне та багатоаспектне суспільно-політичне і правове явище. Її головне призначення полягає у вирішенні (знятті) суперечностей між потребами розвитку суспільства та можливостями, заданими в межах Основного Закону держави [9, с. 54].

Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року передбачає відсутність строкової служби за призовом, залишивши службу за призовом тільки для офіцерів запасу [10].

Право заміни військової служби на альтернативну випливає з свободи совісті та віросповідання. Військовий обов'язок пов'язаний з елементами інституту правового статусу людини та громадянина. Виходячи з необхідності забезпечення права громадян на участь в управлінні справами держави через представників у взаємозв'язку з правом громадянина бути обраним, надаються відстрочки від призову для громадян, які зареєстровані як кандидати на виборах або обрані головами місцевого самоврядування чи депутатами, а у разі призову за мобілізацією – депутатам Верховної Ради України.

Ряд відстрочок від призову встановлено з метою забезпечення безперервності здобуття освіти при здійсненні громадянами права на освіту. Значна кількість передбачених законом відстрочок обумовлена захистом державою сім'ї та дитинства, правом та обов'язком батьків піклуватися та виховувати дітей, обов'язком піклуватися про непрацездатних батьків.

Під час виконання військового обов'язку неминуче обмежуються права та свободи особи. Це пов'язано з особливим характером військової служби з відповідною системою військової дисципліни і екстериторіальним принципом комплектування. Обмеження конституційних прав і свобод особи можна розділити як: обмеження загального характеру; встановлювані за умов особливих правових режимів обмеження; обмеження за ознакою особливого правового статусу суб'єкта. На відміну від інших видів, обмеження в умовах воєнного та надзвичайного стану завжди носять тимчасовий характер, встановлюються тільки на основі закону.

У Конституції України прямо перераховано низку прав і свобод, які не підлягають обмеженню в умовах надзвичайного стану.

У законодавстві не виділяється загального правового статусу осіб, які підлягають військовому обов'язку, прямо названо лише статус військовослужбовця. Існуючі обмеження прав і свобод особи при виконанні військового обов'язку поширюються не на всіх громадян і неоднакові для різних категорій громадян, які підлягають військовому обов'язку, їх доцільно віднести до обмежень, що випливають із особливого правового статусу суб'єкта. Такими будуть статус військовослужбовця за контрактом і статус громадянина, що підлягає призову. Правила встановлення правомірних обмежень, що застосовуються щодо загального правового статусу особи, розповсюджуються на обмеження, що випливають із особливого правового статусу суб'єкта.

Відповідно до Конституції України правомірні обмеження конституційних прав і свобод особи встановлюються лише: законом; з метою захисту основ конституційного ладу; моральності; здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб; забезпечення оборони країни та безпеки держави; тією мірою, якою це необхідно для досягнення зазначених цілей.

Розвиваючи зазначені конституційні норми, Конституційний Суд України виробив принципи правомірного обмеження конституційних прав і свобод: пропорційність цінностям правової держави, що захищаються Конституцією Україною та законодавством, облік балансу інтересів людини, суспільства та держави; відповідність вимогам справедливості, адекватність, пропорційність, необхідність для захисту конституційно значущих цінностей, не мають зворотної сили не зачіпають суті права, що обмежується; необхідність і обумовленість конституційно схваленими цілями; адекватність соціально необхідного результату. Зазначені цілі та конституційні права та свободи особи не можна математично порівняти, що робить пропорційність обмежень предметом суб'єктивної оцінки законодавця та Конституційного Суду України при здійсненні конституційного контролю.

Подібна критика стосується не тільки вітчизняного застосування принципу пропорційності, а й практики Європейського Суду з прав людини та органів конституційного контролю країн НАТО. Незважаючи на поширення принципу пропорційності в праві різних держав, теорія обмеження конституційних прав і свобод особи, потребує вдосконалення.

Обмеження конституційних прав і свобод повинні відповідати вимогам справедливості: бути рівними для осіб, які перебувають в однаковому становищі; бути меншими щодо більш уразливих осіб, якщо рівний ступінь обмеження з іншими особами тягне більш тяжкі наслідки. Необхідність обмежень означає досягнення цілей при неможливості досягнення іншими засобами.

Адекватність – реальна здатність досягнення таких цілей встановленими обмеженнями. Пропорційність передбачає, що обмеження мають бути найменшими з можливих і не накладати обтяжень понад необхідність.

Пропорційність – збереження балансу між необхідністю досягнення конституційно значимих цілей та ступенем обмежень з урахуванням реальної тяжкості соціальних наслідків від обмежень прав суспільству.

Військовий обов'язок певною мірою сприяє досягненню таких конституційно значущих цілей як безпека держави, захист основ конституційного ладу, прав і законних інтересів інших осіб.

Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» регулювання окремих обмежень передається на підзаконний рівень. Останнє викликає негативну оцінку через наявність абстрактних норм закону, що дозволяють встановити основний зміст обмеження на підзаконному рівні.

Під час проходження базової військової служби вільне пересування дозволяється в межах військової частини, яку можливо залишати на періоди звільнень, але не можна залишати межі місцевого гарнізону, крім відпустки або відрядження. Проходження базової військової служби визнається реалізацією права на працю, та її термін зараховується до загального трудового стажу, включається до стажу державної служби та роботи за спеціальністю. Така праця не є результатом вільного волевиявлення, не передбачає відмови, вибору моментів початку та закінчення служби, а оплата не є справедливою.

Тривалість службового часу військовослужбовця визначається розпорядком дня військової частини. Не допускається займатися іншою оплачуваною діяльністю та брати участь у страйках. Істотно обмежені політичні права військовослужбовців. Заборонено перебувати в партіях та інших громадських об'єднаннях, які мають політичні цілі. Обмежується свобода публічних заходів, участь у яких допускається лише у звільненні чи відпустці.

Малоймовірність проходження служб на території адміністративно-територіального утворення за місцем проживання фактично позбавляє призовника на період базової та фахової підготовки активного виборчого права на місцевих виборах. Під обмеження піддається свобода слова, висловлювання думок і переконань, отримання та поширення інформації. Зумовлена військовою дисципліною заборона обговорювати накази командира, заборона розголошувати державну або службову таємницю є цілком пропорційними.

На час проходження базової військової служби обмежуються деякі інші конституційні права і свободи. Наприклад, свобода підприємницької діяльності, право на освіту, свобода совісті та віросповідання. Проблемою є встановлення пропорційності обмежень прав і свобод при виконанні військового обов'язку.

У літературі містяться два протилежні підходи: військовий обов'язок у існуючому вигляді не є утиском прав; військовий обов'язок – порушення та заперечення всіх прав. Перший ґрунтується на позитивістському підході до права, де формально-юридична несуперечність правових норм, що регулюють військовий обов'язок та обмеження прав і свобод, є визначальною. Є вплив консервативних і патріотичних настроїв на формування зазначеної позиції.

Друга думка заснована на індивідуалістичному підході до розуміння прав і свобод особи в контексті природничо-правових засад переважно ліберального спрямування. Проте вказана позиція не узгоджується з чинними нормами права. Наприклад, міжнародні договори допускають існування обов'язкової військової служби. Європейський Суд з прав людини в § 57 Постанови Європейського Суду з прав людини від 8 червня 1976 р. у справі «Енгель (Engel) та інші проти Нідерландів» не визнав порушенням Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо комплектування збройних сил з відповідною системою військової дисципліні [11]. Обидва підходи позбавлені суб'єктивності, що змушує шукати інше розуміння досліджуваної проблеми.

Країни НАТО (Австрії, Норвегії, Данії, Фінляндії) зберегли обов'язкову військову службу в мирний час, можливість гуманізації військової служби і наявність інших факторів, що впливають на комплектування збройних сил.

Виважену правову оцінку обмежень прав і свобод при проходженні обов'язкової військової служби дає Європейський Суд з прав людини. Обмеження прав і свобод військовослужбовців, які були б надмірними щодо інших, є такими, якщо сприяють реалізації особливих завдань збройних сил. Водночас неприпустимі умови проходження військової служби, несумісні з повагою людської гідності, процедури та методи військової підготовки, що піддають душевним стражданням

чи поневірянням, інтенсивність яких перевищує рівень тяганини, що неминуче притаманні військовій дисципліні.

Держава повинна належним чином забезпечувати здоров'я та благополуччя військовослужбовця, враховуючи практичні потреби військової служби, ефективний захист призовників від небезпек, які притаманні військовому життю.

Обмеження прав і свобод військовослужбовців допускаються лише за відповідності даного принципу та обумовленості специфікою військової служби, відповідності Конституції держави й Конвенції про захист правами людини і основних свобод. У § 3 Рекомендації ПАРЄ № 1742 від 11 квітня 2006 року сформульовано висновок про те, що не можна очікувати від військовослужбовців поваги до гуманітарного права та прав людини, якщо не гарантовано пошану прав військовослужбовців [12].

Війна російської федерації з Україною вказує на необхідність військово-навчених мобілізаційних людських ресурсів, і наскільки останні виявляться підготовленими до участі у бойових діях. Використання військовослужбовців за призовом у ряді військових конфліктів XX століття (наприклад: Франція в Алжирі, США у В'єтнамі) показало малоефективним у військовому та дестабілізуючим у внутрішньополітичному відношенні. Більшість держав НАТО після закінчення холодної війни пішли шляхом скорочення збройних сил, скасування призову на користь систем колективної безпеки.

Військова служба за призовом в Україні виконує виховну функцію і не дозволяє здійснити військову підготовку призовника належним чином. Необхідна адаптація до сучасних реалій системи підготовки громадян до збройного захисту Вітчизни. Незважаючи на планомірне зменшення частки військовослужбовців за призовом від загальної кількості військовослужбовців, у короткостроковій перспективі відмова від призову у мирний час малоймовірна.

Правовий статус військовослужбовця за контрактом передбачає менші обмеження прав і свобод. Зміни підвищують гарантованість прав і свобод військовослужбовців і знижують ступінь обмеження, що заслуговує на позитивну оцінку. Пропорційність існуючих нині обмежень прав і свобод особи під час виконання військового обов'язку, можна досягти різними законодавчими заходами. Наприклад, є скасування призову на строкову військову службу, що передбачає готовність до скорочення чисельності збройних сил і військово-навчених резервів або збільшення кількості військовослужбовців за контрактом і заміни базової військової служби іншими формами військової підготовки.

Доцільно запропонувати: збільшення числа осіб, які навчаються, за програмами військової підготовки; ширше використання військових зборів; стимулювання заняття громадян військово-прикладними видами спорту; створення установ для ефективної підготовки широких верств населення з військово-облікових спеціальностей без відриву від виробництва. Іншим підходом може бути збільшення частки призовників, для проходження базової військової служби, які успішно завершили відповідні програми військової підготовки або пройшли інші форми військової підготовки.

Можлива подальша гуманізація умов проходження базової військової служби шляхом удосконалення правового статусу військовослужбовців. У цьому напрямі можна запропонувати підвищити грошове забезпечення, у розумних межах надати призовникові право вибору військово-облікової спеціальності та місця служби, знизити рівень обмеження свободи пересування.

Найбільш обґрунтованим в Україні є поєднання часткової заміни базової військової служби позавійськовими формами військової підготовки та подальшої гуманізації умов проходження військової служби, удосконалення правового статусу військовослужбовців, оскільки: враховує історичну та правову традицію сприйняття захисту Вітчизни як особистого обов'язку кожного та справи всього Українського народу; зберігає військово-навчений мобілізаційний людський ресурс; дозволяє гнучко підходити до встановлення співвідношення військовослужбовців за контрактом та за призовом та їх загальною чисельністю. Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року не передбачає строкову службу за призовом. За призовом передбачена служба офіцерів запасу.

Проходження базової військової служби є реалізацією права на доступ до державної служби, оскільки громадяни на рівних засадах залучаються до виконання державної функції оборони через несення особливого виду державної служби – військової служби. Встановлення військового обов'язку випливає з положень Конституції України про те, що Україна забезпечує цілісність та недоторканність території є гарантією основ конституційного ладу.

Висновки. Військовий обов'язок взаємопов'язаний з інститутами основ конституційного ладу, системи органів державної влади і основ місцевого самоврядування. У взаємозв'язку з громадянством військовий обов'язок, як обов'язок і захист Вітчизни, покладаються виключно на громадян. Військовий обов'язок є основною та іманентно властивою формою реалізації боргу та обов'язку захисту Вітчизни, зміст якого не вичерпується військовим обов'язком.

Військовий обов'язок взаємопов'язаний з усіма конституційно-правовими інститутами, але найбільшою мірою з правами та свободами. Слід зменшити ступінь деяких законодавчо встановлених обмежень прав і свобод людини та громадянина під час проходження військової служби за призовом. Спеціальний правовий статус військовослужбовця не повинен докорінно диференціюватися щодо різних категорій військовослужбовців, а з іншого боку – кардинально змінювати або підміняти правовий статус людини та громадянина, оскільки є похідним та обумовлений ним за змістом. Необхідно виходити із гуманістичного підходу до регулювання правового статусу суб'єкта військового обов'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2232-12.
2. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1932-12.
3. Коропатнік І. М., Ковалів М. В., Шопіна І. М. і інші. Оновлена доктрина публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України: колективна монографія. Львів: СПЛОМ, 2021. 480 с.
4. Захист Вітчизни. Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/451-zahyst-vitchyzny.
5. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1975-12.
6. Остапенко О.І. Ковалів М.В., Гулак Л.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
7. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2235-14.
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які беруть участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України: Закон України від 06.06.2025 р. № 3897-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3897-20#n2.
9. Yesimov S. Implementation of constitutionalization of law and order in terms of constitutional risks. *Social & Legal Studios*. 2019. Issue 3 (5). P. 52–57.
10. Про затвердження Концепції військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року: Наказ МО України від 23.10.2023 р. № 637. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0637322-23#Text.
11. Європейський Суд з прав людини. Судове Рішення. Енгель та інші проти Нідерландів. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO2825.
12. Путівник гендерної інтеграції у Збройних Силах України. URL: www.osce.org/files/f/documents/4/8/479044_0.pdf.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.5

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ «ЗЕЛЕНОЇ» ЕКОНОМІКИ В АСПЕКТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН[1]

Рєзнік О.М.,
військовослужбовець,
доктор юридичних наук,професор,
Заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник Маркетингового центру НДЧ
кафедри маркетингу Сумського державного університету
ORCID:0000-0003-4569-8863

Горобець Н.С.
доктор філософії зі спеціальності 081,
старша викладачка кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-0282-2775

Рєзнік О.М., Горобець Н.С. Адміністративно-правове регулювання «зеленої» економіки в аспекті забезпечення економічної стійкості України: сучасний стан.

Статтю присвячено комплексному науковому дослідженню сучасного стану адміністративно-правового регулювання «зеленої економіки» у забезпеченні економічної стійкості України шляхом розкриття його сутності та відповідно встановлення певних особливостей. Розглянуто деякі наукові підходи щодо визначення поняття «зеленої» економіки держави, на підставі їх аналізу висловлено власну думку щодо трактування цього поняття. Констатовано, що станом на сьогодні адміністративно-правове регулювання «зеленої» економіки в Україні здійснюється у відповідності до положень сукупності певних документів, спрямованих на забезпечення екологічно збалансованого економічного розвитку держави. Висловлено авторське бачення щодо розкриття сутності поняття адміністративно-правового регулювання «зеленої» економіки держави, під яким запропоновано вважати сукупність адміністративно-правових норм і механізмів, спрямованих на інтеграцію принципів сталого розвитку та охорони навколишнього середовища в економічну політику країни. Виділено основні характеристики адміністративно-правового регулювання «зеленої» економіки держави, а саме: інтеграція екологічних стандартів у національну правову систему шляхом включення екологічних вимог і стандартів у нормативно-правові акти, що регулюють економічні процеси; стимулювання «зелених» інвестицій та інновацій, що вимагає розробки та впровадження відповідних правових норм з метою стимулювання інвестицій в екологічно чисті технології та розвиток «зелених» секторів економіки; координація між державними та приватними інститутами, що передбачає взаємодію між державними органами та приватним сектором забезпечення ефективного впровадження «зелених» ініціатив; розвиток правової інфраструктури з метою розбудови правових механізмів, які сприяють розвитку «зеленої» економіки; забезпечення механізмів контролю та нагляду, що досягається шляхом створення ефективних механізмів державного контролю та нагляду за реалізацією екологічних норм і стандартів тощо.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, «зелена» економіка, «зелене» зростання, економічне зростання, економічна стійкість держави, екологічна стійкість держави.

[1] Виконано в рамках НДР 0125U000418 Забезпечення повоєнного відновлення зеленого економічного зростання національної економіки: когнітивно-поведінкові технології та правові механізми міжнародної допомоги».

Reznik O.M., Horobets N.S. Administrative and legal regulation of the «green» economy in the aspect of ensuring the economic sustainability of Ukraine: current state.

The article is devoted to a comprehensive scientific study of the current state of administrative and legal regulation of the «green» economy in ensuring the economic stability of Ukraine by revealing its essence and, accordingly, establishing certain features. Some scientific approaches to defining the concept of the «green» economy of the state are considered, and based on their analysis, one's own opinion is expressed regarding the interpretation of this concept. It is stated that as of today, administrative and legal regulation of the «green» economy in Ukraine is carried out in accordance with the provisions of a set of certain documents aimed at ensuring environmentally balanced economic development of the state. The author's vision is expressed regarding the disclosure of the essence of the concept of administrative and legal regulation of the «green» economy of the state, under which it is proposed to consider a set of administrative and legal norms and mechanisms aimed at integrating the principles of sustainable development and environmental protection into the economic policy of the country. The main characteristics of the administrative and legal regulation of the «green» economy of the state are highlighted, namely: integration of environmental standards into the national legal system by including environmental requirements and standards in regulatory legal acts regulating economic processes; stimulation of «green» investments and innovations, which requires the development and implementation of relevant legal norms in order to stimulate investment in environmentally friendly technologies and the development of «green» sectors of the economy; coordination between public and private institutions, which involves interaction between public authorities and the private sector to ensure the effective implementation of «green» initiatives; development of legal infrastructure in order to build legal mechanisms that contribute to the development of the «green» economy; provision of control and supervision mechanisms, which is achieved by creating effective mechanisms of state control and supervision over the implementation of environmental norms and standards, etc.

Key words: administrative and legal regulation, «green» economy, «green» growth, economic growth, economic sustainability of the state, environmental sustainability of the state.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальних економічних та екологічних викликів, перехід до «зеленої економіки» є одним із ключових інструментів забезпечення сталого розвитку держави. Виснаження природних ресурсів, зростання рівня забруднення довкілля та кліматичні зміни вимагають перегляду традиційних підходів до економічного зростання та запровадження нових моделей, що забезпечать баланс між економічною діяльністю та екологічною безпекою. Однією з ключових концепцій, що сприяє сталому розвитку, є «зелена економіка». Для України питання адміністративно-правового регулювання «зеленої» економіки набуває особливої ролі, адже на сьогодні країна перебуває у складних соціально-економічних умовах, тому й потребує відбудови зруйнованої інфраструктури та адаптації економіки до європейських екологічних стандартів. Незважаючи на існування низки нормативно-правових актів та програм, що спрямовані на розвиток «зеленої економіки», адміністративно-правове регулювання в цій сфері залишається фрагментарним, що виправдовує його недостатньо високу ефективність. З огляду на зазначене, актуальність обраної тематики наукового дослідження визначається встановленням особливостей та розкриттям сутності адміністративно-правового регулювання «зеленої економіки» у забезпеченні економічної стійкості України.

Метою статті є з'ясування сучасного стану адміністративно-правового регулювання «зеленої економіки» у забезпеченні економічної стійкості України шляхом розкриття його сутності та відповідно встановлення певних особливостей.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення питань, пов'язаних із запровадженням «зеленої» економіки в Україні та особливостями подальшої реалізації цієї моделі економічного розвитку держави, привертає увагу багатьох дослідників, серед яких можемо зазначити наступних: М.Р. Бей, Ю.Т. Боровик, М.І. Бублик, В.В. Бугайчук, Ю.В. Єлагін, Н.П. Захаркевич, О.І. Марченко, Ю.В. Неголюк, О.М. Полякова, К.О. Сич, О.С. Чмир, М.Є. Шкурат та ін. Врахування актуальності обраної тематики наукового пізнання вимагає здійснення комплексного дослідження питань, пов'язаних з розкриттям сутності та з'ясування особливостей адміністративно-правового регулювання «зеленої» економіки держави, з метою формування власного авторського бачення щодо окреслених питань.

Виклад основного матеріалу. Досягнення цілей обраного напрямку наукового дослідження звісно вимагає першочергово з'ясувати та розкрити сутність поняття «зеленої» економіки.

О.С. Чмир та Н.П. Захаркевич надають визначення «зеленої» економіки як засобу забезпечення сталого розвитку, а її формування пов'язують із переглядом стандартів життя суспільства з метою збереження природного середовища, підвищення ефективності використання ресурсів, розвитку екологоорієнтованої діяльності та структурної перебудови економіки в бік збільшення частки «зелених» секторів та скорочення «коричневих» [1, с. 60]. К.О. Сич, В.В. Бугайчук та І.Ф. Грабчук висловлюють думку, що «зелена» економіка є складовою частиною сталого розвитку та передбачає гармонійне співіснування економічної, соціальної систем і навколишнього середовища [2]. О.І. Марченко та В.О. Мамалига дотримуються наукової позиції, що «зелена» економіка є складовою частиною сталого розвитку і передбачає збалансоване співіснування навколишнього середовища, соціальної та економічної систем [3, с. 539]. М.І. Бублик та М.Р. Бей визначають «зелену» економіку як напрям в економічній думці, в межах якого вважають, що економіка є залежним компонентом природного середовища, в якому вона існує і є його частиною [4, с. 33]. Ю.Т. Боровик, Ю.В. Єлагін та О.М. Полякова зазначають, що «зелена» економіка базується на альтернативних джерелах енергії і палива, технології екологічно чистого виробництва, чистих технологіях у веденні сільського господарства, «зеленому будівництві», а також програмах очищення повітря, води та ґрунту від забруднень, перероблення та утилізації відходів тощо [5, с. 80].

Наведені наукові підходи до досліджуваного терміну дають можливість зробити висновок, що ***«зелена» економіка держави*** є моделлю економічного розвитку, спрямованою на забезпечення екологічної стійкості держави шляхом раціонального використання природних ресурсів, зменшення забруднення довкілля та впровадження екологічно безпечних технологій. Перехід до такої моделі передбачає структурну перебудову традиційної економіки з метою зменшення забруднення, збереження та примноження природного капіталу, оптимізації використання ресурсів і розвитку галузей, орієнтованих на чисте виробництво, альтернативні джерела енергії та інноваційні екологічні рішення. Однак одразу ж слід зазначити, що для ефективної реалізації «зеленої» економіки як моделі економічного розвитку одним з вагомих факторів є належне адміністративно-правове регулювання, з'ясуванню особливостей якого далі необхідно приділити окрему увагу.

Діючим міжнародним документом у сфері зміну клімату є Паризька угода (The Paris Agreement) від 12 грудня 2015 року (набула чинності 4 листопада 2016 року), прийнята 196 сторонами на Конференції ООН зі зміни клімату (COP21) у Парижі. Реалізація Паризької угоди вимагає економічних і соціальних перетворень, заснованих на найкращих наявних наукових даних [6]. Крім зазначеної угоди у 2021 році у відповідь на кліматичну кризу Європейська Комісія затвердила програму під назвою Європейська зелена угода (The European Green Deal). Згідно її положень подолання таких загроз існування для Європи та світу, як зміни клімату і погіршення навколишнього середовища, мають на меті перетворити економіку Європейського Союзу на сучасну, ресурсоефективну та конкурентоспроможну, зокрема, шляхом мінімізації викидів парникових газів до 2050 року [7].

У нашій державі основу адміністративно-правового регулювання «зеленої» економіки формує цілий комплекс нормативно-правових документів, положення яких головним чином спрямовані на сприяння екологічній модернізації та сталому розвитку України. Розглянемо деякі з них.

Звісно першочергово мова йде про законодавчі акти, положення яких в тій чи іншій мірі регулюють загальні або конкретні питання щодо впровадження та розвитку концепції «зеленої» економіки. Серед них особливе місце займають норми Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII, що містять правові основи охорони природи, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Він регулює відносини у галузі охорони довкілля та встановлює обов'язки державних органів, підприємств і громадян щодо збереження природного середовища [8]. Не менш важливими в регулюванні «зеленої» економіки є також положення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України», спрямовані на стимулювання розвитку відновлюваних джерел енергії та впровадження екологічно чистих технологій в енергетичному секторі. Ним передбачено заходи для підтримки «зеленої» трансформації енергетичної системи України [9].

Вагомими в регулюванні «зеленої» економіки в Україні є також документи, що не мають законодавчої сили, але містять важливі положення щодо впровадження моделі «зеленої» економіки. До прикладу, 28 червня 2024 року у Відні між Україною та Організацією Об'єднаних Націй з промислового розвитку (UNIDO) було підписано Програму зеленого відновлення промисловості

України на 2024–2028 роки. Програма визначає стратегічне бачення трансформаційного та стійкого відновлення промисловості України [10]. Причиною для визнання такої ключової цілі стало обмеження державних інструментів стимулювання для переходу до циркулярної економіки. Просування України на шляху вступу до Європейського Союзу вимагає зеленого промислового відновлення держави, що має включати можливості для сприяння декарбонізації промисловості та переходу до циркулярної економіки, включаючи сприяння ресурсоефективному та чистішому виробництву, ефективне управління відходами (включаючи небезпечні відходи), енергоефективності та впровадження відновлюваних джерел енергії [11].

Національна політика «зеленого» зростання спрямована на інтеграцію принципів сталого розвитку в економічну діяльність через стимулювання екологічно чистих технологій, збереження природних ресурсів і підтримку відновлюваної енергетики. Ця політика передбачає адаптацію економіки України до нових екологічних викликів і стандартів, встановлених Європейським Союзом та міжнародними угодами, такими як Паризька угода щодо зміни клімату. Офіційного документу під такою назвою в Україні не існує, тому ця політика формується на базі комплексу документів. Серед них слід вказати такі: Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджені указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019, в яких визначено пріоритети сталого розвитку країни, зокрема, націлені на екологічну сталість, використання відновлюваних джерел енергії, збереження природних ресурсів, підвищення енергоефективності [12]; Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року, згідно якої встановлені зобов'язання для України щодо інтеграції європейських екологічних стандартів і норм, зокрема в частині зменшення викидів парникових газів, розвитку «зеленої» економіки, впровадження альтернативної енергетики та збереження біорізноманіття [13]; Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 року № 443-р, орієнтований на управління природними ресурсами, захист довкілля та розвиток економічної діяльності в рамках «зелених» технологій [14] тощо.

Окремої уваги також потребує «Зелена» таксономія в Україні. Зазначимо, що «Зелена» таксономія є офіційно затвердженою системою класифікації економічної діяльності, яка визначає, які види господарської діяльності є екологічно стійкими. Вона є ключовим інструментом для спрямування фінансових потоків на підтримку «зеленої» економіки та забезпечує відповідність екологічним стандартам Європейського Союзу та міжнародним угодам. Таксономія визначає критерії для секторів економіки, які можуть вважатися «зеленими», серед яких виділяють: відновлювану енергетику (сонячна, вітрова, гідроенергетика); чисту мобільність (електротранспорт, гібридні авто, громадський транспорт); енергоефективність у будівництві (пасивні будинки, технології енергозбереження); екологічно чисте виробництво та переробка відходів; органічне сільське господарство; стимулювання «зелених» інвестицій. Таксономія розроблена відповідно до Європейського зеленого курсу та принципів ESG (Environmental, Social, and Governance), що сприяє євроінтеграції України [15]. При цьому слід акцентувати, що станом на сьогодні в Україні відсутній офіційно затверджений документ під назвою «Зелена таксономія», а наявний лише звіт «Зелена таксономія в Україні», опублікований Програмою розвитку ООН, в якому аналізується можливість впровадження даної системи класифікації в країні. Іншими словами він не є офіційним нормативно-правовим актом, а лише має рекомендаційний характер щодо подальшої розробки «зеленої» таксономії в Україні.

Так само неофіційним нормативно-правовим документом, що містить положення щодо впровадження та вдосконалення «зеленої» економіки держави, є Зелене повоєнне відновлення України. Вони носять рекомендаційний характер і визнають, що побудова економіки майбутнього полягає в економічному зростанні на засадах декаплінгу, що передбачає зростання показників вуглецевої продуктивності економіки (декарбонізація), водної продуктивності, зменшення питомих показників утворення відходів та забруднення вод і повітря, розвиток циркулярної економіки [16].

Висновки. Вище викладене дозволяє дійти висновку, що на сьогодні «зелена» економіка сприяє не лише сталому економічному зростанню, а й забезпеченню екологічної безпеки та стабільності держави, що є важливим для підвищення якості життя громадян. При цьому слід акцентувати, що формування «зеленої» економіки вимагає належного адміністративно-правового регулювання, спрямованого на підтримку екологічної модернізації промисловості, впровадження механізмів

циркулярної економіки, розвиток низьковуглецевих технологій і посилення екологічної відповідальності бізнесу та суспільства.

Адміністративно-правове регулювання «зеленої» економіки в Україні здійснюється у відповідності до положень сукупності певних документів, що умовно можна розподілити на такі: офіційні (до прикладу, законодавчих актів), так звані неофіційні (зокрема, певних програм, стратегій, звітів тощо). Не зважаючи на те, що вони можуть регулювати різні аспекти «зеленої» економіки країни, їх мета є спільною, адже спрямовані вони на забезпечення екологічно збалансованого економічного розвитку держави шляхом досягнення економічної стійкості, раціонального використання природних ресурсів, мінімізації негативного впливу на довкілля, стимулювання інновацій і розвитку «зелених» секторів економіки, європейської інтеграції та виконання міжнародних зобов'язань, підвищення якості життя населення тощо.

Відтак вважаємо, що під адміністративно-правовим регулюванням «зеленої» економіки держави слід розуміти сукупність адміністративно-правових норм і механізмів, спрямованих на інтеграцію принципів сталого розвитку та охорони навколишнього середовища в економічну політику країни. Адміністративно-правове регулювання «зеленої» економіки держави сприяє досягненню економічної стабільності, забезпечуючи баланс між екологічною безпекою та економічною стійкістю національної економіки, а також створюючи умови для сталого розвитку та зменшення економічних ризиків, пов'язаних з екологічними проблемами. Своєю чергою до основних характеристик адміністративно-правового регулювання «зеленої» економіки держави доцільно віднести наступні: 1) інтеграція екологічних стандартів у національну правову систему шляхом включення екологічних вимог і стандартів у нормативно-правові акти, що регулюють економічні процеси; 2) стимулювання «зелених» інвестицій та інновацій, що вимагає розробки та впровадження відповідних правових норм з метою стимулювання інвестиції в екологічно чисті технології та розвиток «зелених» секторів економіки; 3) координація між державними та приватними інститутами, що передбачає взаємодію між державними органами та приватним сектором забезпечення ефективного впровадження «зелених» ініціатив; 4) розвиток правової інфраструктури з метою розбудови правових механізмів, які сприяють розвитку «зеленої» економіки; 5) забезпечення механізмів контролю та нагляду, що досягається шляхом створення ефективних механізмів державного контролю та нагляду за реалізацією екологічних норм і стандартів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чмир О.С., Захаркевич Н.П. «Зелена» економіка: сутність, цілі та базові принципи. *Економічний вісник Донбасу*. 2013. № 3 (33). С. 54–62.
2. Сич К.О., Бугайчук В.В., Грабчук І.Ф. Тенденції та перспективи розвитку зеленої економіки в Україні. *Економіка та суспільство*. 2021. Випуск 30. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-30-48.
3. Марченко О.І., Мамалига В.О. «Зелена» економіка: теоретичні аспекти. *Східна Європа: економіка бізнес та управління*. 2019. № 6 (23). С. 535–541.
4. Бублик М.І., Бей М.Р. Особливості «зеленої» економіки та основні інструменти її трансформування в соціальноорієнтовану систему. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми економіки та управління*. 2016. № 847. С. 29–34.
5. Боровик Ю.Т., Єлагін Ю.В., Полякова О.М. «Зелена економіка»: сутність, принципи, перспективи для України. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2020. № 69. С. 75–83.
6. The Paris Agreement. URL: https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement.
7. The European Green Deal. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.
8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України: Закон України від 30.06.2023 р. № 3220-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 82. Ст. 301.
10. Україна та UNIDO підписали Програму зеленого відновлення промисловості України на 2024-2028 роки. URL: https://me.gov.ua/News/Detail/0dc30b91-d3dd-476e-bb79-8eb317ed4d4f?lang=uk-UA&title=UkrainaTaUnido.

11. Програма зеленого відновлення промисловості України на 2024-2028 роки. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2024-08/UKR_Green%20industrial%20recovery%20programme%20for%20Ukraine%202024-2028_external_online%20%281%29.pdf.
12. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019.
13. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
14. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.04.2021 р. № 443-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/443-2021-%D1%80.
15. Зелена таксономія в Україні. Звіт 2022. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-08/UNDP-UA-green-taxonomy-report-UKR.pdf.
16. Зелене повоєнне відновлення України: візія та моделі. Аналітична записка, Серпень 2022 р. URL: https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2022/08/green_recovery.pdf.

УДК: 342.9:355.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.6

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Сарнавський М.,
здобувач наукового ступеня доктора філософії
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України

Сарнавський М. Формування інституту військового омбудсмена в Україні: роль і значення принципу незалежності.

У дослідженні розкрито зміст, функціональне призначення та перспективи створення інституту військового омбудсмена в Україні з урахуванням сучасних викликів, зокрема повномасштабної війни. Зроблено акцент на ключовому значенні принципу незалежності в інституційному та оперативному вимірах. Підкреслено, що автономний статус уповноваженого, незаангажованість у процесі призначення, а також гарантії фінансової самостійності є основоположними передумовами ефективного функціонування такої інституції. Водночас оперативна автономія полягає у свободі прийняття рішень щодо пріоритетів діяльності, методів роботи, ініціювання розслідувань та формування звітів без зовнішнього впливу.

Здійснено порівняльний аналіз моделей функціонування аналогічних інституцій у низці країн (Німеччина, Норвегія, Канада, Ірландія, Франція, США), визначено типологію підходів до організації контролю над збройними силами. Розглянуто підходи науковців до ролі військового омбудсмена як інструменту демократичного та цивільного контролю, що дозволяє забезпечити баланс між національною безпекою й захистом прав військовослужбовців. Особливу увагу приділено функції захисту від системних порушень, недоліків правового регулювання та управлінських рішень, що можуть негативно впливати на моральний клімат і правову захищеність особового складу.

Наголошено, що інститут уповноваженого з питань захисту прав військовослужбовців має стати не лише консультативним або символічним елементом, а повноцінним суб'єктом контролю із широкими повноваженнями, доступом до конфіденційної інформації та правом комунікації з громадськістю. Висунуто аргументи на користь того, що за умов повноцінного функціонування інституція може не тільки реагувати на окремі скарги, а й формувати політику системного захисту прав у межах сектору безпеки й оборони.

У висновках запропоновано концептуальне обґрунтування моделі військового омбудсмена для України, де особлива увага надається потребі правового закріплення гарантій незалежності та ресурсного забезпечення. Запровадження інституту військового обмудсмена розглядається як важлива складова загальної трансформації українського війська відповідно до принципів верховенства права, прозорості та підзвітності.

Ключові слова: військовий омбудсмен, права військовослужбовців, цивільний контроль, демократичне врядування, правозахисна діяльність.

Sarnavskyi M. Formation of the institute of military ombudsman in Ukraine: the role and significance of the principle of independence.

The study reveals the content, functional purpose and prospects for the establishment of the military ombudsman institution in Ukraine, taking into account modern challenges, in particular a full-scale war. Emphasis is placed on the key importance of the principle of independence in the institutional and operational dimensions. It is emphasized that the autonomous status of the commissioner, impartiality in the appointment process, as well as guarantees of financial independence are fundamental prerequisites for the effective functioning of such an institution. At the same time, operational autonomy consists in the freedom to make decisions regarding the priorities of activities, methods of work, initiating investigations and forming reports without external influence.

A comparative analysis of the functioning models of similar institutions in a number of countries (Germany, Norway, Canada, Ireland, France, USA) was carried out, and a typology of approaches to organizing control over the armed forces was determined. The authors consider the approaches of scholars to the role of the military ombudsman as an instrument of democratic and civilian control, which allows ensuring a balance between national security and the protection of the rights of servicemen. Particular attention is paid to the function of protection against systemic violations, shortcomings in legal regulation and management decisions that can negatively affect the moral climate and legal protection of personnel.

It is emphasized that the institution of the Commissioner for the Protection of the Rights of Servicemen should become not only an advisory or symbolic element, but a full-fledged subject of control with broad powers, access to confidential information and the right to communicate with the public. Arguments are put forward in favor of the fact that, under conditions of full-fledged functioning, the institution can not only respond to individual complaints, but also form a policy of systemic protection of rights within the security and defense sector.

The conclusions propose a conceptual justification for the model of a military ombudsman for Ukraine, where special attention is paid to the need for legal consolidation of guarantees of independence and resource provision. The introduction of the institution of a military ombudsman is considered an important component of the overall transformation of the Ukrainian army in accordance with the principles of the rule of law, transparency and accountability.

Key words: military ombudsman, rights of servicemen, civilian control, democratic governance, human rights activities.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, яку Україна веде з 2022 року, суттєво вплинула не лише на безпеку держави, а й на функціонування її інституцій, зокрема у сфері військового управління та захисту прав людини. На перший план вийшло питання дотримання прав військовослужбовців – категорії громадян, які перебувають у виняткових умовах служби, підвищеного ризику та обмеженого доступу до стандартних механізмів правового захисту. Попри зусилля держави у сфері правового регулювання військової служби, на практиці нерідко фіксуються порушення.

У зописаних умовах зростає суспільний запит на створення незалежного органу, здатного контролювати дотримання прав військових, оперативно реагувати на порушення та формувати політику з урахуванням інтересів особового складу. Однією з потенційно ефективних моделей такого інституту є військовий омбудсмен – уповноважений із захисту прав військовослужбовців, який функціонує незалежно від командної вертикалі та політичного впливу. У світі існує чимало прикладів успішного впровадження подібних механізмів, зокрема в таких країнах, як Німеччина, Норвегія, Канада, де військовий омбудсмен виконує роль посередника між армією, суспільством і державою.

Метою представленого дослідження є всебічне осмислення доцільності створення в Україні інституту військового омбудсмена як незалежної правозахисної інституції, здатної забезпечити ефективний захист прав військовослужбовців у системі безпеки й оборони. Дослідження має на меті не лише теоретичне обґрунтування необхідності запровадження інституції, а й практичне моделювання її української версії відповідно до міжнародних стандартів правозахисту та принципів демократичного врядування.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика інституційного оформлення військового омбудсмена послідовно розвивається у працях О. Марцеляка, який підкреслює необхідність створення окремої правозахисної структури для військової сфери, з огляду на специфічний правовий статус військовослужбовців та обмеженість механізмів захисту прав у межах ієрархічної системи. Його міркування узгоджуються з висновками С. Банаха, який акцентує на потребі закріплення незалежності омбудсмена не лише декларативно, а через чіткі правові та організаційні гарантії. Ідеї О. Марцеляка знаходять відображення в напрацюваннях В. Барчука та О. Логінова, які пропонують парламентську підзвітність, бюджетну автономію та прозору процедуру призначення як необхідні умови для ефективного функціонування омбудсмена у військовій сфері.

Зарубіжні автори також акцентують на функціональній автономії та інституційній неупередженості як ключових умовах ефективності. М. Монтеш і Б. Ммусіньяне вказують на слабкість нових моделей, які не враховують необхідності широких повноважень та незалежного статусу.

А. Стоян доповнює дискусію, наголошуючи на профілактичному потенціалі інституту, здатного не лише реагувати на порушення, а й запобігати їм. Концептуальні підходи Б. Бакленда і В. Макдермотта підтверджують, що ефективність військового омбудсмена визначається не стільки формою організації, скільки наявністю реальних інструментів впливу, включно з правом ініціювати розслідування, отримувати інформацію та взаємодіяти з суспільством. Отже, у сучасному науковому дискурсі поступово формується спільне бачення того, що незалежність омбудсмена повинна бути не декларативною, а інституційно гарантованою і захищеною на всіх рівнях – від фінансування до змісту повноважень.

Виклад основного матеріалу. Доцільно зазначити, що як представники громадськості, так і військовослужбовці загалом висловлюють підтримку впровадженню в Україні посади спеціалізованого омбудсмана у військовій сфері. Ініціатива сприймається схвально, з огляду на позитивний досвід функціонування інституту військового омбудсмана у багатьох розвинених демократичних державах, де він зарекомендував себе як ефективний інструмент захисту прав [1, с. 133].

Військовий омбудсман розглядається як незалежний механізм, що функціонує окремо від військової командної структури та здійснює нагляд за сектором оборони, забезпечуючи дотримання ним принципів і практик належного врядування. Військовий омбудсман може відігравати важливу роль в управлінні збройними силами, наприклад, сприяючи прозорості та підзвітності в армії, не підриваючи авторитет військового командування, забезпечуючи дотримання верховенства права у збройних силах, а також зміцнюючи довіру громадськості та репутацію армії.

Загалом військовий омбудсман займається розглядом скарг на неналежну та зловживання поведінкою у війську, а також недоліків у військових процедурах, та формулює рекомендації щодо виправлення ситуації. Водночас він не визначає оборонну політику й не ухвалює рішень з оперативних питань. Безпосередньою метою діяльності військового омбудсмана є вирішення скарг і заохочення належної поведінки в оборонному секторі, однак у ширшому сенсі ця інституція покликана підвищити ефективність і результативність війська, роблячи його відповідальним перед суспільством і чутливим до потреб військовослужбовців.

Попри існування внутрішніх процедур подання скарг у війську, деякі країни створили спеціалізовані інститути омбудсмена для розгляду виключно військових скарг, у тому числі системних проблем у збройних силах. Можна сказати, що цінність військового омбудсмана проявляється у функції незалежного контролю, що сприяє демократичному та цивільному контролю над армією; зміцнює принципи належного врядування, цивільного контролю та дотримання прав людини у війську; забезпечує необхідний захист прав окремих військовослужбовців від порушень, зловживань владою чи несправедливих рішень; допомагає військовому командуванню ефективно здійснювати внутрішні зміни та покращувати функціонування збройних сил; позитивно впливає на якість життя військовослужбовців та їхній моральний дух (esprit de corps), що може допомогти утримувати персонал в умовах критичної нестачі кадрів [2, с. 92-93].

Інститут омбудсмена має багато варіацій, існує низка класифікацій, які намагаються визначити його різні типи. Часто омбудсмен виступає юридичним наглядовим органом, що є типовим сприйняттям у країнах Північної Європи, або медіатором, інститутом вирішення конфліктів та охоронцем прав людини і належного врядування. Існуючі дослідження інституту омбудсмена розглядають його як орган (глобального) адміністративного права та підзвітності. Також проводяться порівняльні дослідження цього інституту та його історичної еволюції в різних контекстах. Омбудсмен вивчається також як глобальна «політична інновація» [3].

О.В. Марцеляк пояснює запровадження цілим рядом країн спеціалізованих правозахисних інституцій декількома причинами [1 с. 133], по-перше, тим, що військовослужбовці належать до соціальної групи, яка має особливий статус, пов'язаний зі специфікою їх діяльності (ієрархічна природа армії утруднює розв'язання проблем захисту прав військовослужбовців у будь-якій державі), по-друге, вони зазнають найбільш активного юридичного впливу, оскільки, окрім загальних законів, на них поширюються спеціальне законодавство, яке регламентує порядок проходження військової служби [4, с. 264–275], по-третє, це бажання зміцнити цивільно-демократичний контроль над збройними силами, по-четверте, це необхідність поліпшення ситуації із захистом прав людини у питаннях військовослужбовців за рахунок створення більш ефективних механізмів обробки скарг та реалізації заходів для ліквідації виявлених недоліків, по-п'яте, це прагнення створити незалежний механізм контролю якості, який би дозволив здійснювати нагляд за дотриманням встановлених процедур, правил і принципів діяльності у збройних силах [5, с. 11-12].

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що права військовослужбовців становлять складну категорію прав, яка вражає не лише їхньою кількістю, а й способом їх реалізації, що є наслідком ряду заборон і обмежень фундаментальних прав. Обираючи військову професію, військовослужбовці беруть на себе перелік обов'язків і погоджуються з численними обмеженнями у здійсненні своїх конституційних прав.

У разі порушення своїх прав військовослужбовець у першу чергу може скористатися засобами, передбаченими військовою ієрархічною системою.

Однак, як показав досвід більшості держав, контроль у межах військової ієрархії не здатний вирішити всю складність випадків порушення прав військовослужбовців.

Отже, з метою кращого захисту прав військовослужбовців були створені інституції омбудсмена, які мають юрисдикцію щодо збройних сил. Посилення таких інституцій ґрунтується на зміцненні цивільного та демократичного контролю над збройними силами, забезпеченні кращого захисту прав військових шляхом створення ефективніших механізмів для розгляду скарг і апеляцій, а також створенні незалежного механізму контролю для моніторингу процедур, практик і політик у межах збройних сил [5].

Існує значна різноманітність інститутів омбудсмена, уповноважених вирішувати питання, що виникають у межах діяльності збройних сил. Статус і функції цих інституцій суттєво відрізняються залежно від держави, і їхня структура, безперечно, визначається національними військовими традиціями, правовими системами та характером цивільно-військових відносин [5].

Загалом практика функціонування інституту військових омбудсманів є доволі розповсюдженою в світі В.Б. Барчук та О.А. Логінов виділяють наступні моделі: 1) інститут омбудсмена, інтегрований до структури збройних сил (Франція, Нідерланди, США); 2) інститут омбудсмена загальної юрисдикції (Швеція, Данія, Польща); 3) незалежний інститут омбудсмена, який спеціалізується у справах збройних сил (Норвегія, Німеччина, Ірландія, Канада) [6, с. 7].

Варто зазначити, що вибір і розвиток однієї з вищезазначених моделей базується на різноманітних факторах, включаючи існуючу політико-адміністративну систему та демократичні механізми контролю над збройними силами в кожній конкретній державі.

По-перше, з огляду на типологію інституцій омбудсмена в різних країнах, можна зробити важливий висновок: незалежно від обраної державою моделі – парламентської, урядової чи військової – ефективність інституту омбудсмена визначається не формальним статусом, а наявністю реальних інструментів функціональної незалежності. Відтак, навіть у випадках, коли омбудсмен діє в межах військової ієрархії або формально підзвітний парламенту, він повинен мати гарантовану автономію у своїй діяльності. Зокрема, повноваження щодо прийому скарг, ініціювання розслідувань, збору доказів, проведення виїзних перевірок та формулювання обов'язкових до розгляду рекомендацій мають бути чітко визначені на законодавчому рівні та захищені від втручання виконавчої влади. Саме перераховані повноваження забезпечують омбудсмену можливість діяти неупереджено, об'єктивно та незалежно.

По-друге, для того щоб інститут військового омбудсмена виконував свою функцію повноцінно та не перетворювався на формальну структуру, його компетенції повинні відповідати сучасним міжнародним стандартам правозахисної діяльності. Йдеться, зокрема, про три ключові компоненти ефективної роботи:

Забезпечення вільного доступу до механізмів подання скарг. Кожен військовослужбовець або член його родини повинен мати можливість без перешкод, без страху репресій та без складних процедур звернутися до омбудсмена зі скаргою або зверненням. Для цього мають бути передбачені як цифрові, так і паперові канали комунікації, а також гарантії конфіденційності.

Процесуальна незалежність у розгляді справ. Омбудсмен має самостійно визначати спосіб реагування на скаргу – чи то проведення розслідування, чи моніторинг ситуації, чи підготовка системного звіту. Жоден орган державної влади не повинен мати можливості впливати на хід або результати розгляду справи.

Необмежений доступ до релевантної інформації. Для здійснення своїх функцій омбудсмен повинен мати право отримувати будь-яку інформацію, включно з секретною, якщо вона стосується порушення прав військовослужбовців. Відсутність такого доступу фактично нівелює його можливість виявити порушення або сформувати обґрунтовану правову позицію [5].

Таким чином, незалежно від моделі, яку Україна потенційно обере, ключовими умовами ефективного функціонування військового омбудсмена залишаються його автономія, гарантований до-

ступ до інформації, відкритість для звернень та процесуальна свобода дій. Лише за наявності зазначених умов інституція зможе стати реальним інструментом захисту прав військовослужбовців, а не лише декларативним органом у структурі державного апарату.

Попри зростаючу увагу до прав людини в контексті безпекових інституцій, роль інститутів омбудсмена у здійсненні нагляду за діяльністю збройних сил залишається недостатньо вивченою як у міжнародному, так і в українському академічному дискурсі. У більшості досліджень акцент зосереджується на загальній правозахисній діяльності омбудсменів, тоді як їхня специфічна функція у контролі над військовою сферою часто залишається поза увагою. Згаданий недолік створює прогалину в теоретичному розумінні потенціалу таких інституцій у забезпеченні належного балансу між вимогами національної безпеки та зобов'язаннями держави щодо дотримання прав людини.

Водночас у світі зростає усвідомлення того, що інститути омбудсмена можуть відігравати ключову роль у забезпеченні відповідності управління збройними силами принципу верховенства права. Йдеться не лише про захист прав самих військовослужбовців, які нерідко перебувають у вразливому становищі через специфіку служби, а й про захист цивільного населення, що може взаємодіяти з армією під час конфліктів, миротворчих місій чи в умовах воєнного стану. Саме в описаних контекстах постає питання наявності дієвих механізмів громадянського і демократичного контролю над збройними силами.

Отже, постає логічне питання, яким принципам повинен відповідати військовий омбудсман? На нашу думку, варто зазначити, що відповідно до підручника «Теорії держави та права» за авторством О.Ф. Скакун, принципи права – об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання, які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [7].

Отже, з огляду на проаналізовану дефініцію – на нашу думку постає потреба чітко визначити «відправну» точку, а саме його основні принципи для створення інституту військового омбудсмана в Україні. Йдеться не лише про формальне започаткування нової інституції, а про закладення таких засад її функціонування, які дозволять омбудсману бути реальним, а не номінальним інструментом захисту прав військовослужбовців.

Серед основних принципів «незалежність» є центральним чинником у роботі інститутів омбудсмана та, за загальною думкою, є ключовим елементом їхньої ефективності. Як зазначила Рада Європи у своєму звіті 2003 року: «Обов'язки омбудсмана найкраще виконуються, коли він діє як незалежний, неупереджений посередник [...]. Омбудсман повинен надавати громадськості впевненість у тому, що існує неупереджений «вартовий», який притягує уряд та державну адміністрацію до відповідальності».

Для забезпечення ефективності та довіри до інституту омбудсмена ключовим є поняття незалежності. Проте це поняття не є однозначним і потребує чіткого тлумачення. Недостатньо задекларувати незалежність – важливо створити правові, організаційні та процедурні умови, які реально унеможливлять вплив з боку тих структур, які можуть бути об'єктом контролю омбудсмена. Визначення незалежності значною мірою залежить від того, які саме критерії ми обираємо для її оцінювання. Відтак, концепція незалежності має розглядатися через призму конкретних точок відліку, які дозволяють оцінити рівень автономії інституції на практиці [5].

У даному контексті доцільно поставити два ключові питання, що розкривають зміст різних аспектів незалежності:

Інституційна незалежність. Від кого саме має бути незалежним омбудсмен? Поставлене питання охоплює взаємини омбудсмена з іншими державними інституціями, насамперед з виконавчою владою та органами, діяльність яких він уповноважений контролювати. Йдеться про незалежність від політичного впливу, урядових структур, військового командування та будь-яких суб'єктів, які можуть мати інтерес у результатах його розслідувань або висновків.

Інституційна незалежність омбудсмена традиційно розуміється як організаційна автономія від органів державної влади, насамперед – від уряду. У контексті військового омбудсмена це означає, що інституція не повинна входити до складу жодної структури, діяльність якої вона покликана контролювати, зокрема міністерства оборони або інших органів виконавчої влади. Автономний статус є передумовою неупередженості, об'єктивності та довіри до омбудсмена як від військовослужбовців, так і від суспільства загалом.

У своєму науковому доробку О. В. Марцеляк детально висвітлює питання інституційної незалежності, акцентуючи увагу на тому, що самі військові омбудсмани наголошують на необхідності автономності у виконанні своїх обов'язків. Зокрема, омбудсман Канади у справах Міністерства національної оборони та Збройних сил у щорічному звіті підкреслює: інститут повинен залишатися повністю відокремленим як від системи управління силових структур, так і від адміністративної ієрархії Міністерства оборони. На його переконання, лише за умов повної незалежності можна досягти об'єктивності в оцінці дій, формуванні висновків та розробці рекомендацій, оскільки будь-який зовнішній тиск, реальний або очікуваний, може знизити рівень довіри до його діяльності. Довіру ж і повагу з боку оборонного середовища здобуває лише той омбудсман, який не має жодних формальних зв'язків із керівництвом і не перебуває у потенційному конфлікті інтересів [5, с. 40]. З цієї причини в багатьох державах надається перевага моделі, де уповноваженим у військовій сфері призначається особа з-поза меж військової структури, без статусу військовослужбовця, що не підпорядковується командуванню. Ефективність такого підходу вбачається у збереженні нейтральності та неупередженості при розгляді звернень, а також у спроможності надавати допомогу у відновленні прав, навіть якщо відповідні дії торкаються інтересів військового керівництва або інституцій оборонного сектору [1].

Подібну позицію висловлює і С.В. Банах, який у своїх міркуваннях звертається до принципу незалежності як одного з ключових чинників, що має бути закріплений на законодавчому рівні. У правових системах різних держав передбачено низку положень, що мають на меті захистити омбудсмана від можливого тиску чи впливу. До таких положень належать, зокрема, надання імунітету, обмеження щодо зайняття посад у державному секторі або представницьких органах, заборона на ведення підприємницької діяльності чи отримання додаткового доходу (за винятком викладацької, наукової та творчої практики), а також наявність відповідного матеріального й фінансового забезпечення. Подібні заходи впроваджуються задля гарантування того, щоб особа, яка займається захистом прав людини, залишалася максимально вільною від будь-якого адміністративного впливу чи примусу з боку державної влади [8].

Фінансове забезпечення відіграє важливу роль у збереженні інституційної незалежності. Бюджетна автономія омбудсмана не обмежується технічними аспектами – вона виступає визначальним показником здатності діяти неупереджено.

Ірландський омбудсман з питань оборони, коментуючи значення фінансової самостійності, наголосив: «Недоцільно, щоб омбудсман мав звертатися за ресурсами до відомства або установи, які він контролює. Так само неправильно, якщо бюджет офісу омбудсмана пов'язаний з урядовим департаментом, який може зазнавати скорочень бюджету, що безпосередньо вплине на роботу омбудсмана» [5]. Його позиція підкреслює: установа, покликана захищати права військових, повинна мати незалежний доступ до ресурсів для виконання своїх функцій, без ризику впливу з боку контрольованих нею органів.

На думку дослідників, у багатьох країнах органи, які опікуються правами військовослужбовців, отримують фінансування через парламентський бюджет. Водночас, існує й інша модель, за якої фінансове утримання здійснюється з оборонного бюджету, як це спостерігається у Бельгії, Канаді, Нідерландах і Сполученому Королівстві. Представники установ, що працюють за подібною схемою, неодноразово вказували на обмеження, які виникають через залежність від оборонної адміністрації [9].

В.Б. Барчук і О.А. Логінов у своїх працях акцентують на необхідності закріплення фінансової незалежності інституцій, які займаються захистом прав військових, на рівні бюджетного планування. Вони пропонують компромісний підхід – передбачити видатки на діяльність Центрального управління захисту прав військовослужбовців окремим рядком у Державному бюджеті України. На їхню думку, запропонований формат сприятиме стабільності фінансування, забезпечить відкритість у розподілі коштів і дозволить уникнути підпорядкування виконавчим структурам, що перебувають під наглядом омбудсмана [6].

Описана модель може слугувати практичним розв'язанням у ситуації, коли створення повноцінної незалежної інституції омбудсмана з окремою бюджетною установою потребує значних ресурсів і часу. Водночас передбачення витрат окремим пунктом у державному бюджеті дозволяє закласти базову автономію, яка необхідна для реалізації нагляду та захисту прав на належному рівні.

Фінансова самостійність не належить до другорядних питань – вона є основою ефективного функціонування структури, покликаної захищати права військовослужбовців. Досвід інших країн

і висновки науковців демонструють: неупереджена діяльність можлива лише за умови повного відокремлення джерела фінансування від органів, за якими здійснюється нагляд [5].

Функціональна незалежність – ще одна важлива умова результативної роботи. Вона передбачає свободу у визначенні порядку дій у щоденній діяльності. Йдеться про можливість ухвалювати самостійні рішення щодо способів розгляду скарг, вибору напрямів моніторингу, підготовки звітів і формулювання висновків без потреби погодження з вищими структурами.

Одним із головних інструментів, що дозволяє зберігати таку свободу, є право омбудсмана ініціювати власні розслідування (own-motion investigations), без офіційних звернень чи скарг. Завдяки такій можливості структура не залежить у своїй роботі від ініціативи зовнішніх суб'єктів, що дозволяє гнучко реагувати на потенційні порушення та проявляти проактивність у захисті прав.

Право самостійно визначати, які справи варто розслідувати, та доводити їх до логічного завершення без зовнішнього тиску є одним із ключових засобів реалізації інституційної незалежності. Йдеться також про гарантований доступ до будь-яких відомостей, зокрема до конфіденційної або обмеженої інформації, яка може бути важливою для виконання покладених функцій.

Функціональна автономія означає, що омбудсман вільний у визначенні пріоритетів своєї діяльності: обирає справи для розгляду, самостійно формує підходи до розслідувань, залучає незалежних експертів, має змогу напряму звертатися до громадськості й медіа, а також оприлюднювати власні звіти та рекомендації без потреби в погодженні чи редакційних правках з боку будь-яких структур [5].

На основі аналізу практичного посібника Б. Бакленда та В. Макдермотта можна сформулювати кілька узагальнень щодо сутності функціональної автономії омбудсмана у військовій сфері:

Наявність незалежності у щоденній роботі є однією з головних умов для ефективного захисту прав військовослужбовців. Йдеться про можливість самостійно визначати напрями діяльності, обирати інструменти впливу та шляхи комунікації. Лише у разі збереження подібної свободи дій уповноважений матиме змогу діяти об'єктивно, без тиску ззовні, зосереджуючись виключно на захисті прав і свобод [5].

Насамперед, омбудсман повинен самостійно вирішувати, які звернення потребують реагування, і визначати головні напрями діяльності. Наприклад, увага може бути зосереджена на питаннях матеріального забезпечення, особливостях дисциплінарної практики, умовах участі в бойових діях тощо. Саме такий підхід дає змогу побачити не лише поодинокі порушення, а й ширші системні проблеми, які інакше могли б залишитися поза увагою.

Окрім того, надзвичайно важливо надати уповноваженому право самостійно ініціювати розслідування навіть за відсутності офіційної скарги. Подібна практика вже набула поширення у багатьох країнах Європи. Вона дозволяє реагувати на сигнали, які надходять з публічного простору, медіа або в результаті незалежного моніторингу.

Ще одним необхідним елементом є свобода у виборі способів роботи: йдеться про можливість самостійно збирати інформацію, проводити соціологічні опитування, здійснювати виїзні перевірки, аналізувати дані й використовувати інші інструменти, які відповідають конкретним умовам. Такий рівень гнучкості дозволяє адаптувати діяльність до різноманітних ситуацій і працювати максимально ефективно.

Надзвичайно важливим залишається закріплення на законодавчому рівні гарантії невтручання у діяльність інституції. Жодна посадова особа, включно з представниками уряду або військовим командуванням, не має права призупиняти чи скасовувати розслідування, розпочате омбудсманом. Повна автономія у прийнятті рішень – основа довіри до правозахисної діяльності.

Важливою складовою незалежності є і право інформувати громадськість, парламент, уряд, керівництво силових структур, а також медіа. Уповноважений повинен мати змогу публікувати звіти, надавати рекомендації за результатами аналізу як окремих випадків, так і системних питань. Висловлені ним позиції не повинні ставати приводом для переслідування, а публікації – не мають проходити цензурування.

Особливої уваги заслуговує питання доступу до інформації, включно з даними, що містять службову або державну таємницю. У випадку, коли такі відомості необхідні для реалізації мандату, повинен бути забезпечений гарантований доступ. Без подібної можливості діяльність із контролю може залишатися лише формальною.

Зрештою, ефективність аналітичної роботи значною мірою залежить від залучення зовнішніх фахівців. Спеціалісти у галузях права, медицини, психології, соціології, а також військової справи можуть суттєво посилити глибину висновків і сприяти зростанню довіри до інституції [5].

Висновки. У контексті триваючої повномасштабної війни потреба у створенні незалежного, ефективного механізму захисту прав військовослужбовців в Україні є особливо актуальною. Аналіз міжнародного досвіду, теоретичних підходів і практичних моделей функціонування інститутів військового омбудсмена свідчить про те, що інституція омбудсмена може стати важливим елементом демократичного цивільного контролю над збройними силами, сприяти дотриманню прав людини, забезпеченню законності у військовому середовищі, підвищенню рівня довіри до армії та зміцненню її інституційної спроможності.

Ключовими умовами ефективності інституту військового омбудсмена є інституційна та оперативна незалежність, яка повинна бути гарантована на рівні законодавства. Інституційна незалежність передбачає автономію від виконавчої влади та військового командування, фінансову самостійність, незаангажовану процедуру призначення. Оперативна ж незалежність включає свободу у виборі пріоритетів діяльності, ініціюванні розслідувань, доступі до інформації, публічності та взаємодії з громадськістю без зовнішнього тиску. Вкрай важливо, щоб інститут мав достатні ресурси, захищені бюджетні гарантії, а також право залучати незалежних експертів.

З урахуванням українських реалій, обмежень воєнного часу та потреб післявоєнної трансформації, найбільш доцільним є впровадження моделі спеціалізованого військового омбудсмена з чітко визначеним мандатом, закріпленим у законі. Водночас важливо, щоб фінансування такого органу було незалежним від інших інституцій, що дозволить забезпечити мінімально необхідний рівень автономії з перших етапів функціонування.

У результаті створення інституту військового омбудсмена має розглядатися не як факультативний правозахисний інструмент, а як системна інституційна інвестиція в якість українського війська, зміцнення верховенства права та довіру військових до держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марцеляк О.В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Т. 1, № 81. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.20.
2. Montesh M., Mmusinyane B. An analysis of the gaps in the newly established South African military ombud. *University of South Africa: College of Law*. URL: https://scientiamilitaria.journals.ac.za/pub (date of access: 26.03.2025).
3. Stoian A. The Role of Ombudsman Institutions in Defending the Rights of Military Personnel. *International conference «Knowledge-based organization»*. 2019. Vol. 25 (2). P. 206–209. DOI: https://doi.org/10.2478/kbo-2019-0081.
4. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
5. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмена у справах збройних сил. Київ: DCAF, 2015. 162 с.
6. Barchuk V.B., Loginov O.A. Parliamentary control over observance of military personnel rights: ways of improvement. *Law and Society*. 2022. № 6. P. 3–9. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.6.1.
7. Скакун Ф.С. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2001. 656 с. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages-1627.html.
8. Банах С. Принципи реалізації функцій омбудсмана у зарубіжних країнах: порівняльний аспект. *Вісник маріупольського державного університету. Сер. Право*. 2014. № 7. С. 61–67.
9. Barchuk V.B., Loginov O.A. More on establishing an institution of a commissioner for servicemen's rights in Ukraine. *Law and Society*. 2023. No. 4. P. 9–14. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.2.

УДК 343.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.7

ДО ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЛАСНОЇ БЕЗПЕКИ ПРАВООХОРОНЦІВ ПІД ЧАС НАДАННЯ ДОМЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ

Ступник Я.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-8024-9735
e-mail: yaroslav.stupnik@uzhnu.edu.ua

Парамонов Н.В.,
доктор філософії у галузі права,
асистент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5653-5691
e-mail: nazar.paramonov@uzhnu.edu.ua

Фурик Б.Ю.,
асистент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0001-4079-9588
e-mail: bohdana.furyk@uzhnu.edu.ua

Ступник Я.В., Парамонов Н.В., Фурик Б.Ю. До питання забезпечення власної безпеки правоохоронців під час надання домедичної допомоги населенню

У статті досліджується актуальність та значення домедичної підготовки правоохоронців у контексті їхньої професійної діяльності. Окреслено основні принципи надання першої допомоги в екстремальних умовах, включаючи алгоритми оцінки стану потерпілого, проведення серцево-легеневої реанімації, зупинку критичних кровотеч і використання сучасних тактичних медичних засобів. Зазначено, що правоохоронці часто працюють у високоризикових умовах, де медична допомога може бути недоступною в перші критичні хвилини після поранення або травми. Саме тому домедична підготовка є необхідною складовою їхньої професійної підготовки, що дозволяє значно підвищити виживаність постраждалих до прибуття кваліфікованих медичних служб. У статті також аналізуються міжнародні стандарти підготовки, такі як TCCC (Tactical Combat Casualty Care), та їхня адаптація до українських реалій. Розглядаються навчальні програми та методи тренувань, що використовуються у правоохоронних структурах, а також основні виклики, пов'язані з впровадженням системи домедичної підготовки в Україні. Результати дослідження підтверджують, що належна домедична підготовка сприяє зниженню рівня смертності та підвищенню загальної боєздатності особового складу. У висновках наголошується на необхідності системного підходу до навчання, регулярних практичних тренувань та впровадження сучасних симуляційних технологій у процес підготовки правоохоронців. Встановлено також, що загальне визначення власної безпеки формується з кількох складових: фізичної, біологічної, юридичної та психологічної безпеки. Фізичну складову формує якісна оцінка місця надання домедичної допомоги, застосування тактичних навичок правоохоронцем, усунення або припинення дії фізичного травмуючого чинника. Біологічну складову формує вміння застосовувати засоби індивідуального захисту під час контакту з потерпілим. Юридичну складову формує високий рівень знань норма-

тивно-правової бази правоохоронцем. Психологічну складову формує наявність усіх попередніх складових а також високий рівень ментального здоров'я правоохоронця, вміння зберігати спокій та зосереджуватись на покладених завданнях. Наголошено, що важливу роль у формуванні розуміння власної безпеки правоохоронцем відіграє надання якісної профільної вищої освіти.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, домедична допомога, правоохоронці, тактична медицина, екстремальні ситуації.

Stupnyk Ya.V., Paramonov N.V., Furyk B.Yu. On the issue of ensuring the safety of law enforcement officers when providing first aid to the population.

The article examines the relevance and importance of first aid training for law enforcement officers in the context of their professional activities. The basic principles of providing first aid in extreme conditions are outlined, including algorithms for assessing the victim's condition, conducting cardiopulmonary resuscitation, stopping critical bleeding, and using modern tactical medical equipment. It is noted that law enforcement officers often work in high-risk conditions, where medical care may be unavailable in the first critical minutes after injury or trauma. That is why first aid training is a necessary component of their professional training, which allows significantly increasing the survival rate of victims before the arrival of qualified medical services. The article also analyzes international training standards, such as TCCC (Tactical Combat Casualty Care), and their adaptation to Ukrainian realities. The study examines the training programs and training methods used in law enforcement agencies, as well as the main challenges associated with the implementation of the pre-medical training system in Ukraine. The results of the study confirm that proper pre-medical training contributes to reducing mortality and increasing the overall combat readiness of personnel. The conclusions emphasize the need for a systematic approach to training, regular practical training, and the introduction of modern simulation technologies into the training process of law enforcement officers. It was also established that the general definition of one's own safety is formed from several components: physical, biological, legal, and psychological safety. The physical component is formed by a qualitative assessment of the place of provision of pre-medical care, the use of tactical skills by a law enforcement officer, and the elimination or cessation of the action of a physical traumatic factor. The biological component is formed by the ability to use personal protective equipment during contact with the victim. The legal component is formed by a high level of knowledge of the regulatory and legal framework by a law enforcement officer. The psychological component is formed by the presence of all the previous components, as well as a high level of mental health of the law enforcement officer, the ability to remain calm and focus on the assigned tasks. It is emphasized that an important role in forming an understanding of one's own safety by a law enforcement officer is played by the provision of high-quality specialized higher education.

Key words: law enforcement activities, first aid, law enforcement officers, tactical medicine, extreme situations.

Постановка проблеми. Аналізуючи світові тенденції та безпосередньо перебіг історичних подій останнього десятиліття в Україні та за її межами стає очевидно, що вони сповнені негативним забарвленням в контексті суспільної та особистої безпеки громадян. Бойові дії, наростання суспільної напруги, пошук соціальної справедливості, посттравматичні стресові розлади у значної частини населення – це лише частина із факторів, що безпосередньо впливають на безпеку наших вулиць.

В свою чергу, правоохоронці - це один із елементів цієї безпеки, адже саме правоохоронці здійснюють контроль над дотриманням правових норм в державі. Разом із початком активних бойових дій на території України, зросло і значення якісної домедичної підготовки представників правоохоронних органів, оскільки саме вони в умовах воєнного стану здійснюють посилені заходи безпеки і як результат, саме правоохоронці прибувають одними із перших на місце надзвичайної ситуації.

В контексті вищезазначеного, в наукових колах вважається, що домедична допомога – це базова складова у формуванні компетентностей майбутніх правоохоронців [1].

Дане твердження знаходить своє відображення і у відповідних стандартах вищої освіти в Україні [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти питання забезпечення особистої безпеки правоохоронців під час виконання ними службових завдань та особливості надання

ними домедичної допомоги потерпілим досліджувалися багатьма вітчизняними і зарубіжними вченими, зокрема такими, як Батраченко Т.С., Заікіна Г.Л., Калиниченко І.О., Кравченко А.І., Латіна Г.О., Сухацька І.Ю., Єфімова І.В. та інші. Незважаючи на ґрунтовність та високий рівень наукових розвідок, потребує подальшого дослідження механізм забезпечення особистої безпеки поліцейського в екстремальних ситуаціях, а також вдосконалення нових навиків надання першої домедичної допомоги потерпілим.

Мета статті – дослідити значення та особливості домедичної підготовки правоохоронців, проаналізувати сучасні методики навчання надання першої допомоги в екстремальних умовах, а також обґрунтувати необхідність удосконалення програм підготовки для підвищення ефективності реагування на критичні ситуації.

Виклад основного матеріалу. За загальним визначенням, домедична допомога – це найпростіші невідкладні медичні дії, що виконуються безпосередньо на місці пригоди терміново після травми. Зазвичай, вона надається не медичними працівниками, а особами, що на момент пригоди знаходяться поруч, безпосередньо на місці пригоди або поблизу від постраждалого [3].

Із самого визначення зрозуміло, що домедична допомога надається у максимально стислі терміни з моменту настання надзвичайної ситуації. Дефіцит часу несе за собою низку ризиків і вірна оцінка даних ризиків є одним із елементів якісної підготовки працівників правоохоронних органів.

Загальне та основоположне правило під час надання домедичної допомоги - це переконатись у відсутності небезпеки. В Наказі МОЗ України “Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах” від 09.03.2022 року фактично в кожному із алгоритмів надання домедичної допомоги першим пунктом зазначається обов’язок переконатись у відсутності небезпеки для себе, оточуючих, постраждалого і тільки тоді переходити до надання подальшої допомоги [5].

В наукових джерелах, як правило, питання власної безпеки правоохоронців розділяють на кілька груп: біологічна безпека, фізична безпека, юридична безпека, психологічна безпека [4].

На нашу думку, складно визначити пріоритетність дослідження кожного напрямку, оскільки лише в разі поєднання всіх складових можливо повноцінно вживати поняття власної безпеки, як цілого. Водночас, якщо розглядати дане питання в контексті домедичної допомоги на місці події, то основоположними питаннями в конкретний момент часу стають питання саме фізичної та біологічної безпеки правоохоронців. Це пов’язано з тим, що питання юридичної безпеки забезпечується чітким і правильним виконанням медичних протоколів, передбачених МОЗ України, знанням чинного законодавства і відомчих нормативно-правових актів, відповідно, дані знання вже є набутими до настання надзвичайної події і змінити їхню якість чи об’єм в процесі надання домедичної допомоги неможливо. Подібна ситуація і з психологічною безпекою, оскільки її реалізація залежить від психоемоційної стійкості самого правоохоронця, яка вже набута і сформована на момент настання надзвичайної події, а будь-які наслідки для психіки особи будуть пропрацьовані в перспективі методами та інструментами професійної психологічної допомоги.

Дане твердження не нівелює значення юридичної та психологічної безпеки, а лише здійснює розмежування складових власної безпеки на такі, що піддаються нашому впливу безпосередньо на місці події (фізична та біологічна безпека) і такі, що потребують роботи над ними в процесі повсякденної професійної діяльності поліцейського (питання юридичної та психологічної безпеки).

Виходячи зі змісту згаданого Наказу МОЗ, робіт науковців та загальних алгоритмів дій на місці настання надзвичайної події, в хронологічному порядку першочерговим постає питання здійснення заходів щодо фізичної безпеки правоохоронців [4, 5, 6].

Фізична безпека поліцейського полягає у повному, всебічному та всеохоплюючому контролі над ситуацією із використанням усіх відомих тактичних принципів, в тому числі принципу “контакт-прикриття”. На першому етапі надання домедичної допомоги поліцейський зобов’язаний усунути або попередити дію будь-якого фізичного травмуючого фактору на себе, напарника, постраждалого і оточуючих. Дані фактори можуть бути різноманітного генезу, зокрема природного: падіння дерев, каміння, зсув грунту, повінь тощо, або штучного: оголені дроти, рідини, гази, паливно-мастильні матеріали та ін.

Особливість змісту фізичної безпеки в розрізі роботи поліцейського полягає у попередженні дії травмуючих факторів у вигляді холодної та вогнепальної зброї, вибухівки, застосування різних видів фізичного насилля до себе та оточуючих. В цьому питанні є важливим на момент прибуття на місце події оцінити чи носить вона побутовий характер (ДТП, травмування інструментом, тер-

мічний опік, переохолодження та ін.), чи на місці є ознаки фізичного насилля, застосування зброї, кримінального правопорушення, що триває тощо. Це дозволить сформувати своєрідну внутрішню систему ризиків і попередній алгоритм дій. Невід'ємним фактором є оцінка психоемоційного стану осіб, що вже знаходяться на місці події. Природною реакцією на стрес є шоковий стан, однак під нього може маскуватись і алкогольний делірій (в народі - "біла гарячка"), наркотичний делірій, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння, психіатричні розлади. Таким чином, в першому випадку особа просто потребує якісної психологічної допомоги, а в другому - особа вже може становити загрозу для життя та здоров'я правоохоронця та оточуючих. Не зайвим буде пам'ятати, що велику кількість побутових предметів оточуючого світу можливо перетворити на зброю: кухонний ніж, виделка, викрутка, гайковий ключ, скляна пляшка тощо. Тому оцінка психоемоційного стану осіб - це фактор, що може врятувати життя.

Не втрачає актуальності і опитування випадкових свідків події - із загальної інформації можливо сформувати уявлення про потенційні ризики для себе. Наприклад, можливо з'ясувати, чи залишився ще хтось в приміщенні, чи можуть бути в приміщеннях вибухонебезпечні речовини, зрозуміти план приміщення, кількість постраждалих, напрямок обстрілу тощо.

Важливим є питання обмеження доступу сторонніх осіб до місця надзвичайної ситуації. До даної категорії можемо віднести і якісне огородження та попередження інших учасників дорожнього руху про ДТП, шляхом встановлення відповідних знаків та патрульного автомобіля із увімкненими проблисковими маячками. За загальним правилом, чим менше осіб на місці події - тим простіше контролювати обстановку навколо себе і прогнозувати її перебіг в короткотривалій перспективі.

На сьогодні, на жаль, актуальним є питання фізичної безпеки на місці застосування засобів ураження у вигляді ракетної зброї та мінно-вибухових пристроїв. Для поліцейських, що виконують свої службові обов'язки в безпосередній близькості із зоною бойових дій є актуальними ризики застосування проти них вогнепальної зброї зі сторони ворожих військових формувань. Для подібних випадків існує класифікація зон надання домедичної допомоги на червону, жовту і зелену. В першій основним завданням є знаходження укриття, нейтралізація загрози і надання інструкцій постраждалому щодо евакуації та самодопомоги. В другій - допомога за алгоритмом MARCH, а в третій вже відбувається допомога професійних медиків в безпечній обстановці [4].

Згадані правила "червоної" зони слід застосовувати у будь-якому випадку при неможливості усунення фізичної загрози: знайти безпечне місце для себе, викликати допомогу або знайти засіб та спосіб нейтралізувати загрозу, інструктувати потерпілого щодо евакуації та самодопомоги.

Варто пам'ятати, що в процесі навчання майбутніх правоохоронців, неможливо сформулювати всі ситуації, що потенційно можуть статись під час несення служби. Однак якісне формування загальних професійних навичок, звичок та алгоритмів допоможе зберегти своє життя та врятувати життя потерпілого.

Щодо біологічної безпеки, то дане поняття включає в себе комплекс заходів, що спрямовані на усунення ризиків зараження різноманітними інфекційними захворюваннями під час контакту з потерпілим.

Станом на жовтень 2024 року Центр громадського здоров'я МОЗ України зафіксував захворюваність на вірусний гепатит в абсолютних значеннях за 10 місяців року – 10064 особи, кашлюк – 6744 особи, грип – 17 246 осіб, гострі інфекції верхніх дихальних шляхів – понад 4 мільйони осіб [7]. За даними на 01.10.2024 року у закладах охорони здоров'я під медичним наглядом перебувало 147 599 людей, які живуть з ВІЛ, що становить 360,0 на 100 000 населення [8]. Якщо звернутись до профільного порталу з даних питань, проаналізувати статистичні дані то логічним є висновок, що шанси зустріти інфекційного хворого в суспільстві є доволі високими. Однак, на відміну від контактів в соціумі, контакт під час надання домедичної допомоги, як правило, супроводжується контактуванням з біологічними рідинами потерпілого – кров'ю, слиною, потом, ліквором, в окремих випадках (надання допомоги після зґвалтування) – не виключений контакт зі спермою, виділеннями з парауретральних залоз тощо.

Виходячи з вищенаведеного, обов'язковою умовою задля збереження власного здоров'я є використання засобів індивідуального захисту під час надання домедичної допомоги. Користування рукавичками під час надання допомоги є базовою навичкою не тільки правоохоронця, але й усіх громадян. Окрім рукавичок, до засобів індивідуального захисту, які повинні бути використані на етапі надання домедичної допомоги, належить медична маска. Також (за ідеальних умов) необ-

хідно захистити очі, оскільки вони можуть бути вхідними воротами для певних видів мікроорганізмів, зокрема і для COVID-19 [9]. Загальним правилом безпеки є уникнення потрапляння (наприклад, розбризкування) біологічних рідин на відкриті ділянки тіла та проведення гігієнічних заходів після надання допомоги.

В разі, якщо відбулось порушення правил власної біологічної безпеки під час надання домедичної допомоги - слід звернутись до медичних працівників за подальшою консультацією і проведенням профілактичної терапії.

Щодо згаданих в статті питань юридичної та психологічної безпеки, вважаємо за необхідне зазначити наступне: юридична безпека полягає в неухильному дотриманні чинних нормативно-правових актів, протоколів, інструкцій. В даному випадку формування високого рівня юридичної безпеки правоохоронців в питаннях домедичної допомоги починається з вищих навчальних закладів, де здобувачі вивчають профільну дисципліну з даного питання. В подальшому, в професійній діяльності, правоохоронці зобов'язані постійно вдосконалювати свої знання стосовно чинної нормативно-правової бази, відточувати навички тактичної та домедичної підготовки, брати участь в тренінгах, практичних майстер-класах з питань першої медичної допомоги, оскільки правоохоронець несе відповідальність не лише перед законом, але й перед колегами, яким може знадобитись допомога та перед суспільством.

Питання трьох складових: фізичної, біологічної та юридичної безпеки частково формують психологічну безпеку правоохоронця. Адже впевненість в своїх діях, розуміння та усвідомлення алгоритмів дії формують нормальний здоровий фон психологічного ставлення до подій, що розвиваються. На місці надзвичайної ситуації правоохоронця оточуватиме широкий спектр людських емоцій: страх, жах, паніка, тривога, переляк, істерика, що супроводжуються голосною мовою або взагалі її відсутністю, криком, надмірною жестикуляцією, агресією, плачем, незв'язними незрозумілими порадами тощо. Складно зосередитись і заспокоїтись, якщо правоохоронець не впевнений в своїй фізичній, біологічній та юридичний безпеці. Тому, на нашу думку, ці складові є основою психологічної безпеки.

Доповнює і цілковито формує психологічну безпеку власний психоемоційний стан правоохоронця та рівень його ментального здоров'я. З моменту вибору професії, майбутній правоохоронець має усвідомлювати виклики, які будуть перед ним поставлені в ході служби. Хоча всі представники МВС проходять психологічний контроль, не менш важливим є питання самоконтролю, розмежування особистих переживань та служби. На місці надзвичайно важливо відмежуватись від особистісного ставлення до потерпілих (наприклад, до дітей) та не піддаватись емоціям.

В разі, якщо правоохоронець відчуває погіршення власного ментального здоров'я є нормальним рішення звернутись за кваліфікованою психологічною допомогою.

Висновки. Питання власної безпеки під час надання домедичної допомоги закріплене в чинних нормативно-правових актах, навчальних та тренувальних програмах для майбутніх правоохоронців. Загальне визначення власної безпеки формується з кількох складових: фізичної, біологічної, юридичної та психологічної безпеки. Фізичну складову формує якісна оцінка місця надання домедичної допомоги, застосування тактичних навичок правоохоронцем, усунення або припинення дії фізичного травмуючого чинника. Біологічну складову формує вміння застосовувати засоби індивідуального захисту під час контакту з потерпілим. Юридичну складову формує високий рівень знань нормативно-правової бази правоохоронцем. Психологічну складову формує наявність усіх попередніх складових а також високий рівень ментального здоров'я правоохоронця, вміння зберігати спокій та зосереджуватись на покладених завданнях. Не останню роль у формуванні розуміння власної безпеки правоохоронцем відіграє надання якісної профільної вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батраченко Т.С., Сухацька І.Ю., Єфімова І.В. Домедична допомога як базова складова у формуванні компетентностей майбутніх правоохоронців. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/1/32.pdf.
2. Стандарт вищої освіти зі спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» галузі знань 26 «Цивільна безпека» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 30.04.2020 № 578 URL: https://mon.gov.

ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2024/28.05.2024/262-Pravookhor.Diyaln-bak.769.V%C3%ADd.28.05.24.pdf.
3. Як надати першу допомогу: загальні правила. URL: https://moz.gov.ua/uk/jak-nadati-pershu-dopomogu-zagalni-pravila.
4. Особиста безпека працівників поліції під час виконання службових обов'язків: метод. рекомендації / кол. авт.; за ред. к.ю.н., доц. В.Д. Поливанюка. Дніпро: ДДУВС, 2021. 68 с.
5. Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0356-22#n717.
6. Протокол TCCC URL: https://accemedin.com/img/content/materials/images/TCCC-ASM_MARCH_.pdf.
7. Інфекційна захворюваність населення України. URL: https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshi-infekciyni-zakhvoryuvannya/infekciyna-zakhvoryuvanist-naselennya-ukraini
8. Статистика з ВІЛ/СНІДУ. URL: https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu.
9. Ask the expert: how COVID-19 affects the eyes. URL: https://hscnews.usc.edu/ask-the-expert-how-covid-19-affects-the-eyes.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.8

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ДЕЛЕГОВАНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВА)

Турчинов К.О.,
кандидат юридичних наук,
докторант Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0005-8620-8770
e-mail: o.turchynov@gmail.com

Турчинов К.О. Судовий контроль делегованого законодавства (на прикладі країн англо-американської системи права).

Використання делегованого законодавства як засобу управління заслуговує на значну увагу з огляду на величезний вплив, який він може мати на життя громадян. Хоча реформування процесу парламентського контролю є важливим засобом мінімізації неналежного використання делегованого законодавства, ця робота досліджує можливість більш ефективного використання судового контролю як додаткового механізму контролю на прикладі національних правових систем держав англо-американської правової сім'ї. Мета дослідження – з'ясувати особливості механізму судового контролю делегованого законодавства в країнах англо-американської світової системи права. У процесі дослідження застосовано такі методи наукового дослідження, як структурно-функціональний, системний, методи логіки, порівняльно-правовий, юридично-догматичний, тлумачення норм права тощо.

Здійснено теоретичний аналіз сутності делегованого законодавства як актів виконавчої влади та його відмінностей від первинного законодавства з метою визначення належної нормативної орієнтації судового контролю – дотримання моральних вимог відносин делегування, забезпечення демократичної підзвітності і верховенства права. Проаналізовано підстави для перегляду делегованого законодавства. Подано результати спроби критичної оцінки можливих способів заповнення наявних доктинальних прогалин. Зроблено висновок про те, що доктрина неделегування та інститут судового контролю загалом, що ґрунтується на верховенстві права, спрямовані на здійснення делегованих повноважень та розглядаються як найбільш ефективні у справі врегулювання прийняття та виконання делегованого законодавства. Чинні підстави для перегляду, які досі застосовувалися до законодавства про делеговані повноваження в країнах англо-американського права, в основному спрямовані на забезпечення моральної відповідальності депутатів, але все ж недостатньо враховують специфічні проблеми демократичної підзвітності та верховенства права. Тому для того, щоб судовий контроль міг безпосередньо вирішувати окремі проблеми демократичної підзвітності та верховенства права, що виникають у зв'язку з делегованим законодавством, важливо розробити універсальну доктрину судового контролю, яка б регулювала як надання делегованих законодавчих повноважень, так і реалізацію таких повноважень.

Ключові слова: делеговане законодавство, судовий контроль, законодавча влада, виконавча влада, англо-американське право.

Turchynov K.O. Judicial control of delegated legislation (based on the example of the Anglo-American legal system).

The use of devolved legislation as a means of governance deserves considerable attention given the enormous impact it can have on the lives of citizens. While reforming the process of parliamentary oversight is an important means of minimizing the misuse of delegated legislation, this paper explores the possibility of more effective use of judicial review as an additional oversight mechanism on the example of national legal systems of the Anglo-American legal family. The purpose of the study is to find out the peculiarities of the mechanism of judicial review of delegated legislation in the countries of the Anglo-American (common) world system of law (legal family). In the course of the study, the author

applied such methods of scientific research as structural and functional, systemic, logic, comparative legal, legal and dogmatic, interpretation of legal norms, etc.

The author makes a theoretical analysis of the essence of delegated legislation as acts of executive power and its differences from primary legislation with a view to determining the proper normative orientation of judicial control over delegated legislation – compliance with the moral requirements of delegation relations and ensuring democratic accountability and the rule of law. The author analyzes the grounds for reviewing delegated legislation. The author presents the results of an attempt to critically assess the possible ways to fill the existing doctrinal gaps. It is concluded that the doctrine of non-delegation and the principle of judicial review based on the rule of law are aimed at exercising delegated powers and are considered to be the most effective. They are aimed at the implementation of delegated lawmaking and can effectively complement the legislation on judicial review of delegated legislation. The existing grounds for review that have been applied to delegated legislation in Anglo-American law countries so far are mainly aimed at ensuring the moral responsibility of MPs, but still do not sufficiently address the specific problems of democratic accountability and the rule of law. Therefore, in order for judicial review to be able to directly address the specific democratic accountability and rule of law issues arising from delegated legislation, it is important to develop a universal doctrine of judicial review that would regulate both the granting of delegated legislative powers and the exercise of such powers.

Key words: delegated legislation, judicial review, legislative power, executive power, Anglo-American law.

Постановка проблеми. Делеговане законодавство – поширене явище в країнах загального права. Постанови, підзаконні акти та правила, серед іншого, є формами делегованого законодавства. Незважаючи на таке розмаїття термінів, усі вони мають одну спільну рису – вони приймаються органами виконавчої влади в рамках законодавчих повноважень, делегованих їм законодавчою владою.

Поширення делегованого законодавства можна частково пояснити загальним розширенням повноважень інституцій виконавчої влади. Утім делеговане законодавство надає органам державної влади певні переваги. Зокрема – право видавати нормативно-правові акти, що мають юридичну силу, без необхідності проходити через процедури парламентського затвердження [1, p. 436]. Інші переваги делегованого законодавства включають його здатність використовувати технічний досвід органів виконавчої влади, а також більші можливості для експериментів, які воно надає [2, p. 156].

Одним з основних засобів регулювання делегованого законодавства є парламентський контроль. Однак дослідники відзначають, що парламентський контроль за делегованим законодавством страждає від різних недоліків, зокрема – браку часу для змістовного вивчення, урядового контролю над порядком денним парламенту, неадекватності засобів правового захисту [3]. Тому варто звернути окрему увагу на судовий контроль як механізм регулювання делегованого законодавства.

Досвід врегулювання проблем із сприйняттям та впровадженням делегованого законодавства, наявний в країнах англо-американської правової системи, за певних умов може бути використаний в правових системах романо-германського права, зокрема вартий вивчення в Україні.

Стан опрацювання цієї проблематики. Досліджувана проблематика знайшла висвітлення в наукових публікаціях ряду дослідників права. Ідеться, зокрема, про таких авторів, як F. Ahmed, E. Carolan, P. Craig, R. Gregson, J. Keyes, J. King, S. Shah, R. White та інші. Предметом дослідження вказаних авторів стали питання делегованого законодавства в системі діяльності органів виконавчої влади та її співвідношення з повноваженнями органів законодавчої влади. Разом з тим проблемі судового контролю за формуванням та реалізацією делегованого законодавства приділено недостатньо уваги. Тим більше, проблематика даного дослідження практично не висвітлювалася у працях українських дослідників, що зумовлює актуальність дослідження.

Мета дослідження – з'ясувати особливості механізму судового контролю делегованого законодавства в країнах англо-американської (загальної) світової системи права (правової сім'ї).

Виклад основного матеріалу. Хоча делеговане законодавство іноді називають «вторинним законодавством», його практичне значення є зовсім не другорядне. Це, зокрема, довела не так давно надзвичайно актуальна проблема врегулювання наслідків поширенням пандемії Covid-19. Деякі з найважливіших законодавчих актів про охорону здоров'я, видані, зокрема, у Великій Британії

відповідно до Закону про охорону здоров'я 1984 року, надали органам виконавчої влади широкі повноваження щодо затримання та ізоляції людей з метою зменшення передачі смертельно небезпечного вірусу [3, p. 83].

Багато хто висловлює занепокоєння щодо використання делегованого законодавства для вирішення питань великої політики – питань, які мають значні економічні або політичні наслідки і які мають загальне значення для громадян [2]. Наприклад, Закон Великої Британії про охорону дитинства 2016 року надав Державному секретарю значні повноваження, зокрема, встановлювати кримінальні правопорушення, пов'язані з розголошенням інформації про отримання допомоги на безкоштовний догляд за дітьми, і навіть відступати від максимального покарання, передбаченого Законом за такі правопорушення, шляхом прийняття додаткових нормативно-правових актів. Таке надання органам виконавчої влади нечітко сформульованих правотворчих повноважень фактично суперечить традиційній концепції взаємовідносин між первинним і делегованим законодавством [4].

Оцінюючи судовий контроль як засіб контролю за використанням делегованого законодавства, важливо насамперед зрозуміти, якою має бути нормативна спрямованість такого судового контролю.

Ф. Ахмед запропонував інтерпретаційну теорію судового контролю. На його думку, підстави для судового контролю в адміністративному праві можна пояснити як засіб примусу адміністраторів до виконання їхніх моральних обов'язків як делегатів Парламенту або Корони. Дослідник виділив три типи відносин делегування, кожен з яких накладає на делегатів різні моральні обов'язки: 1) делегування мандату, що вимагає виконання конкретних інструкцій делегатів з невеликою свободою дій, наданою делегатам; 2) делегування повноважень, що вимагає від делегатів надання конкретної форми загальним або абстрактним цілям делегата; 3) делегування виконання, що вимагає від делегатів надання конкретної форми його загальним або абстрактним завданням [5, p. 783]. На думку дослідника, різні підстави судового контролю можна розуміти як такі, що спрямовані на дотримання адміністраторами моральних обов'язків, виражених у кожному з цих типів відносин делегування, і стверджує, що ця теорія судового контролю добре узгоджується з існуючою доктриною судового контролю. Оскільки підстави для судового оскарження актів виконавчої влади у більш широкому сенсі можуть теоретично ґрунтуватися на моральних обов'язках, покладених на делегатів, як це пропонує Ф. Ахмед, то є підстави вважати, що судовий перегляд делегованого законодавства може здійснюватися на тих же підставах, що і судовий контроль за діями виконавчої влади.

Суди піддають делеговане законодавство перевірці на основі звичайних підстав для перевірки дій виконавчої влади [2, p. 455]. Наприклад, суди визнавали недійсним те делеговане законодавство, що виходило за межі сферу дії або суперечило основному первинному законодавству [6].

Наприклад, у справі Commissioners of Customs and Excise v Cure & Deeley Ltd суд постановив, що слова «видаються їм необхідними» не надають необмеженої свободи дій органам виконавчої влади [7, p. 15]. Суди демонстрували готовність визнати делеговане законодавство недійсним на цій підставі, що відповідне положення первинного законодавства було сформульовано органами виконавчої влади надто широко. Суди також застосували підставу неналежної мети для перегляду делегованого законодавства. Адже, якщо делеговані законодавчі повноваження надаються для досягнення певних цілей, використання цих повноважень в інших цілях зробить їх незаконними [8, p. 20].

Зокрема, у справі R (Public Law Project) v Lord Chancellor (Office of the Children's Комісара у справах дітей) Верховний Суд встановив, що позбавлення групи осіб права на отримання цивільних правових послуг на підставі вимоги до місця проживання шляхом делегованого законодавства було ultra vires, оскільки, серед іншого, встановлення такої вимоги виходило за межі мети законодавства, що надає повноваження [9]. Так, у справі R (Asif Javed) v Secretary of State for the Home Department and Another, Апеляційний суд визнав, що делеговане законодавство може бути оскаржене, і постановив, що наказ Міністра внутрішніх справ був ірраціональним [10]. Суди навіть припустили, що обов'язок консультування, передбачений загальним правом, повинен застосовуватися за певних обставин до прийняття делегованого законодавства.

Суди також визнали, що делеговане законодавство може породжувати законні очікування, так що подальша зміна позиції в ньому може бути визнана незаконною. Зрештою, суди посилалися на конституційний принцип при розгляді делегованого законодавства [3, p. 456]. Наприклад, у справі

R (UNISON) v Lord Chancellor (Equality and Human Rights Commission and Another intervening) Верховний Суд визнав недійсним наказ, яким передбачалося запровадити плату за подання позовів та апеляцій до судів з трудових спорів на тій підставі, що такий наказ перешкоджав би конституційному праву на доступ до правосуддя, а отже, вимагав би чіткого дозволу парламенту [11].

Цей короткий огляд закону про судовий контроль за делегованим законодавством підкреслює, що він базується, в основному, на загальних підставах для оскарження всіх видів виконавчої діяльності. Це зрозуміло, якщо взяти до уваги підхід Ф. Ахмеда до нормативної орієнтації судового оскарження на основі делегування повноважень. Якщо загальні підстави судового оскарження вже ґрунтуються на обмеженнях, притаманних природі делегованих повноважень, то ці підстави, безсумнівно, природно перекладаються на контекст судового контролю делегованого законодавства

Утім проблема полягає в тому, що така підстава для перегляду може зробити це лише в дуже обмежений спосіб. Дійсно, лорд Сампсон у справі Bank Mellat визнав, що «суди неохоче покладають обов'язок дотримуватися принципу справедливості або проводити консультації щодо загальних законодавчих розпоряджень, які впливають на населення загалом або на значну його частину, за відсутності законних очікувань та які, як правило, ґрунтуються на обіцянках або усталеній практиці» [12].

Це підводить нас до другого конкретного висновку щодо судового перегляду делегованого законодавства. Дійсно, нормативна схожість між судовим контролем делегованого законодавства і судовим контролем за діями виконавчої влади в більш широкому сенсі не повинна затьмарювати той важливий момент, що між делегованим законодавством та іншими видами делегованих повноважень існують суттєві відмінності.

У науково-експертних колах ряду країн побутує думка для дискусії про можливість розробки закону про судовий контроль за виконанням делегованих повноважень [13, p. 458]. Питання полягає в тому, якої форми може набути така розробка. Один з варіантів – доктрина «основних питань», що набула поширення в судовій практиці Верховного Суду США. Ця доктрина вимагає, щоб, зіткнувшись із претензією на дуже значний обсяг делегованих повноважень, відповідний орган «повинен вказати на «чіткий дозвіл Конгресу» щодо повноважень, на які він претендує». Доктрина «основних питань» ґрунтується на можливості проведення чіткого розмежування між законодавчою та виконавчою владою.

Однак артикуляція такого розмежування може бути не такою простою, як спершу здається. Проілюструвати це можна на прикладі кількох рішень, винесених у юрисдикціях загального права. Високий суд Австралії у справі «Співдружність проти Грюнзайта» зіткнувся з міністерським розпорядженням відповідно до Закону про національну безпеку, що вимагав від іноземців-біженців чоловічої статі нести службу, яка була підпорядкована міністру внутрішніх справ [14]. Ключове питання, яке мав вирішити суд, полягало в тому, чи це розпорядження мало законодавчий характер, а отже, чи повинне воно відповідати процедурним вимогам щодо представлення в Парламенті. Вирішуючи це питання, суд постановив, що «загальна відмінність між законодавством і виконанням законодавства полягає в тому, що законодавство визначає зміст закону як правила поведінки або декларацію про повноваження, права чи обов'язки, тоді як виконавча влада застосовує закон у конкретних випадках». Застосовуючи цей тест, суд вказав, що міністерське розпорядження, яке розглядалося, було лише застосуванням загального правила до конкретних обставин, а тому не було законодавчим за своєю природою – воно не змінювало зміст закону, не розширювало і не обмежувало його, і не створювало нового правила поведінки [6].

Доктрина «основних питань» фундаментально ґрунтується на проблематичній картині адміністративного врядування, тобто на тому, що виконавча влада слугує лише «приводним ременем» для законодавчої влади, виконуючи та втілюючи в життя політичні рішення, прийняті законодавчою владою. Однак, як зазначив суддя Стівенс, очевидно, що адміністративні органи відіграють набагато більшу роль в сучасному адмініструванні, ніж передбачає ця модель. Вони дійсно встановлюють правила та беруть участь у формуванні політики [2, p. 160].

Виникає питання, чи може правова доктрина сприяти важливим інтересам, які обслуговує доктрина «основних питань», але при цьому уникати фундаментальних труднощів, які виникають у зв'язку з наявністю інтересів, що обслуговуються цією доктриною.

Можливий спосіб зробити це – не зосереджуватися на характері функцій, які можуть бути належним чином делеговані, а на тому, щоб гарантувати, що надання та здійснення делегованих законодавчих повноважень відповідає стандартам верховенства права.

Відповідну доктрину, спрямовану на забезпечення делегування правотворчих повноважень відповідало стандартів верховенства права, можна знайти в різних юрисдикціях загального права. Ця доктрина (названа «доктриною неделегування») зазвичай здатна зробити неприпустимим певне делегування законодавчих повноважень [15]. Вона зосереджена не стільки на характері функції, яку намагається виконувати виконавча влада, а скоріше на способі, в який делегується законодавча влада.

Незалежно від предмета делегованих повноважень, адепти доктрини неделегування вважають, що делегування правотворчих повноважень не може бути розпливчастим, і повинне містити достатні вказівки для органів виконавчої влади при здійсненні ними делегованих правотворчих повноважень.

Існує безліч способів, за допомогою яких можна сформулювати дану доктрину. Один з помітних прикладів можна знайти в судовій практиці Верховного суду Ірландії. Існує ряд способів, за допомогою яких можна сформулювати доктрину неделегування. Один з помітних приклад можна знайти в судовій практиці Верховного суду Ірландії. Так, ірландські суди постановили, що виключне наділення законодавчою владою ірландського парламенту, закріплене в статті 15 Конституції Ірландії, вимагає прийняття доктрини неделегування [6]. Переважні вимоги цієї доктрини цієї доктрини були вперше сформульовані у фундаментальній справі Cityview Press v an Chomhairle Oilina (Cityview Press) [16]. Одним з аргументів, наведених у Верховному суді Ірландії було те, що Парламент Ірландії неправомірно делегував свої законодавчі повноваження Управлінню промислового навчання, надавши йому право накладати податок на роботодавців у певних галузях промисловості з метою фінансування промислового та комерційного навчання. Розглядаючи цей аргумент, Верховний Суд сформулював підхід «принципів і політики»: «критерій полягає в тому, чи є те, що оскаржується як несанкціоноване делегування парламентських повноважень, чимось більшим, ніж просто реалізацією принципів і політики, що містяться в самому законі». Якщо так, то будь-яке передбачуване здійснення такого делегованння повноважень буде неконституційним. Застосовуючи цей тест, суд у справі Cityview Press встановив, що неконституційного делегування законодавчих повноважень не відбулося, оскільки первинне законодавство, про яке йдеться, містив «чіткі декларації політики та цілей», а повноваження щодо стягнення податків, надані згаданій інституції, зводилися не більше, ніж до «додавання останньої деталі, яка вводить в дію загальний закон, викладений у розділі».

Доктрина неделегування, незалежно від того, якої конкретної форми вона може набути, допомагає розвивати демократичну підзвітність, хоча, слід визнати, у менш прямий спосіб, ніж доктрина «основних питань». Доктрина гарантує, що делеговані правотворчі повноваження будуть суттєво обмежені законом, сприяючи дотриманню основоположного принципу верховенства права, згідно з яким юридичні повноваження повинні мати правові межі. Така доктрина також сприяє інтересам верховенства права щодо ясності, вимагаючи, щоб делегування правотворчих повноважень не було неприйнятно розпливчастим. Однак вона робить неприпустимими певні делегування правотворчих повноважень у первинному законодавстві, що потім, природно, тягне за собою наслідки. Тому можна стверджувати, що доктрина неделегування матиме менше значення в юрисдикціях, які дотримуються доктрини парламентського верховенства, наприклад, у Великій Британії.

Висновки. Для того, щоб судовий контроль міг безпосередньо вирішувати окремі проблеми демократичної підзвітності та верховенства права, що виникають у зв'язку з делегованим законодавством, важливо розробити універсальну доктрину судового контролю, яка б регулювала як надання делегованих законодавчих повноважень, так і реалізацію таких повноважень. Наразі необхідно на законодавчому рівні передбачити головні елементи згаданих вище доктрин. Вони зможуть більш безпосередньо враховувати унікальну демократичну підзвітність і верховенство права, які виникають у зв'язку з делегованим законодавством по відношенню до інших видів виконавчої діяльності.

Якщо дійсно визнати виключну важливість накладання обмежень на використання делегованого законодавства шляхом судового контролю, запропоновані доктрини мають кілька переваг. По-перше, вони зосереджуються на тому, як надаються та здійснюються делеговані правотворчі повноваження. Також запропоновані доктрини визнають, що органи виконавчої влади є незалежними суб'єктами, на яких покладено прийняття важливих політичних рішень, і прагнуть забезпечити, щоб ці органи здійснювали делеговані їм правотворчі повноваження у спосіб, відповідний принципу верховенства права.

Нарешті, запропоновані доктрини узгоджуються з нормативною орієнтацією судового контролю. Оскільки закон про судовий контроль дійсно нормативно орієнтований на дотримання моральних обов'язків депутатів, то запропоновані доктрини добре узгоджуються з цією нормативною основою. Якщо парламент як первинна інституція, на яку покладено функцію законотворення, може з повною підставою вважатися такою, що приймає закони у спосіб, відповідний принципу верховенства права, то це означає, що він має на меті, щоб будь-яке законодавче повноваження, яке він делегує, відповідало вимогам верховенства права як вираження його власного ставлення до законотворчості.

Чинні підстави для перегляду, які досі застосовувалися до законодавства про делеговані повноваження в країнах англо-американського права, в основному спрямовані на забезпечення моральної відповідальності депутатів, але все ж недостатньо враховують специфічні проблеми демократичної підзвітності та верховенства права. У статті розглянуто кілька можливостей заповнення цього доктринального простору і зроблено висновок, що впровадження пакета доктрин на первинному законодавчому рівні, спрямованих на здійснення делегованих законодавчих повноважень, є можливим шляхом розвитку інституту судового контролю.

Запропоновані доктрини доволі ефективно використовуються для сприяння державному судовому контролю за застосуванням делегованого законодавства, працюючи разом з іншими механізмами, такими як реформа парламентського контролю за делегованим законодавством. Дійсно, масштаб і складність проблеми, пов'язаної з делегованим законодавством, може вимагати саме такої багатогранної реакції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Craig P. Administrative Law. 8th edn. Sweet & Maxwell, 2016.
2. King J. The province of delegated legislation in E Fisher et al (eds). The Foundations and Future of Public Law. Oxford University Press, 2020.
3. Carolan E. Democratic accountability and the non-delegation doctrine. *Dublin University Law Journal*. 2011. No 33.
4. Hansard Society Delegated Legislation: The Problems with the Process (Hansard Society, 2021). URL: https://www.hansardsociety.org.uk/projects/delegated-legislation-review.
5. Ahmed F. The delegation theory of judicial review. *Modern Law Review*. 2021. No 84(4).
6. Wei Yao, Chng K. Re-examining judicial r Re-examining judicial review of delegated legislation view of delegated legislation. *Legal Studies*. 2024. No 44. 81–98. DOI: 10.1017/lst.2023.7.
7. Keyes J. M. Judicial Review of Delegated Legislation: The Long and Winding Road to Vavilov. 2020. University of Ottawa. 36 p. URL: https://www.canlii.org/en/commentary/doc/2020CanLIIDocs3679#!fragment//BQCwhgziBcwMYgK4DsDWszIQewE4BUBTADwBdoByCgSgBpltTCIBFRQ3AT0otokLC4EbDtyp8BQkAGU8pAELcASgFEAMioBqAQQByAYRW1SYAEbRS2ONWpA.
8. Shah, S.Z.H., Azeem, H.M. & Ayub, A. Exploring the Principles of judicial review in delegated legislation. *Social Sciences Spectrum. 2024.* 3(4). Pp. 17–30.
9. R (Public Law Project) v Lord Chancellor (Office of the Children's Commissioner intervening). 2016. UKSC 39.
10. R (Asif Javed) v Secretary of State for the Home Department and Another [2001] EWCA Civ 789.
11. R (UNISON) v Lord Chancellor (Equality and Human Rights Commission and Another intervening). Nos 1 and 2. 2017. UKSC 51.
12. Bank Mellat v Her Majesty's Treasury (No 2) [2013] UKSC 39 at 46, per Lord Sumption.
13. White R. Separation of powers and legislative supremacy. *Law Quarterly Review*. 2011. No 127 (Jul). Pp. 456–460.
14. Whitman v American Trucking Associations, Inc, (2001) 531 US 457 at 488-489, per Justice Stevens.
15. Gregson R. When should there be an implied power to delegate? 2017, Jul. University of Oxford. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3599202.
16. Cityview Press v an Chomhairle Oilina [1980] IR 381.

УДК 342.371.64:378.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.9

СТАНДАРТИЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ХМАРНИХ СЕРВІСІВ

Хімко Я.П.,
аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

Хімко Я.П. Стандартизація інформаційної безпеки хмарних сервісів.

У статті розглянуто стандартизацію інформаційної безпеки хмарних сервісів. Актуальність характеризується необхідністю вивчення стандартів, які визначають організаційні, технічні та програмні аспекти інформаційної безпеки. Метою статті є формування наукового уявлення про природу та особливості стандартизації технічного регулювання та практичного втілення хмарних сервісів. Методологія дослідження включає загальнонаукові методи наукового пізнання, такі як аналіз, синтез, узагальнення, логічний метод, індукція, дедукція, класифікація, аналогія; приватно-наукові та спеціальні методи: порівняльно-правовий, формально-юридичний і інші методи дослідження. Об'єктом дослідження є правові відносини, що виникають під час стандартизації інформаційної безпеки хмарних сервісів. Предметом статті є норми законодавства України та низки зарубіжних держав, що регулюють відносини з приводу стандартизації інформаційної безпеки хмарних сервісів. Зазначено, що хмарні технології – це організаційна модель віддаленого використання елементів інформаційних систем, у зв'язку з чим дослідження інформаційної безпеки хмарних сервісів охоплює відносини забезпечення конфіденційності, цільності інформації, що знаходиться у хмарних сховищах. Об'єкт стандартизації інформаційної безпеки хмарних сервісів характеризується комплексністю, включає технологічні та технічні параметри безпеки інформаційних систем (інформаційні технології, технічні засоби та дані). Стандартизація передбачає прийняття стратегії правового регулювання відносин, що формуються під час використання хмарних технологій у контексті забезпечення інформаційної безпеки. Міжнародне співробітництво у сфері стандартизації інформаційної безпеки хмарних сервісів передбачає вироблення єдності підходів до регулювання конфіденційності, ідентифікації, доступу до даних. Стандарти установлюють вимоги дотримання запобіжних заходів при користуванні хмарною інформаційною системою (забезпечення конфіденційності паролів, запобігання несанкціонованому доступу до електронно-обчислювальних засобів, уважність до налаштувань доступу інформації).

Ключові слова: інформація, доступність, загрози, конфіденційність, послуги, цілісність, інформаційно-комунікаційні технології.

Khimko Ya.P. Standardization of information security of cloud services.

The article considers the standardization of information security of cloud services. The relevance is characterized by the need to study standards that determine the organizational, technical and programmatic aspects of information security. The purpose of the article is to form a scientific understanding of the nature and features of standardization of technical regulation and practical implementation of cloud services. The research methodology includes general scientific methods of scientific knowledge, such as analysis, synthesis, generalization, logical method, induction, deduction, classification, analogy; private scientific and special methods: comparative legal, formal legal and other research methods. The object of the study is legal relations that arise during the standardization of information security of cloud services. The subject of the article is the norms of the legislation of Ukraine and a number of foreign states that regulate relations regarding the standardization of information security of cloud services. It is noted that cloud technologies are an organizational model of remote use of elements of information systems, in connection with which the study of information security of cloud services covers the relations of ensuring confidentiality, integrity of information located in cloud storages. The object of standardization of information security of cloud services is characterized by complexity, includes technological and technical parameters of information system security (information technologies,

technical means and data). Standardization involves the adoption of a strategy for legal regulation of relations that are formed during the use of cloud technologies in the context of ensuring information security. International cooperation in the field of standardization of information security of cloud services involves the development of unity of approaches to regulating confidentiality, identification, and access to data. The standards establish requirements for compliance with precautionary measures when using a cloud information system (ensuring the confidentiality of passwords, preventing unauthorized access to electronic computing facilities, paying attention to information access settings).

Key words: information, availability, threats, confidentiality, services, integrity, information and communication technologies.

Постановка проблеми. Застосування хмарних технологій є одним із компонентів досягнення цілей сталого розвитку, надаючи широкі можливості в галузі зберігання, обробки даних і надання послуг користувачеві незалежно від громадянства та ступеня розвитку держави. Хмарні послуги пропонують майже всі загальновизнані ІТ-вендори. Однак під час використання хмарних сервісів виникають ризики, пов'язані з інформаційною безпекою даних: конфіденційністю, цілісністю та доступністю інформації. Необхідно розуміти та враховувати вразливості хмарних сервісів до різних загроз і атак зловмисників. Це потребує підвищеної уваги до проблеми інформаційної безпеки хмар.

Мета дослідження – розгляд стандартизації інформаційної безпеки хмарних сервісів.

Стан опрацювання проблематики. Вклад у розвиток досліджень забезпечення інформаційної безпеки хмарних технологій внесли праці: В. Бикова, Т. Вакалюка, А. Манна, Л. Соколової, С. Сисоєвої, С. Сейтвелієвої, А. Стрюкаа, Ю. Трис, М. Шишкіної, А. Яцишин і інших вчених. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій вимагає проведення досліджень у сфері стандартизації забезпечення інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Головними критеріями під час вибору хмарних сервісів для юридичних осіб, які працюють із критичної інформацією, є надійність і безпека надання послуг зберігання та обробки даних. Хмарні системи мають захисні контури на всіх рівнях, що приваблює та дає впевненість суб'єктам господарювання щодо забезпечення інформаційної безпеки даних. Одним з зазначених аспектів є помилки в налаштуваннях IAM (управління ідентифікацією і доступом). Це спричиняє інциденти інформаційній безпеки у хмарі вказує на необхідність ретельного керування доступом та ідентифікацією у хмарних середовищах. Але не тільки конкретна конфігурація управління ідентифікацією та доступом, тип сервісу, модель хмари, що використовується (приватна, колективна / суспільна, публічна / загальнодоступна, гібридна хмара) значною мірою впливають на рівень потенційного збитку, який буде мати суб'єкт господарювання в результаті наслідків ризиків, які є у хмарних сервісах.

Вирішення проблеми зниження ризиків і мінімізації можливих збитків забезпечується активним впровадженням системи безпеки. Система безпеки – це не тільки правильне управління IAM, але й використання багатьох різноманітних механізмів, що використовуються для забезпечення безпеки не інформаційно-комунікаційних системах. Регулярне резервування даних і проведення аудитів безпеки, використання шифрування даних – це абетка інформаційної безпеки. Одна з головних умов підтримки інформаційної безпеки – це забезпечення дотримання нормативних і законодавчих вимог та стандартів.

У сучасному інформаційному просторі, де постійно з'являються нові загрози, класичні загрози вдосконалюються і ускладняються, стандартизація відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного захисту даних і забезпеченні надійності хмарних послуг, оскільки в них відображені найкращі практики, техніки, процедури та вимоги інформаційної безпеки світової спільноти.

Стандартизація інформаційної безпеки – це процес розробки та дотримання уніфікованих стандартів і нормативів у галузі інформаційної безпеки. Метою стандартизації є забезпечення єдиних вимог та методології для захисту інформації та інформаційних послуг від загроз і ризиків [1, с. 82]. Це стосується хмарних сервісів. Стандарт інформаційної безпеки – це встановлений набір норм, правил, вимог, розроблених для забезпечення захисту інформації та даних від загроз, для управління ризиками в галузі інформаційної безпеки. Ці стандарти створюються з метою надання підприємствам, установам, організаціям (далі – організаціям), індивідуальним користувачам технік, принципів і методів для забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації.

Стандарти інформаційної безпеки включають рекомендації з управління та захисту даних, принципи автентифікації і авторизації, вимоги до фізичної та логічної безпеки, заходи запобігання та реагування на кібератаки.

Міжнародний стандарт – це документ з правилами, нормами чи вимогами, розроблений міжнародними організаціями та затверджений за Міждержавною радою із стандартизації, метрології і сертифікації [2]. Ці стандарти розробляються з метою єдиного підходу та узгодженості у різних галузях, щоб полегшити взаємодію та обмін інформацією між учасниками з різних країн.

Національний стандарт – це стандарт, прийнятий уповноваженим органом зі стандартизації конкретної держави та чинний на її території [2].

У сфері інформаційної безпеки хмарних сервісів важливе місце займають організації стандартизації. Ці організації розробляють документи, що визначають вимоги та методології у сфері безпеки інформації, що сприяє розвитку єдиних стандартів та нормативів. Діапазон документів широкий: починаючи з базових стандартів безпеки та керівних принципів для забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності даних у хмарних середовищах.

Світовими провідними організаціями, що займаються питаннями безпеки в хмарі, є CSA, ENISA і NIST. Кожна з організацій створила відповідний документ з класифікацією всіх існуючих проблем інформаційної безпеки в хмарі.

EuroCloud є європейською асоціацією, яка займається хмарним технологіям і послугам [3]. Вона об'єднує підприємства, що займаються хмарними обчисленнями, з метою сприяння розвитку, впровадженню та популяризації хмарних технологій у європейських країнах. EuroCloud активно працює над стандартизацією у сфері хмарних технологій, пропонуючи правила та рекомендації для покращення сумісності та безпеки. Її основне завдання полягає у забезпеченні відкритого доступу до хмарних ресурсів для досліджень. EuroCloud об'єднує установи та лабораторії, надаючи вченим доступ до великих обчислювальних ресурсів та ресурсів сховища. Організація бере активну участь у проєктах та дослідницьких ініціативах, спрямованих на розвиток хмарних технологій, та сприяє встановленню технічних стандартів у цій галузі. Підтримує співпрацю з науковою спільнотою, підтримує поширення знань та проведення наукових досліджень у галузі хмарних обчислень.

Міжнародна спілка електрозв'язку (International Telecommunication Union – ITU) – це міжнародна організація, що об'єднує держави та компанії для розробки стандартів та регулювання в галузі телекомунікацій [4]. ITU був створений у 1865 році та є спеціалізованим агентством Організації Об'єднаних Націй.

Сектор стандартизації телекомунікації (ITU-T), що входить до складу організації ITU, розробив низку стандартів та рекомендацій у галузі безпеки хмарних сервісів: Cloud computing Infrastructure requirements -Cloud computing, Overview and high-level requirements of distributed cloud, Security frame work for cloud computing, Cloud Computing Framework & high-level requirements і інші.

До основних стандартів інформаційної безпеки, орієнтованих на хмарні сервіси включені ISO/IEC27017 та ISO/IEC27018 Інформаційна технологія сервіс. Міжнародний стандарт надає рекомендації з управління інформаційною безпекою хмарних сервісів на основі стандарту ISO/IEC27002. Стандарт розроблений до застосування для постачальників хмарних послуг (CSP), та для кінцевих користувачів з метою забезпечення безпеки хмарного середовища шляхом впровадження додаткових контрольних заходів і рекомендацій, орієнтованих на специфічні аспекти безпеки у хмарних середовищах [5].

Стандарт включає набір керівних принципів і механізмів контролю, які організації можуть застосовувати при використанні хмарних послуг. Він надає конкретні рекомендації безпечного використання хмарних сервісів, охоплюючи управління доступом, шифрування даних, моніторинг, управління інцидентами.

ISO/IEC 27018:2019 Information technology – Security techniques – Code of practice for protection of personally identifiable information (PII) в громадських clouds acting як PII processors. Це міжнародний стандарт із рекомендаціями та практиками з управління інформаційною безпекою у хмарних послугах з урахуванням захисту персональних даних.

У центрі уваги стандарту ISO/IEC27018 – забезпечення конфіденційності при обробці персональних даних у хмарних середовищах. Основні положення стандарту включають заходи контролю та захисту персональних даних, обробка яких здійснюється в хмарі. Визначено вимоги до хмарних постачальників послуг для забезпечення прозорості та контролю за даними клієнтів, у

тому числі заходи щодо шифрування, забезпечення доступності, регулювання субпідрядників. Цей стандарт призначений для покращення довіри споживачів до хмарних послуг, особливо щодо обробки персональних даних. Він надає для хмарних постачальників рекомендації щодо ефективного управління інформаційною безпекою та захистом даних клієнтів відповідно до вимог конфіденційності [8].

Існують інші стандарти ISO/IEC, які стосуються хмарних середовищ і торкаються питань інформаційної безпеки хмарних систем: ISO/IEC 23751:2022, ISO/IEC 29151:2017, ISO/IEC 19944:2020, ISO/IEC 22624:20 .

Документи описує п'ять основних характеристик, три моделі обслуговування та чотири моделі розгортання хмарних обчислень. До основних характеристик відносяться самообслуговування на запит, широкий мережевий доступ, пулінг ресурсів, швидка еластичність та вимірюване обслуговування.

Три моделі обслуговування включають програмне забезпечення як послугу (SaaS), платформу як послугу (PaaS) та інфраструктуру як послугу (IaaS). Чотири моделі розгортання – це приватна хмара, публічна хмара/загальнодоступна, колективна/суспільна хмара та гібридна хмара.

Cloud Computing Synopsis and Recommendations спеціальна публікація NIST 800-146, під назвою «Короткий виклад та рекомендації щодо хмарних обчислень», випущена NIST (Національний інститут стандартів і технологій США) забезпечує короткий огляд і рекомендації щодо хмарних обчислень.

У документі наведено основні аспекти хмарних обчислень, включаючи їх визначення, основні характеристики, моделі обслуговування та моделі розгортання. Містить рекомендації для організацій щодо ефективного використання хмарних обчислень, застереження від ризиків, пов'язаних з ними. NIST 800-146 служить довідковим ресурсом для тих, хто цікавиться основами хмарних обчислень, надає рекомендації для забезпечення безпеки та ефективності використання хмарних ресурсів [6].

Національний Institute of Standards and Technology Special Publication 500-292. NIST Cloud Computing Reference Architecture. NIST 500-292 представляє документ, який описує архітектурний підхід до хмарних обчислень у межах стандартів NIST. Цей документ надає основну архітектурну модель, яка допомагає організаціям краще зрозуміти та впроваджувати хмарні обчислення. Він включає ключові компоненти, зв'язки та процеси, що характеризують архітектуру хмарних обчислень.

Специфікація NIST 500-292 призначена для забезпечення загального розуміння термінів і концепцій, пов'язаних з хмарними обчисленнями, може бути використана як основа для розробки та впровадження хмарних рішень відповідно до принципів NIST [7].

Наведені вище стандарти у сфері хмарних обчислень відіграють важливу роль у формуванні єдиного підходу до безпеки та стандартизації у використанні хмарних сервісів. Ці стандарти надають рекомендації, тактики, техніки, процедури та вимоги, але й сприяють підвищенню довіри до хмарних технологій. Їхнє активне впровадження в практику забезпечує узгодженість і безпеку у розгортанні хмарних систем.

Національна економічна стратегія на період до 2030 року передбачає розвиток хмарних технологій, наголошує на збільшення частки використання хмарних сервісів в інформаційно-комунікаційному забезпеченні діяльності органів влади, реалізація сервісної моделі надання хмарних послуг суб'єктах бізнесу [8]. Закон України «Про хмарні послуги» відповідає вимогам Європейського Союзу, що дає змогу використання хмарних послуг у всіх галузях економіки [9].

Проводиться робота з гармонізації та адаптації затребуваних міжнародних стандартів з ІТ-технологій, у тому числі щодо безпеки хмарних сервісів. Одним із стандартів інформаційної безпеки хмарних сервісів, є стандарт ISO/IEC 27017-2017. В Україні діє ДСТУ ISO/IEC 27017:2017 [10]. Зміст стандарту включає аспекти інформаційної безпеки: починаючи від організації інформаційної безпеки та закінчуючи криптографією. Це враховує забезпечення безперервності ділової діяльності та відповідності законодавчо-нормативним вимогам. Стандарт включає програми з набором заходів контролю та управління для хмар.

У 2016 році вперше запроваджено стандарти з інформаційної безпеки та хмарних послуг ДСТУ ISO/IEC TR 26905:2016 (ISO/IEC TR 26905:2006, IDT) ДСТУ ISO/IEC 26907:2016 (ISO/IEC 26907:2009, IDT) ДСТУ ISO/IEC 26908:2016 (ISO/IEC 26908:2009, IDT) кількістю 26 [11].

Для спільного використання ресурсів та віддаленого доступу до даних в Україні існує ряд хмарних сервісів, серед них Диск Google, OneDrive, Dropbox, Box, Mega, Sugar Sync та інші.

Забезпечити надійний захист даних і застосунків у хмарі завжди було непросто й з року у рік ця задача ускладняється. Адже, з одного боку, все більше навантажень мігрує на хмарні платформи, а з іншого – зловмисники стають дедалі винахідливішими. Проте, технології кібербезпеки також активно розвиваються [12]. Якщо порівняти вимого до забезпечення інформаційної безпеки, які мали місце у 2015 році з вимогами поточного період то витрати на забезпечення інформаційної безпеки значно зросли, обладнання у технічному плані ускладнилось, але проблема залишається актуальною [13, с. 270; 14, с. 75].

Інформаційну безпеку підприємства в умовах війни слід трактувати ширше. Під час воєнного стану доцільно поширити організаційно-правові засади інформаційної безпеки підприємств за межі інформаційного права та використання імперативних норм адміністративного та кримінального права [15, с. 173].

У даний час проблеми інформаційної безпеки хмарних технологій вирішуються за рахунок ряду концепцій. Концепція ZTS («безпека з нульовим рівнем довіри»), яка допомагає протидіяти прихованим та невідомим загрозам.

Стандарт NIST 800-200 з 2021 року застосовують всі Федеральні агентства США при необхідності реалізації ZTS. Концепція Multi-Factor Authentication використовується у процесі реалізації системи доступу з «нульовою довірою» суб'єкти господарювання та державні установи. MFA значно знижує ризик несанкціонованого доступу.

Застосовується для захисту хмарних інфраструктур штучний інтелект для виявлення та усунення кіберзагроз AI-Driven Threat Detection and Response або AI XDR. Штучний інтелект застосовується для аналізу даних з метою виявлення аномалій, прогнозування можливих векторів атак і способів швидшої протидії зловмисникам.

Технологія конфіденційних обчислень (Confidential Cloud Computing) базується на тому, що для обробки критичних даних у процесорі на апаратному рівні створюється спеціальне захищене середовище – TEE (hardware-based Trusted Execution Environment), до якого мають доступ авторизовані програмами

На ринку почали з'являтися комплексні рішення безпеки, адаптовані для роботи з хмарними платформами – Cloud Native Application Protection Platforms. Перевагою CNAPP є забезпечення можливість реагування на загрози, що виникають від розробки до середовища виконання [16].

Висновки. В інформаційному суспільстві важливість та актуальність стандартизації інформаційної безпеки хмарних сервісів стають важливими аспектами розвитку цифрових технологій. Організації, що займаються стандартизацією у сфері хмарних сервісів, відіграють ключову роль у розробці стандартів, спрямованих на безпеку, сумісність та результативність хмарних рішень. Їхня робота з розробки стандартів сприяє створенню єдиних підходів до безпеки інформації в хмарних середовищах, взаєморозумінню між постачальниками та споживачами хмарних сервісів. Діяльність спрямована не тільки на розробку стандартів, а й на постійне оновлення і адаптацію до умов інформаційної безпеки, що змінюються, до появи нових загроз і ризиків, на підвищення кваліфікації фахівців у цій галузі. Визнані стандарти здатні забезпечити високий рівень довіри та надійності у сфері хмарних обчислень, особливо для споживачів України в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дикий О., Флюнт М. Стандарти інформаційної безпеки: компаративне дослідження. *Право та державне управління.* 2019. № 2 (35). Том 1. С. 80–87.
2. Про стандартизацію: Закон України від 05.06.2014 р. № 1315-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1315-18.
3. EuroCloud Trusted Digital Competence Platform. URL. https://eurocloud.org.
4. Міжнародний союз електрозв'язку (MCE). URL. https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2616-itu.
5. Використання комерційних хмарних технологій для обробки даних державних реєстрів України. Міжнародна фундація виборчих систем, 2023. URL. https://www.ifesukraine.org/wp-content/uploads/2024/01/ifes-ukraine-the-use-of-commercial-cloud-technologies-for-processing-data-from-state-registers-of-ukraine-1.pdf.
6. Cloud Computing Synopsis and Recommendations. URL. https://nvlpubs.nist.gov /nistpubs/legacy/sp/nistspecialpublication800-146.pdf.

7. NIST Cloud Computing Reference Architecture. URL. https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/Legacy/SP/nistspecialpublication500-292.pdf.
8. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text.
9. Про хмарні послуги: Закон України від 17.02.2022 р. № 2075-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text.
10. Про прийняття національних нормативних документів, гармонізованих з міжнародними та європейськими нормативними документами, скасування чинності національних нормативних документів та змін до національних нормативних документів: Наказ державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 19.12.2017 р. № 428. URL. https://zakon.rada.gov.ua/rada/ show/v0428774-17#Text.
11. Про прийняття національних стандартів України, змін та поправок до національних стандартів України, гармонізованих з міжнародними нормативними документами: Наказ державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» від 07.10.2016 р. № 307. URL. https://zakon.rada.gov.ua/rada/ show/v0307774-16#Text.
12. Кібербезпека у хмарі – п'ять актуальних технологій у 2024 році. 24.05.2024. URL. https://denovo.ua/blog/cloud-secuyity-top5-2024.
13. Середа В.В., Ковалів М.В., Єсімов С.С., Гурковський М.П. Правові основи захисту України від зовнішньої та внутрішньої агресії: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 518 с.
14. Єсімов С.С. Шляхи удосконалення нормативно-правового регулювання в сфері інформаційної безпеки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Випуск 11. С. 73–76.
15. Melnychenko B., Tsebenko S., Khomyshyn I., Sirant M., Yesimov S. Organizational and legal principles of information security of enterprises in the conditions of martial law in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 2024, № 1. С. 167–174.
16. What is CNAPP? [Cloud-Native Application Protection Platform].

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.10

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ ПРИЗИВНОГО ВІКУ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Царук А.В.,
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри адміністративної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
Web of Science Researcher ID: ADA-4679-2022
ORCID: 0000-0002-7871-0323
e-mail: caruk333@ukr.net

Адамчук С.В.,
кандидат наук з державного управління,
викладач кафедри адміністративної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-4216-7397

Байдич Р.О.,
начальник відділу
адміністративно-юрисдикційної діяльності штабу,
2 прикордонний загін

Царук А.В., Адамчук С.В., Байдич Р.О. Проблемні питання виявлення та притягнення до відповідальності осіб призивного віку: адміністративно-правовий аспект.

Ситуація, що нині в Україні склалася стосовно мобілізації, потребує додаткового нормативно-правового регулювання у зв'язку із існуванням прогалин у процесі співпраці між представниками правоохоронних структур, зокрема такими як Державна прикордонна служба України, та територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП).

Громадяни України, які підлягають мобілізації, намагаються законними та незаконними способами потрапити до країн Центральної та Західної Європи з метою ухилення від призову на військову службу.

Стосовно питання контролю за військовозобов'язаними чинним законодавством встановлено, що громадяни України чоловічої статі віком від 18 до 60 років зобов'язані мати при собі військово-обліковий документ та пред'являти його за вимогою уповноваженого представника територіального центру комплектування та соціальної підтримки або поліцейського, а також представника Державної прикордонної служби України у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та у пунктах пропуску через державний кордон України. Поряд з цим, законодавчо не регламентовано який подальший порядок дій представників Державної прикордонної служби України.

Об'єктом даного наукового дослідження є: 1) нормативно-правове забезпечення щодо порядку взаємодії представників ТЦК та СП, Національної поліції та Державної прикордонної служби України з питань мобілізації; 2) роботи вітчизняних науковців щодо питань мобілізації в Україні.

Під час здійснення дослідження було використано метод теоретичного узагальнення та групування (з метою характеристики процесу порядку взаємодії представників ТЦК та СП, Національної поліції та Державної прикордонної служби України з питань мобілізації); метод аналізу та синтезу (з метою побудови відображення процесу порядку взаємодії представників ТЦК та СП,

Національної поліції та Державної прикордонної служби України з питань мобілізації); метод логічного узагальнення результатів (з метою формулювання висновків).

Висвітлено прогалину норм чинного законодавства щодо порядку взаємодії представників ТЦК та СП, Національної поліції та Державної прикордонної служби України з питань мобілізації. Запропоновано зміни до нормативно-правового забезпечення стосовно врегулювання зазначеного процесу та перспективи подальших досліджень із вказаної проблематики.

Ключові слова: мобілізація, ухилення від мобілізації, Національна поліція, Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, Державна прикордонна служба України, особи призовного віку.

Tsaruk A.V., Adamchuk S.V., Baidych R.O. Problematic issues of identifying and prosecuting persons of military age: administrative and legal aspect.

The current situation with regard to mobilization in Ukraine is such that it requires additional legal and regulatory regulation due to the fact that there are gaps in the mobilization process itself between representatives of law enforcement agencies, such as the State Border Guard Service of Ukraine and Territorial Centers for Recruitment and Social Support.

Citizens of Ukraine of conscription age who are subject to mobilization between the ages of 18 and 60 are trying to get to Western Europe or North America by legal and illegal means to avoid military service in Ukraine.

With regard to the control over persons liable for military service, the current legislation stipulates that male citizens of Ukraine aged 18 to 60 are required to carry a military registration document and present it at the request of an authorized representative of a territorial recruitment and social support center (hereinafter referred to as the "TSC and SS") or a police officer, as well as a representative of the State Border Guard Service of Ukraine in the border area, controlled border area and at checkpoints across the state border of Ukraine. At the same time, the law does not regulate the further procedure for the actions of representatives of the State Border Guard Service of Ukraine.

The research materials are: 1) regulatory and legal support on the procedure for interaction between representatives of the territorial center for recruitment and social support, the National Police and the State Border Guard Service of Ukraine on mobilization issues; 2) works of domestic scholars on mobilization in Ukraine.

The study used the method of theoretical generalization and grouping (to characterize the process of interaction between representatives of the territorial center for recruitment and social support, the National Police and the State Border Guard Service of Ukraine on mobilization issues); the method of analysis and synthesis (to build a reflection of the process of interaction between representatives of the territorial center for recruitment and social support, the National Police and the State Border Guard Service of Ukraine on mobilization issues).

The article highlights a gap in the current legislation on the procedure for interaction between representatives of the territorial center for recruitment and social support, the National Police and the State Border Guard Service of Ukraine on mobilization issues. The author proposes changes to the regulatory framework to regulate this process and prospects for further research on this issue.

Key words: mobilization, mobilization evasion, National Police, Territorial centers for recruitment and social support, State Border Guard Service of Ukraine, persons of conscription age.

Постановка проблеми. Представникам органів охорони державного кордону або їх структурних підрозділів Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) надано повноваження складати протоколи про адміністративні правопорушення стосовно осіб, які здійснюють спроби незаконного перетину державного кордону, а віднедавна і здійснювати перевірку військово-облікових документів у громадян чоловічої статі віком від 18 до 60 років, які перебувають у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та/або в пунктах пропуску через державний кордон України. Однак, крім встановлення таких повноважень за органами охорони державного контролю, законодавцем не визначено механізму, який би визначав подальші дії прикордонників щодо осіб, у яких вказані документи відсутні, через призму взаємодії з представниками ТЦК та СП й Національною поліцією України.

Метою дослідження є визначення наявної проблематики механізмів передачі представниками Державної прикордонної служби України представникам ТЦК та СП та/або представникам На-

ціональної поліції громадян, що підлягають мобілізації у разі їх виявлення в контрольованому прикордонному районі та/або прикордонній смузі.

Стан опрацювання проблематики. Суттєвий внесок у питання законодавчої регламентації зробили нижчезазначені науковці.

Письменський Є.О. [8] у своїй роботі окремим аспектом виділяє кримінально-правову кваліфікацію перешкоджання мобілізації, що здійснюється в умовах поточного етапу російсько-української війни, вивченню поточної практики правозастосування та перспектив удосконалення законодавства щодо відповідальності за перешкоджання мобілізації.

Кравець Т., Баранова Т. [4] проаналізували готовність громадян України до військової служби, розробили стратегічні напрями для подальшого розвитку резерву Збройних Сил України серед військовозобов`язаних, визначили регіони найбільш високого мобілізаційного потенціалу та оптимальну вікову групу для забезпечення захисту держави.

Бугайчук К. [2] у своєму дослідженні провів аналіз окремих питань мобілізації, військового обліку та проходження військової служби.

Остапенко О., Йосифович Д. [7] обґрунтовують потребу в правовому регулюванні особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану та в бойовій обстановці, зокрема таких як: ухилення від військового обліку; ухилення від військової служби військовозобов'язаними, військовослужбовцями, резервістами в умовах воєнного стану; порушення військової дисципліни.

А. Мота [6] зазначає про те, що взаємодія Держприкордонслужби України з іншими правоохоронними органами щодо протидії нелегальній міграції має управлінський та процесуальний характер, вона заснована на підходах у спрямуванні та координації діяльності центральних органів виконавчої влади, а також повинна враховувати чинники, що впливають на безпеку в прикордонній сфері. Крім того він зазначає про те, що органи охорони державного кордону, що взаємодіють, мають можливість реалізувати процесуальні повноваження як реакцію на дії нелегальних мігрантів та осіб, які організовують або сприяють незаконному перетинанню державного кордону.

Бабенко А.М., Палій М.В., Чекмарьова І.М. [1] у своєму дослідженні розглядають взаємодію поліції, прокуратури та Державної прикордонної служби України у протидії організованим кримінальним правопорушенням, пов'язаним із контрабандою, незаконним обігом зброї та наркотиків, тероризмом і протиправним перетином державного кордону України.

Крижанівська В. та Кобзар В. [5] звертають увагу на те, що існуюча система має свої недоліки. Посилення контролю та стимулів призведе до змін, необхідних для підвищення відповідальності громадян перед державою. Діалог між владою та суспільством, впровадження дієвих стимулів та усунення причин для ухилення від мобілізації будуть ключовими складовими покращення ситуації в цій сфері для України.

Гаврік Р., Демчик Н. [3] стверджують, що аналіз зарубіжного законодавства щодо відповідальності за незаконне перетинання державного кордону, дозволяє сказати, що за незаконний перетин кордону в ряді країн Європи переважно передбачається кримінальна відповідальність (Азербайджанська республіка, Республіка Білорусь, Сполучене королівство Великобританії…), В той же час, законодавство багатьох європейських держав, передбачає кримінальну відповідальність лише у випадку наявності обтяжуючих обставин під час перетину державного кордону, передбачаючи адміністративну відповідальність за перетинання державного кордону в інших випадках. Такими обставинами є: застосування сили чи загроза неминучого застосування сили під час перетинання державного кордону (Чеська республіка, Словацька республіка, Естонська республіка…).

Аналіз праць зазначених науковців та законодавства у сфері, яка є предметом дослідження цієї статті, дає підстави вважати, що нормативно-правова база із зазначеного питання потребує додаткового вивчення та доопрацювання. Необхідно впровадити чіткі механізми здійснення контролю за особами, які у відповідності до вимог законодавства України підлягають мобілізації, самої процедури передачі громадян, що підлягають мобілізації під час спроби незаконного перетину державного кордону, у разі їх виявлення в контрольованому прикордонному районі, прикордонній смузі представниками Державної прикордонної служби України представникам ТЦК та СП**.**

Виклад основного матеріалу. Початок повномасштабного вторгнення російської федерації спричинив запровадження на усій території України правового режиму воєнного стану та низки обмежень прав громадян, у тому числі заборону перетину кордону чоловікам віком від 18 до 60 років. Законом передбачені винятки і частина чоловіків мають право законно залишити територію

України, проте останнім часом все частіше відбуваються спроби незаконного перетину державного кордону чоловіками призовного віку з метою ухилення від призову на військову службу.

Дослідження проводилось з позиції дій посадових осіб ДПСУ щодо громадян, які підлягають мобілізації у разі їх виявлення в контрольованому прикордонному районі та прикордонній смузі та можливості подальшої процедури їхньої передачі представникам ТЦК та СП та/або Національної поліції.

Чинним законодавством України визначено повноваження органів державної влади, у тому числі і Державної прикордонної служби України та її територіальних підрозділів, щодо виявлення осіб, які ухиляються від мобілізації, проте, наразі відсутній механізм взаємодії таких органів державної влади з ТЦК та СП та Національною поліцією.

У ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [11] зазначено, що у період проведення мобілізації (крім цільової) громадяни України чоловічої статі віком від 18 до 60 років зобов'язані мати при собі військово-обліковий документ та пред'являти його за вимогою уповноваженого представника територіального центру комплектування та соціальної підтримки або поліцейського, а також представника Державної прикордонної служби України у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та на пунктах пропуску через державний кордон України.

Відповідно до п. 1 Постанови Кабінету міністрів України «Про прикордонний режим» від 27 липня 1998 р. № 1147 [12] встановлено вздовж державного кордону на його сухопутних ділянках і вздовж берегів прикордонних річок, озер та інших водойм прикордонну смугу завширшки 5 кілометрів від лінії державного кордону, де встановлюється прикордонний режим, але не менше від ширини смуги місцевості, що розташована в межах від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруд.

Відповідальність за порушення прикордонного режиму (у тому числі перебування у контрольованому прикордонному районі або прикордонній смузі без документів, що посвідчують особу, та військово-облікових документів), режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду – виїзду визначена статтею 202 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проте, визначена законодавством міра відповідальності у вигляді штрафу, на нашу думку, не у повній мірі співвідноситься із характером вчиненого правопорушення та цілями, закладеними при зміні законодавства в частині уповноваження представників ДПСУ перевіряти військово-облікові документи громадян. Крім того, жодний профільний закон не надає відповіді чи додаткових роз'яснень щодо подальший дій прикордонників після притягнення вказаних осіб до адміністративної відповідальності.

У п. 7 Постанови Кабінету Міністрів України від 27.07.1998 № 1147 [12] зазначено про те, що громадяни України, іноземці та особи без громадянства в'їжджають, перебувають, проживають, проваджують роботи і пропускаються у прикордонну смугу з дозволу відповідного органу Державної прикордонної служби, який безпосередньо виконує завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону у визначеній зоні відповідальності, за наявності документів, що посвідчують їх особу. У період проведення мобілізації (крім цільової) та/або протягом воєнного стану громадяни України чоловічої статі віком від 18 до 60 років також зобов'язані мати при собі військово-обліковий документ (у паперовій або електронній формі).

Питання взаємодії органів Державної прикордонної служби України, Національної поліції та представників ТЦК та СП частково закріплені в Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період, затвердженому Постановою кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 560 (далі – Постанова 560) [10].

Відповідно до п. 49 Постанови № 560 у період проведення мобілізації (крім цільової) уповноважені представники ТЦК та СП або поліцейські, а також представники Держприкордонслужби мають право вимагати у громадян чоловічої статі віком від 18 до 60 років військово-обліковий документ (військово-обліковий документ в електронній формі) разом з документом, що посвідчує особу.

Положення абз. 6 п. 17 Постанови №560 передбачають, що військовослужбовці органів охорони кордону викликають поліцейського для здійснення адміністративного затримання особи та її доставлення до найближчого ТЦК та СП у разі наявності в Єдиному державному реєстрі призовників, військовозобов'язаних та резервістів відомостей про подання такої особи щодо розшуку в Національну поліцію.

Такий алгоритм дій є актуальним для прикордонників незалежно від виду адміністративного правопорушення, вчиненого особою в контрольованому прикордонному районі чи прикордонній смузі.

Статтею 262 Кодексу України про адміністративні правопорушення чітко визначено повноваження представників Національної поліції здійснювати адміністративне затримання правопорушників за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію. При цьому, вказана стаття не містить аналогічних повноважень для органів охорони державного кордону.

Таким чином, наразі лише представники поліції можуть затримувати осіб, щодо яких у Єдиному державному реєстрі призовників, військовозобов'язаних та резервістів наявні відомості про подання такої особи в розшук. При цьому, особи-правопорушники, які не оголошені в розшук, взагалі не можуть бути затримані з метою подальшої передачі до ТЦК та СП.

В Порядку організації взаємодії Державної прикордонної служби України та Національної поліції України під час забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму [9] закріплено, що взаємодія Держприкордонслужби та Національної поліції України здійснюється шляхом забезпечення координації дій органів (підрозділів) Держприкордонслужби та Національної поліції України під час забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму в умовах виникнення порушень публічної безпеки і порядку, прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; видання актів організаційно-розпорядчого характеру та рекомендацій із питань забезпечення взаємодії органів (підрозділів) Держприкордонслужби та Національної поліції України. Поряд з цим, питання стосовно передачі осіб призовного віку, які не оновили дані в державному реєстрі призовників, представникам Національної поліції України, які виявлені в прикордонні представниками ДПСУ не встановлено.

Також варто зазначити, що транспортні засоби, які використовуються особами призовного віку, що ухиляються від мобілізації, на яких вони прямують до контрольованого прикордонного району, де залишають такі транспортні засоби та намагаються незаконно перетнути державний кордон України, передаються органам Національної поліції в порядку ст. 338 Цивільного кодексу України (знайдені транспортні засоби передаються на зберігання Національній поліції) [13].

Автори вважають, що адміністративному затриманню мають підлягати не лише особи, оголошені в розшук, а й особи, в яких немає відповідних військово-облікових документів та/або про них відсутні відомості в Єдиному державному реєстрі призовників, військовозобов'язаних та резервістів, оскільки основною метою останніх законодавчих змін є не лише притягнення до відповідальності, але і сприяння оновлення даних призовниками.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вважаємо за доцільне законодавчо закріпити порядок передачі осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років представникам ТЦК та СП або представникам Нацполіції.

Доповнити п. 6 ст. 22 ЗУ абзацом наступного змісту: «У разі виявлення особи чоловічої статі віком від 18 до 60 років представником Державної прикордонної служби України у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та на пунктах пропуску через державний кордон України та наявності обґрунтованих підстав вважати, що така особа є може ухилятись від мобілізації, здійснювати передачу такої особи представникам ТЦК та СП та/або представникам Національної поліції у відповідності до інструкції».

Також вважаємо за необхідне розробити Інструкцію щодо дій посадових осіб Державної прикордонної служби України, Територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки та Нацполіції у разі виявлення осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та у пунктах пропуску через державний кордон України, в якій буде чітко регламентований порядок представників Державної прикордонної служби України, тому що станом на зараз такий порядок відсутній.

Перспективами подальших розвідок із зазначеної проблематики вважаємо за доцільне визначити такі як розробка механізмів щодо дій посадових осіб Державної прикордонної служби України, ТЦК та СП та Нацполіції у разі виявлення осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та у пунктах пропуску через державний кордон України, узгодження окремих положень нормативних актів, що є дотичними до зазначеної тематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабенко А.М., Палій М.В., Чекмарьова І.М. Взаємодія поліції, прокуратури та Державної прикордонної служби України у протидії організованим кримінальним правопорушенням, пов'язаним із контрабандою, незаконним обігом зброї та наркотиків, тероризмом і протиправним перетином державного кордону України. *Аналітичне-порівняльне правознавство* / редкол.: Ю.М. Бисага (голов. ред.), В.В. Заборовський, Д.М. Бєлов, С.Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2023. № 1. С. 436–440. URL http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/277912/272646.
2. Бугайчук К. Окремі питання нормативно-правового регулювання питань мобілізації, військового обліку та проходження військової служби. Modern technologies and processes of implementation of new methods. Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference. Madrid, Spain. February 06–09, 2024. URL: https://is.gd/OLwHGm.
3. Гаврік Р., Демчик Н. Юридична відповідальність за незаконне перетинання державного кордону: зарубіжний досвід правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство* / голов. ред.: Ю.М. Бисага; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2022. №1. С. 137–140. URL http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/258835/255599.
4. Кравець Т. Баранова Т. Оцінка мобілізаційного потенціалу західного та центрального регіонів України за результатами мобілізації 2014 року. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: військові та технічні науки.* Том 94 № 1 (2024). URL: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2024-86-65-71https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/ military_tech/article/view/1567.
5. Крижанівська В., Кобзар В. Ухилення від мобілізації: реальний ракурс. International scientific and practical conference "Science and society: modern trends in a changing world" (January 22-24, 2024) MDPC Publishing, Vienna, Austria. 2024. 662 p. URL: http://surl.li/lieake.
6. Мота, А. Взаємодія Державної прикордонної служби України з іншими правоохоронними органами в протидії нелегальній міграції. *Питання боротьби зі злочинністю*, 33 (2017): 97–107.
7. Остапенко О. Про ухилення від військової служби в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. № 4 (2023). URL: http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/807.
8. Письменський Є.О. Кримінально-правова кваліфікація перешкоджання мобілізації (поточна практика правозастосування та перспективи вдосконалення законодавства). *Правовий часопис Донбасу,* (1), 65–71. 2024. URL: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2024-86-65-71.
9. Про затвердження Порядку організації взаємодії Державної прикордонної служби України та Національної поліції України під час забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму. Наказ МВС від 15.11.2022 № 740. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-22#Text.
10. Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період. Постанова КМУ від 16 травня 2024 р. № 560. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-%D0%BF#Text.
11. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію. Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1993, № 44, ст. 416. URL: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2024-86-65-71https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#top.
12. Про прикордонний режим. Постанова КМУ від 27 липня 1998 р. № 1147. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-98-%D0%BF#Text.
13. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV.

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.11

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

Циганок Ю.В.,
доктор філософії з права,
доцент кафедри аудиту
Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана
ORCID: 0000-0002-2308-8848
e-mail: tsyhanok_yurii@kneu.edu.ua

Циганок Ю.В. Проблеми і перспективи правового регулювання аудиторської діяльності в Україні: освітній аспект.

Статтю присвячено аналізу законодавчих ініціатив Міністерства фінансів України щодо правового регулювання аудиторської діяльності, зокрема, в частині кваліфікаційних вимог до фізичних осіб, що мають намір здійснювати аудиторську діяльність. Наразі, у чинній редакції Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» чітко закріплено, що такі особи повинні мати вищу освіту. І це також узгоджується із нормами чинного Закону України «Про освіту».

Разом із тим, законодавство Європейського Союзу, і зокрема Директива 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності, що вносить зміни до Директив Ради 78/660/ЄЕС та 83/349/ЄЕС і припиняє дію Директиви Ради 84/253/ЄЕС, встановлюють менш жорстку вимоги до освітнього рівня фізичних осіб, що мають намір здійснювати аудиторську діяльність. Так, в ній зазначено, що фізична особа може бути допущена до проведення обов'язкового аудиту лише після досягнення рівня освіти, передбаченого для вступу в університети, або еквівалентного йому рівня, проходження курсу теоретичного навчання, проходження практичного навчання та складання іспиту на професійну компетентність на рівні випускних іспитів університетів або на еквівалентному йому рівні, що організовується або визнається відповідною державою-членом.

Серед низки змін, направлених на гармонізацію законодавства України та Європейського Союзу, Міністерством фінансів України запропоновано внести до чинного законодавства норму про те, що аудитором або внутрішнім аудитором може бути визнано особу, яка має освіту, що дає їй право на вступ до закладів вищої освіти. Тобто пропонується знизити рівень вимог до освіти фізичної особи, що може бути аудитором, порівняно з нинішніми вимогами законодавства.

На підставі системного аналізу норм законів України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», «Про освіту», а також Міжнародного кодексу етики професійних бухгалтерів та Директиви 2006/43/ЄС, автор доводить те, що чинні норми законодавства України не лише не протирічать законодавству Європейського Союзу в частині вимог до професійних аудиторів, а й більшою мірою сприяють досягненню мети правового регулювання – підвищенню якості аудиторських послуг.

Ключові слова: аудит, вища освіта, кваліфікаційні вимоги, незалежний аудитор, правове регулювання, професійна освіта .

Tsyhanok Y.V. Problems and perspectives of legal regulation of audit activity in Ukraine: educational aspect.

The article is devoted to the analysis of legislative initiatives of the Ministry of Finance of Ukraine on legal regulation of audit activities, in particular, in terms of qualification requirements for individuals who intend to carry out audit activities. Currently, the current version of the Law of Ukraine 'On the Audit of Financial Statements and Auditing Activities' clearly states that such persons must have a university degree. This is also consistent with the provisions of the current Law of Ukraine 'On Education'.

At the same time, European Union legislation, in particular Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council on the statutory audit of annual accounts and consolidated accounts, amending Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC and repealing Council Directive 84/253/EEC, sets less stringent requirements for the educational level of individuals intending to carry out audit activities. Thus, it states that an individual may be admitted to conducting a statutory audit only after reaching the level of education required for admission to universities or an equivalent level, completing a course of theoretical training, practical training and passing a professional competence exam at the level of university graduation examinations or at an equivalent level organised or recognised by the relevant Member State.

Among a number of amendments aimed at harmonising the legislation of Ukraine and the European Union, the Ministry of Finance of Ukraine has proposed to amend the current legislation to provide that a person who has an education entitling him/her to enter higher education institutions may be recognised as an auditor or internal auditor. In other words, it is proposed to reduce the level of educational requirements for an individual who may be an auditor compared to the current legal requirements.

Based on a systematic analysis of the provisions of the Laws of Ukraine 'On the Audit of Financial Statements and Auditing Activities' and 'On Education', as well as the International Code of Ethics for Professional Accountants and Directive 2006/43/EC, the author proves that the current provisions of Ukrainian legislation not only do not contradict the legislation of the European Union in terms of requirements for professional auditors, but also contribute to a greater extent to achieving the goal of legal regulation - improving the quality of audit services.

Key words: audit, higher education, qualification requirements, independent auditor, legal regulation, professional education.

Постановка проблеми. Незалежний фінансовий аудит, як особливий інститут фінансового права, відіграє важливу роль у фінансово-правових та господарсько-правових відносинах в Україні, так само, як і в будь-якій країні з розвинутою ринковою економікою. Причому його роль очікувано зросте під час повоєнного відродження України, фінансування якого буде здійснюватися в тому числі за рахунок коштів міжнародних фінансових організацій, а також приватних інвесторів.

Реформа інституту фінансового аудиту в Україні, що характеризується інституціональною перебудовою, почалася ще 2017-2018 роках, і триває дотепер. Міністерство фінансів України, як регулятор аудиторської діяльності, та Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, у лютому 2025 року ініціювали низку законодавчих змін, які стосуються, зокрема, і вимог до рівня освіти та кваліфікації аудиторів в Україні. Ці зміни направлені на гармонізацію законодавства України х законодавством Європейського Союзу. Однак при більш детальному аналізу з'ясовується, що чинні нормі законодавства України є навіть більш суворими, ніж вимоги законодавства ЄС. Отже, наразі є сенс дослідити, а чи всі норми спеціального законодавства ЄС в частині вимог до рівня кваліфікації професійних аудиторів доцільно імплементувати в Україні з огляду на декларовану регулятором ціль – підвищення якості аудиторських послуг.

Стан опрацювання. Із початку 90-х років XX століття, коли почав створюватися інститут незалежного аудиту, так склалося, що регулювання аудиторської діяльності є предметом дослідження переважно вчених-економістів, серед яких Бондар В.П., Бутинець Ф.Ф., Давидов Г.М., Дорош Н.І., Завгородній С.Я., Кузьмінський А.М., Петрик О.А., Редько О.Ю., Рудницький В.С., Савченко В.Я., Сопко В.В., Усач Б.Ф., Шалімова Н.С. та інші.

Вчені-юристи набагато менше долучаються до наукових досліджень щодо правового регулювання аудиторської діяльності в України, хоча їх участь у дослідження цієї теми дуже важлива. Адже без урахування ролі юридичної техніки і якісної побудови юридичних конструкцій в нормотворчий діяльності і виникають законодавчі прогалини і колізії. Зокрема, питання правового регулювання аудиторської діяльності в частині вимог до рівня освіти та кваліфікації аудиторів досі залишаються поза увагою вчених-юристів, можливо унаслідок досить вузької специфіки цієї теми.

Мета статті. Оскільки на початку 2025 року Міністерство фінансів України, як регулятор аудиторської діяльності, та Орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, ініціювали низку законодавчих змін, що стосуються, зокрема, вимог до рівня освіти та кваліфікації аудиторів в Україні, є нагальна необхідність проаналізувати ці зміни з точки зору їх відповідності чинному законодавству України в галузі освіти та ефективності з точки зору досягнення задекларованій цілі – підвищенню якості аудиторських послуг в Україні.

Викладення основного матеріалу. Діяльність аудиторів в Україні підпорядковується не тільки національному законодавству, а й Міжнародному кодексу етики професійних бухгалтерів (включаючи Міжнародні стандарти незалежності) (далі – Кодекс етики) [1].

В термінології цього документа аудитор – це професійний бухгалтер в публічній практиці. Отже, в межах цієї статті будемо використовувати термін «професійний бухгалтер» нарівні з терміном «аудитор».

Одним із п'яти основоположних принципів етики професійних бухгалтерів, встановлених Кодексом етики, є принцип професійної компетентності та належної ретельності.

Він полягає, зокрема, в тому, що професійний бухгалтер повинен досягати та підтримувати такий рівень професійних знань та навичок, який необхідний для забезпечення отримання клієнтом або організацією-працедавцем, компетентної професійної послуги на основі сучасних технічних та професійних стандартів та відповідного законодавства (параграф R113.1 (а) Кодексу етики).

Принцип професійної компетентності та належної ретельності знайшов своє відображення у Законі України від 21 грудня 2017 року № 2258-VIII «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» (далі – Закон про аудит) [2], відповідно до статті 8 якого аудитори та суб'єкти аудиторської діяльності зобов'язані при наданні аудиторських послуг забезпечити етичну професійну поведінку із дотриманням пріоритету суспільних інтересів, загальних норм моралі, принципів незалежності та об'єктивності, професійної компетентності, конфіденційності та професійної таємниці.

Для реалізації цих принципів законодавець встановив, зокрема, певні кваліфікаційні вимоги до фізичної особи, яка може бути визнана аудитором (ч. 1 ст. 19 Закону про аудит), а також її безперервного професійного навчання (ч. 16 ст. 19 Закону про аудит).

Так, відповідно до частини першої стаття 19 Закону про аудит, аудитором може бути визнана фізична особа, яка:

1) має вищу освіту;

2) підтвердила високий рівень теоретичних знань та професійну компетентність шляхом успішного складення відповідних іспитів;

3) пройшла практичну підготовку із провадження аудиторської діяльності.

Відповідно до частини першої статті 17 Закону України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII «Про освіту» [3], метою вищої освіти є здобуття особою високого рівня наукових та/або творчих мистецьких, професійних і загальних компетентностей, необхідних для діяльності за певною спеціальністю чи в певній галузі знань.

Аудиторська діяльність вимагає від аудитора високого рівня професійних і загальних компетентностей в галузі економіки і права, передбачає глибокі знання Міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ), Міжнародних стандартів аудиту (МСА), а також вимог законодавства, що регулює діяльність підприємств, звітність яких підлягає аудиторській перевірці. З огляду на це, як нам вбачається, вимоги частини першої статті 19 Закону про аудит в частині вимоги щодо наявності вищої освіти цілком узгоджуються з нормою частини першої статті 17 Закону про освіту.

Однак 7 березня 2025 року на офіційному сайті Міністерства фінансів України було розміщено для громадського обговорення Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» та деяких законів України щодо удосконалення законодавства у сфері аудиторської діяльності» [4].

Ним запропоновано доповнити Закон про аудит, зокрема, новою статтею 19-1, відповідно до частини першої якої аудитором або внутрішнім аудитором може бути визнано особу, яка:

1) має освіту, що дає їй право на вступ до закладів вищої освіти;

2) підтвердила високий рівень теоретичних знань та професійну компетентність шляхом успішного складання відповідних іспитів;

3) набула відповідного практичного досвіду у сфері аудиторської діяльності або внутрішнього аудиту відповідно.

Тобто фактично запропоновано знизити кваліфікаційні вимоги до особи, яка може бути визнана аудитором: замість вищої освіти – «освіта, що дає право на вступ до закладів вищої освіти».

З одного боку, запропонована редакція законодавчої норми начебто узгоджується із Директивою 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності, що вносить зміни до Директив Ради 78/660/ЄЕС та 83/349/ЄЕС і припиняє дію Директиви Ради 84/253/ЄЕС (далі – Директива 2006/43/ЄС) [5].

Нагадаємо, що відповідно до статті 6 «Вимоги до освіти» Директиви 2006/43/ЄС, без обмеження статті 11 фізична особа може бути допущена до проведення обов'язкового аудиту лише після досягнення рівня освіти, передбаченого для вступу в університети, або еквівалентного йому рівня, проходження курсу теоретичного навчання, проходження практичного навчання та складання іспиту на професійну компетентність на рівні випускних іспитів університетів або на еквівалентному йому рівні, що організовується або визнається відповідною державою-членом.

Тобто ця норма встановлює мінімальні вимоги до рівня освіти, після досягнення якого особа може бути допущена до проведення обов'язкового аудиту.

Більше того, стаття 11 Директиви 2006/43/ЄС ще більше знижує вимоги до рівня освіти фізичної особи, що претендує на статус аудитора, за умови наявності у цієї особи тривалого практичного досвіду. У ній зазначено про те, що держава-член може допустити особу, що не відповідає умовам, викладеним у статті 6, до роботи аудитора, якщо вона може продемонструвати або:

a) що вона протягом п'ятнадцяти років проводила професійну діяльність, котра дозволила їй набути достатнього досвіду в царині фінансів, права та бухгалтерського обліку, й склала іспит на професійну компетентність, передбачений статтею 7 цієї Директиви, або

b) що вона протягом семи років проводила професійну діяльність за зазначеними напрямами й додатково пройшла практичне навчання, передбачене статтею 10, і склала іспит на професійну компетентність, передбачений статтею 7 цієї Директиви.

Тобто, за наявності певного встановленого професійного досвіду та складання іспиту на професійну компетентність, Директива 2006/43/ЄС не вимагає від фізичної особи, що претендує на статус аудитора, навіть досягнення рівня освіти, передбаченого для вступу в університети, або еквівалентного йому рівня.

Однак при цьому необхідно прийняти до уваги також і параграф 5 преамбули Директиви 2006/43/ЄС, відповідно до якого ця Директива має на меті загальну, хоч і не повну, гармонізацію вимог до обов'язкового аудиту у країнах-членах Європейського Союзу. При цьому держава-член, що вимагає проведення обов'язкового аудиту, може встановлювати суворіші вимоги, якщо ця Директива не містить інших положень.

У цьому сенсі, дійсно, стаття 19 Закону про аудит встановлює суворіші норми порівняно зі статтею 6 Директиви 2006/43/ЄС. Але, як вже було зазначено вище, це цілком узгоджується із статтею 17 Закону про освіту, а також фактичними вимогами ринку праці України до рівня кваліфікації особи, що залучається до проведення обов'язкового аудиту.

Більше того, пункт 6 розділу II Професійного стандарту «Аудитор», затвердженого рішенням Ради нагляду за аудиторською діяльністю Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю від 13 грудня 2024 року № 2.2/11/76 (далі – Професійний стандарт «Аудитор») [6] передбачає, що професійна кваліфікація аудитора згідно з Національною рамкою кваліфікацій [7] (далі – НРК) відповідає 7-му рівню НРК, який, в свою чергу, відповідає освітньо-кваліфікаційному рівню «Магістр». Так само і в пункті 2 розділу III «Здобуття професійної кваліфікації (назва професійної та/або часткової професійної кваліфікації; суб'єкти, уповноважені законодавством на присвоєння/підтвердження та визнання професійних кваліфікацій)» міститься вимога про наявність в аудитора вищої освіти.

Отже, і Професійний стандарт «Аудитор» передбачає більш суворий рівень вимог до аудитора, ніж мінімальний, встановлений Директивою 2006/43/ЄС рівень освіти, що лише дає право на вступ до вищого навчального закладу.

При цьому, якщо Директива 2006/43/ЄС передбачає можливість встановлення державою-членом більш суворих вимог, то немає підстав стверджувати, що чинний Закон про аудит суперечить Директиві 2006/43/ЄС, метою якої є загальна, хоч і неповна, гармонізація вимог щодо обов'язкового аудиту.

Висновки та рекомендації. Ґрунтуючись на наведеному вище аналізі, доходимо висновку, що чинні норми статті 19 Закону про аудит в частині вимог щодо наявності вищої освіти не суперечать вимогам Директиви 2006/43/ЄС.

При цьому норми чинного Закону про аудит узгоджуються із законодавством України в галузі освіти, зокрема, Законом про освіту та Національною рамкою кваліфікацій, формуючи таким образом цілісну систему норм, що регулює аудиторську діяльність в частині вимог до рівня освіти претендентів на статус аудитора.

А тому доцільність внесення змін до Закону про аудит, запропонованих Міністерством фінансів України , зокрема в частині зниження вимог до базової освіти аудитора, вимагає більш

ґрунтовного дослідження і обґрунтування щодо їх доцільності. Особливо з огляду на те, чи узгоджуються вони із декларованою метою - підвищенням якості аудиторських послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний кодекс етики професійних бухгалтерів (включаючи Міжнародні стандарти незалежності), видання 2023 року, Ради з Міжнародних стандартів етики для бухгалтерів. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Hide/Міжнародний%20кодекс%20етики%202023.pdf (дата доступу – 28.03.2025).
2. Закон України від 21 грудня 2017 року № 2258-VIII «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text (дата доступу – 28.03.2025).
3. Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII «Про освіту». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата доступу – 28.03.2025).
4. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» та деяких законів України щодо удосконалення законодавства у сфері аудиторської діяльності» (розміщений на сайті Міністерства фінансів України для публічного обговорення 07.03.2025). URL: https://mof.gov.ua/ storage/files/Текст_законопроекту.docx (дата доступу – 28.03.2025).
5. Директива від 17 травня 2006 року № 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності, що вносить зміни до Директив Ради 78/660/ЄЕС та 83/349/ЄЕС і припиняє дію Директиви Ради 84/253/ЄЕС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_844#Text (дата доступу – 28.03.2025).
6. Професійний стандарт «Аудитор», затверджений рішенням Ради нагляду за аудиторською діяльністю Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю від 13 грудня 2024 року № 2.2/11/76. URL: https://www.apob.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Професійний-стандарт_Аудитор.pdf (дата доступу – 28.03.2025).
7. Національна рамка кваліфікацій, затверджена постановою КМУ від 23 листопада 2011 р. № 1341. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-п#Text (дата доступу – 28.03.2025).

УДК 342.951:351.74(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.12

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УПРАВЛІННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Шаповалова К.І.,
аспірант кафедри поліцейського права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6151-2139
e-mail: catherine4shapovalova@gmail.com

Шаповалова К.І. Правове регулювання діяльності управління дотримання прав людини у сфері гендерної рівності.

В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну питання забезпечення гендерної рівності, запобігання та протидії дискримінації, зокрема за ознакою статі, набувають критичного значення. Їх вирішення вимагає комплексного підходу та консолідації зусиль державних і громадських інституцій. Україна, дотримуючись євроатлантичного курсу, продовжує впроваджувати політику гендерної рівності як один із фундаментальних принципів демократичного суспільства.

Одним із ключових свідчень цих зусиль є активна імплементація міжнародних та європейських стандартів у сфері гендерної рівності, а також їх інтеграція у правову систему та діяльність державних органів. Важливим напрямом цієї політики є усунення гендерних стереотипів, що досягається через розвиток освіти та зміцнення інституційної спроможності державних органів, органів місцевого самоврядування й силових структур. Водночас результати досліджень свідчать про наявність системних проблем у сфері рівного доступу жінок до процесів прийняття рішень у секторі безпеки та оборони. Попри значний внесок жінок у гуманітарні ініціативи, їх представництво на керівних позиціях у Збройних Силах України, Національній поліції, а також у міжнародних миротворчих операціях залишається недостатнім. Реалізація єдиної державної гендерної політики в підрозділах Національної поліції покладена на управління дотримання прав людини, яке входить до складу Департаменту головної інспекції та дотримання прав людини (далі – УДПЛ або управління). Незважаючи на значну нормативно-правову базу, яка регулює діяльність цього підрозділу, відсутність комплексного наукового аналізу правового статусу УДПЛ створює численні законодавчі прогалини. Це ускладнює ефективну імплементацію політики гендерної рівності в правоохоронній діяльності, а також її відповідність міжнародним стандартам.

Таким чином, необхідність системного аналізу нормативно-правового регулювання діяльності УДПЛ у сфері реалізації гендерної політики є не лише актуальним науковим завданням, але й важливим практичним кроком для забезпечення ефективного функціонування правоохоронної системи України в умовах європейської інтеграції.

Ключові слова: гендерна рівність, рівність прав жінок і чоловіків, дискримінація, права людини, Національна поліція України, міжнародні стандарти.

Shapovalova, K.I. Legal regulation of the activities of the human rights compliance department in the field of gender equality.

In the context of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, issues of ensuring gender equality, preventing and combating discrimination, particularly based on gender, have acquired critical importance. Their resolution requires a comprehensive approach and the consolidation of efforts by state and public institutions. Ukraine, adhering to its Euro-Atlantic course, continues to implement gender equality policies as one of the fundamental principles of a democratic society. One of the key indicators of these efforts is the active implementation of international and European standards in the field of gender equality, as well as their integration into the legal system and the activities of state authorities. An important aspect of this policy is the elimination of gender stereotypes, which is achieved

through the development of education and the strengthening of institutional capacities of state bodies, local governments, and security structures.

At the same time, research results indicate systemic problems in ensuring equal access for women to decision-making processes in the security and defense sector. Despite the significant contribution of women to humanitarian initiatives, their representation in leadership positions in the Armed Forces of Ukraine, the National Police, and international peacekeeping operations remains insufficient. The implementation of a unified state gender policy within the units of the National Police is entrusted to the Human Rights Compliance Department (HRCD). Despite the existence of an extensive regulatory framework governing the activities of this department, the lack of comprehensive academic analysis of the legal status of HRCD results in numerous legislative gaps. This complicates the effective implementation of gender equality policies in law enforcement activities and their compliance with international standards. Thus, the need for a systematic analysis of the legal regulation of HRCD activities in the field of gender policy is not only a relevant academic task but also an important practical step towards ensuring the effective functioning of Ukraine's law enforcement system in the context of European integration.

Key words: gender equality, equal rights for women and men, discrimination, human rights, National Police of Ukraine, international standards.

Постановка проблеми. Проблема нормативно-правового регулювання діяльності УДПЛ у сфері реалізації єдиної державної гендерної політики в органах Національної поліції України є надзвичайно актуальною в сучасних умовах. Попри наявність значної нормативної бази, відсутність комплексного наукового аналізу правового статусу та функціонування УДПЛ призводить до численних законодавчих прогалин. Це ускладнює ефективну імплементацію гендерної політики в правоохоронній діяльності та її відповідність міжнародним стандартам. Відсутність чітких механізмів взаємодії між УДПЛ та іншими державними і недержавними інституціями, а також недостатнє врахування міжнародного досвіду у цій сфері, обмежують потенціал УДПЛ у забезпеченні гендерної рівності. Тому виникає нагальна потреба у системному дослідженні та вдосконаленні нормативно-правового регулювання діяльності УДПЛ для підвищення ефективності реалізації державної гендерної політики в органах Національної поліції України.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей та виявленні актуальних проблем нормативно-правового регулювання діяльності Управління дотримання прав людини у сфері реалізації єдиної державної гендерної політики в органах Національної поліції України, а також у розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі **завдання**:

проаналізувати нормативно-правове регулювання діяльності УДПЛ як суб'єкта адміністративно-правових відносин у сфері реалізації єдиної державної гендерної політики;

визначити характер правовідносин та механізми взаємодії Управління дотримання прав людини з іншими державними та недержавними інституціями у сфері забезпечення гендерної рівності;

окреслити основні напрями вдосконалення законодавства в частині адміністративно-правового регулювання діяльності управління дотримання прав людини у сфері реалізації гендерної політики.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового забезпечення гендерної рівності в діяльності органів Національної поліції України досліджується вітчизняними та міжнародними науковцями у контексті прав людини, адміністративного права та державно-правового регулювання. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили українські дослідники, які розглядають питання гендерної рівності через призму міжнародних зобов'язань України, імплементації європейських стандартів, а також адміністративно-правового статусу правоохоронних органів. Зокрема, в наукових працях аналізується законодавча база щодо гендерної політики, ефективність реалізації нормативно-правових актів у сфері запобігання дискримінації, а також механізми забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків у секторі безпеки та оборони. Окрему увагу приділено міжнародним правовим актам, таким як Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Стамбульська конвенція, Резолюція Ради Безпеки ООН №1325 «Жінки, мир, безпека» та їхній вплив на законодавство України.

Водночас слід зазначити, що діяльність Управління дотримання прав людини Національної поліції у сфері реалізації державної гендерної політики залишається недостатньо дослідженою.

Наявні роботи в основному зосереджуються на загальних аспектах правозастосування у сфері гендерної рівності, проте не дають цілісного аналізу адміністративно-правового статусу цього підрозділу, його функцій та правових механізмів реалізації політики гендерної рівності.

Таким чином, існує потреба у комплексному дослідженні нормативно-правового регулювання діяльності УДПЛ у сфері гендерної політики, визначенні проблемних аспектів правозастосування та розробці науково обґрунтованих рекомендацій для вдосконалення законодавчої бази та механізмів її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Гендерна рівність є однією з 17 Цілей сталого розвитку, ухвалених на Саміті ООН у 2015 році на період до 2030 року [1]. Україна приєдналася до цього процесу та у 2020 році отримала статус учасниці «Партнерства Біарріц» — міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей для всіх [2]. Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України № 119/2021 від 24 березня 2021 року, базується на принципах рівності та недискримінації, зокрема, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя [3]. Дотримуючись євроатлантичного курсу, Україна підписала низку міжнародних угод, включаючи Конвенцію Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством (Стамбульська конвенція) [4].

У Національній поліції України реалізацію державної політики гендерної рівності забезпечує Департамент головної інспекції та дотримання прав людини (ДГІДПЛ). Цей департамент є самостійним структурним підрозділом центрального органу управління поліції, який контролює службову діяльність підрозділів поліції, сприяє вдосконаленню службової дисципліни та реалізує державну політику у сфері дотримання прав людини під час надання поліцейських послуг (Положення про Департамент головної інспекції та дотримання прав людини Національної поліції України, затверджене наказом Національної поліції України від 16 травня 2023 року № 400). Одним із ключових завдань ДГІДПЛ є забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, недопущення та усунення проявів дискримінації, включаючи за ознакою статі, в діяльності органів поліції. Діяльність департаменту спрямована на впровадження механізмів запобігання та протидії сексуальним домаганням та будь-яким формам дискримінації, проведення навчань та підвищення обізнаності особового складу, а також реалізацію завдань Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека».

Для спрощення взаємодії з громадянами та поліцейськими, ДГІДПЛ розробив чат-боти, які дозволяють подавати пропозиції щодо покращення роботи поліції або повідомляти про порушення прав. Також функціонує онлайн-платформа для анонімних або контактних звернень [5]. Зусилля ДГІДПЛ спрямовані на забезпечення гендерної рівності в органах Національної поліції України, що є важливим кроком у впровадженні європейських стандартів прав людини та демократичних цінностей. УДПЛ підтримує впровадження всіх державних та міжнародних ініціатив, ідей та програм, які допомагають утвердити інституційний механізм з реалізації гендерної політики та сформувати політику з врахуванням принципів нульової толерантності та поваги до прав людини. В загальному контексті МВС України формує, а УДПЛ сприяє реалізації єдиної державної гендерної політики, як наскрізного підходу в діяльності, що спрямований на:

розбудову інституційної спроможності шляхом створення уповноважених підрозділів з дотримання гендерної рівності та призначенням уповноважених осіб (координаторів) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

розширення участі жінок у міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки шляхом усунення обмежень;

включення гендерного аспекту в паспорти бюджетних програм;

здійснення моніторингу діяльності працівників апарату, визначення прогалин і нерівностей під час просування по службі працівників з метою посилення активної участі жінок і чоловіків у процесі прийняття рішень; розробку механізму реагування та запобігання випадкам сексуальних домагань на робочому місці в органах системи МВС [6].

УДПЛ відіграє ключову роль у впровадженні та контролі за дотриманням гендерної рівності в діяльності поліції. Його функціонування регулюється низкою нормативно-правових актів, які визначають як внутрішні, так і зовнішні зв'язки управління.

Внутрішні зв'язки охоплюють взаємодію УДПЛ з іншими підрозділами Національної поліції та Міністерства внутрішніх справ (МВС). Ця взаємодія спрямована на забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків у всіх сферах діяльності поліції. Основні функції УДПЛ вклю-

чають формування державної політики у сфері дотримання прав і свобод людини, запобігання та протидію домашньому насильству, торгівлі людьми, а також захист прав та інтересів дітей [7].

Зовнішні зв'язки стосуються співпраці УДПЛ з органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями та міжнародними інституціями. Управління активно взаємодіє з такими організаціями, як ООН Жінки (UN Women), Міжнародна організація праці (ILO), Програма розвитку ООН (UNDP), а також з українськими громадськими організаціями, такими як «Ла Страда-Україна» та Українська асоціація представниць правоохоронних органів. Ця співпраця сприяє впровадженню міжнародних стандартів гендерної рівності та обміну передовим досвідом.

УДПЛ також представляє Національну поліцію України в проєкті міжнародної технічної допомоги «Європейський Союз за гендерну рівність: Служба допомоги реформам». Цей проєкт підтримує зусилля України у забезпеченні гендерної рівності та включає ініціативи, спрямовані на покращення статусу жінок, зокрема через їх представництво на всіх рівнях прийняття рішень.

Нормативно-правове регулювання діяльності УДПЛ у сфері гендерної рівності базується на загальнодержавній політиці та міжнародних зобов'язаннях України. Зокрема, це включає виконання положень Національної стратегії у сфері прав людини та інших нормативних актів, спрямованих на забезпечення рівних прав та можливостей для всіх громадян .

Таким чином, УДПЛ через активну співпрацю з внутрішніми та зовнішніми партнерами, забезпечує реалізацію політики гендерної рівності в Національній поліції України, саме тому, важливо вдосконалювати нормативно-правове регулювання цих взаємовідносин.

Нормативно-правова база діяльності УДПЛ у сфері гендерної рівності ґрунтується на міжнародних актах, актах національного законодавства та організаційно-розпорядчих документах, прийнятих на їх основі.

Україна реалізує гендерну політику на загальнодержавному та предметно-інституційному рівні. 2 вересня 2020 року рішенням уряду створена Комісія з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під головуванням віце-прем'єр-міністра з європейської та євроатлантичної інтеграції [8]. Основна мета Комісії – виконання міжнародних зобов'язань України у сфері гендерної рівності та координація відповідних заходів.

21 вересня 2020 року набрав чинності Указ Президента № 398/2020 «Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства» [9].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 року № 752-р схвалено Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, яка визначає основні напрями політики у сфері гендерної рівності [10].

Таким чином, УДПЛ реалізує політику гендерної рівності відповідно до національних та міжнародних стандартів, сприяючи впровадженню правозахисних ініціатив у діяльність Національної поліції України.

Відповідно до наказу Міністерства внутрішніх справ України від 30 листопада 2022 року № 785, затверджено План заходів МВС щодо реалізації Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року на 2022–2024 роки. На виконання цього, наказом Національної поліції України від 14 грудня 2022 року № 890 затверджено відповідний План заходів для Національної поліції. Управління дотримання прав людини (УДПЛ) зобов'язане щорічно узагальнювати інформацію про стан виконання цього Плану та надсилати її до Управління моніторингу дотримання прав людини МВС та Національної соціальної сервісної служби України.

Текст загалом добре структурований і відповідає офіційно-діловому стилю. Однак його можна зробити більш чітким та лаконічним:

За результатами дев'ятої періодичної доповіді України щодо виконання Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, Комітет нагадав про загальну рекомендацію № 30 (2013) щодо ролі жінок у запобіганні конфліктам, конфліктних і постконфліктних ситуаціях та закликав держави-учасниці сприяти рівноправній участі жінок у секторах безпеки та оборони. У зв'язку з цим було внесено зміни до Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. Оновлений План передбачає: розширення кола цільових груп; додаткові заходи підтримки; посилення допомоги постраждалим від

сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом; удосконалення моніторингових показників. Наказом Національної поліції України від 19 липня 2023 року № 655 затверджено План заходів з реалізації цього Національного плану, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 року № 1544.

За Планом визначено 5 стратегічних цілей:

1. Забезпечення рівноправної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень (зокрема, у сфері безпеки).

2. Створення гендерно чутливої системи для виявлення та запобігання безпековим викликам.

3. Забезпечення постконфліктного відновлення та перехідного правосуддя з урахуванням специфічних потреб.

4. Захист від насильства за ознакою статі та сексуального насильства через ефективні механізми реагування.

5. Підвищення інституційної спроможності для впровадження порядку денного «Жінки, мир, безпека».

14 рудня 2022 року Комітетом міністрів роки був схвалений План дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та відбудова» на 2023–2026. Документ підготовлено у тісних консультаціях з українською владою. Головною метою Плану дій є сприяння стабільності, безпеці та процвітанню України шляхом задоволення глобальних та середньострокових потреб під час війни та в післявоєнний період. План дій охоплює такі напрями співпраці: сприяння кращому захисту та ефективному впровадженню прав людини, рівності та людській гідності, антидискримінації, різноманіттю та інклюзивності, соціальним правам, передбачає просування гендерної рівності та боротьбу проти насильства щодо жінок та дівчаток, включаючи переселенців.

План відновлення України після війни також включає гендерну складову. Він був розроблений Національною радою з відновлення України від наслідків війни, яка була створена за Указом Президента України 21 квітня 2022 року. Повоєнне відновлення України має відбуватися без дискримінації та з урахуванням принципу: «Нічого про постраждалих – без врахування інтересів постраждалих, наголосила Ольга Стефанішина. «На початку повномасштабної війни ці питання дещо відійшли від найвищого рівня на порядку денному держави. Але правова та практична база, яку ми заклали з точки зору законодавства – рівність прав чоловіків і жінок, протидія домашньому насильству, фінансування притулків і денних центрів – вся ця база стала основою нашої стійкості в момент старту повномасштабної агресії ворога», – зазначила віцепрем'єр-міністерка [11].

Окрім раніше згаданих документів, УДПЛ НПУ у сфері гендерної рівності керується низкою інших важливих нормативно-правових актів, зокрема:

Конституція України – фундаментальний документ, який гарантує рівність прав і свобод усіх громадян.

Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» – регулює правові підстави для рівноправної участі в усіх сферах життя.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» – визначає заходи щодо захисту жінок та інших осіб від домашнього насильства.

Міжнародні конвенції, зокрема: Конвенція ООН з ліквідації всіх форм дискримінації проти жінок (CEDAW), Стамбульська конвенція (якщо застосовується), Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир, безпека»

Національна стратегія у сфері прав людини (затверджена, наприклад, Указом Президента № 119/2021) та Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року.

Внутрішні нормативні документи МВС та НПУ (накази, розпорядження) щодо організації роботи з питань гендерної рівності. Ці документи формують основу для розробки та впровадження заходів, спрямованих на забезпечення рівноправності в діяльності правоохоронних органів.

Поняття «гендерна рівність» у законодавстві України. Ґендерна рівність є центральною в системі прав людини та одним із ключових принципів Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН (1945) встановлює, що рівні права чоловіків і жінок – це фундаментальна норма, а захист і просування прав жінок є відповідальністю кожної держави. В Україні принцип гендерної рівності закріплено Конституцією. Зокрема, стаття 24 гарантує рівність чоловіків і жінок у всіх сферах життя, із спеціальними заходами для подолання дискримінації щодо жінок. Частина третя цієї статті забезпечує рівні можливості для жінок та чоловіків у громадсько-політичній, культурній,

освітній і професійній діяльності, а також у сфері праці та винагороди. Крім того, принципи гендерної рівності відображені в інших нормах Конституції (статті 21 та 51) [12].

Ґендерна рівність в Україні означає рівний правовий статус і можливості для реалізації жінок і чоловіків, що забезпечує їх рівну участь у всіх сферах суспільного життя [13].Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» містить визначення понять «дискримінація», «сексуальні домагання» та «насильство за ознакою статі», а Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» встановлює форми дискримінації за ознакою статі. Водночас, у Законі «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» не передбачено регулювання цих питань у секторі безпеки та оборони, а також відсутні положення щодо реалізації Резолюції РБООН 1325 «Жінки, мир, безпека».

Нормативно-правові акти, впровадження за ініціативи УДПЛ. За ініціативою УДПЛ МВС України було розроблено та впроваджено Методику запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в органах системи безпеки та оборони. Документ встановлює нормативно-правову основу для вирішення цих питань та включає: правове регулювання форм дискримінації та сексуальних домагань, заходи щодо попередження випадків дискримінації, зокрема через розробку внутрішніх процедур і політик, механізми контролю, звітності та моніторингу для своєчасного виявлення та реагування на порушення, проведення навчань і підвищення обізнаності співробітників щодо принципів гендерної рівності та запобігання сексуальним домаганням [14].

За ініціативи УДПЛ у 2022 році з метою врегулювання порядку реагування на прояви дискримінації та випадки сексуальних домагань Міністерством внутрішніх справ України видано наказ від 28 вересня 2022 року № 615 «Про затвердження змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 14 жовтня 2022 року за № 1239/38575, яким внесено зміни до Правил етичної поведінки поліцейських, затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09 листопада 2016 року № 1179, Порядку проведення службових розслідувань у Національній поліції України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07 листопада 2018 року № 893; Положення про дисциплінарні комісії в Національній поліції України, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07 листопада 2018 року № 893 [15].

Зокрема, у положеннях Правил етичної поведінки поліцейських, затверджених наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09 листопада 2016 року № 1179 (далі – Правила) закріпили заборону дискримінації в будь-якій формі. Так, абзац 7 пункту у розділі ІІ, Правил викладено в такій редакції: (під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен:) «виявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження чи статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку, не допускати дискримінації в будь-якій формі»; абзац 3 пункту 2 Правил викладено в такій редакції: (під час виконання службових обов'язків поліцейському заборонено) «допускати будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками, дискримінацію в будь-якій формі»; абзац 2 пункту 3 розділі IV Правил викладено в такій редакції: «При зверненні до особи поліцейському заборонено бути зверхнім, погрожувати, іронізувати, використовувати ненормативну лексику та допускати дискримінацію в будь-якій формі» [16].

Також заборону здійснення поліцейським дискримінації тепер закріплено в Порядку проведення службових розслідувань у Національній поліції України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07 листопада 2018 року № 893 (далі – Порядок). Пункт 2 розділу ІІ Порядку доповнити новим абзацом такого змісту: «здійснення поліцейським дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками в будь-якій формі, а також сексуальних домагань» [17].

Відтепер, у розслідуванні за фактами дисциплінарних правопорушень поліцейських, які пов'язані з дискримінацією, будуть приймати участь представники УДПЛ, тому що важливі зміни відбулися і в Положенні про дисциплінарні комісії в Національній поліції України, затвердженому наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07 листопада 2018 року № 893 (далі –

Положення). Підпункт 1 пункту 6 розділу ІІ Положення викладено в такій редакції: «за фактами надходження до органів та підрозділів поліції повідомлень про порушення поліцейськими під час виконання службових обов'язків прав і свобод людини і громадянина, дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками в будь-якій формі, а також сексуальних домагань – підрозділу дотримання прав людини центрального органу управління поліції, представника відповідного підрозділу Національної поліції України, відповідального за забезпечення гендерної рівності» [18].

Разом із тим, УДПЛ розроблено та внесено на розгляд Верховної Ради України ряд законопроєктів щодо закріплення заборони дискримінації та сексуальним домаганням на робочому місці, зокрема, проєкт Закону України про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації 5488 від 13.05.2021, [19] проєкт Закону України про внесення змін до Дисциплінарного статуту Національної поліції України щодо врегулювання питання запобігання випадкам дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці 9340 від 29.05.2023 [20].

Пропозиції до законодавства. Незважаючи на те, що українське законодавство закріплює поняття «гендерна рівність», відсутні чіткі визначення термінів «гендер» і «гендерна ідентичність». Наприклад, стаття 21 Кодексу законів про працю України забороняє дискримінацію за ознакою статі та гендерної ідентичності, проте не містить визначення останнього, що створює правову невизначеність. Тому необхідно запровадити у законодавстві чіткі визначення понять «гендер» та «гендерна ідентичність», що відповідають міжнародним стандартам і сприятимуть єдиній трактуванню цих понять і внести відповідні зміни до Кодексу законів про працю та інших нормативно-правових актів, зокрема до законів про запобігання дискримінації, з метою розширення механізмів захисту від дискримінації за ознакою гендерної ідентичності. [21].

Не зважаючи на наявність значної кількості нормативно-правових актів, положення яких забороняють дискримінацію та сексуальні домагання під час виконання службових обов'язків, приписи Закон України «Про Національну поліцію» не містять вимог щодо «заборони дискримінації та сексуальних домагань», а також не містять визначення понять «дискримінація» або «сексуальні домагання» під час виконання службових обов'язків, що є суттєвою прогалиною, яка потребує свого усунення.

Ми пропонуємо внести зміни до частини 5 статті 7 Закону України «Про Національну поліцію», виклавши її у такій редакції: «5. У діяльності поліції забороняються будь-які прояви дискримінації, привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками, а також сексуальних домагань.». А також, частину 5 статті 7 Закону України «Про Національну поліцію» доповнити новим абзацом такого змісту: «У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву. У разі приховування фактів вчинення дискримінації або сексуальних домагань поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності.»

На основі проведеного нами аналізу пропонуємо визначити **нормативно-правове регулювання діяльності УДПЛ** як інтегровану систему правових норм, стандартів, процедур і механізмів, що встановлюють організаційні, контрольні та координаційні засади функціонування цього органу в рамках реалізації державної політики у сфері захисту прав людини. Згідно з науковими працями українських вчених-адміністративістів, таке регулювання базується на конституційних гарантіях, міжнародних зобов'язаннях та національному законодавстві і охоплює профілактичні, контрольні та коригувальні функції, спрямовані на забезпечення ефективного захисту прав людини в діяльності правоохоронних органів.

У сфері гендерної рівності нормативно-правове регулювання передбачає:

встановлення спеціальних правових інструментів: розробку і впровадження актів, що конкретизують поняття «гендер», «гендерна ідентичність» та визначають механізми запобігання дискримінації і сексуальних домагань;

забезпечення рівних можливостей: створення умов для рівноправної участі жінок і чоловіків у всіх сферах службової діяльності, включаючи прийняття рішень, профілактику дискримінації та забезпечення безпеки;

контроль і моніторинг: впровадження ефективних систем внутрішнього та зовнішнього контролю за дотриманням норм прав людини, що дозволяють своєчасно виявляти порушення і вживати заходів для їх усунення.

Таким чином, нормативно-правове регулювання діяльності УДПЛ у цілому та у сфері гендерної рівності є ключовим механізмом для інтеграції принципів правової держави і демократичних цінностей у діяльність правоохоронних органів, сприяючи ефективному захисту прав людини та забезпеченню рівних можливостей для всіх громадян.

Висновки. Сучасна політика України у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків базується на широкій нормативно-правовій базі, яка інтегрує як внутрішні, так і міжнародні стандарти. Ратифікація ключових міжнародних актів (CEDAW, Цілі сталого розвитку, Пекінська декларація, Конвенція Ради Європи щодо запобігання насильству проти жінок тощо) свідчить про прагнення держави до впровадження принципів рівності, що є фундаментальним чинником розвитку правової держави. Нормативно-правове регулювання гендерної рівності забезпечує всебічну інтеграцію гендерних підходів у діяльність органів державної влади та правоохоронних структур. Практичні інструменти, такі як гендерно-правова експертиза, орієнтований на гендер бюджетний процес, оцінка гендерного впливу та гендерний аудит, сприяють реалізації цієї політики в усіх сферах, включаючи сектор безпеки та оборони. Водночас, існуючі законодавчі прогалини, зокрема відсутність чітких визначень понять «гендер» та «гендерна ідентичність» у відповідних нормативних актах, а також недосконаліть положень щодо запобігання дискримінації в органах Національної поліції, вимагають невідкладного удосконалення законодавчої бази. Усунення цих недоліків є необхідним для забезпечення ефективного захисту прав людини та подальшого зміцнення принципів рівності у всіх сферах суспільного життя. Таким чином, подальший розвиток нормативно-правового регулювання в сфері гендерної рівності є ключовим завданням для держави, що сприятиме створенню умов для справедливості, стабільності та процвітання України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цілі сталого розвитку. URL: https://glo2.balcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/ (дата звернення: 18.02.2025).
2. Україна стала повноправною учасницею Партнерства Біарріц / Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-stala-povnopravnoyu-uchasniceyu-partnerstva-biarric-63521 (дата звернення: 18.02.2025).
3. Закон України «Про Національну стратегію у сфері прав людини» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text (дата звернення: 18.02.2025).
4. Закон України [994_001-11] / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 18.02.2025).
5. У системі Національної поліції України функціонує Департамент головної інспекції та дотримання прав людини / НПУ. URL: https://kv.npu.gov.ua/news/u-systemi-natsionalnoi-politsii-ukrainy-funktsionuie-departament-holovnoi-inspektsii-ta-dotrymannia-prav-liudyny?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 18.02.2025).
6. Департамент головної інспекції та дотримання прав людини / ДГІДПЛ. URL: https://dgidpl.com.ua/ (дата звернення: 18.02.2025).
7. Управління моніторингу дотримання прав людини / Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://mvs.gov.ua/struktura/upravlinnia-monitoringu-dotrimannia-prav-liudini-1?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 18.02.2025).
8. Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://mvs.gov.ua/ (дата звернення: 18.02.2025).
9. Указ Президента України №398/2020 «Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства» / Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3982020-35089 (дата звернення: 18.02.2025).
10. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року / Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-derzhavnoyi-strategiyi-zabezpechennya-rivnih-prav-ta-mozhlivostei-zhinok-i-cholovikiv-na-period-do-2030-roku-752r (дата звернення: 18.02.2025).

11. Відновлення України після війни: на яких основних принципах наполіг Зеленський / Новини України. URL: (URL не надано) (дата звернення: 18.02.2025).
12. Що таке гендерна рівність і гендерні стереотипи / Південно-Східне міжрегіональне управління Державної служби з питань праці (дата звернення: 18.02.2025).
13. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text (дата звернення: 18.02.2025).
14. Методика запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі / Міністерство внутрішніх справ України. URL: (посилання уточнити, наприклад: https://mvs.gov.ua/) (дата звернення: 18.02.2025).
15. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо боротьби з проявами дискримінації» №1239-22 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1239-22#Text (дата звернення: 18.02.2025).
16. Закон України №1576-16 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#n14 (дата звернення: 18.02.2025).
17. Закон України №1355-18 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1355-18#n28 (дата звернення: 18.02.2025).
18. Закон України №1356-18 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1356-18#n39 (дата звернення: 18.02.2025).
19. Законопроєкт / ІТД Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26573 (дата звернення: 18.02.2025).
20. Законопроєкт / ІТД Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42010 (дата звернення: 18.02.2025).
21. Законодавча база України / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index (дата звернення: 18.02.2025).

УДК 342.9:342.5+352/354
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.13

ЗНАЧЕННЯ ТА ШЛЯХИ ГАРАНТУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО, ФІНАНСОВОГО ТА МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ДЕЛЕГОВАНИХ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

Шевченко М.В.,
доктор філософії з права,
старший викладач кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0002-6708-016X
e-mail: mykhailo.v.shevchenko@outlook.com

Шевченко М.В. Значення та шляхи гарантування матеріального, фінансового та методичного забезпечення виконання делегованих владних повноважень.

У статті наголошено на тому, що з природи делегованих повноважень випливає, що державний орган або орган місцевого самоврядування, який делегував його повноваження, має забезпечити можливість їх належного виконання, передавши необхідні для того достатні матеріальні, фінансові та інші ресурси. Передання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів для виконання делегованих повноважень може підкріплюватись або повною мірою чи частково замінятись спрямуванням грошових надходжень від виконання делегованих повноважень на джерел фінансування діяльності адміністративних органів чи приватних осіб, які є їх носіями. Основу для належного виконання делегованих повноважень суб'єкт їх делегування може забезпечувати не лише за рахунок матеріальних цінностей. Не має очевидного матеріального вираження, але може мати фундаментальне значення для підвищення ефективності діяльності суб'єкта з делегованими повноваженнями методична допомога щодо їх виконання, у тому числі консультативна підтримка, підготовка узагальнених рекомендацій, надання інформації, яка може слугувати підставою/підґрунтям для прийняття рішень на виконання делегованих повноважень, тощо. Достатність ресурсного та інформаційно-консультативного забезпечення можливості належного виконання делегованих повноважень визначається з урахуванням умов делегування повноважень, що визначені у нормативно-правових актах та адміністративних договорах (адміністративних актах) про делегування повноважень з урахуванням особливостей статусу та інших індивідуальних особливостей суб'єкта з делегованими повноваженнями. Спори щодо достатності засобів та способів забезпечення виконання делегованих повноважень мають вирішуватись у порядку адміністративного та/або судового оскарження з можливістю зобов'язання суб'єкта делегування повноважень до виконання його обов'язків щодо ресурсного забезпечення виконання делегованих ним повноважень з виплатою відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням цих обов'язків та пені в розмірі 120 відсотків облікової ставки Національного банку України за кожен день прострочення виконання цих обов'язків або на інших умовах.

Ключові слова: делегування владних повноважень; матеріальне, фінансове та методичне забезпечення виконання делегованих повноважень; наслідки недостатнього забезпечення можливостей для виконання делегованих повноважень; суб'єкт делегування повноважень.

Shevchenko M.V. Significance and ways of ensuring material, financial and methodological support for execution of delegated powers.

The article emphasizes that the nature of delegated powers implies that the state agency or local self-government body while delegating its powers must ensure the possibility of their proper execution by transferring sufficient material, financial and other resources necessary for this. The transfer of financial, material, technical and other resources for the implementation of delegated powers may be accompanied or fully or partially replaced by directing proceeds from the implementation of delegated powers to sources of financing the activities of delegatees. Methodological assistance in the implementation of

delegated powers, including advisory support, preparation of generalized recommendations, provision of information that can serve as a basis/ground for decision-making while executing delegated powers, etc., may be of critical importance for increasing the efficiency of activities of an entity with delegated powers. The sufficiency of resources, information and counseling provided as a support for proper execution of delegated powers is to be determined in view of the conditions for the delegation of powers (defined in regulatory acts and administrative agreements (administrative acts) on the delegation of powers) as well as giving due weight to the specifics of the peculiarities of the entity with delegated powers. Disputes regarding the sufficiency of means and methods of ensuring the proper execution of delegated powers should be settled through administrative and/or judicial appeal procedures, which could result in placing the delegator under obligation to fulfill its duties regarding resource/information/counsel provision for the execution of delegated powers with the payment of compensation for losses caused by improper performance of these duties and a penalty in the amount of 120 percent of the discount rate of the national central bank for each day of delay in the performance of these duties or on other reasonable terms.

Key words: delegation of powers; delegator of powers; consequences of insufficient provision of opportunities for execution of delegated powers; material, financial and methodological support for execution of delegated powers.

Постановка проблеми. Загальний обов'язок державних органів та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення належного виконання делегованих ними повноважень потребує розробки й належного законодавчого оформлення спеціального правового інструментарію, який охоплює собою, серед іншого, заходи матеріального, фінансового та методичного забезпечення суб'єктами делегування повноважень можливостей для їх належного виконання. Принципова можливість належного виконання делегованих повноважень нерідко залежить від того, чи надано їх виконавцям обсяг матеріальних і фінансових ресурсів, а також консультативну підтримку, достатність яких визначається з урахуванням особливостей становища адміністративних органів та приватних осіб з делегованими повноваженнями, а також у світлі інших умов делегування повноважень.

Стан опрацювання проблематики. На тлі визначального значення матеріального, фінансового та методичного забезпечення виконання делегованих повноважень для стабільності та дієвості моделей делегування повноважень та з урахуванням широкого поширення делегування повноважень як способу перерозподілу публічної влади, якість законодавчого регулювання цих аспектів має бути значно вищою. Недостатнім є й стан наукового опрацювання шляхів гарантування належного забезпечення виконання делегованих повноважень. Тематиці забезпечення державними органами та органами місцевого самоврядування можливостей для належного виконання делегованих ними повноважень приділяється увага лише в поодиноких дослідженнях як одному з елементів механізму делегування повноважень або у контексті проблематики делегування повноважень у конкретній сфері. Зокрема, у цьому зв'язку заслуговують на згадку наукові публікації О.І. Бедного [1] та А.Г. Зінченко [2].

Метою дослідження є окреслення значення та визначення шляхів гарантування належного матеріального, фінансового та методичного забезпечення виконання делегованих повноважень суб'єктами їх делегування.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи з передумов та значення **матеріального, фінансового та методичного забезпечення** державними органами та органами місцевого самоврядування належного виконання повноважень, які були ними делеговані, перш за все, звернемось до міркувань фахівців Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, які узагальнили, що делегування повноважень має супроводжуватись передачею відповідних матеріальних, фінансових та інших ресурсів, необхідних для їх здійснення, умови чого можуть закріплюватись у адміністративному договорі [3]. У Концепції адміністративної реформи в Україні, схваленій Указом Президента України від 22 липня 1998 р., також підкреслено, що суб'єкт делегування повноважень може також фінансувати із власних коштів їх здійснення, передавати у користування необхідні для цього майнові об'єкти [4].

Подібне сприйняття нерозривного зв'язку між делегуванням повноважень та забезпеченням можливостей для їх належного виконання є усталеним й у науці адміністративного права. Зокрема, О.І. Бедний виокремлює відносини щодо матеріально-технічного, інформаційного, фінансо-

вого та іншого ресурсного забезпечення делегування повноважень. Ці відносини, за твердженням вченого, пов'язані з визначенням ресурсів, необхідних для реалізації делегованих повноважень. Зокрема, передбачаються джерела таких ресурсів, способи їх передачі або надання доступу до них суб'єкту, який здійснює делеговані повноваження. Ухвалення рішень щодо делегування повноважень має здійснюватися з огляду на ресурсоємність делегування повноважень та їх реалізації [1, с. 29].

Більше того, порушується у науковій літературі й питання відповідальності суб'єктів делегування повноважень за неналежне виконання ними обов'язків щодо ресурсного та методичного забезпечення виконання делегованих повноважень. А.Г. Зінченко у цьому зв'язку звернула увагу на можливий вакуум відповідальності за обставин, коли суб'єкт делегування повноважень не забезпечив їх належне виконання, не надавши для цього достатньо матеріально-технічних чи фінансових засобів. На прикладі делегування повноважень місцевих органів державної влади органам місцевого самоврядування, вчена зазначила, що наразі досить часто делеговані повноваження не виконуються з об'єктивних причин (відсутність фінансових ресурсів, кваліфікованих кадрів тощо). За неналежне виконання делегованих повноважень відповідним органом місцевого самоврядування чи за його бездіяльність не несе відповідальність ані місцева державна адміністрація, оскільки вона делегувала ці повноваження і відповідає лише за контроль результатів, ані місцеві органи самоврядування, адже в них немає можливості здійснювати делеговані повноваження [2].

У світлі цього, А.Г. Зінченко запропонувала передбачити матеріальну відповідальність органів, що делегували повноваження та їх посадових осіб, за дії чи бездіяльність, якщо вони викликали неможливість дальшого виконання делегованих повноважень чи призвели до матеріальних збитків [2].

Вищевикладені погляди на значення та проблематику матеріального, фінансового та методичного забезпечення належного виконання делегованих повноважень знайшли своє втілення й у положеннях законодавства та у законопроектній діяльності.

Наприклад, за змістом ст. 14 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» місцеві державні адміністрації здійснюють повноваження місцевого самоврядування, делеговані їм відповідними радами. Кабінет Міністрів України в межах, визначених законами України, може передавати місцевим державним адміністраціям окремі повноваження органів виконавчої влади вищого рівня. На тлі цього окремо підкреслюється те, що передача місцевим державним адміністраціям повноважень інших органів супроводжується передачею їм відповідних фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень. Зокрема, у разі делегування місцевим державним адміністраціям районними чи обласними радами відповідних повноважень в їх управлінні перебувають також об'єкти спільної власності територіальних громад (ст. 15 Закону України «Про місцеві державні адміністрації») [5].

У положеннях ст. 15 Закону України «Про органи самоорганізації населення» йдеться про те, що сільська, селищна, міська, районна у місті (у разі її створення) рада одночасно з наділенням частиною своїх повноважень органу самоорганізації населення передає йому додаткові кошти, а також матеріально-технічні та інші ресурси, необхідні для здійснення цих повноважень, а також здійснює контроль за їх виконанням. Якщо рішення ради про наділення органу самоорганізації населення повноваженням відповідної ради не забезпечене фінансами і майном, збори (конференція) жителів за місцем проживання, на яких обирався цей орган, можуть на цій підставі звернутися до відповідної ради про виключення такого повноваження з числа делегованих органу самоорганізації населення (ст. 15 Закону України «Про органи самоорганізації населення») [6].

Однією з альтернатив цій моделі реагування суб'єкта з делегованими повноваженнями на ненадання суб'єктом делегування повноважень достатніх фінансових та/або матеріальних ресурсів для забезпечення належного виконання делегованих повноважень, є та модель, що відображена у положеннях проекту закону України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» від 1 лютого 2008 р. № 1472.

За їх змістом якщо передача державних повноважень забезпечена матеріальними і фінансовими ресурсами не повністю, сільська, селищна, міська чи районна (обласна) ради вносить подання до суб'єкта делегування про неможливість здійснення переданих повноважень повною мірою і визначає, у якій мірі здійсненні дані повноваження. Суб'єкт делегування може ухвалити рішення щодо незгоди із зазначеним поданням і внести спірне питання на розгляд відповідного суду. У тому випадку якщо суб'єкт делегування у визначений термін не ухвалює рішення щодо зазначе-

них питань, вважається, що він згодний з поданням про неможливість здійснення делегованих повноважень у повному обсязі. У цьому випадку обсяг виконання переданих повноважень визначається органом місцевого самоврядування самостійно. Суб'єкт делегування має право знову внести на розгляд органу місцевого самоврядування пропозицію про виконання делегованих повноважень за умови належного матеріально-фінансового забезпечення (ст. 10 проекту закону України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» від 1 лютого 2008 р. № 1472) [7].

Більше того, незадовільне матеріальне та фінансове забезпечення виконання делегованих повноважень може бути підставою для призупинення або припинення їх виконання. Зокрема, за змістом ст. 27 проекту Закону України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» органи та посадові особи несуть відповідальність за невиконання або неналежне виконання делегованих їм повноважень лише в тій мірі, в якій вони були забезпечені необхідними матеріальними і фінансовими засобами [7].

Передання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів для виконання делегованих повноважень може підкріплюватись або повною мірою чи частково заміщатись спрямуванням грошових надходжень від виконання делегованих повноважень на джерел фінансування діяльності адміністративних органів чи приватних осіб, які є їх носіями. Наприклад, як передбачено ч. 10 ст. 2-1 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» фінансування діяльності «Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій як національного органу інтелектуальної власності здійснюється за рахунок надходжень від справляння зборів за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, а також за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством [8]

Висновки. Обміркувавши вищевикладене, можемо констатувати, що з природи делегованих повноважень випливає, що державний орган або орган місцевого самоврядування, який делегував його повноваження, має забезпечити можливість їх належного виконання, передавши необхідні для того достатні матеріальні, фінансові та інші ресурси. Передання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів для виконання делегованих повноважень може підкріплюватись або повною мірою чи частково заміщатись спрямуванням грошових надходжень від виконання делегованих повноважень на джерел фінансування діяльності адміністративних органів чи приватних осіб, які є їх носіями. Основу для належного виконання делегованих повноважень суб'єкт їх делегування може забезпечувати не лише за рахунок матеріальних цінностей. Не має очевидного матеріального вираження, але може мати фундаментальне значення для підвищення ефективності діяльності суб'єкта з делегованими повноваженнями методична допомога щодо їх виконання, у тому числі консультативна підтримка, підготовка узагальнених рекомендацій, надання інформації, яка може слугувати підставою/підґрунтям для прийняття рішень на виконання делегованих повноважень, тощо. Достатність ресурсного та інформаційно-консультативного забезпечення можливості належного виконання делегованих повноважень визначається з урахуванням умов делегування повноважень, що визначені у нормативно-правових актах та адміністративних договорах (адміністративних актах) про делегування повноважень з урахуванням особливостей статусу та інших індивідуальних особливостей суб'єкта з делегованими повноваженнями.

Водночас, неналежне забезпечення виконання делегованих повноважень фінансовими, матеріально-технічними або іншими ресурсами не має бути достатньою підставою для відмови від виконання делегованих повноважень з урахуванням необхідності забезпечення стабільності та передбачуваності дії системи публічного адміністрування. Спори з цього приводу мають вирішуватись у порядку адміністративного та/або судового оскарження з можливістю зобов'язання суб'єкта делегування повноважень до виконання його обов'язків щодо ресурсного забезпечення виконання делегованих ним повноважень з виплатою відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням цих обов'язків та пені в розмірі 120 відсотків облікової ставки Національного банку України за кожен день прострочення виконання цих обов'язків або на інших умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бедний О.І. Відносини з делегування повноважень щодо публічного адміністрування як складник предмета адміністративного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Вип. 90. С. 26-31.DOI: 10.32837/apdp.v0i90.3203.

2. Зінченко Г.К. Проблеми делегування владних повноважень в Україні на регіональному рівні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2018. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2018_2_36.
3. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 8 травня 2008 року на проект Закону України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» від 1 лютого 2008 року № 1472. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=31553&pf35401=122279.
4. Концепція адміністративної реформи в Україні, схваленій Указом Президента України від 22 липня 1998 року. Дата оновлення: 28 травня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98/ed20060528/conv/find?text=%C4%E5%EB%E5%E3%EE%E2%E0%ED%B3+%F4%F3%ED%EA%F6%B3%BF,+%EF%EE%E2%ED%EE%E2%E0%E6%E5%ED%ED%FF.
5. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року № 586-XIV. Дата оновлення: 8 січня 2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text.
6. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року № 2625-III. Дата оновлення: 15 листопада 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text.
7. Проект закону України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» від 1 лютого 2008 № 1472. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1472&skl=7.
8. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. Дата оновлення: 31 грудня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text.

УДК 342.9:35.077.3:346.1/.7:004.738.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.14

АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Шерстюк С.В.,
кандидат економічних наук, заступник декана факультету менеджменту, адміністрування та права, доцент, доцент кафедри права та європейської інтеграції Державного біотехнологічного університету
ORCID: 0000-0003-3969-3361

Шерстюк К.Д.,
студентка І курсу магістратури факультету юстиції Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-7506-8584

Шерстюк С.В., Шерстюк К.Д. Адміністративні послуги у сфері підприємницької діяльності: теоретико-прикладні аспекти

Стаття присвячена проблематиці надання адміністративних послуг суб'єктам господарювання (підприємництва). Визначено, що адміністративні послуги у сфері підприємницької діяльності є ключовим інструментом забезпечення належних взаємовідносин між державою та підприємцями. З огляду на виклики, що спричинені повномасштабною війною та з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань, наголошено на практичній необхідності удосконалення системи надання адміністративних послуг в окресленій сфері задля стимулювання підприємництва, залучення інвестицій та покращення загального економічного добробуту держави в цілому та окремих її суб'єктів, зокрема.

У статті відповідно до мети дослідження визначено поняття адміністративних послуг, окреслено їх види у сфері підприємницької діяльності. Окреслено проблемні аспекти їх надання, зокрема, що пов'язані із правовим регулюванням, певним рівнем бюрократизації та цифровізації вище зазначеної сфери. Значна увага приділена питанню відповідності підзаконного регулювання до чинного законодавства, зокрема на прикладі отримання дозволу на відкриття та експлуатацію магазина безмитної торгівлі. Проаналізовано європейський досвід щодо надання адміністративних послуг для бізнесу. Зокрема, на прикладі Італії виокремлено основні аспекти, що пов'язані із впровадженням системи «єдиного вікна», зауважено на загальних перевагах такої системи в аспекті спрощення процедур та задоволеності заінтересованих осіб від отримання відповідних послуг. Водночас, зазначено на неповноцінному покращенні системи як в Італії, так і в нашій державі. Окрема увага присвячена питанню запровадження онлайн-процедур для надання адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності. Зазначено, що Україна є досить прогресивною в питаннях електронного врядування та, зокрема, цифровізації системи адміністративних послуг, що сприяє більшій доступності останніх.

У висновку зазначено, що аналіз чинного законодавства України проілюстрував певні недоліки у правовому регулюванні, зокрема, ті, що стосуються несвоєчасного приведення підзаконних актів у відповідність до чинного законодавства, що вказує на необхідність оновлення нормативної бази. Італійський досвід щодо надання адміністративних послуг в окресленій сфері вказує на можливість запозичення відповідних рекомендацій задля спрощення адміністративних процедур шляхом гармонізації локальних (місцевих) актів, налагодження взаємодії між місцевими та державними органами. Перспективним у сфері надання адміністративних послуг підприємцям вбачається розширення цифрових процедур в окресленій сфері, зокрема з урахуванням кращих практик ЄС.

Ключові слова: адміністративні послуги, підприємницька діяльність, адміністративна процедура, суб'єкти господарювання, цифровізація.

Sherstiuk S.V., Sherstiuk K.D. Administrative services in the field of entrepreneurial activity: theoretical and applied aspects.

The article is devoted to the issues of administrative services provision to business entities. It is determined that administrative services in the field of entrepreneurship are a key tool for ensuring proper relations between the State and entrepreneurs. Given the challenges posed by the full-scale war and taking into account the European integration commitments, the author emphasizes the practical need to improve the system of administrative services in this area in order to stimulate entrepreneurship, attract investment, and improve the overall economic well-being of the State.

In accordance with the purpose of the study, the article defines the concept of administrative services and outlines their types in the field of entrepreneurial activity. The author outlines the problematic aspects of their provision, in particular, those related to legal regulation, a certain level of bureaucratization, and digitalization of the said area. Considerable attention is paid to the issue of compliance of by-laws with the current legislation, in particular, on the example of obtaining a permit to open and operate a duty-free shop. The article analyzes the European experience of providing administrative services to businesses. In particular, using Italy as an example, the author highlights the main aspects related to implementing the "one-stop shops" system, and emphasizes its general advantages in terms of simplification of procedures and satisfaction of stakeholders with the relevant services. At the same time, the author emphasizes that the system has not been improved in Italy and in our country. Special attention is paid to the issue of introducing online procedures for the provision of administrative services in the field of business. It is noted that Ukraine is quite progressive in terms of e-governance and, in particular, digitalization of the administrative services system, which contributes to greater accessibility of the latter.

The conclusion states that the analysis of the current legislation of Ukraine illustrated certain shortcomings in legal regulation, in particular, those related to the untimely harmonization of bylaws with the current legislation, which indicates the need to update the regulatory framework. The Italian experience in the provision of administrative services in this area indicates the possibility of borrowing relevant recommendations to simplify administrative procedures by harmonizing local acts and establishing cooperation between local and state bodies. The expansion of digital procedures in this area, in particular, taking into account EU best practices, is seen as promising in the provision of administrative services to entrepreneurs.

Key words: administrative services, entrepreneurial activities, administrative procedure, business entities, digitalization.

Постановка проблеми. Адміністративні послуги мають велике значення для ефективної взаємодії держави та особи в різних сферах суспільного життя. Сфера підприємницької діяльності не є винятком, а тому налагодження належної організації надання адміністративних послуг для підприємців є важливою складовою для створення сприятливого середовища (умов) для ведення бізнесу, розвитку підприємництва, залучення інвестицій та загального економічного добробуту держави.

Одним із провідних напрямів державної політики в Україні є реформування системи надання адміністративних послуг. Хоча наразі значно покращився стан справ у сфері надання останніх, все ще виникає ряд проблем, які можуть гальмувати його ефективність. Зокрема, можна виокремити проблеми, що пов'язані із певною бюрократизацією, недосконалістю правового регулювання та недостатньою цифровізацією. Сфера підприємництва є «чутливою» до зовнішніх обставин, що відбуваються у світі (першочергова проблема станом на сьогодні – ведення повномасштабної війни рф проти України), що також неодмінно вимагає сприяння для належного ведення бізнесу, мінімізації корупційних ризиків та економічного зростання. Поряд із цим, значної актуальності тема набуває в розрізі активних євроінтеграційних процесів в нашій державі (адже Україна від червня 2022 року має статус кандидата на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС або Союз), що обумовлює необхідність вдосконалення процедур, що пов'язані з наданням адміністративних послуг, в тому числі у сфері підприємницької діяльності.

Метою дослідження є визначення поняття адміністративних послуг, видів таких послуг у сфері підприємницької діяльності, аналіз національного законодавства в окресленій сфері та виявлення його можливих недоліків, аналіз практики зарубіжних країн з окресленого питання (в першу чергу, рівня ЄС) та окреслення перспектив розвитку надання таких послуг фізичним особам-підприємцям (далі – ФОП) та юридичним особам.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці проблематикою адміністративних послуг активно займалися різні вчені-правники, зокрема, О. Кузьменко, В. Авер'янов, І. Голосніченко, Ю. Битяк, О. Соловйова, В. Тимощук та ін., праці яких є вагомим внеском на шляху формування теоретичних основ функціонування системи адміністративних послуг, визначення їх правової суті та організаційного механізму надання. Поряд із цим, питанням надання адміністративних послуг саме у сфері підприємницької діяльності, що є темою нашого дослідження, займалися такі вчені як А. Замрига, С. Обрусна, О. Головач та інші. Ми вважаємо, що з урахуванням стрімких цифровізаційних та євроінтеграційних процесів, викликів, що спричинені збройною агресією рф проти України, неповне подолання ряду проблем, та з огляду на підвищену важливість підприємництва (зокрема, малого та середнього бізнесу) для ефективного функціонування держави, дослідження певних проблемних аспектів надання адміністративних послуг саме в окресленій сфері є практично необхідним.

Виклад основного матеріалу. Для початку варто визначити, що собою являють адміністративні послуги у сфері підприємницької діяльності. Доцільно це зробити, виходячи з аналізу складових окресленої категорії: «адміністративні послуги» та «підприємницька діяльність». Законодавче визначення поняття адміністративної послуги містить у статті 1 ЗУ «Про адміністративні послуги», де під ними розуміється «результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або здійснення обов'язків такої особи відповідно до закону». Надання адміністративних послуг окрім згаданого Закону регламентується ЗУ «Про адміністративну процедуру» та спеціальними Законами, що регулюють певну сферу суспільних відносин в рамках яких надається адміністративна послуга, зокрема ЗУ «Про ліцензування видів господарської діяльності» (стаття 3 згаданого Закону) [1].

З аналізу положень статті 42 Господарського кодексу України виходить, що підприємництво являє собою господарську діяльність, для якої характерні такі визначальні риси як самостійність, ініціативність, систематичність; здійснюється така діяльність суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Зі змісту ст. 55 цього ж Кодексу, що визначає суб'єктів господарювання, чітко зрозуміло, що ознакою останніх є легалізація свого статусу через процедуру державної реєстрації (далі – реєстрація), що водночас є першим прикладом адміністративної послуги у сфері підприємницької діяльності [2]. Реєстрація регулюється ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [3], що можна віднести до прикладу спеціального закону, що присвячений сфері, у котрій надається адміністративна послуга, окрім згаданого вище ЗУ «Про ліцензування видів господарської діяльності».

Окрім того, до адміністративних послуг в окресленій сфері можна віднести такі (наведено декілька прикладів):

- видача витягу з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (далі – Реєстр)/виписки з Реєстру у паперовій формі для проставлення апостиля;
- реєстрація змін до установчих документів юридичної особи;
- реєстрація факту реорганізації юридичної особи (виділу, створення відокремленого підрозділу тощо);
- реєстрація змін до відомостей про фізичну особу-підприємця (далі – ФОП), які містяться в Реєстрі;
- реєстрація припинення юридичної особи в результаті реорганізації; державна реєстрація припинення підприємницької діяльності ФОП за її рішенням;
- видача документів дозвільного характеру/ліцензування певного виду діяльності, якщо така діяльність того вимагає відповідно до ст. 7 згаданого ЗУ «Про ліцензування видів господарської діяльності» тощо [3, 4, 5].

Виходячи із законодавства, що регулює порядок надання адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності, можна виокремити головні ознаки: 1) мета надання полягає у задоволенні прав та інтересів ФОП та юридичних осіб, та спрямована на виникнення/зміну/припинення прав та обов'язків останніх; 2) вони надаються за заявницьким принципом, тобто з ініціативи самої особи; 3) реалізовується адміністративна послуга у межах адміністративної процедури, а тому її надання має відповідати вимогам ЗУ «Про адміністративну процедуру»; 4) результат послуги оформлюється в адміністративному акті [6, с. 217].

Адміністративні послуги у сфері підприємництва створюють правову основу для ініціювання набуття статусу суб'єкта господарювання та подальші дії, необхідність в яких виникатиме в процесі здійснення діяльності суб'єктом господарювання, що може включати широкий каталог адміністративних послуг. Тому виникає критична необхідність визначити проблемні аспекти у регулюванні та наданні їх загалом, адже від розвитку діяльності підприємців залежить загальний економічний стан держави.

Заслуговує на увагу проблема правового регулювання у сфері надання адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності, а саме питання неприведення законодавства України до сталого виду відповідно до внесення змін до тих чи інших нормативно-правових актів. До прикладу, розглянемо питання надання дозволу на відкриття та експлуатацію магазину безмитної торгівлі (далі – МБТ). Виходячи зі змісту статті 420 Митного кодексу України (далі – МК України), стає зрозуміло, що така діяльність (відкриття та експлуатація МБТ) є видом підприємницької, адже має на меті отримання прибутку шляхом організації торгівлі товарами. Водночас така торгівля обумовлена специфічними рисами, зокрема здійснюється на користь обмеженого кола споживачів – фізичних осіб, що перетинають державний кордон. МК України встановлює вимогу щодо отримання дозволу для здійснення такого виду діяльності (ст. 404 МК України), при цьому порядок розгляду, перелік та вимоги до документів та/або інформації, необхідних для прийняття рішення митного органу щодо надання такого дозволу затверджуються Міністерством фінансів України (далі – Мінфін) [7]. Зокрема, Наказом Мінфіну від 8 червня 2012 року № 692 затверджено Порядок подання та розгляду заяв, надання, зупинення дії, анулювання дозволів на відкриття та експлуатацію магазину безмитної торгівлі (далі – Порядок). Слід звернути увагу на ряд недоліків, що спричинені неприведенням даного підзаконного акту до чинного законодавства. По-перше, згідно із цим Порядком при розгляді заяви на надання дозволу на відкриття МБТ митний орган та орган охорони державного кордону мають надати обґрунтовані висновки щодо можливості або неможливості відкриття останнього Державній фіскальній службі України (далі – ДФС) (згідно із текстом Порядку). Ще 7 років тому, у 2018 році Постановою Кабінету Міністрів України № 1200 було прийнято рішення про реорганізацію ДФС на два окремі державні органи – Державну податкову службу України та Державну митну службу України [8]. І хоча, виходячи із загальних правил дії нормативно-правових актів у часі та передання повноважень щодо митних питань Державній митній службі України як правонаступниці ДФС, зрозуміло, що вона є належним суб'єктом для подання висновків, однак невнесення змін до Порядку вказує на низький рівень законодавчої техніки.

По-друге, законодавчим недоліком, виходячи зі згаданого Порядку, є питання переоформлення, зупинення та анулювання дозволу на відкриття та експлуатацію МБТ. Зокрема, встановлено, що такі види адміністративних послуг надаються у порядку, що встановлений у статтях 412, 413 МК України, однак дані положення із Кодексу були виключені Законом № 2510-IX від 15 серпня 2022 року, тим самим порядок переоформлення, анулювання або зупинення дії дозволу на відкриття та експлуатацію МБТ наразі неврегульований (особливо щодо встановлення підстав такого зупинення/анулювання/переоформлення). Видається, що в такому випадку доречно застосовувати загальний порядок визнання адміністративного акту недійсним, його відкликання або перегляд за нововиявленими обставинами відповідно до ЗУ «Про адміністративну процедуру» (ст. 86–90). Водночас, зважаючи на специфічний характер даного виду діяльності, вважаємо вкрай необхідним здійснити законодавче закріплення цього аспекту шляхом внесення змін до згаданого Порядку/МК України або прийняття нового порядку, який би регламентував окреслене питання.

В контексті європейського вектора розвитку нашої держави, що закріплений в Основному Законі України – Конституції України та безпосередньо набуття Україною статусу держави-кандидата на вступ до ЄС, доречним є звернутися до досвіду надання адміністративних послуг у державах-членах Союзу. Зокрема, в рамках дослідження окресленої проблематики нами було проаналізовано статтю Анни Роміті (англ. – Anna Romiti), Крістіни Сантіни (англ. – Cristina Santini) та Крістіана Сімоні (англ. – Christian Simoni), що присвячена питанню зменшення бар'єрів для підприємництва в розрізі місцевих адміністративних послуг [9]. Виходячи з аналізу даної наукової праці, слід зупинитися на певних важливих, на нашу думку, тезах.

Зокрема, проведене дослідження вказує на те, що адміністративні бар'єри (йдеться про ускладнені процедури та надмірне регулювання діяльності бізнесу) мають негативний вплив на розвиток підприємництва як такого та створення нових суб'єктів підприємництва. У зв'язку з цим, в

наведеній роботі увага вчених була зосереджена на проблемі подолання (або принаймні мінімізації) таких перешкод на прикладі держави Італія. Слід виділити такі аспекти проведеного дослідження на прикладі регіону Тоскана, що можуть бути корисними в процесі покращення системи надання адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності в Україні:

1) В Італії було запроваджено систему «єдиного вікна», що значно спрощує адміністративну процедуру для підприємців, зберігаючи їх час та ресурси задля реалізації свого права на підприємницьку діяльність, та значно покращуючи рівень взаємовідносин між державою та відповідними суб'єктами бізнесу. Однак поряд із цим у дослідженні зазначається, що велика кількість підприємців все одно змушена звертатися за професійною допомогою у підготовці та подачі заявок на отримання тих чи інших адміністративних послуг [9, с. 59, 63].

Одразу зазначимо, що в Україні також впроваджено таку систему, що реалізовується через центри надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП), що є вкрай зручним з огляду на відсутність проблеми «біганини по кабінетах» та можливості отримати суб'єктом підприємницької діяльності відповідні послуги в одному місці. Однак, перешкодою для констатації безпроблемного функціонування «єдиного вікна» у сфері саме підприємницької діяльності є те, що не всі види послуг, що надаються в окресленій сфері доступні через ЦНАП, що вказує на відповідні прогалини у системі наданні адміністративних послуг в цій сфері. Також можемо констатувати, що в нашій державі, порівняно із Італією, також наявна проблема, яка полягає у необхідності звернення за допомогою до спеціалістів (зокрема, юристів щодо супроводу бізнесу) задля впевненості у правильності оформлення документів та ін. З одного боку така необхідність спричинена складністю правовідносин у відповідній сфері підприємницької діяльності та її специфічних рис, а з іншого - певною мірою демонструє реальну проблему недостатнього спрощення сфери адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності.

2) Важливою стороною проведеного дослідження також було визначення об'єктивного стану якості адміністративних послуг для бізнесу в регіоні Тоскана. Зокрема, шляхом опитування було проведено оцінку показників очікуваних послуг та фактично наданих. Опитування виявило, що на загальну (не)задоволеність споживачів впливають такі фактори, як: години роботи, легкість визначення відповідної особи для отримання необхідних послуг, можливість отримати інформацію телефоном, легкість знаходження вебсайту, здатність працівників надавати повну інформацію про процедури та форми, можливість відстежувати та отримувати інформацію щодо поточних процедур, можливість легко та однозначно розуміти форми, здатність працівників оперативно реагувати на запити користувачів. Поряд і з цим, варто зауважити, що результати проведеного опитування різнилися в порівнянні показників у різних установах, що надають послуги [9, с. 60, 64].

У висновку зазначено, що система «єдиного вікна» в загальному має позитивну динаміку в аспекті покращення якості надання адміністративних послуг для підприємців та задоволеності останніх. Поряд із цим, автори зазначають, що варто впроваджувати можливості для ще більш прогресивного покращення ефективності, зокрема шляхом покращення онлайн-процедур (адже результати опитування також показали, що поміж іншого такі процедури позитивно впливають на задоволеність заінтересованих осіб), надання рекомендацій щодо гармонізації місцевих норм, створення протоколів для координації між установами/органами на рівні регіону, посилення співробітництва з бізнес-асоціаціями та організаціями (при цьому важливим є саме яким чином ця співпраця буде впроваджена в здійснення оперативних механізмів під час надання адміністративних послуг), та підвищення самоконтролю суб'єктів, що надають послуги у сфері підприємницької діяльності [9, с. 65].

На нашу думку, такі рекомендації певною мірою можна використати і в нашій державі задля покращення ефективності надання адміністративних послуг в окресленій сфері, адже як ми вже зазначали, в Україні наявні схожі проблеми, які доцільно було б подолати. Водночас з наведеного дослідження вбачається, що ефективним та доцільним механізмом відстежування якості надання адміністративних послуг, в т.ч. і у сфері підприємницької діяльності є проведення регулярних опитувань серед суб'єктів надання адміністративних послуг та власне заінтересованими особами. На нашу думку, подібні опитування та/або збір зворотнього зв'язку від підприємців може стати простим та водночас дієвим засобом задля корегування виявлених недоліків у системі надання адміністративних послуг (у разі їх виявлення) відповідно до реальних потреб суб'єктів господарювання (підприємництва).

Окрім того, вважаємо, що розроблення та гармонізація локального регулювання в окресленій сфері також є важливим елементом налагодження взаємодії між бізнесом та державою на етапі надання/отримання послуг. Зокрема, як вбачається з італійського досвіду, що демонструє специфіку провадження діяльності у певних регіонах, схожі ситуації можуть виникати і в різних областях України (особливо актуально для підприємців, що здійснюють діяльність одночасно у різних областях/місцевостях). Задля збалансування та забезпечення юридичної визначеності на користь підприємців доцільним та необхідним є налагодження співпраці між місцевими та державними органами. Такі гармонізовані стандарти на всіх рівнях сприятимуть спрощенню адміністративної процедури та забезпеченню рівності умов для започаткування та ведення підприємницької діяльності.

Вище ми вже згадували про те, що впровадження онлайн-процедур значно поліпшує задоволеність споживачів в отриманні відповідних адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності, а тому очевидно не можемо оминути увагою питання надання адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності в режимі онлайн у нашій державі. Очевидним на сьогодні є факт, що в Україні активно розвиваються механізми цифрової держави та електронного управління, що виражається у функціонуванні безлічі електронних реєстрів, «Електронного суду», використанні кваліфікованого електронного підпису, укладанні електронних договорів тощо. У сфері надання адміністративних послуг також активним є впровадження онлайн-процедур. Зокрема, згідно зі ст. 17 ЗУ «Про адміністративні послуги» надання послуг у такій формі (електронній) забезпечується засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (далі – Портал або Портал ДІЯ) , який є офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг в Україні [1]. Каталог послуг, що наданий на Порталі, охоплює різноманітні аспекти діяльності бізнесу. Деякі з цих послуг можуть надаватися шляхом подання заяви онлайн та в автоматичному режимі, що значно спрощує процедуру отримання бажаного результату та є значною перевагою з точки зору доступності адміністративних послуг. Але при цьому, залишається ряд послуг, які потребують особистого звернення особи або її законного представника до відповідних адміністративних органів [10].

Водночас, слід зауважити, що впровадження онлайн-процедур у систему надання адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності не варто сприймати як беззаперечний ідеал, адже навіть при значному підвищенні доступності та зручності, можна виокремити і проблемні аспекти. Зокрема, питання полягає в тому, що такий вид надання адміністративних послуг потребує наявності стабільного інтернет-зв'язку та технічної бази, які можуть бути відсутні в деяких випадках (наприклад, у сільських місцевостях або невеличких містах; або що пов'язано із постійною загрозою з боку рф в контексті війни та наслідки таких загроз у вигляду «блек-аутів»). Це може тягнути за собою, по-перше, виникнення нерівності прав суб'єктів господарювання у великих містах та, наприклад, селищах. По-друге, використання застарілої технічної бази або в цілому відсутність електроенергії можуть спричинити значні затримки у подачі документів, проблеми із завантаженням певної інформації та її обробкою, що вже навпаки вказує на погіршення якості та доступності таких адміністративних послуг.

Іншим проблемним аспектом залишається безпека даних суб'єктів господарювання та конфіденційність. Особливої актуальності ця проблема набуває в контексті поширеності кібератак, що спрямовані на зрив злагодженого функціонування державних реєстрів та баз даних, які в т.ч. інтегровані з порталом «Дія» (до прикладу, масштабна хакерська атака на реєстри 19 грудня 2024 року, що спричинила припинення функціонування низки реєстрів, що перебувають у віданні Міністерства юстиції України, зокрема Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань тощо).

З огляду на наведене, вважаємо, що у перспективі розвитку процедури надання адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності, важливим є розширення цифровізації, адже остання відіграє ключову роль у реалізації е-врядування. При цьому варто налагоджувати роботу онлайн-сервісів з урахуванням зовнішніх загроз та завжди передбачати можливість альтернативних способів звернення заінтересованих осіб за наданням адміністративних послуг.

Висновки. З огляду на все вищенаведене можна дійти таких висновків. Адміністративні послуги у сфері підприємницької діяльності є результатом виконання владних повноважень суб'єктів їх надання, що реалізуються за заявою суб'єкта господарювання з метою набуття, зміни чи припинення їх прав та/або обов'язків відповідно до вимог чинного законодавства. Види адміністративних послуг в окресленій сфері характеризуються різноманітністю, починаючи від держав-

ної реєстрації та ліцензування відповідного виду підприємницької діяльності, закінчуючи внесенням змін до установчих документів та отримання різноманітних довідок.

Аналіз чинного законодавства України проілюстрував певні недоліки у правовому регулюванні, зокрема, ті, що стосуються несвоєчасного приведення підзаконних актів у відповідність до чинного законодавства (на прикладі відкриття та експлуатації магазину безмитної торгівлі). Це вказує на необхідність безперервного моніторингу та контролю за оновленням нормативної бази щодо регулювання системи надання адміністративних послуг підприємцям.

Італійський досвід щодо надання адміністративних послуг в окресленій сфері вказує на можливість запозичення відповідних рекомендацій задля спрощення адміністративних процедур шляхом гармонізації локальних (місцевих) актів, налагодження взаємодії між місцевими та державними органами.

Перспективним у сфері надання адміністративних послуг підприємцям вбачаємо розширення цифрових технологій та процедур в окресленій сфері, зокрема з урахуванням кращих практик ЄС. Водночас, важливим є також врахування зовнішніх загроз задля дотримання безпеки надання адміністративних послуг в режимі онлайн.

Зрештою, вдосконалення адміністративних послуг у сфері підприємницької діяльності відповідно до принципів прозорості, доступності та зручності є важливою складовою в процесі стимулювання бізнес-ініціатив, всебічного розвитку підприємництва та поліпшення загального економічного стану держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ go/5203-17 (дата звернення: 26.03.2025).
2. Господарський кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15 (дата звернення: 26.03.2025).
3. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 № 5755-IV // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/755-15#Text (дата звернення: 30.03.2025).
4. Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Перелік від 16.05.2014 № 523-р // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/523-2014-%D1%80 (дата звернення: 26.03.2025).
5. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/222-19 (дата звернення: 26.03.2025).
6. Адміністративне право : підручник / Ю.П. Битяк (кер.авт.кол.), І.М. Балакарєва, І.В. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю.П. Битяка. – Харків: Право, 2021. – 392 с.
7. Митний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.03.2012 № 4495-VI // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4495-17 (дата звернення: 30.03.2025).
8. Про утворення Державної податкової служби України та Державної митної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1200 // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1200-2018-%D0%BF (дата звернення: 30.03.2025).
9. Anna Romiti, Cristina Santini, Christian Simoni. Local administrative services to reduce barriers to entrepreneurship and entrepreneurial activities: Understanding the reasons behind the differences in user satisfaction. *ResearchGate*. December, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/277171226_Local_administrative_services_to_reduce_barriers_to_entrepreneurship_and_entrepreneurial_activities_Understanding_the_reasons_behind_the_differences_in_user_satisfaction.
10. Єдиний державний веб-портал електронних послуг «ДІЯ». URL: https://diia.gov.ua/.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.15

СУЧАСНІ ПРАВОВІ СКЛАДОВІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Шорський П.О.,
кандидат юридичних наук, докторант
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-5953-9795
e-mail: shorskyi_p_@ukr.net

Шорський П.О. Сучасні правові складові інформаційно-правого регулювання управлінської діяльності в агропромисловому комплексі України.

У статті здійснено комплексний аналіз сучасних правових складових інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в агропромисловому комплексі України. Визначено основні теоретико-правові завдання інформаційно-правового регулювання, його мету, завдання та вплив на ефективність управлінських процесів у сфері агропромислового комплексу. Розкрито поняття інформаційно-правового регулювання як інструменту забезпечення сталого розвитку агропромислового комплексу, що забезпечує впровадження цифрових технологій, електронного документообігу, автоматизації процесів та механізмів захисту інформації.

Окреслено основні аспекти інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в агропромисловий комплекс (АПК), враховуючи особливості правового забезпечення інформаційної взаємодії між суб'єктами агропромислового комплексу, використання цифрових платформ, електронного урядування та інтелектуальних систем управління. Проаналізовано структуру та сферу функціонування агропромислового комплексу України, визначено основні напрями інформаційно-правового регулювання ключових складових галузей.

Особливо увага приділена правовим механізмам інформаційного регулювання в АПК, зокрема питанням нормативно-правового забезпечення кібербезпеки, захисту інформаційних ресурсів, запровадження електронних реєстрів, а також використання ключових інформаційних систем та цифрових інструментів для підвищення ефективності управління в агропромисловому комплексі. Окремо розглядається питання державної політики у сфері цифровізації управлінської діяльності в АПК, включаючи запровадження сучасних стандартів обміну інформацією, інтеграцію блокчейн-технологій, розвиток штучного інтелекту та аналітичних платформ для прогнозування аграрного виробництва.

У статті також досліджено вплив військових дій на території України на діяльність агропромислового комплексу, зокрема проблеми логістики, забезпечення продовольчої безпеки, доступу до цифрових ресурсів та функціонування інформаційних систем у кризових умовах. Проаналізовано заходи, спрямовані на мінімізацію ризиків, пов'язаних із санкціями та військовими викликами, відкрито шляхи підвищення стійкості АПК за рахунок впровадження сучасних цифрових рішень та адаптації правового регулювання до нових умов.

У підсумку зроблено висновок, що вдосконалення інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в агропромисловому комплексі України є нагальним завданням, яке потребує комплексного підходу та глибокої інтеграції цифрових технологій. Впровадження ефективних правових механізмів регулювання, модернізація нормативно-правової бази, посилення інформаційної безпеки та цифровізація управлінських процесів сприянь розвитку агропромислового комплексу України, його адаптація до викликів сучасності та забезпечення продовольчої безпеки країни.

Ключові слова: інформаційно-правове регулювання, агропромисловий комплекс, цифровізація, інформаційна безпека, електронний документообіг, кібербезпека, штучний інтелект.

Shorskyi P.O. Modern legal components of information and legal regulation of managerial activities in the agro-industrial complex of Ukraine.

The article provides a comprehensive analysis of the modern legal components of information and legal regulation of management activities in the agro-industrial complex of Ukraine. The main theoretical and legal tasks of information and legal regulation, its purpose, objectives and impact on the efficiency of management processes in the agro-industrial complex are determined. The concept of information and legal regulation as a tool for ensuring the sustainable development of the agro-industrial complex, which ensures the implementation of digital technologies, electronic document flow, automation of processes and mechanisms for information protection, is revealed. The main aspects of information and legal regulation of management activities in the agricultural sector are outlined, taking into account the peculiarities of legal support for information interaction between subjects of the agro-industrial complex, the use of digital platforms, e-government and intelligent management systems. The structure and scope of functioning of the agro-industrial complex of Ukraine are analyzed, the main directions of information and legal regulation of key components of industries are determined.

Particular attention is paid to the legal mechanisms of information regulation in the agricultural sector, in particular the issues of regulatory and legal support for cybersecurity, protection of information resources, introduction of electronic registers, as well as the use of key information systems and digital tools to increase the efficiency of management in the agro-industrial complex. The issue of state policy in the field of digitalization of management activities in the agricultural sector is separately considered, including the introduction of modern standards for information exchange, integration of blockchain technologies, development of artificial intelligence and analytical platforms for forecasting agricultural production.

The article also examines the impact of military operations on the territory of Ukraine on the activities of the agro-industrial complex, in particular the problems of logistics, ensuring food security, access to digital resources and the functioning of information systems in crisis conditions. Measures aimed at minimizing risks associated with sanctions and military challenges are analyzed, and ways to increase the resilience of the agro-industrial sector are opened by introducing modern digital solutions and adapting legal regulation to new conditions.

As a result, it was concluded that improving the information and legal regulation of management activities in the agro-industrial complex of Ukraine is an urgent task that requires a comprehensive approach and deep integration of digital technologies. The introduction of effective legal mechanisms for regulation, modernization of the regulatory framework, strengthening information security and digitalization of management processes contribute to the development of the agro-industrial complex of Ukraine, its adaptation to the challenges of modernity and ensuring the country's food security.

Key words: information and legal regulation, agro-industrial complex, digitalization, information security, electronic document management, cybersecurity, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Сучасний АПК України є стратегічно важливою галуззю економіки, яка потребує ефективного інформаційно-правового регулювання для забезпечення прозорості управлінських процесів, оптимізації державної підтримки та інтеграції в глобальний цифровий простір. З розвитком інформаційних технологій значно зростає роль цифровізації у сфері аграрного управління, проте нормативно-правове забезпечення цього процесу залишається фрагментарним і недостатньо ефективним. Відсутність єдиної законодавчої бази, що комплексно регламентує інформаційні відносини в АПК, створює правові колізії та ускладнює взаємодію між державними органами, агропідприємствами та міжнародними партнерами.

Актуальними залишаються питання інформаційної безпеки та захисту персональних даних, адже цифровізація управлінських процесів супроводжується підвищеними ризиками кібератак і неправомірного використання інформації. Відсутність єдиної цифрової платформи, що об'єднувала б усі ключові реєстри та аналітичні системи, ускладнює доступ до інформації та уповільнює процеси ухвалення рішень. Впровадження електронного документообігу, штучного інтелекту (AI), Інтернету речей (IoT) та блокчейн-технологій може суттєво підвищити ефективність управлінських рішень у галузі, проте правові аспекти їх використання досі залишаються недостатньо врегульованими.

Отже, актуальність дослідження сучасних правових складових інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в АПК зумовлена необхідністю вдосконалення законодавчого

забезпечення цифровізації галузі, інтеграції України в міжнародні інформаційні системи та розробки правових механізмів, що сприятимуть прозорості та ефективності управління АПК.

Мета дослідження – аналіз сучасних правових аспектів інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в агропромисловому комплексі України за галузями, виявлення основних проблем нормативно-правового забезпечення інформаційних процесів, оцінка рівня захисту інформаційних прав і персональних даних, а також обґрунтування доцільності впровадження цифрових технологій для підвищення ефективності управління, забезпечення інформаційної безпеки та інтеграції України у світовий цифровий аграрний простір.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в агропромисловому комплексі України є актуальною у зв'язку з цифровізацією галузі, необхідністю забезпечення інформаційної безпеки та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Наукові дослідження у цій сфері зосереджені на питаннях правового забезпечення збору, обробки та використання аграрної інформації, розвитку електронного документообігу, а також впровадження цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту (AI), Інтернету речей (IoT) та блокчейну.

Актуальними залишаються проблеми фрагментарності нормативно-правової бази, відсутності єдиної інформаційної платформи для АПК, недостатнього захисту персональних даних та кібербезпеки. Враховуючи сучасні виклики, необхідним є подальше опрацювання механізмів удосконалення правового регулювання інформаційних відносин в агропромисловому комплексі, адаптація європейських практик і створення комплексного законодавчого підходу до цифровізації управлінської діяльності в АПК.

Дослідження сучасних правових аспектів інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в агропромисловому комплексі України за галузями, виявлення основних проблем нормативно-правового забезпечення інформаційних процесів, оцінка рівня захисту інформаційних прав і персональних даних, а також обґрунтування доцільності впровадження цифрових технологій для підвищення ефективності управління є складним завданням, що пояснює його недостатню наукову розробленість. Окремі аспекти цього питання, у той чи інший спосіб досліджували такі закордоні і вітчизняні учені, як: Т.В. Аверочкіна, Г.С. Іванова, І.В. Ковальчук, Б.А. Кормич, О.І. Настіна, А.О. Пахомова, О.П. Федотов, В. Чуєнко.

Виклад основного матеріалу. АПК є одним із ключових секторів економіки України, який формує значну частку валового внутрішнього продукту (ВВП) країни та відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки. В умовах глобалізації та цифровізації суспільства інформаційно-правове регулювання управлінської діяльності в АПК набуває особливого значення. Це зумовлено необхідністю впровадження сучасних інформаційних технологій, удосконалення нормативно-правової бази, гармонізації з законодавством Європейського Союзу, а також забезпечення ефективного управління галуззю.

Інформаційно-правове регулювання управлінської діяльності в АПК є ключовим елементом забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору України. Воно охоплює систему правових норм, механізмів та інституцій, спрямованих на встановлення, реалізацію та контроль інформаційних відносин у сфері аграрного виробництва, обслуговування та управління.

Інформаційно-правове регулювання – це комплекс правових норм, що визначають порядок збору, обробки, зберігання та поширення інформації у сфері управління АПК. Його головна мета – створення ефективного механізму, який забезпечує доступ до інформації, захищає інформаційні ресурси та гарантує належний рівень інформаційної безпеки в управлінській діяльності АПК. Оскільки управлінська діяльність у цій сфері передбачає обробку значного обсягу даних, інформаційно-правове регулювання охоплює такі аспекти, як виробництво, переробка, експорт та імпорт сільськогосподарської продукції, моніторинг земельних ресурсів, контроль якості продукції, екологічний нагляд, а також прогнозування та аналітику розвитку АПК.

До основних аспектів інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в АПК належать: 1. Законодавче забезпечення збору, обробки та використання інформації у сфері агропромислового виробництва; 2. Нормативно-правове регулювання інформаційної безпеки, включаючи захист персональних даних, комерційної таємниці, державних інформаційних ресурсів; 3. Гарантування доступу до публічної інформації, необхідної для прийняття ефективних управлінських рішень; 4. Створення умов для цифровізації АПК та впровадження автоматизованих систем управління [1, с. 55].

Таким чином, інформаційно-правове регулювання управлінської діяльності в АПК є комплексною правовою категорією, що визначає нормативні рамки використання інформації в АПК, сприяє налагодженню комунікації між державними органами та бізнесом, а також створює умови для розвитку цифрового управління.

У свою чергу, основні аспекти інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в АПК визначаються його міжгалузевим характером та багаторівневістю правових норм. Таке регулювання включає положення таких галузей права, як: 1. Адміністративне право, що визначає компетенцію державних органів у сфері інформаційного забезпечення АПК, порядок ведення інформаційних реєстрів та процедури надання доступу до публічної інформації; 2. Інформаційне право, яке регулює механізми захисту інформації, права суб'єктів господарювання на доступ до аграрних інформаційних ресурсів та використання великих даних (Big Data) в АПК; 3. Цифрове право, що регламентує функціонування електронного документообігу, електронних реєстрів та інформаційних платформ для управління АПК; 4. Міжнародне право, яке охоплює положення міжнародних угод, директив ЄС та норм Світової організації торгівлі (WTO), що регулюють обмін інформацією в АПК та захист прав аграрних підприємств [2, с. 50].

Крім цього, на нашу думку до цього переліку необхідно додати: 1. Податкове право – яке визначає особливості оподаткування в АПК, зокрема електронного адміністрування податків, звітності та податкового контролю, які створюються з використанням цифрових технологій; 2. Фінансове право – яке регламентує механізми державного фінансування та кредитування АПК, електронні розрахунки, бюджетну підтримку АПК та моніторинг використання цільових коштів через цифрові системи; 3. Адміністративний процес – зокрема адміністративне судочинство, що забезпечує розгляд справ щодо оскарження рішень органів державної влади у сфері інформаційного регулювання АПК, податкових спорів, утримання прав аграрних підприємств на доступ до інформації та цифрових платформ.

Податкове, фінансове право та адміністративне судочинство є невід'ємними складовими інформаційно-правового регулювання АПК. Вони забезпечують прозоре фінансування АПК, доступ до податкових пільг, захист прав аграрних суб'єктів та ефективний механізм вирішення спорів із державними органами.

Таким чином, інформаційно-правове регулювання управлінської діяльності в АПК є багаторівневим явищем, що охоплює національні та міжнародні аспекти правового регулювання інформаційних відносин у цій сфері. Його розвиток і вдосконалення сприятимуть підвищенню ефективності управління АПК, забезпеченню інформаційної безпеки та прискоренню процесів цифровізації в АПК.

Управлінська діяльність в АПК пов'язана з обробкою значного обсягу персональних даних, які є невід'ємною складовою інформаційного забезпечення аграрного сектору. До основних категорій таких даних належать відомості про працівників аграрних підприємств, що містять інформацію про трудові відносини, кваліфікаційний рівень, заробітну плату, умови праці та соціальні гарантії. Також у сфері АПК використовуються дані контрагентів, зокрема фізичних осіб-підприємців, фермерів, постачальників, споживачів продукції та інших учасників ринку. Окрему групу становлять дані членів кооперативів та асоціацій, які включають відомості про їхню участь у спільних проектах, фінансові внески, розподіл прибутку та інші аспекти кооперативної діяльності. Обробка цих персональних даних має здійснюватися відповідно до чинного законодавства України, зокрема на підставі згоди суб'єкта персональних даних або інших правових підстав, визначених статтею 11 Закону України «Про захист персональних даних» [3].

Особливістю управління в АПК є його багатофункціональність, що включає державне регулювання, діяльність органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання та міжнародні інформаційні обміни. АПК України складається з трьох основних взаємопов'язаних сфер: 1. Виробництво засобів виробництва для сільського господарства та його виробничо-технічне забезпечення – включає тракторне і сільськогосподарське машинобудування, виробництво мінеральних добрив, капітальне будівництво в АПК тощо; 2. Безпосередньо сільське господарство – охоплює рослинництво та тваринництво, виробництво сільськогосподарської продукції; 3. Галузі, що забезпечують заготівлю, транспортування, переробку сільськогосподарської продукції та доведення її до споживача – включає харчову, переробну промисловість, логістику та торгівлю продовольчими товарами.

Варто відзначити, що АПК України є складною системою, що об'єднує різні сфери економічної діяльності. Його структура включає такі ключові складові:

1. Сільськогосподарське виробництво – є базовим елементом АПК і поділяється на дві основні галузі: а) Рослинництво – вирощування зернових, технічних, овочевих, кормових та плодово-ягідних культур. Основними культурами в Україні є пшениця, кукурудза, соняшник, соя, ячмінь, ріпак, цукровий буряк та картопля. Важливими факторами розвитку рослинництва є державне регулювання землекористування, впровадження новітніх агротехнологій, забезпечення якісним насінним матеріалом та захист сільськогосподарських рослин; б) Тваринництво – вирощування великої рогатої худоби, свинарство, птахівництво, вівчарство, рибництво та бджільництво. Основні напрями державного регулювання у тваринництві стосуються підвищення ветеринарного контролю, продуктивності, покращення племінної роботи та забезпечення належних умов утримання тварин. Діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва регулюється численними законами України, зокрема: Законом України «Про державну підтримку сільського господарства», Законом України «Про розчин і садивний матеріал», Законом України «Про племінну справу у тваринництві».

2. Переробна промисловість – агропромислова переробка є невід'ємною складовою АПК і охоплює виробництво харчових продуктів, біопалива, кормів та іншої продукції сільськогосподарського виробництва. Основними напрямками діяльності переробної галузі є: а) Зернопереробна промисловість – виробництво борошна, круп, комбікормів; б) М'ясопереробна та молочна промисловість – виготовлення м'ясних і молочних продуктів, ковбаси, сирів тощо; в) Олійно-жирова промисловість – виробництво соняшникової, ріпакової та соєвої олії; г) Цукрова промисловість – переробка цукрового буряка для виробництва цукру; д) Виноробство та спиртова галузь – виготовлення вина, коньяку, спирту, лікеро-горілчаних виробів. Законодавство, що регулює агропромислову переробку: Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів», Закон України «Про виноград та виноградне вино», Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні».

3. Логістика та інфраструктура АПК – ефективність агропромислового виробництва значною мірою залежить від розвиненої інфраструктури, яка включає: а) елеватори та зерносховища; б) транспортні перевезення (залізничні, автомобільні, річкові та морські); в) експортні термінали; г) логістичні центри. Регулювання логістики здійснюється відповідно до: Закону України «Про залізничний транспорт», Закону України «Про автомобільний транспорт», Закону України «Про транспортно-експедиторську діяльність».

4. Фінансово-кредитна система та інвестиції в АПК – фінансове забезпечення є основним чинником розвитку агропромислового комплексу. Основні джерела фінансування: а) державні програми підтримки; б) кредити для аграріїв; в) міжнародні інвестиції; г) гранти та субсидії. Основні нормативно-правові акти: Закон України «Про державну підтримку сільського господарства», Закон України «Про фермерське господарство».

5. Науково-інноваційна діяльність в АПК – важливим напрямком розвитку АПК є впровадження інноваційних технологій, зокрема: а) цифровізація АПК (GPS-моніторинг, дрони, сенсори); б) біотехнологій у сільському господарстві; в) розробки стійких до посухи сортів рослин. Регулювання виконання відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Отже, АПК України є багатокомпонентною системою, яка об'єднує виробництво, переробку, логістику, фінансові та інноваційні процеси. Його подальший розвиток потребує активного впровадження сучасних технологій, адаптації до міжнародних стандартів та ефективного державного регулювання.

У свою чергу, що стосується інформаційно-правове регулювання АПК України, то на нашу думку воно успішно виконує ключову роль у забезпеченні його ефективного функціонування, гармонізації відносин між державою, виробниками, переробниками, логістичними структурами та споживачами. В сучасних умовах цифрової трансформації економіки АПК дедалі більше інтегрується в електронні системи управління, моніторингу, звітності та контролю. Інформаційно-правове регулювання охоплює правові аспекти ведення аграрного бізнесу, державної підтримки, земельного кадастру, аграрної статистики, наукових досліджень, впровадження цифрових технологій та підтримки екологічних стандартів.

Основні напрями інформаційно-правового регулювання основних складових АПК включають:

1. Інформаційно-правове регулювання сільськогосподарського виробництва – сільськогосподарське виробництво є основою АПК, що включає рослинництво та тваринництво. Ефективне функціонування цієї сфери значною мірою залежить від систем нормативно-правового регулювання, державної підтримки та впровадження сучасних інформаційних технологій для контролю,

моніторингу та управління аграрною діяльністю. Інформаційно-правове регулювання сільськогосподарського виробництва охоплює: а) Законодавче регулювання земельних відносин, аграрного виробництва та держпідтримки; б) Формування державних реєстрів та кадастрових систем; в) Цифровізацію та автоматизацію управління АПК; г) Систему аграрного моніторингу та аналітики; д) Інформаційне забезпечення аграрної науки, освіти та дорадчих служб.

Для забезпечення прозорості та ефективності управління аграрною сферою в Україні створено низку цифрових реєстрів та інформаційних систем: а) Державний земельний кадастр – офіційна база даних про земельні ділянки, їх власність, кадастрові номери, правовий статус; б) Єдиний державний реєстр тварин – містить інформацію про реєстрацію, переміщення, карантинні заходи щодо поголів'я худоби; в) Електронний аграрний реєстр – цифрова система обліку фермерських господарств, що дозволяє агровиробникам отримувати державну підтримку; г) Державний реєстр сортів рослин, придатних для розмноження в Україні – забезпечує контроль якості рослинного та посадкового матеріалу.

Крім того варто відзначити, що сучасне сільське господарство неможливо без використання цифрових технологій, які можуть підвищити ефективність виробництва, мінімізувати ризики та забезпечити точний контроль за посівами та поголів'ям худоби. Основні напрями цифровізації АПК: а) Точне землеробство – використання супутникового моніторингу, дронів, GPS-навігації для оптимізації посівів та внесення добрив; б) Автоматизовані системи управління тваринництвом – датчики контролю стану тварин, цифрові платформи ветеринарного моніторингу; в) Big Data та штучний інтелект у сільському господарстві – аналіз метеоданих, прогнозування врожайності, автоматизоване управління агропідприємствами.

2. Інформаційно-правове регулювання переробної промисловості – переробна промисловість є важливою складовою агропромислового комплексу, що забезпечує збереження, переробку, транспортування та реалізацію сільськогосподарської продукції. Інформаційно-правове регулювання переробної промисловості охоплює: а) Законодавче регулювання виробництва харчових продуктів та їх безпечності; б) Державний контроль та сертифікацію продукції; в) Системи простежуваності та цифрового моніторингу виробництва; г) Розвиток інноваційних технологій у харчовій промисловості .

У сфері переробної промисловості активно використовуються цифрові системи моніторингу та сертифікації продукції: а) Національна система простежуваності продукції – електронна база даних, що дозволяє контролювати вихід продукції «від поля до столу»; б) Система HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) – автоматизована система контролю ризиків при виробництві харчових продуктів; в) Єдиний державний реєстр виробників харчової продукції – містить інформацію про сертифіковані підприємства.

Переробна промисловість активно впроваджує сучасні технології, зокрема: а) автоматизовані системи контролю якості (датчики, роботизовані лабораторії, AI-аналітика); б) блокчейн для забезпечення прозорості виробничого ланцюга; в) Інтернет речей (IoT) у харчовій промисловості – датчики контролю температури, вологості, зберігання продукції.

3. Інформаційно-правове регулювання логістики та фінансування АПК - логістика та фінансування агропромислового комплексу (АПК) є критично складовими, що забезпечують ефективний рух сільськогосподарської продукції від виробника до споживача та фінансову підтримку АПК. Інформаційно-правове регулювання в цій сфері охоплює організацію перевезення, зберігання та транспортування продукції, а також механізми фінансування, кредитування, інвестування та страхування аграрної діяльності.

В Україні впроваджено низку цифрових платформ, які забезпечують ефективний контроль та управління логістичними процесами: а) Автоматизована система моніторингу вантажоперевезень – забезпечує відстеження руху агропромислової продукції залізничним, автомобільним та морським транспортом; б) Електронний реєстр елеваторних комплексів – містить інформацію про місце зберігання зерна, дозволяє контролювати облік запасів; в) Національна система простежуваності продукції – дозволяє визначати походження сільськогосподарських товарів та контролювати їх якість на всіх етапах логістичного ланцюга; г) Єдина автоматизована система митного оформлення «Єдине вікно» – цифрова платформа для спрощення митних процедур і прискорення експорту агропромислової продукції.

У свою чергу ефективне фінансування агропромислового комплексу є запорукою його стабільного розвитку. Україна активно впроваджує електронні системи для забезпечення прозорості фі-

нансових операцій: а) Державний аграрний реєстр – електронна система обліку аграріїв, що дозволяє підтримувати державну підтримку в автоматизованому режимі; б) Система електронного кредитування фермерів – цифрова платформа, що забезпечує доступ до банківських кредитів; в) Єдина база даних сільськогосподарських субсидій – онлайн-ресурс, який забезпечує прозорість розподілу бюджетних коштів.

Крім того, сучасні технології дозволяють розширити можливості фінансування АПК: а) Блокчейн для аграрних контрактів – забезпечує прозорість фінансових операцій між виробниками, трейдерами та банками; б) Краудфандинг та аграрні кооперативи – альтернативні механізми фінансування, які дозволяють об'єднувати витрати для реалізації аграрних проєктів; в) FinTech-рішення для страхування аграріїв – автоматизовані послуги страхування врожаїв, що виконують конкурентні дані та аналітику погоди.

У свою чергу що стосується саме правових складових інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в АПК, то до їх числа можна віднести комплекс правових норм, що визначають порядок використання, обробки, зберігання та поширення інформації у сфері аграрного управління. Основною метою такого регулювання є створення ефективного механізму забезпечення доступу до інформації, захисту інформаційних ресурсів і забезпечення інформаційної безпеки в АПК. До ключових правових складових цього регулювання належать:

1. Конституційно-правові засади - Конституція України закріплює основні принципи правового регулювання інформаційних відносин, що створюють основу для функціонування відкритих державних інформаційних систем у сфері АПК, зокрема: а) Стаття 34 гарантує право на доступ до інформації, її поширення та використання, що має важливе значення для функціонування відкритих державних інформаційних систем в АПК; б) Стаття 41 визначає право власності на землю та природні ресурси, що є ключовим аспектом правового регулювання земельної інформації в АПК; в) Стаття 50 забезпечує право кожного на доступ до екологічної інформації, включаючи дані про стан земельних ресурсів та вплив аграрної діяльності на довкілля. Таким чином, конституційно-правові норми становлять фундамент правового регулювання інформаційних процесів в АПК;

2. Законодавчі акти України – регулювання інформаційних відносин в агропромисловому комплексі здійснюється через низку законодавчих актів, які запускають правові механізми управління інформаційними ресурсами ,а саме такі, як: а) Закон України «Про інформацію» (1992) – регламентує загальні принципи правового регулювання інформаційних відносин, визначення правових режимів інформації (відкритої, конфіденційної, службової тощо); б) Закон України «Про доступ до публічної інформації» (2011) – забезпечує відкритість інформаційних ресурсів держави, включаючи аграрну статистику, земельний кадастр та екологічні дані; в) Закон України «Про захист персональних даних» (2010) – встановлює правові вимоги щодо обробки персональних даних агровиробників, що особливо важливо для функціонування електронних реєстрів в АПК.

3. Спеціальне законодавство у сфері АПК – окремі нормативно-правові акти регулюють специфічні аспекти інформаційних відносин у АПК, зокрема: а) Закон України «Про державну підтримку сільського господарства» – передбачає створення інформаційної системи моніторингу аграрного та забезпечення прозорості ринку державних дотацій; б) Закон України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» – регулює використання геоінформаційних систем для управління земельними ресурсами, моніторингу обґрунтувань і прогнозування врожаїв; в) Закон України «Про Державний аграрний реєстр» – встановлює правові основи функціонування Державного аграрного реєстру (ДАР), який є ключовим інструментом управління агропідприємствами.

4. Підзаконні нормативні акти, наприклад: а) Постанова Кабінету Міністрів України № 847 (2018) – визначення порядку ведення Державного аграрного реєстру; б) Накази Міністерства аграрної політики та продовольства – регулюють реєстрацію сільськогосподарської техніки, облік земельних ділянок та інші питання інформаційного забезпечення АПК [4, с. 135].

У свою чергу варто наголосити на важливості правових механізмів інформаційного регулювання в АПК України, які включають:

1. Інформаційне забезпечення управлінських рішень – для ухвалення ефективних управлінських рішень необхідно забезпечити доступ до достовірної та актуальної інформації. Це досягається шляхом розробки та підтримки державних інформаційних систем, зокрема Державного аграрного реєстру, що містить відомості про суб'єктів аграрного ринку, їхню діяльність і наявні ресурси [5].

2. Регулювання інформаційних відносин між суб'єктами АПК - законодавство України визначає права та обов'язки учасників інформаційних відносин в АПК, порядок обміну інформацією між ними, а також відповідальність за порушення інформаційних прав. Зокрема, Закон України «Про інформацію» регламентує надання та отримання інформації, її захист і відповідальність за правопорушення у сфері інформаційних відносин [6].

3. Захист інформації та персональних даних - оскільки управлінські процеси в АПК передбачають обробку значних обсягів інформації, включаючи персональні дані, важливим аспектом є їхній правовий захист. Закон України «Про захист персональних даних» регулює порядок обробки таких даних, встановлює права суб'єктів персональних даних та обов'язки володільців інформаційних ресурсів [4].

4. Інформаційна безпека в АПК – з огляду на зростаючу залежність АПК від інформаційних технологій, питання інформаційної безпеки набувають стратегічного значення. В Україні питання інформаційної безпеки регулюються низкою нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [7]. Цей закон визначає правові та організаційні основи забезпечення кібербезпеки, включаючи захист критичної інформаційної інфраструктури, до якої належать і об'єкти АПК.

Для підвищення рівня інформаційної безпеки в АПК впроваджуються сучасні технологічні рішення, такі як системи захисту від несанкціонованого доступу, засоби шифрування даних та регулярний моніторинг інформаційних систем. Також важливим є проведення навчальних програм для працівників агропромислових підприємств щодо основ інформаційної безпеки та протидії кіберзагрозам.

Крім того, сучасне управління агропромисловим комплексом неможливе без впровадження цифрових платформ та інформаційних технологій, які забезпечують ефективний облік, аналіз і управління даними. Серед ключових систем, що використовуються в АПК, варто виокремити Єдиний державний реєстр тварин, який забезпечує облік та ідентифікацію сільськогосподарських тварин. Важливу роль відіграє також Державний земельний кадастр – автоматизована база даних, що містить інформацію про земельні ділянки та їх правовий статус. Для збору та аналізу інвестиційних проєктів у АПК використовується інформаційно-аналітична система «АгроІнвест». Крім того, ключовим інструментом для управління взаємодією між аграріями та державними органами є Державний аграрний реєстр (ДАР), який сприяє оптимізації процесів у сільському господарстві [8, с. 101].

У свою чергу, варто наголосити, що держава відіграє ключову роль у формуванні інформаційної інфраструктури АПК, забезпечуючи створення та підтримку інформаційних систем, баз даних і механізмів доступу до них для учасників аграрного ринку. Важливими напрямами державного регулювання є впровадження електронних реєстрів земельних ділянок, що сприяє прозорості та ефективному обліку земельних ресурсів, а також створення систем моніторингу посівів і прогнозування врожайності для аналітичної підтримки управлінських рішень. Крім того, автоматизовані платформи обліку та контролю аграрної продукції підвищують ефективність державного управління галуззю.

Разом із розвитком цифрових технологій актуальним стає питання захисту інформаційних ресурсів АПК від несанкціонованого доступу та кібератак. В Україні ці аспекти регулюються Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який визначає правові та організаційні механізми захисту інформаційних систем, зокрема в АПК. Аграрні підприємства зобов'язані впроваджувати сучасні засоби захисту інформаційних систем, включаючи системи шифрування, багаторівневу аутентифікацію та аудит доступу, а також періодично проводити аудит кібербезпеки для виявлення вразливостей і запобігання можливим загрозам. Додатково важливим аспектом є навчання персоналу щодо правил безпечного використання інформаційних технологій, що дозволяє мінімізувати ризики витоку або викрадення даних.

Також варто відзначити, що державна політика у сфері цифровізації управлінської діяльності АПК охоплює кілька ключових напрямів: 1. Розвиток цифрової інфраструктури - для забезпечення ефективного впровадження цифрових технологій необхідно створити відповідну інфраструктуру, яка включає: а) розширення доступу до високошвидкісного інтернету в сільській місцевості. Це дозволить аграрним підприємствам використовувати сучасні інформаційні системи та технології для управління виробничими процесами; б) впровадження систем точного землеробства. Використання GPS-технологій, датчиків та дронів для моніторингу стану посівів і оптимізації

використання ресурсів; 2. Створення та впровадження цифрових платформ - держава сприяє розробці та впровадженню цифрових платформ, які забезпечують: а) електронний документообіг між учасниками аграрного ринку та державними органами, що спрощує адміністративні процедури та зменшує бюрократичні перепони; б) інформаційні системи для відстеження походження та якості продукції. Це підвищує прозорість ринку та довіру споживачів до української аграрної продукції; 3. Підготовка кадрів та підвищення цифрової грамотності - успішна цифровізація неможлива без кваліфікованих фахівців. Державна політика передбачає: а) розробку освітніх програм для підготовки спеціалістів у галузі аграрних наук з акцентом на інформаційні технології; б) проведення тренінгів та семінарів для підвищення цифрової грамотності працівників агропромислового комплексу; 4. Фінансова підтримка та стимулювання інновацій – для заохочення впровадження цифрових технологій держава надає: а) гранти та пільгові кредити для аграрних підприємств, які інвестують у цифровізацію своїх виробничих та управлінських процесів; б) податкові пільги для компаній, що розробляють та впроваджують інноваційні рішення в АПК [9, с. 115].

Також варто відзначити, що у сучасних умовах цифрової трансформації впровадження електронного урядування та використання цифрових платформ стають ключовими елементами інформаційно-правового регулювання управлінської діяльності в АПК. Це сприяє підвищенню ефективності управління, прозорості процесів та інтеграції України у світовий цифровий простір.

Електронне урядування (е-урядування) передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для надання державних послуг, забезпечення ефективної взаємодії між державними органами, громадянами та бізнесом. У контексті АПК це означає цифровізацію управлінських процесів, що охоплюють: 1. розробку та впровадження електронних сервісів для аграріїв, які спрощують доступ до державних послуг, інформації про програми підтримки, ліцензування та сертифікації; 2. створення інтегрованих інформаційних систем для обміну даними між різними державними органами та аграрними підприємствами, що забезпечує оперативність та точність управлінських рішень; 3. забезпечення прозорості та підзвітності у сфері державного управління АПК через публічний доступ до інформації про розподіл ресурсів, результати перевірок та інші аспекти діяльності.

Впровадження е-урядування в АПК України регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема: 1. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: визначає стратегічні напрями та завдання впровадження е-урядування, включаючи АПК; 2. План заходів з реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні: передбачає конкретні кроки щодо впровадження електронних сервісів та порталів для забезпечення прийняття управлінських рішень та спільної роботи державних органів [10].

Цифрові платформи є інструментами, що об’єднують різноманітні сервіси та дані, забезпечуючи інтеграцію інформаційних потоків та автоматизацію процесів. У сфері АПК такі платформи сприяють: 1. Оптимізації виробничих процесів: використання цифрових технологій дозволяє аграріям швидко збирати та аналізувати інформацію, що забезпечує прийняття ефективних рішень; 2. Підвищенню врожайності та якості продукції: застосування інноваційних рішень, таких як дрони для моніторингу полів, системи точного землеробства та автоматизовані системи управління, дозволяє оптимізувати використання ресурсів та покращити результати виробництва; 3. Розширенню ринків збуту: цифрові платформи надають можливість аграріям безпосередньо взаємодіяти з покупцями, знаходити нові ринки та розширювати експортні можливості [11, с. 356].

Прикладом цифрової платформи в АПК є Державний аграрний реєстр (ДАР) – централізована система обліку суб’єктів аграрного ринку, що містить дані про земельні ресурси, посівні площі та інші важливі показники. Реєстр сприяє: а) ефективному плануванню та управлінню АПК; б) оптимальному розподілу державної підтримки серед аграрних підприємств; в) контролю за використанням ресурсів для забезпечення раціонального ведення сільськогосподарської діяльності.

Воєнні дії на території України створюють значні виклики для АПК. Руйнування інфраструктури, мінування сільськогосподарських угідь, загроза життю працівників та логістичні обмеження ускладнюють ведення аграрного бізнесу. У відповідь на ці виклики держава впроваджує низку нормативно-правових актів, спрямованих на адаптацію АПК до умов воєнного стану.

Одним із ключових нормативних актів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» № 2145-IX від 24 березня 2022 року. Основні положення цього закону передбачають автоматичне понов-

лення договорів оренди земель сільськогосподарського призначення на один рік без необхідності волевиявлення сторін та без внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав. Крім того, запроваджено спрощену процедуру оренди земель державної та комунальної власності строком до одного року, що дозволяє оперативно залучати сільськогосподарські угіддя до використання, сприяючи стабільному функціонуванню АПК в умовах кризової ситуації [12].

Крім того, у січні 2023 року Верховна Рада України прийняла за основу законопроєкти № 8298 та № 8299, які передбачають додаткову підтримку бізнесу під час воєнного стану. Зокрема, пропонується звільнення від оподаткування платників єдиного податку 4 групи за земельні ділянки, розташовані на територіях, де ведуться бойові дії або які є тимчасово окупованими. Це сприятиме зменшенню фінансового навантаження на аграріїв у постраждалих регіонах [13].

Відповідно до Конституції України, в умовах воєнного стану можуть бути обмежені окремі конституційні права і свободи громадян, зокрема право на вільне збирання, зберігання, використання та поширення інформації. Це зумовлено необхідністю захисту національної безпеки та територіальної цілісності держави. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» надає військовому командуванню разом із військовими адміністраціями повноваження встановлювати особливий режим у сфері інформації. Зокрема, це може включати обмеження доступу до певних видів даних, які можуть бути використані ворогом для дестабілізації економіки та безпеки країни, а також заборону поширення інформації про переміщення або розміщення Збройних Сил України та інших військових формувань. Порушення таких заборон передбачає відповідальність згідно з кримінальним законодавством [14].

У зв'язку з воєнними ризиками Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба) запровадила обмеження доступу до низки інформаційних ресурсів. Зокрема, було закрито доступ до державних реєстрів та інформації про посадових осіб, оскільки такі дані можуть бути використані для здійснення кібератак або створення фізичних загроз. Крім того, обмежено доступ до офіційних переліків та планів робіт, що регулюють діяльність у сфері безпечності харчових продуктів, задля запобігання потенційним загрозам і недопущення дестабілізації продовольчої безпеки країни [15].

Крім того, право на доступ до інформації в умовах воєнного стану може підлягати обмеженням для захисту інтересів національної безпеки та територіальної цілісності держави. Наприклад, існує пряма заборона щодо поширення інформації про переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших військових формувань, оскільки за такі дії встановлено кримінальну відповідальність [16].

Для забезпечення продовольчої безпеки та стабільності економіки впроваджено низку заходів, спрямованих на підтримку АПК. Зокрема, було запроваджено обмеження експорту сільськогосподарської продукції, що передбачає ліцензування або повну заборону на вивезення окремих видів товарів. Так, Постанова Кабінету Міністрів України від 5 березня 2022 року № 207 встановила заборону на експорт певних сільськогосподарських продуктів [17]. Окрім того, передбачена фінансова підтримка аграріїв у вигляді пільг і компенсацій для виробників, які зазнали збитків унаслідок воєнних дій. Додатково було спрощено процедури державного регулювання, що дозволяє зменшити бюрократичні бар'єри та прискорити ухвалення необхідних рішень в умовах воєнного стану.

Обмеження доступу до аграрної інформації в умовах воєнного стану, хоча й обґрунтовані міркуваннями безпеки, проте можуть призводити до низки ризиків:

1. Ускладнення управлінських процесів: відсутність доступу до актуальних даних може перешкоджати прийняттю своєчасних та обґрунтованих рішень у сфері аграрного виробництва та постачання; 2. Порушення логістичних ланцюгів: недостатня інформація про стан посівів, врожайність та запаси може призвести до збоїв у постачанні продовольства, що особливо критично в умовах кризових ситуацій; 3. Зниження довіри громадськості: обмеження доступу до інформації може викликати недовіру серед населення та суб'єктів господарювання, що негативно впливає на соціальну стабільність; 4. Підвищення корупційних ризиків: непрозорість у розподілі ресурсів та наданні державної підтримки може створювати сприятливі умови для корупційних дій [18, с. 22].

Для мінімізації негативних наслідків обмеження доступу до аграрної інформації в умовах воєнного стану необхідно забезпечити баланс між вимогами безпеки та потребою в прозорості. Рекомендації включають: 1. Чітке визначення категорій інформації: розмежування даних, доступ до яких може бути обмежений з міркувань безпеки, та інформації, яка є критичною для забез-

печення ефективного функціонування АПК; 2. Впровадження механізмів контрольованого доступу: надання доступу до чутливої інформації лише уповноваженим особам або організаціям з відповідними засобами захисту даних; 3. Розробка тимчасових регламентів: встановлення чітких строків та умов обмеження доступу до інформації з можливістю їх перегляду залежно від змін у безпековій ситуації; 4. Підвищення інформаційної грамотності: навчання працівників АПК та державних службовців щодо правильного поводження з інформацією в умовах кризових ситуацій. 5. Забезпечення альтернативних каналів комунікації: створення резервних систем обміну інформацією для забезпечення безперервності управлінських процесів навіть за умов обмеженого доступу до основних джерел даних.

Крім того, для забезпечення ефективного функціонування агропромислового комплексу в умовах санкцій та воєнних ризиків необхідно вжити низку заходів, спрямованих на підвищення стійкості агробізнесу, зменшення залежності від зовнішніх ризиків та вдосконалення інформаційно-правового регулювання, на нашу думку таким заходами є:

1. Диверсифікація ринків збуту – це а) розширення географії експорту аграрної продукції для зменшення залежності від країн, які потрапили під санкції. Активна співпраця з ЄС, країнами Близького Сходу, Африки та Азії може сприяти збереженню та зростанню експорту; б) розвиток внутрішнього ринку: стимулювання споживання вітчизняної продукції через державні програми підтримки та субсидіювання переробної промисловості; в) використання альтернативних транспортних маршрутів для експорту зернових та іншої продукції (наприклад, через морські порти ЄС, альтернативні залізничні коридори та нові логістичні маршрути).

2. Впровадження сучасних технологій та цифровізація АПК – це а) розвиток Державного аграрного реєстру (ДАР) для забезпечення оперативного доступу до аграрних даних і швидкого надання державної підтримки; б) застосування блокчейн-технологій для підвищення прозорості земельного кадастру та ведення реєстрів сільськогосподарських підприємств; в) автоматизація аграрного виробництва: використання дронів, штучного інтелекту та сенсорних технологій для зменшення залежності від людського фактора та оптимізації виробництва; г) захист державних аграрних баз даних відповідно до міжнародних стандартів кібербезпеки (ISO/IEC 27001).

3. Покращення законодавчого регулювання санкційної політики в АПК – це а) розробка чітких критеріїв запровадження та скасування санкцій для зменшення правової невизначеності та створення передбачуваного бізнес-середовища; б) адаптація українського законодавства до стандартів ЄС у сфері економічних обмежень та санкцій, зокрема Регламенту (ЄС) № 269/2014 щодо обмежувальних заходів [19]; в) створення механізмів компенсації для підприємств, які постраждали від санкцій або воєнних дій, у тому числі шляхом надання податкових пільг, державних грантів та доступних кредитних програм.

4. Забезпечення стабільності інформаційно-правового регулювання – це а) гармонізація законодавства про доступ до аграрної інформації з урахуванням особливостей воєнного стану та кризових ситуацій; б) визначення категорій інформації, що підлягає обмеженню, та чітке встановлення критеріїв, за якими вона може бути відкритою або конфіденційною; в) розробка механізмів захисту критичної аграрної інформації та впровадження санкцій за незаконне розголошення конфіденційних даних; г) запровадження альтернативних інформаційних каналів (наприклад, резервні платформи для обміну даними у разі відключення основних державних баз) [20, с. 15].

Висновки. Розвиток агропромислового комплексу (АПК) України в сучасних умовах вимагає ефективного інформаційно-правового регулювання, яке забезпечує прозорість управлінських процесів, доступність та достовірність аграрної інформації, контроль за земельними ресурсами, функціонування переробної промисловості, логістику, фінансування та державну підтримку АПК. Однак на сьогодні інформаційні процеси в АПК України за своїми складовими потребують суттєвого вдосконалення чинного законодавства. Існуюча нормативно-правова база не в повній мірі враховує новітні технології управління АПК, виклики глобалізації та необхідність цифрової трансформації інформаційного середовища.

Необхідні зміни мають охоплювати такі основні складові АПК:

1. Вдосконалення інформаційного забезпечення сільськогосподарського виробництва. Напрями вдосконалення: а) створення єдиної цифрової платформи моніторингу сільськогосподарського виробництва, яка міститиме дані щодо посівних площ, стану ґрунтів, кліматичних умов та врожайності; б) впровадження електронного кадастру агропідприємств для автоматизації збору статистичних даних про діяльність фермерських господарств; в) запровадження державної підтрим-

ки на впровадження технологій точного землеробства (GPS-моніторинг, дрони, сенсорні системи контролю стану ґрунтів, метеостанції); г) законодавче врегулювання обов'язкового використання електронного документообігу в сільському господарстві.

2. Вдосконалення інформаційного забезпечення переробної промисловості. Напрями вдосконалення: а) запровадження Національної системи простежуваності аграрної продукції, яка дозволить фіксувати походження та якість продукції на кожному етапі виробництва; б) вдосконалення законодавства щодо обов'язкової цифрової сертифікації продукції для забезпечення її відповідності міжнародним стандартам; в) створення єдиної електронної бази переробних підприємств із можливістю онлайн-моніторингу виробничих процесів; г) впровадження державних програм автоматизації та модернізації переробної промисловості через інвестиційні стимули та фінансову підтримку цифровізації.

3. Вдосконалення інформаційного забезпечення логістики та інфраструктури АПК. Напрями вдосконалення: а) створення Єдиної цифрової платформи логістики АПК, яка інтегруватиме інформацію про елеватори, склади, митні термінали та транспортні маршрути; б) запровадження автоматизованої системи електронного документообігу при експорті продукції для зменшення бюрократичних бар'єрів; в) запровадження GPS-моніторингу руху сільськогосподарських вантажів для контролю перевезень та зниження логістичних витрат; г) модернізація законодавства щодо розвитку цифрових сервісів у сфері аграрної логістики (смарт-контракти, блокчейн, електронні товарно-транспортні накладні).

4. Вдосконалення податкового та фінансового забезпечення інформаційних процесів АПК. Напрями вдосконалення: а) запровадження єдиної цифрової системи податкового адміністрування для АПК, що дозволить автоматизувати подачу звітності та адміністрування податкових пільг; б) запровадження електронної системи розподілу державних субсидій для прозорого розподілу коштів серед агровиробників; в) розширення програм пільгового кредитування аграрного бізнесу через цифрові платформи банківського обслуговування; г) запровадження аграрних страхових механізмів з використанням цифрових реєстрів для аналізу ризиків і автоматизації виплат компенсацій.

5. Вдосконалення адміністративного судочинства в сфері АПК. Напрями вдосконалення: а) запровадження спеціальних адміністративних процедур для вирішення аграрних спорів, зокрема щодо розподілу субсидій, податкових перевірок та ліцензій; б) впровадження системи онлайн-судочинства для аграрних підприємств, що дозволить фермерам дистанційно подавати позови та брати участь у судових процесах; в) створення спеціалізованих судових палат у адміністративних судах для розгляду справ, пов'язаних з АПК.

Таким чином, вдосконалення інформаційно-правового регулювання АПК України є нагальним завданням, яке потребує комплексного підходу та інтеграції сучасних цифрових технологій. Запровадження єдиних електронних реєстрів, автоматизації адміністративних процедур, цифрового документообігу, фінансових платформ та онлайн-судочинства сприятиме прозорості управління АПК, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства та його інтеграції у світовий економічний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іванова Г.С. Адміністративно-правове регулювання в агропромисловому комплексі України: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2020. 220 с.
2. Кормич Б.А., Федотов О.П., Аверочкіна Т.В. Правове регулювання інформаційної діяльності: навчально-методичний посібник. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. 150 с.
3. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI: станом на 18 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.
4. Ковальчук І.В. ІТ технології в аграрному секторі як запорука інноваційного розвитку в контексті процесів євроінтеграції України: правовий аспект // Удосконалення інформаційно-правового забезпечення сфери АПК та захисту прав суб'єктів агробізнесу: колективна монографія / за заг. ред. Я.П. Аргата. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. С. 132–161.
5. Державний аграрний реєстр. URL: https://www.dar.gov.ua/.

6. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.
7. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII: станом на 28 черв. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.
8. Пахомова А.О. Правові засади інноваційного розвитку АПК. Удосконалення інформаційно-правового забезпечення сфери АПК та захисту прав суб'єктів агробізнесу: колективна монографія / за заг. ред. Я.П. Аргата. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. С. 98–131.
9. Іванова Г.С. Інформаційно-правові засади діяльності сфери агропромислового комплексу України. *Юридичний бюлетень*. 2019. № 9. С. 112–118.
10. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 22.08.2018 № 617-р : станом на 17 верес. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-2018-р#Text.
11. Чуєнко В. Ефективність цифровізації в агропромисловому комплексі. Herald of Khmelnytskyi National University. Technical Sciences, 2023. 329(6), 354–357. URL: https://heraldts.khmnu.edu.ua/index.php/heraldts/article/view/429?utm_source=chatgpt.com.
12. Олександр Тищенко. Огляд законодавчих змін для агробізнесу під час війни / Think brave. Think brave. Останні новини бізнесу України. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/212091_oglyad-zakonodavchikh-zmn-dlya-agrobznesu-pd-chas-vyni?utm_source=chatgpt.com.
13. Вплив війни на стан аграрної галузі в Україні. URL: https://economics.org.ua/images/Analitika-agro-sector2023.pdf?utm_source=chatgpt.com.
14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: станом на 8 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
15. Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів – Обмежено доступ до інформації на час дії воєнного стану. URL: https://dpss.gov.ua/news/obmezheno-dostup-do-informaciyi-na-chas-diyi-voyennogo-stanu?utm_source=chatgpt.com.
16. Національне агентство України з питань державної служби – Актуальні запитання щодо розгляду запитів на публічну інформацію в умовах воєнного стану. URL: https://nads.gov.ua/dostup-do-publichnoyi-informaciyi/piat-aktualnykh-zapytan-shchodo-rozghliadu-zapytiv-na-publichnu-informatsiiu-v-umovakh-voiennoho-stanu?utm_source=chatgpt.com.
17. Про внесення змін у додатки 1 і 5 до постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1424: Постанова Каб. Міністрів України від 05.03.2022 № 207. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2022-п#Text.
18. Настіна О.І. Правове регулювання власності на землю та користування земельними ділянками в умовах правового режиму воєнного стану. Удосконалення інформаційно-правового забезпечення сфери АПК та захисту прав суб'єктів агробізнесу: колективна монографія / за заг. ред. Я.П. Аргата. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет, 2023. С. 4–39.
19. Regulation (EU) No 269/2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/269/oj/eng.
20. Правове регулювання господарської діяльності в умовах розбудови індустрії 4.0: колективна монографія / за заг. ред. О.П. Подцерковного. Київ: Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України, 2023. 320 с.

УДК 342.92
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.16

ЗАХОДИ ЗАОХОЧЕННЯ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ДЕРЖАВАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ялі А.І.,
студентка І курсу магістратури
факультету права та економічної безпеки
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Ялі А.І. Заходи заохочення, що застосовуються до державних службовців: законодавче регулювання у державах Східної Європи.

Стаття присвячена дослідженню законодавчого регулювання заходів заохочення, що застосовуються до державних службовців у державах Східної Європи. Проведено порівняльний аналіз законодавчих підходів до правового регулювання заходів заохочення державних службовців у Болгарії, Молдові, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині та Чехії. Актуальність дослідження зумовлена триваючою реформою державної служби в Україні, спрямованою на підвищення її ефективності та професіоналізму, а також євроінтеграційними прагненнями країни, що обумовлює необхідність вивчення досвіду європейських держав у цій сфері. У ході дослідження виявлено різноманіття підходів до класифікації та видів заохочень. Законодавство Болгарії обмежується нематеріальними формами заохочення (диплом, почесний знак). На противагу цьому, Румунія та Польща віддають перевагу матеріальним заохоченням (грошові премії та винагороди). Комбінований підхід, що передбачає застосування як матеріальних, так і нематеріальних заохочень, демонструють Чехія та Молдова. Законодавство Угорщини та Словаччини характеризується більш загальним регулюванням питань заохочення: профільні закони цих держав лише декларують можливість застосування заохочень, не конкретизуючи їхні види та порядок застосування. За результатами проведеного дослідження зроблено висновок про відсутність уніфікованого підходу до законодавчого регулювання заходів заохочення державних службовців у країнах Східної Європи. Спостерігаються відмінності у термінології, класифікації видів заохочень та ролі матеріальних і нематеріальних заохочень. В окремих державах питання заохочення врегульовані досить детально, в інших – мають загальний характер або взагалі не закріплені на рівні профільних законів про державну (цивільну, публічну) службу. У статті підкреслюється важливість врахування досвіду держав Східної Європи при вдосконаленні законодавства України у сфері державної служби, зокрема в частині заохочення. Аналіз підходів держав Східної Європи до законодавчого регулювання заохочення державних службовців може сприяти розробці більш ефективної системи заохочень, що враховуватиме специфіку державної служби в Україні.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, державні службовці, заходи заохочення, стимулювання, європейський досвід.

Yali A.I. Incentive measures applied to civil servants: legislative regulation in Eastern European States.

The article is devoted to the study of legislative regulation of incentive measures applied to civil servants in the countries of Eastern Europe. A comparative analysis is conducted of legislative approaches to the legal regulation of incentives for civil servants in Bulgaria, Moldova, Poland, Romania, Slovakia, Hungary, and the Czech Republic. The relevance of the research is determined by the ongoing reform of the civil service in Ukraine, aimed at enhancing its efficiency and professionalism, as well as the country's European integration aspirations, which necessitates the study of the experience of European countries in this area. The study reveals a variety of approaches to the classification and types of incentives. Bulgaria's legislation is limited to non-material forms of incentives (such as achievement certificates, badges of honour). In contrast, Romania and Poland prioritize material incentives (such as

monetary bonuses and awards). A combined approach, incorporating both material and non-material incentives, is observed in the Czech Republic and Moldova. The legislation of Hungary and Slovakia is characterized by more general regulation: the sectoral laws of these countries merely declare the possibility of applying incentives without specifying their types or procedures for implementation. The study concludes that there is no unified approach to the legislative regulation of civil service incentives across Eastern European states. Differences are observed in terminology, classification of incentive types, and the role of material and non-material forms of incentives. In some countries, incentive measures are regulated in detail, while in others, the relevant provisions are of a general nature or not enshrined at all at the level of specialized state (civil, public) service laws. The article emphasizes the importance of taking into account the experience of Eastern European countries in the process of improving Ukraine's legislation in the field of civil service, particularly with regard to incentives. An analysis of these approaches may contribute to the development of a more effective incentive system that reflects the specific characteristics of civil service in Ukraine.

Key words: public service, civil service, civil servants, incentive measures, motivation, European experience.

Постановка проблеми. В Україні триває реформа державної служби, спрямована на покращення її професіоналізму, ефективності, прозорості та підвищення довіри громадян до державних органів. Забезпечення ефективної роботи державних службовців є одним із ключових аспектів для належного функціонування державних інститутів і реалізації політики на всіх рівнях. Досягненню цієї мети сприяє застосування заходів заохочення державних службовців, які у комплексі з заходами дисциплінарної відповідальності забезпечують службову дисципліну в органах влади. В умовах реформування державної служби в Україні важливим є дослідження європейського досвіду правового забезпечення державної служби. Незважаючи на загальні тенденції реформ у сфері державної служби, існує необхідність детального аналізу заходів заохочення, що застосовуються до державних службовців у державах Східної Європи. Відповідне дослідження є актуальним, адже такі держави поділяють з Україною спосіб нормативно-правової регламентації заохочень, є близькими за соціальними, економічними, історичними та культурними особливостями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Заохочення державних службовців досліджувались багатьма вітчизняними вченими у галузі як адміністративного, так і трудового права. Так, варто відзначити праці Ю.П. Битяка, Л.Р. Білої-Тіунової, С.В. Ківалова, Т.О. Коломоєць, Д.А. Козачук, А.О. Колдашова, О.В. Кузьменко, Н.П. Матюхіної, О.М. Стеця, О.Г. Стрельченко, С.А. Федчишина, Є.Є. Чернецького та ін. Науковцями досліджувались загальна проблематика заохочення державних службовців, а також окремі питання, зокрема сутність заохочення, його підстави та види, місце в системі засобів забезпечення службової дисципліни у державній службі, заохочувальна процедура тощо. Проте майже поза увагою вітчизняних учених залишається зарубіжний досвід у сфері правового регулювання заходів заохочення, що застосовуються до державних службовців. З огляду на євроінтеграційні прагнення України, враховуючи набуття Україною статусу держави-кандидата на членство у ЄС, на детальний аналіз заслуговує досвід європейських держав у сфері законодавчого регулювання підстав заохочення державних службовців, зокрема досвід держав Східної Європи.

Мета дослідження полягає в проведенні аналізу законодавчого регулювання заходів заохочення, що застосовуються до державних службовців у державах Східної Європи.

Виклад основного матеріалу. Заохочення в державній службі – це важливий інструмент регулювання діяльності державного службовця, пов'язаний з публічним визнанням заслуг і виявленням громадських почестей державним службовцям за успішне виконання ними посадових обов'язків і досягнуті результати на державній службі [1, с. 162]. Заохочення є ключовим методом забезпечення службової дисципліни. Правовим засадам заохочення державних службовців в Україні присвячена ст. 53 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. Вона встановлює більш різноманітний перелік видів заохочень, ніж відповідне положення Закону України від 16.12.1993 р., що втратив чинність. Так, вона закріплює, що за бездоганну та ефективну державну службу, за особливі заслуги до державних службовців застосовують такі види заохочень:

1) оголошення подяки;

2) нагородження грамотою, почесною грамотою, іншими відомчими відзнаками державного органу;

3) дострокове присвоєння рангу в порядку, визначеному цим Законом;

4) представлення до нагородження урядовими відзнаками та відзначення урядовою нагородою (вітальний лист, подяка, почесна грамота);

5) представлення до відзначення державними нагородами [2].

У контексті подальшого вдосконалення законодавчого регулювання заходів заохочення державних службовців цікавим і цінним є зарубіжний досвід, в тому числі досвід держав Східної Європи, якому і присвячена ця стаття.

Законодавством Болгарії встановлюються лише нематеріальні заохочення державних службовців у формі відзнак. Так, ст. 88 Республіки Болгарія «Про державного службовця» від 16.06.1999 р. встановлює: «За зразкове виконання службових обов'язків державний службовець може бути нагороджений відзнаками наказом суб'єкта призначення або особи, передбаченої абз. 2 ст. 6, про що у відповідний спосіб оголошується суб'єктом призначення. Відзнаками є: диплом, срібний почесний знак відповідного адміністративного органу, золотий почесний знак відповідного адміністративного органу» [3].

Примітно, що в попередніх редакціях цього закону, законодавець передбачав також заходи заохочення фінансово-матеріального характеру у формі нагороди, вартість якої не могла перевищувати розміру основної заробітної плати державного службовця. При цьому орган призначення міг на свій розсуд одночасно нагородити і відзнакою, і матеріальною нагородою [4]. У чинній редакції закону від такого підходу відмовились, залишивши лише нематеріальні заходи заохочення.

Інший підхід застосував румунський законодавець, віддавши перевагу матеріальним заохоченням. У профільному Законі Румунії «Про статус державних службовців» від 08.12.1999 р. відсутні положення, присвячені заохоченню державних службовців [5]. Проте вартий уваги Закон «Про єдину оплату праці персоналу, що оплачується з державних коштів» від 28.06.2017 р., прийнятий в результаті тривалої реформи державного управління. Цей закон, серед іншого, встановлює систему оплати праці державних службовців. Також у ст. 26 «Нагороди та премії» він закріплює заходи заохочення, які можуть бути застосовані до державних службовців. Так, «розпорядники бюджетних коштів можуть щомісячно надавати премії за відмінні досягнення персоналу, який безпосередньо брав участь в отриманні особливих результатів у діяльності державних установ або органів влади […] за умови наявності коштів, затверджених бюджетом». Премії за відмінні досягнення можуть надаватися протягом року персоналу, який досяг або безпосередньо брав участь в отриманні особливих результатів у діяльності установи/органу державної влади або системи, до якої вона належить, брав участь у заходах особливого характеру, виконував роботи виняткового характеру або мав обсяг роботи, що значно перевищує оптимальний обсяг роботи, з урахуванням складності завдань та оцінки передбачених законом критеріїв [6].

Таким чином особливі заслуги державних службовців можуть бути відзначені на загальних підставах шляхом застосування до них матеріальних заохочень у вигляді премії. Хоча, як зазначають румунські вчені, застосування цього закону мало позитивний вплив на зростання доходів працівників бюджетної сфери, нематеріальні інструменти мотивації, які могли б використовувати керівники в державних установах, не були розвинені [7, с. 51].

Схожа ситуація спостерігається у Польщі, де заохочення державних службовців регулюються Законом Польщі «Про цивільну службу» від 21.11.2008 р. Так, у ст. 93 передбачена можливість призначення нагороди членам корпусу цивільної служби за особливі заслуги в праці [8]. До того ж нагорода призначається зі спеціально утвореного для цієї мети фонду нагород в цивільній службі. Фонд нагород, величиною 3% планованих особових винагород, залишається в розпорядженні генеральних директорів установ і може ними збільшуватися в межах наявних засобів на нагороди.

Привертає увагу та обставина, що держави обирають різні підходи стосовно видів заходів заохочення: одні віддають перевагу суто нематеріальним (моральним) заохоченням, інші – матеріальним. Проте існує і третя група – ті, які застосовують комбінований підхід, передбачаючи можливість застосування як матеріальних, так і нематеріальних заохочень.

Так, наприклад, Закон Чеської Республіки «Про державну службу» від 01.10.2014 р. передбачає, що службовий орган може надати державному службовцю винагороду за зразкове виконання службових обов'язків. Винагородою за зразкову службу є письмова похвала або матеріальний подарунок. Водночас встановлюється обмеження щодо останнього: «вартість матеріального подарунка не повинна перевищувати суму 5 000 чеських крон протягом календарного року». Службовий орган може надати державному службовцю грошову винагороду за значний вчинок з проявом

особистої відваги та мужності або надання допомоги у попередженні, ліквідації чи усуненні подій, під час яких виникає загроза майну, здоров'ю чи життю. Винагорода також може бути надана з нагоди особистого чи професійного ювілею, а також при першому припиненні державної служби після отримання інвалідної пенсії третього ступеня або при набутті права на пенсію за віком [9, § 86].

Варте уваги й законодавче регулювання заходів заохочення державних службовців у Молдові, яка, як і Україна, прагне до вступу в Європейський Союз. У Кодексі поведінки публічного службовця Республіки Молдова встановлюється: «Державного службовця стимулюють за ефективне виконання службових обов'язків, прояв ініціативи, за тривалу та бездоганну діяльність на державній службі». Заохочення державного службовця може здійснюватися у формі: a) премії; b) подяки; c) почесного звання. За особливі успіхи в діяльності, заслуги перед суспільством і державою, державний службовець може бути нагороджений державними відзнаками [10, ст. 40].

Примітно, що в законах про державну службу багатьох європейських держав взагалі відсутні норми, що закріплюють заохочення державних службовців, або ж такі норми мають загальний характер, лише декларуючи можливість застосування заохочення, не надаючи подальших роз'яснень щодо видів, процедурних аспектів тощо. Закон Угорщини «Про державних службовців» від 30.12.2011 р. встановлює: «За видатне виконання поставленого службового завдання або за тривале ефективне виконання своїх обов'язків державний службовець може отримати відзнаку або винагороду на основі оцінки його діяльності, у порядку, визначеному Урядом» [11, § 154].

Угорський законодавець не конкретизує яку форму може мати відзнака або винагорода ані в цьому Законі, ані в інших. З наведеного положення Закону випливає лише той висновок, що заохочення може бути застосоване у вигляді як матеріальних (винагорода), так і нематеріальних (відзнака) заходів.

Закон Словацької Республіки «Про державну службу та внесення змін до деяких законів» від 01.02.2017 р. закріплює можливість надання державному службовцю нагороди за заслуги під час рятувальних робіт при надзвичайних подіях. Така нагорода може бути у формі фінансової нагороди, матеріального подарунка або в іншій формі [12, § 152].

Висновки. За результатами проведеного аналізу можна констатувати, що у законодавстві про державну (цивільну, публічну) службу країн Східної Європи закріплюються заходи як нематеріального (морального), так і матеріального (грошового) заохочення. Законодавство Болгарії обмежується нематеріальними формами заохочення, тоді як Румунія та Польща віддають перевагу матеріальним заохоченням. У законодавстві Чехії та Молдови втілено комбінований підхід, який передбачає поєднання обох видів заходів заохочення. Таким чином державний службовець заохочується як шляхом офіційного публічного визнання його професійних заслуг, так і шляхом покращення його матеріального становища. Профільні закони Угорщини та Словаччини лише передбачають можливість застосування заохочень, не конкретизуючи їхні види та порядок застосування.

Законодавче регулювання заходів заохочення, що застосовуються до державних службовців у державах Східної Європи характеризується відсутністю єдиного підходу до врегулювання заохочень, відмінністю в термінології («заходи заохочення», «винагорода», «відзнака» тощо) та підходах до віднесення премії до переліків заходів заохочення державних службовців. В окремих країнах заохочення не закріплені на рівні законодавства взагалі.

При вдосконаленні законодавства України стосовно заохочень необхідно враховувати як позитивний, так і негативний зарубіжний досвід. Комплексний підхід сприятиме запозиченню найбільш ефективних практик та уникненню помилок в процесі законотворчості. Проведений аналіз може сприяти розробці більш ефективної та збалансованої системи заохочень, що враховуватиме специфіку державної служби України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воротний Д.В. Заходи адміністративного заохочення в державній службі: поняття, види. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2013. № 3. С. 160–165.
2. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII: станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 07.04.2025).
3. Act of 16 June 1999 on public servants of the Republic of Bulgaria. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=54135 (дата звернення: 29.03.2025).

4. Кірмач А.В., Тимощук В.П., Фігель М.В. та ін. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України: монографія / за заг. ред. В.П. Тимощука, А.М. Школика. Київ: Конус-Ю, 2007. С. 601–637.
5. Act No. 188 of December 8, 1999 on the status of civil servants of Romania. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/82411 (дата звернення: 07.04.2025).
6. Framework Law No. 153 of June 28, 2017 on the remuneration of personnel paid from public funds of Romania. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/190446. (дата звернення: 07.04.2025).
7. Profiroiu C.M., Andrei T., Dincă D. The effects of the implementation of Law no. 153/2017 on the unitary remuneration of personnel paid from public funds. *ADMINISTRATIE SI MANAGEMENT PUBLIC*. 2021. № 36. P. 49–66. URL: https://doi.org/10.24818/amp/2021.36-03 (дата звернення: 06.04.2025).
8. Act of 21 November 2008 on the Civil Service of Poland. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=93477 (дата звернення: 06.04.2025).
9. Act No. 234/2014 of 1st October 2014 on Civil Service of the Czech Republic. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=116557 (дата звернення: 29.03.2025).
10. Law No. 158 of 4.07.2008 on State Functions and the Status of Public Servants of the Republic of Moldova. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=81082 (дата звернення: 06.04.2025).
11. Act 199/2011 on Public Servants of the Republic of Hungary. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=99864 (дата звернення: 22.02.2025).
12. Act No. 55 of 1st February 2017 on the civil service and the amendment of some laws of the Slovak Republic. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=113676 (дата звернення: 29.03.2025).

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.17

ЛАТЕНТНІСТЬ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: ПРИЧИНИ ТА СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ

Авраменко С.М.,
адвокат, кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0001-9507-2565

Мельник А.Р.,
адвокат, доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0001-8613-1965

Авраменко С.М., Мельник А.Р. Латентність домашнього насильства: причини та способи подолання.

Домашнє насильство залишається однією з найбільш латентних форм злочинності в Україні, що обумовлено низкою соціальних, правових та економічних факторів. Незважаючи на прийняття низки законодавчих актів та ратифікацію Стамбульської Конвенції, спрямованих на запобігання та протидію домашньому насильству, значна кількість випадків продовжує залишатися поза увагою правоохоронних органів та суспільства. Латентність домашнього насильства зумовлена такими факторами, як правова необізнаність населення, соціальні стереотипи, фінансова залежність постраждалих, страх перед кривдником, недовіра до системи правосуддя, а також недостатня ефективність правоохоронних органів у боротьбі з цим явищем.

У статті досліджується взаємозв'язок між рівнем знання своїх прав і механізмів правового захисту та рівнем латентності домашнього насильства. У роботі розглядаються основні причини латентності домашнього насильства та запропоновані заходи щодо його подолання. Зокрема, підкреслюється важливість інформаційної та роз'яснювальної роботи серед населення, необхідність удосконалення механізмів звернення за допомогою, запровадження більш жорстких санкцій для кривдників, створення розгалуженої мережі кризових центрів та розширення програм соціальної адаптації для постраждалих. Окрему увагу приділено необхідності підвищення професіоналізму правоохоронних органів, впровадженню ефективних механізмів збору статистичних даних та посиленню міжвідомчої співпраці у сфері запобігання домашньому насильству.

Запропоновані у статті заходи спрямовані на зниження рівня латентності домашнього насильства, підвищення довіри до системи правосуддя та формування культури нульової толерантності до даного виду правопорушення. Реалізація цих ініціатив дозволить своєчасно виявляти та припиняти випадки насильства, забезпечуючи ефективний захист постраждалих і притягнення кривдників до відповідальності.

Зроблено висновки, що проблема латентності домашнього насильства в Україні залишається серйозним викликом для суспільства, оскільки значна частина випадків залишається невідомою для правоохоронних органів через низку факторів, таких як правову необізнаність, соціальні стереотипи, страх жертв перед кривдником і недовіру до поліції.

Ключові слова: домашнє насильство, сімейне насильство, правова культура особи, правова культура суспільства, деонтологія, культура поведінки з жертвою, вирок, жертва, кривдник, кримінальне правопорушення, юридичний документ, латентність.

Avramenko S.M., Melnyk A.R. Latency of domestic violence: causes and ways to overcome it.

Domestic violence remains one of the most latent forms of crime in Ukraine, which is due to a number of social, legal and economic factors. Despite the adoption of a number of legislative acts and the ratification of the Istanbul Convention aimed at preventing and combating domestic violence, a significant number of cases continue to remain unnoticed by law enforcement agencies and society. The latency of domestic violence is due to such factors as legal ignorance of the population, social stereotypes, financial dependence of victims, fear of the perpetrator, distrust of the justice system, as well as insufficient effectiveness of law enforcement agencies in combating this phenomenon.

The article examines the relationship between the level of knowledge of one's rights and legal protection mechanisms and the level of latency of domestic violence. The paper examines the main reasons for the latency of domestic violence and proposes measures to overcome it. In particular, it emphasizes the importance of information and explanatory work among the population, the need to improve mechanisms for seeking help, the introduction of stricter sanctions for perpetrators, the creation of an extensive network of crisis centers and the expansion of social adaptation programs for victims. Special attention is paid to the need to increase the professionalism of law enforcement agencies, the introduction of effective mechanisms for collecting statistical data and strengthening interdepartmental cooperation in the field of preventing domestic violence.

The measures proposed in the article are aimed at reducing the latency of domestic violence, increasing trust in the justice system, and creating a culture of zero tolerance for this type of offense. The implementation of these initiatives will allow for timely detection and cessation of cases of violence, ensuring effective protection of victims and bringing perpetrators to justice.

It was concluded that the problem of latency of domestic violence in Ukraine remains a serious challenge for society, as a significant part of cases remains unknown to law enforcement agencies due to a number of factors, such as legal ignorance, social stereotypes, victims' fear of the perpetrator, and distrust of the police.

Key words: domestic violence, family violence, legal culture of the individual, legal culture of society, deontology, culture of behavior with the victim, sentence, victim, offender, criminal offense, legal document, latency.

Постановка проблеми. Домашнє насильство є серйозною соціальною проблемою, що негативно впливає на життя мільйонів людей у всьому світі. Питання домашнього насильства залишається одним з найгостріших у сучасному українському суспільстві та в багатьох випадках залишається латентним через відсутність правової обізнаності жертв. У статті досліджується взаємозв'язок між рівнем знання своїх прав і механізмів правового захисту та рівнем латентності домашнього насильства. Розглядаються причини правової необізнаності, аналізується законодавство України в даній сфері, а також пропонується впровадження комплексного підходу до вирішення проблеми, що включає не лише вдосконалення законодавства, але й активізацію просвітницької діяльності, зміну суспільних уявлень про насильство в сім'ї та створення ефективних механізмів підтримки постраждалих.

Стан опрацювання цієї проблематики. Ряд вчених України, вивчали питання домашнього насильства, зокрема: Артеменко О.В., Буклів Л.Г., Гулак О.В., Ладиченко В.В., Комаринська Ю.Б., Стасюк Н.А., Хавронюк М.І., Яра О.С. Однак, на даний час відсутні дослідження причин та способів подолання латентності домашнього насильства.

Метою дослідження є аналіз причин латентності домашнього насильства та розробка ефективних заходів для його виявлення, запобігання і зниження рівня прихованої злочинності в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Розвиток законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству є ключовим аспектом забезпечення прав і свобод людини. Прийняття нових нормативно-правових актів та внесення змін до чинного законодавства сприяє підвищенню рівня захисту постраждалих осіб і посиленню відповідальності правопорушників. Значним кроком у цьому напрямі стало ухвалення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому на-

сильству» у 2017 році, що розширив правові механізми боротьби з цим явищем та створив умови для його ефективнішого попередження [1].

Значним кроком у посиленні правового регулювання цієї сфери стало доповнення Кримінального кодексу України статтею 126-1, яка встановлює кримінальну відповідальність за домашнє насильство [2].

Окрім того, у 2022 році Україною було ратифіковано Стамбульську конвенцію (КОНВЕНЦІЯ Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами), яка посилила боротьбу з домашнім насильством, зобов'язавши державу впроваджувати ефективні механізми захисту жертв, криміналізувати всі форми насильства та усунути будь-які виправдання для нього. Це сприяло гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, розширенню мережі кризових центрів, запровадженню комплексної державної політики та посиленню відповідальності за насильницькі дії [3].

Проте, не зважаючи на законодавчі зміни та офіційну боротьбу з явищем домашнього насильства, в Україні ще існує проблема латентності даного злочину.

Більшість науковців єдині в тому, що до латентної злочинності слід віднести ті кримінальні правопорушення, які були вчинені, але не стали відомі правоохоронним органам, або стали їм відомі, але були приховані від реєстрації [4, с. 140].

Джужа О.М. зазначає, що латентна злочинність – це невиявлені або незареєстровані кримінальні правопорушення, які не відображенні в офіційній статистичній звітності [5, с. 219].

Тобто, латентність у правовому контексті означає прихованість злочинів або правопорушень від правоохоронних органів. При цьому домашнє насильство часто залишається невидимим через соціальні, психологічні та правові фактори, серед яких особливу роль відіграє низький рівень правової обізнаності постраждалих. Українським законодавством визнана проблема домашнього насилля та здійснено ряд кроків для зменшення такого явища [6, с. 13].

Латентність домашнього насильства має глибокі історичні корені. Зокрема, у радянські часи такі правопорушення замовчувалися з ідеологічних міркувань, адже офіційна пропаганда формувала образ «щасливої радянської сім'ї», де не могло бути місця для подібних проблем. Водночас суспільні норми та стереотипи сприяли приховуванню таких випадків, оскільки вважалося, що сімейні конфлікти – це суто особиста справа. Особливості менталітету значної частини українського суспільства також відігравали важливу роль: публічне обговорення домашнього насильства сприймалося як неприпустиме або навіть ганебне. Це призвело до того, що багато жертв не наважувалися звертатися по допомогу, а проблема залишалася невидимою для державних органів і громадськості [7, с. 217].

Проте існує ряд інших підстав, що сприяють латентності такого виду злочину [8, с. 157]. Латентність домашнього насильства значною мірою спричинена низьким рівнем правової обізнаності населення. Багато постраждалих не знають своїх прав, не розуміють, як працює система захисту, та стикаються з глибоко вкоріненими соціальними стереотипами, що перешкоджають відкритому зверненню по допомогу.

Домашнє насильство в Україні регулюється Законом України *«Про запобігання та протидію домашньому насильству»*, який гарантує постраждалим низку прав, зокрема право на безкоштовну правову допомогу, право на звернення до поліції та соціальних служб, а також можливість отримання захисного припису проти кривдника [1].

Однак велика частина постраждалих не знає про існування даного закону або не розуміє, які саме механізми захисту він передбачає. Через це жертви не наважуються звертатися за допомогою, вважаючи, що ситуація є безвихідною. Крім того, велика кількість громадян мають низьку правову обізнаність та не усвідомлюють, що навіть психологічний тиск чи економічне насильство є порушенням закону і може бути підставою для втручання правоохоронних органів.

Інші ж постраждалі знають про існування покарання за сімейне насильство, проте не розуміють, як саме діяти у випадку протиправних дій. Страх перед бюрократичними процедурами, складність збору доказів, невпевненість у тому, що їх звернення буде сприйняте серйозно, – усе це змушує людей залишатися в небезпечному середовищі. Пересічні особи, які страждають від дій кривдника стикаються з такими труднощами як: незнання алгоритму звернення до поліції, соціальних служб, кризових центрів чи суду; сумніви у тому, що правоохоронні органи належним чином відреагують на виклик; страх перед відповіддю кривдника після звернення за допомогою; боязнь фінансової нестабільності у випадку розриву стосунків із кривдником.

Часто жертви домашнього насильства не знають, що вони можуть отримати тимчасовий захист у притулках для постраждалих, а також юридичну та психологічну підтримку. Така необізнаність сприяє тому, що насильство продовжується роками.

Маємо констатувати той факт, що трапляються випадки, коли потерпілі самі виправдовують дії кривдника. Глибоко вкорінені у суспільстві уявлення про сім'ю, обов'язки чоловіка та жінки, а також ставлення до насильства як до «особистої справи» значно ускладнюють боротьбу з цим явищем. Серед найпоширеніших стереотипів: «Б'є – значить любить» – на жаль, ця фраза досі побутує в суспільній свідомості, виправдовуючи насильство як нормальну складову стосунків. «Справжня жінка повинна терпіти» – постраждалих жінок часто засуджують за спробу розлучення або звернення до поліції, що змушує їх залишатися в аб'юзивних стосунках. «Не можна виносити сміття з хати» – переконання, що проблеми сім'ї мають залишатися всередині неї, сприяє замовчуванню насильства. «Звернення до поліції – це крайній захід» – багато людей вважають, що спроби розв'язати проблему через правоохоронні органи є «зрадою» родини або безглуздою справою, адже «поліція все одно нічого не зробить» [9, с. 247].

Такі стереотипи не лише гальмують розв'язання проблеми, а й змушують багатьох жертв виправдовувати дії своїх кривдників та не вживати жодних заходів за для свого захисту.

Латентність домашнього насильства також виникає через фінансову залежність одного з членів родини. Брак фінансової самостійності обмежує можливості для самозахисту, пошуку безпечного місця проживання та доступу до юридичної допомоги.

Аналіз вироків за вчинення домашнього насильства впродовж 2019–2024 років свідчить, що велика кількість жертв домашнього насильства, зокрема жінки, не мають власного стабільного доходу [10, с. 81]. Зазвичай це пов'язано з веденням домашнього господарства чи вихованням дітей, через що вони не працюють і повністю залежать від партнера; також можливе обмеження доступу до роботи з боку кривдника (заборона працювати, контроль за фінансами, створення штучних перешкод для професійного розвитку) [11]. Через це жертва може боятися розриву стосунків, оскільки не знає, як забезпечити себе та дітей.

Латентність домашнього насильства це проблема, яка потребує вирішення [12]. З цього приводу, Гумін О.М. відстоює позицію, що для боротьби з латентною злочинністю потрібно впроваджувати: 1) виховання громадян в дусі високої правосвідомості і законослухняності; 2) масове проведення правової пропаганди серед населення з метою підвищення його правосвідомості та правової культури; 3) вдосконалення законодавства; 4) комп'ютеризація статистичного обліку; 5) забезпечення гарантій захисту свідків і потерпілих; 6) усунення необ'єктивності, неповноти статистичних показників про фактичну злочинність; 7) підняття рівня професіоналізації працівників правоохоронних органів, зміцнення їх матеріальної бази; 8) систематичне проведення аналітичної роботи з визначення кількісно-якісних характеристик злочинності, виявлення повної кримінологічної характеристики особи злочинця; 9) посилити контроль за діяльністю правоохоронних з боку громадськості; 10) забезпечення незалежності ЗМІ [13, с 230].

Толкач А. М. зазначає, що головну увагу варто приділяти наступним аспектам: 1) проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу, направлену на необхідність протидії такому насильству; 2) обов'язкове забезпечення безкоштовними послугами психолога осіб, які пережили насильство; 3) проводити заходи стосовно раннього виявлення жертв насильства, направляти їх в належні служби для надання необхідної підтримки; 4) поширювати комплексні програми сексуальної освіти для молодих людей починаючи зі школи; 5) встановити суворі санкції за вчинення домашнього насильства з обов'язковим матеріальним відшкодуванням шкоди; 6) розширити систему притулків, куди можуть звернутися постраждалі і створити всі необхідні умови проживання та отримання професії. [4, с. 143].

Проаналізувавши запропоновані заходи, ми вважаємо, що з метою виведення домашнього насильства з категорії латентних злочинів необхідно реалізувати комплекс заходів, які сприятимуть підвищенню рівня виявлення таких випадків, посиленню правового захисту постраждалих і створенню ефективної системи реагування [14, с. 282]. Для цього необхідно:

- Проведення масштабних інформаційних кампаній щодо механізмів протидії домашньому насильству, прав постраждалих та можливостей отримання допомоги.
- Включення тематики домашнього насильства до шкільних програм, лекцій у вищих навчальних закладах, корпоративних тренінгів.
- Активне залучення медіа, соціальних мереж, блогерів та громадських діячів до поширення інформації про проблему та способи її вирішення.

- Спрощення механізму подання заяви до правоохоронних органів, можливість онлайн-звернення через офіційні державні портали.
- Впровадження обов'язкових санкцій для кривдників, включаючи примусове проходження реабілітаційних програм та психологічних тренінгів.
- Впровадження електронного моніторингу кривдників, запровадження обмежувальних приписів з санкціями за їх порушення.
- Розширення мережі кризових центрів та притулків для жертв домашнього насильства з можливістю отримання тимчасового житла, психологічної, юридичної та соціальної допомоги.
- Надання постраждалим безкоштовної правової підтримки, у тому числі супроводу адвоката в судових процесах.
- Запровадження програм соціальної адаптації та реабілітації для осіб, які зазнали насильства, включаючи професійне навчання та працевлаштування.
- Підготовка соціальних працівників, лікарів, освітян до розпізнавання ознак домашнього насильства та алгоритму дій у разі його виявлення.
- Регулярне проведення навчальних тренінгів для правоохоронців щодо роботи з постраждалими та кривдниками.
- Вдосконалення механізму збору та аналізу статистичних даних, що дозволить отримати реальні показники поширення домашнього насильства та розробляти ефективні заходи протидії.

Запровадження цих заходів дозволить суттєво зменшити рівень латентності домашнього насильства, підвищити рівень довіри до правоохоронних органів і сприяти формуванню нульової толерантності до будь-яких проявів насильства в суспільстві.

Висновки. Проблема латентності домашнього насильства залишається серйозним викликом для суспільства, оскільки значна частина випадків залишається невідомою для правоохоронних органів через правову необізнаність, соціальні стереотипи, страх перед кривдником і недовіру до поліції. Для ефективного подолання цієї проблеми необхідний комплексний підхід, що включає підвищення рівня правової культури населення, посилення відповідальності за вчинення насильства, забезпечення доступності правової та психологічної допомоги, а також удосконалення механізмів виявлення таких злочинів. Впровадження цих заходів сприятиме не лише зменшенню рівня латентності домашнього насильства, а й формуванню суспільства, в якому будь-які прояви насильства будуть вчасно виявлятися, засуджуватися та належним чином каратися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII : станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 02.04.2025).
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 No 2341-III. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=проступки#w1_1 (дата звернення: 01.04.2024).
3. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022 р. № 2319-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text (дата звернення: 01.04.2025).
4. Myshasta K., Tolkach A. N. The latency of domestic violence. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. 2023. № 2. С. 139–144. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.23 (дата звернення: 02.04.2025).
5. Курс кримінології. Особлива частина: підручник: у 2 кн. / за заг. ред. О.М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 480 с.
6. Панталієнко Т.П., Мельник А.Р., Авраменко С.М. Зростання кількості вироків за вчинення сімейного насилля як показник підвищення рівня правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 83: частина 3. С. 13–18. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.1 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/83-part-3.pdf (дата звернення: 17.03.2025).
7. Yermolenko I.M., Avramenko S.M., Melnyk A.R. Domestic violence: historical review and contemporary challenges. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2024. Т. 3,

№ 85. С. 214–219. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.33 (дата звернення: 17.03.2025).
8. Golovko, L., Shynkaruk, N., Popova, O., Melnyk, A., & Medvedska, V. (2023). Aspectos legales de la protección de los derechos de las mujeres frente a la violencia doméstica según la legislación de Hungría y Ucrania. *Interacción Y Perspectiva*, *14*(1), 155–169. Recuperado a partir de https://produccioncientificaluz.org/index.php/interaccion/article/view/41382.
9. Авраменко С.М., Мельник А.Р. Портрет жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* Серія ПРАВО. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 244–249. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.38. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/40-1.pdf (дата звернення: 30.03.2025).
10. Мельник А., Авраменко С. Аналіз кількості вироків за вчинення домашнього насильства впродовж 2019-2024 років: матеріали XXXI International scientific and practical conference «Scientific Research in the Conditions of Rapid Development of Information Technologies» (July 17-19, 2024) Helsinki, Finland. International Scientific Unity, 2024, p. 81-82.
11. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 24.03.2021).
12. Авраменко С.М. Розслідування розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 242 с.
13. Гумін О.М. Проблема латентності насильницької злочинності: шляхи вирішення. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права*. 2009. Вип. 2 (30). С. 226–231.
14. Yara O.S., Stasiuk N.A. Problem issues of criminal proceedings regarding domestic violence. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2021. № 63. С. 279–283. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.48 (дата звернення: 15.03.2025).

УДК 347.963
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.18

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДОВКІЛЛЮ, У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Бабайлова Л.М.,
здобувач кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0006-8697-3824

Бабайлова Л.М. Відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні: міжнародний досвід.

У статті автором аналізуються норми чинного законодавства України, які регламентують правовідносини у сфері довкілля, а також розглядаються питання відшкодування шкоди, завданої довкіллю, шляхом пред'явлення цивільного позову у кримінальних провадженнях даної категорії. Зазначається, що триваюче в Україні повномасштабне вторгнення призвело до масового знищення та пошкодження об'єктів рослинного світу і стало серйозною проблемою, яка завдає та продовжує завдавати значної шкоди довкіллю.

Порівнюючи норми Кримінально-процесуального Кодексу України 1961 року та чинного Кримінального процесуального Кодексу України 2012 року, робиться висновок про те, що за чинним наразі законодавством розгляд цивільного позову у кримінальному провадженні не є обов'язковим, оскільки може бути заявлений і у порядку цивільного судочинства України.

Автор статті констатує той факт, що стягнуті судами кошти за позовами, які пред'являються в кримінальних провадженнях проти довкілля, на жаль у подальшому не скеровуються на відновлення пошкодженого довкілля. Також вказується на проблемні питання, які мають місце при відшкодуванні шкоди, завданої довкіллю, у кримінальних провадженнях.

За результатами проведеного аналізу законодавства Австралії, Бразилії, Сполучених Штатів Америки, автором робиться висновок про те, що з метою відновлення в Україні пошкодженого кримінальними правопорушеннями довкілля, у разі, якщо шкода була заподіяна внаслідок пошкодження рослин або дерев, стягнуті з винних осіб штрафні санкції повинні направлятися саме на відновлення пошкоджених рослин, а також їх посадку по можливості саме на місце вчинення кримінального порушення. Вказується на те, що в Україні система відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні потребує вдосконалення в кількох аспектах. Робиться висновок про те, що враховуючи значну роль екології в житті суспільства, належне відшкодування шкоди довкіллю має стати важливою частиною системи кримінального правосуддя. Автором також з посиланням на досвід інших країн надаються пропозиції щодо подальшого удосконалення чинного законодавства України.

Ключові слова: кримінальне провадження, відшкодування шкоди, кримінальні правопорушення проти довкілля, цивільний позов у кримінальному провадженні, міжнародний досвід, знищення та пошкодження рослин або дерев, воєнні злочини проти довкілля, збройні конфлікти.

Babaylova L.M. Compensation for environmental damage in criminal proceedings: international experience.

In this article, the author analyzes the provisions of current Ukrainian legislation regulating legal relations in the field of environment, as well as the issue of compensation for environmental damage by way of filing a civil claim in criminal proceedings of this category. It is noted that the ongoing full-scale invasion in Ukraine has led to massive destruction and damage to flora and has become a serious problem that has caused and continues to cause significant environmental damage.

Comparing the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1961 and the current Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012, the author concludes that under the current legislation,

consideration of a civil claim in criminal proceedings is not mandatory, since it may be filed in the civil proceedings of Ukraine.

The author of the article states that unfortunately, the funds recovered in criminal proceedings for environmental offenses are not subsequently used to restore the damaged environment. The author also points out the problematic issues that arise when compensating for environmental damage in criminal proceedings. Based on the results of the analysis of the legislation of Australia, Brazil, and the United States of America, the author concludes that in order to restore the environment damaged by criminal offenses in Ukraine, if the damage was caused by damage to plants or trees, the fines collected from the perpetrators should be used to restore the damaged plants, and also to plant them, if possible, at the place where the criminal offense was committed. The author points out that the system of compensation for environmental damage in criminal proceedings in Ukraine needs to be improved in several aspects.

The author concludes that, given the significant role of ecology in society, proper compensation for environmental damage should become an important part of the criminal justice system. With reference to the experience of other countries, the author also provides proposals for further improvement of the current legislation of Ukraine.

Key words: criminal proceedings, compensation for damage, criminal offenses against the environment, civil action in criminal proceedings, international experience, destruction and damage to plants or trees, war crimes against the environment, armed conflicts.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення в Україну призвело до масового та системного знищення, пошкодження об'єктів рослинного світу і стало серйозною проблемою, яка завдає та продовжує завдавати значної шкоди довкіллю. Завдана під час збройних конфліктів шкода навколишньому середовищу ще довго після їх закінчення буде впливати на стан екосистем і природних ресурсів. Жодна країна в світі ще не розслідувала воєнні злочини проти довкілля у таких масштабах, як наша держава [1].

Знищення об'єктів рослинного світу, зокрема лісових масивів та інших природних екосистем, є єдиним із найсерйозніших загроз для екологічної рівноваги планети. Проблема незаконної вирубки лісів, спалювання рослинності для підготовки земель під сільськогосподарські потреби тощо є актуальною для багатьох країн світу.

Метою статті є комплексний аналіз сучасного законодавства України та міжнародного досвіду в контексті відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні, а також формулювання пропозиції щодо його подальшого вдосконалення чинного законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Питання відшкодування шкоди у кримінальному провадженні розглядались О. Пилипенко, І. Голосніченко, В. Мельником, О. Драган, Д. Любезніковим, Т. Корняковою тощо. Крім того, вітчизняний вчений і фахівець у галузі екологічного права В. Кравчук у своїх роботах акцентує увагу на важливості чіткої інтеграції норм кримінального права та екологічного законодавства, вважаючи, що таке поєднання дозволяє більш ефективно вирішувати питання відшкодування завданих довкіллю збитків і відповідальності за них. Він наголошує на необхідності створення ефективних механізмів, що забезпечать можливість відшкодування заподіяної шкоди, що значно зменшить екологічні ризики.

Виклад основного матеріалу. У статті 66 Конституції України закріплено обов'язок кожного громадянина держави охороняти природне середовище та відшкодовувати заподіяні ним збитки [9].

Питання щодо відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Кримінальним процесуальним Кодексом України [2], Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [8] та іншими правовими актами, що стосуються сфери використання та охорони природних ресурсів.

Основним способом захисту майнових прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб є цивільний позов у кримінальному провадженні, відповідно до ст. 128 Кримінального процесуального Кодексу України [2]. Метою подання цього документу є відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням довкіллю.

Насамперед розглянемо визначення поняття «відшкодування» Цей термін означає форму відповідальності, надання кому-небудь чогось іншого замість загубленого, витраченого, знищеного тощо. Етимологічно слово «шкода» польського походження і в перекладі означає втрата, збиток. А у загальнотеоретичному розумінні - це зменшення або знищення майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого [4].

В теорії кримінального процесу доречним вважається використання терміну «компенсація шкоди», оскільки важко собі уявити відшкодування страждань, а компенсація завданої шкоди є цілком можливою.

Підтвердженням даного твердження є назва глави 9 КПК України, яка наразі викладена у такій редакції, як «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов» [2].

На нашу думку, пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні про злочини проти довкілля є найбільш ефективним правовим інструментом для відшкодування шкоди, завданої суспільно небезпечним діянням. Вважаємо, що перевагами розгляду саме у кримінальному процесі даного цивільного позову є дослідження під час його судового розгляду всіх обставин справи, які стосуються виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, що сприяє негайному вирішенню питання про її відшкодування [5]. При цьому специфічною рисою кримінально-правового делікту порівняно з іншими видами деліктних зобов'язань є неможливість зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища (ч. 4 ст. 1193 Цивільного Кодексу України) [5].

Так, відповідно до ч. 4 ст. 1193 Цивільного Кодексу України, в редакції Закону № 720-IX від 17.06.2020, суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням кримінального правопорушення [10].

За загальним правилом цивільний позов у кримінальному провадженні пред'являється до обвинуваченого, оскільки саме він несе відповідальність за заподіяну ним шкоду.

Якщо ми звернемось до положень Кримінально-процесуального Кодексу УРСР 1961 року, то побачимо, що норми ст. 30 цього Кодексу зобов'язували, за наявності достатніх даних про заподіяння злочином матеріальних збитків, орган дізнання, слідчого, прокурора і суд вжити всіх необхідних заходів щодо забезпечення пред'явленого чи можливого у майбутньому цивільного позову.

Разом з тим, наразі за чинним законодавством України, розгляд цивільного позову у кримінальному провадженні не є обов'язковим, оскільки позов може бути заявлений і у порядку цивільного судочинства України.

Вивчення справ даної категорії в Єдиному державному реєстрі судових рішень дозволяє нам зробити висновок, що у разі пред'явлення прокурорами в рамках їх повноважень в кримінальному провадженні [3] цивільного позову, вони зазвичай судом задовольняються. Крім органів прокуратури, в процесі відшкодування шкоди важливу роль також можуть відігравати громадські організації та екологічні активісти, які проводять моніторинг екологічної ситуації та виявляють порушення екологічного законодавства. Вони можуть виступати ініціаторами подачі позовів до суду, а також сприяти ефективнішому виконанню рішень судів.

Звернемось до досвіду інших країн світу з цього питання. Міжнародний досвід відшкодування шкоди у кримінальних провадженнях щодо знищення об'єктів рослинного світу свідчить, що це є одним із аспектів боротьби з екологічними правопорушеннями. У зарубіжних країнах розроблені правові механізми щодо відшкодування екологічних збитків, які дають змогу компенсувати завдані збитки та притягнути правопорушників до відповідальності.

Для прикладу, у Бразилії однією з головних проблем є незаконна вирубка лісових масивів. Тому там розроблено спеціальну систему відшкодування заподіяної шкоди, яка передбачає не лише кримінальну відповідальність за вирубку дерев, знищення рослин, а й значні фінансові санкції та зобов'язання відшкодувати винною особою завданої довкіллю шкоди. У рамках кримінального провадження, у разі завдання шкоди довкіллю, суди Бразилії можуть вимагати відшкодування витрат на відновлення лісових масивів або реституцію земель, які постраждали через незаконну діяльність. Крім того, правопорушники зобов'язані сплачувати штрафи, частина з яких спрямовується на екологічні програми або створення спеціальних фондів по відновленню довкілля.

Широкий спектр правових інструментів для відшкодування шкоди, завданої природним ресурсам, також у Сполучених Штатах Америки.

В кримінальних провадженнях, пов'язаних з незаконною вирубкою лісів, відшкодування шкоди є обов'язковою частиною покарання; правопорушники повинні компенсувати витрати на відновлення екосистем, що включають як посадку нових дерев, рослин, так й очищення земельних ділянок від забруднення, спричиненого знищенням рослин та вирубкою лісів тощо.

В Австралії місцеві органи влади можуть застосовувати значні фінансові штрафи та вимагати відшкодування особою завданої шкоди, включаючи витрати на відновлення природних екосистем. У цій країні існує програма «*Environmental Protection and Biodiversity Conservation Act 1999 (EPBC Act)»* [6], яка регулює питання охорони довкілля, включаючи лісові ресурси, рослинний світ.

Згідно з цією Програмою, за знищення рослинності або її пошкодження може бути накладено штраф, а також існує обов'язок відновлення незаконно пошкоджених екосистем. Наприклад, під час кримінального провадження щодо незаконної вирубки лісів порушники зобов'язані фінансувати програми з відновлення лісів, посадки дерев та відновлення інших природних територій. Крім того, у таких штатах Австралії як Новий Південний Уельс і Квінсленд застосовуються так звані екологічні компенсаційні механізми, які передбачають сплату штрафів за знищення рослинного покрову, які у подальшому можуть бути спрямовані на його відновлення, очищення забруднених водних ресурсів тощо.

У 2018 році Австралійським Урядом було ухвалено Програму фінансування екологічних проектів через Спеціальний фонд відновлення лісів після масових пожеж та незаконної діяльності, що завдали великої шкоди флорі та фауні. Законодавство цієї країни зобов'язує злочинців відшкодовувати шкоду не тільки через штрафи, але й через вжиття конкретних, реальних кроків щодо компенсації, відшкодування завданої довкіллю шкоди, зокрема, через участь у програмах з відновлення дикої природи, рослин та лісових екосистем [6].

Необхідно зауважити, що на нашу думку, існуюча наразі національна система відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні потребує вдосконаленню. Так, однією з проблем є недостатня чіткість критеріїв оцінки збитків у національному законодавстві. Оскільки в ньому чітко не визначається, які саме фактори необхідно враховувати при розрахунку розміру компенсації шкоди, завданої довкіллю.

Крім того, національні суди на практиці стикаються з труднощами під час розгляду справ цієї категорії, особливо що стосується встановлення конкретних масштабів завданої екологічної шкоди. Екологічні збитки часто є складними для оцінювання, оскільки вони можуть включати в себе не лише наявні ушкодження (наприклад, знищення рослин), а й мають більш складні, тривалі негативні впливи, які можливо оцінити лише через певний проміжок часу.

Ще однією проблемою, на нашу думку, є невідповідність між штрафами, які встановлено у Кримінальному кодексі України за порушення екологічних норм та реальними витратами, які необхідні на відновлення пошкодженого або знищеного довкілля.

На превеликий жаль, вартість з відновлення рослин, рекультивації земель та інших природоохоронних заходів в нашій державі часто значно перевищує штрафи, які накладаються на винних осіб за результатами розгляду позовів у кримінальному провадженні. Тому вважаємо, що необхідно переглянути підходи до визначення розміру штрафних санкцій і впровадити в Україні більш справедливі механізми компенсації шкоди, заподіяної довкіллю.

Для прикладу, у деяких зарубіжних країнах, наприклад у Німеччині, Великій Британії та Канаді функціонують спеціалізовані суди або судді, які займаються екологічними спорами, що дозволяє забезпечити більш ефективний розгляд справ, які стосуються екологічних правопорушень. Вони спеціалізуються на вирішенні справ цієї категорії, що сприяє швидкому прийняттю рішень та дозволяє підвищити якість винесених судових рішень. Тому вважаємо, що в Україні також доцільно створити спеціалізовані суди по вирішенню екологічних спорів.

Висновки. Таким чином, наразі можемо констатувати недієвість інституту юридичної відповідальності в Україні у сфері охорони довкілля щодо шкоди, яка заподіяна довкіллю Сьогодні на практиці вона фактично не відшкодовується. Наразі відсутній механізм скерування стягнутих судом у кримінальному провадженні коштів саме на відшкодування шкоди та відновлення попереднього стану довкілля, що існував до порушення, саме на ліквідацію забруднення, знищення рослин та лісових насаджень.

Отже, можемо констатувати, що той елемент довкілля, який постраждав від кримінального правопорушення, залишається пошкодженим або втраченим навіть за умови встановлення правопорушника, накладення на нього штрафів та стягнення шкоди. Тому кримінальні санкції в цій сфері повинні бути не тільки каральними, але й включати реальні заходи, спрямовані для відновлення екосистеми. Необхідно усі кошти, що сплачено особами, яких визнано винними у заподіянні довкіллю шкоди, спрямовувати саме на відновлення стану довкілля, який існував до здійснено-

го негативного впливу. Для прикладу, якщо шкода була заподіяна внаслідок пошкодження рослин або дерев, стягнуті штрафні санкції повинні направлятися саме на відновлення рослин та дерев, їх посадку по можливості саме на місці вчинення даного порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цьогоріч спеціалізована екологічна прокуратури скерувала до суду 700 справ. *Укрінформ. Веб-сайт*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3855824-cogoric-specializovana-ekologicna-prokuratura-napravila-do-sudu-700-sprav.html.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України.: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. – Київ: Алерта, 2020.
3. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2014#Text.
4. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2003. Т. 6: Т-Я, 736 с. URL: https://leksika.com.ua/legal.
5. Драган О.В., Любезніков Д. Стягнення збитків, завданих державі внаслідок корупційного кримінального правопорушення у кримінальному провадженні: діяльність прокурора. *Науковий вісник УжНУ.* Серія: Право». № 82 (2), 2024, с. 84–96.
6. Закон про охорону навколишнього середовища та збереження біорізноманіття 1999 року (Акт EPBC), Уряд Австралії. https://www.environment.gov.au/epbc.
7. Попелюшко В.О. Цивільний позов у кримінальному провадженні: практичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія».Серія «Право».* 2020. № 2(22). С. 167.
8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII: *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1991, № 41, ст. 546.
9. Конституція України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»: Закон України № 720-IX від 17.06.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720-20#n23.

УДК 343.3/7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.19

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КВАЛІФІКУЮЧИХ ОЗНАК ВТРАТИ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА (СТ. 413 КК УКРАЇНИ)

Войцещук А.А.,
юрисконсульт юридичної групи військової частини А1788,
аспірант Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0006-3180-4054

Войцещук А.А. Кримінально-правова характеристика кваліфікуючих ознак втрати військового майна (ст. 413 КК України).

Стаття присвячена дослідженню кваліфікуючих ознак втрати та зіпсування військового майна: вчинення відповідного кримінального правопорушення в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, в умовах воєнного стану та в бойовій обстановці.

Встановлено, що особливий період як час вчинення кримінального правопорушення, відповідно до чинного законодавства передбачає три складові: мобілізацію, воєнний час та частина відбудовного періоду після закінчення воєнних дій. Кожна з цих складових має свої часові межі. Мобілізація розпочинається із оприлюдненням у встановленому законом порядку затвердженого Верховною Радою України указу Президента України про мобілізацію і діє в межах часу, визначеного відповідним рішенням. У статті обґрунтовано доцільність удосконалення нормативної дефініції поняття мобілізації таким чином, щоб ним охоплювався весь період перебування в «мобілізованому стані», а не лише перехід до нього. Воєнний час визначається періодом ведення воєнних дій, тобто організованого застосування сил оборони і безпеки з метою виконання завдань щодо оборони України. Однак, враховуючи особливості визначення поняття особливого періоду, воєнні дії обумовлюють особливий період лише в разі оголошення рішення про мобілізацію або введення воєнного стану, що є серйозним недоліком законодавства, і так само потребує внесення змін. Часові межі відбудовного періоду, в яких існуватиме особливий період, нормативно не визначені. Однак обґрунтовано, що його початком є момент закінчення воєнних дій, і включає він період демобілізації.

В статті також окреслено момент початку та закінчення воєнного стану, конкретизовано часові межі воєнного стану, що водився у 2018 році та введеного у 2022 році, розглянуто застосування відповідної кваліфікуючої ознаки щодо діянь, вчинених в день введення чи припинення воєнного стану.

За результатами дослідження зроблено висновок про обґрунтованість диференціації відповідальності з використанням проаналізованих кваліфікуючих ознак. Водночас запропоновано зміни щодо їх формулювання: замість конструкції «в умовах…» використовувати конструкцію «під час…».

Ключові слова: кримінальне законодавство, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, втрата військового майна, особливий період, воєнний стан, бойова обстановка, кваліфікуючі ознаки, якість кримінального закону, вдосконалення кримінального законодавства.

Voitseshchuk A.A. Criminal and legal characteristics of qualifying features of loss of military property (Article 413 of the Criminal Code of Ukraine).

The article is devoted to the study of qualifying features of loss and damage to military property: committing a relevant criminal offense in a special period, except for martial law, under martial law and in a combat situation.

It is established that a special period as the time of committing a criminal offense, according to current legislation, includes three components: mobilization, wartime and part of the reconstruction

period after the end of hostilities. Each of these components has its own time limits. Mobilization begins with the promulgation of a decree of the President of Ukraine on mobilization approved by the Verkhovna Rada of Ukraine in accordance with the procedure established by law and is valid for the period of time specified by the relevant decision. The article substantiates the expediency of improving the statutory definition of the concept of mobilization so that it covers the entire period of being in the "mobilized state", and not only the transition to it. Wartime is defined as the period of warfare, i.e., the organized use of defense and security forces to fulfill the tasks of defense of Ukraine. However, given the peculiarities of the definition of a special period, military operations cause a special period only in case of a decision to mobilize or impose martial law, which is a serious shortcoming of the legislation and also requires amendments. The timeframe of the recovery period, during which the special period will exist, is not defined in the law. However, it is reasonable to assume that it begins at the end of hostilities and includes the period of demobilization.

The article also outlines the beginning and end of martial law, specifies the time limits of martial law in force in 2018 and introduced in 2022, and considers the application of the relevant qualifying feature to acts committed on the day of introduction or termination of martial law.

Based on the results of the study, the author concludes that differentiation of liability using the analyzed qualifying features is justified. At the same time, the author proposes changes to their wording: instead of the construction "in the conditions of...", the author suggests using the construction "during...".

Key words: criminal law, criminal liability, criminal offense, corpus delicti of a criminal offense, loss of military property, special period, martial law, combat situation, qualifying features, quality of criminal law, improvement of criminal law.

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність у ст. 413 КК України диференційована з використанням трьох кваліфікуючих ознак. Кваліфікований склад втрати або зіпсування ввіреного для службового користування військового майна (ч. 2 ст. 413 КК України) утворює вчинення цього кримінального правопорушення в умовах особливого періоду, крім воєнного стану. Особливо-кваліфікований склад побудований за допомогою альтернативних ознак «в умовах воєнного стану» та «в бойовій обстановці». Правильне застосування відповідних законодавчих положень вимагає чіткого розуміння змісту цих понять. Водночас, попри деяку законодавчу регламентацію, зміст що поняття самого особливого періоду, що поняття бойової обстановки не можна вважати очевидним та цілком зрозумілим для суб'єктів правозастосовної діяльності. Наприклад, на невизначеність поняття особливого періоду вказують результати вивчення думки серед офіцерів військової прокуратури [1]. Дещо краща ситуація із тлумаченням поняття воєнного стану, водночас уточнення вимагають часові межі відповідного періоду. Окрім цього, важливим у контексті правозастосування є й правильне та однозначне тлумачення формулювання «в умовах…», що використовується у ч. 2 та ч. 3 ст. 413 КК України.

Аналіз останніх публікацій. Проблематиці вказаних кваліфікуючих ознак, як в контексті кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби, так і у контексті інших кримінальних правопорушень (насамперед, передбачених розділом VI Особливої частини КК України), присвячено низку наукових публікацій останнього періоду. Чи не найактивнішою є дискусія з приводу закінчення особливого періоду. Наприклад, О.В. Ленда та А.А. Павловська зробили висновки, що проведення антитерористичної операція, а з 2018 року – Операції Об'єднаних сил, не є особливим періодом [2]. Н. Титаренко пише, що (на момент виходу публікації) особливого періоду немає з двох причин: закінчення терміну, визначеного рішенням Президента України для проведення мобілізації та видання Президентом України указу, яким звільнено в запас військовослужбовців, мобілізованих в ході останньої на той час черги мобілізації [3]. В.Д. Мехеда, Є.М. Пащенко, М.М. Прохоренко та В.М. Хлань, О.І. Шкуропацький, П.В. Ясиновський дотримуються думки, що особливий період безперервно триває з моменту оголошення найпершого указу про проведення мобілізації (виданого у 2014 році) [4, 5, 6]. М.І. Карпенко вказує на неможливість однозначного трактування часових меж особливого періоду, і відзначає необхідність вирішення цього питання Верховним Судом [1]. Тим часом, проблематика моменту початку особливого періоду не становила інтересу серед дослідників, хоча вирішення відповідних питань теж може мати значення для притягнення до кримінальної відповідальності, зокрема в майбутньому.

Дослідженню поняття воєнного стану та бойової обстановки присвячені праці А.І. Вертилецької та О.М. Шармар [7], О.О. Вознюка [8], Л.О. Мостепанюк [9], В.В. Топольніцького, А.І. Оста-

пенка та Б.М. Тичної [10, 11], О.І. Шкуропацького, В.Д. Мехеди та Є.М. Пащенка [6]. Водночас, автори більше уваги звертали вивченню юридичного змісту самого поняття, його співвідношення із суміжними поняттями. Малодослідженим є питання конкретизації моменту початку та закінчення воєнного стану.

Дискусійним залишається трактування відповідних кваліфікуючих ознак в частині конструкції «в умовах…».

Метою статті є всебічне дослідження кваліфікуючих ознак, з використанням яких диференційовано відповідальність за втрату та зіпсування військового майна (ст. 413 КК України) й вироблення на цій основі рекомендацій та пропозиції щодо застосування відповідних норм і їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу.

1. Поняття особливого періоду отримало два законодавчі визначення: в Законах України «Про оборону», а також «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Водночас, вказані нормативні дефініції дещо відрізняються. Згідно із ними особливий період охоплює три часові періоди. Перші два, відповідно до обидвох законів, однакові: час мобілізації та воєнний час. З приводу ще одного, то у першому Законі мова йде про частину відбудовного періоду, що має місце вже після закінчення воєнних дій, а в другому – про період демобілізації, виключно після закінчення воєнних дій [12, 13]. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», окрім часових меж, містить ще й вказівку на сфери, в яких проявляється зміст відповідного періоду – функціонування національної економіки, сил оборони і безпеки, державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, виконання громадянами обов'язку щодо захисту України [13]. Сам зміст особливого періоду, тобто конкретні обмеження прав і свобод, додаткові повноваження суб'єктів державного управління, органів військового управління, особливості роботи підприємств, установ та організацій тощо, законодавець залишив поза межами дефініції поняття особливого періоду.

В нормативних дефініціях поняття особливого періоду законодавець спробував уточнити момент його початку, вказавши, що він настає разом із оголошенням рішення про мобілізацію чи доведенням такого рішення до виконавців у разі прихованої мобілізації, або ж з моменту введення воєнного стану [12, 13]. Згідно із Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» приймати рішення про мобілізацію може виключно Президент України. Однак воно ще вимагає затвердження з боку Верховної Ради України, і лише після цього може набрати чинності, а відтак, і бути оголошеним, чи доведеним до відома. Згідно із Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», порядок оголошення рішення про мобілізацію визначається Президентом України. Проте такий порядок, станом на сьогодні, не визначений. Тому оголошення рішення про мобілізацію слід розглядати через призму загальних положень щодо оприлюднення нормативно-правових актів. Розглядаючи період війни з росією, що розпочалася у 2014 році, рішення про мобілізацію вперше було прийняте Указом Президента України № 303/2014 «Про часткову мобілізацію» 17 березня 2014 року. Верховна Рада України затвердила це рішення 18 березня 2014 року. Згідно із даними порталу «zakon.rada.gov.ua», вказаний указ разом із відповідним Законом вперше опублікували в газеті «Урядовий кур'єр від 19 березня 2014 [14]. З моменту моменту виходу даної публікації безумовно розпочався особливий період. Такий висновок знаходить підтвердження і у практиці Верховного Суду [15].

Як вже відзначалося, з приводу закінчення особливого періоду є різні точки зору. Деякі автори переконують, що в окремі періоди з 2014 року особливого періоду не було [2, 3]. Водночас судами постановлено чимало обвинувальних вироків, і лише в окремих винятках кваліфікація здійснювалася не за ч. 2 ст. 413 КК України, а за ч. 1 ст. 413 КК України. Прикладом такого винятку є вирок Яворівського районного суду Львівської області у справі № 460/5067/16-к за фактом втрати майна в період з 4 до 5 жовтня 2016 року [16].

На правозастосовному рівні дана дискусія вирішена Верховним Судом. Приймаючи рішення у справі № 264/6124/18 Верховний Суд зробив висновок, що особливий період в Україні діє з моменту оприлюднення Указу Президента України від 17 березня 2014 року № 303/2014 «Про часткову мобілізацію» і до дня прийняття рішення у справі, оскільки «відповідного рішення про переведення державних інституцій на функціонування в умовах мирного часу Президент України не приймав, а тому дію особливого періоду не припинено» [15].

Відтак залишається розглянути правильність такої правової позиції суду з теоретичної точки зору. Проаналізуємо аргументи вчених на користь такого рішення. Висновок про те, що особли-

вий період діє й після закінчення строку виконання рішень Президента України про проведення мобілізації М.М. Прохоренко та В.М. Хлань роблять ґрунтуючись на тому, що чинне законодавство передбачає такий вид військової служби як військова служба за призовом під час мобілізації на особливий період. Тобто особливий період триває, щонайменше, допоки особи, призвані на цей вид військової служби, проходять службу [4]. П.В. Ясиновський констатує, що особливий період охоплює різні етапи – від мобілізації до часткової відбудови, вочевидь, на думку автора, безперервно [5]. В роз'ясненнях від Генерального штабу збройних Сил України закінчення особливого періоду пов'язується із прийняттям окремого Указу Президента України «Про демобілізацію» [17]. О.І. Шкуропацький, В.Д. Мехеда та Є.М. Пащенко пишуть, що часом мобілізації є період між оголошенням рішення про мобілізацію (доведення його до відома виконавців в разі прихованої мобілізації) до повного виконання рішення про демобілізацію [6].

Таким чином автори розглядають особливий період як безперервний період часу, насамперед, від мобілізації до демобілізації. Що, безумовно, є результатом впливу вищезгаданого рішення Верховного Суду. Водночас, слід розуміти, що вся дискусія з приводу часових меж поняття особливого періоду є результатом термінологічної плутанини в законодавстві, яку однозначно потрібно усунути. З приводу поняття мобілізації Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» говорить, що це комплекс заходів, які здійснюються з метою переведення національної економіки, державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а також переведення на організацію і штати воєнного часу Збройних Сил України та інших військових формувань і сил цивільного захисту [13]. З такого визначення напрошується лише один висновок: мобілізація – це власне сам процес переходу, на який і виділяється визначений рішенням про мобілізацію конкретний проміжок часу. Будь-яке інше тлумачення цього поняття наражається бути в майбутньому визнаним неправильним, незаконним, якщо не національними судовими інстанціями, які вочевидь враховуватимуть правову позицію Верховного Суду, то міжнародними судами.

Водночас потрібно зазначити, що змістовне навантаження самого терміну «мобілізація» є значно ширшим за його нормативне визначення. Безумовно, цим терміном повинен охоплюватися увесь проміжок часу, в межах якого діють відповідні особливості функціонування економіки держави, державних органів та органів місцевого самоврядування, у військових формуваннях та силах цивільного захисту діятимуть організація та штати воєнного часу, а призвані на військову службу за мобілізацією громадяни не будуть демобілізовані.

Відтак удосконалення вимагає не стільки нормативна дефініція поняття особливого періоду, скільки законодавче визначення поняття мобілізації із врахуванням указаних вище моментів.

Окрім мобілізації, особливий період охоплює воєнний час. Поняття воєнного часу не тотожне поняттю воєнного стану. Про це не раз відзначали в наукових джерелах [1, 6, 11]. Поняття воєнного часу згадується у ст. 4 Закону України «Про оборону». Згідно зі згаданою нормою, ним є проміжок часу від оголошення стану війни або ж фактичного початку воєнних дій і до моменту припинення стану війни. Поняття стану війни, хоч і використовується в законодавстві, в тому числі і у Конституції України, легального визначення немає. Не зрозумілим є і співвідношення цього поняття із поняттям воєнного стану. Водночас є законодавча дефініція поняття воєнних дій. За Законом України «Про оборону України» – це організоване застосування сил оборони і безпеки з метою виконання завдань щодо оборони України. При цьому оборона України – це система різного роду заходів щодо підготовки до збройного захисту, а також сам захист держави в умовах збройної агресії чи збройного конфлікту [12]. Отже якщо поняття воєнного стану в більшій мірі характеризує юридичну сторону оборони держави, то воєнні дії – це фактичний прояв оборони, який має місце не лише в межах того чи іншого правового режиму. Звідси можна зробити висновок, що воєнний час потрібно розглядати як окрему підставу існування особливого періоду, окремо від проведення мобілізації.

З такого висновку виникає питання чи можна визнати особливим періодом час від початку збройної агресії іноземної держави до оприлюднення рішення про мобілізацію чи введення воєнного стану. Ч. 2 ст. 4 Закону України «Про оборону України» зобов'язує органи державної влади та органи військового управління вживати заходів щодо відсічі агресії не чекаючи оголошення стану війни [12]. Як показує досвід 2014 року, держава повинна миттєво реагувати на всі форми збройної агресії з боку іншої держави, а очікування на відповідні рішення щодо мобілізації чи запровадження воєнного стану може завдати непоправної шкоди. Відтак такий період однозначно

має відноситися до особливого періоду. Та перешкодою для цього є нормативні дефініції поняття особливого періоду, які визначають, що його початком може бути виключно момент оголошення рішення про мобілізацію чи введення воєнного стану. Тому, на наше переконання, вказівку на момент початку особливого періоду у відповідних визначеннях слід змінити, і стосується це навіть не стільки питань кримінально-правового регулювання, скільки питань забезпечення національної безпеки.

Особливий період частково охоплює також і відбудовний період. Дане поняття досі не має нормативного визначення. Попри зрозумілість фактичної сторони цього поняття, правові аспекти залишаються неокресленими. Насамперед, незрозумілими є часові межі відбудовного періоду, який відноситься до особливого періоду. На думку В.Д. Мехеди, Є.М. Пащенка та О.І. Шкуропацького, відбудовний період розпочнеться з моменту видання Указу Президента України «Про демобілізацію», а закінчиться – після завершення заходів щодо демобілізації тобто переходу підприємств установ та організацій на функціонування в умовах мирного часу, та переходу ЗСУ та інших військових формувань до штатів мирного часу [6]. Такі висновки автори зробили, вочевидь, ґрунтуючись на системному тлумаченні обидвох нормативних дефініцій поняття особливого періоду, в одному з яких мова йде про власне частину відбудовного періоду, а в іншому – про демобілізацію. Проте, враховуючи вже зроблені у цій статті висновки щодо понять мобілізації і воєнного часу як складових особливого періоду, ми не можемо із цим беззастережно погодитися. Зокрема, слід розуміти, що рішення про демобілізацію не буде виданим в момент припинення воєнних дій. Між їх припиненням і відповідним рішенням може пройти доволі тривалий час, під час якого, безумовно, триватиме відбудова держави. Зрештою, відбудова, як і ведення бойових дій, теж потребує особливого режиму функціонування економіки та державних органів, складових сил оборони та безпеки. Звісно, відбудова здійснюється і паралельно з веденням воєнних дій. Однак в дефініції поняття особливого періоду, визначеній ст. 1 Закону України «Про оборону України», мова йде саме про відбудовний період після закінчення воєнних дій. На основі цього можна висновкувати, відбудовний період розпочинається з моменту припинення воєнних дій.

Думка про те, що особливий період закінчиться із завершенням демобілізаційних заходів з логічної сторони виглядає цілком слушною. Однак слід розуміти, що в разі припинення бойових дій законодавець, безумовно, прийматиме чимало нормативно-правових актів з приводу відбудови, які, зокрема, можуть визначити й межі особливого періоду, пов'язаного із відбудовою держави. На момент написання цієї статті точно вказати яка частина відбудовного періоду охоплюється поняттям особливого періоду, неможливо.

2. Правовий зміст понять воєнного стану та бойової обстановки. Згідно із Законами України «Про оборону» та «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться на території всієї України чи в окремих місцевостях в разі збройної агресії, загрози нападу чи небезпеки незалежності або територіальної цілісності України. Даний режим передбачає надання органам державної влади та органам місцевого самоврядування, військовому командуванню повноважень, необхідних для відвернення вказаних загроз, а також тимчасове обмеження конституційних прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб [12].

Зі ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» випливає, що початком воєнного стану є момент оголошення через медіа або оприлюднення в інший спосіб затвердженого Верховною Радою України указу Президента України про введення воєнного стану. Воєнний стан в Україні вводився двічі. Вперше – Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2018 року «Щодо надзвичайних заходів із забезпечення державного суверенітету і незалежності України та введення воєнного стану в Україні»» від 26 листопада 2018 року. Того ж дня він був оприлюднений і діяв 30 діб (з 14.00 год. 26 листопада до 14.00 год. 26 грудня 2018 року) [18]. Вдруге воєнний стан введено Указом Президента України від 24 лютого 2022 року «Про введення воєнного стану в Україні», який теж того для був затверджений, оприлюднений і діє на момент написання статті. Слід зауважити, що в тексті указу прямо визначено, що воєнний стан вводиться з «05 години 30 хвилин» [19]. Якщо при цьому врахувати зазначене вище положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану», то виходить, що воєнний стан був запроваджений в момент оголошення відповідного рішення, але не раніше 5.30 год. відповідної дати.

Припинення дії воєнного стану відбувається в разі закінчення строку, на який його вводили, або ж прийняття Президентом України указу про його скасування. Указ, яким припинено воєнний

стан, підлягає негайному оголошенню через медіа [20]. Вочевидь, із цього моменту воєнний стан слід вважати припиненим.

Варто добавити, що правильна кваліфікація діянь, вчинених в день оголошення рішення про введення чи припинення воєнного стану вимагає точного встановлення часу оприлюднення рішення (що може мати певні труднощі), а так само точного часу вчинення правопорушення. Подібні висновки можна зробити й щодо діянь, вчинених в день початку та припинення особливого періоду.

Поняття бойової обстановки для потреб розділу XIX Особливої частини КК України визначено у примітці ст. 402 КК України. Під нею слід розуміти обстановку бою: загальновійськового, морського, повітряного, танкового, протиповітряного тощо. Саме поняття бою тут тлумачиться як безпосереднє застосування військової техніки та зброї військовим супротивником або щодо нього. Окрім цього, визначено й часові межі існування бойової обстановки: Розпочинається з моменту отримання наказу про вступ у бій або ж фактичного початку бойових дій, в яких бере участь підрозділ, а закінчується з моменту отримання наказу про припинення бою чи фактичного завершення бою [21]. Відтак кваліфікуюча ознака «в бойовій обстановці» характеризує одночасно і час, і обставини вчинення кримінального правопорушення. Тлумачення цього поняття не мало б викликати особливих труднощів. Єдине, що слід уточнити, це те, що участь у бою бере підрозділ, в якому підозрюваний чи обвинувачений проходить службу, і сам правопорушник безпосередньо залучений чи мав би бути залучений до цього бою.

У роботі Топольніцького В.В та Остапенка А.І. порушується проблема розмежування понять «в умовах воєнного стану» та «в бойовій обстановці» [10]. Як пише А.А. Вознюк, воєнний стан та бойова обстановка мають спільні риси, так як воєнний стан може вводитися за існування бойової обстановки, але, в той же час, мають і самостійне кримінально-правове значення, оскільки за наявності бойової обстановки не завжди вводиться воєнний стан [8]. З іншого боку, вчинені в умовах воєнного стану кримінальні правопорушення не завжди будуть скоєні в бойовій обстановці, проте їх тяжкість теж буде підвищеною, порівняно з діяннями, вчиненими поза часом воєнного стану.

Враховуючи це, використання в ч. 3 ст. 413 КК України і кваліфікуючої ознаки «в умовах воєнного стану», і кваліфікуючої ознаки «в бойовій обстановці» можна вважати обґрунтованим. Однак серед численних фактів засудження осіб за кримінальні правопорушення, передбачені ст. 413 КК України, не знайдено жодного факту кваліфікації таких діянь як вчинених в бойовій обстановці. З іншого боку, використання для диференціації кримінальної відповідальності формулювання «вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці» у розділі XIX Особливої частини КК України є системним, і завдяки цьому, як видається, більш ефективно виконується завдання з попередження кримінальних правопорушень. І лише зважаючи на це аналізовану кваліфікуючу ознаку можна зберегти в ст. 413 КК України.

3. Щодо конструкцій, використаних при формулюванні кваліфікуючих ознак. Для вказівки на особливий період та воєнний стан у ч.ч. 2, 3 ст. 413 КК України вживається формулювання «в умовах…». Його у контексті доповнення в 2022 році окремих статей КК України кваліфікуючими ознаками «в умовах воєнного або надзвичайного стану» активно критикували, зокрема через те, що в ст. 67 КК України зазначено «з використанням умов воєнного або надзвичайного стану». Зокрема В.О. Навроцький з цього приводу пише: «Навіщо заставляти розгадувати загадку чи «в умовах» і «з використанням умов» – це одне й те ж саме чи таки ні?» [22].

А.А. Вознюк констатує, що зростання небезпечності кримінального правопорушення відбувається не через сам час його вчинення, а через використанням умов особливого періоду чи воєнного стану [8]. Водночас, такий висновок зроблений в контексті кримінальних правопорушень проти власності. Із кримінальними правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, і особливо, передбаченим ст. 413 КК України, зовсім інша ситуація, адже підвищення небезпечності діянь та їхніх наслідків обумовлюють саме виклики визначеного періоду часу. Порушуючи правила зберігання ввіреного для користування військового майна, особа точно не використовує умови особливого періоду чи воєнного стану, а лише допускає таке порушення нехтуючи тим, що в цей момент триває такий період. В той же час, використання конструкції «в умовах…» може бути сприйняте як таке, що вказує саме на використання умов особливого періоду чи воєнного часу, і цим поставити під сумнів правомірність кваліфікації діяння за нормою про відповідний кваліфікований чи особливо кваліфікований склад кримінального правопорушення.

Звідси напрошується висновок про необхідність зміни підходів до регламентації кваліфікуючих ознак як у ст. 413 КК України, так і інших статтях розділу XIX Особливої частини.

В деяких наукових працях відзначається, що вчинення кримінального правопорушення в умовах особливого періоду та воєнного стану є комбінованою ознакою, що характеризує час, місце та обстановку вчинення кримінального правопорушення [1, 5, 7]. Водночас видаються слушними висновки А.А. Вознюка, який пише, що кримінальне правопорушення в умовах воєнного стану може вчинятися і поза територією, де введено воєнний стан [8]. Заслуговують уваги й висновок Р.О. Мовчана, який пише, що як вчинені в умовах воєнного стану потрібно кваліфікувати будь-які діяння, незалежно від місця і обставин їх вчинення [23]. Враховуючи вказане можна констатувати, що відповідні кваліфікуючі ознаки характеризують лише час вчинення кримінального правопорушення. Відтак доцільно змінити формулювання відповідних ознак у ч.ч. 2, 3 ст. 413 КК, а так само і у інших статтях розділу XIX Особливої частини КК України таким чином, щоб воно не породжувало інших тлумачень.

Висновки. За результатами дослідження ознак, з допомогою яких диференціюється відповідальність за втрату та зіпсування військового майна, зроблено низку висновків.

1. Кваліфікуючі ознаки вчинення кримінального правопорушення «в умовах особливого періоду, крім воєнного стану» та «в умовах воєнного стану» характеризують виключно час вчинення кримінального правопорушення; вчинення кримінального правопорушення в бойовій обстановці – час та обставини його вчинення. При цьому, поняття особливого періоду охоплює три складові: 1) період мобілізації, як діяльності, спрямованої на переведення військових формувань і сил цивільного захисту на організацію й штати воєнного часу, а також переведення економіки, державних органів і органів місцевого самоврядування, а також суб'єктів господарювання на особливий режим функціонування; 2) воєнний час, що визначається періодом ведення воєнних дій, однак є складовою особливого періоду лише з моменту оголошення рішення про мобілізацію; 3) відбудовний період після закінчення воєнних дій, що включає, в тому числі, період демобілізації (але ним не обмежується), і закінчиться, вочевидь, з моменту, який буде визначений перспективними нормативно-правовими актами, або з моменту набрання чинності спеціальним рішенням про закінчення особливого періоду. При цьому слід розглянути можливість удосконалення нормативної дефініції поняття мобілізації у галузевому законодавстві з тим, щоб ним охоплювався як сам період переходу до «мобілізованого стану» так, і перебування в такому стані. Потребує удосконалення й нормативне визначення моменту початку особливого періоду – окрім оголошення чи доведення до відома рішення про мобілізацію чи введення воєнного стану, доцільно пов'язати його також і з початком військових дій.

2. Особливий період в частині мобілізації, а також воєнний стан розпочинається з моменту оприлюднення відповідного указу Президента України а також Закону України, яким цей указ затверджено, а в окремих випадках – з часу, вказаного в самому указі, але не раніше моменту його оприлюднення. Діяння, вчинені до вказаного часу, хоч і вдень набрання чинності відповідними рішеннями, не можуть бути кваліфіковані як вчинені в умовах особливого періоду чи воєнного стану. Моментом припинення воєнного стану є закінчення строку, на який його було введено, або ж оголошення через медіа указу Президента України про скасування воєнного стану.

3. Використання відповідних кваліфікуючих ознак у ст. 413 КК України, вцілому, можна вважати обґрунтованим. Однак доцільною є зміна самого формулювання цих ознак у всіх статтях розділу XIX Особливої частини КК України – «в умовах особливого періоду, крім воєнного стану» та «в умовах «воєнного стану» замінити на «під час особливого періоду, крім воєнного стану» і «в період дії воєнного стану».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карпенко М. До питання правового визначення особливого періоду за законодавством України. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică.* JANUARY 2019. С. 172–175. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/965458 (дата звернення: 16.02.2025).
2. Павловська А.А., Ленда О.В. Визначення понять особливого періоду й воєнного стану, їх розмежування та специфіка. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/bitstreams/36575176-d38a-4488-9d5e-32b7b42a0d1b/download (дата звернення: 06.02.2025).
3. Титаренко Н. Чи діє в Україні особливий період? URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0031697-16#Text (дата звернення: 05.02.2025).

4. Прохоренко М.М., Хлань В.М. Сутність та зміст особливого періоду в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 2 (55). С. 62–67.
5. Ясиновський П. В. Особливий період як обов'язкова ознака при кваліфікації за ст. 114-1 Кримінального кодексу України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 798–802. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/135.pdf (дата звернення: 08.02.2025).
6. Шкуропацький О., Мехеда В., Пащенко Є. термінологічне визначення поняття «особливого періоду» та його застосування. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. *Серія «ПРАВО».* 2019. Випуск 28. С. 97–106.
7. Вартилецька І.А., Шармар О.М. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану та особливого періоду. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 1 (15). С. 202–203.
8. Вознюк А.А. Воєнний та надзвичайний стан як обставини, що впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення або призначення покарання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 308–317.
9. Мостепанюк Л. О. Воєнний стан як обставина, що обтяжує покарання. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 1(21). С. 37–50.
10. Топольніцький В.В., Остапенко А. І. Особливості регулювання військових правовідносин в умовах особливого періоду, воєнного стану та в бойовій обстановці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 231–235. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/61.pdf
11. Топольніцький В.В, Тична Б.М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція*. 2019. № 4 (25), С. 91–99.
12. Про оборону: Закон України від 6 грудня 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 10.02.2025).
13. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію. Закон України від 21 жовтня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/ed20240518#n119 (дата звернення: 10.02.2025).
14. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України від 17 березня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/303/2014 (дата звернення: 12.02.2025).
15. Постанова Верховного Суду у справі № 264/6124/18 від 22 квітня 2021 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96545131 (дата звернення: 12.02.2025).
16. Вирок Яворівського районного суду Львівської області у справі № 460/5067/16-к від 30 грудня 2016 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/63870424 (дата звернення: 12.02.2025).
17. Щодо особливого періоду: Лист тимчасово виконуючого обов'язки начальника Головного управління оборонного та мобілізаційного планування Генерального штабу Збройних Сил України В. Талалая від 1 жовтня 2015 року № 322/2/8417. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS25635 (дата звернення: 05.02.2025).
18. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2018 року «Щодо надзвичайних заходів із забезпечення державного суверенітету і незалежності України та введення воєнного стану в Україні»: Указ Президента України від 26 листопада 2018 року № 390/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/390/2018#n5 (дата звернення: 06.02.2025).
19. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 06.02.2025).
20. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 квітня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 06.02.2025).
21. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 5 квітня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 12.02.2025).
22. Навроцький В.О. Виклики, що постали перед українським кримінальним правом з початком українсько-російської війни. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ – Львів – Дніпро, 20 квітня 2022 р.). С. 36–41.
23. Мовчан Р.О. Аналіз законодавчого рішення про посилення кримінальної відповідальності за мародерство. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання.* 2022. № 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.52.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.20

СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ВИКЛИКИ ТА НОВІ ПІДХОДИ

Жданова А.В.,
аспірантка 2 року навчання
юридичного факультету
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара

Жданова А.В. Суб'єкти кримінальних правопорушень в умовах глобалізації: виклики та нові підходи.

У статті розглянуті питання, пов'язані з впливом глобалізації на формування нових суб'єктів кримінальних правопорушень. Глобалізація як всесвітній процес, що охоплює економічні, політичні, соціальні та правові аспекти, має значний вплив на кримінальне право, зокрема, на визначення суб'єктів правопорушень, що виникають унаслідок технологічних, економічних та загальносвітових змін. Автором стверджується, що зміни в світовому порядку, такі як розвиток міжнародних корпорацій, еволюція новітніх технологій і активна інтеграція ринків, сприяють виникненню нових типів правопорушників, серед яких особливо виділяються юридичні особи, кіберзлочинці та суб'єкти, пов'язані з використанням штучного інтелекту і криптовалют.

Зокрема, у статті акцентується увага на розширенні кримінальної відповідальності для юридичних осіб, що через порушення законодавства або відсутність належного контролю можуть стати учасниками злочинної діяльності. Це підкріплюється прикладами європейського законодавства, що зобов'язує компанії контролювати внутрішні процеси, пов'язані з корупцією, та посилення відповідальності для фінансових установ через масштабні штрафи за відмивання грошей.

Ще одним важливим аспектом є розвиток технологій, зокрема штучного інтелекту, що ставить питання про відповідальність за порушення, скоєні автономними системами. Автором наводяться приклади європейського законодавства, що регулює відповідальність за використання автономних транспортних засобів і інших технологій. У статті також розглядається проблема кіберзлочинності, що активно розвивається у цифрову еру, і законодавчі ініціативи для боротьби з такими злочинними діячами, включаючи зусилля ЄС щодо криміналізації кіберзлочинів і захисту персональних даних через GDPR.

Особливу увагу приділено новим викликам, що виникають із розвитком криптовалют, таких як фінансові шахрайства та певні злочинні схеми. Автором наведено приклад популярної платформи BitConnect, що стала об'єктом судових позовів через шахрайство з криптовалютами. У статті підкреслено важливість адаптації національних правових систем до цих нових форм злочинної діяльності, адже глобалізація змушує закони постійно оновлюватися.

Загалом, автор вважає, що глобалізація вимагає від правових систем постійної адаптації, зокрема в частині визначення нових суб'єктів кримінальних правопорушень. У статті зроблено висновок, що ефективне юридичне забезпечення у глобалізованому світі можливе лише через взаємодію національних та міжнародних правових систем, що дозволяє своєчасно реагувати на нові виклики в кримінальному праві.

Ключові слова: глобалізація, суб'єкт кримінального правопорушення, правова глобалізація, кіберзлочинність, штучний інтелект, юридичні особи, законодавство, міжнародне співробітництво, справедлива рівновага, кримінальне правопорушення.

Zhdanova A.V. Subjects of criminal offenses in the context of globalization: challenges and new approaches.

The article examines issues related to the impact of globalization on the formation of new subjects of criminal offenses. Globalization, as an all-encompassing process affecting economic, political, social,

and legal aspects, significantly influences criminal law, particularly in defining the subjects of offenses arising from technological, economic, and global changes. The author argues that changes in the global order, such as the development of multinational corporations, the evolution of emerging technologies, and active market integration, contribute to the emergence of new types of offenders, among which legal entities, cybercriminals, and subjects related to the use of artificial intelligence and cryptocurrencies are particularly notable.

The article emphasizes the expansion of criminal liability for legal entities, which, due to violations of legislation or lack of proper control, can become involved in criminal activities. This is supported by examples from European legislation, which requires companies to monitor internal processes related to corruption and strengthens the responsibility of financial institutions through large fines for money laundering.

Another important aspect is the development of technologies, particularly artificial intelligence, which raises questions about responsibility for offenses committed by autonomous systems. The author provides examples of European legislation regulating the liability for the use of autonomous vehicles and other technologies. The article also addresses the issue of cybercrime, which is rapidly developing in the digital era, and legislative initiatives to combat such criminal actors, including EU efforts to criminalize cybercrime and protect personal data through GDPR.

Particular attention is given to the new challenges arising from the development of cryptocurrencies, such as financial fraud and certain grey-market schemes. The author presents the case of the popular platform BitConnect, which became the subject of lawsuits due to cryptocurrency fraud. The article underscores the importance of adapting national legal systems to these new forms of criminal activity, as globalization forces laws to be constantly updated.

Overall, the author believes that globalization demands constant adaptation of legal systems, particularly in terms of defining new subjects of criminal offenses. The article concludes that effective legal frameworks in a globalized world are possible only through the interaction of national and international legal systems, allowing for timely responses to new challenges in criminal law.

Key words: globalization, subject of criminal offense, legal globalization, cybercrime, artificial intelligence, legal entities, legislation, international cooperation, fair balance, criminal offense.

Постановка проблеми. Зміни у технологічному, економічному та соціальному середовищі вимагають постійної адаптації правових норм до нових реалій, що стосуються виявлення та встановлення відповідальності за новітні правопорушення. Тому сучасне кримінальне право повинно постійно оновлюватися, враховуючи нові типи правопорушників, які виникають в умовах глобалізації.

Мета дослідження: вивчення домінуючих тенденцій трансформації поняття суб'єкта кримінального правопорушення в умовах глобалізаційних процесів, що спричиняють появу нових типів суб'єктів, формування напрямків для розробки пропозицій щодо подальшого вдосконалення національної правової системи задля ефективної адаптації кримінального права до сучасних викликів.

Ступінь опрацювання проблематики. Зі змінами в технологіях, економіці та соціальних структурах виникають нові типи правопорушень, що ставлять перед кримінальним правом нові виклики. Поважна кількість вчених працюють у цьому напрямку: М.І. Хавронюк, Н.С. Юзікова, В.О. Гацелюк, С.Б. Гавриш, П.П. Андрушко, Т.М. Приходько та інші.

Виклад основного матеріалу. Поняття суб'єкта кримінального правопорушення є важливим елементом кримінального права, яке постійно розвивається, адаптуючись до змін у суспільстві та юридичних системах. Суб'єкт кримінального правопорушення визначається як особа, яка має здатність бути носієм кримінальної відповідальності, тобто може вчинити правопорушення та нести за нього відповідальність [1, ст. 18]. У 21-ому сторіччі досить активними є глобалізаційні процеси, які мають безпосередній вплив і на появу нових, раніше не досліджених, суб'єктів, що підпадають під криміналізацію.

Сьогодні глобалізація виступає одним з найважливіших чинників сучасної світової системи та визначає хід світового розвитку. Глобалізація змусила по-новому переосмислити багато законів в усіх сферах життя. Згідно з поглядами вчених на глобалізацію, жоден процес у суспільстві (економічний, політичний, правовий чи соціальний) не може бути розглянутий ізольовано. Глобалізація має вплив практично на всі сфери суспільного життя. Слід враховувати, що складність й

суперечливість глобалізаційного процесу по суті описує розвиток і загальний стан певних систем у різних країнах, та навіть у окремих регіонах [2, с. 3].

Глобалізація на сьогоднішній день є невід'ємним процесом, що характеризує сучасний етап розвитку людства. Під цим поняттям розуміється широкий набір суперечливих тенденцій та подій, зокрема:

- еволюція глобальних ідеологій та активна боротьба за створення нового світового порядку;
- значне зростання числа та впливовості міжнародних організацій, що супроводжується послабленням національного суверенітету;
- виникнення і прогрес транснаціональних корпорацій, а також розширення міжнародної торгівлі;
- активні масові міграції та утворення нових мультикультурних суспільств;
- створення глобальних медіа та поширення західної культури в усіх частинах світу [3, с. 67].

Вченим-правником В. Погорілко зазначено: «глобалізація в розвитку сучасного суспільства поступово охоплює всі сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну – і зумовлює трансформації в них на всіх рівнях – міжнародному, регіональному, національному, місцевому» [4, с. 3].

Правова глобалізація є процесом формування загальносвітової системи правових норм, що впливає на міжнародне співробітництвл, забезпечуючи організаційну основу для глобальних відносин. Це явище також викликає зміни на національному рівні, модифікуючи правові системи окремих держав під впливом міжнародних норм та стандартів [5, с. 7].

На думку М.А. Абдалказима, правова глобалізація відповідає наступним чинникам:

- Процесуальний аспект: цей процес охоплює участь усіх держав, а також державоподібних утворень і міжнародних організацій.
- Глобально-об'єктивний аспект: процес передбачає створення єдиної світової системи правових норм.
- Об'єктивно-телеологічний аспект: існування загальносвітової системи правових норм, що організовують і регулюють міждержавну взаємодію в різних сферах суспільного життя.
- Колабораційний аспект: під час взаємодії держав міжнародне та національне право перебувають у тісній взаємозалежності.
- Функціонально-телеологічний аспект: цей процес сприяє правовій інтеграції та інтернаціоналізації.
- Аспект взаємодії: правова інтеграція та інтернаціоналізація передбачають не лише участь держав у глобальних питаннях, але й визнання правових норм інших держав [6, с. 217].

Зростаюча тенденція до міжнародно-правової глобалізації сприяє появі нових принципів і норм права, встановлення яких раніше належало до сфери внутрішніх справ суверенних держав. Це істотно оновлює державно-правові системи членів світового співтовариства у контексті сучасних загальновизнаних універсальних стандартів [7, с. 300].

Під впливом глобалізації в сучасному кримінальному праві з'являються нові суб'єкти кримінальних правопорушень, які відображають зміни в економічних, технологічних та соціальних процесах, що відбуваються в світі. Глобалізація сприяє транснаціоналізації кримінальних правопорушень, інтеграції ринків, розвитку нових технологій, а також посиленню взаємозалежності країн. Це призвело до виникнення нових суб'єктів, які можуть бути учасниками злочинних діянь або зазнавати відповідальності за кримінальні правопорушення.

Глобалізаційні чинники зумовили зміни у законодавстві європейських країн щодо суб'єкта злочинного діяння, які зумовлені розвитком технологій, глобалізацією, змінами в соціальних структурах, а також новими викликами в боротьбі з організованою злочинністю. Європейські країни активно адаптують свої правові системи до цих змін, включаючи відповідальність для нових суб'єктів кримінальних правопорушень.

Важливим елементом змін до законодавства є посилення відповідальності юридичних осіб за кримінальні правопорушення. Така норма включає відповідальність корпорацій, компаній, фінансових установ, державних органів, що можуть бути залучені до злочинної діяльності, як через порушення законодавства (наприклад, у сфері охорони навколишнього середовища або фінансових операцій), так і через відсутність належного контролю за діями своїх співробітників. Наприклад,

у Франції було введено новий закон Sapin II (2016), що зобов'язує великі компанії (з оборотом понад 100 мільйонів євро) впроваджувати механізми контролю і внутрішньої відповідальності за корупційні дії, що є частиною посиленої кримінальної відповідальності юридичних осіб [8]. Як зазначається міністерством юстиції США: «банк HSBC був оштрафований на мільярди доларів за відмивання грошей через свої філії в різних країнах, що стало можливим через глобальні фінансові операції компанії» [9].

Ще однією серйозною зміною є питання відповідальності за злочинні діяння, скоєні за допомогою штучного інтелекту (ШІ) або автономними системами. Внесення змін у законодавство стосується питань, хто має нести відповідальність, коли технології автономно приймають рішення, які призводять до шкоди або кримінального правопорушення.

У Європейському Союзі в 2021 році було представлено Етичні рекомендації щодо ШІ, де відзначено необхідність чіткої відповідальності за діяння, здійснені автономними системами (наприклад, у випадку з автономними транспортними засобами або роботами). Документ наголошує на тому, що відповідальність має лежати на розробниках технологій, а також на компаніях, які експлуатують ці системи, в залежності від контексту [10].

У Німеччині в 2021 році був ухвалений закон Gesetz zum autonomen Fahren, що передбачає відповідальність за використання автономних автомобілів. У разі аварії, яку спричинила автономна система, визначено, що вина може бути покладена на виробника автомобіля або компанію, що здійснює експлуатацію таких машин [11].

Кіберзлочинність стала однією з найбільших загроз у сучасному світі, оскільки це явище досить швидко розвивається. Європейські країни вносять зміни до законодавства для того, щоб посилити боротьбу з кіберзлочинами, а також забезпечити ефективне переслідування злочинців у цифровому середовищі.

У Європейському Союзі з 2018 року діє Директива щодо боротьби з кіберзлочинністю Directive (EU) 2018/1972 of the European Parliament and of the Council establishing the European Electronic Communications Code, яка встановлює чіткі вимоги до держав-членів у сфері криміналізації кіберзлочинів. Ця директива сприяє посиленню співпраці між країнами ЄС у боротьбі з кіберзлочинністю, зокрема з хакерськими атаками, крадіжкою особистих даних і іншими злочинами в Інтернеті [12].

У Франції у 2015 році були внесені зміни до ст. 323-1 Кримінального кодексу Code pénal, що дозволяють притягти до кримінальної відповідальності не тільки фізичних осіб, але й підприємства, які не забезпечують належний захист персональних даних своїх клієнтів від кібератак [13, ст. 323-1].

У ряді європейських країн посилено боротьбу з тероризмом, особливо з урахуванням нових технологій, що дозволяють терористичним групам ширше використовувати інтернет для вербування, фінансування та організації атак.

У Великій Британії були внесені зміни до Закону про боротьбу з тероризмом 2000 року Terrorism Act 2000, що дозволяють забороняти участь громадян у терористичних організаціях або діях, які сприяють екстремізму через Інтернет. Законодавчі зміни дозволяють покарати навіть за поширення терористичних матеріалів онлайн [14, ст. 1-2].

Закон LOI n 2021-998 du 30 juillet 2021 relative à la prévention d'actes de terrorisme et au renseignement (Закон № 2021-998 від 30 липня 2021 року про запобігання актам тероризму та розвідку) у Франції вводить нові заходи для боротьби з тероризмом, зокрема з використанням онлайн-платформ. Основні положення, що стосуються боротьби з тероризмом у цифровому середовищі, такі:

- Закон надає можливості для швидкого видалення контенту, що пропагує тероризм або радикалізацію. Це стосується матеріалів, що використовуються для вербування, підтримки терористичних організацій чи поширення екстремістських ідей через онлайн-платформи.
- Встановлено зобов'язання для онлайн-платформ видаляти або блокувати доступ до таких матеріалів протягом 24 годин після виявлення або повідомлення про них. У разі порушення платформи можуть бути оштрафовані [15].

Через стрімкий розвиток цифрових технологій і підвищену загрозу кіберзлочинності в Європейському Союзі приділяють особливу увагу правам людини в контексті нових форм злочинних діянь, таких як порушення приватності, фішинг, хакерські атаки та інші.

У ЄС було прийнято Регламент про захист персональних даних (GDPR), який надає більш сильний захист персональної інформації громадян. Тепер компанії і організації зобов'язані вжи-

вати заходів для захисту даних своїх користувачів, а за порушення цього закону передбачені великі штрафи та відповідальність [16].

З появою криптовалюти (Bitcoin, Ethereum та інших), яка досить стрімко розвивається, з'явилися і нові типи правопорушників, які використовують ці технології для здійснення фінансових махінацій, таких як відмивання грошей, інвесторське шахрайства, схеми Понці або фальшиві криптовалютні біржі [17].

BitConnect була популярною криптовалютною платформою, яка обіцяла інвесторам високу віддачу від вкладених коштів шляхом автоматичної торгівлі на криптовалютних ринках. Однак ця платформа мала відношення до схеми Понці, оскільки основний прибуток виплачувався не за рахунок реальних інвестицій, а за рахунок залучення нових користувачів. Інвестори могли заробляти до 40% на місяць на основі «торгових ботів», які насправді не існували. Коли нові інвестори перестали приєднуватися до системи, схема почала розсипатися, і платформа була закрита, залишивши багатьох інвесторів без грошей. Кілька осіб, пов'язаних із BitConnect, були заарештовані за шахрайство, а платформа зазнала судових позовів [18].

Висновки. В умовах глобалізації сучасне кримінальне право зазнає значних трансформацій, що стосуються і суб'єктів кримінальних правопорушень. Одним із основних наслідків глобалізаційних процесів є поява нових типів суб'єктів кримінальних правопорушень, пов'язаних із технологічними і економічними, правовими та іншими змінами. Серед таких суб'єктів можна виділити юридичних осіб, які стають учасниками кримінальних правопорушень через недостатній контроль за діяльністю своїх співробітників чи порушення законодавства у сферах екології чи фінансів. Наприклад, законодавчі зміни в Європі, такі як введення нових механізмів відповідальності для великих корпорацій, підтверджують це. Окрім того, розвиток технологій, зокрема штучного інтелекту, породжує питання про відповідальність за злочини, вчинені автономними системами, законодавчі ініціативи, що стосуються цих питань, активно розвиваються у країнах Європейського Союзу.

Сучасне кримінальне право змушене адаптуватися до цифрових реалій, що відображається у введенні нових норм для боротьби з кіберзлочинами, захистом персональних даних та шахрайством із криптовалютами по всьому світу. Останні зміни до європейських законів також підвищують рівень відповідальності як для фізичних, так і для юридичних осіб, адаптуючи національні системи до нових викликів. Таким чином, глобалізація вимагає від правових систем постійної адаптації, зокрема щодо визначення суб'єктів кримінальних правопорушень, що є важливою частиною забезпечення правопорядку на національних рівнях та сприяє міжнародному співробітництву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
2. Гетманець О.П., Коробцова Д.В., Єжелий Ю.О. Глобалізація та міжнародна економіка: складність інтеграції ринків та економічні наслідки на рівні країн (український досвід). *Академічні візії*. 2023. № 20. URL: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8159428.
3. Шайгородський Ю. Глобалізація: неминучість концептуальних змін. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 64–75. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/shaigorodskyi_globalizatsia.pdf.
4. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с. URL: https://constitutionalist.com.ua/ konstytutsijno-pravovi-formy-bezposerednoi-demokratii-v-ukraini-problemy-teorii-i-praktyky/.
5. Бірюкова А.М. Правова глобалізація: до визначення поняття. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 1. Том. 1. С. 3–7. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/1/tom_1/3.pdf.
6. Абдалказим М.А. Онтологічні засади впливу правової глобалізації на взаємодію конституційного права і міжнародного права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. Вип. 71. С. 211–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_71_35.
7. Пендюра М.М., Лапка О.Я. Правова глобалізація: поняття, риси, критерії класифікації. *Альманах права*. 2023 рік. Випуск 14. С. 297–303. URL: https://www.google.com/url?sa=t&

rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj4qILO47mMAxXaAxAIHYmZGRYQFnoECBYQAQ&url=http%3A%2F%2Fjnas.nbuv.gov.ua%2Farticle%2FUJRN-0001437399&usg=AOvVaw1kczb5p4_YCFzrBx9nCETf&opi=89978449.

8. Закон Франції: LOI n 2016-1691 du 9 décembre 2016 relative à la transparence, à la lutte contre la corruption et à la modernisation de la vie économique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000033558528.
9. HSBC Holdings Plc. and HSBC Bank USA N.A. Admit to Anti-Money Laundering and Sanctions Violations URL: https://www.justice.gov/opa/pr/hsbc-holdings-plc-and-hsbc-bank-usa-na-admit-anti-money-laundering-and-sanctions-violations.
10. Закон ЄС: REGULATION (EU) 2024/1689 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689.
11. Закон Німеччини: Gesetz zum autonomen Fahren. URL: https://www.buzer.de/gesetz/14868/index.htm.
12. Директива ЄС: Directive (EU) 2018/1972 of the European Parliament and of the Council establishing the European Electronic Communications Code. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1972/oj/eng.
13. Кримінальний кодекс Франції: Code pénal від 01.09.1990 р. URL: https://codes.droit.org/PDF/Code%20pénal.pdf.
14. Закон Великобританії: Terrorism Act 2000. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/11/contents.
15. Закон Франції: LOI n 2021-998 du 30 juillet 2021 relative à la prévention d'actes de terrorisme et au renseignement. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000043876100#:~:text=LOI%20n°%202021-998,au%20renseignement%20(1)%20-%20Légifrance.
16. Регламент ЄС: General Data Protection Regulation. URL: https://gdpr-info.eu.
17. Єгоричева С.Б. Організація фінансового моніторингу в банках, Центр учбової літератури, 2014. 292 с. URL: https://pidru4niki.com/component/option,com_jdownloads/Itemid,999999/catpid,855/task,view.annotation/.
18. Матеріали Міністерства юстиції США. URL: https://www.justice.gov/opa/pr/bitconnect-founder-indicted-global-24-billion-cryptocurrency-scheme.

УДК 343.353(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.21

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ НОРМАМИ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ ТА ПРО ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ: ПИТАННЯ ЯКОСТІ УНОРМУВАННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Красницький І.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
директор навчально-наукового інституту
права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5529-7636
e-mail: kiv77@ukr.net

Красницький І.В. Співвідношення між нормами про зловживання владою або службовим становищем та про перевищення влади або службових повноважень: питання якості унормування та правозастосування.

У статті здійснено ревізію співвідношення між нормами Кримінального кодексу України (далі – КК України) про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364) та про перевищення влади або службових повноважень (ст. 365) після внесення змін Законом України від 21 лютого 2014 р. № 746-VII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції».

Ключові питання на вирішення яких зорієнтована стаття: чи перевищення влади або службових повноважень, вчинене іншими особами (окрім працівника правоохоронного органу), та які водночас не охоплюються іншими нормами КК України про перевищенням влади чи службових повноважень, не є кримінально протиправними? І чи не можна вважати такі перевищення влади або службових повноважень видом зловживання владою чи службовим становищем?

За результатами наукової ревізії доведено, що кримінально-правове поняття зловживання владою або службовим становищем з метою отримання неправомірної вигоди фактично безумовно означає вихід за межі повноважень, а отже, включає перевищенням влади або службових повноважень (окрім, вчинених працівником правоохоронного органу чи передбачене іншими варіантними нормами кримінального закону України).

Водночас, норма про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) не може вважатися загальною щодо норми про перевищення влади або службового становища (ст. 365 КК України), оскільки визначений нею склад кримінального правопорушення містить як обов'язкову ознаку такого складу вказівку на мету – отримання неправомірної вигоди, яка не є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення про перевищення влади або службових повноважень.

Норми, закріплені в статтях 364, 365 Кримінального кодексу України, є варіантними, входять в так звану асоціацію норм про різні склади зловживання владою або службовим становищем.

Якщо вчинене містить водночас ознаки обох складів кримінального правопорушення – зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень (наприклад, перевищення влади або службових повноважень, вчинене працівником правоохоронного органу з метою отримання неправомірної вигоди), вчинене слід кваліфікувати за нормою, яка передбачає більш суворе покарання (ст. 365 КК України).

Ключові слова: кримінальне законодавство, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або

службових повноважень, конкуренція кримінально-правових норм, якість кримінального закону, вдосконалення кримінального законодавства.

Krasnytskyi I.V. Correlation between the provisions on abuse of power or official position and on abuse of power or official authority: issues of quality of regulation and law enforcement.

The article revises the correlation between the provisions of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter - CC of Ukraine) on abuse of power or official position (Art. 364) and on abuse of power or official authority (Article 365) after the amendments made by the Law of Ukraine No. 746-VII dated February 21, 2014 "On Amendments to the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of Ukraine regarding the implementation of Article 19 of the UN Convention against Corruption into national legislation".

The key issues addressed in the article are: is the abuse of power or official authority committed by other persons (other than a law enforcement officer), and which at the same time are not covered by other provisions of the CC of Ukraine on abuse of power or official authority, not criminalized? And can such abuse of power or official authority be considered a form of abuse of power or official position?

Based on the results of the scientific review, it is proved that the criminal law concept of abuse of power or official position for the purpose of obtaining unlawful benefit in fact unconditionally means going beyond the limits of authority, and therefore includes abuse of power or official authority (except for those committed by a law enforcement officer or provided for by other variant provisions of the criminal law of Ukraine).

At the same time, the provision on abuse of power or official position (Article 364 of the CC of Ukraine) cannot be considered general in relation to the provision on abuse of power or official position (Article 365 of the CC of Ukraine), since the criminal offense defined by it contains an indication of the purpose - obtaining an unlawful benefit, which is not a mandatory element of the criminal offense of abuse of power or official position.

The rules enshrined in Articles 364 and 365 of the CC of Ukraine are variant rules, part of the so-called association of rules on different elements of abuse of power or position.

If an act contains both elements of a criminal offense - abuse of power or official position and abuse of power or official authority (for example, abuse of power or official authority committed by a law enforcement officer with the aim of obtaining an unlawful benefit), the act should be qualified under the provision providing for a more severe punishment (Article 365 of the CC of Ukraine).

Key words: criminal law, criminal liability, criminal offense, corpus delicti of a criminal offense, criminal offenses in the sphere of official activity, abuse of power or official position, abuse of power or official authority, competition of criminal law provisions, quality of criminal law, improvement of criminal law.

Постановка проблеми. Система норм про так звані службові кримінальні правопорушення виступає одним із індикаторів готовності держави боротися з корупцією та іншими проявами кримінальних протиправних діянь вчинюваних службовими особами, а тому є під прицілом не лише українського суспільства, але й усієї міжнародної спільноти. Та власне положення кримінального закону України в частині відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (Розділ XVII Особливої частини) зазнавали чи не найістотніших змін, які були зумовлені внутрішніми політичними, кон'юнктурними коливаннями, запитами суспільства, вимогами міжнародних організацій тощо.

Так, станом на січень 2025 року у статті цього Розділу Кримінального кодексу (далі – КК) України було внесено більше сотні змін. Така динамічність кримінального законодавства в цій частині - справжній виклик для науки кримінального права та, на жаль, загроза для правильного та єдиного правозастосовного русла. Бо «кроїння» кримінально-правових текстів щоразу ставить необхідність системного огляду питань про співвідношення норм про склади кримінальних правопорушень, визначення меж забороненої поведінки тощо.

Стан опрацювання проблематики. Питання кримінальної відповідальності за так звані службові кримінальні правопорушення, в тому числі за зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень, не належить до тих, які залишалися на периферії кримінально-правової доктрини. Слід віддати належне працям таких авторів як: А.В. Айдинян, К.П. Задоя, М.І. Мельник, П.В. Мельник, А.Я. Светлов, М.І. Хавронюк, В.Г. Хашев

та інші. Втім, незважаючи на доктринальний попит у вивченні таких питань залишається чимало нюансів, які потребують періодичної ревізії у зв'язку із законодавчими коливаннями.

А тому **метою цієї статті** є власне визначення співвідношення між нормами КК України про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364) та перевищення влади або службових повноважень (ст. 365), а також встановлення, чи охоплюється кримінально-правове поняття перевищення влади або службових повноважень поняттям зловживання владою або службовим становищем.

Виклад основного матеріалу. Законом України від 21 лютого 2014 р. № 746-VII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» [10] ч. 1 ст. 364 КК України викладено так: «Зловживання повноваженнями, тобто умисне, з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб використання всупереч інтересам юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми службовою особою такої юридичної особи своїх повноважень, якщо це завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб» [5]. Своєю чергою, цим же Законом звужено зміст складу кримінального правопорушення про перевищення влади або службових повноважень, а саме ч. 1 ст. 365 КК України викладено так: «Перевищення влади або службових повноважень, тобто умисне вчинення працівником правоохоронного органу дій, які явно виходять за межі наданих йому прав чи повноважень, якщо вони завдали істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам, інтересам юридичних осіб» [5].

У зв'язку з такими змінами у конструкції складу кримінального правопорушення про перевищення влади або службових повноважень (звуження змісту ознакою спеціального суб'єкта (працівника правоохоронного органу)), постає, зокрема, питання, чи вчинення перевищення влади або службових повноважень іншими суб'єктами, окрім працівника правоохоронного органу, перестає бути кримінально протиправним.

Очевидним є, що у кримінальному законі України є система норм про кримінальні правопорушення із законодавчо вмонтованою «службовою ознакою», які фактично є варіантними нормами, які входять в так звану асоціацію норм про перевищення влади чи службових повноважень. Зокрема, і Пленум Верховного суду України звертав увагу (щоправда, мова йшла про ст. 365 КК України до змін в частині звуження суб'єкта лише працівниками правоохоронних органів), що злочини, відповідальність за які передбачена ч. 2 ст. 157 КК (перешкоджання здійсненню виборчого права), ч. 2 ст. 162 (порушення. недоторканності житла), статтями 371-373 (завідомо незаконні затримання, привід або арешт, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання) та ч. 2 ст. 376 КК (втручання в діяльність судових органів), являють собою спеціальні види перевищення влади або службових повноважень [12].

Однак, ключове питання у тому, чи є кримінально протиправними перевищення влади або службових повноважень, вчинене іншими особами (окрім працівника правоохоронного органу), та які водночас не охоплюються іншими нормами КК України про перевищенням влади чи службових повноважень? І чи не можна вважати такі перевищення влади або службових повноважень видом зловживання владою чи службовим становищем?

Відповідь на це питання не така однозначна. Так, у науці кримінального права сформувались два діаметрально протилежні підходи щодо співвідношення обсягу кримінально-правових понять зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень.

Так, одні автори розглядають зловживання владою владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень як окремі склади кримінальних правопорушень, які мають взаємовиключні ознаки, а власне вказують, що саме вихід чи невихід за межі компетенції має слугувати головним критерієм розмежування таких понять, а слідом і кримінальних протиправних діянь [15, с. 204]. Як висновок, у літературі побутує думка, що, крім працівників правоохоронних органів, перевищення влади й службових повноважень декриміналізовано для всіх службових осіб [7, с. 2-3] (йдеться про редакцію КК України після внесення змін Законом України від 21 лютого 2014 року № 746-VII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» [10]).

Така думка висловлювалася свого часу Верховним Судом України у постанові «Про судову практику в справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26 грудня 2003 року № 15 (п. 5). Зокрема, вказувалось, що при відмежуванні перевищення влади або службових повноважень від зловживання владою або службовим становищем слід виходити з того, що при зловживанні владою або службовим становищем «службова особа незаконно, всупереч інтересам служби використовує надані їй законом права і повноваження» [12]. Тобто, Пленум Верховного Суду України розтлумачив, що зловживання владою або службовим становищем і перевищення влади або службових повноважень – це різні кримінальні правопорушення [1, с. 173]. Однак, позиція суду була висловлена щодо попередньої редакції відповідних приписів кримінального закону України з урахуванням їх системних зв'язків. А тому не може сьогодні слугувати відправною точкою в тлумаченні співвідношення відповідних складів кримінальних правопорушень.

Інші ж науковці, натомість, вважають, що зловживання владою або службовим становищем охоплює не лише використання відповідною службовою особою своїх повноважень всупереч інтересам служби і з відповідною метою, але й використання так званого «службового авторитету (впливу, обумовленого правовим статусом службової особи)» [14, с. 16]. Фактично йдеться про те, що службова особа всупереч інтересам служби використовує не повноваження, а службовий «ореол» з метою отримання неправомірної вигоди. Тим самим фактично виходить за рамки повноважень, діє з незаконною метою. А отже, йдеться про перевищення влади або службових повноважень. Тобто перевищення влади і службових повноважень є видом зловживання владою або службовим становищем.

Як результат, пропозиції ще у радянській літературі об'єднати зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень в один склад кримінального правопорушення[13, с. 161]. Сучасні ж адепти такого підходу (М.І. Мельник, М.І. Хавронюк) вказують, що у кримінальному законі України було б доцільно поняття «перевищення влади або посадових повноважень» не уживати взагалі, щоб воно не вносило плутанини, а передбачити всі можливі спеціальні склади зловживання владою або посадовим становищем, у тому числі окремий склад злочину «зловживання владою або посадовим становищем, пов'язане з насильством», а також загальний склад зловживання владою або посадовим становищем. За таких умов проблеми з кваліфікацією посадових зловживань істотно зменшаться» [6, с. 33].

Аби зважити нормативну, наукову потугу обох наведених підходів, доцільно розглянути послідовно.

На перший погляд, справді може видатися, що законодавчі зміни щодо обмеження суб'єкта складу кримінального правопорушення про перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України) є цілковитою декриміналізацією діянь інших службових осіб юридичних осіб публічного права, окрім працівників правоохоронних органів. Однак, не потребує окремих доводів, що перевищення службових повноважень (в тому числі владних) є значно більш суспільно небезпечним, ніж зловживання службовими повноваженнями. Бо, перевищуючи службові повноваження, особа використовує не законний арсенал наданих їй службових інструментів, а свій «статус», пов'язаний з займаною посадою та виконуваними повноваженнями. Тобто використовує «невидиму» силу свого статусу. Врешті, і норма про перевищення влади і службових повноважень (до її звуження за суб'єктом виключно до працівників правоохоронних органів Законом України від 21 лютого 2014 року № 746-VII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» [10]) передбачала покарання значно суворіше, ніж за зловживання владою чи службовим становищем (позбавлення волі на строк до 5 років та обмеження волі на строк до 3 років відповідно (ч. 1 ст. 365 та ч. 1 ст. 364 КК України). Тобто за ступенем суспільної небезпеки це були злочини середньої та невеликої тяжкості відповідно.

А тому абсолютно алогічною була б повна декриміналізація перевищення влади та службових повноважень (за винятком, вчинених працівником правоохоронного органу) та паралельне існування кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем, вчинене будь-якою службовою особою юридичної особи публічного права.

Як вказує А.В. Айдинян, здоровий глузд підказує: якщо використання службовою особою влади чи своїх повноважень всупереч інтересам служби за наявності істотної шкоди й інших ознак такого складу кримінального правопорушення кримінально каране, то й вихід за межі своїх повноважень службовою особою за наявності таких же ознак так само має тягнути кримінальну відповідальність [1, с. 173].

Не можна законодавче звуження змісту певного складу кримінального правопорушення за певною ознакою (зокрема, суб'єкта в складі злочину, передбаченого ст. 365 КК України) розглядати як цілковиту декриміналізація діянь. Такий підхід нівелює системність права, як його природну непорушну ознаку, і як результат, несе абсолютну загрозу законності правозастосування. Системний підхід повинен бути «матрицею» у ході правозастосування. А тому необхідно з'ясувати, в норму про який склад кримінального правопорушення системно «мігрували» перевищення влади або службових повноважень, вчинені службовими особами юридичних осіб публічного прав (крім, працівників правоохоронних органів).

Тобто, вочевидь, є «материнська» (більш загальна) норма, яка охоплює такі діяння. Адже, наприклад, гіпотетична декриміналізація посягання на життя судді (ст. 379 КК України) не означає цілковиту декриміналізацію такого діяння, а його юридичне охоплення іншою, «материнською», нормою (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України).

У КК України є низка статей, які передбачають відповідальність за службове зловживання. При цьому законодавець послуговується різними термінами для позначення об'єктивної сторони складів відповідних кримінальних правопорушень залежно від виду службової особи, а саме йдеться про зловживання: владою або службовим становищем (ст. 364 КК України – службові особи юридичних осіб публічного права); повноваженнями (ст. ст. 364-1, ст. 365-2 КК України - службові особи юридичних осіб приватного права, а також особи, які надають публічні послуги) [5].

Видається, що у системі норм про різні склади єдиного кримінального правопорушення логічним було б використання «кліше» складу кримінального правопорушення, яке б характеризувалося єдністю термінології і формулювань. Відсутність такої єдності дає підстави для припущення, що законодавець таки свідомо при формулюванні складу «службового зловживання» щодо службових осіб юридичних осіб публічного права послуговується іншими термінами.

Логічно постає питання, чи тотожними за обсягом є поняття зловживання «владою або службовим становищем» та «повноваженнями» відповідно. Встановлення співвідношення між такими поняттями – це не питання поставити під сумнів єдиність законодавчої термінології, а практично значуще питання. А саме - чи не охоплює зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) також і перевищення влади або службового становища, вчинене службовими особами (окрім, перевищення влади або службового становища, вчинене працівником правоохоронного органу – ст. 365 КК України).

Для відповіді на це запитання, варто наскрізно проаналізувати вживання таких термінів законодавцем у кримінальному законі України, а також загальноправове розуміння відповідних понять.

У КК України законодавець використовує такі термінологічні звороти для позначення діяльності особи, яка має владні (імперативні) ознаки: владні повноваження (ч. 1 ст. 171, ч. 1 ст. 353); владні функції (примітка 2 до ст. 127, ч. ч. 1,2 ст. 436-2); владні повноваження (влада) (примітка 3 до ст. 31-1); влада (ст. ст. 364, 365, 368, 369, 426-1); вказівка на особу, яка перебувала під владою (ч.ч. 1, 2 ст. 31-1) [5] .

У примітці ж 5 до ст. 354 КК України взагалі на лице законодавче розмежування повноважень, влади та службового становища. Зокрема, вказано, що у статтях 354, 368, 368-3 і 368-4 цього Кодексу під вимаганням неправомірної вигоди слід розуміти вимогу щодо надання неправомірної вигоди з погрозою вчинення дій або бездіяльності з використанням **свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища** стосовно особи, яка надає неправомірну вигоду (виділено автором – І.К.).

Вочевидь, законодавець в одних випадках ототожнює поняття (вживає термін «влада» у дужках до термінологічного звороту «владні повноваження), в інших же виокремлює, розмежовує «владні повноваження» та «владу» як імперативний вплив. Це дає підстави для гіпотези про те, що влада може бути як проявом повноважень, так і засобом поза встановленими повноваженнями.

Відтак, такий законодавчий підхід лише підтверджує необхідність з'ясування загальнотеоретичного розуміння змісту понять «влада» та «владні повноваження».

Велика українська енциклопедія вказує, що влада (від грец. *κράτος*— панування, управління, володіння, володарювання) — можливість і здатність здійснювати волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку й загалом долю людей за допомогою певних засобів (**авторитету, права, насильства тощо**) (виділено автором – І.К.) [2]. Ключовим у наведеній дефініції є те, що

засобами влади виступає не лише право, але й авторитет, насильство. Тобто влада фактично (не юридично) може здійснюватися, забезпечуватися не лише арсеналом наданих повноважень, але й, зокрема, авторитетом особи.

Своєю чергою, Енциклопедія політичної думки визначає владні повноваження (в широкому сенсі в політиці і праві) як право здійснювати певні дії включно з правом видавати закони та використати інші права, пов'язані з управлінням. При цьому прямо вказується що термін **«владні повноваження» слід відрізняти від поняття влади як здатності спонукати до покори** [4]. (виділено автором - І.К.). А науковці, своєю чергою, вказують, що під владними повноваженнями треба розуміти засновані на нормах публічного права можливості суб'єктів публічної влади (суб'єктів владних повноважень) видавати юридичні акти та вчиняти дії, спрямовані на забезпечення реалізації публічного інтересу [3, с. 12].

Такий загальнотеоретичний аналіз і вживання законодавцем у кримінальному законі України вказівок на «владу» та «владні повноваження» дає підставу для позиції про різний обсяг таких понять. Фактично «влада» виступає родовим поняттям до поняття «владних повноважень», оскільки, окрім останніх, охоплює також і засоби здійснення імперативного впливу, які не випливають із легітимних повноважень, а базуються на авторитеті, здатності спонукати підлеглих до покори.

Слідом, це означає, що якщо службова особа юридичної особи публічного права з метою держання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використовує не надані їй повноваження, а виходить за нормативні «рамки» таких, використовуючи при цьому свій владний вплив (авторитет, страх, повагу до неї, як носія влади), то фактично має місце перевищення влади службових повноважень у «чистому» вигляді.

Врешті, така думка прямо висловлювалась у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» від 16 січня 2013 року, а саме вказується, що фактично отримання неправомірної вигоди, зокрема, – це основоположна ознака перевищення влади як спеціальної форми зловживання нею [11].

Позиції про те, що перевищення влади або службових повноважень (за наявності інших обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення) є видом зловживання владою або службовим становищем притримується Верховний Суд. Так, у Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 9 лютого 2022 року (справа № 707/661/17) вказано, що у кримінальному праві зловживанням владою або службовим становищем є використання влади або службового становища (а отже, тих **повноважень і можливостей впливу**, які обумовлені компетенцією службової особи) всупереч інтересам служби, тобто всупереч тим цілям і завданням, для досягнення і реалізації яких вони надані службовій особі. Діяння, змістом яких є використання службовою особою влади або службового становища, може: перебувати в межах її компетенції; перебувати в межах не її, а компетенції інших органів або службових осіб; **перебувати поза межами компетенції** будь-яких органів або службових осіб [9] (виділено автором - І.К.). Отож, влада включає не лише нормативні повноваження, але й можливості впливу поза такими повноваженнями, які є її іманентною ознакою.

У ще одній Постанові від 30 вересня 2020 року (справа № 517/639/17) Касаційний кримінальний суд Верховного суду як висновок зазначає, що під використанням влади чи службового становища розуміється вчинення як дій, що безпосередньо входять до кола службових повноважень службової особи, зумовлені покладеними на неї обов`язками з виконання відповідних функцій, **так і дій, зумовлених її службовим авторитетом, її зв`язками з іншими службовими особами, можливістю здійснити вплив, зумовлений її службовим становищем, на інших службових осіб** [8] (виділено автором – І.К.).

Враховуючи вищенаведене, видається є підстави тлумачити зловживання владою або службовим становищем також як вихід за межі повноважень, а отже як перевищенням влади або службових повноважень.

Такі висновки можуть бути підставою для судження про те, що норма про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) є загальною щодо норми про перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України). І таку позицію висловлює Верховний Суд. Так, у Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30 вересня 2020 року (справа № 517/639/17) зазначається, зокрема, що зловживання владою або службовим становищем, є за-

гальною нормою, щодо якої перевищення влади або службових повноважень, як було до 21 лютого 2014 року, так і залишається на теперішній час окремою формою зловживання. Зміни до статті 365 КК України, внесені Законом України № 746-VII від 21 лютого 2014 року «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції», згідно з якими суб`єктом кримінального правопорушення, передбаченого цією нормою, може бути лише працівник правоохоронного органу, **не свідчать про декриміналізацію такої форми зловживання як перевищення влади або службових повноважень і на теперішній час охоплюється змістом статті 364 КК як загальної норми** [8] (виділено автором – І.К.).

В цілому підхід Верховного Суду правильний. Перевищення влади або службових повноважень, вчинені іншими суб'єктами, крім працівника правоохоронного органу, можуть охоплюватися нормами про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України). Проте не можна стверджувати, що норми про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) та про перевищення влади або службового становища (ст. 365 КК України) співвідносяться як загальна та спеціальна відповідно. Адже норма про зловживання владою або службовим становищем (ч. 1 ст. 364 КК України) як обов'язкову ознаку простого складу кримінального правопорушення визначає спеціальну корисливу мету – одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи. А така мета не є обов'язковою у складі про перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України).

Відтак, норми про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) та про перевищення влади або службового становища (ст. 365 КК України) є варіантними нормами, які входять в так звану асоціацію норм про різні склади зловживання владою або службовим становищем. Як вказується у літературі, асоціації кримінально-правових норм – це системи, елементами яких виступають основні (генеральні) та варіантні кримінально-правові норми, які забезпечують диференційовану охорони певних однакових за характером суспільних відносин від злочину залежно від ступеня його суспільної небезпеки [16, с. 90].

Отже, вибір норми у процесі кримінально-правової оцінки та правозастосування повинен базуватися на вироблених у науці кримінального права правилах про конкуренцію двох спеціальних норм.

Слідом, у випадку, якщо вчинене містить водночас ознаки обох складів кримінального правопорушення - зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень (наприклад, перевищення влади або службових повноважень, вчинене працівником правоохоронного органу з метою отримання неправомірної вигоди), вчинене слід кваліфікувати за нормою, яка передбачає більш суворе покарання. Виходячи з чинної караності таких складів кримінальних правопорушень, повинна застосовуватися норма про перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України).

Висновки. За результатами наукової ревізії питання про співвідношення між нормами про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) та про перевищення влади або службового становища (ст. 365 КК України) є підстави констатувати, що кримінально-правове поняття зловживання владою або службовим становищем з метою отримання неправомірної вигоди фактично безумовно означає вихід суб'єкта за межі повноважень, а отже, включає перевищення влади або службових повноважень (окрім, вчинених працівником правоохоронного органу чи передбачене іншими варіантними нормами кримінального закону України).

Норма про зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) не може вважатися загальною щодо норми про перевищення влади або службового становища (ст. 365 КК України), оскільки визначений нею склад кримінального правопорушення містить як обов'язкову ознаку вказівку на мету – отримання неправомірної вигоди, яка не є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення про перевищення влади або службових повноважень.

А тому норми, закріплені в статтях 364, 365 КК України, є варіантними, входять в так звану асоціацію норм про різні склади зловживання владою або службовим становищем.

Якщо вчинене містить водночас ознаки обох складів кримінального правопорушення (зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень, наприклад, перевищення влади або службових повноважень, вчинене працівником правоохоронного органу з метою отримання неправомірної вигоди), вчинене слід кваліфікувати за нормою, яка передбачає більш суворе покарання (ст. 365 КК України).

В цілому ж, питання зловживання владою та службовим становищем потребує системної кримінально-правової ревізії, спрямованої на визначення системи норм про різні склади такого кримінального правопорушення. Лише наскрізний підхід може бути гарантією правильного розуміння, а відтак застосування норм про такі склади. А тому тема має потенціал для подальшого вивчення і верифікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Айдинян А.В. Окремі проблеми розмежування зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень у судовій практиці України. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 171–176.
2. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Влада (дата звернення: 12.02.2025).
3. Вільгушинський М. До питання про сутність та зміст категорії «суб'єкт владних повноважень». *Віче*. 2013. № 12. С. 10–14.
4. Енциклопедія політичної думки. URL: http://slovopedia.org.ua/40/ 53394/261065.html (дата звернення: 12.02.2025).
5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 12.02.2025).
6. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Розмежування складів злочинів «Зловживання владою або посадо- вим становищем» та «Перевищення влади або посадових повноважень». *Право України*. 1997. № 2. С. 31–33.
7. Мельник П.В. Проблеми кримінальної відповідальності службових осіб. Інтернет-конференція, 11–16 березня 2014 р., м. Івано-Франківськ. URL: http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/melnyk.pdf (дата звернення: 12.02.2025).
8. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30 вересня 2020 року (справа № 517/639/17). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92021190 (дата звернення: 12.02.2025).
9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 9 лютого 2022 року (справа № 707/661/17) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103283240 (дата звернення: 12.02.2025).
10. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції: Закон України від 21 лютого 2014 року № 746-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746-18#n12 (дата звернення: 12.02.2025).
11. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 року № 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03#Text (дата звернення: 12.02.2025).
12. Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления. К., 1978. 304 с.
13. Судова практика в справах про злочини в сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: окремі тенденції, проблеми та перспективи вдосконалення / Задоя К.П. та ін. К. 2014. 136 с.
14. Хашев В.Г. Проблемні питання розмежування зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015, № 3. С. 202–209.
15. Яремко Г.З. Асоціації кримінально-правових норм: загальнотеоретичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право. 2012. Випуск 20. Частина II, С. 88–90.

УДК 34315
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.22

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Марко С.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та кримінального права
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-9778-0570

Марко С.І. Міжнародний досвід протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля.
Стаття присвячена поглибленому дослідженню міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля, що характеризуються неоднорідністю ціннісно-правових вимірів ментального сприйняття поведінки особи в певних умовах.

Наголошено, що формування міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля відбувалося під впливом екологічних криз та техногенних катастроф. На прикладі Європейського Союзу та США з'ясовано, що від нормативно-правових актів, які приймалися у другій половині XX ст. і містили зобов'язання держав членів Європейського Союзу ввести у національне законодавство кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля, європейська спільнота «еволюціонувала» до безумовного захисту навколишнього природного середовища шляхом змін у кримінальному законодавстві. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства», Рамкове рішення Ради ЄС «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства», норми кримінально-правового законодавства, збільшення кількості криміналізування окремих діянь проти довкілля свідчить про формування чіткої політики збереження довкілля для майбутніх поколінь.

Акцентовано увагу на Конвенції про захист довкілля засобами кримінального законодавства CETS № 172, а також, на тому, що Рада та Європейський парламент у 2024 році, на основі компромісного рішення від 2023 року, офіційно прийняла Директиву, завданням якої є покращення розслідування злочинів проти довкілля.

Зазначено, що ЄСПЛ, керуючись принципом антропоцентризму, виробив практику розгляду справ, що стосуються охорони довкілля. Розглядалися такі справи і проти України. Практика ЄСПЛ свідчить про невелику кількість таких справ.

Наголошено, що система екологічного законодавства США складається із загальних законів (стосуються оцінки та нормування екопроцесів) та спеціальних законів (спрямовані на захист конкретних природних ресурсів та довкілля загалом). Кримінальна відповідальність за злочини проти довкілля передбачена федеральним законодавством, а також, законодавством окремих штатів.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти довкілля, міжнародна практика, заходи покарання, фізичні особи, юридичні особи, Європейський Союз.

Marko S.I. International experience in combating criminal offenses against the environment.
The article is devoted to a deeper study of international experience in combating criminal offenses against the environment, which are characterized by the heterogeneity of the value-legal dimensions of the mental perception of a person's behavior in certain conditions.

It is emphasized that the formation of international experience of combating criminal offenses against the environment took place under the influence of environmental crises and man-made disasters. Using the example of the European Union and the USA, it is found out that from the regulatory legal acts that were adopted in the second half of the twentieth century. and contained the obligation of the European Union member states to introduce criminal liability for crimes against the environment into national

legislation, the European community “evolved” to unconditional protection of the environment through changes in criminal legislation. Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law”, Framework Decision of the Council of the EU “On the Protection of the Environment through Criminal Law”, norms of criminal law, the increase in the number of criminalizations of certain acts against the environment indicates the formation of a clear policy of environmental preservation for future generations.

Attention is focused on the Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law CETS No. 172, as well as on the fact that in 2024, on the basis of a compromise decision from 2023, the Council and the European Parliament officially adopted a Directive, the task of which is to improve the investigation of crimes against the environment.

It is noted that the ECHR, guided by the principle of anthropocentrism, has developed a practice of considering cases related to environmental protection. Such cases have also been considered against Ukraine. The practice of the ECHR indicates a small number of such cases.

It is emphasized that the US environmental law system consists of general laws (concerning the assessment and regulation of ecological processes) and special laws (aimed at the protection of specific natural resources and the environment in general). Criminal liability for crimes against the environment is provided for by federal law, as well as by the laws of individual states.

Key words: criminal offenses against the environment, international practice, punishment measures, individuals, legal entities, European Union.

Постановка проблеми. Реалії розвитку сучасного соціуму, нажаль, демонструють суто споживацьке і не завжди правомірне ставлення людства до навколишнього природного середовища та до довкілля загалом. Такий підхід спричиняється до зростання кількості правопорушень проти довкілля у всьому світі.

Міжнародний досвід протидії кримінально протиправним посяганням правопорушенням проти довкілля є досить вагомим і цінним для України, адже в умовах збройної агресії проти України ми стикаємося з тим, що наш ворог безпринципно порушує основні правила і звичаї ведення війни, зокрема, масово вчиняються злочини саме проти довкілля. Для України також корисний досвід світової спільноти у боротьбі з організованою злочинністю у зазначеній сфері, що на жаль, у кризовий період розвитку нашого суспільства значно зростає.

Кримінальні правопорушення проти довкілля становлять серйозну глобальну загрозу, що вимагає скоординованих міжнародних зусиль для ефективного протистояння. Кримінологічна наука розглядає екологічну злочинність як складне багатовимірне явище, формування якого зумовлене соціально-економічними, політичними та культурними чинниками. Дослідження міжнародного досвіду дає змогу визначити дієві механізми запобігання, розслідування та покарання за екологічні правопорушення.

Важливо проаналізувати особливості міжнародної практики щодо задекларованої проблематики для формування загальнодержавної політики у боротьбі та протидії такого виду правопорушенням на основі передового досвіду цивілізованого світу.

Стан опрацювання цієї проблематики. Для всебічного аналізу і осмислення вказаної проблематики доцільно опиратися на теоретико-методологічний доробок вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, які приділяли значну увагу міжнародному досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля, зокрема: М.Т. Гаврильців, О.М. Джужа, О.О. Дудоров, К.П. Пономаренко, М.П. Куцевич, О.М. Кучів, Т.Л. Сироїд, Л.Ю. Тімофєєва, Ю.А. Турлова, Т.І. Фулей та інших.

Зазначені питання врегульовує відповідна нормативно-правова база, а саме: «Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства», Рамкове рішення Ради ЄС «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства», норми кримінально-правового законодавства та інші.

В межах осмислення міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля зазначені наукові концепції та нормативно-правові акти повинні сприяти формуванню принципово нового підходу до розуміння кримінальних правопорушень проти довкілля, заходів їх попередження на основі загальноцивілізаційних норм і правил співіснування людства.

Метою статті є поглиблення дослідження міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля.

Виклад основного матеріалу. Виклики сьогодення доводять, що збереження довкілля, протидія кримінальним правопорушенням у задекларованій сфері є важливим аспектом дотримання і реалізації основних прав людини, адже право людини на стійке та здорове довкілля є основою повноцінного розвитку особи в біосоціокультурному вимірі.

Україна є однією з перших держав, що підписала і ратифікувала Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). Цей факт свідчить про пріоритетність збереження безпечного для життя та здоров'я довкілля.

Актуальність задекларованої проблематики для України підтверджується тим, що Міжнародна рада експертів з питань розслідування злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, яка діє при Офісі Генерального прокурора, започаткувала новий тематичний напрям, а саме: протидія злочинам проти довкілля. У такій діяльності доцільно співпрацювати з експертами та представниками міжнародних організацій [1].

Перш ніж здійснити характеристику міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля вважаємо доцільним акцентувати увагу на тому, що в Україні одним з основних правових засобів охорони навколишнього природнього середовища від забруднення, протиправної експлуатації та нищення є кримінальна відповідальність за відповідні суспільно небезпечні діяння, які систематизовано в розділі VIII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти довкілля». У ньому визначено перелік найбільш небезпечних кримінальних правопорушень у сфері використання природних ресурсів і охорони довкілля та встановлено відповідальність за їх вчинення. Зазначені суспільно небезпечні діяння є одним з найбільш небезпечних та розповсюджених видів злочинності загалом у світі (третьою за «дохідністю» після незаконного обігу наркотичних засобів, підробки товарів та торгівлі ними) [2, с. 125].

Світова практика протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля базується на особливостях національних правових систем, що характеризуються неоднорідністю ціннісно-правових вимірів ментального сприйняття поведінки особи в певних умовах. Безперечно, що незмінною складовою для усього цивілізованого соціуму є незаперечна цінність довкілля як середовища існування, розвитку та життєдіяльності людини.

У світовій практиці напрацьовані різні методи боротьби зі злочинністю проти довкілля, зокрема, в англо-американській правовій системі (США, Велика Британія) екологічна відповідальність характеризується досить жорсткими санкціями у вигляді штрафів і колективної відповідальності. У США функціонує Агентство з охорони довкілля, що співпрацює з правоохоронними органами для виявлення та розслідування екологічних злочинів.

Щодо континентальної правової системи, класичними представниками якої є Німеччина і Франція, то для неї притаманне впровадження суворих санкцій, включно з позбавленням волі за злочини проти довкілля. Також, в цих країнах діють спеціалізовані екологічні прокуратури.

Акцентуємо увагу на правових системах скандинавських країн (Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Фінляндія), особливістю яких є застосування превентивних заходів, що передбачають державний контроль, високий рівень екологічної освіти, а також стимулювання правомірної екологічно відповідальної поведінки.

Застосуванням жорстких адміністративних санкцій вирізняється азійський підхід (Китай, Японія). Цей регіон характеризується суворим державним контролем дотримання вимог екологічної безпеки.

Зазначимо, що результативною у протидії злочинам проти довкілля є скоординована діяльність Інтерполу (має спеціалізований підрозділ з боротьби з екологічною злочинністю) та Європолу (здійснює координацію розслідувань екологічних злочинів у країнах Європейського Союзу).

Окремо наголосимо на важливості Конвенцій ООН, наприклад, Базельська, Кіотська, Паризька угоди. Ці міжнародно-правові документи мають за мету глобальне врегулювання екологічних питань, а також, впровадження єдиних стандартів кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля.

Щодо європейської практики, то 04.11.1998 р. у м. Страсбурзі було укладено Конвенцію про захист довкілля засобами кримінального законодавства CETS № 172, яка визначає такі види покарання за злочини проти довкілля, як позбавлення волі, штраф, конфіскація майна, відновлення довкілля [3].

Прийняттю Конвенції сприяло прагнення європейської спільноти вжити ефективні заходи для того, щоб особи, що вчинили кримінальні правопорушення проти довкілля не могли уникну-

ти відповідальності. Ініціатива, втілена у цьому нормативно-правовому акті сприяє міжнародній співпраці та розвитку національних програм захисту довкілля.

Україна підписала Страсбургську конвенцію у 2006 році та не ратифікувала її. Значною кількістю країн-учасниць цей документ теж не був ратифікований.

Зазначимо, що у 2003 році прийняте Рамкове рішення Ради ЄС № 2003/80/ЈНА «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства». За сутнісно-змістовою характеристикою цей документ фактично дублює Страсбургську конвенцію, але вагомою позитивною характеристикою є фактичне зобов'язання держав членів Європейського Союзу ввести у національне законодавство кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля саме для юридичних осіб [4].

Ми погоджуємося з думкою науковців, що нормативно-правові акти, які спрямовані на уніфікацію законодавства в зазначеній сфері є певними глобальними стандартами, що «допомагають виявити деформації чинного національного законодавства, а також, створити засоби протидії впливу консервативних і кон'юнктурних факторів» [5, с. 94].

Акцентуємо увагу на тому, що Рада та Європейський парламент у 2024 році, на основі компромісного рішення від 2023 року, офіційно прийняла Директиву 2024/1203 про кримінально-правову охорону довкілля, завданням якої є покращення розслідування злочинів проти довкілля. Цей документ повинен замінити прийняті у 2008 та 2009 рр. Директиви Європейського парламенту та Ради про кримінально-правову охорону навколишнього середовища, положеннями якої від держав-членів ЄС вимагається застосовувати покарання з «ефективними, пропорційними та переконливими» кримінальними санкціями [6].

Важливо, що Рада та Європейський парламент збільшили кількість правопорушень існуючих у кримінальному законодавстві ЄС, з 9 до 20. Це розширює та уточнює тип забороненої поведінки, що шкодить довкіллю. Нові злочини включають торгівлю деревиною, яка є основною причиною вирубки лісів у деяких частинах світу, незаконну переробку забруднюючих компонентів суден і серйозні порушення законодавства про хімічні речовини [7].

Директивою передбачено запровадження суворіших заходів покарання як для фізичних, так і для юридичних осіб, а саме [7]:

1) для фізичних осіб: - за навмисні злочини, що спричинили смерть будь-якої особи, максимальний термін позбавлення волі не менше десяти років; - за кваліфікований злочин, що спричинив катастрофічні наслідки, максимальний термін позбавлення волі не менше восьми років; - за злочини, вчинені з серйозної необережності, що спричинили смерть будь-якої особи, максимальний термін позбавлення волі на строк не менше п'яти років; - за інші навмисні злочини, передбачені законодавством, максимальний термін позбавлення волі не менше п'яти років або не менше трьох років;

2) для юридичних осіб: - за найсерйозніші порушення максимальний штраф становить не менше 5% від загального світового обороту юридичної особи або 40 млн євро; - для всіх інших правопорушень максимальний штраф становить щонайменше 3% від загального світового обороту юридичної особи або 24 млн євро.

Нова Директива містить положення про «кваліфіковане правопорушення», яке застосовується за умови, що таке правопорушення є у переліку Директиви і вчинене умисно та спричиняє руйнування або незворотну чи довготривалу шкоду довкіллю. Державам-членам дається два роки з моменту набрання чинності нормативно-правовим актом, щоб адаптувати до нього норми національного законодавства [8].

Важливим є той факт, як зазначає Л.Ю. Тімофєєва, що Директива (ЄС) 2024/1203 Європейського Парламенту та Ради про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права від 11 квітня 2024 р. змінила підходи до відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля через встановлення необхідності криміналізувати окремі діяння проти довкілля. Суттєвим нововведенням є те, що криміналізації підлягають діяння вчинені з необережності, а не лише умисно. Також у Директиві визначено діяння, що вчиняються у формі серйозної недбалості [9, с. 263].

Зазначимо, що термін «серйозна недбалість», на перший погляд, є дещо оціночним поняттям, адже масштаб «серйозність» для кожної особи може бути різний, тому в національному законодавстві держав-членів виникла потреба обґрунтування його змісту, відповідно до норм кримінального права.

У 2025 році на засіданні постійного комітету CITES у Женеві оголошено про нову ініціативу GUARD Wildlife, а саме: Глобальна об'єднана акція зі скорочення та ліквідації організованих злочинів проти дикої природи. Передбачається, що реалізація цього проекту здійснюватиметься через взаємодію і партнерство між членами ICCWC – Секретаріатом Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, яким загрожує зникнення (CITES), Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол), Управлінням ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) та Всесвітньою митною організацією (WCO) для посилення глобальної боротьби з організованою злочинністю проти дикої природи [10].

Зауважимо, часто, коли мова йде про довкілля, складається хибне враження відстороненості людського чинника. Насправді, людина є центром довкілля і мова йде саме про порушення її основоположних прав на безпечне довкілля, на можливість вільно розпоряджатися і користуватися його благами тощо.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), керуючись принципом антропоцентризму, виробив практику розгляду справ, що стосуються охорони довкілля. Розглядалися такі справи і проти України. Практика ЄСПЛ свідчить про невелику кількість таких справ. Рішення є, зокрема, по справах:

1. «Дубецька та інші проти України» (заява № 30499/03, рішення від 10.02.2011), щодо негативного екологічного впливу на навколишнє середовище виробничої діяльності певних підприємств, включаючи підтоплення, забруднення ґрунтових вод та повітря, а також, просідання ґрунтів [11, с. 40].

2. «Гримковська проти України» (заява № 38182/03, рішення від 21.07.2011), щодо використання вулиці з великою кількістю житлових будинків як транзитної дороги [11, с. 44]

3. «Дземюк проти України» (заява № 42488/02, рішення від 04.09.2014), щодо незаконного облаштування кладовища біля приватного будинку, що призвело до забруднення джерел постачання заявника питною водою [12].

Можна зробити висновок, що Європейський Союз активно вдосконалює нормативно-правове регулювання охорони довкілля, зокрема, позитивним аспектом є криміналізація ряду правопорушень, що сприяє результативній боротьбі з організованою злочинністю у даній сфері.

Акцентуємо увагу на протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля у США. Найперше зазначимо, що через мовно-смислове навантаження, міжнародну термінологію не завжди можна уніфікувати. Зокрема, в законодавстві США домінують терміни «екологія», «екологічні злочини», «екологічна політика», «природне середовище», що змістово охоплюють категорію «довкілля».

Система екологічного законодавства США складається із загальних законів (стосуються оцінки та нормування екопроцесів) та спеціальних законів (спрямовані на захист конкретних природних ресурсів та довкілля загалом).

Основними нормативно-правовими актами в системі екологічного права США є Закони: «Про національну екологічну політику» (1969 р.), «Про чисту воду» (1977 р.), «Про контроль за пестицидами» (1972 р.), «Про дику природу» (1964 р.), «Про чисте повітря» (1955 р.), «Про вимираючі види» (1973 р.), «Про земельну політику та управління» (1978 р.).

Щодо кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, то вона передбачена федеральним законодавством, а також, законодавством окремих штатів. Це питання досить актуальне, тому практично в усіх федеральних законах передбачена кримінальна відповідальність за вчинення таких злочинів.

Такі норми «інкорпоровані у кримінальному кодексі США, який фактично є багатотомним зводом чинних законів з наскрізною їх нумерацією. Опубліковано 50 томів, що містять повні тексти федеральних законів з анотаціями до них [13].

Кожен злочин проти довкілля деталізований у законодавстві і охоплює усі сфери життєдіяльності людини (використання надр, водних і лісових ресурсів, енергетичних систем тощо).

За характером і суспільною небезпекою злочини поділяють на тяжкі (за їх вчинення передбачено від 1 року позбавлення волі і до найвищої міри покарання) і ті, що не пов'язані з тяжкими (покарання у вигляді штрафу і до 1 року позбавлення волі).

Злочин, вчиняючи який, винна особа усвідомлює, що в результаті її навмисного діяння інші особи піддаються безпосередній небезпеці, кваліфікується як особливо тяжкий і тому кримінальна відповідальність встановлена за: умисне забруднення вод; умисний викид в атмосферу шкідли-

вих або особливо шкідливих забруднюючих речовин, зазначених в спеціальних переліках; умисне транспортування, зберігання, переробку і експортування зазначених в спеціальних переліках шкідливих відходів, відпрацьованих нафти і нафтопродуктів, а також медичних відходів [13].

Якщо такі злочини вчиняються юридичною особою, то розмір штрафу може досягати 1 млн доларів.

До федеральних злочинів, об'єктом яких визначено безпосередньо життя і здоров'я людей, відносяться ще такі протиправні дії, як псування питної води шляхом скидання або введення іншим способом забруднюючих речовин в систему громадського водопостачання з метою заподіяння шкоди людям, а також замах або загроза цього. За вчинення такого злочину передбачено, поряд зі стягненням штрафу, позбавлення волі на строк до 20, а за замах або загрозу вчинення до 10 років позбавлення волі [13].

Як бачимо, питання відповідальності за правопорушення проти довкілля у законодавстві США відображено доволі ґрунтовно. Та з недавнього часу ситуація почала змінюватися в дещо негативний бік. Зокрема, у 2024 році Д. Трамп запланував повністю вивести США з Паризької угоди по клімату, також, знято обмеження з викидів у водойми, збільшилися норми допустимості хімічних і інших викидів [14].

Враховуючи міжнародно-правовий досвід та національну політику, для ефективності кримінально-правового захисту довкілля необхідно увідповіднити та узгодити національне законодавство з міжнародними стандартами; посилити міжнародну співпрацю у розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля; запровадити санкції за вказані протиправні діяння щодо юридичних осіб.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що формування міжнародного досвіду протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля відбувалося під впливом екологічних криз та техногенних катастроф, що відображалося в нормативно-правових актах саме через встановлення правил поведінки і взаємодії людства у довкіллі, з метою недопущення незворотних наслідків безвідповідального користування благами природи і цивілізації.

Аналіз міжнародного досвіду протидії злочинності проти довкілля засвідчує, що саме комплексний підхід, який включає превентивні заходи, жорсткі санкції, ефективну роботу правоохоронних органів та міжнародне співробітництво забезпечить ефективні результати боротьби з цим явищем. Удосконалення національної кримінальної політики шляхом адаптації результатів передових світових практик сприятиме посиленню захисту довкілля та забезпечить стабільний розвиток суспільства.

На прикладі Європейського Союзу та США з'ясовано, що від нормативно-правових актів, які приймалися у другій половині XX ст. і містили зобов'язання держав членів Європейського Союзу ввести у національне законодавство кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля, європейська спільнота «еволюціонувала» до безумовного захисту навколишнього природного середовища шляхом змін у кримінальному законодавстві. Конвенція «Про захист довкілля засобами кримінального законодавства», Рамкове рішення Ради ЄС «Про захист навколишнього природного середовища шляхом кримінального законодавства», норми кримінально-правового законодавства, збільшення кількості криміналізованих діянь проти довкілля свідчить про формування чіткої політики збереження довкілля для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Документування воєнних злочинів, які спричиняють шкоду довкіллю, стане окремим напрямом роботи Міжнародної ради експертів. *Офіс Генерального прокурора*. 2024. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-vojenni-zlocini-proti-dovkillya-stane-okremim-napryamom-roboti-miznarodnoyi-radi-ekspertiv.
2. Чечерський В.І. Ефективність впровадження спеціалізації прокурорів на прикладі спеціалізованих екологічних прокуратур. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Право. 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 123–128.
3. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства. *ІПС ЛІГА: ЗАКОН*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU98252.
4. Council Framework Decision 2003/80/JHA of 27 January 2003 on the protection of the environment through criminal law. *An official website of the European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec_framw/2003/80/oj/eng.

5. Турлова Ю. Кримінально-правова охорона довкілля у законодавстві країн Європейського Союзу. *Теорія і практика*. 1-2(17). 2016. С. 92–95.
6. Пономаренко К. Кримінально-правові наслідки екологічних правопорушень, вчинених суб'єктами господарювання. URL: https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/11/Ponomarenko_Mitrax.-10.11.pdf.
7. Environmental crime: Council and European Parliament reach provisional agreement on new EU law. 2023. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/11/16/environmental-crime-council-and-european-parliament-reach-provisional-agreement-on-new-eu-law.
8. Environmental crime: Council clears new EU law with tougher sanctions and extended list of offences. 2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/26/environmental-crime-council-clears-new-eu-law-with-tougher-sanctions-and-extended-list-of-offences.
9. Тімофєєва Л.Ю. Кримінальні правопорушення проти довкілля: пропорційність в контексті апроксимації актів Європейського Союзу. *Вісник асоціації кримінального права України*. Том 2. № 22. 2024. С. 260–284.
10. EU, ICCWC, and civil society join forces to combat wildlife crime. *United Nations.* 2025. URL: https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2025/January/eu--iccwc--and-civil-society-join-forces-to-combat-wildlife-crime.html.
11. Фулей Т.І., Кучів О.М. Збірник витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготоці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді. 2018. 89 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/15296531171517493988%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B_30.01.2018%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.pdf.
12. Справа «Дземюк проти України» (Заява № 42488/02). ВРУ. *Законодавство України*. 2014. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a51#Text.
13. Що загрожує порушникам екологічного законодавства в США? *ECOBUSINESS.* 2021. URL: https://ecolog-ua.com/news/shcho-zagrozhuye-porushnykam-ekologichnogo-zakonodavstva-v-ssha.
14. Трамп планує відмовитися від політики захисту довкілля й вийти з Паризької угоди. *Укрінформ*. 2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3925144-tramp-planue-vidmovitisa-vid-politiki-zahistu-dovkilla-j-vijti-z-parizkoi-ugodi-nyt.html.

УДК 343.211; 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.23

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ЯК ПРЕДМЕТА НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ

Овсійчук Т.П.,
аспірант кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0004-7826-2083
e-mail: taras.ovsiychuk@gmail.com

Овсійчук Т.П. Теоретико-правові аспекти визначення віртуальних активів як предмета незаконного збагачення.

В статті окреслено склад кримінального правопорушення, що передбачене статтею 368-5 Кримінального кодексу України – незаконне збагачення. Значну увагу в статті приділено предмету зазначеного кримінального правопорушення, а саме віртуальним активам (зокрема криптовалютам та non-fungible tokens (NFT)), як виду нематеріальних активів. У дослідженні висвітлено проблематику відсутності єдиного підходу до визначення термінів у сфері обігу віртуальних активів, таких як «віртуальні активи», «криптовалюти», «криптоактиви» тощо. Як наслідок в Україні відсутній єдиний понятійний апарат у законодавстві, що застосовується до правовідносин з декларування віртуальних активів та щодо притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, що призводить до проблем під час правозастосування.

В статті проаналізовано проблемні питання можливості притягнення до кримінальної відповідальності за порушення антикорупційного законодавства та незаконне збагачення саме віртуальними активами, серед яких виділяються наступні: проблематика з оцінкою ринкової вартості віртуальних активів через нестабільність ринку та відсутність аналогів для NFT, відсутність стандартів та методики встановлення вартості віртуальних активів, часто недостатня кількість фахових знань щодо віртуальних активів та принципу їх роботи у сторін кримінального провадження та суду, обмеженість доступу до спеціальних знань у зв'язку з дефіцитом відповідних кадрів. У висновках статті автором запропоновані рекомендації щодо подолання цих проблемних питань, а саме: необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема з Регламентом ЄС Markets in Crypto-Assets, розроблення методології оцінки вартості віртуальних активів та удосконалення процедур їх врахування під час кваліфікації кримінальних правопорушень та в процесі декларування, збільшення кількості професійних кадрів, удосконалення освітніх програм під час підготовки працівників слідчих органів, прокуратури, захисників та суду.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, незаконне збагачення, кримінальне правопорушення, злочин.

Ovsiichuk T.P. Theoretical and legal aspects of defining virtual assets as the subject of illicit enrichment.

In the article are outlined the elements of the criminal offense provided for in Article 368-5 of the Criminal Code of Ukraine - illicit enrichment. The article focuses on the subject matter of this criminal offense, namely, virtual assets (in particular, cryptocurrencies and non-fungible tokens (NFT)) as a type of intangible assets. The study highlights the problem of the lack of a unified approach to the definition of terms in the field of virtual assets, such as «virtual assets», «cryptocurrencies», «cryptoassets», etc. As a result, Ukraine lacks a unified conceptual framework in the legislation applicable to legal relations on the declaration of virtual assets and criminalization of illicit enrichment, which leads to problems in law enforcement.

In the article are analized the problematic issues of the possibility of criminal prosecution for violation of anti-corruption legislation and illicit enrichment with virtual assets, among which the following are

highlighted: problems with assessing the market value of virtual assets due to market volatility and lack of analogues for NFTs, lack of standards and methodology for establishing the value of virtual assets, often insufficient professional knowledge of virtual assets and the principle of their operation by the parties to criminal proceedings. The article concludes with the author's recommendations on how to overcome these problematic issues, namely: the need to harmonize national legislation with European standards, in particular, with the Regulation EU Markets in Crypto-Assets, to develop a methodology for assessing the value of virtual assets and to improve the procedures for their consideration in the course of qualifying criminal offenses and in the declaration process, to increase the number of professional staff, to improve educational programs for training of investigators, prosecutors, defense counsels and judges.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, illicit enrichment, criminal offense, crime.

Постановка проблеми. В умовах сучасності ми постійно стаємо свідками створення нових об'єктів матеріального світу. Саме таким винаходом є віртуальні активи, які всього за десятиліття після їх створення стали надзвичайно популярними та поширеними. Це пояснюється рядом причин, серед яких: легкість у створенні криптовалютного гаманця, відносна анонімність та децентралізація, транскордонні перекази без обмежень щодо суми та запитів про підтвердження джерел доходів коштів тощо. Найбільш стабільні та відомі віртуальні активи (такі як Bitcoin, Ethereum) часто використовуються як повноцінні засоби збереження, а іноді й примноження коштів, а ті, вартість яких прив'язана до фіатних валют (такі як USDT, USDC або EURI) – як засіб розрахунків. Все це відбувається навіть в тих умовах, що, наприклад в Україні, правовий статус віртуальних активів досі залишається не визначеним до кінця: профільний закон чинності не набув, при цьому представниками законодавчої гілки влади вже зареєстровані ряд законопроєктів про внесення змін до нього з метою приведення у відповідність до законодавства Європейського Союзу. Комплексно така ситуація є передумовою того, що віртуальні активи будуть активно використовуватися під час вчинення кримінальних правопорушень. Зручна «форма» віртуального активу дозволяє комфортно його отримувати, обмінювати, відчужувати, транспортувати, ділити або навіть розраховуватися за товари чи послуги. Ці процеси не потребують дороговартісного обладнання або заповнення документів, тому віртуальним активам (а точніше криптовалютам) законодавцем відведене окреме місце у галузі запобігання корупції, в тому числі шляхом визнання їх предметом кримінального правопорушення, що передбачене статтею 368-5 Кримінального кодексу України – незаконне збагачення. Повномасштабне вторгнення до України Російської Федерації змусило нашу державу частково змінити пріоритети та повністю сконцентрувати ресурси на захисті незалежності та суверенітету. Проте це не має полегшувати вчиняти кримінальні правопорушення, в тому числі з використанням інноваційних технологій. А тому проблематика питання, що досліджується у статті, є актуальною та потребує проведення наукових досліджень.

Метою статті є дослідження віртуальних активів (криптовалют) як ознаки об'єкта кримінального правопорушення, що передбачене статтею 368-5 Кримінального кодексу України – незаконне збагачення.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням зазначеної тематики займається багато вітчизняних вчених, в тому числі наступні: Кремінський О.В., Лащук Є.В., Музика А.А., Омельчук Л.В., Панаід І.В. Разом з тим, швидкоплинність змін суспільних відносин у сфері віртуальних активів, а також удосконалення способів вчинення кримінальних правопорушень, призводить до необхідності проведення додаткових наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Верховна Рада України 31 жовтня 2019 року повернула до Кримінального кодексу України статтю за «незаконне збагачення», прийнявши Закон України № 263-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» [7]. Повторна криміналізація цього діяння стала справжнім викликом для законотворців, адже попередня редакція була визнана такою, що суперечить Конституції України, а тому в новій редакції було необхідно максимально чітко визначитися зі складом цього кримінального правопорушення та юридичними конструкціями, щоб вона водночас була як ефективною, так і не допускала зловживань з боку держави.

Відповідно до ч. 1 ст. 368-5 Кримінального кодексу України, незаконним збагаченням є набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, вартість яких більше ніж на шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів

громадян перевищує її законні доходи. Частиною третьою цієї ж статті визначено, що саме відноситься до поняття активи, а саме: грошові кошти (у тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, у тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування [1]. В даному випадку законодавцем вжито термін «криптовалюти» та віднесено їх до категорії нематеріальних активів. Звертаємо увагу на те, що на дату повернення «незаконного збагачення» до переліку кримінально караних діянь, термін «віртуальні активи» взагалі не використовувався (Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» був прийнятий майже на два місяці пізніше), а тому вважаємо, що ці терміни з великою ймовірністю вживалися законодавцем як тотожні.

До якого ж саме елементу складу кримінального правопорушення відносяться віртуальні активи або криптовалюти? Логічним видається висновок, що такі активи відносяться до предмету, який в свою чергу є ознакою об'єкта кримінального правопорушення. Як зазначає В.Я. Тацій, предметом злочину слід вважати будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність в діях особи ознак конкретного складу злочину [9, с. 89]. Не можна не погодитися з А.А. Музикою та Є.В. Лащук, які вважають, що предмет будь-якого кримінального правопорушення визначається за фізичними, соціальними та юридичними ознаками. Фізичні характеристики відображають природні властивості предмета, серед яких матеріальність, кількість, якість, форма, стан і структура [2, с. 110]. З урахуванням того, як швидко розвиваються суспільні відносини, об'єктивним змінам піддаються й такі консервативні речі як елементи складу злочину, як наслідок сучасне розуміння предмета злочину охоплює не лише матеріальні об'єкти, а й явища реальної дійсності, які можна контролювати та змінювати, хоча вони не мають фізичної форми, принаймні такої вираженої (наприклад, електрична та теплова енергія, інформація тощо) [4, с. 114].

Варто зазначити, що відомості про наявні криптовалюти також повинні зазначатися суб'єктами декларування, відповідно до вимог Закону України «Про запобігання корупції». Цікавим є те, що в цьому ж нормативному-правовому акті законодавець використовує термін «віртуальні активи» – Національне агентство може додатково визначати у формі декларації дані, що повинні зазначатися з метою ідентифікації іноземців, осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб, а також об'єктів декларування – віртуальних активів, інформація щодо яких подається у декларації [8]. На жаль про співвідношення цих категорій, їх різницю або тотожність/синонімічність законодавцем окремо нічого не зазначено, що лише вносить додаткову плутанину.

З урахуванням вимог щодо декларування криптовалюти, надзвичайно актуальним є запровадження механізму оцінки таких активів з огляду на їхню різноманітність. Наприклад, вартість криптовалюти на певну дату можна визначити на відповідній криптобіржі. Водночас ринок віртуальних активів залишається нестабільним і постійно змінюється, зокрема, через появу нових фінансових інструментів, які можуть слугувати джерелом доходу, наприклад, NFT (non-fungible token) – унікальних цифрових активів, таких як зображення чи музичні твори. Оскільки NFT є невзаємозамінними, їхню вартість неможливо визначити через криптовалютну біржу, це, в свою чергу, вимагає розробки альтернативних методів оцінки для цілей декларування. При цьому важливо враховувати динаміку розвитку цього ринку, регулярну появу нових інструментів, а також ризики, пов'язані з використанням таких активів, зокрема в контексті легалізації незаконних доходів [4, с. 116].

Важливо також враховувати «мінімальну суму», за якої незаконне збагачення може кваліфікуватися як кримінально каране діяння. З урахуванням п. 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України, згідно якого для кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги (станом на 01.01.2025 р. – 1514 грн.) [5], правопорушнику необхідно «збагатитися» на 9 841 000 грн. для того, щоб потрапити у поле зору правоохоронних органів. У Національному стандарті № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності», серед можливих об'єктів оцінки передбачено комп'ютерні програми, компіляції даних (бази), інші об'єкти, що згідно законодавства належать до об'єктів права інтелектуальної власності. Проте слід враховувати, що

віртуальні активи є новим інструментом, який не є лише об'єктом інтелектуальної власності, адже Законом України «Про віртуальні активи» (принаймні станом на дату проведення цього дослідження) запроваджується регулювання ринку віртуальних активів у різних формах (забезпечені, незабезпечені) активи тощо [6]. І.В. Панаід зазначає, що в результаті існуючий Стандарт оцінки об'єктів права інтелектуальної власності не може в повній мірі задовільнити вимоги щодо оцінки криптоактивів. Тобто, потребують розроблення та ухвалення відповідні правила (стандарт, методика), які б дозволяли фахівцям в цій галузі проводити ефективну і незалежну оцінку віртуальних активів, виходячи з їх специфіки. Такі заходи до певної міри забезпечать прозорість і зрозумілість цього ринку завдяки можливості обрати за потреби незалежного фахівця для оцінки віртуального активу. Також ці заходи є важливими для забезпечення прозорості декларування активів особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Адже, за умови запровадження для цілей декларування в галузевому законодавстві обов'язкової оцінки віртуальних активів, вартість яких не може бути визначена ринковими механізмами (на криптобіржі), їх вартість може визначатися незалежним експертом відповідно до встановлених законодавством процедур. Запровадження незалежної оцінки віртуальних активів є одним із чинників запобігання корупційним ризикам, пов'язаним з використанням таких активів для легалізації незаконних доходів. Наразі, відповідно до діючих вимог Закону України «Про запобігання корупції», вартість майна, майнових прав, активів, інших об'єктів декларування, що перебувають у володінні чи користуванні суб'єкта декларування, зазначається у випадку, якщо вона відома суб'єкту декларування або повинна була стати відомою внаслідок вчинення відповідного правочину [8]. При цьому не враховано, що певні віртуальні активи, наприклад non-fungible token, може бути створений напряму суб'єктом декларування і, відповідно, його вартість не буде відома, оскільки будь-яких правочинів щодо нього суб'єктом декларування не вчинялося. Подальший правочин щодо відчуження такого активу може забезпечити легалізацію будь-якого незаконного доходу. Отже, суспільний інтерес полягає в незалежній оцінці такого віртуального активу з метою визначення його реальної вартості для протидії неконтрольованому використанню активу на шкоду суспільним інтересам шляхом визначення і декларування його реальної вартості [4, с. 116-117].

Окремої уваги заслуговує проблематика роботи з віртуальними активами як джерелом доказів у кримінальному провадженні, в тому числі у справах щодо незаконного збагачення. Як підкреслюють Л.В. Омельчук та О.В. Кремінський у своїх дослідженнях щодо розслідування легалізації (відмивання) доходів, проблеми, що пов'язані із залученням, зокрема спеціаліста, у кримінальний процес по зазначеній категорії справ в умовах використання віртуальних валют, пов'язані не лише із суб'єктивними, а й об'єктивними факторами. З огляду на новизну технологій, пов'язаних з віртуальними валютами, в Україні й зараз не вистачає професіоналів, що могли б бути залучені в ролі спеціалістів для участі у слідчих (розшукових) діях. Здебільшого такі фахівці зосереджені у великих містах. З огляду на це, для ефективнішого використання спеціальних знань у кримінальному процесі варто приділяти більше часу в навчальних програмах слідчих, як на базовому рівні, так і під час підвищення кваліфікації. Зокрема, слід зосередитися на сучасних можливостях експертних установ, процедурних аспектах залучення спеціалістів і експертів до розслідування, а також на застосуванні спеціальних знань при розслідуванні злочинів, скоєних із використанням новітніх наукових і технічних досягнень [3, с. 189].

Висновки. Отже, віртуальні активи є повноцінним предметом кримінального правопорушення «незаконне збагачення». Разом з тим, прогалини та невідповідності у чинному законодавстві є передумовою для уникнення кримінальної відповідальності за його вчинення. Враховуючи це, законодавцю необхідно здійснити ряд заходів, серед яких, передусім, розробка уніфікованої термінології у сфері віртуальних активів, яка відповідатиме Регламенту Європейського Союзу у сфері обігу віртуальних активів – Markets in Crypto-Assets, а також набуття чинності профільним законом про віртуальні активи. В подальшому необхідно розробити справедливу методологію визначення вартості віртуальних активів, в тому числі невзаємозамінних non-fungible tokens для цілей їх коректного відображення під час декларування та кримінально-правової кваліфікації. Важливим аспектом також залишається підвищення рівня компетентності сторін кримінального провадження та суду у сфері обігу віртуальних активів: порядку їх створення, обміну, відчуження та припинення, а також збільшення кількості спеціалістів та експертів у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 20.03.2025).
2. Музика А.А., Лащук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: Паливода А.В. 2011. 192 с.
3. Омельчук Л.В., Кремінський О.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, в умовах використання віртуальних валют. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. Випуск 3. С. 184–189.
4. Панаід І.В. Предмет незаконного збагачення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Випуск № 2 (49). С. 114–121.
5. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI: станом на 25 берез. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 21.03.2025).
6. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text (дата звернення: 20.03.2025).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів: Закон України від 31.10.2019 № 263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#Text (дата звернення: 20.03.2025).
8. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII: станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 20.03.2025).
9. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право. 2016. 256 с.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.24

СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ПОЛЯГАЮТЬ У НЕЗАКОННІЙ ПРОПАГАНДІ

Пилипець А.Ю.,
аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-9663-9665

Пилипець А.Ю. Система кримінальних правопорушень, що полягають у незаконній пропаганді.

У запропонованому дослідженні розглядається комплекс кримінально-правових норм, які прямо або опосередковано охоплюють діяння пропагандистського характеру, що визнаються суспільно небезпечними і, відповідно, підпадають під дію норм кримінального законодавства України. Автор висвітлює не лише сучасні підходи до оцінки пропаганди як форми злочинної діяльності, але й піднімає питання про неоднозначність правозастосування в цій сфері, пов'язану, зокрема, з відсутністю чіткого законодавчого визначення самого терміну «пропаганда». За таких обставин існує підґрунтя, коли правоохоронні та судові органи змушені керуватись суб'єктивними оціночними категоріями, що, в свою чергу, створює ризики правової невизначеності.

За таких умов особливої актуальності набуває зіставлення позитивного та негативного тлумачення поняття «пропаганда», яке традиційно у публічному дискурсі трактується подвійно. Так, з одного боку, пропаганда може виступати як інструмент поширення корисної інформації, наприклад, пропаганда здорового образу життя, пропаганда освіти, пропаганда корисних звичок тощо. З іншого боку пропаганда може виступати, як засіб маніпуляції масовою свідомістю, особливо у випадках, коли її зміст спрямований на розпалювання ворожнечі, заклики до насильства або виправдання злочинних режимів. Тобто використання пропаганди з метою нав'язування агресивних політичних та мілітаристських ідей. Саме ця подвійність і ускладнює її правову оцінку, адже межа між реалізацією конституційного права на свободу думки і слова, передбаченого статтею 34 Конституції України, та суспільно небезпечним впливом – доволі тонка.

У зв'язку з цим у роботі було також звернуто увагу на правові позиції Конституційного Суду України, який зазначав, що свобода слова не є абсолютною і може бути обмежена законом в певних випадках. Автор статті звертає увагу на правові критерії, які повинні стати орієнтиром для визначення меж криміналізації пропаганди, особливо в умовах воєнного стану, коли питання інформаційної безпеки стає елементом національної безпеки загалом.

На підставі аналізу норм Кримінального кодексу України, зокрема статей 109, 110, 111-1, 161, 436, 436-1 та 436-2 зроблено спробу окреслити межі системи кримінальних правопорушень, що стосуються пропагандистських дій, а також визначити внутрішню логіку їх розмежування. Поряд з цим висловлюється аргумент щодо потреби законодавчого уточнення понять, які використовуються в рамках цих складів злочину, задля уникнення розширеного тлумачення, що може призвести до порушення принципу правової визначеності, як одного з ключових елементів верховенства права.

Ключові слова: незаконна пропаганда, кримінальні правопорушення, пропаганда, як злочин, пропаганда у кримінальному праві, кримінально – правовий аналіз, кримінально-правова протидія пропаганді.

Pylypets A.Yu. The system of criminal offenses related to illegal propaganda.

In the presented study, a set of criminal law norms is examined, which directly or indirectly encompass propagandistic acts deemed socially dangerous and, consequently, fall under the criminal legislation

of Ukraine. The author not only illuminates contemporary approaches to assessing propaganda as a form of criminal activity but also raises the issue of ambiguous law enforcement in this area, linked, in particular, to the lack of a clear legislative definition of the term "propaganda" itself. Under such circumstances, there is a basis on which law enforcement and judicial bodies are compelled to rely on subjective evaluative categories, which, in turn, create risks of legal uncertainty.

Under these conditions, a comparison of the positive and negative interpretations of "propaganda" becomes particularly relevant, as this concept is traditionally understood in a dual manner within public discourse. On the one hand, propaganda can serve as a tool for disseminating useful information (for instance, propaganda for a healthy lifestyle, education, or beneficial habits). On the other hand, propaganda may act as a means of manipulating mass consciousness, especially when it incites hostility, calls for violence, or justifies criminal regimes. In other words, propaganda can be used to impose aggressive political and militaristic ideas. This duality complicates its legal assessment because the boundary between exercising the constitutional right to freedom of thought and speech, as provided in Article 34 of the Constitution of Ukraine, and exerting a socially dangerous influence is quite thin.

In this connection, the paper also draws attention to the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, which has indicated that freedom of speech is not absolute and can be restricted by law in certain cases. The author of the article highlights legal criteria that should guide the determination of the scope of criminalizing propaganda, especially under martial law, when the issue of information security becomes an element of national security in general.

Based on an analysis of the norms of the Criminal Code of Ukraine, particularly Articles 109, 110, 111-1, 161, 436, 436-1, and 436-2, an attempt is made to outline the boundaries of criminal offenses related to propagandistic actions, as well as to identify the internal logic behind their differentiation. Alongside this, an argument is put forward regarding the need for legislative clarification of the concepts used within these criminal provisions to avoid overly broad interpretations that could violate the principle of legal certainty, one of the key elements of the rule of law.

Key words: illegal propaganda, criminal offenses, propaganda as a crime, propaganda in criminal law, criminal law analysis, criminal law counteraction to propaganda.

Постановка проблеми. Військові конфлікти сучасності все частіше супроводжуються складними інформаційними кампаніями, які мають на меті вплив на масову свідомість, виправдання збройної агресії та силову зміну територіальної цілісності держав. Одним із ключових елементів таких конфліктів є пропаганда, яка використовується для досягнення політичних, соціальних чи військових цілей. Для цього пропаганда застосовується із метою розповсюдження неправдивої інформації, створення соціального хаосу, деморалізації населення та зниження довіри до державних інституцій, власних збройних сил та виправдовування збройної агресії.

В умовах війни російської федерації проти України пропагандистські інструменти стали важливим елементом воєнної агресії, що мають на меті підірвати єдність суспільства та ослабити його здатність протистояти зовнішнім загрозам. Незаконна пропаганда, яка проявляється у формі поширення фейків, закликів до агресивних дій, розпалювання ворожнечі та підтримки тоталітарних ідеологій, перетворюється на потужний деструктивний інструмент.

Однак правове регулювання таких дій стикається з численними викликами. Серед них – відсутність чіткого визначення пропаганди у кримінальному законодавстві України, що ускладнює розмежування між законним вираженням думок і злочинною діяльністю. Такі прогалини у законодавстві дозволяють зловмисникам уникати відповідальності, посилаючись на свободу думки і слова, вираження своїх поглядів та можуть створювати прецеденти неправильного застосування кримінального закону.

Визначення чітких критеріїв для кваліфікації таких дій як злочинів, розмежування злочинів незаконної пропаганди з іншими злочинами, а також розроблення ефективних санкцій за їх вчинення дозволить забезпечити дієвий механізм протидії інформаційним загрозам, не порушуючи права громадян на свободу вираження думок.

Мета статті полягає у дослідженні норм Кримінального кодексу України щодо незаконної пропаганди, з'ясуванні їх ефективності, проблематики кваліфікації інших складів злочинів, пов'язаних із пропагандою та обґрунтуванні напрямів їх вдосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз правової природи пропаганди як кримінального правопорушення є порівняно новим напрямом у вітчизняній юридичній науці. Незважаючи на

наявність окремих публікацій, присвячених захисту інформаційного простору, питання криміналізації пропагандистської діяльності залишаються фрагментарно дослідженими. Українські науковці здебільшого зосереджуються на загальних принципах права, таких як гуманізм, правова визначеність, пропорційність покарання (див. роботи Бєлова Д.М., Костицького М.В., Колісніченка В.В.).

Міжнародна доктрина пропонує більш системний підхід до аналізу пропаганди у контексті кримінального права. Значний внесок зробив Predrag Dojčinović, який у своїй праці «Propaganda and International Criminal Law: From Cognition to Criminality» розкриває, як мова ненависті та дезінформація можуть сприяти геноциду чи злочинам проти людяності. Також вивчення рішень Міжнародного трибуналу по Руанді (ICTR) і колишній Югославії (ICTY) показує, як пропаганда може кваліфікуватися як підбурювання до злочину.

В Україні кримінальна відповідальність за пропаганду передбачена, різними статтями Кримінального кодексу України, в залежності від контексту конкретного кримінального правопорушення, однак «лідером» правозастосування в умовах воєнного стану є стаття 436-2 Кримінального кодексу України. В сучасній науковій літературі недостатньо розроблено критерії кваліфікації відповідних діянь, що створює ризики надмірної криміналізації або, навпаки, неефективної протидії інформаційній агресії.

Виклад основного матеріалу. Згідно із загальноприйнятих концепцій історичного розвитку суспільства на зміну постіндустріальному суспільству прийшло інформаційне суспільство, однією із притаманних ознак якого є зростання ролі інформації. Таке зростання проявляється, зокрема, у кількості інформації, ролі інформаційних технологій, можливості кожного вільно створювати інформацію, мати до неї доступ та вільно користуватись нею для забезпечення своєї життєдіяльності [1].

Загальновідомим є той факт, що отримувати інформацію на сьогодні можна не тільки із засобів масової інформації таких як газети, телебачення, а й досить просто, не виходячи із власної домівки, з мережі Інтернет, соціальних мереж на кшталт Facebook, телефонним месенджерам таким, як Viber, Telegram, WathsApp тощо.

Очевидним є, що для провадження своєї діяльності засоби масової інформації мають дотримуватися чинних правових норм, які регламентують як правовий статус суб'єктів інформаційної діяльності, так і зміст поширюваних публікацій. Водночас у разі поширення інформації через мережу Інтернет, зокрема у месенджерах та соціальних мережах, практичні механізми контролю за дотриманням цих норм залишаються недостатньо ефективними. Це спричиняє підвищення зацікавленості з боку маргінальних груп, які можуть використовувати згадані платформи для поширення незаконної пропаганди. Тому правоохоронним органам слід приділяти особливу увагу таким проявам, особливо в умовах воєнного стану. У цьому контексті визначення поняття «незаконна пропаганда» набуває вирішального значення для належної правової кваліфікації відповідних діянь.

Щоб розкрити категорію, незаконна пропаганда, слід визначитись із самим поняттям пропаганда.

У західній науковій традиції пропаганду розглядають як форму цілеспрямованої комунікації, що має на меті вплив на сприйняття аудиторії через емоційні заклики, маніпулятивний добір інформації та односторонню подачу матеріалу. Як зазначається в енциклопедичних джерелах, така комунікація часто має політичний або ідеологічний характер і слугує інструментом просування певного наративу [2].

За даними онлайн-словника етимології Etymonline, термін «propaganda» походить від новолатинського *Congregatio de Propaganda Fide* («Конгрегація пропаганди віри»), створеної у 1622 р. і призначеної для поширення католицького віровчення. Надалі значення цього слова розширилося, охопивши будь-яку систематичну діяльність, спрямовану на пропагування певних ідей чи переконань [3].

Враховуючи вищевказане, можна дійти до висновку, що однією із характерних рис пропаганди є систематичність відтворення ідей, спрямованих на досягнення певних цілей.

Разом з тим, баланс правового регулювання інформаційного поля, свободи думки та свободи слова має бути нормативно урегульований, про що не одноразово зазначав Конституційний Суд України.

В Україні свобода слова та вираження поглядів захищається насамперед статтею 34 Конституції України, яка закріплює право кожного громадянина вільно збирати, зберігати, використову-

вати та поширювати інформацію[4]. Водночас та сама норма Конституції передбачає можливість встановлення законом окремих обмежень цього права — з метою захисту національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, запобігання злочинам, охорони здоров'я населення, захисту репутації чи прав інших людей, запобігання розголошенню конфіденційної або таємної інформації чи підтримання авторитету й неупередженості правосуддя.

Тлумачення цієї норми неодноразово розглядалися Конституційним Судом України. Так, у своїх рішеннях (зокрема, у справі № 1-9/2012, № 1-31/2011, 3-154/2019(3522/19)) [5, 6, 7] суд наголошував, що закріплена у статті 34 свобода слова не є абсолютною і може бути обмежена за умови, якщо такі обмеження:

1. Передбачені законом;
2. Спрямовані на досягнення легітимної мети;
3. Є необхідними в демократичному суспільстві (принцип пропорційності).

Саме ці критерії слугують правовою основою для заборони чи обмеження поширення пропаганди, що має деструктивний характер. Конституційний Суд у своїх висновках не вживає спеціального терміну «пропаганда» в однозначному сенсі, але використовує поняття «інформація, яка може загрожувати суспільним інтересам і конституційному ладу».

Підсумовуючи наведене, можна дійти до висновку, що пропаганда, яка проявляється у системному та цілеспрямованому видворенні ідей та переконань, за умови, що такі переконання за своїм змістом мають деструктивний характер, спрямовані на поширення певних наративів та антинародних або антидержавних наративів і незаконною пропагандою.

В такому світлі, кримінально-правові інструменти, боротьби зі незаконною пропагандою відіграють ключову роль правовій політиці держави.

У чинному Кримінальному кодексі України зафіксовано чотири випадки нормативного вживання терміну «пропаганда», що свідчить про його усталену присутність у сфері кримінально-правового регулювання [8]. Це згадування наявне у статті 111-1 (Колабораційна діяльність), статті 299 (Жорстоке поводження з тваринами), статті 436 (Пропаганда війни), статті 436-1 (Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів).

Проте вважати ці норми вичерпними не доводиться, оскільки є ряд інших норм Кримінального кодексу України, в яких хоч і не згадується слово пропаганда, однак їх зміст цілком може охоплювати протидію поширенню деструктивних ідей та наративів, а саме: ст. 109 (Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу), 110 (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України) 161 (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками), 436-2 (Виправдовування, визнання правомірною збройної агресії рф проти України, глорифікація її учасників). З цих підстав, слід детальніше зупинитись на запропонованих статтях, для з'ясування їх ролі в системі кримінальних правопорушень, що полягають у незаконній пропаганді.

Стаття 109 Кримінального кодексу України (Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу) охоплює публічні заклики до насильницької зміни влади. Хоча стаття прямо не містить слова «пропаганда», однак у цій статті йдеться про криміналізацію закликів, що можуть мати пропагандистський характер.

Стаття 110 Кримінального кодексу України (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України) так само забороняє публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до зміни меж території або кордону України. В цій статті як і в попередній, доведення деструктивної пропаганди вимагає дослідження змісту та мети закликів, що є завданням відповідних лінгвістичних експертиз.

Відносно новою статтею, що була введена в дію у 2022 році є стаття 111-1 Кримінального кодексу України (Колабораційна діяльність), що охоплює різні форми свідомої співпраці з державою-агресором. Ця стаття передбачає чітке зазначення терміну пропаганда, що полягає у здійсненні громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності, сюди ж може входити й інформаційна діяльність пропагандистського характеру, спрямована на підтримку збройної агресії.

Пропонується детальніше розглянути статтю 161 Кримінального кодексу України (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігій-

них переконань, інвалідності та за іншими ознаками), яка передбачає відповідальність за публічне розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі. Як вже зазначалось у цій статті пропаганда ксенофобії або «мови ворожнечі» часто відбувається через мережу Інтернет, соціальні мережі, коментарі у месенджерах і включає цілеспрямоване поширення ворожих наративів, особливо за національною ознакою.

Стаття 436 Кримінального кодексу України (Пропаганда війни) є єдиною статтею, де законодавець прямо вживає слово «пропаганда». Однак і тут закон не дає чіткого визначення цього терміну. В статті в черговий раз згадується про публічні заклики та виготовлення відповідних матеріалів.

У статті 436-1 Кримінального кодексу України (Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів) йдеться про заборону поширення символіки тоталітарних режимів. Попри відсутність терміну «пропаганда», фактично дії можуть мати пропагандистське підґрунтя, що проявляється у виправданні чи популяризації тоталітарної ідеології. Звертається увага на поширенні відповідних матеріалів відповідного змісту. Потенційна складність правозастосування цієї статті може полягає у відмежуванні історико-наукових досліджень від дій деструктивної спрямованості.

Беззаперечним і актуальним на сьогодні є правозастосування статті 436-2 Кримінального кодексу України (Виправдовування, визнання правомірною збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників) в умовах активних бойових дій, захисту територіальної цілісності України. Хоча вказана стаття не містить слова пропаганда, однак аналогічний термін міститься у Законі України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» [9], яким визначається глорифікація дій рф або її органів формою пропаганди. Тому, однією з найважливіших сучасних норм, що спрямована на протидію деструктивній пропаганді, є стаття 436-2 Кримінального кодексу України. Вказана теза підтверджується також кількістю опублікованих вироків про притягнення громадян за вищевказаною статтею.

Висновки. Система кримінальних правопорушень, що охоплюють прояви незаконної пропаганди в законодавстві України, представлені як конкретними нормами, зокрема ст. 436, 436-1, 436-2 Кримінального кодексу України, так і нормами, що опосередковано передбачають відповідальність за прояви пропагандистських дій спрямованих на посягання на територіальну цілісність, державний суверенітет, дій спрямованих на поширення матеріалів пропагандистського змісту, пропаганди в закладах освіти, за що передбачена кримінальна відповідальність за статтями 109, 110, 111-1, 161 Кримінального кодексу України.

Складність правозастосування може викликати відсутність нормативного визначення пропаганди, що створює загрозу правильності кваліфікації злочинів незаконної пропаганди в органах досудового слідства та суду і як наслідок може призводити до порушення принципу правової визначеності.

Оцінюючи динаміку розвитку кримінального законодавства України у сфері протидії незаконній пропаганді, можна констатувати наявність оперативної та адаптивної реакції держави на виклики зумовлені збройною агресією рф проти України. Запровадження нових норм в системі кримінальних правопорушень, що полягають у незаконній пропаганді яскраво підкреслюють актуальність та важливість нормативного закріплення нових кримінально-правових форм протидії пропаганді.

Беззаперечно, можна констатувати, що стаття 111-1 Кримінального кодексу України дозволяє охопити широке коло діянь пов'язаних із незаконною пропагандою в освітньому та медійному середовищі. Разом із цим стаття 436-2 Кримінального кодексу України є відповіддю на загрози гібридних війн, виправдання збройної агресії проти України, глорифікації учасників такої агресії.

Запровадження таких норм свідчить про еволюцію українського кримінального права в напрямку посилення захисту національних інтересів, забезпеченню адекватної відповіді на сучасні форми незаконної пропаганди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Інформаційне суспільство. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ Інформаційне_суспільство (дата звернення: 07.04.2025).
2. Propaganda. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda (дата звернення: 07.04.2025).
3. Etymonline. Propaganda URL: https://www.etymonline.com/word/propaganda (дата звернення: 07.04.2025).
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20.01.2012 у справі № 1-9/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51 (дата звернення: 07.04.2025).
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20.10.2011 у справі № 1-31/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v012p710-11?utm_source=chatgpt.com#Text (дата звернення: 07.04.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 22.01.2020 у справі № 3-154/2019(3522/19). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-20#Text (дата звернення: 07.04.2025).
8. Кримінальний кодекс України: Закон; Кодекс № 2341-III від 05.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 07.04.2025).
9. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22.05.2022 № 2265-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text (дата звернення: 07.04.2025).

УДК 343.985
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.25

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННИМ ОБ'ЄДНАННЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Серкевич І.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7678-0291
e-mail: ira.serkevich@ukr.net

Лісіцина Ю.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5631-9297
e-mail: julya_fox@ukr.net

Серкевич І.Р., Лісіцина Ю.О. Кримінально-правова політика у сфері протидії злочинним об'єднанням в умовах воєнного стану.

У статті досліджено поняття і зміст кримінально-правової політики у сфері протидії злочинним об'єднанням в умовах воєнного стану. Розглянуто проблеми злочинності на сучасному етапі розвитку України як правової держави. Проаналізовано особливості протидії злочинним об'єднанням в умовах воєнного стану. Визначено поняття «злочинне об'єднання (злочинна організація)» як «структуроване об'єднання осіб з метою здійснення тяжких або особливо тяжких злочинів, отримання фінансової чи іншої матеріальної вигоди, що діють під єдиним керівництвом, за наявності стійких (зокрема, корупційних) зв'язків у різних сферах суспільства та (або) які володіють неформальними ознаками, діяльність яких пов'язана з консолідацією злочинного середовища, здійсненням контролю за різними групами (об'єктами), територіями з безпосереднім розвитком і використанням зв'язків у кримінальному середовищі». Зазначено, що кримінально-правова політика у сфері протидії злочинним об'єднанням є основою для формування й реалізації державної політики у сфері забезпечення національної безпеки за допомогою організації і здійснення ефективної протидії транснаціональній злочинності на міжнародному й національному (державному) рівні. При цьому кримінально-правова політика протидії терористичній діяльності не може протиставлятися іншим напрямам єдиної державної політики, оскільки стабілізація криміногенної обстановки можлива лише внаслідок дії комплексу економічних, соціальних, ідеологічних, виховних і правових заходів. Акцентовано, що основними завданнями кримінально-правової політики у сфері протидії злочинності є: створення єдиної державної системи моніторингу у сфері протидії діяльності злочинних об'єднань; зміцнення міжнародного співробітництва та консолідація зусиль органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та громадських організацій задля протидії діяльності злочинних об'єднань; реалізація ефективних заходів інформаційної протидії поширенню тероризму, пропаганді організованої, транснаціональної злочинної діяльності; розробка і здійснення комплексу заходів щодо підвищення ефективності профілактики, виявлення і припинення діяльності злочинних об'єднань, зокрема транснаціональних. Зроблено висновок про потребу переглянути ключові положення вітчизняного кримінального законодавства щодо протидії поширенню тероризму, пропаганді організованої, транснаціональної злочинної діяльності, протидії злочинному середовищу і злочинним спільнотам (злочинним організаціям). З огляду на це, кримінально-правова політика України має відповідати загальнодержавному політичному курсу, що передбачає її продуманість, стабільність і відповідність основним постулатам, проголошеним Конституцією України як Основним Законом держави.

Ключові слова: кримінально-правова політика, загрози, протидія, тероризм, злочини, кримінальні правопорушення, злочинні об'єднання, організована злочинність, воєнний стан, національна безпека.

Serkevych I.R., Lisitsyna Yu.O. Criminal law policy in the field of combating criminal associations under martial law.

The article deals with the concept and scope of criminal law policy in the context of combating criminal associations under martial law. It also explores the crime-related challenges facing Ukraine at its current stage of development as a rule-of-law state. The peculiarities of combating criminal associations under martial law are analysed. The concept of a 'criminal association' (or 'criminal organisation') is defined as a structured group of individuals acting with the intent to commit serious or especially serious crimes, obtain financial or other material benefits, and operate under a single leadership. It maintains stable ties, including corrupt connections, across various spheres of society and/or possesses informal characteristics. Its activities involve consolidating the criminal environment, controlling multiple groups (or entities) and territories, and directly developing and utilising connections within the criminal underworld. It is noted that criminal law policy in the area of countering criminal associations forms the basis for the formation and implementation of state policy in the national security, through the organisation and implementation of effective counteraction to transnational crime at both the international and national (state) levels. At the same time, the criminal law policy of countering terrorist activity cannot be opposed to other areas of a single state's policy since the stabilisation of the crime situation is possible only because of the action of a set of economic, social, ideological, educational, and legal measures. It is emphasised that the main tasks of criminal law policy in the field of combating crime are: creation of a unified state monitoring system in the field of combating the activities of criminal associations; strengthening of international cooperation and consolidation of efforts of public authorities, local self-government bodies, civil society institutions and non-governmental organisations to counteract the activities of criminal associations; developing and implementing a set of measures to improve the effectiveness of prevention, detection and suppression of criminal associations, including transnational ones. It is concluded that there is a need to revise the key provisions of domestic criminal legislation on combating the spread of terrorism, propaganda of organised and transnational criminal activities, and countering the criminal environment and criminal communities (or criminal organisations). Given this, the criminal law policy of Ukraine should align with the country's national political course, which implies thoughtfulness, stability, and compliance with the fundamental principles outlined in the Constitution of Ukraine, serving as the country's Basic Law.

Key words: criminal law policy, threats, counteraction, terrorism, crimes, criminal offences, criminal associations, organised crime, martial law, national security.

Постановка проблеми. У ст. 3 Конституції України задекларовано, що безпека людини є однією з найвищих соціальних цінностей на рівні з її життям і здоров'ям, честю, гідністю та недоторканністю [1]. Війна РФ проти України поставила перед нашою країною низку неординарних викликів і у сфері виконання позитивних зобов'язань щодо забезпечення основоположних прав і свобод (права на життя, особисту недоторканність, власність, освіту тощо) наших громадян, і у сфері збереження державності як такої. Фактори глобалізації, з одного боку, та воєнної агресії проти нашої держави – з іншого, спричиняють до того, що такі вкрай небезпечні явища, як тероризм, екстремізм, сепаратизм, колабораціонізм, набувають організованих форм. Не можна оминути увагою і вплив організованої злочинності на світову безпеку [1, с. 359]. Окреслені обставини вимагають від усіх державних органів, насамперед правоохоронних, більш активних та інтенсивних цілеспрямованих і скоординованих заходів протидії організованій злочинності з використанням найбільш ефективних і таких, що грунтуються на науково обгрунтованих положеннях, прийомів (методів) і засобів діяльності. У вирішенні зазначених питань важливу роль мають відігравати кримінально-правові засоби, які покликані протидіяти організованій злочинності на стадії її зародження, створення злочинних організацій [2, с. 5].

У такій ситуації закономірним є питання про формування й реалізацію стратегії захисту від системних загроз воєнно-політичного і пов'язаного з ним характеру. Чільне місце в такій стратегії має посідати кримінально-правова політика, покликана визначати систему морально-правових орієнтирів і приводити в рух механізми підтримання правопорядку, гарантування охорони й за-

хисту життєво важливих благ, прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави, людства загалом від суспільно небезпечних посягань [3, с. 40]. Саме тому в умовах складної ситуації в Україні, пов'язаної з терористичними загрозами з боку Російської Федерації, підвищується роль правової політики у сфері протидії злочинним об'єднанням і запобігання злочинам терористичної спрямованості в умовах воєнного стану.

Кримінально-правова політика у сфері протидії злочинним об'єднанням має враховувати стратегічні національні пріоритети України, визначені у Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України № 392/2020 та Стратегії забезпечення державної безпеки від 16 лютого 2022 року. Стратегія національної безпеки України ґрунтується на таких основних засадах: стримування – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України; стійкість – здатність суспільства й держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей [4]. Державна політика у сфері державної безпеки спрямована на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам державній безпеці України, припинення розвідувальних, терористичних, диверсійних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку України, усунення умов, що призводять до цих загроз та причин їх виникнення. Напрями державної політики у сфері забезпечення державної безпеки: формування й упровадження проактивного підходу на основі управління ризиками; розмежування повноважень та завдань між суб'єктами сектору безпеки й оборони, удосконалення взаємодії, зокрема інформаційного обміну, та координації дій між ними, а також з іншими державними органами; удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення державної безпеки та гармонізація із законодавством Європейського Союзу й документами НАТО; розвиток державно-приватного партнерства з урахуванням пріоритетності інтересів держави в системі забезпечення державної безпеки; удосконалення підходів до забезпечення безпеки державної таємниці та службової інформації з урахуванням стандартів безпеки НАТО і ЄС; приєднання до міжнародних програм співробітництва, урахування міжнародного досвіду щодо функціонування системи державного управління, упровадження нових гнучких підходів до забезпечення державної безпеки стосовно охорони інформації з обмеженим доступом [5].

Правову основу для співробітництва держав у сфері протидії транснаціональній злочинності становлять міжнародні нормативні правові акти, що регламентують різні напрями такої взаємодії, зокрема й загальні умови територіальної й екстериторіальної дії національних кримінальних законів, координації зусиль національних та міжнародних правоохоронних органів й уніфікації вживаних ними заходів, спрямованих на запобігання і припинення різних груп та видів діянь, що розглядаються як кримінально карані. Це, зокрема, Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності, прийнята 15 листопада 2000 року Резолюцією 55/25 на 62-му пленарному засіданні 55-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (зі змінами від 15.11.2000) [6], інші міжнародні нормативні правові акти, ратифіковані Україною, Конституція України [7], Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [8], Закон України «Про національну безпеку» [9] та ін.

Наявність ратифікованих країною міжнародно-правових актів щодо протидії організованій злочинності підтверджує масштабність цього виду злочину. Так, VIII Конгрес ООН з профілактики злочинності і поводження з правопорушниками в 1990 році прийняв «Керівні принципи ООН щодо ролі обвинувачів», які визначають основні засоби боротьби із цим кримінальним явищем, а саме: використання сучасних технічних засобів; створення й розширення баз даних для правоохоронних органів; спеціальна підготовка співробітників органів влади; взаємна допомога та співпраця на міжнародному й національному рівні; розробка спільних стратегій та планів протидії організованій злочинності тощо [10].

Кримінально-правова політика України у сфері протидії злочинним об'єднанням є основою для формування й реалізації державної політики у сфері забезпечення національної безпеки за допомогою організації і здійснення ефективної протидії транснаціональній злочинності на міжнародному й національному (державному) рівні. При цьому кримінально-правова політика протидії терористичній діяльності не може протиставлятися іншим напрямам єдиної державної політики, оскільки стабілізація криміногенної обстановки можлива лише внаслідок дії комплексу економічних, соціальних, ідеологічних, виховних і правових заходів. Однак, з огляду на об'єкт, на який покликана впливати кримінально-правова політика, і засоби впливу на терористичну діяль-

ність, є підстави стверджувати про її відносну самостійність. Тобто кримінально-правова політика протидії терористичній діяльності є самостійним напрямом внутрішньої правової політики України, що з урахуванням загальної теорії протидії злочинності розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і мету кримінально-правового впливу на злочинність та розробляє засоби їх досягнення [11, с. 189]. Це підтверджується тезою вчених про те, що кримінально-правова політика, разом із кримінально-процесуальною, кримінально-виконавчою і кримінологічною (профілактичною) політикою, є самостійною підсистемою політики у сфері протидії злочинності [12, с. 11].

Така політика покликана консолідувати зусилля органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадянського суспільства щодо забезпечення національної безпеки за допомогою протидії транснаціональній злочинності задля захисту національних інтересів та реалізації стратегічних національних пріоритетів України.

Стан опрацювання проблематики. Питання протидії злочинним об'єднанням знайшли відображення в багатьох роботах вітчизняних учених-правників, представників кримінально-правової і кримінологічної школи, серед яких: В.Ф. Антипенко, В.П. Ємельянов, В.С. Зеленецький, В.А. Ліпкан та ін. Криміналістичні питання протидії злочинним об'єднанням висвітлюють: А. Вознюк, Н. Карпінська, В. Ковальчук, В. Коновалова, О. Коршунова, І. Козич, В. Кряжев, М. Ленко, А. Марутін, М. Панов, М. Савчук, Г. Скуба, Г. Спіцина, Я. Соколова, А. Старушкевич, В. Сташис, А. Степанов, В. Тацій, П. Фріс та ін. Утім, попри значний інтерес вчених до цієї проблематики, і надалі є потреба в її ґрунтовному аналізі й подальшій науковій розробці.

Метою статті є дослідження поняття і змісту кримінально-правової політики у сфері протидії злочинним об'єднанням в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Злочинність є однією з найбільш гострих і складних проблем, що постали перед світовою спільнотою в сучасний час. Вона негативно впливає на всі сфери суспільного життя, порушує нормальне функціонування соціально-економічних інститутів і є новою серйозною загрозою самому існуванню суверенних держав. Протиправна діяльність злочинних об'єднань, пов'язана з тероризмом, незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин, зброї, боєприпасів, вибухових речовин, організацією незаконної міграції й торгівлею людьми, є однією з основних загроз державній і громадській безпеці. Така діяльність може бути спрямована на порушення єдності й територіальної цілісності Української держави, дестабілізацію внутрішньополітичної й соціальної ситуації в країні.

Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» визначає, що організована злочинність – це сукупність кримінальних правопорушень, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань [13]. В Особливій частині КК України виокремлено спеціальний розділ IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки», у якому однією з найбільших загроз для громадської безпеки визнано злочинні спільноти, злочинні організації, банди, терористичні групи, терористичні організації, не передбачені законом воєнізовані або збройні формування, кримінальну відповідальність за створення та участь у яких передбачено ст. 255 «Створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній», ст. 257 «Бандитизм», ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації», ст. 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань» КК України [8]. Ознаки цих кримінальних правопорушень також визначено у КК України. Утім, потребує уточнення понятійний апарат (термінологія Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та КК України), що дасть змогу уникнути плутанини у визначенні організованої злочинності та організованих форм вчинення кримінальних правопорушень. Тільки чіткий зміст правових дефініцій дозволить виключити суперечливе тлумачення понять, здійснювати правильну кримінально-правову кваліфікацію дій суб'єктів кримінальних правопорушень [14, с. 15].

На наш погляд, поняття «злочинне об'єднання (злочинна організація)» можна витлумачити так: «структуроване об'єднання осіб з метою здійснення тяжких або особливо тяжких злочинів, отримання фінансової чи іншої матеріальної вигоди, що діють під єдиним керівництвом, за наявності стійких (зокрема, корупційних) зв'язків у різних сферах суспільства та (або) які володіють неформальними ознаками, діяльність яких пов'язана з консолідацією злочинного середовища, здійсненням контролю за різними групами (об'єктами), територіями з безпосереднім розвитком і використанням зв'язків у кримінальному середовищі».

Злочинні об'єднання (особливо організовані) та вчинені ними злочини становлять підґрунтя організованої злочинності, яка перебуває в системному зв'язку з іншими різновидами злочинної діяльності, зокрема тероризмом, груповою, професійною й рецидивною злочинністю, а також іншими злочинами, на вчиненні яких спеціалізуються їхні учасники. Організована злочинність у системі та структурі злочинності загалом має певні особливості: вона загрожує практично всім видам суспільних відносин, поставлених під кримінально-правову охорону; характеризується множинністю кримінальних правопорушень та їхніх суб'єктів, масштабністю злочинної діяльності, високим рівнем організації, професіоналізму й матеріального забезпечення злочинної діяльності; вплив на неї (виявлення, розслідування, запобігання) з боку правоохоронців супроводжується активною протидією [15, с. 10–11]. При цьому наслідки злочинності виражені не тільки в негативному впливі на відносини в соціальній, економічній і соціальній сфері, а також у збільшенні масштабів кримінальної діяльності, особливо організованої її частини, появі у членів організованих груп та злочинних спільнот (злочинних організацій) нових можливостей щодо диверсифікації своїх протиправних дій та збільшення кількості їхніх членів, швидкого їх перерозподілу на територіях різних країн.

З огляду на це, для ефективної протидії діяльності злочинних об'єднань та транснаціональній злочинності в цілому важливо зважати на те, що такі дії можуть бути пов'язані зі злочинною діяльністю не тільки організованих груп і злочинних угруповань (злочинних організацій), а й з діями груп осіб за попередньою змовою і навіть з одноосібним їх здійсненням. У зв'язку із цим протидія злочинності як один із пріоритетних напрямів Української держави в умовах війни повинна охоплювати заходи з недопущення переростання відповідної злочинної діяльності в організовану.

Серйозну загрозу національній безпеці становить дедалі більше використання інформаційно-телекомунікаційних мереж для скоєння кримінальних правопорушень різної спрямованості, поширення в інтернет-просторі терористичної й іншої антисоціальної ідеології, що розпалює ненависть і ворожнечу в суспільстві, пропагує насильницьку й іншу протиправну діяльність організованих, зокрема транснаціональних, злочинних об'єднань [16].

Сучасні транснаціональні злочинні об'єднання можна охарактеризувати як переважно високоорганізовані, згуртовані злочинні групи, що функціонують на довгостроковій основі, мають можливість безперервного перетворення з гнучких організацій однієї мережі на жорсткі корпоративні структури, а також структуровані елементи управління [17]. У сучасних умовах організована злочинність диверсифікує свої кримінальні доходи, що виходять за межі своєї злочинної «спеціалізації», що найбільш яскраво проявляється в міжнародному тероризмі, коли терористичні організації поряд зі своєю основною кримінальною діяльністю здійснюють інші кримінально карані дії, які приносять їм прибуток, зокрема безоплатно забезпечують безпеку злочинної діяльності інших об'єднань, які займаються виробництвом, контрабандою й розповсюдженням наркотиків, зброї. За даними Офісу Генерального прокурора, за десять місяців 2023 року в Україні було обліковано 6592 кримінальні правопорушення проти громадської безпеки, з яких особливо тяжких злочинів – 186, тяжких – 5715, нетяжких – 691, кримінальних проступків – 0 [18]. Найбільш небезпечними й руйнівними наслідками, на думку Г. Спіциної, є терористичні акти, пов'язані із застосуванням зброї, бойових припасів чи вибухових речовин, оскільки вони створюють реальну загрозу для життя і здоров'я людей, спричиняють руйнування промислових, господарських чи оборонних об'єктів. Світовий досвід свідчить про особливу небезпеку терористичних замахів у місцях громадського користування: на аеро- й залізничних вокзалах, стадіонах, у школах, лікарнях, супермаркетах тощо [11, с. 189].

Ця особливість і тенденція сучасної організованої злочинності, як наголошують іноземні дослідники, сприяє її «транснаціоналізації й постійному розширенню географії кримінальної активності» [19]. В Україні в умовах війни наразі частіше трапляються випадки контрабанди й торгівлі людьми через відносно прозорий державний кордон на окупованій території, корупційні кримінальні правопорушення, а також службові зловживання в міграційній сфері (незаконний перетин кордону) тощо.

Варто зауважити, що сьогодні діяльність злочинних об'єднань і, відповідно, організована злочинність трансформувалися, змінилися їхні форми, отже, виникла потреба в розробці принципово нового закону, у якому мають бути відображені такі позиції: основні напрями і цілі державної політики у сфері протидії організованій злочинності; понятійний апарат, що охоплює визначення організованої злочинності як базовий термін; правова основа, завдання і принципи діяльності

щодо боротьби з організованою злочинністю; система заходів протидії організованій злочинності, зокрема комплекс спеціальних заходів щодо запобігання організованій злочинності; система суб'єктів боротьби з організованою злочинністю, їхні функції і повноваження; координація та взаємодія зусиль різних суб'єктів боротьби з організованою злочинністю між собою, а також з іншими державними органами й іншими організаціями; сприяння органам, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю; інформаційне забезпечення боротьби з організованою злочинністю; фінансове й матеріально-технічне забезпечення суб'єктів протидії організованій злочинності; міжнародне співробітництво в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю; контроль і нагляд за діяльністю у сфері боротьби з організованою злочинністю; гарантії законності й безпеки у цій сфері.

Відтак варто визначити мету державної політики у сфері протидії діяльності злочинних об'єднань – ефективний захист миру й безпеки людства, основ конституційного ладу Української держави, суспільної безпеки, прав і свобод людини та громадянина від транснаціональних злочинів. Досягнення вказаної мети має здійснюватися шляхом реалізації на міжнародному й муніципальному рівні заходів організаційного і правового характеру, що розробляються з урахуванням результатів моніторингу у сфері протидії діяльності злочинних об'єднань. При цьому основне завдання національної правової системи – удосконалення нормативно-правового регулювання і правозастосовної практики у сфері протидії діяльності злочинних об'єднань та запобігання економічній злочинності, корупції, тероризму, боротьба з ними [20]. Ідеться про вироблення кримінально-правової політики, спрямованої на реалізацію практичних заходів у цих сферах.

Методологічною основою розуміння значущості кримінально-правової політики як наукової категорії для діяльності органів держави, структур громадянського суспільства, які беруть безпосередню участь у протидії діяльності злочинних об'єднань, слугує розуміння того, що вона (правова політика) за своєю сутністю, природою і призначенням фактично виступає однією з форм легітимації політичного курсу сучасної Української держави, яка веде боротьбу із загрозами з боку РФ, і є комплексом ідей, концепцій, програм, що реалізуються в цій сфері, а також конкретних заходів щодо практичної реалізації відповідних концептуальних положень. Зазначене завдання передбачає розробку методик виявлення, розслідування і розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом, корупцією й фінансуванням тероризму. При цьому основними завданнями кримінально-правової політики у сфері протидії злочинності є:

• створення єдиної державної системи моніторингу у сфері протидії діяльності злочинних об'єднань;

• удосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики у сфері протидії діяльності злочинних об'єднань;

• зміцнення міжнародного співробітництва та консолідація зусиль органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства і громадських організацій задля протидії діяльності злочинних об'єднань;

• реалізація ефективних заходів інформаційної протидії поширенню тероризму, пропаганди організованої, транснаціональної злочинної діяльності;

• розробка і здійснення комплексу заходів щодо підвищення ефективності профілактики, виявлення і припинення діяльності злочинних об'єднань, зокрема протиправної діяльності транснаціональних злочинних об'єднань.

Висновки. Терористичні прояви є відносно новим явищем для України. Особливого масштабу вони набули за останні роки ведення війни в Україні з боку РФ. При цьому організована злочинність становить пряму загрозу для державної безпеки. Безперечно, в Україні є великий досвід протидії діяльності злочинних об'єднань, який оснований на внутрішньодержавних та міжнародних механізмах боротьби із зазначеними злочинними діяннями. Найбільш перспективним напрямом розвитку цієї системи видається вдосконалення запобіжних і профілактичних заходів протидії тероризму й поширенню терористичної ідеології. Також на часі подальше дослідження низки питань: щодо ознак організованої злочинної діяльності, її природи, співвідношення з іншими формами групової злочинної поведінки, кола її учасників, меж їхньої відповідальності тощо. З огляду на це, кримінально-правова політика України має відповідати загальнодержавному політичному курсу, що передбачає перегляд ключових положень вітчизняного кримінального законодавства

щодо протидії поширенню тероризму, пропаганді організованої, транснаціональної злочинної діяльності, протидії злочинному середовищу і злочинним спільнотам (злочинним організаціям).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Околіт О.В. Кримінально-правові ознаки злочинної організації: проблеми теорії та практики. *Аналітично-порівняльне правознавство: електр. наук. вид.* 2023. № 4. С. 358–366. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287292/281199 (дата звернення: 15.04.2025).
2. Ковальчук В.П. Кримінально-правові засоби протидії створенню злочинної організації: монографія. Львів : Льв-ДУВС, 2013. 224 с.
3. Орлов Ю.В., Прібиткова Н.О. Війна та кримінально-правова політика України: виклики і відповіді. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 40–49.
4. Стратегія національної безпеки України: затвердж. Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. *Офіц. інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 15.04.2025).
5. Стратегія забезпечення державної безпеки: затвердж. Указом Президента України від 16.02.2022 № 56/2022. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text (дата звернення: 15.04.2025).
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 15.04.2025).
7. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 15.04.2025).
8. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-ІІІ. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 15.07.2024).
9. Про національну безпеку: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 15.04.2025).
10. Керівні принципи ООН щодо ролі обвинувачів: прийн. восьмим Конгресом ООН з профілактики злочинності і поводження з правопорушниками. Гавана, Куба, 27 серпня – 7 вересня 1990 р. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/oon_com_split_1.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
11. Спіцина Г.О., Філіпенко Н.Є. Терористична діяльність: кримінально-правова політика протидії. *Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку*: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя ХНУВС (м. Харків, 18 квіт. 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 188–191. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/18_04_2019/pdf/87.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
12. Козич І.В. Функції кримінально-правової політики: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 38 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2021/kozich-i.v.-funktsiyi-kriminalno-pravovoyi-politiki-_a_.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
13. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text (дата звернення: 15.04.2025).
14. Ангелуца Н.П., Негода А.С. Протидія організованій злочинності кримінально-правовими заходами. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Сер.: Право*. 2023. Вип. 80, ч. 2. С. 11–15. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/296908/289900 (дата звернення: 15.04.2025).
15. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них: монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 928 с.
16. Доронін І.М. Національна безпека України в інформаційну епоху: теоретико-правове дослідження: дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. https://ippi.org.ua/sites/default/files/disertaciya_doronin_0.pdf (дата звернення: 15.07.2024).
17. Хороновський О.І. Структурні ознаки сучасних транснаціональних організованих злочинних угруповань, які функціонують на шкоду економічним інтересам держави. *Актуальні*

проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: Г.І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2020. Вип. 87. С. 184–190.
18. Сайт Офісу Генерального прокурора України. URL: https://www.gp.gov.ua/ (дата звернення: 15.04.2025).
19. Bjelopera J.P., Finklea K.M. Organized Crime: An Evolving Challenge for U.S. Law Enforcement. URL: https://fas.org/sgp/crs/misc/R41547.pdf (viewed on 15.04.2025).
20. Бесчастний В. Кримінальні виклики і загрози під час війни. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції:* зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 груд. 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 11–12.

УДК 343.9:343.988
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.26

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 361 ККУ

Стручаєв М.Ф.,
аспірант кафедри кримінально-правової політики,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
e-mail: admin@maxnet.ua

Стручаєв М.Ф. Віктимологічна характеристика жертв кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361 ККУ.

У статті розглянуто питання віктимологічної характеристики осіб, які постраждали від кіберзлочинів, передбачених статтею 361 Кримінального кодексу України (несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж). Актуальність дослідження зумовлена стрімким зростанням кількості кіберзлочинів в умовах цифрової трансформації суспільства, а також низьким рівнем дослідження особистості потерпілого як об'єкта злочинного посягання. Метою статті є виявлення основних соціально-демографічних, психологічних та поведінкових характеристик осіб, які стають жертвами несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних систем.

У процесі дослідження було застосовано комплексний методологічний підхід, який поєднує елементи системного, порівняльно-правового, статистичного та логіко-юридичного аналізу.

Проаналізовано чинне кримінальне законодавство України, статистичні дані правоохоронних органів, судову практику, а також практику розслідування кримінальних проваджень за статтею 361 КК України. Встановлено, що в більшості випадків потерпілими є особи віком від 21 до 45 років, з середнім або вищим рівнем освіти, є активними користувачами мережі Інтернет, зокрема соціальних мереж та онлайн-банкінгу. Характерною ознакою є необізнаність потерпілих щодо основ інформаційної безпеки, легковажне ставлення до збереження конфіденційної інформації та низький рівень цифрової гігієни.

Особливу увагу приділено аналізу психологічним характеристикам жертв кіберзлочинів, виявлено диференціацію потерпілих на активних та пасивних. Кожен тип характеризується певним набором психологічних ознак, так для активного типу притаманні екстравертованість, висока емоційна збудливість, сприйнятливість до зовнішніх впливів, прагнення до ризику, самовпевненістю. В свою чергу для пасивного - інтровертованість особистості, емоційна ригідність, підвищена тривожність, невпевненість у собі, схильність до замкнутості й уникнення конфліктів, що у поєднанні з низьким рівнем цифрової обізнаності створює передумови до їхньої віктимізації внаслідок недбалого користування інформаційними технологіями.

Отримані результати можуть стати основою для розробки нових профілактичних заходів, орієнтованих на зниження рівня віктимності серед населення.

Ключові слова: віктимологічна характеристика, особа потерпілого, кіберзлочинність, криміналогія, жертва злочину, психологічна характеристика.

Struchaiev M.F. Victimological characteristics of victims of a criminal offence under Article 361 of the Criminal Code of Ukraine.

The article explores the issue of the victimological profile of individuals who have suffered from cybercrimes stipulated under Article 361 of the Criminal Code of Ukraine (unauthorised interference with the operation of information (automated), electronic communications, information and communication systems, and electronic communications networks). The relevance of this study is driven by the rapid increase in cybercrime amid the digital transformation of society and the limited research on the

victim as an object of criminal encroachment. The purpose of this article is to identify the main socio-demographic, psychological, and behavioural characteristics of individuals who become victims of unauthorised interference with the functioning of electronic computing systems.

A comprehensive methodological approach has been applied in the course of the study, combining elements of systematic, comparative legal, statistical, and logical-legal analysis. The article examines current Ukrainian criminal legislation, statistical data from law enforcement agencies, judicial practice, and case studies of investigations conducted under Article 361 of the Criminal Code of Ukraine. It has been established that the majority of victims are individuals aged between 21 and 45, possessing either secondary or higher education, and actively using the Internet, particularly social networks and online banking platforms. A typical feature among these victims is a lack of awareness regarding information security fundamentals, a careless attitude towards the protection of confidential data, and poor digital hygiene practices.

Special attention is devoted to the psychological characteristics of cybercrime victims. The study identifies a differentiation between active and passive victims. Each type is characterised by a specific set of psychological traits. Active victims are typically extroverted, emotionally excitable, susceptible to external influences, prone to risk-taking, and often display overconfidence. Conversely, passive victims are usually introverted, emotionally rigid, highly anxious, lacking in self-confidence, inclined towards isolation, and tend to avoid conflict. When coupled with low levels of digital literacy, these traits contribute to their vulnerability and victimisation due to careless use of information technologies.

The findings of this study may serve as a foundation for the development of new preventive measures aimed at reducing the level of victimisation among the population.

Key words: victimological characteristics, victim's identity, cybercrime, criminology, crime victim, psychological profile.

Постановка проблеми. У сучасному світі інформаційні технології стали невід'ємною частиною усіх сфер життя – від побутових комунікацій до забезпечення функціонування складних державних і корпоративних систем. Разом із розвитком цифрового простору зростає і кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних, зокрема, з несанкціонованим втручанням у роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж [1, с. 145-146].

Так, у 2017 році відбулось стрімке погіршення криміногенної ситуації у сфері кібербезпеки, кількість злочинів передбачених ст. 361 КК збільшилась з 494 у 2016 р. до 1795 у 2017, у 2023 та 2024 роках їх кількість склала 2273 (2023) та 1953 (2024) кримінальних правопорушення [2, с. 117]. Крім того, варто одразу наголосити, що кіберзлочинність загалом має високий рівень латентності (95%), що свідчить про те, що кількість кримінальних правопорушень може буте значно більшою [3, с. 203–208].

Особливої уваги у цьому контексті потребує аналіз особи потерпілого – не лише як об'єкта посягання, а як активного елемента кримінологічної ситуації. Віктимологічне вивчення таких жертв дозволяє виявити характерні риси, моделі поведінки, рівень інформаційної захищеності, а також типові обставини, що сприяють вчиненню правопорушень. Саме формування віктимологічного портрета потерпілих може стати основою для розробки ефективних заходів попередження кіберзлочинів [4; 5].

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічні основи віктимології, поняття віктимності та сутність віктимологічної характеристики ґрунтовно досліджувалися у працях провідних вітчизняних науковців, зокрема Б.М. Головкіна, В.В. Голіна, А.Ф. Зелінського, О.В. Лисодєда та інших. У той же час, окремі аспекти віктимологічної характеристики кіберзлочинів були висвітлені у наукових роботах О.В. Фоменко, І.О. Коновалової, О.В. Голубєвої, Д.О. Шагірманова та А.А. Романюка. Водночас, слід наголосити, що питання віктимологічного аналізу кіберзлочинності потребує більш детального опрацювання кожного окремого виду кіберзлочинів, зокрема кримінального правопорушення передбаченого ст. 361 КК.

Метою даної статті є дослідження віктимологічних особливостей осіб, які стають жертвами несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин, комп'ютерних систем і мереж, з урахуванням соціально-демографічних, поведінкових та професійних чинників [6, с. 3-4].

Виклад основного матеріалу. Віктимологічна характеристика представляє собою систему соціально-демографічних, психологічних, поведінкових та інших ознак особи потерпілого, що зумовлюють її віктимність, тобто здатність або схильність стати жертвою злочину.

Перш за все, важливо вказати, що даний злочин здебільшого не спрямований виключно проти фізичних осіб як таких, досить часто жертвами протиправних посягань стають юридичні особи та банківські установи, які активно використовують комп'ютерні системи, а також фізичні особи, важливою характеристикою яких є володіння або користування відповідними цифровими технологіями. Що стосується диференціації, то протягом 2019-2024 років дане кримінальне правопорушення було вчинене проти 113 фізичних осіб та 24 юридичних осіб, а загальна сума моральних та матеріальних збитків, завданих внаслідок вчинення злочину передбаченого ст. 361 КК склала 1 607 133 грн. (для фізичних осіб) та 362 849 (для юридичних) [7]. Це зумовлено, передусім, тим, що корпоративні структури зазвичай мають вищий рівень захисту інформаційних систем, зокрема застосування сучасних засобів кібербезпеки, багаторівневих протоколів автентифікації, систем резервного копіювання та спеціалізованих ІТ-відділів, які постійно моніторять стан інформаційної безпеки. Натомість фізичні особи в більшості випадків є менш захищеними у технічному та поведінковому аспектах, що підвищує їхню віктимність у цифровому середовищі та викликає необхідність їх віктимологічної характеристики.

Так, за статевою ознакою переважають чоловіки – 64,2%, водночас частка жінок за 2019-2024 р. становить 35,8%. Б.М. Головкін пояснює дану тенденцію злочинності із тим, що серед чоловічої частини населення порівняно більша частка осіб із віктимогенними деформаціями особистості, а також тих, хто з більшою вірогідністю може потрапити у злочинну ситуацію [6, с. 3]. У даному випадку також можна говорити про підвищений рівень зацікавленості чоловіків у цифрових технологіях, що зумовлює їхню постійну взаємодію з ними, та як наслідок, підвищує вірогідність стати жертвою несанкціонованого втручання або інших загроз. Так, станом на 2023 рік, чоловіки становили близько 74% фахівців у сфері інформаційних технологій [8]. Крім того, загальновідомо, що представники чоловічої статті частіше виявляють підвищений інтерес (іноді навіть азартний) до відеоігр, технічних пристроїв та інших інструментів, що забезпечують регулярну взаємодію із кіберпростором.

На жаль, у зв'язку з обмеженою доступністю статистичних даних, що надаються правоохоронними та судовими органами, встановлення вікової структури жертв є проблематичним. Згідно з даними Судової влади України, протягом останніх п'яти років зазначене кримінальне правопорушення було зафіксовано виключно стосовно повнолітніх осіб, що свідчить про відсутність осіб віком 13–17 років серед типових жертв. Водночас слід зауважити, що представники цієї вікової групи демонструють високий рівень інтеграції в цифровий простір, що потенційно підвищує ризик їх залучення до подібних інцидентів. Недостатній рівень довіри до дорослих, сприйняття ситуації як несуттєвої, або інші соціально-психологічні чинники можуть стати причиною неповідомлення про випадки несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних систем чи мереж, з боку неповнолітніх осіб.

Що стосується загальної диференціації, то за даними Національного бюро боротьби з шахрайством у Великобританії – жертвами кіберзлочинів схильні бути особи віком від 15 до 49 років [9, с. 329]. На нашу думку, виокремлення конкретної вікової групи серед потерпілих є недоцільним, оскільки при вчиненні кіберзлочину правопорушники скоріше орієнтуються на індивідуальні характеристики потенційної жертви, зокрема на рівень її рівень грамотності, поведінкові патерни у мережі, а також на ступінь дотримання елементарних принципів кібергігієни.

Разом із тим, вважаємо, що найбільшу частку серед жертв таких правопорушень становлять саме особи молодого та середнього віку (переважно 21–45 років). Це пояснюється високою активністю цієї категорії у цифровому середовищі, яка за відсутності належного рівня знань у сфері інформаційної безпеки або ігнорування ризиків, пов'язаних із недотриманням стандартів кібергігієни значно підвищує віктимність цієї вікової групи. Так, згідно з результатами дослідження, проведеного у 2023 році за підтримки Офісу Координатора допомоги США Європі та Євразії Державного департаменту США, найпоширенішою кіберзагрозою для цієї вікової групи є саме несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем. Таке втручання часто реалізується шляхом отримання несанкціонованого доступу до облікових записів мобільних банківських додатків, онлайн-банкінгу, акаунтів у соціальних мережах тощо [10, с. 4].

Особи старшого віку хоч і не належать до типових жертв даного злочину, переважно через обмежену інтеграцію в цифровий простір - не можуть бути повністю виключені з групи ризику. Їх вразливість пояснюється, головним чином, низьким рівнем обізнаності у питаннях кібербезпеки, довірливістю та недостатнім усвідомленням потенційних загроз. Так, згідно з вищезгаданим дослідженням, лише 18% осіб віком до 60 років ознайомлені з основами кібербезпеки, тоді як серед респондентів віком понад 60 років цей показник становить лише 7%.

Задля визначення соціального статусу, рівня доходів та місця в суспільстві жертв несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж звернемось до Єдиного державного реєстру судових рішень. Так, у більшості вироків також фігурують статті 185, 190, 200 КК України, що свідчить про наявність у злочинця корисливого мотиву (74%) та переважно буденний характер вчинених злочинів. Б.М. Головкін стверджує, що жертвами загальнокримінальних правопорушень (зокрема крадіжок, грабежів, шахрайства) найчастіше стають особи із середнім рівнем доходів або навіть безробітні, які володіють виключно майном повсякденного вжитку. Така тенденція значною мірою зумовлена тим, що як злочинці, так і потерпілі, зазвичай належать до одного соціального прошарку, мають схожий стиль життя, подібні уявлення про рівень матеріального благополуччя. Їх об'єднує спільне соціальне становище, зокрема – маргіналізований статус, який характеризується соціальною вразливістю та периферійністю у загальній структурі суспільства.

За професійною ознакою та родом занять найбільший ризик віктимізації мають представники банківського та фінансового сектору (аналітики, бухгалтери, оператори банківських систем), працівники державних реєстрів та представники органів влади, адміністратори електронних журналів (мереж), журналісти, блогери, активісти, оператори мобільного зв'язку, інженери провайдерів та інші працівники телекомунікацій.

Також, визначення виключно соціально-демографічних характеристик потерпілого не є достатнім для повноцінного аналізу його ролі у злочинній ситуації та виявлення характеру взаємозв'язків із суб'єктом злочину. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення психологічних особливостей особи жертви, які безпосередньо впливають на її поведінку в умовах криміногенної взаємодії та можуть зумовлювати її віктимну вразливість.

Умовно жертв даного злочину можна поділити на два типи — пасивний та активний. Пасивному типу властиві риси інтровертованої особистості: емоційна ригідність, підвищена тривожність, невпевненість у собі, схильність до замкнутості й уникнення конфліктів, що у поєднанні з низьким рівнем цифрової обізнаності створює передумови до їхньої віктимізації внаслідок недбалого користування інформаційними технологіями. Слід зазначити, що для цього типу потерпілих характерна переважно опосередкована або повністю відсутня взаємодія з правопорушником. Як правило, жертви стають об'єктами злочинного посягання внаслідок власних дій саме в цифровому світі (наприклад в мережі Інтернет) — зокрема, шляхом відкриття шкідливого електронного посилання чи файлу, за допомогою якого зловмисник отримує несанкціонований доступ до їхніх електронних пристроїв або інформаційних систем.

Активний тип жертв, навпаки, характеризується переважно екстравертованістю, високою емоційною збудливістю, сприйнятливістю до зовнішніх впливів, прагненням до ризику, самовпевненістю, а іноді – демонстративною зневагою до правил цифрової безпеки. Ці особи часто мають високий або середній рівень освіти, займають посади у сфері державної служби, бізнесу чи інформаційних технологій, демонструють підвищену довірливість у поєднанні з прагненням до швидкої вигоди, що може призводити до встановлення небезпечних контактів, використання ненадійного програмного забезпечення або недотримання базових принципів захисту інформації. Прикладом активної поведінки жертви може бути добровільне надання злочинцю свого телефону, паролів, тощо. Цікавим є той факт, що доволі часто жертви кримінального правопорушення передбаченого ст. 361 КК мають певні психологічні ознаки, які також притаманні для жертв шахрайства [11].

Висновок. Отже, в процесі дослідження було проведено віктимологічну характеристику жертв несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, визначено їх соціально-демографічні та психологічні ознаки, які дозволяють сформувати певний віктимологічний портрет та встановити взаємозв'язок між жертвою та злочинною ситуацією, або самим злочинцем.

Так, потерпілими від даного злочину можуть стати як фізичні, так і юридичні особи, однак саме фізичні особи залишаються менш захищеними як з технічної, так і з поведінкової точки зору. Типовими соціально-демографічними ознаками жертв таких правопорушень є: чоловіча стать, вік від 21 до 45 років, середній або високий рівень цифрової активності, професійна діяльність у сфері фінансів, державного управління, інформаційних технологій тощо.

Встановлено два основні типи жертв: пасивний – з ознаками інтровертованості, низької кіберграмотності, тривожності й уникання ризиків, та активний – з притаманними рисами екстравертованості, самовпевненості, прагненням до вигоди та неуважністю до правил кібербезпеки. Загалом ці психологічні характеристики разом із окресленими соціально-демографічними ознаками можуть бути використані для ідентифікації вразливих груп населення та розробки цільових програм превенції даного кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Таволжанський О.В. Деякі актуальні аспекти сучасної кримінально-правової політики в сфері забезпечення кібербезпеки України. *Актуальні проблеми протидії злочинності та корупції: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Харків: Юрайт. 2023. С. 145–150.
2. Таволжанський О.В. Сучасні реалії кіберпростору України. *Забезпечення правопорядку в умовах коронакризи: матеріали панельної дискусії IV Харків. міжнар. юрид. форуму, м. Харків, 23–24 верес. 2020 р*. Харків, 2020. С. 203–208.
3. Стручаєв М.В. Кримінологічний аналіз злочинності за ст. 361 КК України: статистичні закономірності та тенденції. The 3rd International Scientific and Practical Conference «Scientific Exploration: Bridging Theory and Practice» (March 24-26, 2025. Berlin, Germany). European Open Science Space. 2025. С. 116–120.
4. Віктимологія: навч. посібник / за ред. Голіни В.В., Головкіна Б.М. Харків: Право, 2017. 343 с.
5. Holovkin B., Cherniavskyi S., Tavolzhanskyi O. Factors of Cybercrime in Ukraine. *Relações Internacionais no Mundo Atual*. 2022. Vol. 3, № 41. 25 с.
6. Головкін Б.М. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання. *Теорія і практика законодавства*. 2014. Вип. 2 (6). С. 1–13є
7. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (2019–2024). Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/ sudova_statystyka/zvit_dsau_2024.
8. Портрет IT-спеціаліста — 2023. Аналітика. Інтернет-ресурс: https://dou.ua/lenta/articles/ portrait-2023.
9. Фоменко О.В. Кіберзлочинність: сучасний стан та особливості віктимологічної профілактики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 328–330.
10. Звіт про проміжне дослідження щодо інформованості цільових аудиторій про основні аспекти кібербезпеки. Підготовлено для CRDF Global. Дослідження проведено за підтримки Офісу Державного департаменту США Координатора допомоги США Європі та Євразії. 2023. 75 с.
11. Головкін Б.М. Віктимність як основна категорія віктимології. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 20. С. 6–13.

УДК 343.91/.98»36»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.27

ОСНОВНІ АСПЕКТИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ (АНАЛІЗУ) ЗЛОЧИННОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Ткаченко В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права,
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0009-4030-3253
e-mail: Valentyna_Tkachenko@ukr.net

Ткаченко В.В. Основні аспекти кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності під час воєнного стану.

Стаття є всебічним і ґрунтовним дослідженням основних аспектів кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності в умовах воєнного стану. У сучасних умовах воєнного стану, спричиненого військовою агресією російської федерації (рф), збільшується не тільки злочинність, але й з'являються фактори, які безпосередньо впливають на її збільшення, зокрема: безробіття, економічна нестабільність, урбанізація, значні зміни в рівні життя різних соціальних груп та міграція великої кількості людей. Автор аналізує основні аспекти кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності за період 2022 року по березень 2025 року. Також проведено анонімне онлайн опитування населення віком від 20 до 50 років, яке відобразило думки громадян щодо причин розвитку злочинності та виокремлення механізмів протидії вчинення окремих кримінальних правопорушень. Крім того, автором звертається увага на детермінанти, які впливають на особу злочинця при вчиненні кримінального правопорушення. У статті також розглянуто та проаналізовано статистичну інформацію щодо осіб злочинців та наголошується на збільшенні вчинених кримінальних правопорушень жінками. Автор акцентував увагу також і на методах запобігання злочинності, а саме на визначенні віктимологічних ознак потенційних жертв кримінального посягання, які за певних життєвих ситуацій можуть стати потерпілими від кримінально протиправних дій. Зокрема, недоліками віктимологічного запобігання злочинності є те, що майже не здійснюється робота щодо виявлення осіб з підвищеним рівнем віктимності та організація щодо них профілактичної роботи. Виходячи з проведеного дослідження, автором сформульовано рекомендації щодо покращення законодавчої бази; використання штучного інтелекту (його алгоритми можуть прогнозувати потенційні кримінальні правопорушення на основі їх аналізу); громадського контролю (підготовка населення щодо запобігання та протидії злочинності); розвитку соціальних програм (економічні ініціативи для внутрішньо-переміщених осіб, підтримка неповнолітніх). Комплексний підхід до реалізації цих заходів щодо протидії та запобігання злочинності в умовах війни зможе значно зменшити вчинення кримінальних правопорушень населенням нашої держави.

Ключові слова: кримінологічна характеристика (аналіз), протидія, запобігання, злочинність, особа злочинець, віктимність, детермінанти.

Tkachenko V.V. Main aspects of criminological characterization (analysis) of crime during martial law.

The article is a comprehensive and thorough study of the main aspects of criminological characterization (analysis) of crime under martial law. In the current conditions of martial law caused by the military aggression of the Russian Federation (RF), the commission of criminal offenses is increasing, and there are other factors that affect the increase in crime, in particular: unemployment,

economic instability, urbanization, significant changes in the standard of living of different social groups and migration of large numbers of people. The author analyzes the main aspects of the criminological characterization (analysis) of crime for the period from 2022 to March 2025. The author also conducted an anonymous online survey of the population aged 20 to 50 years, which reflected the opinions of citizens on the causes of crime and the identification of mechanisms to counteract the commission of criminal offenses. In addition, the author draws attention to the determinants which affect the personality of a criminal when committing an offense. The article examines and analyzes statistical information on the identity of criminals, in particular, the author emphasizes the increase in criminal offenses committed by women. The author also emphasized the methods of crime prevention, namely, the identification of victimization characteristics of potential victims of criminal offenses who may become victims of criminal acts in certain life situations. In particular, the disadvantages of victimization crime prevention are that there is almost no work done to identify persons with a high level of victimization and to organize preventive work with them. Based on the study, the author formulates recommendations, in particular: strengthening of the legislative framework; use of artificial intelligence (its algorithms can predict potential criminal offenses based on analysis); public control (training of the population on crime prevention and counteraction); development of social programs (economic initiatives for internally displaced persons, support for minors). An integrated approach to the implementation of these measures to counteract and prevent crime in wartime will help reduce the commission of offenses by the population of our country.

Key words: criminological characterization (analysis), counteraction, prevention, crime, personality of the offender, victimization, determinants.

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану, спричиненого військовою агресією російської федерації (рф), аспекти кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності набувають особливої актуальності. На сьогодні, однією з основних закономірностей сучасного світу є швидкий, складний та часто непередбачуваний розвиток численних соціально-економічних явищ і процесів у суспільстві. Сюди, зокрема, належать: економічна нестабільність, урбанізація, безробіття, значні зміни в рівні життя різних соціальних груп, міграція великої кількості людей та швидкий розвиток комп'ютерних і телекомунікаційних технологій. В умовах таких змін зростає не тільки рівень злочинності, але й виникають нові види кримінальних правопорушень, особливо у сфері інформаційних технологій, економіки та корупції. Також, не залишаються осторонь і кримінальні правопорушення, вчинені російськими окупантами проти мирних жителів України, як-от: вбивства, зґвалтування, мародерства та ін. Тому за таких умов важливе значення має саме ефективний соціально-правовий контроль за криміногенною ситуацією в країні.

У цьому контексті виникає потреба у розробці та удосконаленні правових механізмів, спрямованих на протидію та запобігання злочинності. Саме тому, актуальність дослідження, зумовлена необхідністю застосування кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності в період 2022-2025 років та відповідної розробки комплексного підходу до механізму протидії злочинності.

Стан дослідження. Дослідженню питання кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності присвячена низка праць науковців, зокрема: О. Бандурка, Є. Блажівського, Л. Давиденко, С. Денисова, О. Джужі, О. Ярої, Н. Стасюк, О. Литвинова, О. Дудорова та багатьох інших. Соціальні потреби, що вимагають подальшого розвитку сучасної кримінології, випливають з проблеми збільшення злочинності, яка актуальна як для держави в цілому, так і для суспільства, зокрема.

Метою статті є комплексне та всебічне дослідження основних аспектів кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності в період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день злочинність є значною, що обумовлено її транснаціональністю, латентністю, трансформацією, анонімністю та масштабністю наслідків. Крім кримінальних правопорушень, які є доволі «стандартними» для нашої держави, розвиваються й інші, що існують як у військовій сфері, так і в кіберпросторі (військові злочини, шахрайські дії з пластиковими картками та відповідно крадіжки коштів із банківських рахунків) (рис. 1

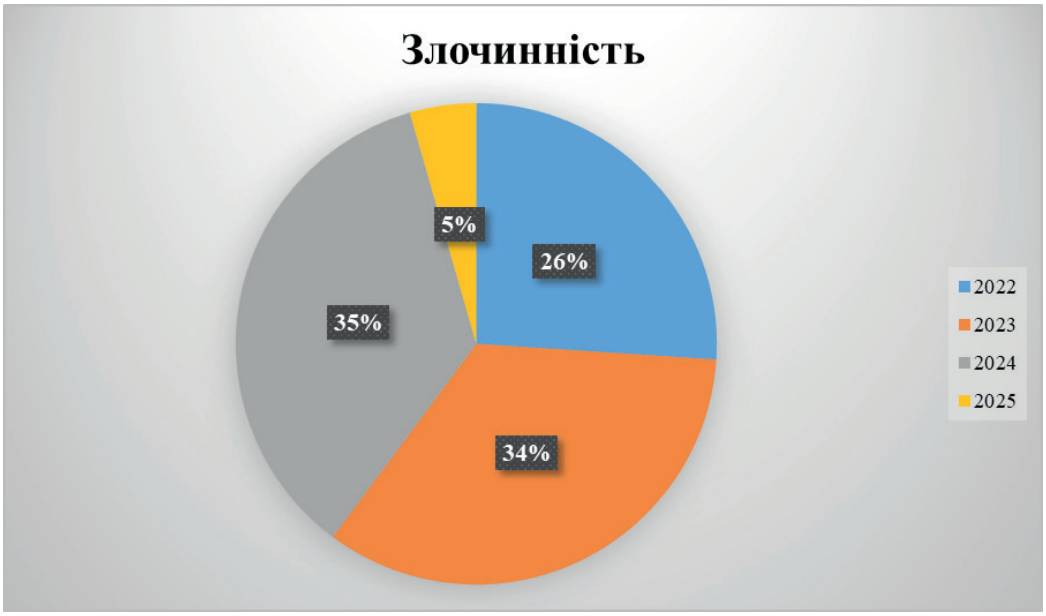

Рисунок 1. Показники злочинності в період воєнного стану

Згідно статистичної інформації «Єдиного звіту кримінальних правопорушень Офісу генерального прокурора (січень 2022 – 2025 роки)», можна побачити тенденцію до зростання злочинності на території нашої держави [1].Тому актуальним є один із методів щодо застосування сучасних технологій у сфері протидії кримінальним правопорушенням і прийняття найбільш оптимальних рішень – кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності [2, с. 175-176].

Принагідно, зазначимо, що кримінологічна характеристика (аналіз) злочинності – це система, що полягає у виявленні, збиранні, описанні, поясненні, оцінці кримінологічної інформації щодо стану та інших показників злочинності, а також процесів і явищ, що детермінують злочинність. Тому результати аналізу злочинності мають суттєве значення для формування практично всіх параметрів системи протидії злочинності.

До предмета кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності входять: 1) злочинність, її стан, рівень, структура, динаміка, територіальна розповсюдженість, екологія, топографія, ціна; 2) характеристика окремих видів кримінальних правопорушень, виділених за певними кримінально-правовими та кримінологічними ознаками (родовим об'єктом посягання, характером злочинних дій, складом кримінального правопорушення, обставинами його вчинення (місце, час, спосіб тощо), формою вини, особливостями суб'єкта вчинення кримінального правопорушення (стать, вік, професія, наявність попереднього злочинного досвіду тощо), комплексними кримінологічними підставами (способом, мотивом, рисами особистості тощо); 3) детермінанти злочинності, під якими розуміють її причини, умови та інші чинники економічного, соціально-психологічного, демографічного, політичного, організаційно-управлінського, правового, природничого характеру, з якими вона певним способом пов'язана; 4) особа злочинця [3, с. 65]; 5) латентна злочинність: рівень, динаміка, структура та інші показники; 6) віктимізація: стан і тенденції; 7) фонові для злочинності явища – такі девіантні форми поведінки, які тісно пов'язані зі злочинністю, її детермінантами.

Відповідно, створення дієвої системи протидії злочинності в Україні неможливе без вирахування, аналізу й аналітичного дослідження всіх показників злочинності, причин та умов її виникнення.

В даному випадку, можна цілком погодитися з В. Бесчастним, у тому, що важливість кримінологічного аналізу злочинності пов'язана із групами взаємозумовлених причин. Зокрема, перша група полягає в наявності досить негативних тенденцій злочинності в Україні в період з початку 90-х рр. минулого століття і до сьогодення, що супроводжується збільшенням розриву між розвитком злочинності та спроможністю правоохоронних органів.

Останнє відбувається як через об'єктивні закономірності розвитку суспільства, так і через недоліки та прорахунки систем забезпечення діяльності правоохоронних органів, що зумовлює надвисокий

рівень латентності злочинності, безкарність винних у вчиненні кримінальних правопорушень і загалом неспроможність правоохоронних органів у сучасних умовах ефективно протидіяти злочинності.

Друга група причин, відповідно, полягає в потребі розроблення нової концепції протидії злочинності, що враховує високий рівень криміналізації, можливості держави та суспільства здійснювати протидію кримінальним проявам, помилках й недоліках попередніх концептуальних підходів до організації протидії злочинності, її забезпечення та практики реалізації [4, с. 210].

Щодо причин розвитку злочинності та механізму протидії було проведено анонімне онлайн – опитування групи осіб віком від 20 до 50 років, які проживають в різних регіонах України [5].

Тому, вважаємо за необхідне висвітлити думки населення щодо основних причин розвитку злочинності в Україні (рис. 2).

Рисунок 2. Основні причини розвитку злочинності в Україні

Проаналізувавши відповіді респондентів щодо даного питання, можемо зазначити що корупція у правоохоронних органах - одна із основних причин розвитку злочинності. Хоча, як зазначено на (рис. 2), низький рівень життя та відсутність ефективного покарання також відіграють значну роль у розвитку злочинності в цілому.

Однак, необхідно зауважити, що респонденти також дали відповідь і на питання щодо економічної нестабільності, яка зумовлює злочинність (рис. 3.).

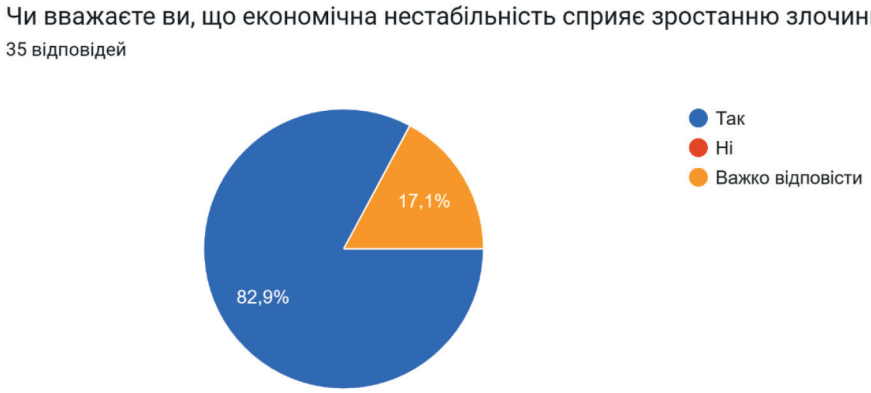

Рисунок 3. Економічна нестабільність сприяє зростанню злочинності

Згідно даного опитування, зауважимо, що економічна нестабільність є певним важелем у зростанні злочинності.

Кримінальні правопорушення виникають не тільки внаслідок інших кримінальних правопорушень, що перебувають у взаємозв'язку всієї злочинності, але й соціально-економічних чинників, що мають

вплив і на окремих кримінальних правопорушників. Детермінанти злочинної поведінки охоплюють як, загальні чинники кримінального правопорушення, так і чинники, які специфічні для даного типу кримінального правопорушення та відповідно впливають на вибір певними особами моделей злочинної поведінки. Знання цих чинників допомагає визначити причини й умови злочинності, в цілому, та, зокрема.

Причини злочинної поведінки можуть бути неважливими як для законослухняної людини, так і для тих, хто звик порушувати закон чи байдужий до нього, тобто ці обставини можуть стати спусковим гачком. А тому при обмеженні здатності людини усвідомлювати свої дії та управляти ними, виникає високий ризик вчинення кримінального правопорушення. Будь-які психічні стани, часто непередбачувані, непостійні за інтенсивністю та пов'язані з фізичними небезпеками, можуть викликати або емоційні прояви, або збудження різних ступенів інтенсивності що може призвести до повноцінного стану шоку. Тому під час дослідження причин індивідуальної злочинної поведінки, потрібно було б враховувати не тільки характеристики злочинця, але й ситуацію, в якій було вчинено кримінальне правопорушення.

Як зазначив відомий кримінолог О. Джужа, людина «може передбачити лише можливі причинно наслідкові зв'язки, тому її погляд на майбутнє є не невизначеним причинним фактором, а низкою можливих характеристик майбутніх подій» [6, с. 209].

Морально-психологічні детермінанти містять прояви суспільної свідомості, які впливають на кримінального правопорушника. Соціальні й особисті проблеми можуть підвищити рівень тривожності людини, які іноді вважаються основними причинами кримінально протиправної поведінки. Особа, може вчиняти кримінальні правопорушення з метою захисту своєї самосвідомості й самовідчуття, щоб запобігти руйнуванню своїх уявлень про себе та свою роль у світі.

Проте, хоча чинники індивідуальної кримінально протиправної поведінки численні й різноманітні, вони входять у загальну систему намірів і, відповідно, є причинами й умовами, які спонукають особу до вчинення кримінального правопорушення. Звичайно, будь-яка дія, заборонена законом, є кримінальним правопорушенням або незаконним актом. А тому їх можна класифікувати за видами відповідальності відповідно до закону.

Наступним елементом структури кримінологічної характеристики (аналізу) є особистість злочинця. Вивчення особистості злочинця є вкрай важливим завданням, оскільки вчинення кримінального правопорушення залежить від особливостей та характеристики людини, яка вибирає цю поведінку. Особистість є основною ланкою в механізмі кримінально протиправної поведінки, і розуміння її характеристик і властивостей та має вирішальне значення для організації ефективної профілактики злочинності. Під особистістю злочинця розуміється: особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, поведінка якої відображає негативні соціально значущі властивості психіки, що сформувалися в результаті систематичної взаємодії з навколишнім середовищем. А це стосується як осіб, які вчинили умисні кримінальні правопорушення, так і до тих, вчинив злочин по необережності.

Вчений-кримінолог В. Малков, виділяє кілька елементів у структурі особистості злочинця: біофізіологічні, соціально-демографічні, морально-психологічні, кримінальні та кримінологічні. Біофізіологічні характеристики охоплюють стан здоров'я, фізичну будову та властивості нервової системи. Соціально-демографічна підструктура охоплює такі характеристики, як вік, стать, освіта, соціальний статус, національна та соціальна приналежність, сімейний стан і рівень добробуту [7, с. 10]. Згідно статистичної інформації за 2024 рік, ми можемо ознайомитись із соціально-демографічною структурою особи злочинця (рис. 4).

Характеристика виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення													
за віком на час вчинення кримінального правопорушення								жінки	за освітою на час вчинення кримінального правопорушення				
до 14 років	14-15 років	16-17 років	18-28 років	29-39 років	40-54 років	55-59 років	60 років і більше		вища і фахова передвища	професійна (професійно-технічна)	базова середня та профільна середня	початкова	без освіти
108	456	1 040	21 144	35 487	30 504	4 108	4 814	11 532	13 075	17 503	65 922	880	280

Рис.4. Характеристика виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2024 рік

Проаналізувавши подану інформацію за 2024 рік вчинених кримінальних правопорушень, зазначимо, що найбільше правопорушень було вчинено у віці від 29 до 39 років- 35 487. За освітою на час вчинення кримінального правопорушення - найбільше особи злочинці вчиняють кримінальні правопорушення з базовою середньою та профільно середньою освітою-65 922.

Потрібно, звернути увагу, на кількість кримінальних правопорушень які вчинили жінки, від так: за січень 2024 року-393, а за січень 2025 року – 457 кримінальних правопорушень [8]. Дані статистики відображають погіршення ситуації щодо розвитку злочинності, зокрема, збільшення злочинності серед жінок. Вочевидь, дана тенденція свідчить про значний вплив як зовнішніх так і внутрішніх чинників на особистість, які провокують вчинення кримінальних правопорушень.

Необхідно, також звернути увагу на механізми протидії та запобігання злочинності. Зокрема, як зауважує, В. Сокуренко, «одним із головних напрямів протидії виступає запобігання злочинності, усунення причин, умов та інших чинників, що її породжують і сприяють її різноманітним проявам. Все це, створює реальні передумови поступового зміцнення публічної безпеки і правопорядку в державі та зменшення масштабів злочинності» [9, с. 13]. Загалом, виділяють, загально-соціальне (спрямоване на запобігання злочинності в цілому) та спеціально-кримінологічне запобігання злочинності (спрямоване на запобігання конкретного виду кримінальних правопорушень), що характеризуються довготривалою та повсякчасною протидією всіх соціальних систем кримінальних правопорушень із застосуванням кримінологічного прогнозування, та програмування, бюджетної підтримки, ресурсного забезпечення та ін.

Основою інформаційно-аналітичних заходів запобігання злочинності в умовах воєнного стану в Україні є результати кримінологічних та соціологічних досліджень, статистичні дані та інші джерела інформації, зокрема: повідомлення про кримінальне правопорушення (в т.ч. і в медіа), матеріали кримінальних справ та дані отримані в ході оперативно-розшукових дій, зокрема, подання правоохоронними органами рішення щодо виявлення та вжиття заходів з усунення умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень та покладання на посадових осіб обов'язку їх усунути [10, с. 136].

Важливим для запобігання кримінальним правопорушенням є визначення віктимологічних ознак потенційних жертв кримінального посягання, які в певних життєвих ситуаціях можуть стати потерпілими від кримінально протиправних дій. Такі особистісні характеристики потенційних жертв, повинні бути враховані під час розробки та вдосконалення методики запобігання злочинності, що включає в себе заходи зниження рівня індивідуальної чи групової віктимності жертв кримінального правопорушення.

Зокрема, на думку О. Сіренко «віктимологічна профілактика – це система взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських та індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину» [11, с. 310]. Заходи віктомологічного запобігання можуть вживатися з урахуванням таких віктимологічних особливостей потерпілої від особи, як: некритичність, необачність, невміння правильно оцінювати ситуацію, емоційна нестійкість, чутливість та тривожність, надмірна довірливість незнайомим людям, ведення аморального способу життя [12, с. 343].

Недоліками віктимологічного запобігання злочинності є те, що окрім дослідження особистісних характеристик та типології жертв таких кримінальних правопорушень майже не здійснюється робота, щодо виявлення осіб з підвищеним рівнем віктимності та організації щодо них профілактичної роботи [13, с. 156].

Зазначимо, що запобігання злочинності має форму загально-соціального і спеціально-кримінологічного запобігання, яке ґрунтується на загальних і індивідуальних заходах. Запобігання реалізовується шляхом застосування інформаційно-аналітичних, організаційних заходів та заходів, що впливають на криміногенні фактори. Основою інформаційно-аналітичних заходів запобігання злочинності є результати кримінологічних і соціологічних досліджень та інших джерел інформації, статистичні дані узагальнення, які сприяють не тільки визначенню стану злочинності, але й дослідженню питання ефективності застосування заходів запобігання [14, с. 186].

При цьому, слід враховувати і думку населення щодо методів протидії злочинності. Згідно, анонімного онлайн - опитування більшість респондентів зазначило, що саме покращення роботи правоохоронних органів (30 відповідей), розвиток економіки та створення робочих місць (27 відповідей) сприятимуть в подальшому зменшенню злочинності в нашій країні.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що на сьогодні, в умовах воєнного стану обсяги та стан злочинності зростають. А тому, вочевидь, все більше набуває актуальності кримінологічна характеристика (аналіз) злочинності та виявлення її детермінантів. Законодавство, зокрема кримінальні норми, адаптуються до воєнних реалій, що включають запобігання та протидію злочинності в цілому. Згідно дослідження, яке нами проведено, зауважимо, що на особу злочинця впливають як зовнішні фактори (економічна нестабільність, безробіття, корупція в правоохоронних органах, відсутність ефективного покарання та ін.) так і внутрішні фактори (психологічний стан особи).

Виходячи з окресленого дослідження, варто зазначити і про певні рекомендації щодо протидії злочинності в цілому:

- Покращення законодавчої бази;
- Використання штучного інтелекту (його алгоритми можуть прогнозувати потенційні кримінальні правопорушення на основі їх аналізу);
- Громадський контроль (підготовка населення щодо запобігання та протидії злочинності);
- Розвиток соціальних програм (економічні ініціативи для внутрішньо-переміщених осіб, підтримка неповнолітніх).

Таке комплексне та всебічне дослідження основних аспектів кримінологічної характеристики (аналізу) злочинності та реалізація вищенаведених рекомендацій, дозволить не лише мінімізувати розвиток злочинності в умовах воєнного стану, але й дозволить створити основу для більш ефективного функціонування правоохоронних органів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Статистична інформація Офісу генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 25.02.2025).
2. Деревягін О.О. Перспективи застосування методики кримінального аналізу у протидії кіберзлочинам. *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання: матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції, Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ*, 2017. С. 175-176.
3. Лубський Р.О. Державність як соціальна реальність. *Фонд науки і освіти*. 2014. 292 с.
4. Бесчастний В.М. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 207–213.
5. Анонімне онлайн-опитування «Щодо причин розвитку злочинності та механізм протидії». URL: https://docs.google.com/forms/d/1UKVrJ0YfEbjERgoSTIU5zMwTwwLvnf9-WVm4lSFJhcA/edit#responses (дата звернення: 26.02.2025).
6. Кримінологія: підручник / Джужа О.М., Василевич В.В., Чернєй В.В., Чернявський С.С. та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Чернєя; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
7. Дрьомін В.М., Мандриченко Ж.В., Мельничук Т.В. Кримінологія: навч.-метод. посіб. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. 144 с.
8. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Статистична інформація Офісу генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 26.02.2025).
9. Сокуренко В.В. Запобігання злочинності як фундаментальна проблема теоретичної і прикладної кримінології. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2018. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_11_2018/pdf/1.pdf (дата звернення: 26.02.2025).
10. Дмитренко Н.А., Шкута О.О. Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 186 с.
11. Сіренко О.В. Віктимологічні аспекти криміналістичної профілактики крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми. *Право і суспільство*. 2014. № 6.1(2). С. 309–314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_6 (дата звернення: 26.02.2025).

12. Halunko Vira, Shkuta Oleh, Predmestnikov Oleh, Petrenko Nataliia, Holenko Nina. (2021) International experience in assessing the effectiveness of law enforcement agencies in crime prevention. *Cuestiones Políticas*. Vol. 39, № 68 (enero-junio 2021). P. 343–355. URL: https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/35419/37520 (дата звернення: 26.02.2025).
13. Шкута О.О. Сучасні проблеми реалізації кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності. Теоретико-прикладний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник: зб. наук. пр*. 2017. № 6 (21). Т. 2. С. 154–157.
14. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», (2022). P. 185–190. URL:http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946 (дата звернення: 26.02.2025).

УДК 343:349.6 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.28

ТИПОЛОГІЧНИЙ РОЗПОДІЛ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ РАДІОЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Турлова Ю.А.,
доктор юридичних наук,
старший дослідник зі спеціальності 081 Право,
провідний науковий співробітник
відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
почесний працівник прокуратури України
ORCID: 0000-0003-0508-2087,
e-mail: turlova@ukr.net

Тернавська А.А.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0003-2624-7645
e-mail: ternavskaya_nastya@ukr.net

Турлова Ю.А., Тернавська А.А. Типологічний розподіл осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки.

Статтю присвячено дослідженню осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки з використанням методу типології. Результати емпіричного аналізу і теоретичного узагальнення дали змогу запропонувати три типологічних критерії: за глибиною та стійкістю антисуспільної спрямованості, особливостями мотивації кримінально протиправної поведінки, соціально-рольовою приналежністю. На їх підставі виділено та проілюстровано відповідними судовими вироками десять кримінологічних типів та підтипів осіб досліджуваної категорії: випадковий, якому притаманна загальна позитивна суспільна спрямованість, сталі соціально корисні установки та орієнтації, які, проте, виявляються недостатньо міцними для стримування від прийняття рішення про вчинення злочину; ситуативний, що представлений нестійкою особистістю, чия система ціннісних установок виявляється значною мірою симулятивною, атрибутивною, не має значної глибини залягання у регулятивних структурах особистості; злісний, для якого вчинення злочину у сфері радіоекологічної безпеки є закономірним результатом розвитку антисуспільних, егоїстично-меркантильних особистісних рис; особливо небезпечний – безпринципні, корисливо-егоїстичні та/або конформні, беззастережно віддані лідеру злочинної групи особи; злочинець-промисловик, для якого характерним виявляється саме систематичність однотипної злочинної діяльності (незважаючи на наявність судимостей); корисливий, для якого типовим є прагнення до отримання майнової вигоди від незаконного поводження з радіоактивними матеріалами; нігілістичний, для якого притаманне зневажливе ставлення до існуючого правового порядку в державі, правовий нігілізм; змішаний, що є комбінацією корисливого та нігілістичного; злочинець-маргінал — соціально дезадаптована особа; соціально-адаптований злочинець, що в цілому є пристосованим до життя, інтегрований у легальні структури соціальної діяльності, є працевлаштованим, має власну сім'ю. Надано науковий опис найбільш вагомих і кримінологічно значущих рис кожного типу та підтипу, що формує основу для подальшого дослідження осіб

даної категорії, визначення детермінаційного комплексу та специфікованих заходів протидії злочинності у сфері радіоекологічної безпеки.

Ключові слова: кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки, кримінологічні ознаки, особа злочинця, типологія, критерії, протидія злочинності у сфері радіоекологічної безпеки.

Turlova Yu.A., Ternavska A.A. Typological distribution of individuals committing criminal offenses in the field of radioecological safety.

This article is dedicated to the study of individuals committing criminal offenses in the field of radioecological safety through the application of the typological method. The results of empirical analysis and theoretical generalization allowed to propose three typological criteria: by the depth and stability of antisocial orientation, by the specifics of motivation for criminal behavior, and by social-role affiliation. On the basis of these criteria, ten criminological types and subtypes of individuals within the category under study have been identified and illustrated with corresponding court rulings: accidental offender, who is characterized by an overall positive social orientation, and stable socially beneficial attitudes and orientations, which, however, prove insufficiently strong to deter the decision to commit a crime; situational offender, who is represented by an unstable individual whose system of value orientations is largely simulative and attributive, and does not have a significant depth in the regulatory structures of the personality; malicious offender, for whom committing a crime in the field of radioecological safety is a natural result of the development of antisocial, selfish and mercantile personality traits; particularly dangerous offender – unscrupulous, selfish and mercenary-minded, and/or conformist individuals, who are unconditionally loyal to the leader of a criminal group; industrial criminal, who is characterized by systematical involvement in the same type of criminal activities (regardless of previous convictions); mercenary-minded offender, who is primarily motivated by material gain from the illegal handling of radioactive materials; nihilistic offender, who is characterized by a dismissive attitude toward the existing legal order in the state and a legal nihilism; mixed type, which is a combination of the mercenary-minded and nihilistic types; marginal offender – a socially maladjusted individual; socially adapted offender – an individual, who is generally well-adjusted to life, integrated into legal structures of social activities, employed, and has a family. The author provides a scientific description of the most significant and criminologically relevant features of each type and subtype, which forms the basis for further research of individuals in this category and for determining the set of factors that contribute to their criminal behavior, and for developing specific measures to counteract crime in the field of radioecological safety.

Key words: criminal offenses in the field of radioecological safety, criminological characteristics, offender personality, typology, criteria, countering crime in the field of radioecological safety.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві, що існує та трансформується разом із розвитком постійно удосконалюваних технологій, серед яких ядерна енергетика займає одне з пріоритетних позицій, питання забезпечення ядерної безпеки і радіаційного захисту мають величезне значення. У цій ситуації проблема радіоекологічної безпеки стає однією з домінант у сучасному суспільному розвиткові (що підтверджують останні законодавчі ініціативи – проєкт Закону України про Загальнодержавну цільову екологічну програму поводження з радіоактивними відходами [1], адже застосування ядерних і радіаційних технологій, крім колосальних і беззаперечних позитивних результатів, має ризики заподіяння не менш масштабної шкоди. Рівень небезпечності протиправних посягань у цій сфері зумовлює актуальну потребу та пріоритетність недопущення негативних наслідків використання ядерних і радіоактивних матеріалів, відвернення загрози їх настання та запобігання кримінальним практикам даної категорії. Вочевидь, така діяльність потребує з'ясування специфічних ознак осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення даної категорії, адже система особистісних характеристик таких осіб має важливе значення для аналізу причин кримінально протиправної поведінки, а відтак і для її запобігання.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми радіоекологічної безпеки мають міждисциплінарний характер, окремі аспекти яких висвітлюються в різних предметних сферах наукового знання. У вітчизняній кримінологічній та кримінально-правовій літературі вивченню проблем відповідальності за вчинення злочинів у сфері радіоекологічної безпеки приділялась увага у дисертаційних роботах таких вітчизняних науковців як М.О. Торбєєв, О.О. Пащенко та К.В. Плєва. За-

гальнотеоретичні основи кримінологічної теорії особи злочинця та типології злочинців представлені працями таких вітчизняних кримінологів як А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Костенко, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та інші автори. Визнаючи суттєвий внесок означених вчених у вирішення досліджуваної проблематики, зауважимо, що питання типології осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки не була висвітлена достатньою мірою.

Метою статті є типологічний розподіл осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки за кримінологічно значущими критеріями.

Виклад основного матеріалу. Вивчення кримінологічних ознак злочинців шляхом аналізу форм статистичної звітності (чому були присвячені окремі публікації А. Тернавської [2, 3]) хоча і є, безумовно, корисними як з теоретичної, так і прикладної точок зору, не забезпечують достатньої повноти наукового уявлення про ту частину населення, що втягнена до кримінальної активності у досліджуваній сфері. Їх двоконтурний атрибутивний аналіз не дає інформації про найголовніше – соціально-психологічний портрет, особливості спрямованості діяльності та її психологічного змісту. Цей ракурс дослідження можна було б назвати антропологією злочинності, тобто вивчення кримінально протиправної поведінки у безпосередньому людському зрізі, підданому узагальненню з використанням кримінологічної оптики.

У кримінологічній доктрині розроблені базові теоретичні підходи та критеріальні системи, що використовуються для здійснення типології кримінальних правопорушників на найвищому рівні узагальнення. Ці підходи є універсальними, безвідносними щодо окремих видів злочинності та, разом з тим, широковідомими в академічних колах, що звільняє нас від необхідності у їх розлогому аналізі. Зауважимо лише на тому, що з перспективи задач запобігання посяганням на радіоекологічну безпеку, корисною видається комбінація узвичаєних та академічно традиційних і специфічних критеріїв типології осіб, які вчиняють вказані злочини. В результаті можливо запропонувати таку інтегративну типологію.

І. За глибиною та стійкістю антисуспільної спрямованості.

1. Випадковий тип, якому притаманна загальна позитивна суспільна спрямованість, сталі соціально корисні установки та орієнтації, які, проте, виявляються недостатньо міцними для стримування від прийняття рішення про вчинення злочину. Останнє, як правило, відбувається під впливом іншої особи, неформального лідера групи. Отже, випадковий тип злочинця у сфері радіоекологічної безпеки проявляє себе виключно у складі групи осіб та ніколи як особа, що самостійно, наодинці стає на шлях вчинення злочину. Здебільшого прийняттю рішення про долучення до злочинної діяльності передує формування складної життєвої ситуації, пов'язаної зі зниженням соціального статусу внаслідок втрати постійної роботи, або створенням ризиків фінансового характеру для забезпечення життєдіяльності злочинця, членів його сім'ї.

Таких осіб у загальній структурі ординарних злочинців у сфері радіоекологічної безпеки приблизно 10–15 %. Вони не мають лідерських якостей, часто використовуються організаторами для виконання найбільш ризикованих (з точки зору викриття) дій: наприклад, проникнення у спеціально облаштоване місце зберігання радіоактивних матеріалів, заволодіння ними, переміщення через пункти пропуску, перевезення через блок-пости або безпосереднє вивезення за межі зони відчуження без передбаченого дозволу тощо.

2. Ситуативний тип представлений нестійкою особистістю, чия система установок й диспозицій у сфері захисту цінностей і благ життя й здоров'я людей, громадської безпеки і довкілля виявляється значною мірою симулятивною, атрибутивною, не має значної глибини залягання у регулятивних структурах особистості. Відтак, особа ними з легкістю нехтує в ситуації конкурування мотивів. Власне така конкуренція якщо і виникає, то досить швидко протікає та результує прийняття рішення про вчинення злочину в розріз особистісно незначущих ризиків порушень режиму радіоекологічної безпеки. Як правило, для таких осіб (у вимірі ординарних злочинів проти радіоекологічної безпеки) характерною є домінуюча корислива мотивація. В загальній структурі ординарних злочинців досліджуваної категорії вони обіймають 70–75 %.

3. Злісний тип (у структурі ординарних злочинів їх частка складає близько 10–15 %) відображає вже на порядок небезпечнішу й ризикованішу у кримінологічному значенні особу, для якої вчинення злочину у сфері радіоекологічної безпеки є закономірним результатом розвитку антисуспільних, егоїстично-меркантильних особистісних рис. Так особи є, як правило, лідерами у складі груп, сформованих для вчинення кількох злочинів у досліджуваній сфері. У поєднанні з факторами латентизації злочинів у досліджуваній сфері, кримінально протиправна діяльність

таких осіб набуває системного, а не епізодичного характеру. Випадковість і ситуативність – не є значимими обставинами для формування мотивації їх злочинної діяльності. Остання, мотивація, є перманентно активною, заточеною на пошук «зручних» ситуацій, обставин для проявлення особистісної експансії у сферах легальної діяльності, щодо їх компонентів.

При цьому було б явним перебільшенням вважати, що для цього типу, як, власне, і для наступного, особливо небезпечного, притаманна деяка злочинна спеціалізація. Ні, абсолютно не так. Ба більше: для злочинності у сфері радіоекологічної безпеки не властива ознака професіоналізації кримінальної активності, а, відтак, і її спеціалізації. Враховуючи небезпечність предметів цих злочинів, в тому числі й для здоров'я самих кримінальних правопорушників, які, підкреслимо, у значній мірі (на порядок вище за середні показники по загальній злочинності) своїй мають вищу освіту (а серед засуджених – таких більшість), обізнані із механізмами негативного впливу іонізуючого випромінювання, радіоактивних матеріалів на людський організм, для безпосереднього фізичного контакту з ними злісні злочинці залучають інших осіб, або менш обізнаних, або ситуативно залежних від них по службі та/або матеріально, психологічно. Для цього типу злочинців характерний цинізм, знецінення людського життя і здоров'я, домінування установки на примат особистих інтересів над інтересами суспільними.

4. Особливо небезпечний – безпринципні, корисливо-егоїстичні та/або конформні, беззастережно віддані лідеру групи (формальному чи неформальному) або, власне, є лідерами груп осіб негативної спрямованості, орієнтованої на розгортання: а) тривалої злочинної діяльності у сфері незаконного поводження з радіоактивними матеріалами; б) складного механізму злочинної діяльності, в якому незаконне поводження з радіоактивними матеріалами розглядається лише як один з елементів спричинення шкоди національній безпеці, інтересам суспільства, держави. Мова йде про випадки переправлення через державний кордон України, передачу іноземній державі джерел іонізуючого випромінювання як елементів предметів військового чи подвійного призначення (сукупність ст.ст. 265, 333 КК України тощо) і т. п.

Водночас для особливо небезпечного типу цілком притаманною може бути й відособленість злочинної діяльності. Це, зокрема, фіксується у деяких випадках розгортання систематичних практик порушення вимог режиму радіаційної безпеки (ст. 267^1 КК України), у зв'язку з чим можна, гадаємо, виділити, окремий підтип особливо небезпечного злочинця – злочинець-*промисловик.* Для цього підтипу характерним виявляється саме систематичність однотипної злочинної діяльності (незважаючи на наявність судимостей), що полягає у сезонному збиранні лісових ягід, здебільшого чорниці, у зоні відчуження з подальшим продажем на продуктових ринках Київської області та міста Києва.

До прикладу, ОСОБА_1, будучи неодноразово засудженою за порушення вимог радіаційної безпеки (а саме: вироком Іванківського районного суду Київської області від 01.06.2018 року за ч. 2 ст. 15, ч. 3 ст. 267^1 КК України до 2 років обмеження волі з випробуванням та іспитовим строком 1 рік; вироком Іванківського районного суду Київської області від 21.12.2019 року за ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 267^1 КК України до 3 років 3 місяців позбавлення волі), на шлях виправлення не став, вчинив новий злочин за наступних обставин. 09.08.2020 року, приблизно о 7-й годині ранку, з метою збору лісових ягід чорниці, в обхід контрольно-перепускних пунктів поліції встановлених по периметру зони відчуження та зони безумовного (обов`язкового) відселення, в районі між відселеними селами Нові Соколи та Романівка зони відчуження, проник на територію 63 лісового кварталу Дитятківського лісництва ДСП «Північна Пуща», де в період часу з 7 до 10 години ранку, назбирав до полімерного пакету 5 кг 150 грамів, ягід чорниці та почав їх переміщувати за межі зони відчуження. Був виявлений та затриманий поліцейськими [4].

У структурі всіх ординарних злочинців у сфері радіоекологічної безпеки особливо небезпечний тип складає не більше 5 %.

II. За особливостями мотивації кримінально протиправної поведінки.

1. Корисливий тип є превалюючим. Прагнення до отримання майнової вигоди від незаконного поводження з радіоактивними матеріалами має місце у 95 % випадків. Як правило, придбання, носіння, зберігання радіоактивних матеріалів без передбаченого законом дозволу здійснюється з метою подальшого їх продажу. Так, наприклад, ОСОБА_4 під час прибирання території промислового майданчика, виявив джерела іонізуючого випромінювання, а саме: металевий предмет округлої форми з трьома отворами чорного кольору, а також металевий контейнер з трьома кріпленнями на поверхні якого було зображено попереджувальний знак «Іонізуюче випромінюван-

ня» які переніс до місця свого фактичного проживання та почав зберігати. За допомогою кутової шліфувальної машини знищив застережні позначки «джерело іонізуючого випромінювання». В подальшому з метою передачі об'єкту іонізуючого випромінювання до пункту прийому вторинної сировини під виглядом металобрухту переніс його до пункту прийому вторинної сировини ТОВ «Енергострой Груп», де передав за оплату під виглядом металобрухту [5].

Переважно корисливою мотивацією керуються й особи, які практикують вивезення із зони відчуження різних об'єктів (металобрухту, деревини тощо), які в подальшому збувають поза вказаною зоною, чим створюють ризики для життя і здоров'я людей. До прикладу, ОСОБА_4 12.11.2014 року, працюючи автослюсарем у ДСП «Чорнобильський спецкомбінат», перебуваючи на території зони відчуження, неподалік автомобільно-ремонтної майстерні ДСП «Чорнобильський спецкомбінат», у одній із покинутих будівель, виявив металеві вироби, а саме: блок циліндрів двигуна внутрішнього згорання до легкового автомобіля, металеві кутики довжиною 2 м. в кількості 16 шт. та арматуру в кількості 19 шт., які завантажив до багажного відділення свого автомобіля марки «Opel Combo», мав на меті перемістити їх за межі зони відчуження. Під час переміщення металевих виробів, загальною вагою 455 кг, в районі с. Залісся, він був затриманий поліцією [6].

2. Нігілістичний тип є набагато менш поширеним (до 5 %). Для нього притаманне зневажливе ставлення до існуючого правового порядку в державі, правовий нігілізм. Правові норми у сфері радіоекологічної безпеки розглядаються як формальність, якою можливо знехтувати задля задоволення власних потреб у спектрі некорисливої мотивації. Під останнім ми розуміємо потреби і засновані на них мотиви, задоволення й дія яких не пов'язується з отримання майнової вигоди у будь-якому вигляді. Радіоактивні матеріали, джерела іонізуючого випромінювання використовуються задля власного вжитку. Попри очевидну шкідливість для здоров'я таких дій, нігілістичні злочинці виявляють низький рівень інтелектуального розвитку, необізнаність про ризики поводження з радіоактивними матеріалами та/або недовіру до органів публічної адміністрації, правоохоронних органів.

Так, 23.07.2019 року, близько 6 години, ОСОБА_4, з метою збору лісових ягід чорниці, в обхід контрольно-перепускних пунктів поліції, встановлених по периметру зони відчуження та зони безумовного (обов`язкового) відселення через лісовий масив незаконно проникла на територію 74 лісового кварталу Денисовецького лісництва ДСП «Північна Пуща», яке відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 23.07.1991 № 106, відносяться до зони безумовного (обов'язкового) відселення, у період часу з 08 год. 00 хв. до 13 год. 30 хв. зібрала до полімерного пакету ягоди чорниці та почала їх переміщувати за межі зони безумовного (обов`язкового) відселення без надання передбаченого законом дозволу та без проведення дозиметричного контролю для вживання в їжу. У подальшому 23.07.2019, близько 15 години, при спробі перемістити ягоди чорниці загальною вагою 10 кг, за межі зони безумовного (обов`язкового) відселення, вказану особу було виявлено поліцейськими. Дії винної кваліфіковані за ч. 2 ст. 15 та ч. 1 ст. 267[1] КК України [7].

Певна річ, в низці випадків злочинці вдаються до маскування справжніх цілей своїх дій, мотивування кримінально протиправної поведінки. Дійсно, за отриманими нами експертними оцінками працівників відділу поліції зони Чорнобильської АЕС ГУНП в Київській області, у переважній більшості випадків йдеться про злочинні промисли щодо переміщення різних категорій предметів (зокрема, лісових ягід, металобрухту) із зони відчуження з метою подальшого продажу, отримання прибутку. Водночас не виключаються й випадки збирання тих же ягід для власного вжитку, а надто коли йдеться про мешканців населених пунктів, прилеглих до зони відчуження.

3. Змішаний тип, що є комбінацією корисливого та нігілістичного. Його питома вага у структурі всіх злочинців досліджуваної категорії – до 5 %. Проявляється в ситуації нехтування вимогами радіоекологічної безпеки заради отримання майнової вигоди. Але при цьому для дій таких осіб не є властивим умисне незаконне поводження із джерелами іонізуючого випромінювання, радіоактивними речовинами або ядерними матеріалами. Ставлення змішаного типу злочинців до можливого порушеннями ними вказаних вимог характеризується необережністю або непрямим умислом. У будь-якому разі таке порушення не розглядається змішаним типом злочинців як спосіб досягнення ним своїх корисливих цілей, а може бути радше побічним наслідком, особистісно не суттєвим.

Так, наприклад, ОСОБА_4, діючи умисно, з корисливих спонукань, з метою особистого збагачення, 01.09.2013 року не маючи спеціального дозволу (ліцензії) на здійснення операцій з металобрухтом, організував незаконний пункт прийому, схову та збуту металобрухту. У вересні 2013 року ОСОБА_4 купив у ОСОБА_5 19100 одиниць металобрухту, за що ОСОБА_4 заплатив

ОСОБА_5 грошові кошти в сумі 62000 грн. При цьому не провівши радіаційного контролю в порушення Державних санітарно-екологічних правил і норм з радіаційної безпеки при проведенні операцій з металобрухтом, не здійснив вхідного радіаційного контролю та не перевірив радіаційні параметри металобрухту, що надійшов до товариства, а саме трубу МНЖ (д. 28 мм) 19100 одиниць, розвантажив вказаний металобрухт до приміщення товариства, де в подальшому він зберігався. Згідно з висновком експертизи № 1-17/253 проведеної Інститутом ядерних досліджень Національної академії наук України від 30.12.2013 року виявлено нефіксоване радіаційне забруднення на обох зв'язках труб, що є критерієм для вилучення металобрухту з обігу [8].

III. За соціально-рольовою приналежністю.

1. Злочинець-маргінал, який виявляється соціально дезадаптованим. Його суспільно корисні зв'язки – зруйновані або суттєво послаблені (відсутність постійної роботи, власної сім'ї, дітей на утриманні), матеріальне становище – вразливе. Фіксуються ознаки: а) депривації, тривалої та перманентної неможливості задовольнити потреби матеріально-символічного характеру; б) соціально-психологічного відчуження, яке проявляється у опозиціонуванню легальним порядкам, зокрема правовому режиму забезпечення радіоекологічної безпеки. Загалом злочинці-маргінали складають більшість (70–80 %) у структурі кримінальних правопорушників у сфері радіоекологічної безпеки. Побічно це відображається й у статистичній картині осіб, які вчинили злочини у вказаній сфері. Зокрема, понад 77 % з тих, хто вчинив кримінальні правопорушення, передбачені ст. 265 КК України – на момент відповідної кримінальної активності не навчалися й не працювали (в т. ч. мали статус безробітних). Серед тих, хто вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ст. 267[1] КК України таких осіб виявилося понад 63 %.

2. Соціально-адаптований злочинець в цілому є пристосованим до життя, інтегрований у легальні структури соціальної діяльності, є працевлаштованим, має власну сім'ю. Переважають наймані працівники (72 %). Відповідно частка самозайнятих (підприємці) складає 28 %. Вчинення злочину для цього типу осіб є додатковим джерелом для покращення свого матеріального становища, спроможностей майнового забезпечення потреб сім'ї, утримання або підвищення власного соціального статусу засобами символічного привласнення.

Висновки. Запропонована типологія як за критеріями типологізації, так і виділеними типами не є вичерпною та може бути доповнена додатковими, більш деталізованими критеріями залежно від цільової установки дослідника, виду та характеру кримінального правопорушення, спрямованості та ін. У кримінально-превентивних цілях, в тому числі й для кримінологічного профілювання, корисною може бути перехресна типологія, що передбачатиме виділення деяких інтегративних, комбінованих типів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проєкт Закону України про Загальнодержавну цільову екологічну програму поводження з радіоактивними відходами: від 23.12.2024 № 12356, внесений Кабінетом Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text (дата звернення: 28.02.2025).
2. Ternavska A. Punishability in Radioecological Safety: The Ukrainian Example of Case Law. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2025. № 8 (1). P. 491–507. DOI: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-8.1-c000117>.
3. Тернавська А.А. Деякі кримінологічні ознаки осіб, які вчинили незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 265 КК України). *Українська кримінальна юстиція у пост/воєнній парадигмі*: матеріали X (XXIII) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 19–20 вересня 2024 року) / упорядник І.Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2024. 280 с.
4. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 05.10.2021 у справі № 366/2555/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100149071 (дата звернення: 03.02.2025).
5. Вирок Дніпровського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області від 03.05.2024 у справі № 209/2114/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118807554 (дата звернення: 03.02.2025).
6. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 19.01.2015 у справі № 366/77/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/42342951 (дата звернення: 03.02.2025).

7. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 09.07.2020 у справі № 366/2838/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90285662 (дата звернення: 03.02.2025).
8. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 18.11.2015 у справі № 753/15197/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/53618302 (дата звернення: 03.02.2025).

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.29

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ДІЇ ЯК ПОНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Боржецька Н.Л.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
імені Василя Попелюшка
Національний університет «Острозька академія»
ORCID: 0000-0002-0683-997X
e-mail: natalia.borzhetcka@oa.edu.ua

Боржецька Н.Л. Процесуальні дії як поняття українського кримінального процесу.

Стаття присвячена з'ясуванню питання про суб'єктів здійснення процесуальних дій у кримінальному провадженні, рівень законодавчої врегульованості їх здійснення та визначенню поняття «процесуальні дії» в кримінальному процесі України.

Акцентується увага на тому, що кримінальний процесуальний закон, вживаючи поняття «процесуальні дії», переважно (за окремими винятками) пов'язує їх із діяльністю слідчого, дізнавача, прокурора (у передбачених КПК України випадках – також співробітника оперативного підрозділу), слідчого судді, суду у кримінальному провадженні. При цьому підкреслюється, що в доктрині кримінального процесу є як прихильники твердження, що процесуальні дії можуть вчинятися лише перерахованими вище суб'єктами, так і прибічники твердження, що процесуальні дії в кримінальному провадженні вчиняються різними учасниками кримінального провадження.

На основі аналізу положень кримінального процесуального законодавства та доктринальних джерел автор розділяє процесуальні дії в кримінальному процесі України на такі групи: 1) процесуальні дії, вчинення яких віднесено лише до повноважень визначених кримінальним процесуальним законом службових осіб органів державної влади; 2) процесуальні дії, які можуть здійснюватися різними учасниками кримінального провадження (не лише уповноваженими в кримінальному процесі службовими особами органів державної влади); 3) процесуальні дії, які можуть бути вчинені лише тими учасниками, які не є уповноваженими в кримінальному процесі службовими особами органів державної влади.

Автор підкреслює, що окремі норми КПК України, в яких законодавець вживає загальне поняття «процесуальна дія», «маючи на увазі» лише процесуальну дію, на здійснення якої в кримінальному провадженні уповноважені ті чи інші службові особи органів державної влади, потребують уточнення.

Автор погоджується з твердженнями дослідників про те, що рівень законодавчої врегульованості процесуальних дій у кримінальному процесі неоднаковий. Уточнює, що здійснення процесуальних дій, залежно від їхньої сутності, або достатньо детально регламентується кримінальним процесуальним законодавством, або частково регулюється кримінальним процесуальним законодавством, щодо деяких процесуальних дій чи тільки мети їх здійснення в КПК України міститься лише згадка, або ж можливість проведення процесуальних дій для певних учасників допускається з огляду на відсутність відповідних заборон у кримінальному процесуальному законодавстві.

У підсумку автор визначає процесуальні дії в кримінальному процесі України як дії, передбачені та / чи не заборонені кримінальним процесуальним законодавством, що становлять сутність безпосередньої реалізації учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав, обов'язків, повноважень для досягнення завдань кримінального провадження.

Ключові слова: процесуальна дія, кримінальний процес, кримінальне провадження, засада кримінального провадження, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд, сторона захисту, потерпілий, завершення досудового розслідування, судове рішення, відкриття матеріалів, докази, завдання кримінального провадження.

Borzhetska N.L. Procedural actions as a concept of ukrainian criminal proceedings.

The article is devoted to clarifying the issue of subjects of procedural actions in criminal proceedings, the level of legislative regulation of their implementation, and the definition of the concept of "procedural actions" in the criminal procedure of Ukraine.

The emphasis is on the fact that the criminal procedural law, using the concept of "procedural actions", mainly (with some exceptions) connects them with the activities of the investigator, inquirer, prosecutor (in the cases established by the Criminal Procedural Code of Ukraine – also an officer of the criminal intelligence unit), investigating judge, the court in criminal proceedings. At the same time, it is emphasized that in the doctrine of criminal procedure there are both supporters of the statement that procedural actions can be performed only by the subjects listed above, and supporters of the statement that procedural actions in criminal proceedings are performed by various participants in criminal proceedings.

Based on the analysis of the provisions of criminal procedural legislation and doctrinal sources, the author divides procedural actions in the criminal procedure of Ukraine into the following groups: 1) procedural actions, the performance of which is attributed only to the powers of officials of government authorities specified by the criminal procedural law; 2) procedural actions that can be performed by various participants of criminal proceedings (not only by officials of government authorities authorized in the criminal procedure); 3) procedural actions that can be performed only by those participants who are not authorized officials of government authorities in the criminal procedure.

The author emphasizes that certain provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine, in which the legislator uses the general concept of "procedural action", "meaning" only a procedural action, which certain officials of government authorities are authorized to perform in criminal proceedings, need clarification.

The author agrees with the statements of researchers that the level of legislative regulation of procedural actions in criminal proceedings is not the same. He clarifies that the implementation of procedural actions, depending on their essence, is either regulated in sufficient detail by criminal procedural legislation, or is partially regulated by criminal procedural legislation, with respect to some procedural actions or only the purpose of their implementation, the Criminal Procedural Code of Ukraine contains only a mention, or the possibility of conducting procedural actions for certain participants is allowed due to the absence of relevant prohibitions in criminal procedural legislation.

As a result, the author defines procedural actions in the criminal procedure of Ukraine as actions provided for and / or not prohibited by criminal procedural legislation, which constitute the essence of the direct implementation by participants in criminal proceedings of their procedural rights, obligations, and powers to achieve the objectives of criminal proceedings.

Key words: procedural action, criminal procedure, criminal proceedings, principle of criminal proceedings, investigator, inquirer, prosecutor, investigating judge, court, the defense party, victim, completion of pretrial investigation, court decision, disclosing records, evidence, objectives of criminal proceedings.

Постановка проблеми. Питання про суб'єктів здійснення процесуальних дій та рівень законодавчої врегульованості їх здійснення, визначення поняття «процесуальні дії» в кримінальному процесі України, окрім теоретичного значення, не позбавлене також і практичного сенсу, з огляду, зокрема, на проблематику вирішення питання щодо можливості покладення доказів, отриманих в результаті проведення певних процесуальних дій, в основу рішень, які приймаються у кримінальному процесі.

Законодавець, згадуючи в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) поняття «процесуальні дії» [1], як уже вказували інші дослідники, не дає йому визначення [2, с. 217, 218; 3, с. 219] (щодо відсутності законодавчого визначення поняття «судова дія» – [4, с. 131]).

Мета дослідження – з'ясування питання про суб'єктів здійснення процесуальних дій, рівень законодавчої врегульованості їх здійснення і, відповідно, формулювання визначення поняття «процесуальні дії» у кримінальному процесі України**.**

Стан опрацювання проблематики. В певній мірі питання процесуальних дій у кримінальному провадженні між іншим де-факто торкалися процесуалісти, які формулювали визначення поняття

кримінального процесу як діяльності. Окрім того, кожен дослідник в межах з'ясування сутності певного кримінального процесуального інституту в тій чи іншій мірі розкривав зміст відповідних процесуальних дій, які складають цей інститут і таким чином в цій частині вивчав питання змісту процесуальних дій, навіть не даючи загального єдиного визначення поняттю «процесуальні дії». Але є й дослідники, які свої роботи присвятили безпосередньо визначенню цього кримінального процесуального поняття: загалом – Д.О. Михайлик, в контексті надання міжнародної правової допомоги на території України – О.І. Коваль, в аспекті процесуальних дій суду в кримінальному процесі – Ю.М. Мирошниченко, в межах з'ясування співвідношення понять «процесуальні» та «слідчі (розшукові) дії» – зокрема, В.В. Вапнярчук, А.С. Крижановський, С.А. Лупій, Д.Б. Сергєєва, О.С. Старенький, Ю.В. Терещенко та ін. Специфіка багатьох норм кримінального процесуального законодавства України, у зв'язку з якою вже тривалий час залишаються дискусійними питання визнання доказів, отриманих в результаті проведення деяких процесуальних дій, в першу чергу, допустимими, достовірними, належними, а для сукупності доказів – і достатніми, а також існування відмінностей в розумінні дослідниками сутності процесуальних дій, які породжені, насамперед, особливостями формулювань відповідних норм КПК України, не дозволяють визнати питання про сутність процесуальних дій повністю вирішеним.

Виклад основного матеріалу. Д.О. Михайлик дає наступне визначення поняттю «процесуальні дії»: «процесуальні дії – це дії, спрямовані на виконання завдань кримінального провадження на різних стадіях кримінального процесу, проведення яких забезпечується силами, засобами кримінального провадження на підставах і в порядку, передбачених кримінальним процесуальним законодавством» [2, с. 221].

О.І. Коваль, з'ясовуючи сутність процесуальних дій, що можуть здійснюватися в межах надання міжнародної правової допомоги на території України, згадує положення статті 561 КПК України (котра називається «процесуальні дії, які можуть бути проведені в порядку надання міжнародної правової допомоги» [1] і вказує, що до обсягу таких процесуальних дій відносяться як ті, які передбачені КПК України, так і ті, що передбачені міжнародними договорами [1]) [3, с. 220]. Загалом дослідниця робить висновок, що процесуальні дії «являють собою будь-які дії, визначені КПК України, основна суть яких полягає в тому, що вони є засобами виконання завдань кримінального провадження» [3, с. 221].

В інших джерелах також зазначається, що «перелік процесуальних дій не вичерпується посиланням на процесуальні дії, різновиди та порядок яких визначені КПК. Процесуальні дії можуть бути встановлені й у міжнародному договорі» [5, с. 1107]. Тому автори підручника «Міжнародне кримінальне право (співробітництво держав у протидії злочинності)» зазначають, що «… усі дії, які проводяться у межах міжнародної правової допомоги, можна умовно розмежовувати на дві групи: а) процесуальні дії, передбачені КПК України; б) процесуальні дії, передбачені міжнародними договорами України» [6, с. 240].

Варто погодитися із тим, що «процесуальні дії – це дії, спрямовані на виконання завдань кримінального провадження …» [2, с. 221], «… процесуальні дії складають зміст кримінального провадження та здійснюються на всіх його стадіях» [3, с. 219], процесуальні дії – це дії, «… основна суть яких полягає в тому, що вони є засобами виконання завдань кримінального провадження» [3, с. 221], спрямуванням процесуальних дій є «виконання завдань кримінального судочинства» [7].

Видається, що одним із ключових питань для з'ясування сутності поняття «процесуальні дії» в кримінальному процесі, його визначення, є питання суб'єктів, які здійснюють процесуальні дії у кримінальному провадженні.

Кримінальний процесуальний закон, вживаючи поняття «процесуальні дії», переважно (за окремими винятками) пов'язує їх із діяльністю слідчого, дізнавача, прокурора (у передбачених КПК України випадках – також співробітника оперативного підрозділу), слідчого судді, суду (наприклад, ч. 5 ст. 27, п. 1 ч. 3 ст. 28, п.п. 4, 10, 17, 19 ч. 2 ст. 36, ч. 1 ст. 40, п. 3 ч. 2, ч. 3 ст. 66, п. 4 ч. 3 ст. 68, п. 4 ч. 1 ст. 108, ч. 1 ст. 111, ст. 133, ч. 1 ст. 134, ч. 7 ст. 223, ч. 2 ст. 280, абз. 3–5, 12–15 ч. 2 ст. 295-1, п. 2 ч. 2 ст. 301, п. 1 ч. 1 ст. 303, ч. 2 ст. 308, ч. 3 ст. 318, абз. 1–3 ч. 2 ст. 319, ч. 1 ст. 321, ст. 336, п.п. 4, 6 ч. 2 ст. 386, п. 1 ч. 1 ст. 410, ч. 3 ст. 474, абз. 8–11 ч. 5 ст. 483-4, ч. 2 ст. 499, ч. 2 ст. 531, п. 12 ч. 1 ст. 537, ч.ч. 2, 3 ст. 558, ч.ч. 1, 2 ст. 560, ст. 563, ч.ч. 1, 3 ст. 566, ч. 1 ст. 569, ч. 3 ст. 598, ч. 1 ст. 601, абз. 1 ч. 12 ст. 615 КПК України) [1].

Натомість, з огляду на вжиті законодавцем формулювання, зміст, для прикладу, п.п. 9-12 ч. 3, п.п. 1, 3 ч. 7 ст. 42 КПК України, складається враження, що, підозрюваний, реалізовуючи свої про-

цесуальні права та обов'язки для забезпечення виконання завдань кримінального провадження, бере участь у процесуальних діях, ініціює їх, але сам їх не здійснює. Схожа проблематика має місце щодо дій багатьох учасників кримінального провадження (зокрема, захисника, законного представника підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, його представника, законного представника потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їхніх представників, законного представника цивільного позивача, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження та ін.), які законодавець здебільшого ніби уникає називати процесуальними.

Так у ч. 3 ст. 93 КПК України, яка вказує на способи збирання доказів сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, зазначено, серед іншого, що ці учасники можуть збирати докази «шляхом … ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів.» [1]. Тобто, процесуальні дії вказані суб'єкти можуть лише ініціювати, а от щодо «інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів» [1] і які ці учасники можуть здійснювати, а не лише ініціювати, то слово «процесуальні» законодавець не вживає. Про розмежування ініціювання особами, зазначеними в ч. 3 ст. 93 КПК України, слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), інших процесуальних дій з їх проведенням стороною обвинувачення вже згадувалося в літературі [8, с. 231].

В кримінальній процесуальній літературі зазначається, що «сторона захисту, а також потерпілий при збиранні доказів не наділені правом проводити слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії та інші процесуальні дії, оскільки це виключна компетенція слідчого та прокурора, проте закон надає їм право ініціювати проведення вказаних дій шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань …» [9, с. 197].

О.Ю. Салманова в контексті аналізу питання щодо суб'єктів звернення з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, не погоджуючись із пропозиціями деяких вчених внести зміни до ст. 160 КПК України, передбачивши право потерпілого звертатися до слідчого судді та суду з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, зазначає, що «… виконувати процесуальні дії в кримінальному провадженні повинні лише особи, які його безпосередньо ведуть» [10, с. 318]. О.В. Щиголь, коментуючи такий підхід, стверджує, що «наведена позиція відповідає приписам чинного законодавства та відображає фактичний стан речей, однак, вочевидь, не узгоджується з належним забезпеченням прав потерпілого на збирання та подання доказів під час досудового розслідування» [11, с. 291]. І тут варто визнати те, що законодавець надає право здійснювати процесуальні дії переважно (за деякими винятками) тим, хто у кримінальному процесі, відповідно до ст. 110 КПК України, може також приймати процесуальні рішення (в розумінні цього поняття, відображеного у ст. 110 КПК України). В цьому контексті Д. О. Михайлик зазначає, що «… кримінальний процесуальний закон багато разів у своєму тексті оперує поняттям «процесуальна дія», поряд із такою парною категорією, як «процесуальне рішення»» [2, с. 218]. Проте аналіз поняття «процесуальне рішення», визначення суб'єктів прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні, з'ясування доцільності не стільки ототожнення, скільки переважно узгодження законодавцем переліку суб'єктів, які можуть в кримінальному процесі вчиняти процесуальні дії і які можуть приймати процесуальні рішення, – це питання для окремого, самостійного дослідження, а тому тут розкриватися не будуть. Що ж стосовно проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, то, звичайно, на це (як і на виконання значної кількості інших процесуальних дій у кримінальному провадженні) уповноважені лише певні, визначені кримінальним процесуальним законом, службові особи [зокрема, 1; 5, с. 482, 556-557; 7; 9, с. 197, 368-369, 425–427, 671; 12, с. 85; 13, с. 213; 14, с. 80–83 тощо]. Але є й такі процесуальні дії (як ті, що безпосередньо спрямовані на збирання, подання інформації, яка може бути використана як доказ, так і ті, що безпосередньо спрямовані на реалізацію інших процесуальних прав, обов'язків), щодо яких підхід законодавця про неможливість їх здійснення в кримінальному процесі так би мовити «приватними особами» видається дискусійним.

До того ж, якщо брати за критерій відмежування процесуальних дій від інших дій, які не є процесуальними, лише суб'єкт їх здійснення, то можна прийти до дивних висновків. Наприклад, в питанні оскарження судового рішення: коли в кримінальному провадженні такий суб'єкт, як прокурор, в межах реалізації своїх процесуальних повноважень на виконання п. 20 ч. 2 ст. 36, п. 6 ч. 1 ст. 393 КПК України подає процесуальний документ – апеляційну скаргу на рішення суду першої

інстанції, – дотримуючись засад кримінального провадження для забезпечення виконання завдань кримінального провадження, то така дія є процесуальною, а коли, в кримінальному провадженні, наприклад, такий процесуальний учасник, як обвинувачений, його захисник чи потерпілий, в межах реалізації своїх процесуальних прав, обов'язків, згідно з п. 6 ч. 4 ст. 42, ч. 1 ст. 47, п. 7 ч. 3 ст. 56, п.п. 3, 7 ч. 1 ст. 393 КПК України, подає процесуальний документ – апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції, – дотримуючись засад кримінального провадження для забезпечення виконання завдань кримінального провадження, то така дія вже не є процесуальною. Чи, наприклад, коли відкриття матеріалів іншій стороні, відповідно до ч.ч. 1–5 ст. 290 КПК України, здійснює слідчий за дорученням прокурора чи прокурор, то це процесуальна дія, а якщо відкриття матеріалів, передбачене ч. 6 ст. 290 КПК України, здійснює сторона захисту, то це вже не процесуальна дія. Така ситуація виглядає дещо нелогічною.

В кримінальній процесуальній доктрині уже висловлювалось твердження про те, що процесуальні дії «здійснюють усі учасники процесу» [7].

Д.О. Михайлик зазначає, що «… виходячи з положень КПК України, правом здійснювати процесуальні дії наділено не лише органи досудового розслідування, а й суд» [2, с. 220], але крім цього справедливо наголошує, що, відповідно до ч. 2 ст. 484 КПК України, має місце «полісуб'єктний склад учасників здійснення процесуальних дій» [2, с. 219]. Видається, що тут законодавець відходить від вибудованої ним самим в багатьох перелічених вище положеннях КПК України логіки і фактично визнає суб'єктами здійснення процесуальних дій не лише слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого суддю та суд, але й всіх інших осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні стосовно неповнолітнього: «Під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, в тому числі під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, ...» (ч. 2 ст. 484 КПК України) [1].

Таким чином, в кримінальному процесі України процесуальні дії здійснюються різними учасниками кримінального провадження. При цьому серед процесуальних дій варто виділити наступні групи:

1) процесуальні дії, здійснення яких віднесено лише до повноважень визначених кримінальним процесуальним законом службових осіб органів державної влади (наприклад, як зазначалось вище, слідчі (розшукові) дії здійснюються лише уповноваженими на це суб'єктами [зокрема, 1; 5, с. 482; 7; 9, с. 197, 368-369, 671; 12, с. 85; 13, с. 213; 14, с. 80–83 тощо]);

2) процесуальні дії, які можуть здійснюватися різними учасниками кримінального провадження: як тими, що є уповноваженими в кримінальному процесі службовими особами органів державної влади, так і тими, що не є уповноваженими в кримінальному процесі службовими особами органів державної влади (для прикладу: «Сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їх згодою пояснення, які не є джерелом доказів, крім випадків, передбачених КПК України.» (ч. 8 ст. 95 КПК України) [1]);

3) процесуальні дії, що можуть бути здійснені лише тими учасниками, які не є уповноваженими в кримінальному процесі службовими особами органів державної влади (наприклад, ініціювання підозрюваним проведення слідчої (розшукової) дії шляхом подання відповідного клопотання слідчому саме в порядку ст. 220 КПК України (уточнення про порядок ініціювання тут має важливе значення для розмежування із випадками, коли ініціатива проведення може виходити від уповноваженої особи [див.: 8, с. 232])).

А тому окремі норми КПК України, в яких законодавець вживає загальне поняття «процесуальна дія», «маючи на увазі» лише процесуальну дію, на здійснення якої в кримінальному провадженні уповноважені ті чи інші службові особи органів державної влади, потребують уточнення. Для прикладу, у ч. 1 ст. 40 КПК України («слідчий несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій» [1]) варто уточнити – *віднесених до його повноважень*. Видається, що подібне уточнення – «*віднесені до їхніх повноважень*» – було б доречно зробити і у ч. 3 ст. 598 КПК України. Звичайно, що ці запропоновані зміни спрямовані насамперед на покращення законодавчої техніки. Між іншим, деякі норми КПК України сформульовані законодавцем більш деталізовано. Так ст. 109 КПК України, що визначає зміст одного із додатків до обвинувального акта – реєстру матеріалів досудового розслідування, який складається на етапі завершення досудового розслідування, – передбачає, що «реєстр матеріалів досудового розслідування повинен містити: 1) номер та

найменування процесуальної дії, проведеної *під час (курсив мій – Н. Б.)* досудового розслідування, а також час її проведення; … » [1]. З назви цього документу і в цілому з відповідних норм КПК України, які стосуються реєстру матеріалів досудового розслідування, очевидно, що тут мова йде про процесуальні дії, вчинені саме уповноваженими службовими особами органів державної влади в процесі досудового розслідування, а не про всі процесуальні дії всіх учасників, які вчинялися хронологічно під час досудового розслідування, тобто поки тривала ця стадія.

Ще одне питання в межах з'ясування сутності поняття «процесуальна дія», що потребує уваги, це питання рівня законодавчої врегульованості цих дій, який дозволяє віднести їх до процесуальних. В літературі вже згадувалося про кращий стан законодавчої регламентації слідчих (розшукових) дій у порівнянні з іншими процесуальними діями [зокрема, 2, с. 220; 3, с. 219; 7; 8, с. 216; 9, с. 197, 365; 12, с. 84-85; 13, с. 212; 15, с. 136], про процесуальну, законодавчу регламентацію судових дій [4, с. 132-133], в контексті чого варто погодитись, що процесуальні дії мають різний ступінь законодавчої врегульованості.

Справа в тому, що, означуючи поняття процесуальних дій, автори в контексті них зазначають, що такі дії передбачені КПК України («однією з ознак процесуальних дій є передбачення їх КПК України») [2, с. 219] (цей же автор згадує також, що вони проводяться «на підставах і в порядку, передбачених кримінальним процесуальним законодавством» [2, с. 221], «процесуальна дія … – це дія, врегульована кримінальним процесуальним законом» [2, с. 221]), «визначені КПК України» [3, с. 221] (до того ж дослідниця згадує і положення КПК України, відповідно до яких процесуальні дії передбачаються також міжнародними договорами України [3, с. 220]), ті, що передбачені КПК України та міжнародними договорами України (в контексті міжнародної правової допомоги) [6, с. 240], «врегульовані кримінально-процесуальним законом» [7], «регламентовані кримінальним процесуальним законом» [8, с. 215] (передбачені ним [8, с. 216]), «ґрунтуються на вимогах кримінального процесуального закону» [9, с. 365].

Тут, як видається, варто звернути увагу на наступне.

Реалії стану законодавчої регламентації кримінальної процесуальної діяльності з багатьох причин не дають можливість стверджувати, що процесуальними діями є лише ті, які повністю регламентовані КПК України, кримінальним процесуальним законодавством загалом.

Навіть в контексті здійснення уповноваженою в кримінальному провадженні службовою особою органу державної влади певних процесуальних дій іноді має місце проблема фактичної відсутності або принаймні значної обмеженості законодавчого регулювання їх здійснення. Зокрема, в літературі вже згадувалася та аналізувалася проблематика неврегульованості, для прикладу, питань, пов'язаних із витребуванням речей, документів тощо в межах діяльності в т.ч. й уповноважених в кримінальному процесі службових осіб органів державної влади [наприклад, 4, с. 132-133; 8, с. 225–228; 9, с. 197-198; 15, с. 136–138 та ін.].

Що ж стосується в значній мірі неврегульованості на законодавчому рівні дій, наприклад, захисника, потерпілого, щодо збирання, подання доказів у кримінальному провадженні, то ці питання давно піднімались в доктрині і практиці кримінального процесу (і за період дії КПК 1960 року, і за чинним КПК України), оскільки вони тісно пов'язані із проблематикою визнання таких доказів, в першу чергу, допустимими, достовірними, належними, а для сукупності доказів – і достатніми у кримінальному провадженні, а також із питанням дотримання засад кримінального провадження, тому, з огляду на справедливу значну увагу інших дослідників до цих проблемних питань, тут видається доцільним лише нагадати про існування вказаної проблематики, що відображалася в працях інших дослідників [наприклад, 8, с. 225–233; 9, с. 197–201; 10; 11; 16, с. 454–512; 17, с. 124-125; 18, с. 440–463, 700-701; 19 та ін.], без детального пояснення її суті.

В.О. Попелюшко, з'ясовуючи сутність адвокатського розслідування, зазначав, «… що захисник вправі збирати ті докази і в такі способи, які йому законом прямо не заборонені» [16, с. 510]. Такої ж позиції щодо суб'єктів, названих у ч. 3 ст. 93 КПК України, дотримується і Б.В. Шабаровський [14, с. 83-84].

Таким чином, здійснення процесуальних дій, залежно від їхньої сутності, або достатньо детально регламентується кримінальним процесуальним законодавством, або частково регулюється кримінальним процесуальним законодавством, щодо деяких процесуальних дій чи тільки мети їх здійснення в КПК України міститься лише згадка, або ж можливість проведення процесуальних дій для певних учасників допускається з огляду на відсутність відповідних заборон у кримінальному процесуальному законодавстві.

Висновки. Отже, з'ясування питання про суб'єктів здійснення процесуальних дій та рівень законодавчої врегульованості їх здійснення дозволяє визначити процесуальні дії в кримінальному процесі України наступним чином: це дії, передбачені та / чи не заборонені кримінальним процесуальним законодавством, що становлять сутність безпосередньої реалізації учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав, обов'язків, повноважень для досягнення завдань кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 14.04.2025).
2. Михайлик Д.О. Поняття процесуальних дій у кримінальному провадженні України. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 217–221. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/2_2017/part_1/40.pdf (дата звернення: 14.04.2025).
3. Коваль О. І. Процесуальні дії в порядку надання міжнародної правової допомоги на території України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 6. С. 217–222. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2022/34.pdf (дата звернення: 14.04.2025).
4. Мирошниченко Ю. Поняття та види процесуальних дій суду в кримінальному провадженні. *Law. State. Technology*. 2022. Вип. 1. С. 130–135. URL: https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/lst/article/view/128/111 (дата звернення: 14.04.2025).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. К.: Юстініан, 2012. 1328 с.
6. Міжнародне кримінальне право (співробітництво держав у протидії злочинності): підручник / В.А. Гринчак, І.В. Земан, І.І. Когутич, О.К. Марін. Харків: Право, 2019. 440 с.
7. Терещенко Ю.В. Слідчі та інші процесуальні дії: правова регламентація. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2 (2). С. 168–175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2011_2%282%29__21 (дата звернення: 14.04.2025).
8. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Х.: Юрайт, 2017. 408 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13425 (дата звернення: 14.04.2025).
9. Кримінальний процес : підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.
10. Салманова О.Ю. Проблемні питання правозастосування тимчасового доступу до речей і документів у кримінальному провадженні. *Юридичний бюлетень*. 2018. Випуск 7. Ч. 2. С. 315–322. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8ebfd654-af7f-4f80-936b-9a3808c4954e/content (дата звернення: 14.04.2025).
11. Щиголь О. Забезпечення прав потерпілого на збирання та подання доказів під час досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 289–295. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/48.pdf (дата звернення: 14.04.2025).
12. Сергєєва Д.Б., Старенький О.С. Слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх: до визначення поняття. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 81–89. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2017_Sergeeva_Starenkyi.pdf? (дата звернення: 14.04.2025).
13. Лупій С., Крижановський А. Слідчі (розшукові) дії: поняття, значення та види. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2022. № 4 (36). С. 210–215. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/jan/29769/331.pdf (дата звернення: 14.04.2025).
14. Шабаровський Б.В. Перевірка доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Острог, 2019. 237 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/dysertatsiia_SHabarovs-kyy.pdf (дата звернення: 14.04.2025).
15. Азаров Ю.І., Хабло О.Ю., Конюшенко Я.Ю. Окремі питання збирання доказів у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 5. С. 135–141. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43d4c8b0-f901-4878-97c5-96fa0cbd23af/content (дата звернення: 14.04.2025).
16. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: Монографія. 2-ге видання, змінене і доповнене. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. 600 с.

17. Герасимчук О.П. Реалізація потерпілим диспозитивності у кримінальному судочинстві України: Монографія. К.: Прецедент, 2009. 175 с.
18. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р.: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 712 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3226 (дата звернення: 14.04.2025).
19. Старенький О.С. Потерпілий як суб'єкт доказування у кримінальному провадженні: проблеми реалізації засади змагальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Випуск 43(2). С. 189–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2017_43%282%29__45 (дата звернення: 14.04.2025).

УДК 343.85:343.982](1-87)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.30

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ СИСТЕМ ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Буренко О.В.,
викладач кафедри кримінології та інформаційних технологій
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7583-7644

Буренко О.В. Зарубіжний досвід використання правоохоронними органами систем відеоспостереження у протидії злочинності.

У сучасному світі відеоспостереження – ключовий елемент охорони правопорядку, що допомагає у запобіганні та розкритті злочинів, виявленні правопорушень та підвищенні рівня безпеки громадян. У поєднанні з новими технологіями відеоаналітики (розпізнавання облич та об'єктів, виявлення руху, підрахунок людей, виявлення несанкціонованого доступу) камери спостереження дозволяють ідентифікувати, контролювати, відстежувати людей та транспортні засоби. Саме тому вони стали широко використовуватися співробітниками правоохоронних органів для спостереження за громадськими місцями, запобігання злочинам, контролю дотримання правил дорожнього руху, розкриття злочинів та виявлення злочинців. Проаналізовано передовий зарубіжний досвід впровадження правоохоронними органами сучасних інформаційних технологій для протидії злочинності. Зокрема, досліджено використання правоохоронними органами Китаю системи відеоспостереження, Вона застосовується поліцією для контролю за громадською безпекою, пошуку підозрюваних осіб, моніторингу масових заходів і навіть для впровадження системи соціального рейтингу. Висвітлено використання систем відеоспостереження з метою розслідування терористичної діяльності у Великій Британії, а саме під час ідентифікації та пред'явлення обвинувачень особам, пов'язаним зі здійсненням злочинної діяльності. Розглянуто основні можливості мережі поліцейських камер (PolCam) поліції Сінгапуру (SPF), які не тільки допомагають попереджувати і розкривати злочини, а й розширюють можливості поліції в плані ситуаційної обізнаності та дають змогу офіцерам оперативніше реагувати на інциденти, пов'язані з порушенням правопорядку на місцях. Детально проаналізовано новітні технологічні можливості поліції Ізраїлю в галузі контролю за переміщенням громадян та в сфері безпеки дорожнього руху. Висвітлено специфіку застосування поліцією Німеччини «розумних» радарів MONOcam, які використовуються для фіксації багатьох правопорушень правил дорожнього руху. На підставі проведеного аналізу автором запропоновано впровадити в діяльність Національної поліції України сучасні технології відеоспостереження.

Ключові слова: відеоспостереження, поліція, технології розпізнавання обличчя, штучний інтелект, відеокамера.

Burenko O.V. Foreign experience of using video surveillance systems by law enforcement agencies in combating crime.

In today's world, video surveillance is a key element of law enforcement, that helps prevent and solve crimes, detect offenses and increase the level of security of citizens. Combined with new video analytics technologies (face and object recognition, motion detection, people counting, unauthorized access detection), surveillance cameras allow you to identify, control, and track people and vehicles. That is why they have become widely used by law enforcement officers to monitor public places, prevent crimes, monitor compliance with traffic rules, solve crimes, and identify criminals. The author analyzed the best foreign experience of implementing modern information technologies by law enforcement agencies to combat crime. In particular, the author examines the use of video surveillance by Chinese law enforcement agencies, which is used by the police to control public safety, search for suspects, monitor public events, and even implement a social rating system. The article also highlights the use of

video surveillance systems for the purpose of investigating terrorist activities in the United Kingdom, namely, in identifying and charging persons involved in criminal activities. The main capabilities of the Singapore Police Force (SPF) police camera network (PolCam) are considered, which not only help prevent and solve crimes, but also expand the capabilities of the police in terms of situational awareness and allow officers to respond more quickly to incidents related to violations of law and order on the ground. The latest technological capabilities of the Israeli police in the field of control over the movement of citizens and in the field of road safety are analyzed in detail. The specifics of the use of MONOcam «smart» radars by the German police, which are used to record many traffic offenses, are highlighted. Based on the analysis, the author proposes to introduce modern video surveillance technologies into the activities of the National Police of Ukraine.

Key words: video surveillance, police, face recognition technology, artificial intelligence, video camera.

Постановка проблеми. Інформатизація всіх без винятку сфер діяльності людини та суспільства, зокрема правоохоронної, зумовило впровадження та широке використання різних сучасних інформаційних технологій у протидії злочинності. Надзвичайно важливе місце серед них посідають системи відеоспостереження. Їх застосування надає можливість збирати, зберігати та обробляти великі обсяги оперативної відеоінформації, цінність якої для попередження, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів різних видів важко переоцінити.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Практичні питання використання технічних засобів відеофіксації та відеоспостереження розглядались у наукових працях із кримінального процесу і правоохоронної діяльності таких вітчизняних та зарубіжних учених, як В.А. Коршенко, В.В. Чумак, М.В. Мордвинцев, Д.В. Пашнєв (проаналізували стан систем безпеки з використанням технічних засобів відеозапису та відеоспостереження: зарубіжний досвід, перспективи впровадження в діяльність національної поліції України), В.В. Сеник, В.В. Сидор (проводили аналіз стану розвитку систем відеонагляду в діяльності Національної поліції України), М.В. Мордвинцев, О.В. Хлєстков (дослідили розширене використання систем відеоспостереження в діяльності правоохоронних органів), Д.І. Мусієнко (розглядає проблеми сучасних систем відеоаналітики), Янджинлхам Мягмар-Очірі, Вусон Кім (розглянули систем відеоспостереження в Smart City) та ін.

Аналіз зарубіжного досвіду використання систем відеоспостереження, надає можливість ознайомитися з напрямами впровадження сучасних інформаційних технологій з метою вдосконалення національних підходів у цій сфері. Правоохоронні органи багатьох країн світу використовують системи відеоспостереження для різних цілей – від превентивної діяльності до розслідування кримінальних правопорушень, широко запроваджуючи новітні розробки в цій сфері у свою діяльність. Для їх впровадження урядами країн виділяється достатньо коштів. В Україні темпи впровадження сучасних інформаційних технологій дещо відстають від світових. В першу чергу це пов'язано з обмеженим фінансуванням правоохоронних органів. Ще однією з причин є неналежним чином організоване співробітництво Національної поліції з місцевою владою [1, с. 40].

Метою статті є дослідження міжнародного досвіду впровадження та застосування систем відеоспостереження у діяльності правоохоронних органів країн-лідерів, визначення ефективних практик та можливостей їх адаптації для підвищення безпеки й ефективності роботи правоохоронних структур в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо деякі напрями впровадження та використання систем відеоспостереження правоохоронними органами на прикладі деяких країн світу.

Китай є одним з найбільш інноваційних і технологічно розвинених у використанні систем відеоспостереження. Кількість встановлених відеокамер становить близько 700 мільйонів, біля чверті з них мають функцією розпізнавання осіб (станом на середину 2023 року) [2].

На сьогоднішній день китайська поліція має найпередовіше технічне оснащення. Модернізація правоохоронних органів стала можливою завдяки програмі «Золотий щит», яка покликана контролювати мережевий трафік, що надходить на територію країни. У рамках переоснащення поліцейські отримали у своє розпорядження сучасні автомобілі, засоби зв'язку та найінноваційніші матеріали для проведення різних експертиз. Для прикладу поліцією Китаю за 2022 рік було затримано 170 000 осіб, що дорівнює 70% громадян, які перебувають у національному розшуку за допомогою сонцезахисних окулярів з вбудованою камерою. Окуляри підключені до криміналістичної бази даних. Щоб відсканувати обличчя розумним окулярам достатньо всього 100 мі-

лісекунд, після чого на лінзах з'являється вся потрібна інформація про людину та її провину з моменту першого затримання співробітниками поліції [3].

Китайська поліція використовує обладнання для систем відеоспостереження компанії Hikvision. Розроблений цією компанією хмарний інструмент Infovision IoT, дає можливість розумного прийняття рішень у сфері безпеки» і надає послуги для полегшення роботи поліції. У технічних документах, підготовлених Hikvision, є опис сигналів тривоги, про які система повідомляє силовиків. Крім таких варіантів, як «крадіжка», «порнографія» або «торгівля людьми», є описи сигналів, пов'язаних із протестами і демонстраціями. Це, зокрема, «збір натовпу для порушення порядку в громадському місці», «збір натовпу для нападу на державні органи», «незаконні збори, ходи, демонстрації», «погроза подачі петиції» і «Фалуньгун» (заборонений у Китаї релігійний рух). У документах немає докладного опису, як саме працюють ці сигнали, але серед варіантів реакції є виклик співробітників поліції. Також у базі даних компанії Hikvision зберігаються обличчя та інші фізичні характеристики, які компанія дозволяє відстежувати своїм клієнтам. Різні особисті якості особи перераховані як частина «кадрового словника», включно з політичним статусом, релігією та етнічною приналежністю, а також фізичні описи, як-от довге або коротке волосся або носіння окулярів, колір пальта, віковий діапазон і посмішка [4].

Китайська поліція тестує технологію розпізнавання людей за ходою, розроблену однією з китайських ШІ-компаній «Watrix». Вона використовує камери відеоспостереження та аналізує тисячі показників ходи людини, зберігаючи їх в базі даних. Програмне забезпечення може ідентифікувати людину на відстані 50 м від точки зйомки, навіть якщо в неї приховано обличчя або вона стоїть до відеокамери спиною [5].

У Китаї активно використовуються камери для контролю за соціальною поведінкою громадян, що викликає деякі етичні питання у правозахисників. Використання вищезгаданих технологій викликало суспільну дискусію щодо розумного балансу між безпекою та конфіденційністю.

Сполучене Королівство визнане світовим співтовариством лідером у сфері використання відеоспостереження для забезпечення публічної безпеки та розслідування злочинів, а Лондон часто називають світовою столицею відеоспостереження, і це не дарма. В місті встановлено сотні тисяч камер відеоспостереження, і середньостатистичний житель Лондона потрапляє в камери відеоспостереження 300 разів на день. За оцінками фахівців CCTV.co.uk, до кінця 2025 року в одному тільки Лондоні вже буде мільйон камер відеоспостереження – ця тенденція поширіться на всю країну. Станом на листопад 2020 року на 14 лондонців припадає одна камера відеоспостереження.

Системи відеоспостереження використовуються для протидії злочинності, контролю за дорожнім рухом, а також для моніторингу громадських місць.

Використання відеоспостереження з метою розслідування терористичної діяльності у Великій Британії викликало значний інтерес в усьому світі, і наразі безліч країн наслідують цей приклад у розвитку власних системах відеоспостереження. Відеоспостереження довело свою ефективність у процесі сприяння поліцейським силам під час ідентифікації та пред'явлення обвинувачень особам, пов'язаним зі здійсненням злочинної діяльності, найсерйознішими проявами якої є тяжкі злочини і терористичні акти [6, с. 4].

Постійне підтвердження цього лідерства – наочні приклади того, як відеоспостереження робить вулиці безпечнішими, знижує страх громадян перед злочинністю і дає змогу виявляти та боротися з серйозними порушеннями закону. Відеоспостереження користується значною підтримкою громадськості країни.

Сінгапур вважається одним з найбезпечніших міст світу, і однією з причин цього є відчуття безпеки, яке посилюється мережею поліцейських камер (PolCam) поліції Сінгапуру (SPF). Мережа використовує високотехнологічні системи відеоспостереження, зокрема для моніторингу транспортних потоків і контролю за порядком у громадських місцях. Крім того, у місті існують інтелектуальні системи відеоспостереження, які можуть автоматично виявляти порушення правил дорожнього рух.

Мережа PolCam була запущена в 2012 році, а в 2016 році зазнала розширення в рамках PolCam 2.0. З 2012 року було встановлено понад 90 000 камер у житлових масивах, районних центрах, торгових центрах, багатоповерхових автостоянках та на транспортних вузлах, таких як станції метрополітену та автобусні розв'язки. Уряд Сінгапуру настільки впевнений в успіху міського відеоспостереження, що прагне до 2030 року збільшити кількість камер з 90000 до 200000 [7, с. 40].

PolCam виявилася безцінним ресурсом у боротьбі зі злочинністю, допомігши поліцейським розкрити понад 5 000 справ з моменту її впровадження у 2012 році (Міністерство внутрішніх справ (МНА) Сингапуру, опубліковано 15 жовтня 2021 р.). Мережа PolCam також значно скоротила час, необхідний для розкриття злочинів, причому деякі справи були закриті протягом декількох годин після отримання поліцейського звіту [8].

Згідно з даними поліції Сінгапуру, комплекти відеоспостереження PolCam не тільки допомагають стримувати і розкривати злочини, а й розширюють можливості поліції в плані ситуаційної обізнаності та дають змогу офіцерам оперативніше реагувати на інциденти, пов'язані з порушенням правопорядку на місцях. Відеозаписи PolCam допомагають точно визначити місцезнаходження і зафіксувати поведінку підозрюваних, а також слугувати доказом у суді.

Правоохоронці заявили, що камери відеоспостереження дуже ефективні в запобіганні фізичних злочинів, таких як випадки домагань, крадіжки зі зломом, крадіжки автомобілів і пошкодження майна. Ці злочини скоротилися більш ніж удвічі з 2015 по 2020 рік (Міністерство внутрішніх справ (МНА) Сингапуру, опубліковано 15 жовтня 2021 р.) [8].

Мережа відеокамер PolCam продовжує розвиватися завдяки новим можливостям, таким як вдосконалена технологія відеоаналітики для прискорення пошуку релевантних матеріалів [8].

Відсутність протестів та інцидентів свідчить про похвальну роботу і високий рівень довіри до поліції Сінгапуру, а громадяни все більше інсталюють приватні відеокамери і беруть участь у програмах відеоспостереження держави.

На сьогоднішній день Ізраїль перетворився на державу тотального стеження за своїми громадянами: незліченна кількість камер зовнішнього спостереження та інтернет-додатків фіксує буквально кожен крок, кожну дію в інтернеті, кожну покупку. Вся ця інформація зберігається у величезних базах даних.

Комісія з національної безпеки Ізраїлю затвердила нову регуляцію, яка фактично дає змогу поліції Ізраїлю вести масове стеження за громадянами без жодного контролю. Нові правила надають поліції безпрецедентні технологічні можливості в галузі контролю за переміщенням громадян. Система «дає змогу здійснювати точну ідентифікацію об'єктів у режимі реального часу і вести спостереження за людьми». Простими словами це ідентифікація людини за обличчям, що дає змогу вести за об'єктом безперервне комп'ютерне стеження. Місцезнаходження того, чий портрет опинився в системі, можна завжди визначити в режимі реального часу [9].

В сфері безпеки дорожнього руху поліція Ізраїлю використовує систему контролю дорожнього руху на основі ШІ. Датчики, встановлені вздовж доріг, передаватимуть інформацію на комп'ютер із центральним процесором, що використовує штучний інтелект, який здатний автоматично аналізувати відео і виписувати штрафи за правопорушення.

З датчиків дорожнього руху, стаціонарних та мобільних смарт-камер у режимі реального часу дані передаватимуться до диспетчерського центру для автоматичної розшифровки. Штрафні квитанції будуть виготовлені протягом кількох хвилин і надіслані порушникам.

Така система допоможе фіксувати правопорушення, які складні для виявлення поліцейськими, а саме перетин розмітки, керування автомобілем з використанням телефону тощо. Цифрові штрафи включатимуть відеофіксацію правопорушення, включно з посиланням на відеоролик, що «підвищить справедливість і прозорість процесу» для порушників [10].

Хоча такі системи підвищують безпеку, вони викликають бурхливі дискусії правозахисників щодо приватності та громадянських свобод. Тому питання дотримання балансу між безпекою та правами людини залишається найактуальнішим для суспільства.

Поліція Німеччини стежить за дорожнім рухом не тільки очима своїх співробітників, а й за допомогою цифрової підтримки. Чимала кількість поліцейських автомобілів уже оснащені відеокамерами. Сучасні відеотехнології застосовуються для фіксації багатьох правопорушень правил дорожнього руху, таких як порушення стосовно користування мобільним телефоном під час руху, ременів безпеки, дистанції руху та обгону.

Поліція Німеччини з 2022 року впровадила розумні радари «MONOcam, які фіксують порушення, пов'язані з мобільними телефонами. Технологія вперше запрацювала в правоохоронних органах Нідерландів в 2020 році.

Камери встановлюються на підвищенні над дорогою, наприклад, на мосту. Вони розташовані таким чином, що захоплюють транспортні засоби під кутом зверху. У результаті на фото видно не тільки голову і верхню частину тулуба водія, а й його живіт і ділянку таза. Камери фіксують всі транспортні

засоби, що проїжджають, а штучний інтелект оцінює зображення за долі секунди. Якщо програма записує конкретне положення руки водія і об'єкт, схожий на мобільний телефон у руці, зображення захоплюється і зберігається. Поліцейські розглядають фотографії та оцінюють, чи дійсно було зафіксовано порушення. Якщо це не так, записи негайно видаляються [11]. На нашу думку, впровадження зазначеної технології Національною поліцією України, дозволить суттєво зменшити кількість загиблих та постраждалих в дорожньо-транспортних пригодах на автошляхах країни.

З березня 2021 року поліцейські сили Саксонії оснащені бодікамерами. Камери забезпечують прийнятні для суду аудіо- та відеодокази дуже високої якості та призначені для запобігання злочинам і, зокрема, нападам на поліцейських. Нагрудні камери призначені для стримування потенційно винних у насильстві та сприяють прискоренню розслідування у випадку нападу. Запис робить дії поліції зрозумілими навіть постфактум. Застосування бодікамер поліцією має насамперед превентивний характер і тому ґрунтується на Саксонському законі про поліцейську службу правопорядку. Кожна патрульна група оснащена як мінімум однією камерою. Нагрудними відеокамерами також оснащені деякі підрозділи дорожньої поліції, оперативні підрозділи поліцейських управлінь, спецпідрозділи, кримінальна поліція. Якщо виникає делікатна або небезпечна ситуація, користувач може ввімкнути нагрудну камеру. Спочатку вона працює в стандартному режимі тобто камера записує відео, але не зберігає його постійно («попередній запис»). Фактичний запис, який потім зберігається камерою, починається з подвійного клацання кнопки запис. Потім Axon Body 2 автоматично додає «попередній запис» перед початком збереження. Пристрій сигналізує про початок запису звуковим сигналом і червоним спалахом. Офіцер поліції також використовує слова, щоб привернути увагу іншої особи до запису. У майбутньому дані, записані за допомогою бодікамери, зберігатимуться централізовано у власній поліцейській хмарі в центрі обробки даних поліції Саксонії. Вони будуть видалені через 30 днів, якщо вони не потрібні для подальших цілей, наприклад, кримінального провадження [12].

Штучний інтелект буде все ширше використовуватися в боротьбі з тероризмом. Міністерство внутрішніх справ ФРН планує в майбутньому дозволити Федеральному управлінню кримінальної поліції (ВКА) та Федеральній поліції використовувати програми розпізнавання облич під час розшуку підозрюваних. Саме це передбачає законопроєкт федерального міністра внутрішніх справ Ненсі Фезер. В разі прийняття закону, слідчі матимуть можливість порівнювати зображення з інтернет-відео ресурсів членів ІД із зображеннями в соціальних мережах, щоб отримати інформацію про місцеперебування ісламістів. [13].

Важливим аспектом є те, що в Німеччині досить жорсткі закони, що регулюють використання відеоспостереження, зокрема, щодо захисту особистих даних. Основний закон передбачає, що будь-яке використання технологій має забезпечувати захист даних, недискримінацію та прозорість, а також виконувати зобов'язання держави щодо підзвітності. Загалом, відеоспостереження є невід'ємною частиною стратегії безпеки Німеччини, допомагаючи ефективно реагувати на загрози та підтримувати порядок у суспільстві.

Висновки. В досліджені розглянуто питання використання систем відеоспостереження при вирішенні завдань протидії злочинності. Висвітлено передовий зарубіжний досвід підвищення рівня інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів на основі впровадження та розвитку сучасних інформаційних технологій.

Аналізуючи стан систем відеоспостереження для забезпечення безпеки в Україні, випливає, що в нашій країні немає єдиного підходу до забезпечення публічної безпеки. Як наслідок, кожна окрема територіальна громада самостійно розробляє і впроваджує власну систему безпеки. При цьому досвід уже діючих систем не враховується. Саме тому більшість упроваджених систем не відповідають сучасному рівню і вимагають заміни або модернізації. На нашу думку, прийняття законопроекту «Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки», який передбачає встановлення камер для постійного спостереження, дозволить вирішити зазначені проблеми. Законопроектом передбачено, що за допомогою системи здійснюватиметься ідентифікація громадян і транспортних засобів, а інформація про них передаватиметься у відповідні органи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів фото- і кінозйомки, відеозапису. Аналіз закордонного досвіду: метод. матеріали для пра-

цівників підрозділів поліції МВС України / Коршенко В.А., Мордвинцев М.В., Гнусов Ю.В. та ін. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 44 с.
2. Wie sich chinesische Überwachungsmethoden global verbeiten. *Tuta*: веб-сайт. URL: https://tuta.com/de/blog/chinese-surveillance-going-global (дата звернення: 20.02.2025).
3. Chinese police are using facial-recognition glasses to scan travelers. *Independent Digital News and Media Ltd:* веб-сайт. URL: https://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-police-facial-recognition-sunglasses-security-smart-tech-travellers-criminals-a8206491.html (дата звернення: 20.02.2025).
4. Police in China can track protests by enabling'alarms' on Hikvision software. *The Guardian*: веб-сайт. URL: https://www.theguardian.com/world/2022/dec/29/china-surveillance-protests-alarms-cameras-hikvision?ref=svtv.org (дата звернення: 20.02.2025).
5. Chinese police test gait-recognition technology from AI start-up Watrix that identifies people based on how they walk. *South China Morning Post:* веб-сайт. URL: https://www.scmp.com/tech/start-ups/article/2187600/chinese-police-surveillance-gets-boost-ai-start-watrix-technology-can (дата звернення: 20.02.2025).
6. National CCTV Strategi / Graeme Gerrard, et al. London: Association of Chief Police Offi cers, 2007. 56 p.
7. City power in a time of urban digitalized security. Final Report / Sahil Jain, et al/ Geneva: Edgelands institute, 2023. 93 p.
8. PolCam: Safeguarding Our Neighbourhoods. *MHA Singapore:* веб-сайт. URL: https://www.mha.gov.sg/home-team-news/story/detail/polcam-safeguarding-our-neighbourhoods/ (дата звернення: 20.02.2025).
9. Нова технологія дозволяє поліції Ізраїлю стежити за будь-ким і будь-коли. *Detaly*: веб-сайт. URL: https://detaly.co.il/novaya-tehnologiya-pozvolyaet-politsii-sledit-za-kem-ugodno-i-kogda-ugodno/ (дата звернення: 20.02.2025).
10. Поліція Ізраїлю представляє систему контролю дорожнього руху на основі ШІ. *Mignews:* веб-сайт. URL: https://mignews.net/news/lifestyle/policiya-izrailya-predstavlyaet-sistemu-kontrolya-dorozhnogo-dvizheniya-na-osnove-ii.html (дата звернення: 20.02.2025).
11. Deutsche Polizei erhält neue Ausrüstung für Straßenkontrollen. *Trans.info*: веб-сайт. URL: https://trans.info/ru/nemetskaya-politsiya-oborudovanie-291471 (дата звернення: 20.02.2025).
12. Bodycams bei der Polizei Sachsen: Fragen und Antworten. *Polizei Sachsen*: веб-сайт. URL: https://www.polizei.sachsen.de/de/79469.htm (дата звернення: 20.02.2025).
13. Mit Gesichtserkennung Terroristen aufspüren. *Tagesschau.de*: веб-сайт. URL: https://www.tagesschau.de/inland/gesichtserkennungs-software-100.html (дата звернення: 20.02.2025).

УДК 343.18
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.31

ФОРМИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗАКОННОСТІ ПРИЙНЯТИХ РІШЕНЬ СЛІДЧИМИ СУДДЯМИ, ЯКІ НЕ ПІДЛЯГАЮТЬ ОСКАРЖЕННЮ

Вітушинська О. О.,
аспірантка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Вітушинська О.О. Форми судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню.

У статті розглядаються питання встановлення форм судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню.

Авторка зазначає, що особливої значимості набувають дослідження складних і мало врегульованих форм кримінального провадження, адже через наукове переосмислення таких форм можна досягти реального дієвого результату для правильного правозастосування, а, відповідно, досягнення завдань кримінального провадження та й справедливості кримінального процесу загалом. З цією метою авторкою наводяться філософські підходи до визначення понять зміст та форма, досліджуються підходи науковців щодо розуміння поняття кримінальної процесуальної форми.

Авторка визначає, що типовим для підходів до визначення кримінальної процесуальної форми є те, що вони змістом форми визначають дії (діяльність, процедури тощо), які урегульовані нормами кримінального процесуального права. Саме так, на найвищому рівні узагальнення, формулюється зміст кримінальної процесуальної форми і вона розглядається як певна постійність у разі відсутності зміни її змісту.

У статті форми судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню, визначено як гібридний формалізм, оскільки форма судового контролю законності за такими рішеннями є змішуванням вказівки на таку можливість оскарження, водночас без визначення чітких форм реалізації, а інколи і без вказівки на результат такої реалізації. А також стверджується, що на сьогодні існує 2 форми судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню: 1) контроль у порядку передбаченому ч. 3 ст. 309 Кримінального процесуального кодексу України; 2) контроль у разі постановлення слідчим суддею ухвали, що не передбачена Кримінального процесуального кодексу України.

Також авторкою зазначено, що це диференційовані форми кримінального провадження у межах однієї його загальної форми. А їх зміст направлений на реалізацію прав учасників кримінального провадження шляхом вчинення процесуальних дій з метою отримання процесуального результату. На створення такої форми вплинув розвиток її змісту: удосконалення реалізації стандарту доступу до правосуддя у національному кримінальному судочинстві.

Ключові слова: судовий контроль, слідчий суддя, форми кримінального процесу, оскарження, судове рішення, законність.

Vitushynska O.O. Forms of judicial control over the legality of decisions made by investigating judges that are not subject to appeal.

The article deals with the issues of establishing the forms of judicial control over the legality of decisions made by investigating judges which are not subject to appeal.

The author notes that the research of complex and poorly regulated forms of criminal proceedings is of particular importance, since through scientific rethinking of such forms, it is possible to achieve a real effective result for the correct application of law, and, accordingly, to achieve the objectives of criminal proceedings and the fairness of criminal procedure in general. To this purpose, the author provides philosophical approaches to the definition of the concepts of content and form, and examines the approaches of scholars to understanding the concept of criminal procedural form.

The author determines that it is typical for the approaches to define the criminal procedural form that they define the actions (activities, procedures, etc.) regulated by the rules of criminal procedure law as the content of the form. This is how, at the highest level of generalization, the content of the criminal procedural form is formulated and it is considered as a certain constancy in the absence of changes in its content.

The article defines the forms of judicial control over the legality of decisions made by investigating judges which are not subject to appeal as a hybrid formalism as the form of judicial control over the legality of such decisions is a mixture of indications of such a possibility of appeal, while not defining clear forms of implementation, and sometimes without indicating the result of such implementation. It is also argued that today there are 2 forms of judicial control over the legality of decisions made by investigating judges which are not subject to appeal: 1) control in accordance with the procedure provided for in Part 3 of Article 309 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; 2) control in case of a ruling by an investigating judge which is not provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine.

The author also notes that these are differentiated forms of criminal proceedings within the same general form. And their content is aimed at exercising the rights of participants in criminal proceedings by performing procedural actions in order to obtain a procedural result. The creation of this form was influenced by the development of its content: improving the implementation of the standard of access to justice in national criminal proceedings.

Key words: judicial control, investigating judge, forms of criminal procedure, appeal, court decision, legality.

Постановка проблеми. Як зазначив В. М. Трофименко, поняття процесуальної форми належить до фундаментальних у кримінальній процесуальній теорії, яке, незважаючи на винятково роль та значення в юридичному процесі, залишається недостатньо розробленим як на рівні доктрини, так і законодавчого закріплення. Крім того, питання, що належать до процесуальної форми, традиційно мають дискусійний характер. Це пояснюється тим, що дослідження різних аспектів порядку здійснення кримінального провадження так чи інакше пов'язане із дослідженням процесуальної форми і її диференціацією, що обумовлено значущістю та фундаментальним характером цих понять для процесуальної науки [1, с. 154-155].

Постійна переоцінка наукових поглядів, відповідно до реалій нормотворчості та правозастосування, є необхідним вектором для удосконалення вчення про процесуальні форми та беззаперечно має зворотній діалектичний зв'язок із практикою. Особливої значимості набувають дослідження складних і мало врегульованих форм кримінального провадження, адже через наукове переосмислення таких форм можна досягти реального дієвого результату для правильного правозастосування, а, відповідно, досягнення завдань кримінального провадження та й справедливості кримінального процесу загалом.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження форми кримінального провадження та його диференціації знаходимо у працях Г.П. Власової, С.Г. Волкотруба, І.В. Гловюк, О.М. Дуфенюк, О.В. Капліної, С.А. Крушинського, О.П. Кучинської, Л.М. Лобойка, І.В. Оборонової, Д.В. Сімонович, Г.К. Тетерятник, В.М. Трофименка, Ю.В. Циганюк та багатьох інших науковців. Однак, дослідження форм судового контролю законності прийняття рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню залишилось поза увагою науковців.

Тому **метою дослідження** є встановлення форм судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, дослідження проблем форм судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню, необхідно розпочати з основ діалектики, дослідивши розуміння співвідношення понять змісту та форми як нероздільних.

Буття в світі проявляється в тому, що кожний об'єкт в ньому якимось чином оформлений, структурно організований, змістовний. Зміст та форма несуть інформацію про внутрішню та зовнішню характеристику об'єкту. Зміст – це насамперед сукупність елементів, зв'язків, відношень, що утворюють даний предмет, явище, процес. Під формою слід розуміти організацію змісту, спосіб зв'язку частин, елементів, які складають даний предмет, явище, а також спосіб їх існування. Це зовнішнє виявлення змісту. Зміст та форма існують в єдності та в стані взаємної обумовленості. Це означає, що зміст потребує своєї форми, але форма – це не якийсь додаток до змісту, а, перш за все, спосіб його існування та прояву [2, с. 176].

Науковці О.О. Решетов та З.В. Стежко визначають, що під змістом розуміють єдність всіх взаємодіючих елементів даної матеріальної системи. Форма – це принцип організації, впорядкованості того чи іншого змісту. Визначальною стороною змісту є його змінність, а форми – постійність, тому форма є більш консервативною; вона на початковому етапі розвитку об'єкта відповідає змісту, а потім сповільнює його розвиток. В кінці кінців зміст руйнує форму, але при цьому міняється і сам, знищуючи весь об'єкт [3, с. 159]. Форми, через які мислиться зміст, не накладаються на нього ззовні, вимагаючи його фіксації як статичної, абстрактної самоідентичності, а радше випливають із самого змісту; форми або визначення, яких він зазнає, самі надають йому нового змісту [4, с. 2].

В У.В. Хамар зазначено, що підсумкове розуміння відношення між формою і змістом можна звести до таких положень: 1. Відношення між категоріями зміст і форма фіксує процес розгортання суперечностей у процесі розвитку. 2. У відношенні між цими категоріями в згорнутому вигляді виражено закон єдності й боротьби протилежностей. 3. Поняття зміст і форма набувають категоріального статусу тільки в разі, коли обидві ці категорії використовують для аналізу розвитку об'єкта з погляду врахування виникнення та протікання внутрішніх процесів у ньому, врахування змін внутрішньої форми. Відповідно до цього, зміст і форму тлумачать як дві протилежно спрямовані сторони єдиного процесу. 4. Особливістю відношення між змістом і формою є те, що і форму, і зміст можна тлумачити як окремі явища, в кожному з яких також можна виокремити їхню форму і зміст. 5. Під час розвитку активним, початково змінюваним чинником є зміст. Форма, залишаючись незмінною, гальмує змінювання змісту. Коли зміна змісту стане істотною, призведе до значного загострення між новим змістом і старою формою, внаслідок чого твориться нова форма, відповідна змісту. Отже, суперечність між формою і змістом долається увідповідненням форми до змісту [5, с. 171]. Під час розвитку на різних рівнях відбуваються протилежні процеси щодо відношення між змістом і формою. З одного боку, зміна змісту явища викликає потребу увідповіднення форми до цього нового змісту. Отже, на вищому рівні аналізу активним є зміст, а форма увідповіднюється змісту. З іншого боку, є нижчий рівень, коли зміст явища тлумачать як окреме явище, в якому також є свій зміст і форма. Кількісні зміни цього явища (яке на вищому рівні є змістом) на цьому нижчому рівні є зміною його форми. У цьому контексті, зміна форми призводить до зміни якості на вищому рівні [5, с. 174].

Водночас, використовуючи поняття форми кримінального процесу, науковці звертають увагу на наступні її особливості. Г.П. Власова визначила, що наукова конструкція, яка розкриває структурно-технологічну характеристику правової форми діяльності є процесуальна форма. На її думку це система передбачених процесуальним правом юридичних засобів, дій та операцій, за допомогою яких урегульовуються всі питання, що виникають у юридичному процесі. Аналітичний огляд наукових джерел та аналіз прокурорсько-судової практики, що був проведений Г.П. Власовою, дозволив зробити їй висновок щодо структури процесуальної форми, яка включає: процесуальне провадження, процесуальна стадія та процесуальний режим [6, с. 154]. Авторка сформувала дефініцію кримінальної процесуальної форми як зовнішнього вираження кримінальної процесуальної діяльності у вигляді встановленого кримінальним процесуальним законом порядку здійснення й оформлення результатів цієї діяльності. На її думку, наведена дефініція кримінальної процесуальної форми є фактично єдиною, загальною для всіх існуючих різновидів кримінальних процесуальних проваджень незалежно від того, чи здійснюються вони у звичайному, спрощеному або ускладненому (з додатковими для учасників кримінального судочинства процесуальними гарантіями) порядку [6, с. 154-155].

У Д.В. Сімонович визначено, що змістом поняття «кримінальна процесуальна форма» є визначений законом порядок проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, їх відповідне оформлення у процесуальних документах. Саме від дотримання процесуальної форми під час провадження залежить стан законності, а також забезпечення прав і свобод людини [7, с. 235].

А В.В. Михайленко зазначила, що процесуальна форма є складовою кримінального провадження, отже, по суті, вона визначає модель (тип) кримінального процесу (інквізиційний, змагальний, змішаний) [8, с. 11].

Більшість науковців прихильники трактування кримінально-процесуальної форми як правового явища, складного за своїм змістом, який розкривається через комплексність складових його компонентів, що відображають різні його сторони [9, с. 230].

Значний вклад у дослідження кримінальної процесуальної форми здійснив В.М. Трофименко [10]. Автор визначив сутність кримінальної процесуальної форми як сукупності закріплених за-

коном юридичних процедур, умов і гарантій, які забезпечують вирішення завдань кримінального провадження [10, с. 10].

Звісно, що наведенні приклади розуміння кримінальної процесуальної форми не є виключним, але такі цитування є типовими для розуміння сучасних наукових підходів до визначення кримінальної процесуальної форми через співвідношення форми та змісту. А типовим для них є те, що вони змістом форми визначають дії (діяльність, процедури тощо), які урегульовані нормами кримінального процесуального права. Саме так, на найвищому рівні узагальнення, можна сформулювати зміст кримінальної процесуальної форми і розглядати її як певну постійність у разі відсутності зміни її змісту.

Розглядаючи форми судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню, необхідно звернути увагу на те, що це різновид гібридного формалізму. Так, згідно О.М. Дуфенюк, гібридний формалізм як об'єктивно існуюче явище у правозастосовній практиці, яке полягає у змішуванні різних формальних (коли закон чітко визначає) та неформальних (коли закон не визначає) практик, про корисність/шкідливість яких можна говорити ситуативно в контексті конкретного випадку [11, с. 92]. Дійсно, визначена Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) форма судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню, є змішуванням вказівки на таку можливість оскарження, водночас без визначення чітких форм реалізації, а інколи і без вказівки на результат такої реалізації.

Зокрема, у ч. 3 ст. 309 КПК України визначено можливість оскарження ухвал слідчих суддів, але не вказано (у тому ж таки КПК України) про результат такого оскарження. А у правовій позиції Верховного Суду знаходимо інший підхід: у разі постановлення слідчим суддею ухвали, що не передбачена кримінальними процесуальними нормами, до яких відсилають положення ч. 3 ст. 309 КПК України, суд апеляційної інстанції не вправі відмовити у перевірці її законності, посилаючись на приписи ч. 4 ст. 399 КПК України [12]. У цьому випадку закон не визначає підстав оскарження, але порядок та результат очікуваний, адже, за аналогією, стосується порядку апеляційного оскарження.

Висновки. З огляду на наведене вище, ми встановили, що на сьогодні існує 2 форми судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню: 1) контроль у порядку передбаченому ч. 3 ст. 309 КПК України; 2) контроль у разі постановлення слідчим суддею ухвали, що не передбачена КПК України.

Форми судового контролю законності прийнятих рішень слідчими суддями, які не підлягають оскарженню є диференційованими формами кримінального провадження у межах однієї його загальної форми. Їх зміст, при його змінності, направлений на реалізацію прав учасників кримінального провадження шляхом вчинення процесуальних дій з метою отримання процесуального результату. Такі диференційовані форми пов'язані із чинником розвитку змісту: удосконалення реалізації стандарту доступу до правосуддя у національному кримінальному судочинстві, що безпосередньо вплинув на утворення таких форм та їх постійне поліпшення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Трофименко В. Кримінальна процесуальна форма як соціально-правова цінність. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2014. № 4. С. 154–164.
2. Сандюк Л.О., Симоненко С.П., Сулим О.В. та ін. Основи філософії: навч. посіб. За. ред. М.Ф. Шмиголя. К.: Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
3. Решетов О.О., Стежко З.В. Класична теорія розвитку. Діалектика. *Наукові записки : зб. наук. пр*. Кіровоград: КНТУ, 2013. Вип. 13. С. 156–159.
4. The Role of the Form/Content Distinction in Hegel's Science of Logic. P. 1–15. URL: https://deontologistics.co/wp-content/uploads/2012/01/formcontentshort.pdf.
5. Хамар У. Аналіз відношення між категоріями зміст і форма. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2017. 1, 16 (Чер 2017). С. 170–176.
6. Власова Г.П. Співвідношення кримінальних процесуальних проваджень та диференціації кримінальних процесуальних форм. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* 2015. № 11. С. 153–158.
7. Сімонович Д.В. Кримінальна процесуальна форма. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2014. Випуск 5-2. Том 3. С. 233–235.

8. Михайленко В.В. Застосування належної правової процедури як завдання кримінального провадження. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2020. № 1(21). С. 1–17. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20mvvzkp.pdf.
9. Drozd V.H. Chapter 12 modern trends in the procedural form differentiation under reforming the criminal justice system of Ukraine. *Nauka i Pravookhorona: Legal and Organizational Support of Law Enforcement Activities*: monograph. Lviv: Liha-Pres, 2019. P. 228–252. URL: https://doi.org/10.36059/978-966-397-100-1/234-258.
10. Трофименко В.М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 40 с.
11. Дуфенюк О. Формалізм у кримінальному провадженні: сутність та ризики дисбалансу. *Юридичний вісник*. 2022. Вип. 6. С. 84–94.
12. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 5 липня 2022 року. Справа № 757/27041/21-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190837.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.32

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ

Войтович Є.М.,
доктор філософії,
доцент кафедри конституційного права та галузевих дисциплін,
Національний університет водного господарства та природокористування

Іншекова Ю.Ю.
старший викладач кафедри кримінального права і кримінології
навчально-наукового інституту № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

Войтович Є.М., Іншекова Ю.Ю. Особливості призначення та проведення молекулярно-генетичної експертизи під час розслідування насильницького зникнення людини.

У статті розглянуто питання організації взаємодії слідчих із спеціалістами та експертами суб'єктів експертної діяльності України на початковому та подальшому етапі розслідування насильницького зникнення людини. Визначено актуальність проблеми проведення досудових розслідувань у кримінальних провадженнях, відомості про які внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких передбачено ст. 146-1 Кримінального кодексу України. Зазначено кількість кримінальних проваджень вказаної категорії, які перебувають у провадженні різних органів досудового розслідування, кількість проваджень, які скеровано до суду з обвинувальним актом, а також справи, розглянуті національними судами. Окреслено важливі аспекти взаємодії органів досудового розслідування зі спеціалістами, експертами; види та порядок такої взаємодії. Проаналізовано законодавчу основу взаємодії органів досудового розслідування із спеціалістами та суб'єктами проведення експертної діяльності України. Перераховано випадки необхідності призначення та проведення судово-біологічної експертизи за експертною спеціальністю 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження». Визначено типові слідчі ситуації в ході проведення розслідування насильницького зникнення. Вказано перелік слідів біологічного походження, які можуть бути надані для проведення експертного дослідження. Зазначено випадки, що негативно впливають на проведення генетично-молекулярної експертизи, які пов'язані із неналежним пакуванням біологічного матеріалу. Перераховано близьких родичів прямої спорідненості, у яких доцільно відбирати біологічний матеріал для встановлення ДНК-профілю. Окрім того у статті визначено речі та предмети, які доцільно надавати для експертного дослідження у випадку відсутності близьких родичів, або неможливості їх прибуття для відбору біологічного матеріалу. Перераховано питання, які вирішуються в ході проведення генетично-молекулярних експертиз у кримінальних провадженнях, пов'язаних із насильницьким зникненням. Разом з тим зупинено увагу на державній реєстрації геномної інформації, а також на випадках проведення обов'язкової державної реєстрації геномної інформації.

Ключові слова: насильницьке зникнення людини, слідчий, орган досудового розслідування, потерпілий, взаємодія, молекулярно-генетична експертиза, геномна інформація.

Voitovych E.M., Inshekova Y.Y. Peculiarities of prescribing and conducting molecular genetic examination during the investigation of a forced disappearance of a person.

The article deals with the issues of organization of interaction of investigators with specialists and experts of the subjects of expert activity of Ukraine at the initial and subsequent stages of investigation of enforced disappearance of a person. The author identifies the relevance of the issue of pre-trial

investigations in criminal proceedings which are registered in the Unified Register of Pre-trial Investigations on the grounds of criminal offenses which are punishable under Article 146-1 of the Criminal Code of Ukraine. The author indicates the number of criminal proceedings of this category that are being conducted by various pre-trial investigation bodies, the number of proceedings that have been sent to court with an indictment, and the cases considered by national courts. The author outlines important aspects of interaction between pre-trial investigation bodies and specialists and experts, as well as the types and procedure of such interaction. The author analyzes the legislative framework for interaction of pre-trial investigation bodies with specialists and subjects of expert activity in Ukraine. The cases of the need to appoint and conduct a forensic biological examination in the expert specialty 9.5 "Molecular genetic research" are listed. Typical investigative situations during the investigation of enforced disappearance are identified. The list of traces of biological origin that can be provided for expert examination is given. Cases that negatively affect the conduct of genetic and molecular expertise related to improper packaging of biological material are noted. The close relatives of direct kinship from whom it is advisable to take biological material to establish a DNA profile are listed. In addition, the article identifies the things and items that should be provided for expert examination in the absence of close relatives or their inability to come to collect biological material. The author lists the issues that are resolved in the course of genetic and molecular examinations in criminal proceedings related to enforced disappearance. At the same time, attention is focused on the state registration of genomic information, as well as cases of mandatory state registration of genomic information.

Key words: enforced disappearance of a person, investigator, pre-trial investigation body, victim, interaction, molecular genetic examination, genomic information.

Постановка проблеми. Забезпечення безпеки особи, суспільства та держави від загроз, в тому числі злочинних посягань – найбільш пріоритетне завдання всіх інститутів державної влади в Україні.

Українська держава продовжує перебувати в стані війни з російською федерацією, яка здійснює військову агресію, а її представники вчиняють злочини проти волі, честі та гідності військових, працівників правоохоронних органів, рятувальників, медичних працівників і цивільного населення. Саме тому питання про доцільність вивчення насильницького зникнення людини є актуальними, особливо в контексті проведення якісного досудового розслідування у тісній взаємодії із спеціалістами та експертами суб'єктів здійснення експертної діяльності України з тим, щоб жодна причетна особа, в тому числі представники країни-агресора, не уникнула передбаченої Законом відповідальності, а потерпілим особам було відшкодовано усі завдані збитки.

Метою статті є вивчення проблем взаємодії органів досудового розслідування із спеціалістами та експертами суб'єктів експертної діяльності України на початковому і подальшому етапах розслідування насильницького зникнення людини та шляхи їх вирішення. Окрім того висвітлення умов для призначення і проведення молекулярно-генетичних експертиз, об'єктів, що надаються для експертного дослідження та питань, що можуть бути вирішені.

Стан опрацювання проблематики. У дослідження проблеми насильницьких кримінальних правопорушень вагомий внесок внесли вчені-криміналісти України: Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, Т.В. Варфоломеєва, В.К. Весельський, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, В.Я. Горбачевський, І.В. Гора, М.Л. Грібов, А.В. Іщенко, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Маляренко, П.В. Цимбал, К.О. Чаплинський, С.С. Чернявський, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітько та інші. Автори Бабін Б. [17], Задоя К.П. [18], Кузьмічов В.С., Чорноус Ю.М. [19], Цвікі В. [20-21] розглядали питання міжнародно-правового захисту осіб від насильницьких зникнень, а також особливості криміналістичного забезпечення досудового розслідування у таких провадженнях. Однак проблема взаємодії органів досудового розслідування, спеціалістів і судових експертів під час розслідування насильницького зникнення людини недостатньо висвітлена у юридичній літературі та потребує додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Конституція України передбачає захист прав і свобод кожного громадянина та проголошує, що людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю (стаття 3) [1]. В умовах продовження повномасштабного вторгнення російської федерації на суверенну територію України, ведення активних бойових дій, захоплення нових українських земель, вчинення військових кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень проти миру, безпеки, людства і міжнародного пра-

вопорядку, а також проти життя та здоров'я особи, особливої актуальності набувають випадки насильницького зникнення людини, які досягли свого піку як на тимчасово окупованих територіях, так і на території, підконтрольній Україні.

Згідно інформації, наданої на запит Офісом Генерального прокурора за період з січня 2020 року по лютий 2025 року правоохоронними органами, уповноваженими проводити досудове розслідування, до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості про 1465 кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачено ст. 146-1 КК України, з яких 1352 кримінальних проваджень органами Національної поліції України (без урахування кримінальних проваджень, виключених з обліку у зв'язку із закриттям на підставі п.п. 1, 2, 4 (4-1), 6, 9-1 ч. 1 ст. 284 КПК України. [11]

Разом з тим, з обвинувальним актом до суду скеровано лише 8 таких кримінальних проваджень, а у 1384 провадженнях процесуальне рішення залишається не прийнятим.

Згідно відомостей, які розміщено у Єдиному державному реєстрі судових рішень, завершено розгляд національними судами та постановлено обвинувальний вирок лише у одній судовій справі за фактом насильницького зникнення – № 368/1301/20, розгляд якої проводився Обухівським районним судом Київської області [3].

Наведене свідчить про те, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 146-1 КК України [9], є надзвичайно складним для проведення досудового розслідування, встановлення істини, причетних осіб та притягнення їх до відповідальності.

Разом з тим, Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» (2018 р.) [4] визначено правовий статус осіб зниклих безвісти та забезпечено правове регулювання відносин, пов'язаних із встановленням та обліком, розшуком і соціальним захистом таких осіб та їхніх родичів.

Держава зобов'язана вжити всіх можливих заходів для розшуку особи, зниклої безвісти. З огляду на це, варто зауважити, що здійснити досудове розслідування на високому професійному рівні, досягти у стислі строки позитивного процесуального результату можливо лише за умови спільної, чіткої, узгодженої діяльності (взаємодії) слідчого із спеціалістами і судовими експертами науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів Міністерства внутрішніх справ України та наукових інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України.

На підставі проведеного дослідження та опитування працівників органів досудового розслідування встановлено, що основними напрямами надання спеціалістом допомоги слідчому під час розслідування насильницького зникнення людини є:

– ознайомлення із сучасними можливостями дослідження речових доказів, слідів насильницького зникнення людини (іншого кримінального правопорушення), виявлених під час проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів;

– визначення технічних засобів, які необхідно використовувати, методів і прийомів їх застосування (залежно від обставин зникнення особи; кримінального правопорушення, яке було вчинено);

– допомога в залученні експерта й підготовці матеріалів для його роботи (наприклад, формулювання питань експерту), оцінюванні експертного висновку.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [5].

Обґрунтовано, що найпоширенішою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих у зв'язку з насильницьким зникненням людини, є залучення експерта та проведення експертиз, які призначаються залежно від способу вчинення кримінального правопорушення, від слідової картини та слідчої ситуації, що склалася.

Підставою для проведення експертизи відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи, реєстраційна картка або інший документ у випадках, передбачених законом.

З поміж великої кількості видів експертиз, які проводяться суб'єктами експертної діяльності України, найбільш ефективним засобом для ідентифікації під час розслідування насильницького зникнення є судово-біологічна експертиза за спеціальністю 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження».

Молекулярно-генетична ідентифікація має низку переваг порівняно з іншими традиційними методами дослідження біологічних слідів людини. Сучасний рівень розвитку ДНК-аналізу засвідчує необхідність використання його результатів під час розшуку безвісно відсутніх осіб і розкриття кримінальних правопорушень за цими фактами [6, с. 45-46; 7, с. 177-178].

Зокрема збіг групи крові, статі, визначеної за слідами біологічного походження людини (крові, волосся, поту тощо) на місці події та зразками біологічного матеріалу людини, дає підстави для висновку тільки про можливу причетність конкретної підозрюваної особи до вчинення кримінального правопорушення, а під час проведення ДНК-аналізу можливо здійснити ідентифікацію з високим ступенем вірогідності, на відміну від інших методів дослідження (наприклад імунологічних, цитологічних).

Для призначення молекулярно-генетичної експертизи до експертної установи надають вилучені зразки біологічного походження; зразки слідів біологічного походження осіб, які фігурують у провадженні, для порівняння (кров, слина). Вилучення зразків біологічного походження проводять за процедурою, визначеною КПК України [10]. Якщо вилучення слідів біологічного походження відбувається в ході огляду місця події (невідкладного обшуку) – місця, де відбулось насильницьке зникнення особи, то в обов'язковому порядку необхідно отримати дозвіл слідчого судді місцевого суду, під юрисдикцією якого перебуває орган досудового розслідування, якщо слідчу дію проведено на території житла, приміщення чи іншого володіння третіх осіб, з тим, щоб у подальшому не виникло спорів про законність проведення огляду (невідкладного обшуку), отримання речових доказів, визнання проведених експертиз недопустимими доказами за принципом «плодів отруйного дерева».

У процесуальному документі, що став підставою для проведення експертизи, відповідно до чинного законодавства має бути надано дозвіл на часткове або повне використання слідів під час проведення досліджень дозвіл на зміну об'єкта дослідження. Зазначене пов'язано з тим, що методи дослідження ДНК є руйнівними і повторне дослідження неможливе.

Під час розслідування насильницького зникнення є цілком можливою слідча ситуація, коли унаслідок вчинення насильницького зникнення, потерпілий загинув, або його позбавили життя, щоб уникнути відповідальності, не бути викритими і продовжити злочинну діяльність. Тому вже на початковому етапі розслідування насильницького зникнення варто вирішити питання про відбір біологічного матеріалу у близьких родичів потерпілого для проведення судово-біологічної експертизи за спеціальністю 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження» і поміщення геномної інформації до Електронного реєстру згідно вимог Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини».

За методиками суб'єктів експертної діяльності України рекомендовано проводити відбір біологічного матеріалу щонайменше у двох (для більш точної геномної ідентифікації) близьких родичів прямої спорідненості (мати, батько, рідні брати, сестри, діти) у спосіб, який дозволяє найменше втручатись у функціонування організму (неінвазивний), шляхом відбору букального епітелію, тобто шару клітин зі слиною із внутрішніх поверхонь обох щік. Найбільш поширеним способом, з огляду на його простоту, є зішкріб букального епітелію, що проводиться за допомогою окремих дерев'яних стерильних стрижнів – аплікаторів з бавовняною верхівкою, які у свою чергу з відібраним матеріалом поміщаються до паперових конвертів з пояснювальними написами. При цьому варто зазначити, що використання полімерного пакувального матеріалу, в тому числі сайф-пакетів, якими забезпечені криміналістичні підрозділи правоохоронних органів, категорично заборонено. Їх використання призводить до пошкодження, знищення, перетворення відібраних біологічних зразків і, як наслідок, неможливості експертного дослідження та встановлення генетичних ознак (ДНК-профілю) зразка букального епітелію.

При цьому відбір біологічного матеріалу у близьких родичів особи, потерпілої від насильницького зникнення, здійснюється на підставі їх заяви про відбір біологічного матеріалу та письмової згоди на обробку персональних даних.

Переважна більшість усіх досліджень у експертних установах Міністерства внутрішніх справ на сьогодні проводиться методом полімеразної ланцюгової реакції з використанням стандартного набору реактивів для ідентифікації «Globalfiler Express» за допомогою автоматизованої системи для швидкого аналізу ДНК RapidHIT ID System фірми «Applied Biosystems» (США).

Залежно від слідчої ситуації під час розслідування насильницького зникнення на вирішення експерту може бути поставлено одне, або декілька питань. Зокрема:

- Чи можна встановити генетичні ознаки зразка букального епітелію (прізвище, ім'я, по батькові, дата народження конкретної особи)?
- Чи збігаються генетичні ознаки зразка букального епітелію (прізвище, ім'я, по батькові, дата народження) з генетичними ознаками клітин (слідів крові людини, сперми тощо), виявлених на (назва речового доказу) об'єкт № (номер об'єкта) у висновку експерта (установа Експертної служби МВС) № (номер висновку експерта) від (дата висновку експерта)?
- Чи збігаються домінуючі генетичні ознаки клітин, виявлені на (назва речового доказу) об'єкт № (номер об'єкта) у висновку експерта (установа Експертної служби МВС) № (номер висновку експерта) від (дата висновку експерта) з генетичними ознаками зразка букального епітелію (прізвище, ім'я, по батькові, дата народження)?
- Чи містяться генетичні ознаки зразка букального епітелію (прізвище, ім'я, по батькові, дата народження), серед змішаних генетичних ознак клітин (або слідів крові людини, сперми тощо), виявлених на (назва речового доказу) об'єкт № (номер об'єкта) у висновку експерта (установа Експертної служби МВС) № (номер висновку експерта) від (дата висновку експерта)? [8]

Непоодинокими є випадки, коли особа, потерпіла від насильницького зникнення, не має близьких родичів, або близькі родичі перебувають за кордоном, на тимчасово окупованих територіях чи в зоні проведення бойових дій. У таких випадках за останнім відомим місцем проживання потерпілого проводиться огляд, у ході якого вилучаються речі, які зберегли на собі біологічний матеріал зниклої особи. У першу чергу перевага надається засобам особистої гігієни таким, що були у використанні потерпілою особою: зубна щітка, одноразові, багаторазові станки для гоління, тримери, тощо. Коли таких речей у ході огляду не віднайдено, проводиться вилучення предметів нижнього одягу, що були у використанні, які найбільше контактували з тілом: спідня білизна, майки, теніски, сорочки, шкарпетки, тощо. При цьому указані речі не повинні бути випрані чи оброблені хімічними речовинами, які застосовуються під час хімчистки. Також для пошуку клітин з ядрами і встановлення їх генетичних ознак можна досліджувати використані устілки взуття потерпілого, шапку, інший головний убір. У випадках, коли указані речі відсутні, проводиться вилучення предметів верхнього одягу (світер, кофта, куртка, тощо). У даному випадку у документі, що стає підставою для призначення судово-біологічної експертизи за спеціальністю 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження» при формулюванні питання експерту варто зазначити, що пошук клітин з ядрами необхідно проводити у місцях найбільш ймовірного контактування з тілом потерпілого (комір, внутрішні поверхні манжетів рукавів, тощо).

Так згідно вимог ст. 10 Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» геномна інформація протягом 10 робочих днів після проведення молекулярно-генетичної експертизи (дослідження) разом із реєстраційною карткою надсилається Адміністратору Електронного реєстру для її реєстрації [12].

Проведення реєстрації такої інформації проводиться в тому числі і для ідентифікації осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, розшуку осіб, зниклих безвісти та ідентифікації трупів невпізнаних людей, їх останків і частин тіла людини.

Законодавством України визначено проведення як добровільної, так і обов'язкової держаної реєстрації геномної інформації.

Один з випадків обов'язкової держаної реєстрації геномної інформації передбачений Постановою Кабінету Міністрів України № 508 від 19.05.2023, якою затверджено Порядок відбору, направлення на молекулярно-генетичну експертизу (дослідження) біологічного матеріалу військовополонених для встановлення геномної інформації та його зберігання.

Згідно п. 3 указаного Порядку відбір біологічного матеріалу у військовополонених є складовою державної реєстрації геномної інформації, що здійснюється для встановлення геномної інформації з метою її державної реєстрації та подальшої ідентифікації осіб, які вчинили кримінальне правопорушення [13].

Ураховуючи кількість осіб, які протягом усього часу бойових дій, потрапляють у полон, проведення такої реєстрації геномної інформації є важливим інструментом для ідентифікації осіб, причетних до вчинення насильницького зникнення, особливо у провадженнях, де в ході першочергових і подальших слідчих дій вилучено біологічні сліди причетних осіб, або об'єкти, які стали носіями таких слідів.

Висновки. Станом на перший квартал 2025 року у провадженні органів досудового розслідування різних правоохоронних органів перебуває у залишку значна кількість кримінальних прова-

джень за фактами вчинення кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачено ст. 146-1 КК України.

З огляду на це варто зауважити, що здійснити досудове розслідування на високому професійному рівні, досягти у стислі строки позитивного процесуального результату можливо лише за умови спільної, чіткої, узгодженої діяльності (взаємодії) слідчого зі спеціалістами і судовими експертами суб'єктів експертної діяльності України. Кримінальний процесуальний кодекс України регламентує використання спеціальних знань у таких формах: 1) залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій; 2) залучення спеціаліста до проведення негласних слідчих (розшукових) дій; 3) залучення експерта і проведення експертизи; 4) надання консультацій спеціалістом. Усі зазначені форми використання спеціальних знань застосовують під час розслідування насильницького зникнення людини.

Таким чином найбільш ефективним засобом для ідентифікації під час розслідування насильницького зникнення є судово-біологічна експертиза за спеціальністю 9.5 «Молекулярно-генетичні дослідження», яка має низку переваг порівняно з іншими традиційними методами дослідження біологічних слідів людини.

Отже, призначення та проведення молекулярно-генетичної експертизи щодо близьких родичів осіб, потерпілих від насильницького зникнення, або призначення експертизи, об'єктом дослідження якої є речі потерпілого, має вирішальне значення для ідентифікації потерпілих, встановлення причетних осіб та досягнення позитивного процесуального результату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Декларація про захист усіх осіб від насильницького зникнення: Резолюція 47/33 Генеральної Асамблеї ООН від 18 груд. 1992 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_225.
3. Рішення Обухівського районного суду Київської області у справі № 368/1301/20 від 24.03.2023 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111115374.
4. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти: Закон від 12 лип. 2018 р. № 2505-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19.
5. Про судову експертизу: Закон від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12.
6. Петричук С.В. Особливості призначення та проведення молекулярно-генетичної експертизи. *Сучасні криміналістичні експертизи в розслідуванні злочинів* : матеріали круглого столу, Київ, 25 лют. 2015 р. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 45–48
7. Мазурок О.Я. Криміналістичне забезпечення діяльності Національної поліції під час розшуку безвісно відсутніх осіб: дис…канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 255 с.
8. Черкаський НДЕКЦ МВС України. URL: https://ndekc.ck.ua/novini/999-molekulyarno-genetichni-doslidzhennya.html.
9. Кримінальний кодекс України: Закон від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
11. Відповідь на запит про надання інформації Офісу Генерального прокурора за вихідним № 27/3-576ВИХ-25 від 03.04.2025.
12. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: Закон від 09 лип. 2022 р. № 2391-IX. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-20#Text.
13. Порядок відбору, направлення на молекулярно-генетичну експертизу (дослідження) біологічного матеріалу військовополонених для встановлення геномної інформації та його зберігання: постанова КМУ від 19 трав. 2023 р. № 508-2023-п. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/508-2023-%D0%BF#Text.
14. Войтович Є. М. Поняття насильницького зникнення людини. Актуальні питання криміналістики: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 20 груд. 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 282–285.

15. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: рішення Організації Об'єднаних Націй від 20 грудня 2006 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54.
16. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: Закон від 17 черв. 2015 р. № 525-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-19#n2.
17. Бабін Б. Насильницькі зникнення в Україні. Правові декларації та реалії війни. *Українська правда*. 2019. 24 лют. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2019/02/24/7207525.
18. Задоя К. П. Визнання насильницького зникнення злочином sui generis за кримінальним правом України: pro et contra. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 59–73.
19. Кузьмічов В.С., Чорноус Ю.М. Розслідування злочинів: міжнародне і національне законодавство. Теорія і практика: навч. посіб. Київ: КНТ, 2008. 448 с.
20. Цвікі В. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень. *Європейські перспективи*. 2015. № 2. С. 124–130.
21. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. 237 с.
22. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 556 с.

УДК 343.148
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.33

САМОСТІЙНЕ ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТА СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ: ТРУДНОЩІ І ПЕРСПЕКТИВИ

Волобуєв А.Ф.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446
e-mail: vaf26@ukr.net

Волобуєв А.Ф. Самостійне залучення експерта стороною захисту: труднощі і перспективи.
Досліджено проблемні питання проведення експертиз під час досудового розслідування в умовах чинного правового регулювання. Метою було поставлено визначення можливостей реалізації стороною захисту наданого права самостійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи. Проаналізовано суперечності в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПКУ) щодо самостійного залучення стороною захисту експертів на договірних умовах для проведення експертизи (ч. 2 ст. 243 КПКУ). Звертається увага, що законодавець надав таке право стороні захисту, але не надав його іншим учасникам кримінального провадження, які також наділені повноваженнями щодо збирання і подання доказів та участі в їх безпосередній перевірці під час судового провадження. Надане право оцінюється з точки зору можливості його реалізації в умовах, коли сторона захисту позбавлена можливості проведення процесуальних дій, спрямованих на підготовку об'єкта і матеріалів для експертного дослідження. Наголошується, що надання такого права суперечить ч. 3 ст. 93 КПКУ, відповідно до якого сторона захисту здійснює самостійне збирання доказів шляхом витребування та отримання речей і документів від юридичних і фізичних осіб. Щодо слідчих (розшукових) дій, то сторона захисту наділена тільки правом їх ініціювання, а також взяття участі у їх проведенні шляхом подання відповідного клопотання слідчому, прокурору, яке розглядаються у встановленому порядку. Проведення експертизи є слідчою дією, підготовка якої вимагає проведення низки процесуальних дій (вилучення об'єкта експертного дослідження, відібрання зразків, надання необхідних для дослідження матеріалів кримінального провадження тощо), віднесених до компетенції органу досудового розслідування. Критично оцінюються викладені в літературі пропозиції щодо надання права здійснення адвокатами вказаних процесуальних дій за аналогією проведення слідчих (розшукових) дій. Звертається увага, що реалізація цих пропозицій неминуче призводить до створення кількох суб'єктів досудового розслідування і руйнування монополії держави на застосування примусу у кримінальному провадженні. Пропонуються шляхи усунення вказаних суперечностей чинного кримінального процесуального законодавства.

Ключові слова: кримінальне провадження, експертиза, сторона захисту, збирання доказів, змагальність.

Volobuiev A.F. Independent involvement of an expert by the defense party: difficulties and prospects.
The problematic issues of conducting examinations during pre-trial investigations under current legal regulations have been investigated. The purpose of the study was to determine the possibility of the defense party exercising its right to independently engage experts on contractual terms to conduct an examination, including a mandatory one. It should be noted that the legislator granted such a right to the defense, but did not grant it to other participants in criminal proceedings, who are also empowered to collect and present evidence and participate in their direct examination during court proceedings. A range of scientific research methods (dialectical, historical, comparative, systemic-structural, comparative-legal and other methods) were used to achieve the goal. They were used to analyze the legal norms of

the current legislation, which touched on the research topic, scientific sources, and the formulation of the author's conclusions and proposals.

Contradictions in the Criminal Procedural Code of Ukraine regarding the defense's independent involvement of experts on contractual terms for conducting an examination are analyzed (Part 2 of Article 243 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). The granted right is evaluated from the point of view of the possibility of its implementation in conditions when the defense party is deprived of the possibility of conducting procedural actions aimed at preparing the object and materials for expert research. Attention is drawn to the fact that granting such a right contradicts part 3 of Art. 93 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, according to which the defense party carries out independent collection of evidence by demanding and receiving things and documents from legal entities and individuals. As for investigative (search) actions, the defense party has only the right to initiate them, as well as to take part in their implementation by submitting a corresponding petition to the investigator, the prosecutor, which is considered in the prescribed manner. Conducting an expert examination is an investigative action, the preparation of which requires a number of procedural actions (removal of the object of expert investigation, sampling, provision of materials necessary for the investigation of criminal proceedings, etc.) assigned to the competence of the pre-trial investigation body. The proposals presented in the literature regarding the granting of the right to perform the specified procedural actions by lawyers by analogy with conducting investigative (search) actions are critically evaluated. Attention is drawn to the fact that the implementation of these proposals inevitably leads to the creation of several subjects of pre-trial investigation and the destruction of the state's monopoly on the use of coercion in criminal proceedings. Ways to eliminate the indicated contradictions of the current criminal procedural legislation are proposed.

Key words: criminal proceedings, examination, defense, collection of evidence, competitiveness.

Постановка проблеми. Експертизи відіграють надзвичайно важливу роль в судочинстві країн-членів Ради Європи, в яких, не дивлячись на відмінності у національних правових системах, висновок експерта розглядається як суттєвий елемент основи для прийняття кожного судового рішення [1; 2]. Але з часом сталося так, що у змагальному кримінальному процесі висновок експерта став відігравати величезну роль не тільки з-за його доказової сили, але й з-за психології його сприйняття учасниками кримінального провадження. Досить поширеною стала беззастережна довіра до висновку експерта, завищена його оцінка. У багатьох випадках прокурори і суди ставляться до висновку експерта як до непорушної істини, яка є вирішальною для обґрунтування обвинувачення і відповідного вироку. Це пояснюється низкою причин, серед яких є надмірна довіра суддів до експерта як неупередженої та обізнаної особи у певній галузі знань [3, с. 357-358]. Ймовірно під таким впливом знаходився й український законодавець, який після «жонглювання» кількома варіантами правового врегулювання проведення експертизи вирішив забезпечити рівність сторін у цьому питанні. Зокрема, стороні захисту було надано право самостійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової (ч. 2 ст. 243 КПКУ). Очевидно, що законодавець прагнув використати один із принципів кримінального процесу англо-американської правової системи, для якої характерним є подання протиборчими сторонами до суду доказів, зібраних самостійно. Адже саме такий підхід використовує Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) при розгляді скарг на порушення правової процедури національних судів [4]. Таким чином були створені підстави для можливої ситуації, коли під час судового розгляду потрібно аналізувати висновки різних експертів, які під час досудового розслідування досліджували одні і ті ж питання. На перший погляд, такий порядок забезпечує дотримання рівності сторін та їх змагальності у встановленні істини. Але реалізація права сторони захисту на самостійне залучення експерта виявила низку суперечностей з іншими положеннями кримінального процесуального законодавства, що свідчить про відсутність системності в концептуальних уявленнях законодавця.

Стан опрацювання проблематики. Низка проблемних питань щодо реалізації стороною захисту права на самостійне залучення експерта стала предметом дискусії в публікаціях багатьох авторів (Г.К. Авдєєвої, В.В. Бажанюка, В.А. Журавля, Д.В. Куриленка, Є.І. Макаренка, Е.Б. Сімакової-Єфремян, М.Г. Щербаковського та ін.) і формулювання досить суперечливих пропозицій.

Мета дослідження полягає у встановленні суперечностей в реалізації права самостійного залучення стороною захисту експертів для проведення експертизи та визначення шляхів їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Є очевидним, що розвиток кримінального процесуального законодавства України тяжіє до відповідного законодавства країн Європейського Союзу. Зокрема, важливим є дотримання принципу рівності процесуальних можливостей сторін кримінального провадження у збиранні і поданні до суду доказів. Аналіз статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) і практики ЄСПЛ свідчить про сформованість принципової позиції в питаннях, пов'язаних з призначенням експертів. Відзначається, що залучення експертів тільки однією із сторін, не є підставою для визнання провадження несправедливим. Проте вирішальною є позиція, яку займають експерти протягом усього провадження, спосіб, у який вони виконують свої функції, і спосіб, у який судді оцінювали експертну думку (*Шулєпова проти Росії, § 62, Poletan та Azirovik проти колишньої Югославської Республіки Македонія, § 94*) [5, с. 36].

Український законодавець, проголосивши рівність прав сторін у збиранні і поданні до суду доказів та інших процесуальних прав (ч. 2 ст. 22 КПКУ), надав стороні захисту окрім ініціювання проведення експертиз шляхом подання відповідного клопотання ще й право самостійного залучення стороною захисту експертів на договірних умовах для проведення експертизи (ч. 2 ст. 243 КПКУ). Таке право цілком узгоджується з положенням п. 7 статті 20 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо права адвоката збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою [6]. Але надання права адвокатам самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, яка віднесена до категорії слідчих (розшукових) дій (далі СРД), створило уявлення, що адвокати мають користуватися такими ж повноваженнями, що і слідчий. Проте, за оцінками адвокатського середовища надані права майже ніколи неможливо реалізувати, що пов'язується з неповнотою чинного кримінального процесуального законодавства [7, с. 65–69; 8, с. 17]. Зокрема, звертається увага, що відсутні нормативні приписи щодо підготовки адвокатами матеріалів, необхідних для проведення повноцінного експертного дослідження [9, с. 104; 10, с. 86]. На тлі уявлення, що адвокати мають користуватися такими ж повноваженнями, що і слідчий, цілком логічною виглядає пропозиція регламентувати на законодавчому рівні процедуру реалізації таких повноважень, аналогічну проведенню СРД. Зокрема, підтримується пропозиція щодо надання адвокатам права виявляти, вилучати, оглядати предмети і документи, отримувати відомості від осіб. Пропонується процесуально оформлювати проведення таких дій протоколом за аналогією СРД. Протокол має підписуватися адвокатом, усіма учасниками й посвідчуватися печаткою адвоката [11, с. 349]. Видається, що реалізація даної пропозиції призводить до логічного висновку про створення кількох суб'єктів досудового розслідування. У зв'язку з цим доречним буде звернути увагу, що тут повинно йтися не тільки про сторону захисту, але й про потерпілого, який цілком заслуговує надання йому статусу потерпілої сторони з відповідними правами [12, с. 129-130]. Адвокат О.В. Маленко стверджує, що аналіз адвокатського представництва потерпілих у кримінальних провадженнях свідчить, що часто мають місце випадки, коли сторона обвинувачення фактично саботує проведення досудового розслідування. Тому потерпілий потребує надання достатнього обсягу процесуальних прав, які б надали йому правові можливості для відстоювання власної правової позиції. На думку вказаного автора, права потерпілого мають включати й право самостійного залучення експертів, яке наразі відсутнє в чинному законодавстві [13].

Якщо уважно подивитися на ідею наділення згаданих учасників кримінального провадження рівними правами у збиранні доказів (у т. ч. шляхом залучення експертів), то виявиться очевидна її суперечність іншим принциповим положенням кримінального процесуального законодавства. Очевидність таких суперечностей бачиться через призму завдань, що вирішуються учасниками кримінального провадження, які мають в ньому власний законний інтерес, та надання їм відповідних прав. В першу чергу це стосується визначення суттєвих відмінностей між стадіями кримінального провадження з точки зору завдань та суб'єктів їх вирішення. При спільності завдань (ст. 2 КПК України) ці стадії істотно відрізняються одна від одної умовами їх вирішення і повноваженнями учасників.

Досудове розслідування є стадією кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру чи звільнення особи від кри-

мінальної відповідальності (п. 5 ст. 3 КПКУ). Видається, що на цій стадії органом досудового розслідування від імені держави вирішується головне завдання - забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, викриття винних і притягнення кожного до відповідальності в міру його вини. Інші ж завдання є похідними. При здійсненні розслідування і збиранні доказів державний орган наділений виключним правом застосування примусу, зокрема шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій (ч. 2 ст. 93 КПК України). Сторона ж захисту та інші учасники не є уповноваженими суб'єктами досудового розслідування. Вони є лише його учасниками, які наділені правом самостійно збирати і подавати докази для відстоювання своїх прав і законних інтересів, але тільки шляхом витребування та отримання речей і документів від юридичних і фізичних осіб (ч. 3 ст. 93 КПКУ). Щодо СРД, то сторона захисту та інші вказані суб'єкти наділені лише правом їх ініціювання та участі в них шляхом подання відповідного клопотання. Такий порядок розподілення прав у збиранні доказів є цілком закономірним, адже тільки на орган досудового розслідування покладається завдання встановлення істини як з точки зору обвинувачення певної особи, так і виправдання її чи пом'якшення відповідальності (статті 2 і 94 КПКУ). Сторона ж захисту під час досудового розслідування вирішує інше за обсягом завдання - воно полягає у забезпеченні адвокатського контролю за дотриманням прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 47 КПКУ). Таким чином захисник не зобов'язаний встановлювати всі обставини, що мають юридичне значення, він керується тільки правами, свободами і законними інтересами свого клієнта. В адвокатському середовищі існує крилатий вислів: «Мене не цікавить, чи скоїв мій клієнт інкримінований йому злочин, але я доведу, що звинувачення не відповідає букві закону».

Судове провадження є провадженням у суді першої інстанції, провадженням з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами (п. 24 ст. 3 КПКУ). В контексті даного дослідження найбільший інтерес викликає судовий розгляд справи, під час якого відбувається дослідження судом доказів за участі сторін. Під час судового розгляду вирішуються передбачені ст. 2 КПКУ завдання кримінального провадження шляхом дослідження поданих сторонами доказів. Потрібно підкреслити, що збирання доказів і подання їх до суду, окрім сторони обвинувачення здійснює і сторона захисту, і потерпілий, і представник юридичної особи. Слід звернути увагу, що всі нормативні приписи, які стосуються оцінки поданих доказів, підстав і порядку визнання їх допустимими чи недопустимими адресовані виключно одному суб'єкту, а саме суду. Так, відповідно ч. 2 ст. 23 КПКУ не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених Кодексом. У зв'язку з цим можна дійти до логічного висновку, що під час досудового розслідування відбувається формування доказів, які визнаються такими тільки в результаті судового розгляду та оцінки. Видається доречним звернути увагу й на заборону органу досудового розслідування допитувати як свідків експертів щодо роз'яснення наданих ними висновків (п. 11 ч. 2 ст. 65 КПКУ), що може розглядатися як усунення можливості тиску на експерта стороною обвинувачення з метою отримання бажаного висновку. Таким чином висновок експерта на стадії досудового розслідування повинен сприйматися за правилом «як є» без можливості отримання його роз'яснення чи доповнення. Але кожна сторона має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку (ч. 7 ст. 101 КПКУ), а також щодо проведення експертизи за ухвалою суду (ч. 1 ст. 332 КПКУ). Ґрунтуючись на цих положеннях, можна стверджувати, що під час досудового розслідування не може існувати повна рівність учасників кримінального провадження у способах збирання доказів, оскільки вони мають різний статус і керуються різними інтересами (завданнями). Наприклад, важко уявити рівність слідчого та адвоката підозрюваного в питаннях проведення такої обов'язкової експертизи, як судово-медична експертиза трупа, або слідів біологічного походження, вилучених під час огляду місця події. Доречно звернути увагу, що у Великій Британії підготовлено керівництво для прокурорів щодо використання експертиз у кримінальному провадженні, де вказується на пріоритетність сторони обвинувачення у виборі експертів. Також наведені критерії вибору експерта прокурором і відзначається, що сторона захисту може подати аргументоване клопотання щодо визнання висновку експерта неналежним чи недопустимим доказом, але це трапляється рідко [14].

У зв'язку з викладеним виникає питання щодо доцільності надання захисту і потерпілій стороні під час досудового розслідування права самостійного залучення експертів для проведення експертиз на договірних умовах. Видається, що для виконання адвокатом функції захисту прав, свобод і законних інтересів свого клієнта цілком достатнім є право ініціювання експертизи з поданням відповідного клопотання, а також право ознайомлення з висновком експерта. Для оцінки висновку експерта стороною захисту може бути залучений інший експерт для виконання функції спеціаліста, який може зі знанням справи вказати на помилки, які допустив експерт при проведенні дослідження. Доречно звернути увагу, що в судах Австралії досить поширеним є залучення таких експертів, які отримали назву експертів-свідків. Їх функція у суді полягає у викладенні своєї думки щодо окремих обставин проведення експертизи [15]. Наразі право сторони захисту на самостійне залучення експерта для проведення експертизи, передбачене ч. 2 ст. 243 КПКУ, є здійсненим лише у тому випадку, коли ця сторона може самостійно, без допомоги слідчого (прокурора) надати експерту відповідний об'єкт для дослідження, а також необхідні для цього речі і документи.

Висновки. Підсумовуючі викладене, можна зробити наступні висновки:

1. Проголошення в ч. 2 ст. 22 КПК України рівності прав сторін кримінального провадження на збирання та подання до суду доказів є, з одного боку, неповним (не враховані інші учасники, які мають аналогічні права), а з іншого - декларативним.

2. Викладені в літературі пропозиції щодо надання стороні захисту повноважень для самостійного залучення експертів та отримання матеріалів для експертного дослідження (вилучення речей і документів, відібрання зразків тощо) за аналогією процедури проведення СРД суперечить іншим принципово важливим положенням кримінального процесуального законодавства.

3. На стадії досудового розслідування державний орган, на який покладається обов'язок встановлення істини у кримінальному провадженні і здійснення кримінального переслідування винних осіб, має закономірну пріоритетність у способах збирання доказів.

4. Право сторони захисту самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової (ч. 2 ст. 243 КПК України), може бути реалізовано лише у тому випадку, коли захисник спроможний самостійно, без допомоги слідчого (прокурора) надати експерту відповідний об'єкт для дослідження, а також необхідні для цього речі і документи.

З урахуванням наведених аргументів пропонується ч. 2 ст. 22 КПК України викласти в наступній редакції: «Сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав у порядку, передбаченому цим Кодексом. Всі учасники кримінального провадження рівні перед судом у реалізації своїх процесуальних прав».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ^

1. Guidelines on the role of court-appointed experts in judicial proceedings of Council of Europe's Member States. *Document adopted by CEPEJ at its 24th Plenary meeting (Strasbourg, 11-12 December 2014).* URL: https://rm.coe.int/168074827a.
2. Simon Butt, Andreas Nathaniel. Evidence from criminal law experts in Indonesian criminal trials: usurping the judicial function? *The International Journal of Evidence & Proof.* 2024, Vol. 28(2) 129–153. URL: https://journals.sagepub.com/doi/pdf/ 10.1177/13657127231217319.
3. Щербаковський М.Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
4. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Updated on 31 August 2021? p. 7. URL: https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_6_criminal_eng.pdf.
5. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект) / переклад з англ. О. Дроздова, О. Дроздової. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c 11b6f75587_file.pdf.
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність» 5 липня 2012 року № 5076-VI (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
7. Несінов О.М. Складові успіху у кримінальному процесі. Харків: «Права людини», 2018. 292 с.

8. Зейкан Я.П. Про недопустимі докази. Харків: Фактор, 2019. 128 с.
9. Калинюк Н.М. Порядок залучення судово-медичного експерта стороною захисту з метою проведення судових експертиз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. Серія: Право. Випуск 35. Частина І. Том 3. С. 102–105.
10. Демидова Є.Є. Деякі проблеми залучення судового експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія: Право. Випуск 46. Том 2. С. 84–87.
11. Сидоренко Д.В. Забезпечення прав сторони захисту під час проведення судової експертизи. *Аналітичне-порівняльне правознавство.* Ужгород, 2023. № 2. С. 347–351. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.60.
12. Волобуєв А.Ф. Учасники кримінального провадження: проблемні питання класифікації. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. Том 107. № 4 (2024). С. 126–136. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.4.12.
13. Маленко О.В. Проблемні питання забезпечення реалізації прав потерпілого під час залучення експерта в кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 1/2020. С. 253–256. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/61.
14. Expert Evidence. *The Crown Prosecution Service. Updated: 20 November 2023/Legal Guidance.* URL: https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/expert-evidence.
15. Expert Evidence & Expert Witnesses. *Federal court of Australia.* URL: https://www.fedcourt.gov.au/law-and-practice/guides/expert-evidence.

УДК 343.98:351.753
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.34

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ НАРКОБІЗНЕСУ

Гора І.В.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2940-5338
e-mail: irvitgora@ukr.net

Колесник В.А.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-3570-8984
e-mail: valarko@urr.net

Попович І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Ужгородського Національного університету
ORSID: 0000-0003-0608-2564

Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. Окремі питання криміналістичного забезпечення протидії незаконному наркобізнесу.

Розглянуто важливі й актуальні питання протидії незаконному наркобізнесу силами і засобами правоохоронних органів. Трансформація проблеми боротьби з наркобізнесом в ранг міжнародних ставить нові завдання перед Службою безпеки та Національною поліцією України, що здійснюють боротьбу зі злочинністю. Різноманіття синтетичних наркотиків та розробка нових раніше не відомих аналогів дає змогу зловмисникам швидко пристосовуватися до потреб «чорного» ринку. Спеціалісти-хіміки отримують нові види синтетичних речовин, що не входять на час їх розроблення до діючих національних списків заборонених і контрольованих наркотиків. Це дає змогу злочинцям, випереджаючи науку і законодавчу практику, уникати контролю з боку держави і її правоохоронних органів.

Виконанню завдань з протидії злочинності допомагає наука криміналістика. Характерними для злочинів в сфері наркобізнесу елементами криміналістичного аналізу слід вважати: відомості про предмет посягання, особу злочинця та її місце й роль в структурі злочинного угруповання; типові способи підготовки, вчинення, приховування слідів злочину, типові знаряддя й відомості щодо обставин підготовки та вчинення злочину; дані про характерні сліди й наслідки. Особливості слідів злочинів в сфері наркобізнесу зумовлені вчиненням дій з наркотиками та отриманням прибутків, що пов’язано з використанням різноманітної наркотичної сировини, напівфабрикатів, хімічних речовин, реактивів, спеціального лабораторного обладнання, ємностей для перевезення і зберігання наркотичної речовини чи прекурсорів, спеціальної літератури та різноманітних технічних засобів і пристосувань, а в багатьох випадках ще й окремих навичок та спеціальних знань, якими повинні володіти зловмисники.

Автори підкреслюють, що від умілої організації оперативної та слідчої роботи на початковому етапі виявлення ознак діяльності з незаконного наркобізнесу залежить успіх всієї справи. Важли-

ве місце в цьому відводиться своєчасному й правильному використанню спеціальних знань обізнаних осіб – спеціалістів та експертів. Уміння слідчих і оперативних працівників правильно визначати вид речовин, що мають ознаки наркотичних, збирати зразки для їх дослідження, забезпечувати їх збереження та своєчасно призначати експертне дослідження зумовлюють і правильність та вірогідність висновків судової експертизи, а в кінцевому підсумку – успішність розслідування.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; криміналістичне забезпечення; протидія наркобізнесу; наркотичні засоби; синтетичні наркотики; психотропні речовини; судова експертиза; доказування.

Hora I.V., Kolesnyk V.A., Popovich I.I. Certain issues of forensic support for combating illegal drug trafficking.

Important and topical issues of combating illegal drug trafficking by the forces and means of law enforcement agencies are considered. The transformation of the problem of combating drug trafficking into an international one poses new tasks for the Security Service and the National Police of Ukraine, which are fighting crime. The variety of synthetic drugs and the development of new, previously unknown analogues allow criminals to quickly adapt to the needs of the «black» market. Specialist chemists receive new types of synthetic substances that are not included in the current national lists of prohibited and controlled drugs at the time of their development. This allows criminals, ahead of science and legislative practice, to avoid control by the state and its law enforcement agencies.

The science of forensics helps to fulfill the tasks of combating crime. The following elements of forensic analysis should be considered characteristic of crimes in the field of drug trafficking: information about the subject of the offense, the identity of the criminal and his place and role in the structure of the criminal group; typical methods of preparing, committing, hiding traces of the crime, typical tools and information about the circumstances of preparing and committing the crime; data on characteristic traces and consequences. The features of traces of crimes in the field of drug trafficking are due to the commission of actions with drugs and obtaining profits, which is associated with the use of various drug raw materials, semi-finished products, chemicals, reagents, special laboratory equipment, containers for transporting and storing drugs or precursors, special literature and various technical means and devices, and in many cases also certain skills and special knowledge that the perpetrators must possess.

The authors emphasize that the success of the entire case depends on the skillful organization of operational and investigative work at the initial stage of identifying signs of illegal drug trafficking. An important place in this is given to the timely and correct use of the special knowledge of knowledgeable persons – specialists and experts. The ability of investigators and operational workers to correctly determine the type of substances that have signs of narcotics, to collect samples for their examination, to ensure their preservation and to timely appoint an expert examination determine both the correctness and reliability of the conclusions of the forensic examination, and ultimately - the success of the investigation.

Key words: criminal proceedings; pre-trial investigation; forensic support; counteraction to drug trafficking; narcotics; synthetic drugs; psychotropic substances; forensic examination; evidence.

Постановка проблеми. Питання протидії незаконному обігу та вживанню наркотичних речовин постали нагальною проблемою, що турбує сьогодні не лише уряди й правоохоронні органи практично кожної країни світу, а й людство загалом. На рівні окремих держав й під егідою ООН протягом останніх десятиліть прийнято низку програм, укладено десятки міжнародних багатосторонніх угод, видано величезну кількість нормативних документів, основним завданням яких є зупинення темпів зростання й поширення цього негативного суспільного явища, виведення значної кількості людей з-під загрози втрати здоров'я, а то й життя, матеріального зубожіння та фізичного знищення, перекриття джерел отримання незаконних надприбутків злочинцями, котрі мають свою вигоду із незаконних дій, пов'язаних з наркобізнесом. Вигідне для ділків геополітичне розташування України багато в чому зумовлює її чільне місце в планах злочинних угруповань, що спеціалізуються на незаконному наркобізнесі. Територію України все частіше використовують не лише для транзитного перевезення наркотиків та в якості перевалочної бази для афганського й балканського каналів їх розповсюдження, а й розглядають як країну-споживача та місце для організації нелегальних лабораторій з виробництва небезпечної продукції. За даними Офісу Генерального прокурора, лише за січень-березень 2025 року в Україні було зареєстровано 19464 кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотиків [1].

Ситуація, що склалася у сфері протидії незаконному наркобізнесу, вимагає від правоохоронних органів держави значних зусиль з виявлення, розкриття й розслідування злочинів, пов'язаних з протиправним обігом наркотичних засобів, встановленням винних осіб та притягненням їх до заслуженої відповідальності. Необхідність підвищення результативності цієї діяльності породжує гостру потребу дослідження практики використання сучасних досягнень й розробок в галузі криміналістики, зокрема й використання з цією метою спеціальних знань та допомоги спеціалістів.

Метою дослідження виступає розкриття сутності й визначення поняття незаконного наркобізнесу та надання відомостей щодо сучасних можливостей й перспектив використання спеціальних знань з метою протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Стан опрацювання проблематики. Сьогодні науковими пошуками охоплено значний аспект важливих для науки й практики проблем протидії незаконному наркобізнесу, які мають криміногічне, кримінально-правове, криміналістичне, оперативно-розшукове значення. Ці питання широко обговорюють сьогодні вітчизняні та зарубіжні науковці й практики. В наукових працях, що вийшли протягом останнього десятиліття, розглядаються складні й важливі для науки та практики питання здійснення діяльності правоохоронних органів на цьому напрямі боротьби зі злочинністю. В розкритті важливих кримінально-процесуальних, криміналістичних та оперативно-розшукових складових загальної проблеми боротьби з незаконним наркобізнесом вагому роль відіграють ґрунтовні праці відомих дослідників зазначених питань, зокрема, Є. Горобця, О. Мазуренка, Д. Мороза, Д. Никифорчука, А. Палюха, Б. Підгорного, О. Помаза, С. Рашевського, С. Сороки, Р. Тарасенка, В. Тимошенка, В. Шепітька та інших вчених. Питанням використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів присвятили свої наукові дослідження Н. Косміна, Л. Котляренко, М. Кривонос, О. Лойф, О. Одерій, О Юнацький та інші вчені. Їх дослідження мають принципово важливе значення для вдосконалення діяльності оперативних та слідчих підрозділів з протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, проте багато які з важливих і таких, що мають теоретичне й практичне значення питань залишилися не достатньо дослідженими. Це стосується насамперед використання криміналістичних методів та засобів в оперативно-розшуковій і слідчій практиці, дослідження слідів і речових доказів за кримінальними провадженнями про незаконний обіг наркотиків, а також використання спеціальних знань. Водночас одним з гострих і таких, що вимагають поглибленого дослідження, залишається питання ролі й значення криміналістики в забезпеченні діяльності правоохоронних органів з протидії наркобізнесу.

Виклад основного матеріалу. Наркозлочинність охоплює сукупність пов'язаних з наркотиками злочинів, небезпека яких має вираз у порушенні суспільних відносин, що забезпечують захист важливих і значущих загальнолюдських соціальних цінностей, які можна об'єднати поняттям «безпека здоров'я і життя населення». Очевидно, саме цим керувався вітчизняний законодавець, коли до одного розділу Кримінального кодексу відніс злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення. Правовими нормами цього розділу вітчизняного КК України встановлено кримінальну відповідальність за контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, використання коштів, здобутих від незаконного обігу таких наркотичних та інших засобів, їх незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, їх викрадення, привласнення, вимагання, незаконне публічне вживання наркотичних засобів та інші небезпечні дії, котрі законодавець визнав злочинами цієї категорії [2, с. 209]. Варто зазначити, що в разі організації боротьби із такими злочинами зазвичай ведуть мову про протидію незаконному обігу наркотиків, але кримінальне законодавство не містить визначення того, які ж саме злочини слід вважати тими, що пов'язані з таким незаконним обігом. Поняття незаконного обігу наркотиків кримінальне законодавство не дає і в цьому є своя логіка. Адже кожне із діянь, що передбачене у відповідній статті КК України, є окремим випадком незаконного виготовлення або розповсюдження наркотиків. Рівнозначність встановленої кримінальної відповідальності за незаконні операції з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами або прекурсорами дає підстави вести мову про те, що всі зазначені засоби і речовини в кримінально-правовому значенні можна віднести до тих, порушення правил обігу яких слід відносити до порушення правил обігу наркотиків, а злочини, вчинені в цій сфері, – до наркозлочинності.

Вітчизняний вчений-криміналіст О. Одерій цілком слушно звернув увагу на те, що слід розмежовувати злочини в сфері незаконного обігу наркотичних засобів та наркобізнес, які мають окрему специфіку, способи вчинення і приховування, визначену багатоепізодність злочинної поведінки тощо [3, с. 3]. Дійсно, наркобізнес – це нелегальний бізнес з наркотиками, що здійснюється організованою злочинністю. Він тісно пов'язаний з наркомафією як складним злочинним утворенням, що об'єднує людей на трьох рівнях, котрі займаються злочинним бізнесом наркотиками і намагаються до формування чітко виразної структури та монополізації свого бізнесу, добре озброєні, мають визначену ієрархію, корумповані зв'язки з можновладцями й правоохоронцями та жорстку дисципліну. Наркобізнесу притаманний високий ступінь соціальної небезпеки, що зумовлений тяжкими наслідками не тільки для здоров'я (а часто – й життя) конкретної особи, а й для здоров'я значної частини населення, економіки країни, суспільства у цілому. Значно підвищує рівень цієї небезпеки той факт, що наркобізнес доволі часто пов'язаний із проблемами тероризму, незаконного обігу вогнепальної зброї, куди вкладаються кошти, отримані наркоділками.

В Україні, особливо за останнє десятиліття, організована злочинна діяльність у сфері наркобізнесу поширилася із загрозливими темпами. Надзвичайно висока прибутковість наркобізнесу зумовила практично повну його монополізацію організованими злочинними угрупованнями, котрі створили своєрідну тіньову індустрію виробництва й розповсюдження наркотиків. Не варто ігнорувати тих обставин, що наркобізнес набуває все більше професійного, організованого характеру, усталюються міжрегіональні та міжнародні злочинні зв'язки. Складна ієрархічна структура організованих злочинних груп нарковиробників і наркоторговців, суворе дотримання ними правил конспірації нелегальної діяльності, використання нових способів приховування та засобів маскування наркотиків із метою перевезення на значні відстані і територіями різних країни дає їм змогу протягом тривалого часу залишатися невловимими.

Видовими ознаками наркобізнесу вважають: створення своєрідного «підприємства», тобто організація однією чи кількома особами справи, спрямованої на систематичне одержання незаконних прибутків від нелегального виробництва й торгівлі наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами; надання послуг, пов'язаних з їх реалізацією, організація мережі збуту; довготривале заняття такою злочинною діяльністю у вигляді промислу та одержання надвисоких і швидких прибутків; утворення злочинного співтовариства на кшталт мафіозної «сім'ї» для виконання відповідних технічних операцій, необхідних для циркуляції даної справи; координація всіх видів діяльності з виробництва, закупівлі, доставки та реалізації наркотичних засобів або психотропних речовин у єдиний «технологічний» ланцюжок і контроль над ним; захист від конкуруючих злочинних співтовариств і правоохоронних органів; проникнення до законного бізнесу, тобто відмивання грошей шляхом вкладання одержаних прибутків від наркобізнесу у діяльність різних фірм, компаній та підприємств з метою надання цим прибуткам видимості законного характеру, фінансування осіб, які залучаються до наркобізнесу [4, с. 43].

До складу характерних для злочинів в сфері наркобізнесу елементів криміналістичного аналізу треба включати: відомості щодо предмету злочинного посягання (вид наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів, використані матеріальні об'єкти для виготовлення, перероблення, зберігання, перевезення, пересилання); відомості щодо особи злочинця та її місця і ролі в структурі злочинного угруповання (типовий склад та схема взаємозв'язків в злочинній групі); типові способи підготовки і вчинення злочину, способи його приховування, зокрема і типові знаряддя (засоби); відомості щодо типових обставин вчинення злочину (обстановка, час, місце, виконана технологічна операція з виготовлення й переробки наркотиків); відомості про типові сліди вчинення злочину тощо.

Предметом злочинів в сфері наркобізнесу є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори, а також кошти, здобуті від незаконного обігу зазначених речовин. Наркотичні засоби – це речовини синтетичного або природного походження, препарати, рослини, які включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів, котрі підлягають контролю в Україні у відповідності до законодавства України, міжнародних договорів, у тому числі Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 р. Вони діють на центральну нервову систему і чинять на організм людини стимулюючий, збуджуючий, пригнічуючий, галюциногенний вплив.

Психотропні речовини – це природні та синтетичні речовини, препарати, природні матеріали, які включені до списків міжнародних конвенцій — Віденської конвенції про психотропні

речовини 1971 р., Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 р. Вони мають стимулюючий або депресивний вплив на центральну нервову систему людини.

Психоактивні засоби або речовини – це речовини, котрі в разі їх уживання впливають на психічні процеси, наприклад, на когнітивну або афективну сферу. Цим терміном позначають клас речовин як дозволених, так і заборонених для вільного обігу. Психоактивна речовина не обов'язково викликає залежність, проте цей термін інколи вживають як еквівалент «психотропної речовини».

Прекурсори наркотичних засобів та психотропних речовин – це речовини та їх солі, які використовують для виробництва, виготовлення, переробки наркотичних засобів та психотропних речовин, що включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів, котрі підлягають контролю у відповідності до законодавства України, міжнародних договорів, у тому числі Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 р.

Аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин – це заборонені для обігу в Україні речовини синтетичного або природного походження, які не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів, що підлягають контролю в Україні, хімічний склад та властивості котрих подібні до хімічної структури і якостей наркотичних засобів та психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють. Поняття «аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин» окрім того, що мають юридичне значення, у медичній практиці вживаються також стосовно: препаратів однакового складу, проте вироблених різними фірмами-виробниками; синтезованих речовин, що мають однакову хімічну формулу з природною речовиною.

Судовими експертами в галузі криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів вирішуються питання щодо встановлення структури та хімічних властивостей речовини та її віднесення за цими властивостями до похідних, гомологів, ефірів, солей. Тобто відбувається встановлення структурної схожості молекул досліджуваної речовини до молекул контрольованих речовин та засобів фізико-хімічними методами дослідження, для віднесення речовини до таблиць «Переліку...» та визначення кількості діючої речовини. До того ж, як підкреслює Н. Косміна, питання про схожість хімічних структур може бути вирішене в рамках фізико-хімічних досліджень та експертиз наркотичних засобів і психотропних речовин. Встановлення хімічного складу досліджуваного об'єкта являє собою лише перший етап цього процесу. Для остаточного юридичного віднесення досліджуваного об'єкта до похідних наркотичних засобів необхідний висновок експерта щодо його психоактивної дії на організм людини, а це виходить за межі компетенції експерта та потребує залучення фахівців зі спеціальною медичною освітою [5, с. 323].

Вирізняльною рисою сучасного незаконного обігу наркотиків є розширення їхнього асортименту. Натепер з'являються чисельні легальні лікарські засоби (опіоїди, опіоїдні анальгетики), що мають побічні дії (наркотичні, психотропні) в разі використання їх у великих дозах. Окрім того, як зазначають Ф. Кахановський та О. Посильський, збільшується їх кількість у нелегальному обігу. Останнім часом все частіше стали з'являтися випадки немедичного використання лікарських препаратів таких опіоїдів, як налбуфін, налоксон, а також прегабаліну [6, с. 348].

В нашій країні спостерігається певна трансформація структури вживання наркотиків, зокрема, знижується кількість опіатів і збільшуються пропозиції синтетичних препаратів, синтетичних речовин, таких, як фентаніл, метамфетамін. Саме останні домінують на нелегальних ринках наркотиків. Науково-технічний прогрес дає змогу синтезувати наркотики нового покоління, дешевші й сильніші. Різноманіття синтетиків та можливість швидкого синтезування нових аналогів дає змогу виробникам швидко реагувати на кон'юнктуру ринку. Змінюючи вихідні продукти, фахівцями-хіміками отримуються нові види синтетиків, що не внесені до чинних національних списків заборонених та контрольованих наркотиків [2, с. 315]. За оцінками експертів, на території України з початку 2010-х років стрімко збільшився незаконний обіг речовин напівсинтетичної та синтетичної природи. Значна кількість речовин, що мають властивості, аналогічні наркотичним засобам або психотропним речовинам, з'являється зі швидкістю, яка не дозволяє оперативно на законодавчому рівні реагувати на ситуацію [7, с. 380].

Слід зазначити, що глобальний незаконний ринок наркотиків становить собою масштабну та складну систему, котра має тенденцію до розширення. Особливу загрозу становить вживання опіоїдів як природних, так і синтетичних. Водночас відбувається розширення ринку й інших наркотиків, таких як кокаїн, стимулятори амфетамінного ряду, нові психоактивні речовини. Про-

те сьогодні домінуюче місце серед інших груп наркотичних та сильнодіючих речовин займають синтетичні наркотики, які забезпечують гнучкі можливості в сфері незаконного обігу. Синтетичні опіоїди можуть суттєво відрізнятися в структурному відношенні й мати доволі велику силу дії. До їх числа відноситься велика кількість різноманітних речовин, включаючи низку похідних фентанілу, метадону, бупренорфіну та АН-7921. Стимулятори амфетамінного ряду – це група наркотиків переважно штучного походження, головними представниками котрої є амфетамін, метамфетамін та МДМА (екстазі). Їх виготовляють переважно у підпільних лабораторіях, що пояснюється насамперед простотою синтезування й доступністю різноманітних прекурсорів та методів, що необхідні для їх виготовлення [8, с. 21-22, с. 33].

Сьогодні в Україні також зросла кількість розповсюдження синтетичних наркотиків, які незаконно виробляються в підпільних лабораторіях. Згідно з даними національного звіту «Наркотична ситуація в Україні за 2024 р.», підготовленого Центром громадського здоров'я за інформацією, наданою Національною поліцією та Службою безпеки України, в довоєнному 2021 році в нашій країні було виявлено й ліквідовано 113 підпільних нарколабораторій, що здійснювали виробництво наркотичних засобів або психотропних речовин, у 2022 р. – 63, а у 2023 р. число таких підпільні лабораторії зросло до 102, наближаючись до рівня довоєнних років. Левова частка ліквідованих нарколабораторій виготовляла синтетичний психостимулятор альфа-PvP та речовини амфетамінового ряду. Спостерігається тенденція до збільшення часток виявлення нових психоактивних речовин, метамфетаміну та метадону в структурі ліквідованих у 2023 році нарколабораторій, натомість – зменшення часток незаконно виготовленого канабісу та амфетаміну [9, с. 90].

Науковці й практики з правоохоронних органів вказують на нову небезпеку – появу курильних сумішей (спайсів), які є надзвичайно небезпечними для здоров'я людей. Фахівцями Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України звертається увага на те, що з-за кордону до України також потрапляють рідини для вейпорайзерів, легалізовані в деяких країнах (наприклад, США) завдяки низькому вмісту (як правило до 0,3%) психотропної речовини – тетрагідроканабінолу, які містять також і значну кількість непідконтрольного сьогодні в нашій державі канабідіолу (КБД) [10, с. 76]. Це, по суті, штучні хімічні речовини, створені в лабораторних умовах з метою імітувати ефект марихуани. Вони можуть мати різні назви, приміром, K2, Spice, Synthetic Weed чи інші. Основною небезпекою є те, що їх хімічний склад може значно відрізнятися від однієї партії до іншої і вони практично не контролюються державними органами. Ці хімічно модифіковані речовини розроблені для імітації ефектів ТГК, основного психоактивного компоненту каннабісу, але можуть викликати залежність та серйозні побічні ефекти. До складу такої курильної суміші як спайс, часто вводяться добавки, аналогічні наркотичним речовинам. Подекуди їх називають «медом» з огляду на в'язку консистенцію або специфічний метод обробки. Ці добавки можуть посилювати запах спайсу, роблячи його більш інтенсивним. Існує декілька видів сумішей, що відрізняються за формою, складом та способом вживання, зокрема: курильний спайс – традиційна форма, де синтетичні канабіноїди розпорошуються на рослинний матеріал; рідкий спайс форма якого є розчином синтетичних канабіноїдів, який використовують в електронних сигаретах або вейпах; твердий спайс (гумки, екстракти) – продукт отримують шляхом концентрування активних речовин і він є більш потужною формою спайсу; таблетки і капсули – це спайс, пресований у відповідну форму, що полегшує його проковтування [11]. Обіг і споживання таких продуктів не має правової заборони, але ці питання потребують додаткового вивчення.

Носіями інформації щодо виготовлення наркотичних засобів є матеріальні зміни, що виникли у навколишньому середовищі під впливом цього процесу. Судити ж за матеріальними слідами про злочинну діяльність можна лише тоді, коли відображення у вигляді матеріальних слідів мають певний зміст, а їхній зв'язок зі злочинним проявом можна виявити за змістом цих змін. В разі вчинення злочинів в сфері наркобізнесу їх сліди мають істотні особливості, пов'язані насамперед з тим, що вчинення протиправних дій переслідує у більшості випадків мету вчинення незаконних оборудок з наркотиками та отримання від цього чималих прибутків. Окрім того, вчинення таких злочинів пов'язане з використанням великого різноманіття наркотичної сировини, напівфабрикатів, хімічних речовин і реактивів, спеціального лабораторного обладнання, ємностей для перевезення чи зберігання наркотичної речовини чи прекурсорів, спеціальної літератури тощо, для роботи з якими потрібні різноманітні технічні засоби і пристосування, а в багатьох випадках – ще й окремі навички та спеціальні знання.

Своєчасне встановлення віднесеності виявленої речовини до заборонених для вільного обігу, а її виду та кількості до таких, що підпадають під ознаки кримінально караного діяння, дає можливість вчасно розпочати кримінальне провадження та в стислі строки провести досудове розслідування. Для цього оперативним працівникам і слідчим потрібні спеціальні знання та допомога спеціалістів в галузі дослідження наркотичних та сильнодіючих речовин, а також знання можливостей, компетенції експертних підрозділів, основ методики досліджень наркотиків для правильної оцінки висновків фахівця.

Виявлення, фіксація та вилучення з незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних, сильнодіючих речовин, їх аналогів і прекурсорів, а також їх дослідження вимагає використання спеціальних техніко-криміналістичних засобів. Вони повинні задовольняти низці вимог, з числа яких не останнє місце мають їх селективність, швидка дія, відсутність хибних результатів використання, а також економічність. Технічні засоби криміналістики – це науково обґрунтовані, перевірені експериментально і на практиці ефективні технічні засоби, пристрої, речовини, які використовуються суб'єктами кримінально-процесуальної, оперативно-розшукової діяльності з метою розв'язання поставлених перед ними завдань.

Для вирішення питань щодо віднесення речовин до наркотичних або психотропних призначається експертиза речовин, матеріалів і виробів, завданням якої є встановлення: природи речовини, способу, технології або інших характеристик кустарного виробництва наркотичного засобу чи психотропної речовини; загальної родової, групової належності за природою, сировиною, технологією виготовлення; тотожності конкретної маси наркотичного засобу або психотропної речовини за окремими частинами; джерела походження наркотичного засобу або психотропної речовини. Слідчі, прокурори, які здійснюють досудове розслідування за справами про наркобізнес, повинні володіти певними знаннями щодо порядку та методики таких досліджень щоб мати можливість дати оцінку висновку експерта і розуміти його доказове значення.

Висновки. Криміналістами, процесуалістами та фахівцями з теорії оперативно-розшукової діяльності більшою мірою розроблялися питання, пов'язані з контрабандою наркотиків, в той час, як питання виявлення й розслідування злочинів за справами про інші злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, ними глибоко й ретельно не досліджувалися. Саме тому криміналістичні аспекти застосування сил та засобів оперативно-розшукових і слідчих підрозділів правоохоронних органів у протидії вчиненню злочинів в сфері наркобізнесу є певною мірою новими для сучасної теорії й практики застосування криміналістичних засобів та методів у боротьбі з окремим видом злочинів.

Аналіз структури наркобізнесу та способів його функціонування надає можливість правоохоронним органам визначити адекватні засоби криміналістичного впливу на них. Найсуттєвіше значення в боротьбі з наркобізнесом, котру здійснюють комплексно державні й недержавні органи та окремі організації в Україні, безумовно, мають відповідні правоохоронні органи, до основних завдань яких входить виявлення, розкриття та розслідування й запобігання злочинів. Необхідність підвищення результативності цієї діяльності породжує гостру потребу практики у використанні сучасних досягнень науки криміналістики, зокрема й розробок в галузі криміналістичної техніки.

Важливим завданням криміналістики є розроблення засобів і методів виявлення в різноманітних слідах, що виникають в навколишній обстановці, ознак протиправних дій, які мають ознаки незаконного наркобізнесу. Враховуючи специфіку діяльності оперативних співробітників і слідчих, своєчасне виявлення ознак, що вказують на можливість підготовки чи вчинення злочинів в сфері наркобізнесу, потребує використання ними певної суми знань, які стосуються правил, технологічних процесів, ознайомлення їх з відомчими інструкціями та наказами, котрі регулюють виробничі питання на хімічних та фармакологічних підприємствах, в науково-дослідних інститутах тощо. Для цього майже постійно доводиться звертатися за допомогою до відповідних фахівців в галузі криміналістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіс Генерального прокурора. Статистика кримінальної протиправності. URL: https://erdr-map.gp.gov.ua/csp/map/index.html#/map (дата звернення 13.04.2025).
2. Колесник В.А., Гора І.В. Криміналістика в протидії незаконному використанню вибухових пристроїв, вогнепальної зброї та обігу наркотиків : навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 400 с.

3. Одерій О.В. Розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 1997. 23 с.
4. Юридична енциклопедія: в 6 т. Ред. кол. Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 4. 720 с.
5. Косміна Н.М. Питання ідентифікації аналогів і похідних наркотичних засобів і психотропних речовин та їх кількісного визначення. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз*. Київ: Вид-во Ліра-К, 2024. Вип. 69. С.319-328. DOI: 10/33994/kndise.2024.69.30.
6. Кахановский Ф.Н., Посильский О.А. Полусинтетические смешанные опиоиды и новый аналог гамма-аминомасляной кислоты (прегабалин(PGB)). *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб., присвяч. 105-річчю заснування судової експертизи в Україні.* Київ: Вид-во Ліра-К, 2018. Вип. 63, ч. 1. С. 347–356.
7. Шинкаренко Д.Ю., Конопацька І.С., Цинда Р.В. та ін. Експертне дослідження речовин групи похідних фенілетиламіну (на прикладі мескаліну та 2 С-В). *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом.наук.-метод.зб* / *Київський НДІ судових експертиз.* Київ, 2022. Вип. 67. С. 379–395. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.39.
8. Terminology and information on narcotic drugs. Third edition. UNITED NATIONS, NEW YORK, 2016. 83 p.
9. Звіт 2024. Наркотична ситуація в Україні (за даними 2023 року). Центр громадського здоров'я. 2024. 147 с. URL: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user.pdf. 127 с. (дата звернення 10.04.2025 р.).
10. Зав'ялов О.С., Зав'ялова Н.Є. Дослідження рідин, застосовуваних в електронних пристроях для куріння. *Криміналістичний вісник.* 2020. № 2 (34). С. 75–84. DOI: 10.37025/1992-4437/2020-34-2-75.
11. Що таке спайс (курильна суміш)? URL: https://www.rs-clinic.com.ua/uk/inshi/shho-take-spajs-kurilna-sumish/ (дата звернення 13.04.2025).

УДК 343.983:614.841.42
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.35

ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ

Губенко І.В.,
аспірант Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0006-8137-4638
e-mail: ih.databox@gmail.com

Губенко І.В. Пожежно-технічна експертиза під час розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу.

У статті досліджуються особливості призначення судової пожежно-технічної експертизи у кримінальному провадженні за статтею 245 Кримінального кодексу України. На підставі аналізу звітних документів і статистичної інформації виявлено тенденцію погіршення стану досудового розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, виявлення винуватих осіб, скерування до суду справ з обвинувальними актами. Наголошено на значенні судової експертизи у системі доказуванні у кримінальному провадженні, зокрема, яке розпочато за статтею 245 Кримінального кодексу України. Головною експертизою у цій категорії справ є пожежно-технічна експертиза, яка дозволяє встановити причину виникнення загорання рослинності, осередок пожежі, ознаки, які свідчать про підпал. Розглянуто методики проведення пожежно-технічної експертизи залежно від обставин вчиненого кримінального правопорушення. Виокремлено перелік об'єктів, які слідчий має зібрати і надіслати для проведення пожежно-технічної експертизи під час розслідування умисного знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу. Розкрито перелік питань, які вирішуються пожежно-технічною експертизою у кримінальних провадженнях. Серед них згруповано за видами питання діагностичного спрямування, які з'ясовуються під час експертизи у справі про знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу. Питання, які вирішуються пожежно-технічною експертизою під час розслідування кримінального правопорушення, передбаченого статтею 245 Кримінального кодексу України, систематизовано на види: ті, що стосуються встановлення осередку пожежі, її причин; спрямовані на перевірку показань свідків, потерпілих, підозрюваних; щодо оцінки стану пожежної безпеки на певній ділянці місцевості; діагностика горючого середовища, взаємодії предметів з горючим середовищем та динаміки пожежі; питання, пов'язані з виникненням пожежі від дії боєприпасів, ракетно-бомбових засобів, безпілотних літальних апаратів та інших бойових вибухових предметів; пов'язані з причинно-наслідковими зв'язками, часовими параметрами і послідовністю виникнення чинників пожежі.

Ключові слова: судова експертиза, пожежно-технічна експертиза, досудове розслідування, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, судовий експерт

Hubenko I.V. Fire-technical expertise during the investigation of the destruction or damage of flora objects.

The article examines the features of the appointment of a forensic fire-technical examination in criminal proceedings under Article 245 of the Criminal Code of Ukraine. Based on the analysis of reporting documents and statistical information, a trend of deterioration in the state of pre-trial investigation of the destruction or damage to objects of the plant world, identification of guilty persons, referral of cases with indictments to court was revealed. The importance of forensic examination in the system of evidence in criminal proceedings, in particular, initiated under Article 245 of the Criminal Code of Ukraine, is emphasized. The main examination in this category of cases is a fire-technical examination, which allows to establish the cause of the vegetation fire, the source of the fire, signs indicating arson. Methods of conducting a fire-technical examination depending on the circumstances of the criminal offense committed are considered. A list of objects that the investigator must collect and send for fire-

technical examination during the investigation of the intentional destruction or damage of objects of the plant world is identified. A list of issues that are resolved by fire-technical examination in criminal proceedings is disclosed. Among them, diagnostic issues that are clarified during the examination in the case of destruction or damage to objects of the plant world are grouped by type. Issues that are resolved by fire-technical examination during the investigation of a criminal offense provided for in Article 245 of the Criminal Code of Ukraine are systematized into types: those related to establishing the source of the fire, its causes; aimed at verifying the testimonies of witnesses, victims, suspects; regarding the assessment of the state of fire safety in a certain area; diagnostics of the combustible environment, the interaction of objects with the combustible environment and the dynamics of the fire; issues related to the occurrence of fires from the action of ammunition, rocket-bomb weapons, unmanned aerial vehicles and other explosive warheads; related to cause-and-effect relationships, time parameters and sequence of fire factors.

Key words: forensic expertise, fire-technical expertise, pre-trial investigation, destruction or damage to flora objects, forensic expert.

Постановка проблеми. Після 24 лютого 2022 року, коли Російська Федерація (РФ) розпочала повномасштабне військове вторгнення на територію України, стала поглиблюватися кліматична криза, адже приблизно 40 % земель України «забруднено» різними видами боєприпасів; щоденно заподіюється значна шкода клімату внаслідок бойових дій, які спричиняють додаткові викиди парникових газів у атмосферу. Лише за перші сім місяців російсько-української війни викиди парникових газів становили щонайменше 100 млн тонн CO^2, що еквівалентно річним викидам такої країни як Бельгія [1]. Цей негативний вплив на довкілля буде мати пролонговану дію протягом років. А оскільки довкілля не має кордонів, наслідки війни в Україні поширюватимуться на весь світ.

Особливе занепокоєння викликає екологічна шкода, що спричиняється флорі нашої держави, адже знищення рослинності погіршує атмосферне повітря, зменшує родючість ґрунтів, спричиняє опустошення земель та ін. У ході агресії РФ проти України створюються умови для знищення та пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць, а також стерні, сухих дикоростучих трав, рослинності або її залишків на землях сільськогосподарського призначення, що негативно впливає на навколишнє природне середовище [2, с. 659].

Відповідальність за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу передбачена у ст. 245 Кримінального кодексу (КК) України. Водночас дії, що призвели до знищення або пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем, порушення вимог пожежної безпеки в лісах, що призвело до виникнення лісової пожежі або поширення її на значній площі, а також самовільне випалювання рослинності або її залишків призводять до притягнення винуватих осіб до адміністративної відповідальності (ч. 2 ст. 77 і ст. 77-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення) [3]. У деяких випадках знищення або пошкодження лісових масивів та інших об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні можуть вважатися «іншими порушеннями законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» та підлягають кваліфікації за ст. 438 КК, але лише у тому разі, якщо доведено, що вони вчинені в контексті та у зв'язку з веденням бойових дій, а також спричинили широку, довгочасну і серйозну шкоду навколишньому природному середовищу [4, с. 161].

Проаналізуємо статистичні дані щодо розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу за три довоєнних роки і три роки повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну. У 2019 році обліковано 21 кримінальне правопорушення за ст. 245 КК України, лише за двома з них особам вручено повідомлення про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено також 2 справи. У 2020 році обліковано вже 71 кримінальне правопорушення за ст.245 КК України, за 15 з них особам вручено повідомлення про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 13 справ. У 2021 році обліковано 22 кримінальних правопорушень за ст. 245 КК України, за 8 з них особам вручено повідомлення про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 8 справ. У 2022 році обліковано 15 кримінальних правопорушень за ст. 245 КК України, за 6 з них особам вручено повідомлення про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 5 справ. У 2023 році обліковано 16 кримінальних правопорушень за ст. 245 КК України, за 4 з них особам вручено повідомлення про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 3 справи.

У 2024 році обліковано 41 кримінальне правопорушення за ст. 245 КК України, за 16 з них особам вручено повідомлення про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 15 справ [5].

Спостерігається значна різниця між виявленими фактами знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу і встановленням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, а також не у всіх випадках вручення підозри справи з обвинувальними актами скеровувалися до суду. Зазначене свідчить про необхідність удосконалення криміналістичного інструментарію розслідування виявлених фактів знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу.

В основі розслідування будь-якого кримінального правопорушення, зокрема й передбаченого ст. 245 КК України, знаходиться процесуальний інструментарій уповноваженої особи – слідчі (розшукові) дії. Серед них визначальне місце займає проведення судових експертиз, внаслідок яких у процес доказування залучається висновок експерта – надійне, науково обґрунтоване джерело доказів. При розслідуванні знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу висновок експерта відіграє значну роль: слідчий може встановити наявність умислу або необережності вчинення цього злочину, з'ясувати чи згорання рослинності відбулося внаслідок дії природніх чинників чи неналежного вжиття заходів протипожежної безпеки відповідальними за це службовими особами.

Під час досудового розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 245 КК України, у переважній більшості випадків призначається пожежно-технічна експертиза. За її допомогою встановлюється причина виникнення загорання рослинності, осередок пожежі, ознаки, які свідчать про підпал та інші обставини. Водночас, як слушно зазначає Р. Олійничук, тактика та методика розслідування саме таких злочинів в Україні розроблена недостатньо, тому значна кількість цих злочинів все ще нерозкрита, а особи, які їх вчинили, успішно уникають покарання [6, с. 172].

Стан опрацювання проблематики. Питання використання спеціальних знань у формі судової експертизи під час розслідування кримінальних правопорушень досліджували такі вітчизняні вчені Н.І. Клименко, В.В. Копча, В.К. Лисиченко, І.В. Пиріг, М.Я. Сегай, Є.Б. Сімакова-Єфремян, О.В. Таран, І.Я. Фрідман, П.В. Цимбал, С.С. Чернявський, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітько, В.В. Юсупов та ін. Окремі аспекти розслідування знищення або пошкодження різного виду предметів, майна шляхом підпалу розглядались у дисертаційних дослідженнях М.Ю. Бузинарського, В.М. Кіцелюка, В.В. Лаврищева, А.В. Лісіцького, О.В. Ринкової, О.В. Синчука, М.Л. Цимбала. Водночас сучасні проблеми призначення і проведення судової пожежно-технічної експертизи під час розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу у юридичній науці залишаються малодослідженими.

Мета статті – дослідити окремі особливості призначення пожежно-технічної експертизи під час розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, зокрема з урахуванням виникнення пожеж рослинності внаслідок бойових дій російської армії в Україні.

Викладення основного матеріалу. За фактом пожежі проводиться перевірка і, за наявності підстав – розслідування. При внесенні відомостей про знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу в Єдиний державний реєстр досудових розслідувань, першочерговою слідчою (розшуковою) дією є огляд місця події і призначення судової пожежно-технічної експертизи. Даний вид експертизи проводиться в судово-експертних установах МВС, Міністерства юстиції України.

При дослідженні об'єктів пожежі судові експерти використовують такі методики: Методика з визначення відповідності категорії техногенної небезпеки об'єктів господарської діяльності при виконанні комплексних пожежно-технічних та інженерно-екологічних експертиз; Методика дослідження пожеж із застосуванням магнітного методу; Загальна методика проведення судових пожежно-технічних експертиз; Методика дослідження дій особового складу органів управління та пожежно-рятувальних підрозділів під час проведення пожежно-технічної експертизи; Методика з теоретичних та практичних основ проведення судових пожежно-технічних експертиз [7]. Судовий експерт, якого залучили до проведення пожежно-технічної експертизи у зв'язку з розслідуванням знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, використовує певну методику відповідно до обставин кримінального провадження і керується досвідом та внутрішнім переконанням у доцільності застосування конкретного методичного інструментарію.

На пожежно-технічну експертизу слідчий надсилає об'єкти, пов'язані із вчиненням знищення або пошкодженням певної рослинності. Це предмети, сліди, різноманітні зразки з місця події, або ті, що вилучені під час обшуку або освідування підозрюваних осіб; матеріали кримінального

провадження; фото-відеоматеріали з фіксацією пожежі та її наслідків й ін. Доцільним є попередня консультація із судовим експертом щодо його особистого виїзду на місце пожежі для безпосереднього сприйняття обстановки і формування експертних версій. На місці пожежі експерт може оцінити ознаки, які в сукупності дозволять виявити причину пожежі. Крім цього, не кожен речовий доказ (через розміри чи з інших причин) може бути вилучено з місця пожежі, а в матеріалах слідчого огляду не завжди можливо повністю відобразити обстановку пожежі та зафіксувати окремі деталі, що мають вирішальне значення для встановлення осередку пожежі. Тому висновок експерта, заснований лише на матеріалах провадження, часто робить його неповним та необґрунтованим [8].

Отже, об'єктами дослідження пожежно-технічної експертизи під час розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу є: місце пожежі; пошкоджені або непошкоджені впливом чинників пожежі предмети, їх залишки (зокрема потенційні технічні засоби підпалу або предмети зі слідами горючих рідин і матеріалів); предмети з локалізованими слідами теплового впливу; пожежне сміття (зола, попіл, шлак, вугілля, частини обгорілих предметів, речовин і матеріалів), сліди кіптяви та прогарів на вцілілих породах рослин, проби ґрунту, іншого матеріалу з ділянок під прогарами; пристрої для запалювання речовин і матеріалів [9, с. 436]. Об'єктами дослідження можуть бути й інші матеріальні об'єкти, на яких міститься інформація, що є предметом дослідження пожежно-технічної експертизи.

Важливим при призначенні пожежно-технічної експертизи є правильне формулювання питань, які мають бути вирішені судовим експертом під час дослідження.

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, пожежно-технічна експертиза може вирішувати такі питання: Де був осередок пожежі (місце виникнення початкового горіння)? Якими шляхами поширювався вогонь від осередку пожежі? Яка причина виникнення пожежі? Який час тривала пожежа? Чим пояснюється найбільш інтенсивне горіння в даному місці об'єкта? Чи можливе загорання даної речовини (матеріалу) від даного джерела запалювання? Чи можливе самозаймання даних речовин (матеріалів) за певних умов конкретного випадку? Яка температура самоспалахування даної речовини (матеріалу)? Яка максимальна температура горіння даних матеріалів? Що було первинним: пожежа чи вибух? Яке джерело запалювання зумовило займання наявного горючого середовища (матеріалу, речовини) у місці формування осередку пожежі? Який механізм виникнення пожежі? Які обставини події пожежі зумовили її наслідки? [10]. З'ясування цих питань доречно під час розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу. Водночас, ми виокремили деяку специфіку щодо вирішуваних питань пожежно-технічною експертизою у кримінальних провадженнях, розпочатих за ст. 245 КК України.

Так, методики проведення судових пожежно-технічних експертиз, в основному, спрямовані на вирішення діагностичних завдань щодо обставин пожежі. За діагностичною спрямованістю запитань під час з'ясування обставин знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу вогнем або іншим загальнонебезпечним способом можуть бути такі групи питань:

1. *Установлення осередку пожежі*: Де знаходився осередок пожежі за наявності вказаних вихідних даних? З якого місця розпочалася пожежа? Яким чином розповсюджувалося горіння? Де виникло початкове горіння: усередині обладнання, автомобіля, сільськогосподарської техніки чи зовні?

2. *Діагностика горючого середовища та динаміка горіння*: Чи могло відбутися самоспалахування названих матеріалів і предметів на місці, де утворився осередок пожежі? Якщо так, то за яких умов? Чи не відбулося самозаймання певних речовин і матеріалів в умовах, що передували виникненню пожежі? Чи існували суперечності між умовами, необхідними для горіння наявних матеріалів пожежного навантаження, та свідченнями про виникнення та насідки пожежі? Скільки часу необхідно для повного згоряння даних матеріалів, предметів за вказаних умов? У який час виникло горіння? До якого виду належить матеріал (речовина), що горів, судячи із вказаного кольору диму або полум'я? (питання доцільно ставити при виникненні пожежі об'єктів рослинного світу внаслідок вибуху боєприпасів, ракетно-бомбових засобів, безпілотних літальних апаратів (БпЛА)).

3. *Діагностика взаємодії джерел запалювання з горючим середовищем*: Унаслідок дії якого засобу (у тому числі якого виду боєприпасів, ракетно-бомбових засобів, БпЛА) утворилося джерело запалювання? За який проміжок часу повинно розпочатися горіння даного виду рослинності від

тліючого тютюнового виробу за вказаних умов? Чи існує причинний зв'язок між дією потенційних джерел запалювання і виникненням пожежі? Якщо так, то що стало безпосереднім джерелом запалювання при виникненні пожежі? Від якого джерела міг загорітися даний вид рослинності за наявності вказаних умов?

4. *Діагностика причинного зв'язку між вибухом і пожежею*: Яка природа вибуху і механізм його дії, чи є цей вибух технологічним або воєнним? Що відбулося раніше: пожежа чи вибух?

5. *Діагностика причин виникнення пожеж з ознаками підпалу*: Чи є в характері перебігу пожежі ознаки підпалу? Чи мають місце специфічні особливості, що вказують на штучне утворення осередку пожежі? Чи не є ознакою підпалу наявність декількох осередків пожежі? Чи були на місці пожежі речовини, що здатні до самозаймання, та чи не могли вони спричинити штучне створення умов для виникнення початкового горіння?

6. *Діагностика причинного зв'язку виникнення пожежі з протипожежним станом на певній ділянці*: Чи всіх нормативних вимог та правил дотримано під час виконання робіт на певній ділянці? Якщо ні, то які саме? Чи не перебувають у причинному зв'язку з пожежею наявні недоліки в пожежному захисті та невідповідність стану об'єкта нормативним вимогам?

7. *Діагностика механізму виникнення та розвитку пожеж, установлення їх технічних причин:* Якими особливостями характеризується взаємодія джерела запалювання з горючим середовищем при обставинах виникнення початкового горіння? Який механізм виникнення пожежі за наявних умов? Які особливості розвитку пожежі в часі та просторі? Які явища та обставини обумовили технічну причину пожежі? Яким чином джерело запалювання могло потрапити до місця, де потім утворився осередок пожежі?

8. *Оцінка результатів пожежогасіння:* У чому полягають недоліки, що негативно вплинули на наслідок пожежогасіння? Чи відповідає нормативному часу прибуття на місце виклику пожежного підрозділу? Чи правильно було обрано вирішальний напрямок у гасінні пожежі? [11, с. 58–70].

При необхідності вирішення питань, що пов'язані із дослідженням обставин пожежі об'єктів рослинного світу внаслідок вибуху боєприпасів, ракетно-бомбових засобів, БпЛА, доцільно призначити комплексну пожежно-технічну і вибухотехнічну судову експертизу.

Таким чином, питання, які вирішуються пожежно-технічною експертизою у кримінальному провадженні про знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, можна класифікувати на такі види: 1) ті, що стосуються встановлення осередку пожежі, її причин (безпосередньої причини загорання); 2) перевірка показань свідків, потерпілих, підозрюваних; 3) оцінка стану пожежної безпеки на певній ділянці; 4) діагностика горючого середовища, взаємодії предметів з горючим середовищем, та динаміки пожежі; 5) питання, пов'язані з виникненням пожежі від дії боєприпасів, ракетно-бомбових засобів, БпЛА та інших бойових вибухових предметів (вирішуються комплексною пожежно-технічною і вибухотехнінчою експертизою); 6) питання, пов'язані з причинно-наслідковими зв'язками, часовими параметрами, послідовністю виникнення чинників пожежі.

Наголошуємо, що на вирішення пожежно-технічної експертизи у справах про знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу не можна ставити питання чи є причиною пожежі підпал. З'ясування цього питання є правовим, і його має вирішувати слідчий, який проводить досудове розслідування. Водночас, при виявленні типових слідів, що вказують на підпал чи інсценування самозапалення, призначаються також хімічна експертиза та експертиза матеріалів, речовин і виробів. Якщо особі, що призначила експертизу, необхідні дані для оцінки дій (бездіяльності) певних громадян (посадових осіб), то слід ставити питання такого змісту: на кого покладено відповідальність за безпечне виконання певних робіт, якими документами це передбачено; чи наявний факт недотримання правил пожежної безпеки під час виконання певної дії, у чому воно полягало [9, с. 438–439].

Висновки. Пожежно-технічну експертизу виконують з метою обґрунтування явищ пожеж та виявлення фактичних даних, що мають значення для встановлення причин, які їх обумовили. Установлення причини виникнення пожежі є одним із ключових завдань у розслідуванні знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, а також при розгляді цих кримінальних проваджень у судах. Обираючи момент для призначення експертизи, слідчий, як правило, повинен зважати на необхідність забезпечення експерту можливості дослідження місця пожежі в обстановці, найбільш наближеній до умов виникнення та розвитку пожежі. На нашу думку, таку можливість може бути забезпечено лише в тому разі, коли пожежно-технічна експертиза призначається одразу після слідчого огляду або ж її проведення збігається з ним. Дотримання сформованих

у статті криміналістичних рекомендацій щодо об'єктів, які надсилаються на дослідження, видів і правильності формулювання питань при призначенні пожежно-технічної експертизи забезпечить ефективну роботу судового експерта та отримання його висновку експерта, який посідає головне місце у системі доказів у кримінальному провадженні, розпочатому за ст. 245 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Клерк Л., Шмурак А., Гасан-Заде О., Шлапак М., Томляк К., Кортуіс А. Вплив російської війни в Україні на клімат: проміжна оцінка викидів парникових газів на 1 листопада 2022 р. URL: https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/vplyv-ros-viyny-na-klimat-promizh-otsinka-parn-haziv.pdf.
2. Бабайлова Л.М. Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 658–662. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.102.
3. Мовчан Р.О. Диференціація кримінальної відповідальності за умисне та необережне знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу: іноземний досвід, національні перспективи. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 4. С. 352–357. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.59.
4. Хашев В.Г. Проблемні питання кваліфікації випадків знищення або пошкодження лісових масивів та інших об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *«Серія Право».* 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 156–162. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.24.
5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за період 2019–2024 років : статистика Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.
6. Олійничук Р. Особливості розслідування знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу. *Актуальні проблеми правознавства.* 2021. № 2(26). С. 171–175. DOI: 10.35774/app2021.02.171.
7. Реєстр методик проведення судових експертиз. *Міністерство юстиції України:* [сайт]. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search/2.
8. Кіцелюк В.М. Можливості та особливості призначення судових експертиз під час розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 4(84). 2016. С. 283–292.
9. Шмерего О.Ю. Використання спеціальних знань при проведенні пожежно-технічних експертиз та експертних досліджень. *Криміналістика і судова експертиза.* 2020. Вип. 65. С. 432–441. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.42.
10. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.
11. Безвесільний В.Д., Дьяченко О.Ф. Розслідування та судові експертизи пожеж: довід.-метод. посіб. Харків: ТОВ «Компанія СМІТ», 2007. 360 с.

УДК 343.178
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.36

ВСТАНОВЛЕННЯ ПОДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Дерев'янко М.І.,
кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, адвокат адвокатського об'єднання «Дерев'янко та партнери»
ORCID: 0000-0003-4239-9286

Ільченко С.Ю.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України, адвокат адвокатського об'єднання «Дерев'янко та партнери»
ORCID: 0000-0003-2992-2220

Дерев'янко М.І., Ільченко С.Ю. Встановлення події кримінального правопорушення: проблемні питання доказування у кримінальному провадженні.

У статті розкрито основні питання, пов'язані із доказуванням обставини, яка має бути встановлена у кожному кримінальному провадженні – події кримінального правопорушення. Актуальність публікації обумовлена необхідністю чіткого визначення змісту події кримінального правопорушення, доведеність або недоведеність існування якої безпосередньо впливає на хід досудового розслідування та судового розгляду.

Метою публікації було висвітлення проблем, які виникають у зв'язку із встановленням події кримінального правопорушення під час доказування у кримінальному провадженні та шляхів їх успішного вирішення. Ці проблеми притаманні для більшості стадій кримінального провадження.

Робота виконана на підставі використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Із загальнонаукових, зокрема, використовувалися системно-структурний метод та методи функціонального аналізу, а із спеціальних, переважно, формально-юридичний та логіко-процесуальний методи. Проаналізовано основні законодавчі норми, які стосуються тематики публікації.

Зауважується, що під час досудового розслідування постійно виникають питання щодо встановлення діяння (події) кримінального правопорушення. У разі не вирішення цих питань, настає час для застосування конституційних положень та основних засад кримінального провадження у яких йдеться про те, що усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62 Конституції України). Тому недоведеність події кримінального правопорушення є підставою, що тягне за собою закриття кримінального провадження. Наголошено на тому, що подією кримінального правопорушення є обставина, яка має юридичне значення. У випадку встановлення події, яка має кримінально-правовий характер, вона вже починає сприйматися як вірогідне кримінальне правопорушення. А у процесі доказування завжди слід враховувати, що кримінальне правопорушення – це суспільно небезпечне, протиправне, винне та каране (відповідно до вимог закону про кримінальну відповідальність) діяння, вчинене осудною особою, яка може бути суб'єктом кримінального правопорушення. Тому зауважується ще й на тому, що процес доказування кримінального правопорушення логічно завжди розпочинати із підтвердження або спростування факту вчинення певного діяння, яке характеризується часом, місцем, способом та іншими обставини (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України). А вже потім настає черга для встановлення його протиправності та суспільної небезпечності. Доводиться, що дотримання такої послідовності сприятиме більш ефективному виконанню завдань кримінального провадження.

Ключові слова: докази, доказування, досудове розслідування, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, подія кримінального правопорушення, судовий розгляд.

Derevyanko M.I., Ilchenko S.Y. Establishing the event of a criminal offense: problematic issues of evidence in criminal proceedings.

The main issues related to proving the circumstance that must be established in every criminal proceeding – the event of a criminal offense – are revealed. The relevance of the publication is due to the need to clearly define the content of the event of a criminal offense, the proven or unproven existence of which directly affects the course of the pre-trial investigation and trial.

The purpose of the publication was to highlight the problems that arise in connection with establishing the event of a criminal offense during the evidence in criminal proceedings and the ways to successfully resolve them. These problems are inherent in most stages of criminal proceedings.

The work was carried out on the basis of the use of general scientific and special methods of scientific knowledge. Of the general scientific, in particular, the system-structural method and methods of functional analysis were used, and of the special, mainly, formal-legal and logical-procedural methods. The main legislative norms related to the topic of the publication were analyzed.

It is noted that during the pre-trial investigation, questions often arise regarding the establishment of the act (event) of a criminal offense. If these questions are not resolved, it is time to apply the constitutional provisions and basic principles of criminal proceedings, which state that all doubts regarding the proven guilt of a person are interpreted in his favor (Article 62 of the Constitution of Ukraine). Therefore, the failure to prove the event of a criminal offense is a ground for the closure of criminal proceedings. It is emphasized that the event of a criminal offense is a circumstance that has legal significance. In the case of establishing an event that has a criminal legal nature, it already begins to be perceived as a probable criminal offense. And in the process of proving, one should always take into account that a criminal offense is a socially dangerous, unlawful, guilty and punishable (in accordance with the requirements of the law on criminal liability) act committed by a sane person who may be the subject of a criminal offense. Therefore, it is also noted that the process of proving a criminal offense should always logically begin with confirming or refuting the fact of committing a certain act, which is characterized by time, place, method and other circumstances (clause 1, part 1, article 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). And only then comes the turn to establish its illegality and public danger. It is proved that following this sequence will contribute to more effective performance of the tasks of criminal proceedings.

Key words: evidence, substantiation, pre-trial investigation, criminal offense, criminal proceedings, circumstances subject to proof in criminal proceedings, criminal offense event, trial.

Постановка проблеми. У статті 91 Кримінального процесуального кодексу України визначені обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Найпершою із обставин вказано подію кримінального правопорушення, а саме: «час, місце, спосіб та інші обставин вчинення кримінального правопорушення». Таким чином остаточно невизначеним є коло елементів, які складають зміст відповідної події. Ця обставина спонукає вчених до їх пошуку та висунення пропозицій із цього приводу.

Доказування події кримінального правопорушення має вирішальне значення для перспектив кримінального провадження, адже відсутність цієї обставини є підставою для відмовлення у задоволенні клопотання про продовження строку досудового розслідування (ч. 8 ст. 295 та ч. 5 ст. 295-1 КПК України), призводить до закриття кримінального провадження (п. 1 ч. 1 ст. 284 КПК України) та до відмови у задоволенні цивільного позову (ч. 2 ст. 129 КПК України). Як слушно зауважував Ю.М. Грошевий: законної сили може набути лише такий вирок, який винесено у точній відповідності із вимогами матеріального та процесуального законів, який із достовірністю встановлює подію злочину і провину підсудного [1, с. 111].

Таким чином встановлення правової природи події кримінального правопорушення є актуальним для науки кримінального процесу і має очевидне практичне значення.

Мета дослідження: висвітлення найбільш актуальних проблемних питань, пов'язаних із встановленням події кримінального правопорушення під час доказування у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питань доказування обставин вчинення кримінального правопорушення ґрунтовно займалися вітчизняні вчені: Ю.П. Аленін, І.П. Козаченко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, Л.Д. Удалова, Г.І. Чангулі, М.Є. Шумило та інші. Їхні наукові доробки значно допомогли осмислити значущість досліджуваної проблеми та посилили впевненість у необхідності підготовки даної публікації.

Виклад основного матеріалу. Вживаючи термін «подія кримінального правопорушення», кримінальний процесуальний закон не аналізує зміст відповідного поняття, якій необхідно визначати із урахуванням його призначення в системі складових елементів предмета доказування, виду вчиненого злочину, фактичних обставин конкретного кримінального провадження тощо. Як справедливо із цього приводу зазначає М.Є. Шумило, подія злочину тлумачиться як окреме явище, що відбулося в певному місці й часі та має передбачені законом про кримінальну відповідальність ознаки [2, с. 72].

Характеризуючи змістовну сторону вказаного поняття, очевидним є те, що термін «подія кримінального правопорушення» притаманний мові кримінального процесуального права, яка використовується для визначення кола обставин, що характеризують, в основному, обов'язкові ознаки об'єкта і об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

В теорії кримінального процесуального права пізнання події кримінального правопорушення пов'язується із предметом доказування, під яким розуміють систему фактів і обставин об'єктивної дійсності, які мають матеріально-правове (кримінально-правове) та процесуальне значення і які є необхідними і достатніми фактичними підставами для досудового розслідування та судового розгляду [3, с. 48].

Відповідно до вимог ст. 91 КПК України при провадженні досудового розслідування та судового розгляду разом із подією кримінального правопорушення підлягають доказуванню й інші обставини його вчинення. Ці обставини належить доказувати в усіх без винятку кримінальних провадженнях, а їх сукупність прийнято вважати загальним предметом доказування, під яким розуміється сукупність обставин, передбачених кримінальним процесуальним законом, встановлення яких необхідно для вирішення заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення, вирішення кримінального провадження в цілому, або судової справи у стадії виконання вироку, а також для прийняття процесуальних профілактичних заходів [4, с. 132].

В окремому кримінальному провадженні обставини, які входять до предмета доказування конкретизуються та індивідуалізуються, тобто в ньому існує конкретний предмет доказування, який визначається загальним поняттям злочину і ознаками конкретного складу, викладеними в тій чи іншій статті Особливої частини КК України. Під час дослідження конкретного предмета доказування вважається недопустимим як невиправдане обмеження так і непомірне розширення його складових елементів. Адже, встановлюючи коло фактів, які мають бути пізнані під час досудового розслідування у кримінальному провадженні, закон тим самим забороняє пізнавати процесуальними засобами обставини, які не вказані у ст. 91 КПК України. Розширення конкретного предмета доказування може призвести до помилок, оскільки у цьому разі значно ускладнюється робота органів досудового розслідування та суду по збиранню, перевірці й оцінці доказів.

В контекст цієї думки необхідно пригадати, як наприкінці XIX століття вчений І.Я. Фойницький зазначав, що вірність судового рішення, в значній мірі, обумовлюється увагою суду зосередженою на справі, і тим, щоб сторонні й незначні для справи обставини не відволікали суд від найсуттєвішого [5, с. 231]. Логічною є теза, що під час досудового розслідування повинні досліджуватися тільки ті обставини, які мають значення для кримінального провадження, а збирання інших, які не мають до провадження жодного відношення розпорошує увагу суду й органів розслідування. Зусилля слідчого й суду мають бути направлені на те, щоб встановити наявність чи відсутність тих фактів, які характеризують всі ознаки конкретного складу кримінального правопорушення. У даній правовій позиції, де складовими предмету доказування (як загального так і конкретного) є кримінально-правові категорії, чітко проглядається органічний взаємозв'язок норм матеріального та процесуального права, який є основою правозастосовної діяльності і складним матеріально-процесуальним явищем. Таким чином доцільно розглядати обставини, що підлягають доказуванню, у двох аспектах. Першою групою таких обставин, є обставини кримінально-правового характеру, а другу групу, відповідно, утворюють – кримінально-процесуальні.

Особливістю кримінальних процесуальних відносин є те, що вони «запрограмовані» нормою закону про кримінальну відповідальність. Фактичні дані про вчинення кримінального правопору-

шення на початковому етапі функціонування таких відносин визначають їх динаміку і спрямування. При дослідженні обставин вчинення кримінального правопорушення їх оцінюють відповідно до норм закону про кримінальну відповідальність [2, с. 146]. Саме тому першу групу обставин, які підлягають доказуванню, повинні складати обставини кримінально-правового характеру. Їх значення для процесу доказування події кримінального правопорушення важко переоцінити. Адже, як зазначає М.Є. Шумило, норми кримінального права є «організуючими і спрямовуючими орієнтирами в ході правозастосовної діяльності. Вони виконують роль «масштабу», за допомогою якого компетентні посадові особи встановлюють наявність чи відсутність досліджуваної події» [2, с. 161]. До даної групи входять ознаки об'єкта та об'єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення (об'єкт, предмет, потерпілий, суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причиново-наслідковий зв'язок, місце, час, спосіб, обстановка, засоби, знаряддя та інше). З цього приводу А.І. Журба зауважує, що склад кримінального правопорушення повинен бути доказаний відповідно до застосування існуючого переліку, який входить до норм предмета доказування. Отже, предмет доказування в межах категорії «подія кримінального правопорушення» вимагає обов'язкового встановлення, незалежно від кваліфікуючих ознак, тільки місця, часу, способу й інших обставин його вчинення [6, с. 66]. При цьому у ч. 1 ст. 25, ч. 8 ст. 295, ч. 5 ст. 295-1 КПК України йдеться про необхідність встановлення на певних етапах досудового розслідування як події кримінального правопорушення, так і особи, яка його вчинила.

У науці кримінального права склад кримінального правопорушення відзначається наявністю обов'язкових та факультативних ознак. Зокрема, обов'язковими об'єктивними ознаками окремого складу кримінального правопорушення є ознаки, які є характерними для будь-якого такого правопорушення. Саме тому вони і отримали в теорії кримінального права назву «обов'язкові». У свою чергу, факультативними об'єктивними ознаками складу кримінального правопорушення називають ознаки, які притаманні лише для окремо визначених кримінальних правопорушень. Комплекс ознак складу кримінального правопорушення, які обов'язково необхідно встановити для конкретного кримінального правопорушення отримав назву конститутивних ознак складу кримінального правопорушення, які, певним чином, можуть й збігатися зі складовими елементами події кримінального правопорушення. Так, наприклад, аналіз змісту об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення передбаченого ст. 361 КК України дозволяє виокремити конститутивні ознаки його об'єктивної сторони, які, у свою чергу, і підлягають першочерговому встановленню і доказуванню у кримінальних провадженнях про несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж. Таким чином для з'ясування події вказаного кримінального правопорушення необхідно встановити: суспільні відносини, яким було спричинено шкоду, предмет посягання, суспільно-небезпечне діяння, суспільно-небезпечні наслідки, причиново-наслідковий зв'язок між суспільно-небезпечним діянням та суспільно-небезпечними наслідками.

У юридичній літературі з кримінального процесу існують різні підходи щодо визначення черговості пізнання обставин вчинення кримінального правопорушення. Так А.І. Журба вважає, що під час досудового розслідування кримінального провадження за ознаками вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 361 КК України, відповідно до ст. 91 КПК України, встановленню підлягають: місце, час, спосіб здійснення несанкціонованого втручання і результат, що настав у вигляді зміни інформації [6, с. 73]. Вчений пропонує дослідження події комп'ютерних кримінальних правопорушень розпочинати саме з дослідження місця його вчинення.

Водночас логічним та вірним, все ж таки, буде встановлення спочатку об'єкта кримінального правопорушення, тобто обставини кримінально-правового характеру. Адже кримінально-правові відносини реалізуються, як правило, через кримінально-процесуальні, а останні виникають і розвиваються лише у зв'язку з кримінально-правовими. Стверджувати про виникнення кримінально-правових відносин, ми можемо тоді, коли буде встановлено, що відбулося посягання на суспільні відносини, які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність.

Правильне встановлення об'єкта кримінального правопорушення має важливе значення для процесу доказування події такого правопорушення. Адже саме об'єкт кримінального правопорушення розкриває його суть і природу, а найголовніше – дає розуміння суспільних відносини поставлених законодавцем під охорону закону про кримінальну відповідальність.

Необхідно враховувати, що всі елементи складу кримінального правопорушення є цілісними і відсутність хоча б одного із них свідчить про відсутність складу такого правопорушення. А тому, не встановлення окремого елементу складу кримінального правопорушення, зокрема, об'єкту, під час досудового розслідування є підставою закриття кримінального провадження за п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України. Тобто, в законі передбачені процесуальні наслідки не встановлення під час доказування кримінально-правових категорій.

Суб'єкт кримінального судочинства, який веде процес, приймаючи рішення про закриття кримінального провадження, має посилатися на підстави передбачені у ст. 284 КПК України. Деяка схожість змісту підстави передбаченої у п. 1 зі змістом підстави, визначеної у п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України породжує проблемну ситуацію, коли необхідно визначитися, що ж відсутнє: подія кримінального правопорушення, чи об'єктивні ознаки його складу.

28 вересня 2022 року Верховний Суд у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду ухвалив постанову у справі № 522/20468/17, в якій визначив: «За усталеною правозастосовною практикою підставою закриття кримінального провадження за п. 1 ч. 1 ст. 284 КПК є встановлення того, що: не було самого факту (явища об`єктивної дійсності виявленого зовні), для розслідування якого розпочате кримінальне провадження; сама подія (факт) мала місце, однак її неможна визнати кримінальним правопорушенням, бо вона була результатом дії стихійного лиха, фізіологічних процесів тощо; подія мала місце, проте не була кримінальним правопорушенням, оскільки є наслідком дій потерпілого, а не сторонніх осіб (самогубство, нещасні випадки на підприємствах тощо), і про такі обставини в цьому кримінальному провадженні не йдеться» [7]. Через вказані обставини кримінальне провадження було закрите колегією суддів Касаційного кримінального суду на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України у зв`язку із відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення.

Таким чином, на практиці рішення про закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, як правило, приймаються щодо так званих «фактових» кримінальних проваджень, в яких не встановлено особу, причетну до його вчинення.

Так, наприклад, про відсутність події злочину, передбаченого ч. 1 ст. 115 («Умисне вбивство») КК України можна вести мову у тому разі, коли з'ясується, що людина жива, або коли певної людини ніколи не існувало. Якщо ж людина померла внаслідок нападу тварини, неосудної особи, або такої особи, яка ще не досягла віку, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність – має місце відсутність складу, а не події кримінального правопорушення, адже суспільнонебезпечне діяння мало місце.

Відсутність події кримінального правопорушення, може мати місце ще й тоді, коли будуть встановлені випадки: завідомо неправдивого повідомлення про вчинення цього кримінального правопорушення, або притягнення завідомо невинуватого до кримінальної відповідальності.

Висновки. Під час досудового розслідування завжди виникають питання щодо самого діяння (події) кримінального правопорушення. У разі не вирішення цих питань під час досудового розслідування та тоді, коли вже відбулося притягнення особи до кримінальної відповідальності, слід керуватися змістом конституційних положень та основних засад кримінального провадження про те, що усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62 Конституції України). Тому недоведеність події кримінального правопорушення є підставою, що тягне за собою закриття кримінального провадження.

Подією кримінального правопорушення є діяння, яке має юридичне значення. У випадку встановлення події, яка має кримінально-правовий характер, вона вже починає сприйматися як вірогідне кримінальне правопорушення.

У процесі доказування завжди слід враховувати, що кримінальне правопорушення – це суспільно небезпечне, протиправне, винне та каране (відповідно до вимог закону про кримінальну відповідальність) діяння, вчинене осудною особою, яка може бути суб'єктом кримінального правопорушення. А тому процес доказування кримінального правопорушення логічно завжди розпочинати з підтвердження факту вчинення певного діяння, про що свідчать час, місце спосіб й інші обставини (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України). Далі послідовно необхідно встановлювати його протиправність та суспільну небезпечність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грошевий Ю.М. Сутність судових рішень у кримінальному процесі: монографія. Харків: Вища школа, 1979. 144 с.
2. Шумило М.Є. Реабілітація у кримінальному процесі України: монографія Харків: Арсіс, 2001. 230 с.
3. Попелюшко В.О. Предмет доказування в кримінальному процесі (кримінально-процесуальні та кримінально-правові аспекти): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Острог, 2001. 196 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Михеєнко М.М., Шибко В.П., Дубинський А.Я.; відп. ред: Бойко В.Ф., Гончаренко В.Г. Київ: Юрінком Інформ, 1999. 627 с.
5. Фойницький І.Я. Курс кримінального судочинства. Санкт-Петербург: Сенатська типографія, 1910. Том ІІ. 604 с.
6. Журба А.І. Особливості предмета доказування у справах про комп'ютерні злочини: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2007. 230 с.
7. Постанова Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28 вересня 2022 року, ухвалена у справі № 522/20468/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558700 (дата звернення 15.03.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.37

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ «ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

Дяченко Е.В.,
аспірант Київського міжнародного університету,
адвокат, директор юридичної компанії «Праволекс»
ORCID: 0009-0007-5211-1510

Дяченко Е.В. Історія становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі (радянський період).

У статті досліджується історія становлення та розвитку запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (арешту) в кримінальному процесі радянського періоду. Аналізується нормативно-правова база, що регулювала застосування арешту в період з 1917 по 1991 роки, а також визначаються ключові тенденції змін правового регулювання інституту запобіжних заходів. Визначено, що на початкових етапах радянської влади регламентація арешту мала фрагментарний характер і здійснювалася через некодифіковані нормативні акти, ухвалені як на рівні УСРР, так і РСФРР. З 1920-х років, незважаючи на ухвалення КПК УСРР 1922 року, яким було закріплено процесуальні підстави та порядок застосування арешту, загальний розвиток інституту запобіжних заходів характеризується відходом від принципів процесуальної справедливості на користь пріоритетності державних інтересів, що було на даному етапі однією з ключових рис радянського кримінального судочинства.

Встановлено, що з середини 1950-х років, на тлі загальної тенденції до пом'якшення політичного курсу, розпочався процес реформування кримінально-процесуального законодавства, який ознаменувався прийняттям Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1958 року та КПК УРСР 1960 року. Було уточнено підстави, строки та порядок застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, запроваджено додаткові гарантії прав заарештованих осіб. Водночас, прокуратура продовжувала відігравати провідну роль у процесі санкціонування арештів, що суперечило принципу змагальності сторін у кримінальному процесі.

Відзначено, що в період Перебудови відбулися суттєві зміни, спрямовані на розширення судового контролю та зменшення кількості випадків безпідставного взяття під варту. Зокрема, набули поширення альтернативні запобіжні заходи та запроваджено механізм судового оскарження арешту. Втім, реальна реформа системи запобіжних заходів залишалася обмеженою, оскільки рішення про взяття під варту ухвалювала виключно прокуратура. Лише з розпадом СРСР стало можливим докорінне реформування цієї сфери, що забезпечило реалізацію принципу змагальності в кримінальному процесі України.

Ключові слова: кримінальний процес, запобіжні заходи, тримання під вартою, арешт, взяття під варту, УРСР, радянський період.

Diachenko E.V. The history of the establishment and development of preventive detention in the criminal process (Soviet period).

The article examines the history of the establishment and development of preventive detention (arrest) as a preventive measure in the criminal process of the Soviet period. It analyzes the legal framework regulating the application of arrest from 1917 to 1991 and identifies key trends in the evolution of the legal regulation of preventive measures. It has been determined that in the early stages of Soviet rule, the regulation of arrest was fragmented and implemented through non-codified normative acts adopted at the level of both the Ukrainian SSR and the Russian SFSR. Starting in the 1920s, despite the adoption of the 1922 Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR, which established procedural grounds and the procedure for applying arrest, the overall development of preventive measures was characterized by

a departure from the principles of procedural fairness in favor of prioritizing state interests – one of the key features of Soviet criminal justice at this stage.

It has been established that from the mid-1950s, against the backdrop of a general trend toward the softening of political policies, a process of reforming criminal procedural legislation began. This process was marked by the adoption of the 1958 Fundamentals of Criminal Procedure of the USSR and Union Republics and the 1960 Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR. The grounds, terms, and procedure for applying preventive detention were clarified, and additional guarantees for the rights of arrested persons were introduced. At the same time, the prosecution continued to play a leading role in sanctioning arrests, which contradicted the principle of adversarial proceedings in the criminal process.

It is noted that during the Perestroika period, significant changes took place, aimed at expanding judicial control and reducing the number of unjustified detentions. In particular, alternative preventive measures became more widespread, and a mechanism for judicial appeal of arrest was introduced. However, real reform of the preventive measures system remained limited, as decisions on detention were still made exclusively by the prosecution. Only with the collapse of the USSR did a fundamental reform of this sphere become possible, ensuring the implementation of the principle of adversarial proceedings in Ukraine's criminal process.

Key words: criminal process, preventive measures, detention, arrest, custody, Ukrainian SSR, Soviet period.

Постановка проблеми. У царині правових наук ретроспективний аналіз виступає невід'ємним методологічним прийомом, оскільки дає змогу простежити витоки, еволюцію та закономірності розвитку різноманітних явищ. Звернення до історичної перспективи необхідне для формування повноцінних і об'єктивних теоретичних узагальнень, висновків і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики. Це особливо актуально під час вивчення фундаментальних правових інститутів, що склалися історично і зберігають спадкоємність із минулим. Саме до таких інститутів належить інститут запобіжних заходів, чиї витоки сягають у далеке минуле і нерозривно пов'язані з історико-правовими традиціями, що сформувалися на території України задовго до сучасного етапу її державності.

Виняткову увагу в історії інституту запобіжних заходів слід приділити аналізу його розвитку в радянський період, особливо в контексті становлення такого запобіжного заходу як «тримання під вартою». Важливо вивчити, як формувалися та еволюціонували правові норми і практика застосування цього запобіжного заходу в умовах соціалістичної правової системи. Дослідження історії розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в радянський період дасть змогу не тільки зрозуміти природу та причини сучасних законодавчих і практичних підходів, а й виявити тенденції, помилки та позитивний досвід, які можуть бути використані в процесі реформування сучасного кримінального процесуального законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Існує значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів, безпосередньо присвячених запобіжним заходам та їх розвитку. Назвемо таких вчених, як: В.Д. Бринцев, А.І. Бородулін, В.В. Вапнярчук, Ю.М. Грошевий, О.І. Галаган, В.С. Зеленецький, О.П. Кучинська, Ю.Ф. Кравченко, Г.К. Кожевніков, О.В. Капліна, В.І. Маринів, Л.М. Москвич, С.В. Слінько, В.В. Сташис, В.М. Тертишник, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та ін. Однак науковцями недостатньо розкриті особливості виникнення та еволюції запобіжного заходу «тримання під вартою» з урахуванням особливостей перебування українських земель в складі радянської держави.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального процесу та історико-правових аспектів аналізу законодавства з'ясувати юридичну природу становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі радянського періоду.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду Російської імперії та приходу до влади більшовиків у 1917 році почалася радикальна зміна всієї правової системи, яка існувала на імперських територіях. Цей історичний період ознаменувався глибокими трансформаціями, які вплинули на всю систему правосуддя, особливо в контексті застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Підстави та порядок його застосування, закріплені в Статуті кримінального судочинства 1864 року, були скасовані, зазнавши значних змін, що відображали нові суспільні та політичні реалії, а також пріоритети революційної правосвідомості. Нормативні акти, ухвалені в період від 1917 до 1922 року, посилили роль суспільних інтересів у кримінальному судочинстві, наголошуючи на їхньому пріоритеті перед інтересами приватними.

Перед тим, як продовжити наше дослідження, акцентуємо увагу на тому, що згідно з Резолюцією Всеукраїнського з'їзду Рад «Про організацію радянської влади в Україні» від 12(25).12.1917 р. на територію Української республіки поширились всі декрети й розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мали загальне для всієї федерації значення [1]. Зважаючи на це, до ухвалення Кримінально-процесуального кодексу УСРР[1] 1922 року всі питання, що стосувались арешту (взяття під варту / тримання під вартою), регулювалися нормативними актами не тільки Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ УСРР), а й Народного комісаріату юстиції РСФРР (НКЮ РСФРР). Серед безлічі правових актів, що набули свого поширення на території України, які стосуються теми нашого дослідження, необхідно виділити:

1. Постанову НКЮ РСФРР «Про провадження арештів, обшуків, виїмок і всяких інших слідчих дій тільки за ордерами слідчих комісій» від 16.12.1917 р. [2, с. 140-141]. Постанова визначила органи, уповноважені здійснювати арешти, ввела вимогу про отримання ордера на проведення арешту та інших слідчих дій. До того ж було окреслено порядок оскарження арешту.
2. Інструкцію НКЮ РСФРР «Про революційний трибунал, його склад, справи, що підлягають веденню, покарання, що накладаються ним, і про порядок ведення його засідань» від 19.12.1917 р. [2, с. 181–183]. Інструкція закріпила положення про те, що постанови слідчої комісії про арешти та звільнення заарештованих є дійсними, якщо їх ухвалено у складі колегії з трьох осіб. У випадках, що не терплять зволікання, запобіжні заходи можуть бути вжиті одноосібно кожним членом слідчої комісії з тим, щоб протягом 12 годин цей захід був затверджений слідчою комісією. Що стосується скарг на постанови, то вони могли подаватися до революційного трибуналу і розглядатися в його розпорядчому засіданні.
3. Положення ВЦВК РСФРР «Про народний суд РСФРР» від 30.11.1918 р. [3, с. 97–110]. Положення надало широкі повноваження слідчій комісії та народному суду в питаннях обрання, зміни та скасування запобіжних заходів. Слідча комісія ухвалювала рішення колегіально, а народний суд здійснював нагляд за їхньою законністю і міг посилювати, пом'якшувати або скасовувати запобіжні заходи. Основним критерієм для їх застосування було запобігання ухиленню від слідства, проте конкретні підстави в документі прямо не закріплювались, що залишало значний простір для розсуду. Постанови слідчих комісій, зокрема про обрання або зміну запобіжного заходу, могли бути оскаржені у двотижневий строк до народного суду за місцем вчинення злочину, водночас рішення останнього з порушених скаргою питань було остаточним. Процесуальну гнучкість забезпечувала відсутність суворих норм: суд і слідчі органи керувалися не тільки декретами уряду, а й принципами «соціалістичної правосвідомості». Це давало можливість оперативно реагувати на обставини, але також створювало ризик суб'єктивного підходу і довільного застосування запобіжних заходів.

Після повалення уряду Директорії Рада Народних Комісарів УСРР (РНК УСРР) 19 лютого 1919 року ухвалила Декрет про суд, за яким було скасовано всі суди, що їх утворили попередні режими. 20 лютого 1919 року було ухвалено «Тимчасове положення про Народні суди й Революційні трибунали» [4, с. 153–164]. Акти значною мірою запозичили норми, закріплені в Положенні ВЦВК РСФРР «Про народний суд РСФРР», адаптуючи їх до умов Української СРР.

Під час подальшого розвитку судової системи 26 жовтня 1920 року РНК УСРР ухвалила оновлене Положення про народний суд [5], яким було внесено зміни в організацію кримінального судочинства. Положення закріпило можливість застосування запобіжних заходів, зокрема арешту, як судом, так і народними слідчими. У зв'язку зі скасуванням колегіального порядку ведення попереднього слідства слідчі набули право самостійного обрання запобіжного заходу і подання суду висновку про пом'якшення такого заходу. Що стосується народних суддів, то вони отримали право перевіряти законність тримання осіб під вартою, затверджувати, посилювати або пом'якшувати запобіжний захід. Загалом документ відображає принцип широкого розсуду судових органів у питаннях запобіжних заходів, мінімізуючи жорсткі формальні вимоги та наголошуючи на ролі соціалістичної правосвідомості при їх застосуванні.

[1] З 10 березня 1919 року по 30 січня 1937 року республіка малу назву – «Українська Соціалістична Радянська Республіка». Згідно з Конституцією 1937 року, порядок слів у назві республіки було змінено на «Українська Радянська Соціалістична Республіка».

Отже, на ранніх етапах становлення в Україні радянської влади регламентація кримінального судочинства здійснювалася некодифікованими нормативними актами, які видавали вищі органи влади, що входили до складу як УСРР, так і РСФРР. У них було визначено перелік органів, які мають право застосовувати запобіжні заходи, зокрема й арешт, передбачено можливість судової перевірки їх законності та обґрунтованості.

Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 року став першим кодифікованим нормативним актом, що вперше комплексно врегулював етапи кримінального судочинства. Однією з ключових змін, закріплених у ньому, стало остаточне затвердження принципу одноосібного провадження попереднього слідства. Унаслідок цього слідчий отримав виключне право самостійно ухвалювати рішення про застосування арешту, без необхідності погодження його з колегіальними органами.

Питанням запобіжних заходів було присвячено окрему главу Кодексу, в якій чітко визначалися їхні види, підстави для застосування, порядок призначення, зміни та скасування. Під час вибору запобіжного заходу закон наказував ураховувати такі чинники, як характер і ступінь суспільної небезпеки інкримінованого злочину, переконливість наявних доказів, імовірність ухилення обвинуваченого від слідства і суду, можливість перешкоджання встановленню істини, стан його здоров'я, рід занять тощо. Відповідно до ст. 161 КПК УСРР 1922 року взяття під варту як запобіжний захід могло бути призначено лише у справах про злочинні діяння, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі і до того ж лише за наявності побоювання, що обвинувачений переховуватиметься від слідства і суду або ж за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений, перебуваючи на волі, буде перешкоджати розкриттю істини [6]. У постанові про застосування запобіжного заходу взяття під варту слідчий був зобов'язаний вмотивовано обґрунтувати причини обрання цього заходу, вказуючи конкретні обставини справи. Контроль за законністю дій органів слідства, включно з обранням запобіжного заходу, було покладено як на суд, так і на прокуратуру. Згідно з Положенням «Про прокурорський нагляд» від 28.06.1922 р. [7], прокурор здійснював нагляд за провадженням дізнання і попереднього слідства, а також мав повноваження розглядати скарги на постанови слідчого про застосування запобіжного заходу взяття під варту, давати роз'яснення і вказівки з питань запобіжних заходів, а також перевіряти законність взяття під варту. Зі свого боку суд ухвалював рішення про продовження строків арешту і розглядав скарги на рішення слідчого і прокурора про призначення, зміну або скасування запобіжного заходу.

Водночас окремі питання взяття під варту все ще продовжували регулюватися підзаконними нормативними актами. Так, Постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 22.03.1922 р. при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР) замість скасованої Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами було утворене Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР). Цьому передувала реорганізація ВНК на ДПУ при НКВС РСФРР згідно з Декретом ВЦВК «Про скасування ВНК і про правила проведення обшуків, виїмок і арештів» від 06.02.1922 р. До завдань ДПУ УСРР входило: попередження й придушення відкритих контрреволюційних виступів; боротьба з бандитизмом і збройними повстаннями; викриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких спрямовувалася на підрив господарського життя країни; охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством; охорона залізничних та водних шляхів сполучення, боротьба з крадіжками вантажів та злочинами, спрямованими на руйнування транспорту або зменшення його пропускної спроможності; політична охорона кордонів держави, боротьба з контрабандою й незаконним переходом кордонів; виконання спеціальних завдань верховних органів влади. ДПУ УСРР мало право проводити: обшуки та виїмки (збір) речових доказів за злочинами, що входили до його компетенції; арешт осіб, застигнутих на місці злочину, без спеціальної постанови та особливого ордеру з подальшою санкцією протягом 48 годин Голови ДПУ або Політичних відділів. В інших випадках арешт допускався за спеціальною постановою ДПУ або Політичних відділів. Обвинувачення мало бути пред'явлено заарештованому не пізніше ніж за 2 тижні від дня арешту, а строк арешту не мав перевищувати 2-х місяців, але міг бути продовжений з урахуванням «особливих обставин справи».

Прийняття Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 31.10.1924 р. [8] стало важливим кроком в уніфікації кримінально-процесуального законодавства всіх республік, що входили до складу СРСР. Радянський законодавець, прагнучи стандартизації правових норм, відмовився від термінів «арешт» і «взяття під варту», що використовувалися раніше, за-

мінивши їх терміном «позбавлення волі». Зміна зблизила цей запобіжний захід із покаранням у вигляді «позбавлення волі», що свідчило про поступове стирання меж між заходами процесуального примусу та кримінальними покараннями.

В Основах було встановлено, що позбавлення волі може бути призначено як запобіжний захід лише у справах про злочини, за які законом передбачено позбавлення волі або більш тяжка міра соціального захисту, і при тому лише за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений втече від слідства або суду, або ж, що перебування обвинуваченого на свободі буде перешкоджати розслідуванню, або якщо знаходження його на свободі буде визнано суспільно-небезпечним. Позбавлення волі як запобіжний захід допускалось також у випадках порушення в установленому порядку справи про визнання обвинуваченого суспільно-небезпечним (ст. 10). Цей запобіжний захід могли застосовувати слідчий, прокурор і суд. Якщо ж його обирали органи дізнання, то їхнє рішення підлягало затвердженню «найближчим слідчим, народним суддею або прокурором». Водночас окремі приписи Основ створювали серйозні умови для зловживань і свавілля з боку державних органів і посадових осіб, які здійснювали попереднє слідство. Основи закріпили норми: про особливий порядок здійснення і затвердження арештів, що здійснюються органами Об'єднаного Державного Політичного Управління в межах його компетенції (ст. 11); про надання ЦВК Союзних Республік права подвоювати строки позбавлення волі в населених місцевостях, «де шляхи сполучення не організовані й зносини утруднені» (ст. 10). Тепер позбавлення волі як запобіжний захід повністю перейшло в руки органів, що здійснюють кримінальне переслідування. Оновлене законодавство звело до мінімуму процесуальні можливості заарештованого у відстоюванні власного процесуального інтересу. Такий підхід лише підкреслив посилення репресивного характеру радянської правоохоронної системи та тенденцію до посилення кримінально-процесуального регулювання в аналізований історичний період.

Розробка та прийняття Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1924 року, Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 року тощо зумовили необхідність оновлення кримінально-процесуального законодавства Української СРР. Унаслідок цього 20 липня 1927 року було ухвалено новий Кримінально-процесуальний кодекс УСРР, основною метою якого стало приведення кримінально-процесуального законодавства республіки у відповідність до загальносоюзних нормативних актів. Щодо регулювання запобіжних заходів, то їхній правовий зміст у КПК УСРР 1927 року загалом дублював положення попереднього кодексу, з урахуванням положень Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1924 року. Варто акцентувати увагу на тому, що, незважаючи на формальне закріплення процесуальних норм, на практиці застосування «позбавлення волі» як запобіжного заходу значно відрізнялося від встановлених законом цілей. Фактично позбавлення волі використовувалося не стільки для забезпечення участі обвинуваченого в судочинстві, скільки для чинення фізичного та психологічного тиску з метою отримання від нього зізнавальних показань.

Таким робом, політична і суспільна ситуація, що склалася в СРСР, багато в чому зумовила репресивний характер кримінального процесу. Інтереси держави явно превалювали над правами особистості, а слідчі органи отримували повну свободу дій. Основним завданням слідства було не об'єктивне встановлення обставин злочину, а створення умов для швидкого отримання «зізнання», яке потім ставало головним доказом обвинувачення. Методи ведення слідства вирізнялися крайньою жорсткістю, і вибір засобів диктувався не юридичними нормами, а їхньою ефективністю в отриманні потрібних слідству результатів. У 30-ті роки XX ст. ситуація ще більше погіршилася. До кримінально-процесуального законодавства, здебільшого актами НКВС СРСР, вносили дедалі більше змін, які значно розширювали повноваження органів дізнання та слідства і фактично узаконювали їхні репресивні методи. Судовий процес остаточно перетворився на інструмент державної політики, орієнтованої на придушення потенційних «ворогів народу». Повна свобода дій органів дізнання та слідства призвела до масових зловживань, довільних арештів і фабрикації кримінальних справ.

Лише з середини 50-х років XX ст., на тлі загальної тенденції до пом'якшення політичного курсу, почався процес реформування кримінально-процесуального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У правове і наукове поле повертається стара термінологія – «арешт» і «взяття під варту». В країні починають вживати заходів зі зміцнення гарантій законності, включно з удосконаленням правового регулювання запобіжних заходів. Так, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 24.05.1955 р. затвердив Положення про прокурорський нагляд у СРСР [9], згідно з яким

на прокурорів поклали обов'язки: здійснювати нагляд за тим, щоб нікого не піддавали арешту інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора; під час розв'язання питання про санкцію на арешт ретельно ознайомлюватися з усіма матеріалами, що обґрунтовують необхідність арешту, і в необхідних випадках особисто допитати особу, яку потрібно заарештувати (ст. 18); негайно звільнити з-під варти будь-кого, хто незаконно підданий арешту або незаконно утримується під вартою в місцях позбавлення волі (ст. 34). Здійснюючи нагляд за розслідуванням кримінальної справи, прокурор дістав право доручати органам дізнання арешт обвинуваченого у справах, що перебувають у провадженні слідчих органів прокуратури.

Процес демократизації кримінального процесу ознаменувався прийняттям Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 25.12.1958 р. [10] та Кримінально-процесуального кодексу УРСР від 28.12.1960 р. [11], які на законодавчому рівні закріпили положення про недоторканність заарештованих осіб. Відповідно до ст. 6 Основ 1960 року і ст. 14 КПК УРСР 1960 року арешт міг застосовуватись не «інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора». Фактично КПК УРСР 1960 року дублював і в окремих місцях конкретизував положення Основ 1960 року щодо підстав та порядку обрання, зміни та скасування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту; строки тримання під вартою і порядок їх продовження; порядок оскарження рішень органів дізнання та слідчих щодо запобіжного заходу. Підставою для взяття під варту слугувала можливість з боку обвинуваченого, який перебуває на волі, скритися від слідства і суду або перешкоджати встановленню істини в кримінальній справі, або займатись злочинною діяльністю (ч. 1 ст. 148 КПК УРСР). Цей запобіжний захід можна було обирати тільки у справах про злочини, за які законом передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 1 ст. 155 КПК УРСР); а також до осіб, обвинувачених у скоєнні тяжких та особливо тяжких злочинів, вичерпний перелік яких був визначений ч. 2 ст. 155 КПК УРСР, – з мотивів самої тільки небезпечності злочину. У 1977 році Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» № 1851-IX до переліку підстав обрання запобіжного заходу взяття під варту було введено додаткову обмежувальну умову – позбавлення волі на строк понад один рік. У виняткових випадках запобіжний захід міг бути застосований в справах про злочини, за які законом передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі і на строк не більше одного року [12]. Запровадження цього доповнення запобігло застосуванню взяття під варту у випадках, коли воно було надмірно суворим і необґрунтованим, адже позбавлення волі строком до року призначалося за злочини невеликої тяжкості, що свідчило про низький ступінь суспільної небезпеки особи обвинуваченого. До запровадження обмеження на практиці буденними стали ситуації, коли строк тримання під вартою на етапі слідства надалі перевищував призначене судом покарання. Таким чином, системно порушувався один з основоположних принципів кримінального права – принцип справедливості. З нововведень КПК УРСР 1960 року також слід виокремити ст. 156, яка закріпила граничні строки тримання обвинуваченого під вартою та порядок їх продовження. Законодавець установив, що строк тримання під вартою під час розслідування справи не міг перевищувати 2-х місяців. Він міг бути продовжений лише з огляду на особливу складність справи відповідним прокурором, згідно його компетенції, до трьох або до шести місяців з дня взяття під варту. Подальше продовження строку тримання під вартою могло бути здійснено тільки заступником Генерального прокурора – до одного року та Генеральним прокурором – до півтора року.

Загалом кримінальний процес за КПК УРСР 1960 року, хоча й почав набувати основ змагальності, багато в чому залишився розшуковим, оскільки суд фактично виступав на боці сторони обвинувачення. Органи розслідування наділялися широкими повноваженнями в застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу, але водночас ефективний контроль за їхньою реалізацією був відсутній. Формально для взяття під варту була потрібна санкція прокурора, проте його процесуальне становище і функції не дозволяли йому виступати повноцінним гарантом прав обвинуваченого. У результаті застосування арешту згідно з даними статистики набуло масового характеру і нерідко використовувалося для тиску на підозрюваних та обвинувачених, примушуючи їх до самообмови. Ба більше, методи розслідування нерідко включали незаконні форми впливу, що нагадували практики, які використовувалися за часів боротьби з «ворогами народу». Переповненість слідчих ізоляторів призводила до важких умов тримання під вартою, що загрожували здоров'ю та життю ув'язнених. Додатковим чинником, що сприяв зловживанням, став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за хуліганство» від 26.07.1966 р.

№ 5362-VI [13], який фактично зобов'язував правоохоронні органи при розслідуванні справ про хуліганство («що заподіюють велику шкоду суспільству, ображають честь і гідність радянських громадян») застосовувати до обвинувачених запобіжний захід у вигляді взяття під варту. Указ трансформував права особистості у формальність, дозволяючи органам слідства використовувати на практиці взяття під варту без обмежень. Лише Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення доповнень і змін до Основ кримінального законодавства Союзу РСР» від 08.02.1977 р. цю вимогу було усунуто. Також вона була продубльована в розглянутому нами вище Указі Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 23.03.1977 р. № 1851-IX. Підкреслимо, що незважаючи на домінування в процесі сторони обвинувачення, вітчизняний законодавець намагався демократизувати окремі елементи кримінального процесу шляхом внесення до КПК УРСР 1960 року відповідних змін, спрямованих на посилення гарантій прав особистості, зокрема й тих, що стосувалися примусових заходів. Так, Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 30.08.1971 р. № 117-VIII доповнив ст. 74 КПК УРСР частиною другою наступного змісту: «Показання обвинуваченого, в тому числі й такі, в яких він визнає себе винним, підлягають перевірці. Визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що є в справі» [14]. Запроваджена норма стала важливою процесуальною гарантією, що стала на заваді незаконному тиску на підозрюваних та обвинувачених. У кінцевому підсумку завдяки змінам була суттєво зменшена роль самообмови в кримінальному процесі, що підвищило якість слідства, сприяло притягненню до відповідальності винних і запобігало покаранню невинних осіб.

Висновки. Підсумовуючи сказане вище, необхідно наголосити на тому, що історія становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в радянський період демонструє складний процес трансформації кримінально-процесуального законодавства, зумовлений ідеологічними та політичними реаліями того часу. Аналіз нормативних актів, що діяли в 1917–1955 роках, показує, що еволюція інституту запобіжних заходів відбувалася в умовах посилення державного контролю, скорочення процесуальних гарантій і розширення дискреційних повноважень органів дізнання, слідства та прокуратури. На ранніх етапах радянської влади регламентація застосування арешту мала фрагментарний характер і здійснювалася через некодифіковані нормативні акти, ухвалені як на рівні УСРР, так і РСФРР. З ухваленням КПК УСРР 1922 року було закріплено процесуальні підстави та порядок застосування арешту, проте вже в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1924 року проявилася тенденція до жорсткого контролю з боку держави та фактичного перетворення цього заходу на інструмент репресій. Незважаючи на процесуальне закріплення інституту запобіжних заходів у КПК УСРР 1927 року, реальне застосування норм кодексу найчастіше мало довільний характер, що підкреслює посилення репресивної функції радянської правоохоронної системи. Загалом, розвиток інституту запобіжних заходів у зазначений період характеризується відходом від принципів процесуальної справедливості на користь пріоритетності державних інтересів, що було на даному етапі однією з ключових рис радянського кримінального судочинства.

У період із середини 50-х років XX ст. до розпаду СРСР запобіжні заходи в радянському кримінальному процесі зазнали певних змін, але їхня основна функція – контроль і репресивний вплив – зберігалася. Поступово було запроваджено більш чітку правову регламентацію строків тримання під вартою; встановлювались додаткові гарантії дотримання прав і свобод громадян під час кримінального судочинства. Однак ці зміни не торкнулися порядку санкціонування взяття під варту. На тлі Перебудови відбулися значні зміни, спрямовані на посилення судового контролю і скорочення застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Широкого розповсюдження отримали альтернативні запобіжні заходи, а громадяни одержали можливість оскаржувати взяття під варту у суді. Однак аж до 1991 року реформаційні процеси у сфері кримінального судочинства залишалися значною мірою формальними, оскільки рішення про взяття під варту ухвалювала виключно прокуратура. Процес санкціонування арешту носив заочний характер: ні заарештована особа, ні її захисник не мали можливості представити і відстояти свою позицію. У результаті, прокурор, ухвалюючи рішення, спирався винятково на матеріали слідства, що безпосередньо порушувало принцип змагальності сторін, звужувало право підозрюваного, обвинуваченого на захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Резолюція І Всеукраїнського з'їзду Рад про самовизначення України від 12(25).12.1917 р. *Съезды Советов в документах. 1917-1936.* Т. II. М., 1960. С. 16-17.
2. Зібрання узаконень і розпоряджень уряду за 1917-1918 рр. *Управление делами Совнаркома СССР*. М., 1942. 1450 с.
3. Декрети Радянської влади. Т. IV. 10 листопада 1918 р. – 31 березня 1919 р. М.: Политиздат, 1968. 744 с.
4. Збірник Законів і Розпоряджень Робітничого-Селянського Уряду України за 1919 рік. Народний комісаріат юстиції. Киев: Печатня С. П. Яковлева, 1919. 580 с.
5. Збірник Законів і Розпоряджень Робітничого-Селянського Уряду України і Уповноважених Р.С.Ф.Р.Р. 1920. № 1, 4-28. 1-е вид. Харків: НКЮ УСРР, 1920. 805 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 року: затверджений ВУ ЦВК 13 вересня 1922 р. Х.: НКЮ, 1922. 60 с.
7. Положення про прокурорський нагляд: від 28.06.1922 р. *СУ УССР*, 1922. № 28. Ст. 440.
8. Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 31.10.1924 р. URL: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2237.htm (дата звернення: 17.03.2025).
9. Про затвердження Положення про прокурорський нагляд у СРСР: Указ Президиума ВС СССР от 24.05.1955 г. *Ведомости ВС СССР*, 1955. № 9. Ст. 222.
10. Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 25.12.1958 р. URL: http://museumreforms.ru/node/13878 (дата звернення: 17.03.2025).
11. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р. № 1001-05. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1961. № 2. Ст. 15.
12. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 23.03.1977 р. № 1851-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1977. № 14. Ст. 131.
13. Про посилення відповідальності за хуліганство: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26.07.1966 г. № 5362-VI. *Ведомости ВС СССР*, 1966. № 30. Ст. 596.
14. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30.08.1971 р. № 117-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1971. № 36. Ст. 278.
15. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії про-ституції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
16. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
17. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
18. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.
19. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Система прав свідка в кримінальному процесі: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 4. С. 168–180.
20. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550 (дата звернення: 17.03.2025).

УДК 340.6:343.14-028.63:[37.013::17.022.1]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.38

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО ПЛАГІАТ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ

Зінич Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри конституційного,
міжнародного та адміністративного права
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Зінич Л.В. Судова експертиза цифрових доказів у справах про плагіат: методологія та проблеми доказування.

Розглянуто правові особливості судової експертизи цифрових доказів у справах про плагіат. Історично такі справи пройшли довгий шлях розвитку й спочатку ґрунтувалися на традиційних доказах, як-от друковані матеріали та письмові документи. Однак з розвитком технологій виникла необхідність експертизи цифрових доказів. Тому в сучасних умовах висновок експерта відграє ключову роль у доказуванні обставин, що мають значення для справи.

У статті зазначається, що термі «цифрові докази» є ширшим, ніж «електронні докази» і для аналізу систем, мереж та даних доцільно використовувати термін «цифрові докази». Автором виділено такі методики експертизи цифрових доказів у справах про плагіат: 1) порівняльний аналіз текстів (через збіги, аналіз частоти слів та фраз, перевірка унікальності); 2) аналіз метаданих файлів (дати створення та модифікації, авторство, історію змін); 3) лінгвістичний аналіз.

Найчастіше використовуваною методикою є порівняльний аналіз текстів (через збіги, аналіз частоти слів та фраз, перевірка унікальності). Застосування цієї методики відбувається за допомогою сертифікованих програм, але її недоліком є те, що вона потребує детальнішого аналізу експертом, оскільки потрібно враховувати і відомі словосполучення, і синоніми.

Аналіз метаданих файлів як методика у справах про плагіат передбачає, що метадані набувають статусу цифрових доказів, які мають бути належним чином зібрані, збережені та оцінені з урахуванням вимог процесуального законодавства.

Зазначено, що лінгвістичний аналіз передбачає детальне дослідження мовних характеристик тексту, як-от лексика, синтаксичні конструкції, стилістичні особливості, структура та змістова організація.

Автор робить висновок, що судова експертиза цифрових доказів у справах про плагіат потребує не лише використання сучасних методик аналізу, але й чіткого дотримання вимог процесуального законодавства щодо допустимості, належності та достовірності доказів. Подальший розвиток нормативного регулювання в цій сфері, удосконалення методичних підходів та підвищення кваліфікації експертів є необхідними умовами для забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності в сучасних умовах розвитку технологій.

Ключові слова: експертиза об’єктів інтелектуальної власності, експерт, цифрові докази, оцінка доказів, допустимість доказів, порушення авторського права.

Zinych L.V. **Forensic examination of digital evidence in plagiarism cases: methodology and proof issues.**

The legal peculiarities of forensic examination of digital evidence in plagiarism cases have been considered. Historically, such cases have undergone a long development process and were initially based on traditional evidence, such as printed materials and written documents. However, with the advancement of technology, there arose a need for the examination of digital evidence. Therefore, in modern conditions, an expert’s conclusion plays a key role in proving relevant case circumstances.

The article highlights the following methodologies for the examination of digital evidence in plagiarism cases: 1) comparative analysis of texts (through matches, analysis of word and phrase frequency, uniqueness checks); 2) analysis of file metadata (creation and modification dates, authorship, change history); 3) linguistic analysis.

The most frequently used methodology is the comparative analysis of texts (through matches, analysis of word and phrase frequency, uniqueness checks). The application of this methodology occurs through certified programs, but its drawback is that it requires a more detailed expert analysis since it is necessary to consider known collocations and synonyms.

The analysis of file metadata as a methodology in plagiarism cases implies that metadata attain the status of digital evidence, which must be properly collected, preserved, and evaluated with regard to procedural law requirements.

It is noted that linguistic analysis involves a thorough investigation of the text's linguistic characteristics, such as lexis, syntactic constructions, stylistic features, structure, and content organization.

The author concludes that forensic examination of digital evidence in plagiarism cases requires not only the use of modern analysis methodologies but also strict adherence to procedural law requirements regarding the admissibility, relevance, and reliability of evidence.

Further development of regulatory frameworks in this field, improvement of methodological approaches, and enhancement of expert qualifications are necessary conditions for ensuring effective protection of intellectual property rights under current technological development conditions.

Key words: expertise in intellectual property objects, expert, digital evidence, evidence evaluation, admissibility of evidence, copyright infringement.

Постановка проблеми: Швидкі темпи розвитку технологій створюють умови для порушення авторських прав шляхом присвоєння авторства. Під час вирішення справ про плагіат судами ключове значення мають висновки експерта, що дозволяють встановити особистий внесок автора у певний науковий чи літературний твір. Виконання цього завдання вимагає від судової експертизи вміння працювати з цифровими доказами, щоб ефективно протидіяти плагіату. Сьогодні в Україні відсутні єдині, уніфіковані підходи до експертизи плагіату, що створює ризики для суб'єктивізму та неоднаковості правозастосовчої практики. Тому важливим і актуальним завданням є розробка чіткої методології та стандартів для збирання, аналізу та інтерпретації цифрових доказів у цих категоріях справ.

Мета дослідження: аналіз основних методик експертизи цифрових доказів у справах про плагіат, зокрема таких: 1) порівняльний аналіз текстів (через збіги, аналіз частоти слів та фраз, перевірка унікальності); 2) аналіз метаданих файлів (дати створення та модифікації авторства, історію змін); 3) лінгвістичний аналіз.

Крім того, дослідження проблемних питань, що виникають у процесі судової експертизи цифрових доказів у справах про плагіат.

Стан опрацювання проблематики. Останнім часом проблеми судової експертизи цифрових доказів дедалі частіше привертають увагу науковців, які досліджують і питання судової експертизи у справах про плагіат, і питання методик та різних експертиз. Різним правовим аспектам судової експертизи у справах про права інтелектуальної власності присвячували увагу такі науковці: Брич Т.В., Гарасимів О.І., Заболотна І.І., Заболотний О.С., Кошляв А.А., Махньова А.В., Марко С.І., Ряшко О.В., Сопова К.А., Тимощик Л.П., Федоренко В.Л.

Щодо правових засад судової експертизи, то її досліджували такі науковці: Кобальський О.Р., Марко С.І., Стецик Б.В.

Незважаючи на численні публікації і дослідження судової експертизи загалом і експертизи у справах про інтелектуальну власність зокрема, судові експерти ще не розробили достатньо обґрунтованих методик експертиз з урахуванням сучасних вимог і потреб.

Виклад основного матеріалу. Роль судової експертизи у справах про порушення авторських прав складно переоцінити, оскільки вона є джерелом об'єктивної інформації про запозичення фрагментів чи цілого тексту іншого автора та є доказом у цих справах.

Вперше в Україні судову експертизу у справах про інтелектуальну власність запроваджено Наказом Міністерства юстиції України від 17.01.2002 р. № 4/5, де було п. 13 визначено «Експертиза, пов'язана з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності» [1]. З того часу Науково-дослід-

ний інститут судової експертизи у сфері інформаційних технологій та інтелектуальної власності Міністерства юстиції України почав виконувати експертизи у сфері інтелектуальної власності [2, с. 19].

Становлення експертиз у сфері інтелектуальної власності пройшло довгий шлях. Історично справи про плагіат ґрунтувалися на традиційних доказах, як-от письмові документи та друковані матеріали. Проте розвиток цифрових технологій вимагає від судової експертизи вміння працювати з цифровими доказами, щоб ефективно протидіяти плагіату. Однак потрібно зазначити, що в українському законодавстві термін «цифрові докази» не використовується; натомість закріплено «електронні докази». У контексті цього дослідження доцільно використовувати термін «цифрові докази» як ширше поняття, оскільки воно включає не лише електронні документи, але й дані з різноманітних пристроїв, мереж та систем.

У Цивільному процесуальному кодексі України закріплено визначення електронних доказів як «інформації в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі [3].

Як зазначають Гарасимів О.І., Марко С.І., Ряшко О.В. «джерела доказів та специфіка процесуальної процедури їх отримання, закріплення, використання та оцінки, наявні у кримінальному процесі України не дають можливості розглядати цифрові докази, як окреме джерело фактичних даних, а лише вказують на їх електронну фіксацію» [4, с. 160].

Керуючись положеннями Закону України «Про судову експертизу» [5] судова експертиза - це дослідження на основі спеціальних знань у галузі, науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Цей Закон визначає й підстави проведення судової експертизи, зокрема відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування або договір з експертом чи експертною установою, якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб.

Далі перейдемо до аналізу сутності плагіату. Відповідно до статті 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [6] плагіат - це опублікування твору або його частини у незмінному або видозміненому вигляді, включаючи опублікування перекладу іншомовного твору або його частини, під іменем особи, яка не є автором цього твору.

Найчастіше справи про плагіат розглядаються у порядку цивільного судочинства, але у випадках, коли однією з сторін є орган державної влади або місцевого самоврядування, їхні посадові або службові особи, справа про плагіат повинна розглядати у порядку адміністративного судочинства. У випадках, коли плагіат завдав значної матеріальної шкоди, може наставати кримінальна відповідальність.

Відповідно до процесуальних кодексів України електронні докази, як правило, подаються в оригіналі (на відповідному носії інформації - USB накопичувачі, CD / DVD диски) або у вигляді засвідчених копій. Сторона, яка подає електронний доказ, повинна надати його опис, зазначити дату створення, автора, спосіб отримання та мету його подання.

Як зазначалося вище цифрові докази є ширшим поняттям, ніж електронні докази. Тому, переходячи до визначення цього поняття, важливо зазначити, що вони є різновидом матеріальних доказів, оскільки, так само як і документи, знаходяться на матеріальних носіях, але вимагають особливих підходів до збирання, дослідження та оцінки.

Зважаючи на те, що в реальних випадках довести факт плагіату буває доволі складно, виникає необхідність дослідження саме цифрових доказів, зокрема інформації про історію створення та редагування файлів, аналізу унікальних цифрових слідів файлів, встановлення IP-адрес, історії браузера та іншого. Вказані аспекти робить їх особливо цінними для позивача або відповідача.

Підтвердженням цього є справа Gates Rubber Company Bando Chemical Industries, Ltd. (1996) [7]. У рішенні, викладеному на 50 сторінках суть справи зводилася до того, що компанія Gates Rubber звинуватила Bando Chemical Industries у використанні комп'ютерної програми, схожої на їхню власну, що могло свідчити про порушення авторських прав та розкрадання комерційної таємниці. У цій справі аналізувалися цифрові докази, зокрема аналіз жорсткого диска та метаданих файлів. Суд підкреслив важливість дотримання належних методів збору та аналізу цифрових доказів для забезпечення їхньої достовірності та прийнятності в суді.

Роль експерта як особи з спеціальними знаннями, яка надає обґрунтований експертний висновок, є критично важливою в доказуванні запозичення чужого творчого продукту. Варто врахувати той аспект, що для об'єктивного висновку потрібно правильно поставити експертам питання, на які вони мають дати висновки у результаті експертизи.

Відповідно до Наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [8] встановлено перелік орієнтовних питань до експерта при дослідженні об'єктів авторського права: 1) Чи є об'єкт дослідження (назва) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) результатом творчої праці згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи? 2) Чи містить у собі об'єкт дослідження (або його частина, яка може використовуватися самостійно) ознаки об'єкта авторського права згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи? 3) Чи містить у собі об'єкт дослідження (або його частина, яка може використовуватися самостійно) ознаки об'єкта авторського права згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи? 4) Чи є твір (назва 1) переробкою твору (назва 2)? Якщо так, чи має ця переробка творчий характер? 5) Чи є твір (назва 1) перекладом твору (назва 2)? Якщо так, чи має цей переклад творчий характер? 6) Чи мало місце відтворення твору (назва 1) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) при створенні твору (назва 2)? 7) Чи відтворено назву (цитату, персонаж) твору (назва 1) у знаку для товарів і послуг (назва 2)? 8) Чи відтворено назву (цитату, персонаж) твору (назва 1) у комерційному (фірмовому) найменуванні (назва 2)?

Щодо цифрових доказів та їхньої експертизи, то до них може застосовуватися методика проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи. З цього приводу такі науковці як Стецик Б.В. та Марко С.І. зазначають, що на аналітичній стадії дослідження проводяться такі дії: 1) аналіз файлів з використанням спеціалізованого програмного забезпечення; 2) аналіз основних областей; 3) аналіз системного реєстру; 4) аналіз артефактів операційної системи, які можуть містити важливу інформацію для відповіді на питання експертизи; 5) аналіз слідів роботи програмного забезпечення; 6) здійснити аналіз тимчасової інформації, що містяться у пам'яті; 7) аналіз листування; 8) аналіз інтернет-активності [9, с. 298].

Переходячи безпосередньо до методики експертизи цифрових доказів у справах про плагіат, слід зазначити, що цифрові докази є часто єдиним джерелом доказів, тому методика комп'ютерно-технічної експертизи лягає в основу формування доказової бази. Тому можемо виділити такі методики: 1) порівняльний аналіз текстів (через збіги, аналіз частоти слів та фраз, перевірка унікальності); 2) аналіз метаданих файлів (дати створення та модифікації авторства, історію змін); 3) лінгвістичний аналіз. Охарактеризуємо кожну із зазначених методик експертизи цифрових доказів у справах про плагіат.

Першою і найчастіше використовуваною методикою є порівняльний аналіз текстів (через збіги, аналіз частоти слів та фраз, перевірка унікальності). Автори досліджуючи використання спеціального програмного забезпечення стверджують: сервіси для перевірки текстів на унікальність працюють переважно, за однаковим алгоритмом. Документ транслюється текстовим редактором в текст у форматі .txt і перевіряється. Програмні засоби, які працюють на основі пошуку подібностей, дають достатньо точні результати, хоча виділено ряд факторів та обмежень підходу до пошуку подібностей. Для покращення роботи всіх методів на етапі нормалізації потрібно видаляти відомі словосполучення, враховувати синоніми, приводити літери до одного регістру та алфавіту. З цієї причини активно відбувається пошук інших підходів, одним з яких є ідентифікація плагіату на основі авторського стилю написання роботи [10, с. 67].

До недоліків антиплагіатних онлайнових інтернет-ресурсів можна віднести обмеженість їх функціональних можливостей у безкоштовних версіях, недостатня оптимізація для обробки україномовних робіт. Також при виборі програм необхідно звернути увагу на їхню здатність повноцінно підтримувати українську та англійську мови, зручність та доступність для використання [10, с. 66].

Як зазначає Брич Т.В. «програми перевірки на плагіат - всього лише перевіряють співпадіння епізодів у тексті і не виявляють чи це плагіат, чи це правильно використане посилання на автора. Для остаточного висновку необхідні експерти в галузі знань праці, які і будуть робити відповідні висновки. І ще одне, необхідно розрізняти підходи для природних і гуманітарних наук [11].

Такої ж думки дотримується Катерина Сопова, яка зазначає «Самі по собі результати обробки інформації за допомогою спеціальних програм не можуть бути такими, що дають обґрунтовані висновки про наявність або відсутність у науковому творі ознак плагіату» [12, с. 36].

Важливо зазначити про інтернет-ресурси, які допомагають визначити, як змінювалися вебсайти протягом визначеного часу, що дозволяє встановити, чи були розміщені об'єкти інтелектуальної власності та коли саме. Одним з таких є вебсайт Wayback Machine [13]. Програми з серії цифрової криміналістики, які дозволяють дослідити ті або інші аспекти цифрових слідів: EnCase Forensic, Cellebrite UFED, Wireshark, Amped FIVE, Passware Kit Forensic.

Аналіз метаданих файлів (дати створення та модифікації авторства, історію змін) як методика у спорах про інтелектуальну власність надає можливість розкрити дату створення та модифікацію, допомагаючи визначити оригінальність і власність [14, с. 83]. Особливу увагу слід приділити тому факту, що метадані ніколи не можуть бути самостійним доказом, а є лише похідними, що підтверджують допустимість основного доказу [14, с. 84]. Метадані можуть бути відкриті та приховані; останні можуть бути встановлені та дослідженні лише експертом.

У випадках, коли заявник стверджує про порушення його авторських прав, метадані можуть бути використані для підтвердження авторства або наявності доступу відповідача до відповідного об'єкта до моменту створення ним свого твору.

Крім того, аналіз метаданих є важливим інструментом верифікації доказів, поданих до суду. Його результати можуть свідчити про автентичність або, навпаки, про можливу фальсифікацію документів, зміну часових параметрів або редагування з метою введення в оману. У зв'язку з цим метадані набувають статусу цифрових доказів, які мають бути належним чином зібрані, збережені та оцінені з урахуванням вимог процесуального законодавства.

Методика лінгвістичного аналізу або ще як зазначається у науковій літературі лінгвістична експертиза, під якою розуміють «спеціалізоване мовознавче дослідження текстових матеріалів, інших мовних об'єктів, а також невербальних засобів комунікації, які в поєднанні з вербальними генерують смисли в повідомленні. Об'єктом лінгвістичної експертизи є мовлення та мова, тексти в будь-якому вигляді (письмовому, електронному, усному), що містяться на різних носіях» [15, с. 61].

У справах про плагіат лінгвістичний аналіз відіграє важливу роль у встановленні факту неправомірного використання об'єктів інтелектуальної власності, зокрема текстів, програмного коду, аудіовізуальних творів тощо. Лінгвістичний аналіз передбачає детальне дослідження мовних характеристик тексту, як-от лексика, синтаксичні конструкції, стилістичні особливості, структура та змістова організація. Завдяки цьому аналізу експерти мають можливість визначити ступінь подібності між оригінальним і спірним текстами, виявити запозичення, які не мають належного посилання на джерело, а також оцінити наявність творчого внеску в адаптацію або трансформацію запозиченого матеріалу.

Переходячи від методик до проблемних питань, потрібно зазначити, що однією з ключових проблем у сфері судової експертизи цифрових доказів у справах про плагіат є встановлення їхнього походження. Це зумовлено необхідністю забезпечення достовірності та автентичності відповідних даних. Важливо з'ясувати, з яких джерел були отримані цифрові об'єкти, ким саме вони були створені, а також за яких обставин здійснювалося їхнє збирання. Ці обставини мають суттєве значення для визначення доказової сили матеріалів, що подаються в суді.

Крім того, актуальним є питання правильного аналізу та інтерпретації цифрових доказів, адже саме ці етапи впливають на об'єктивність висновків експерта. Недостатня кваліфікація фахівця або застосування застарілих чи неналежних методик може призвести до хибних висновків, що, своєю чергою, вплине на результати розгляду справи.

Окремої уваги потребує проблема допустимості цифрових доказів. Вона полягає в необхідності перевірки відповідності таких доказів вимогам процесуального законодавства, зокрема щодо способу їх отримання, збереження, обробки та подання до суду. Порушення хоча б одного з цих аспектів може призвести до визнання доказу недопустимим, що суттєво ускладнює доведення факту плагіату.

Висновки. Отже, підсумовуючи, необхідно зазначити, що експерти у справах про плагіат повинні застосовувати міждисциплінарний підхід, зокрема використання знань лінгвістики, інформаційних технологій та юриспруденції, а дослідження цифрових доказів є ключовим фактором для використання високоякісних експертних висновків.

Порівняльний аналіз текстів є основним методом виявлення плагіату в сучасних умовах. Він дозволяє виявити не лише прямий плагіат, а часткові запозичення або переробки тексту, і є найчастіше використовуваним інструментом. Недоліками цього методу є складність у визначенні меж допустимих збігів, оскільки існує велика кількість модифікацій, а також технічних та стилістичних варіацій.

Аналіз метаданих є додатковим інструментом для встановлення справжнього авторства та виявлення маніпуляцій з оригіналом. Проблемним питанням при використанні цією методології є допустимість отриманих доказів і можливість використання метаданих як єдиного джерела доказів.

Лінгвістичний аналіз дозволяє глибше оцінити стилістичні та мовні аспекти досліджуваного тексту, але може бути доволі суб'єктивним, оскільки залежить від правильної інтерпретації результатів.

Таким чином, судова експертиза цифрових доказів у справах про плагіат потребує не лише використання сучасних методик аналізу, але й чіткого дотримання вимог процесуального законодавства щодо допустимості, належності та достовірності доказів. Подальший розвиток нормативного регулювання в цій сфері, удосконалення методичних підходів та підвищення кваліфікації експертів є необхідними умовами для забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності в сучасних умовах розвитку технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів. Наказ Міністерства юстиції України від 17.01.2002. № 4/5 Про внесення змін до наказу міністерства юстиції України від 15.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0037-02#Text.
2. Федоренко В.Л., Тимощик, Л.П. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності: генезис, поняття, класифікація та система. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 1(3), с. 11–52. URL: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3-1-11-52.
3. Цивільно-процесуальний кодекс України. Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top.
4. Гарасимів О.І., Марко С.І., Ряшко О.В. Цифрові докази: деякі проблемні питання щодо їх поняття та використання у кримінальному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Випуск 75: частина 2, с. 158–162. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/27-1.pdf.
5. Про судову експертизу. Закон України від 25.02.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.
6. Про авторське право і суміжні права. Закон України від 01.02.2022 р. № 2812-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20?find=1&text=%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%B0%D1%82#Text.
7. Gates Rubber Company v. Dando Chem. Indus., et al. Govinfo Government information for all. URL: https://www.govinfo.gov/app/details/USCOURTS-ca10-92-01256.
8. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z0705-98#Text.
9. Стецик Б.В., Марко С.І. Методика проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1, с. 296–299. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/74.pdf.
10. Заболотна І.І., Кошляв А.А., Махньова А.В., Заболотний О.С. Аналіз систем виявлення текстового плагіату. *SWorldjournal*. Issue 23. Part 3. С. 62–68. URL: https://www.sworldjournal.com/index.php/swj/article/view/swj23-00-017/4214.
11. Брич Т.В. «Спеціалізовані програми для виявлення ознак плагіату – абсолютний експерт чи допоміжний елемент?» *Академічна доброчесність: виклики сучасності*: збірник наукових есе учасників дистанційного етапу наукового стажування для освітян (Республіка Польща, Варшава, 27.06.2022–05.08.2022). Польсько-українська фундація «Інститут Між-

народної академічної та Наукової співпраці»; Духовна академія Університету Кардинала Стефана Вишинського; Фундація ADD. Варшава, 2022. С. 36–29.
12. Катерина Сопова Методи виявлення плагіату в наукових публікаціях. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 4. С. 31–37. URL: https://drive.google.com/file/d/1YaRCQ0nf-VupXrxjm-LnSB_h7-3RtTOR/view.
13. Internet Archive. Non profit library of million f free text, movies, softwar, music, websites, and more. URL: https://archive.org/about.
14. Кобальський О.Р. Значення метаданих для встановлення обставин цивільної справи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 5. С. 83–85. URL: http://lsej.org.ua/5_2023/18.pdf.
15. Чернявська О.С. Роль і місце лінгвістичної експертизи в юридичній практиці. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали XIV Всеукр. Наук.-практ. конф. (Київ, 29 листопада 2018 р.): у 2 ч. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч. 2. С. 60–62. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9da1f4a8-5bd5-4977-bf03-865d0d6d4f13/content.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.39

СЛІДОВА КАРТИНА ЗАЛИШЕННЯ В НЕБЕЗПЕЦІ МАЛОЛІТНЬОЇ ОСОБИ

Козубська А.В.,
аспірант Науково-дослідного інституту публічного права,
ORCID: 0009-0004-4701-2030
e-mail: stasya5353@gmail.com

Козубська А.В. Слідова картина залишення в небезпеці малолітньої особи.

Статтю присвячено дослідженню одного із ключових елементів структури криміналістичної характеристики – слідової картини кримінального правопорушення, яка утворюється в результаті вчинення залишення в небезпеці малолітньої особи.

Автором емпіричним шляхом підтверджено, що слідова картина залишення малолітньої особи в небезпеці надає криміналістично значущу інформацію, що є необхідною для успішного проведення досудового розслідування. Зокрема, вона сприяє формулюванню обґрунтованих версій протиправного діяння, призначенню судових експертиз та проведенню комплексу слідчих (розшукових) дій, необхідних для кваліфікації злочину та притягнення винної особи до відповідальності.

За результатами проведеного аналізу наукових джерел, присвячених дослідженню слідової картини як елементу криміналістичної характеристики, пов'язаних із вчиненням залишення в небезпеці малолітньої особи визначено підходи, які найбільш повно характеризують кримінальні правопорушення досліджуваної категорії.

Автором зазначається, що слідова картина залишення в небезпеці малолітньої особи являє собою комплекс матеріальних, ідеальних та цифрових (інформаційних) слідів.

В статті запропоновано визначення та розкрито складові елементи слідової картини, які найбільш притаманні злочинам досліджуваної категорії.

На підставі проведеного аналізу матеріалів кримінальних проваджень досліджуваної категорії описані складові елементи слідової картини вчинення залишення в небезпеці малолітньої особи.

За результатами дослідження обґрунтовано доведено кореляційні зв'язки слідової картини вчинення злочину з іншими елементами криміналістичної характеристики, зокрема способом, обстановкою кримінального правопорушення та особою злочинця.

У статті автор доводить, що спосіб вчинення злочину є основним фактором, який визначає слідову картину.

Результати проведеного дослідження мають практичну цінність для правоохоронних органів у контексті профілактики кримінальних правопорушень, пов'язаних із залишенням малолітніх осіб у небезпеці. Крім того, вони можуть бути використані в наукових розробках методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень та подальших наукових дослідженнях.

Ключові слова: слідова картина, криміналістична характеристика, залишення в небезпеці, кримінальне правопорушення, досудове розслідування, малолітня особа.

Kozubska A.V. Trace picture of leaving a young person in danger.

The article is devoted to the study of one of the key elements of the structure of the criminalistic characteristic – the trace picture of a criminal offense, which is formed as a result of leaving a young person in danger.

The author empirically confirmed that the trace picture of leaving a minor in danger provides criminalistically significant information that is necessary for a successful pre-trial investigation. In particular, it contributes to the formulation of substantiated versions of the wrongful act, the appointment of forensic examinations and the conduct of a set of investigative (search) actions necessary to qualify the crime and bring the guilty person to justice.

According to the results of the analysis of scientific sources devoted to the study of the trace picture as an element of the criminalistic characteristic associated with the act of leaving a minor in danger, the approaches that most fully characterize criminal offenses of the category under study are determined.

The author notes that the trace picture of leaving a young person in danger is a complex of material, ideal and digital (information) traces.

The article offers definition and discloses the constituent elements of the trace picture, which are most inherent in the crimes of the studied category.

On the basis of the analysis of the materials of criminal proceedings of the studied category, the constituent elements of the trace picture of the commission of leaving a minor in danger are described.

According to the results of the study, correlation relationships of the trace picture of the crime with other elements of the forensic characteristic, in particular by the method, the situation of the criminal offense and the identity of the criminal, have been substantiated.

In the article, the author proves that the method of committing a crime is the main factor that determines the trace picture.

The results of the study have practical value for law enforcement agencies in the context of preventing criminal offenses related to leaving minors in danger. In addition, they can be used in scientific developments of investigation methods for certain types of criminal offenses and further scientific research.

Key words: trace picture, forensic characteristics, leaving in danger, criminal offense, pre-trial investigation, minor person.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження елементів криміналістичної характеристики залишення в небезпеці неповнолітніх осіб викликана насамперед проблемами, які виникають в процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень, кваліфікованих за ст. 135 КК України.

Згідно ст. 18 Конвенції ООН про права дитини, на батьків покладається основна відповідальність за виховання та розвиток дитини. Конвенція покладає на державу обов'язок забезпечити однакову відповідальність обох батьків за виховання і розвиток дитини. Разом з тим, національне законодавство покладає на батьків відповідальність за створення умов, яких потребує дитина для всебічного розвитку (ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства»), забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, а також виховання дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу та Батьківщини (ст. 150 СКУ) [1, с. 5].

В умовах повномасштабної військової агресії пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів виступає забезпечення безпеки дітей, які є однією із найбільш незахищених верств населення.

Ефективність розкриття, розслідування та вжиття заходів, направлених на попередження та усунення детермінантів кримінальних правопорушень вказаної категорії значною мірою залежить від розкриття та дослідження окремих елементів криміналістичної характеристики, зокрема і слідової картини. Вичерпна інформація стосовно слідової картини дозволить розкрити та дослідити інші елементи криміналістичної характеристики, організувати належним чином розслідування та ініціювати проведення відповідних слідчих (розшукових) дій.

Мета дослідження: на підставі проведеного аналізу матеріалів кримінальних проваджень, розпочатих за фактами залишення в небезпеці малолітніх осіб, встановити та описати типові сліди, які притаманні злочинам досліджуваної категорії.

Стан опрацювання проблематики. Вагомий вклад у дослідження та розкриття сутності як слідової картини кримінальних правопорушень в цілому так її окремих елементів знайшли своє відображення у результатах досліджень М.В. Салтевського, В.Ю. Шепітька, І.В. Пирога, В.В. Корнієнка, Н.В. Павлової, К.О. Чаплинського, Г.С. Бідняк, В.В. Приловського, М.М. Єфімова, Ю.М. Чорноус, О.Г. Кривопуска, В.М. Плетенця та багатьох інших науковців. Проте, слідова картина, притаманна залишенню в небезпеці неповнолітньої особи має свої особливості, що потребує додаткового висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Слідова картина, як елемент криміналістичної характеристики найбільшою мірою перебуває в кореляційній залежності із способом вчинення кримінального правопорушення.

Будь-яке злочинне діяння характеризується змінами навколишнього середовища, що є результатом вчинення дій з підготовки, безпосереднього вчинення та приховування слідів злочинної діяльності винної особи, слідова картина несе в собі масив інформації про події минулого, і одним

з головних завдань посадових осіб правоохоронних органів є виявлення таких слідів [2, с. 450].

Без виявлення достатньої кількості відображень дій неможливе встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення [3, с. 191].

У широкому значенні сліди злочину – це будь-які зміни в навколишньому середовищі, причинно пов'язані з подією злочину. Тому слідами є: а) події, явища, матеріальні предмети або їх частини – труп, знаряддя злому, недопалок, пляма крові тощо; б) матеріальні копії – слід пальця, взуття, розрубу, розрізу тощо. Натомість у вузькому значенні – це матеріальні утворення, що відображають зовнішню будову взаємодіючих об'єктів, тобто сліди-копії. Вони можуть бути об'ємними чи площинними [4, с. 85].

Традиційно вчені криміналісти сучасності виділяють матеріальні, ідеальні та цифрові, або деякими авторами даються такі назви останніх як комп'ютерні або віртуальні.

Проведеним аналізом матеріалів проваджень щодо залишення в небезпеці малолітньої особи встановлено, но сліди протиправних дій знаходять своє відображення у всіх перерахованих вище видах слідів.

Наведене дає можливість дійти висновку, що слідову картину залишення в небезпеці малолітньої особи становить сукупність матеріальних, ідеальних та цифрових слідів.

Пропонуємо розглянути кожну групу слідів окремо, починаючи із дослідження матеріальних слідів, що характерні кримінальним правопорушенням досліджуваної категорії.

Матеріальні сліди, на думку В.В. Тіщенка, являють собою відображення механізму події та її результатів на об'єктах матеріального світу [5, с. 138].

Таким чином, до матеріальними слідами можуть виступати будь які речі матеріального світу які зберігають на собі сліди кримінального правопорушення, утворених в результаті взаємодії різних об'єктів.

Для більш детального та повного розкриття зазначеної групи слідів, утворюваних в результаті залишення в небезпеці пропонуємо виділити наступні носії слідової інформації згрупувавши їх при цьому в залежності від механізму вчинюваних протиправних дій.

1. Сліди, які знаходяться на тілі потерпілого. Вказана група є найбільш інформативною у разі отримання потерпілим тілесних ушкоджень або настання смерті внаслідок залишення у небезпеці. Типовими слідами, для цієї групи виступають різного ступеня тілесні ушкодження у вигляді саден, забоїв, порушення цілісності (переломів) кінцівок, тілесні ушкодження отримані внаслідок дії високих або низьких температур на тіло потерпілого.

Враховуючи особливості злочинної поведінки, притаманної залишенню у небезпеці малолітньої особи, окрім слідів, що вказують на тілесні ушкодження можна виділити сліди на тілі потерпілого у вигляді подразнень шкіри, грибкові захворювання інші шкірні захворювання, бруд на тілі тощо. Зазначені сліди хоча і опосередковано, проте все ж таки можуть свідчити про байдуже або недбале ставлення щодо відношення винних осіб щодо виконання обов'язків по догляду за дитиною.

До досліджуваної групи слідів доцільно віднести, сліди, які знаходяться на трупі потерпілого. Як правило такими слідами виступають тілесні ушкодження, які стали причиною настання смерті. Серед найбільш поширених можемо виділити сліди (тілесні ушкодження) отримані внаслідок падіння з висоти, ураження електричним струмом, дії високих температур (опіки), переохолодження тощо.

2. Сліди, які свідчать про факт самостійного народження дитини поза межами закладів МОЗ та відмова звернення за кваліфікованою медичною допомогою. Вказана група слідів характеризується різноманітністю об'єктів – носіїв. При цьому, сліди наведеної групи чітко характеризують такий спосіб як поміщення (залишення) потерпілого у непридатні (небезпечні) до проживання умови. Ознайомившись з матеріалами кримінальних проваджень досліджуваної категорії встановлено, що носіями вказаних слідів в більшості випадків виступають: ножі, ножиці (інші ріжучі приладдя) із залишками біологічних речовин, які використовуються правопорушниками для перерізання пуповини під час пологів; текстильні вироби (рушники, постільна білизна тощо), які були використані під час пологів та на яких зберіглися речовини біологічного походження; одяг правопорушника; пакети, сумки та інші речі до яких було поміщено новонародженого тощо.

Перелік слідів вказаної групи як і їхні носії не є вичерпним, а сліди біологічного походження можуть зберігатись як на перелічених речах, так і на поверхнях інших матеріальних об'єктів, які розташовані у приміщеннях, де відбувається подія кримінального правопорушення.

3. Сліди, які збережені на предметах, якими потерпілим було отримано тілесні ушкодження в результаті залишення у небезпеці. Наведені сліди утворюються здебільшого внаслідок вчинення залишення в небезпеці способом, який ми охарактеризували як перекладання обов'язків догляду на сторонніх осіб та (або) самоусунення від догляду. Зазначені сліди мають схожі риси із групою слідів, які віднесено до групи тих, що свідчать про факт самостійного народження дитини поза межами закладів МОЗ у домашніх умовах, зокрема стосовно слідів біологічного походження.

Проте, враховуючи особливості способу вчинюваного протиправного діяння, суттєво відрізняються носії вказаної слідової інформації.

Аналізом судово-слідчої практики встановлено, що основний масив слідів (63 %) віднесених до цієї групи знаходяться за місцем постійного проживання потерпілого. До таких слідів належать: сліди, що вказують на безперешкодний доступ до джерел електричного струму або відкритого вогню; залишки електроприладів, які стали причиною отримання ушкоджень або призвели до пожежі або ураження електричним струмом; сліди, що підтверджують безперешкодний доступ до вікон, що спричинив падіння з висоти тощо.

У разі залишення в небезпеці малолітньої особи поза межами постійного проживання шляхом самоусунення від покладених обов'язків догляду важливу роль для визначення локалізації слідової картини відіграє обстановка вчиненого кримінального правопорушення.

Як правило, випадки самоусунення від догляду, що призводять до залишення в небезпеці малолітньої особи поза межами місця проживання супроводжуються проведенням дозвілля батьками, поєднуються із вживанням алкогольних напоїв, що призводить до втрати пильності. Носіями слідової інформації виступають дитячі речі, іграшки, колиски тощо.

4. Сліди, які свідчать про перебування потерпілого у небезпеці. Вказана група слідів характерна для кримінальних правопорушень у яких не було заподіяно шкоди фізичному здоров'ю, проте встановлено факт залишення в небезпечних умовах потерпілого протягом тривалого часу. Враховуючи багатогранність обстановки до слідів, що свідчать про перебування потерпілого в небезпеці на практиці виступають: одяг малолітнього, зокрема мокрий взимку або такий що не відповідає погодним умовам; відсутність продуктів харчування у приміщенні де перебуває потерпілий тощо;

5. Сліди, збережені у документах. Зазначену групу слідів можна вважати скоріше не типовою для досліджуваної групи проваджень.

Сліди можуть міститись як у змістовній частині документів, так і на їх поверхні (сліди крові, сліди папілярних візерунків, сліди матеріальної підробки тощо) [6, с. 51].

В результаті залишення у небезпеці малолітньої особи сліди вчинюваного кримінального правопорушення знаходять своє відображення у безпосередньо у змістовній частині документів. Проведеним аналізом матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що найбільша кількість слідової інформації знаходить своє відображення у документах закладів МОЗ, зокрема: документах довідкового характеру про звернення за медичною допомогою або виклику швидкої медичної допомоги; амбулаторних картках потерпілого; історії хвороби тощо.

Окрім матеріальних слідів, для встановлення істини у справах про залишення малолітніх у небезпеці важливу роль відіграють ідеальні сліди.

Ідеальні сліди – це сліди, які відобразились у пам'яті людини та можуть бути відтворені виключно нею особисто, шляхом ретроспективного відтворення подій [7, с. 333].

Найбільший масив інформації про події кримінальних правопорушень досліджуваної категорії відображений у пам'яті осіб, які безпосередньо причетні до вчинення протиправних діянь. Інформація, яку отримують правоохоронці від злочинців на початковому етапі розслідування в комплексному поєднані із матеріальними слідами дають змогу визначити особливості способу вчиненого діяння, обстановку, виявити окремі елементи особи злочинця та встановити умови, які стали каталізатором протиправної поведінки.

Особливого значення набуває інформація, отримана на початковому етапі розслідування у короткий проміжок часу після вчинення протиправних дій.

За результатами проведеного опитування, 71% респондентів з числа працівників правоохоронних органів визначили інформацію, отриману від свідків однією із основних на стадії планування розслідування та ініціювання проведення окремих СРД.

Враховуючи особливості залишення у небезпеці малолітньої особи, важливого значення набувають ідеальні сліди, носіями яких виступають свідки. Проте такі сліди зберігаються в пам'яті

широкого кола осіб, які можуть виступити в якості свідків. Отже, інформація отримана від них буде різнитись.

Дослідивши матеріали кримінальних проваджень можемо виділити наступні групи свідків, які володіють відповідною інформацією:

- члени сім'ї потерпілого або особи, з якими останній проживав. Показання зазначених осіб, надані під час досудового розслідування становлять частину слідової картини у 63% проваджень;
- колеги по роботі та особи з числа близького оточення підозрюваного (17% проваджень);
- медичні працівники з числа складу бригад швидкої медичної допомоги або лікарі закладів МОЗ є носіями ідеальних слідів у 23% проваджень.
- показання сусідів потерпілого та/або злочинця у 15% проваджень є джерелами досліджуваної групи слідів;
- особи якими було виявлено залишену без нагляду особу (у 10% проваджень);
- представники служби у справах дітей та інших соціальних служб (6% проваджень).

Звісно, що в окремому проваджені допитуються як правило представники різних груп свідків одночасно, у зв'язку з чим, унеможливлюється встановлення ролі та значення показань кожного окремого свідка, допитаного в процесі розслідування.

Враховуючи вікові особливості потерпілого, в процесі досудового розслідування лише у 6% проваджень одержується інформація від особи, яку було залишено у небезпеці. При цьому, у 100% проваджень, інтереси малолітнього представляє законний представник, який призначається як правило із числа родичів потерпілого або представників служби захисту прав дітей.

Розглянемо останню групу слідів – віртуальних (цифрових). Вказаний різновид слідів є відносно новим і їх класифікація та наукове визначення перебувають в стадії становлення. Проте, з урахуванням темпів і тенденції сучасного життя майже кожне кримінальне правопорушення залишає по собі інформаційні (віртуальні) сліди.

Цифрові сліди утворюються при використанні електронних засобів комунікації в різних додатках для обміну повідомленнями, у смартфонах, камерах відеоспостереження, відеореєстраторах та інших цифрових приладах фото- відеозйомки, де залишилось зображення обставин вчинення кримінального правопорушення чи осіб, які його вчинили [8, с. 65].

Хоча досліджувана група слідів не притаманна вчиненню досліджуваної категорії злочинів, проте дослідженням матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що цифрові сліди залишення в небезпеці знаходять своє відображення у фонограмах записів телефонних розмов, зокрема під час виклику медичної допомоги; відеозаписів камер спостереження в місцях вчинення кримінального правопорушення, або камер працівників поліції; листування за допомогою месенджерів; фото та відео зображення у мобільних телефонах потерпілого або злочинця тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на підставі проведеного аналізу матеріалів кримінальних проваджень, розпочатих за фактами залишення в небезпеці малолітніх осіб встановлено, що слідова картина залишення в небезпеці малолітніх осіб представлена матеріальними, ідеальними та інформаційними (цифровими) слідами.

Матеріальні сліди можна звести до наступних груп: сліди, що знаходяться на тілі потерпілого; сліди, які свідчать про факт самостійного народження дитини поза межами закладів МОЗ; сліди, які збережені на предметах, якими потерпілим було отримано тілесні ушкодження в результаті залишення у небезпеці; сліди, які свідчать про перебування потерпілого у небезпеці; документи.

Основу ідеальних слідів становлять показання свідків. При цьому, інформаційні віртуальні (інформаційні) сліди знаходять своє відображення у фонограмах записів телефонних розмов, зокрема, під час виклику медичної допомоги; відеозаписів камер спостереження в місцях вчинення кримінального правопорушення, або камер працівників поліції; листування за допомогою месенджерів; фото та відео зображення у мобільних телефонах потерпілого або злочинця тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кіт Х., Колотило М., Федькович Г. Гендерні аспекти справ про невиконання батьківських обов'язків та визначення місця проживання дитини. Аналітичний звіт. Київ: ГО «Фундація ДЕЮРЕ», ГО «ЮРФЕМ», 2020. 31 с.

2. Кривопуск О.Г. «Слідова картина» як елемент криміналістичної характеристики злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 12. С. 450–453. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/106.
3. Сорока І.В. Слідова картина як елемент криміналістичної характеристики крадіжок чужого майна громадян, вчинених неповнолітніми. *Право і суспільство.* 2015. № 5. С. 190–194.
4. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2006. 588 с.
5. Криміналістика : підручник / за ред. В.В. Тіщенка. Одеса, 2017. 556 с.
6. Теоретичні та праксеологічні засади розслідування кримінальних правопорушень у сфері надання послуг із працевлаштування за кордоном / Чаплинський К.О., Павлик М.П., Зарубей В.В., Павлова Н.В. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 360 с.
7. Волошанівська Т.В. Типові слідові картини кримінальних правопорушень, вчинених дітьми. *Право та державне управління.* 2022. № 4. С. 332–338. DOI https://doi.org/10.32782/pdu.2022.4.48.
8. Корнєв О.В., Євтушок В.А. Криміналістична класифікація типових способів і слідів порушення недоторканості житла. *Приватне та публічне право.* 2022. № 3. С. 61–66. DOI: 10.32845/2663-5666.2022.3.11.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.40

СТАТУС ПРОКУРОРА НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАСАДИ ЗМАГАЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Колос М.
доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0009-0002-2357-8406
e-mail: mykhailo.kolos@oa.edu.ua

Стрельбіцька Л.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0003-3657-2783
e-mail: lesia.strelbitska@oa.edu.ua

Колос М., Стрельбіцька Л. Статус прокурора на стадії досудового розслідування в контексті засади змагальності кримінального провадження.

У статті досліджується процесуальний статус прокурора на стадії досудового розслідування в контексті реалізації принципу змагальності у кримінальному провадженні. Проаналізовано нормативну регламентацію повноважень прокурора відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України, окреслено їхній зміст та визначено вплив на дотримання процесуального балансу між сторонами обвинувачення та захисту. Автори розкривають, що статус прокурора не є статичним або універсальним, а проявляється по-різному залежно від функціонального навантаження конкретної процесуальної ситуації. Зокрема, у контексті звернення з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, надання або обмеження доступу до матеріалів розслідування до його завершення, а також відкриття матеріалів іншій стороні. У кожному з цих випадків прокурор проявляє різний вид процесуальної активності, що суттєво впливає на баланс сторін.

Науковим дослідженням підкреслено, що реалізація змагальності на досудовому етапі провадження має свою специфіку, яка пов'язана з тим, що прокурор виконує не лише функцію сторони обвинувачення, а й здійснює процесуальне керівництво розслідуванням. Ця подвійна роль зумовлює необхідність особливої уваги до механізмів забезпечення рівності сторін, зокрема щодо доступу до доказів, можливості ставити під сумнів достовірність свідчень, ініціювати перевірку доказів на предмет їх допустимості тощо. Обґрунтовано, що ефективність реалізації прокурором своїх повноважень має безпосередній вплив на справедливість кримінального провадження в цілому.

У публікації систематизовано ключові підходи національної доктрини до тлумачення статусу прокурора, проаналізовано судову практику. Особливу увагу приділено аналізу відповідних правових позицій Європейського суду з прав людини. Указано на ключове значення дотримання принципу рівності сторін та процесуального паритету в досудовому провадженні як передумови допустимості доказів, що передаються до суду. Здійснено комплексний аналіз функцій, прав та обов'язків прокурора на досудовому етапі, зроблено висновки про необхідність їх чіткого розмежування і практичної реалізації відповідно до європейських стандартів справедливого судочинства.

Ключові слова: змагальність, прокурор, завершення досудового розслідування, кримінальне провадження, процесуальний статус, засади кримінального процесу, ЄСПЛ.

Kolos M., Strelbitska L. Status of the prosecutor at the stage of pre-trial investigation in the context of the principle of competitive criminal proceedings.

The article examines the procedural status of the prosecutor at the pre-trial investigation stage in the context of the implementation of the principle of competitiveness in criminal proceedings. The author analyzes the statutory regulation of the prosecutor's powers under the current Criminal Procedure Code of Ukraine, outlines their content and determines the impact on the procedural balance between the prosecution and defense. The authors reveal that the status of a prosecutor is not static or universal, but manifests itself in different ways depending on the functional load of a particular procedural situation. In particular, in the context of applying for temporary access to things and documents, granting or restricting access to the investigation materials until its completion, and disclosing materials to the other party. In each of these cases, the prosecutor performs a different type of procedural activity, which significantly affects the balance of the parties.

The study emphasizes that the implementation of competitive proceedings at the pre-trial stage has its own specifics, which is related to the fact that the prosecutor performs not only the function of the prosecution, but also provides procedural guidance to the investigation. This dual role necessitates special attention to the mechanisms for ensuring equality of the parties, in particular, access to evidence, the ability to question the reliability of testimony, to initiate an examination of evidence for its admissibility, etc. It is substantiated that the effectiveness of the prosecutor's exercise of his/her powers has a direct impact on the fairness of criminal proceedings in general.

The publication systematizes the key approaches of the national doctrine to the interpretation of the prosecutor's status and analyzes the case law. Particular attention is paid to the analysis of the relevant legal positions of the European Court of Human Rights. The author emphasizes the key importance of observing the principle of equality of parties and procedural parity in pre-trial proceedings as a prerequisite for the admissibility of evidence submitted to court. A comprehensive analysis of the functions, rights and obligations of the prosecutor at the pre-trial stage is made, and conclusions are drawn about the need for their clear delineation and practical implementation in accordance with European standards of fair trial.

Key words: competitiveness, prosecutor, completion of pre-trial investigation, criminal proceedings, procedural status, principles of criminal procedure, ECHR.

Постановка проблеми. Захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та виконання інших завдань кримінального провадження має здійснюватись у повній відповідності до належної правової процедури. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України містить багато положень, спрямованих на всебічне та об'єктивне встановлення фактів, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а також ухвалення справедливого рішення. Водночас окремі норми, які регламентують процесуальні права та обов'язки учасників кримінального судочинства, а також механізми їх реалізації на досудових стадіях, досі не повною мірою враховують принцип змагальності. Це нерідко на практиці призводить до порушень прав сторін процесу, зокрема до обмеження можливостей захисту досягати здійснення своїх законних інтересів.

Принцип змагальності як основоположний у кримінальному процесі, що забезпечує баланс прав і обов'язків сторін обвинувачення та захисту, полягає в тому, що кожна зі сторін має рівні можливості для надання доказів, формування правової позиції та аргументації своєї позиції перед судом. Проте на стадії досудового розслідування прокурор не тільки виступає стороною обвинувачення, а й виконує функцію процесуального контролю за дотриманням закону.

Мета дослідження – всебічний аналіз процесуального статусу прокурора на стадії досудового розслідування в аспекті реалізації засади змагальності кримінального провадження, з урахуванням як національного законодавства і практики, так і практики Європейського суду з прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам змагальності на окремих стадіях кримінального судочинства приділено значну увагу в наукових дослідженнях таких науковців, як Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, С.О. Ковальчук, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, М.А. Маркуш, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, О.Г. Яновська та ін. Статус прокурора у кримінальному провадженні у різних його проявах досліджували В.С. Зеленецький, О.Р. Михайленко, В.Т. Нор, І.В. Рогатюк, І.В. Гловюк, В.І. Малюга, М.В. Руденко та інші.

Виклад основного матеріалу. Змагальність сторін є однією із фундаментальних засад кримінального процесу, що забезпечує рівноправність сторін у кримінальному провадженні. Повна назва цієї засади звучить як "змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості" (п. 15 ст. 7 КПК України) [1]. Тож частина засади змагальності чітко вказує, що вона реалізується в суді, зокрема, у доказовій діяльності на стадії судового провадження. Проте змагальність, хоч і у специфічному вигляді, присутня також і на стадії досудового розслідування. І саме як вона буде реалізована тут, насправді й визначатиме надалі її здійснення під час розгляду справи у суді. Зокрема, у своїй практиці ЄСПЛ нагадує, що навіть якщо першочерговою метою статті 6 Конвенції у тому, що стосується кримінального провадження, є забезпечення справедливого розгляду «судом», уповноваженим встановлювати обґрунтованість «будь-якого висунутого... кримінального обвинувачення», це не означає, що стаття не застосовується до досудового провадження. Отже, стаття 6 Конвенції – особливо її пункт 3 – може застосовуватися ще до того, як справу передано до суду, якщо та тільки тією мірою, якою справедливість суду може бути підірвана початковим недотриманням її положень [2]. У контексті змагальності на стадії досудового розслідування обґрунтованим є підхід, згідно з яким положення підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції становлять собою конкретизовані елементи права на справедливий судовий розгляд, гарантованого пунктом 1 цієї статті, і повинні враховуватися з урахуванням специфіки саме цієї стадії провадження. Європейський суд з прав людини не обмежується аналізом ізольованих процесуальних моментів, а здійснює оцінку загальної справедливості усього кримінального провадження, включно з досудовим етапом. У цьому контексті особливе значення має функціональна роль прокурора як процесуального керівника досудового розслідування. Саме від ефективності, об'єктивності та неупередженості виконання прокурором своїх функцій залежить належна реалізація принципу змагальності, оскільки він виступає не лише стороною обвинувачення, але й гарантом дотримання прав іншої сторони та загальної процесуальної рівноваги.

На думку Яновської О.Г., "в структурі принципу змагальності доцільно виокремлювати лише два основних елементи: 1) наявність сторін; 2) активність сторін" [3]. Активність сторін у кримінальному процесі є безпосереднім проявом виконання ними закріплених процесуальних функцій, що витікає з самої природи змагального провадження. У межах кримінального процесу сторони представляють собою об'єднання учасників, згуртованих навколо спільних інтересів і цілей, причому кожна з них реалізує специфічну, виключно їй притаманну процесуальну роль. Принципова відмінність їхніх функцій визначає зміст і характер участі сторін у процесі, а також обумовлює їхню активність у досягненні процесуальних завдань. Ключовим критерієм у розмежуванні сторін виступає саме антагонізм процесуальних позицій, що формує динаміку провадження та забезпечує реалізацію змагального принципу як засобу досягнення об'єктивної істини.

Процесуальний статус прокурора визначає його місце та роль у кримінальному провадженні. Це поняття включає сукупність його прав, обов'язків та повноважень, встановлених законом. Зокрема, прокурор наділений такими ключовими аспектами процесуального статусу як функції та повноваження. Також до процесуального статусу прокурора входять процесуальні обов'язки. В КПК України бачимо також і права прокурора (скажімо, право доповнити, змінити або відмовитися від апеляційної чи касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, внесених ними, керівниками, першими заступниками чи заступниками керівників або прокурорами прокуратур нижчого рівня [1]). Звичайно, ще О.Р. Михайленко звернув увагу на недопустимість та необґрунтованість зведення поняття «правового статусу» лише до сукупності прав та обов'язків (повноважень), оскільки це поняття значно складніше за своєю юридичною природою. Воно включає низку структурних елементів, скажімо, таких як: громадянство, правосуб'єктність, правоздатність, повноваження, компетенція, законні інтереси, функції, принципи діяльності, відповідальність, гарантії незалежності та безпеки, правосвідомість, статутні правовідносини, наявність відповідних правових норм, без яких загалом не може бути правового статусу [4, с. 22]. Безкровний Є.А., узагальнюючі складові правового статусу прокурора, включає до них: особливий порядок призначення та звільнення з посади, притягнення до юридичної відповідальності, права й обов'язки, повноваження, правові та соціальні гарантії прокурорської діяльності [5, с. 82]. Проте в межах цього дослідження, зважаючи на певний його обсяговий ліміт, вважаємо за потрібне зупинитись на статусі прокурора як-от його функцій, прав та обов'язків (повноважень), як найбільш істотних для здійснення принципу змагальності.

Як підкреслює Юрчишин В.М., "діяльність прокурора в сучасному кримінальному процесі України набула великого значення. Вона дістає вияв у різних напрямах його діяльності. Одні з них є основними й тому цілком обґрунтовано називаються функціями прокурора. Інші такими не є, проте в юридичній літературі їх також іноді іменують функціями прокурора" [6, с. 108]. Визнання будь-якого аспекту діяльності прокурора як самостійної функції слід розглядати як надмірно узагальнений підхід, що не враховує складну структуру та багатовимірність його процесуальної ролі. Така позиція нівелює змістовні відмінності між окремими видами повноважень прокурора та не дає змоги чітко окреслити межі його функціонального призначення в системі кримінального провадження. Термін «функція» в Словнику української мови одним зі значень має «робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось» [7]. Таким чином, підсумовує Юрчишин В.М. "функціями, у тому числі й кримінальними процесуальними, можуть бути не окремі процесуальні дії чи рішення, а певне «коло діяльності» [6, с. 108]. Ця позиція видається слушною, адже кримінальними процесуальними функціями, дійсно доцільно вважати не ізольовані процесуальні дії чи окремі рішення, а цілісні напрями діяльності, що охоплюють певну сукупність взаємопов'язаних дій, спрямованих на досягнення визначеного процесуального результату. Такий підхід дозволяє розглядати функцію як структуровану систему активності суб'єкта, що реалізується в межах відповідної процесуальної ролі та має внутрішню логіку розвитку, послідовність і спрямованість. Він сприяє більш глибокому розумінню сутності функцій у кримінальному процесі, їх значення для забезпечення ефективності, балансу сторін та дотримання принципу змагальності.

Як суб'єкт кримінального провадження на стадії досудового розслідування прокурор виконує як наглядові, так і процесуальні функції. Він контролює діяльність слідчих, погоджує процесуальні документи, підтримує обвинувачення та вирішує питання щодо можливості направлення справи до суду або її закриття. Згідно зі статтею 36 Кримінального процесуального кодексу України, прокурор має широкі повноваження, включаючи: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням; підтримання державного обвинувачення в суді; контроль за додержанням законності під час розслідування; участь у розгляді судових клопотань під час досудового провадження [1].

Функції прокурора на стадії досудового розслідування – це нагляд за дотриманням законності органами слідства, процесуальне керівництво розслідуванням. Також прокурор здійснює свою діяльність на досудовому розслідуванні з розумінням, що тут закладаються основи його наступної функції – представництво державного обвинувачення в суді. Повноваження прокурора включають здійснення процесуальних дій, погодження або скасування постанов слідчого, прийняття рішень щодо кваліфікації злочинів тощо. Процесуальні обов'язки прокурора на стадії досудового розслідування охоплюють наступні: забезпечення прав усіх учасників кримінального провадження, відкриття матеріалів слідства, контроль за дотриманням прав людини та інші.

На стадії досудового розслідування прокурор відіграє ключову роль, оскільки здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, контролює діяльність органів досудового слідства, повідомляє особі про підозру, затверджує чи відмовляє у затвердженні обвинувального акта, змінює його або ж складає самостійно та здійснює інші повноваження, відповідно до кримінальних процесуальних норм. Водночас, його повноваження та статус мають відповідати принципам справедливості, рівності сторін і дотримання прав людини.

Процесуальний статус прокурора є запорукою належного здійснення кримінального провадження та має відповідати стандартам справедливого судочинства. В історичному контексті, попри суттєві зміни в процесуальному статусі прокурора в Україні після відновлення незалежності України у 1991 році, як підсумовує Юрчишин В.М. "незмінною залишилася відповідальність прокурора за функціональну єдність діяльності не лише сторони обвинувачення, яку він по суті очолює на стадії досудового розслідування, а й діяльності всіх учасників цієї стадії." [8, с. 24]

Повноваження прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, передбачені в ч. 2 ст. 36 КПК України. Кожна з наведених там 20 позицій має більший чи менший, прямий чи опосередкований (а подекуди дуже опосередкований) вплив на реалізацію принципу змагальності, як на стадії досудового розслідування, так і кримінального провадження загалом. Наприклад, повноваження скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих (п. 7), особливо якщо воно здійснюється за скаргою сторони захисту виглядає цілком таке, яке сприяє реалізації принципу змагальності. Проте навіть побіжний аналіз наказу Офісу Генерального прокурора "Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні" № 309 від 30.09.2021 р.

виявляє обов'язок прокурорів при здійсненні їх повноважень проводити моніторинг даних, які можуть свідчити про можливі порушення вимог кримінального процесуального законодавства України (п. 3) [9], і зміст цього обов'язку має однозначне забезпечення функції обвинувачення.

На стадії досудового розслідування змагальність може бути обмеженою через значні повноваження прокурора. Зокрема: прокурор контролює збирання доказів та визначає їх допустимість, він приймає рішення щодо повідомлення про підозру, обрання запобіжних заходів та закриття кримінального провадження. Процес відкриття матеріалів досудового розслідування іншій стороні на підставі ст. 290 КПК відбувається за ініціативою прокурора, що може створювати ризики нерівності доступу сторін до доказів.

У європейській практиці підкреслюється важливість дотримання паритету сторін на всіх етапах кримінального процесу. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на необхідності забезпечення рівних можливостей для захисту й обвинувачення (наприклад, у справі «Надточій проти України»). Дослівно у згаданій справі (про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення норм Митного кодексу, проте за сталою позицією ЄСПЛ відповідно до змісту застосовуваних санкцій такі митні правопорушення, мають ознаки, притаманні «кримінальному обвинуваченню» у значенні статті 6 Конвенції) ЄСПЛ підкреслив: "принцип рівності сторін – один із складників ширшої концепції справедливого судового розгляду – передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом" [10].

Зміст ч. 5 ст. 223 КПК України (про отримання під час проведення слідчої чи розшукової дії таких доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення) демонструє ключову роль прокурора як гаранта об'єктивності та змагальності в кримінальному процесі на стадії досудового розслідування. Обов'язок прокурора долучати докази, які можуть свідчити про невинуватість особи, прямо спрямований на забезпечення балансу сторін і запобігання односторонньому чи упередженому розслідуванню. Оскільки прокурор не має права ігнорувати докази, які суперечать обвинуваченню, це підкреслює необхідність повноти слідчих дій. Такий підхід підкреслює, що прокурор не є стороною, яка будь-що прагне засудження, а виконує функцію неупередженого процесуального керівника. Також включення до матеріалів досудового розслідування відомостей на користь особи та їх передача суду у визначених випадках створює процесуальні умови для реалізації права підозрюваного на ефективний захист, що є важливим компонентом змагальності. Саме завдяки цьому обов'язку прокурора, суд отримує доступ до всебічної інформації, а не лише до обвинувачення. Звісно, зазначений в ч. 5 ст. 223 КПК України обов'язок стосується не тільки прокурора, а й слідчого, проте здійснення прокурором функції нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування забезпечує процесуальний контроль законності на цій стадії.

Статус прокурора по різному проявляється у ситуаціях, коли відбувається отримання інформації про зміст документів чи інших матеріалів кримінального провадження на досудовому розслідуванні. КПК України передбачає три такі випадки, це: 1) тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160); 2) ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення (ст. 221); 3) відкриття матеріалів іншій стороні (ст. 290). Функціональне призначення кожного з названих інститутів, визначених нормами КПК України відмінне, а також відмінною є процесуальна роль прокурора у цих випадках на стадії досудового розслідування. У ситуації отримання тимчасового доступу до речей і документів через клопотання до слідчого судді, прокурор реалізує функцію ініціатора процесуальних рішень, пов'язаних із тимчасовим обмеженням прав особи на володіння чи користування інформацією або речами. У даному випадку прокурор є стороною, яка звертається до слідчого судді із клопотанням про надання тимчасового доступу до речей і документів, що обмежує право власності або таємницю кореспонденції, професійну або банківську таємницю. Тут статус прокурора є активним і ініціативним – він виступає як суб'єкт звернення до суду з метою забезпечення доказування. Точно таким же активним суб'єктом за ст. 160 КПК України виступатиме сторона захисту. І принаймні з формальної точки зору, вони є рівними суб'єктами в реалізації цього інституту.

Ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення за ст. 221 КПК України передбачає ситуацію, коли прокурор (або слідчий за погодженням із ним) хоч і зобов'язаний задовольнити клопотання сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, про надання для них матеріалів досудового розслідування

для ознайомлення, але при цьому може відмовити стороні захисту у наданні доступу до певних матеріалів досудового розслідування, якщо це може зашкодити інтересам слідства (як і щодо матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві). У цьому контексті прокурор виконує функцію контролю за дотриманням балансу між правами сторони захисту і публічним інтересом, забезпечуючи охорону інтересів слідства. Його статус проявляється як уповноваженої особи, що здійснює дискреційне оцінювання обґрунтованості запитів і ухвалює рішення щодо надання чи обмеження доступу. В будь-якому разі, відмова має бути підставною і обгрунтованою у відповідному процесуальному рішенні. Наприклад, у справі «Л.Т. проти України» 10 липня 2014 року заявниця подала письмове клопотання до районного суду про доступ до документів з матеріалів справи, у тому числі акту судово-психіатричної експертизи. Посилаючись на своє клопотання від 04 липня 2014 року, вона зазначила, що прокурор відмовив їй у наданні доступу, і вказала, що вона бажала б оскаржити цей акт до суду. В матеріалах справи відсутня відповідь на це клопотання. ЄСПЛ у цій справі постановив, що було порушено пункт 1 і підпункт «c» пункту 3 статті 6 Конвенції [11].

За умов процедури відкриття матеріалів досудового розслідування іншій стороні (ст. 290 КПК) прокурор зобов'язаний забезпечити належний доступ сторони захисту до всіх матеріалів, які можуть бути використані в суді. На цьому етапі прокурор реалізує функцію завершального контролю за повнотою досудового розслідування та гарантії змагальності процесу. Він зобов'язаний відкрити стороні захисту всі наявні у нього матеріали, як ті, що обґрунтовують підозру, так і ті, що можуть її спростовувати. Тут статус прокурора виявляється не як дискреційний чи ініціативний, а як зобов'язуючий, оскільки норма прямо передбачає обов'язок прокурора безальтернативно реалізувати принцип відкритості та забезпечити змагальність сторін. Зокрема, прокурор має забезпечити, щоб «…для доведення допустимості результатів НСРД мають бути відкриті не тільки результати цих дій, а й документи, які стали правовою підставою їх проведення (клопотання слідчого, прокурора, їх постанови, доручення, ухвала слідчого судді), оскільки змістом цих документів сторони можуть перевірити дотримання вимог кримінального процесуального закону стосовно негласних слідчих (розшукових) дій…» [12]

У справі "Черніка проти України" (рішення від 12 березня 2020 року) ЄСПЛ зауважив про обсяг урівноважуючих факторів, необхідних для того, щоб судовий розгляд вважався справедливим, у випадку використання показань відсутнього свідка. І один з цих факторів (а саме третій) повною мірою реалізується якраз на досудовому розслідуванні, а двоє інших опосередковано залежать від активності сторін під час досудового розслідування. Такими урівноважуючими факторами, на думку Суду, є:

(i) можливість, якою заявник скористався під час провадження на національному рівні, викласти власну версію подій, поставити під сумнів достовірність показань відсутніх свідків і вказати на будь-які неузгодженості в їхніх показаннях;

(ii) наявність додаткових підтверджуючих доказів;

(iii) участь заявника в очних ставках зі свідками під час досудового слідства і можливість перехресного допиту під час першого судового розгляду [13].

Цікаво, що у справі "Черніка проти України" щодо третього потенційного врівноважуючого фактора (можливість допитати свідків на стадії досудового слідства) заявник стверджував, що "ця можливість не могла становити належну гарантію, оскільки на стадії досудового слідства (коли проводилися очні ставки) сторона захисту не мала доступу до доказів у матеріалах справи на національному рівні" [13].

Безперечно, обмеженість доступу заявника до матеріалів кримінального провадження на етапі досудового розслідування є значущим аспектом при оцінюванні справедливості кримінальної процедури. Водночас, ця обставина не є автоматично вирішальною для визнання порушення, оскільки в окремих випадках, зокрема коли на цьому етапі проводяться очні ставки, процес збирання доказової бази ще не досягає завершеного вигляду, що є об'єктивно зумовленим природою досудового слідства.

У наведеному рішенні у справі «Черніка проти України» ЄСПЛ звернув увагу на те, що під час досудового слідства між заявником та кількома свідками було проведено очні ставки. При цьому заявник наголошував, і Уряд цього не заперечував, що ані він, ані його захисники на цьому етапі не мали можливості ознайомитися з матеріалами провадження. Відповідно до редакції статті 218 КПК України, чинної на момент подій (2008 рік), доступ до повного обсягу матеріалів справи надавався лише після завершення досудового слідства, тобто перед передачею справи до суду. Очні

ставки, які проводилися до закінчення досудового розслідування, не могли бути визнані еквівалентом ефективного перехресного допиту, оскільки на той момент захист був позбавлений інформаційної повноти, необхідної для належної підготовки до допиту свідків. Фактично, лише після відкриття матеріалів провадження заявник отримав реальну можливість реалізувати свої процесуальні права у повному обсязі. У зв'язку з цим Суд констатував, що хоча органи національної влади мали формальну можливість викликати ключових свідків для допиту у суді, вони не вжили необхідних заходів для цього, чим було порушено принципи справедливого судочинства [13].

У справі «Сітневський та Чайковський проти України» (рішення від 10 листопада 2016 року) ЄСПЛ навів приблизний невичерпний перелік критеріїв з практики Суду, які потрібно враховувати під час комплексного дослідження провадження з метою оцінки впливу процесуальних недоліків на справедливість кримінального провадження в цілому [14], серед яких, в цілях цього дослідження, варто виділити наступні:

– *У випадку застосування положення про недопустимість доказів, отриманих незаконним шляхом, скоріш за все провадження не буде справедливим в цілому*. Процесуальна поведінка прокурора, його контроль за дотриманням вимог КПК та інших нормативно-правових актів, що регулюють порядок збирання, фіксації та оцінки доказів, має критичне значення для забезпечення допустимості отриманої інформації. Якщо прокурор не забезпечує дотримання стандартів, зокрема при збиранні доказів, то такі матеріали можуть бути визнані недопустимими, що в свою чергу ставить під сумнів загальну справедливість провадження відповідно до практики ЄСПЛ. Відтак, прокурор виступає не лише стороною, зацікавленою в доведенні обвинувачення, але й процесуальним гарантом дотримання принципу законності.

– *Наявність у заявника можливості оскаржити допустимість доказу або заперечувати його використання*. Змагальність передбачає не лише рівність прав сторін, а й ефективний механізм для заперечення доказів, отриманих із порушенням права. Прокурор, реалізуючи свою функцію належним чином, зобов'язаний забезпечити прозорість походження доказів і дотримання процесуального порядку. Це створює підґрунтя для належної реалізації права сторони захисту на заперечення допустимості відповідних доказів, що є ключовим для справедливості процесу.

– *Якість доказу, та чи не викликали обставини, за яких було отримано такий доказ, сумнівів у його допустимості та достовірності, з урахуванням ступеню та характеру застосування будь-якого примусу*. Процесуальна якість дій прокурора впливає на те, наскільки докази будуть визнані надійними. Якщо в ході досудового розслідування допущено порушення (наприклад, застосування примусу, незаконний обшук тощо), це може поставити під сумнів не лише допустимість, а й достовірність доказів. У таких випадках прокурор має обов'язок оцінити обставини їх отримання та, в разі необхідності, відмовитися від використання таких матеріалів, тим самим запобігаючи системним порушенням Конвенції.

– *Якщо доказ було отримано незаконним шляхом, або незаконність, що розглядається, була спричинена порушенням іншої статті Конвенції – має враховуватись характер констатованого порушення*. Якщо доказ отримано з порушенням норм Конвенції (наприклад, за статтями 3 чи 8), прокурор має ініціювати відповідну перевірку законності дій слідчих органів, що унеможливить використання такого доказу в подальшому. Ігнорування таких порушень з боку прокурора може призвести до визнання судового провадження несправедливим у цілому через системне порушення прав людини, чи то на національному, чи то на міжнародному рівні.

– *Якщо йдеться про показання – суть показань, та чи відмовився від них заявник або змінив їх у встановленому законом порядку*. Показання як вид доказів потребують особливої уважності з боку прокурора щодо дотримання процесуальних гарантій під час їх отримання. Якщо особа відмовилася від наданих раніше свідчень, прокурор має з'ясувати підстави такого кроку, зокрема – чи мало місце психологічне або фізичне примушення.

– *Спосіб використання доказу, а також, зокрема, чи став доказ невід'ємною або значною частиною доказової бази, на якій ґрунтувався обвинувальний вирок, а також сила інших доказів у справі*. Прокурор, формуючи обвинувальний акт, має об'єктивно оцінити, наскільки конкретний доказ є вагомим елементом доказової бази. Якщо саме на незаконному доказі базується основна логіка обвинувачення, це може спричинити визнання вироку ухваленим з порушенням права (а зрідка – на національному рівні призвести до виправдального вироку). Відтак прокурор має не лише збирати докази, а й забезпечувати їхню якість, законність та збалансованість з іншими матеріалами справи.

Висновки. Процесуальний статус прокурора на стадії досудового розслідування є складним юридичним явищем, яке включає не лише права та обов'язки, а й низку інших елементів, зокрема функції, повноваження, принципи діяльності, гарантії неупередженості та незалежності. Реалізація принципу змагальності у кримінальному процесі суттєво залежить від активності, об'єктивності та професійності прокурора, оскільки саме він виступає як ключова фігура на етапі досудового розслідування та здійснює контроль за дотриманням прав усіх учасників провадження. У різних процесуальних ситуаціях статус прокурора проявляється по-різному. Практика ЄСПЛ демонструє, що недотримання змагальності на досудовому етапі може поставити під сумнів справедливість всього провадження, навіть якщо формальні права сторони були реалізовані на пізніших етапах. Забезпечення ефективної реалізації функцій прокурора у відповідності до принципу змагальності потребує як подальшого вдосконалення законодавства, так і формування практики правозастосування, орієнтованої на захист прав людини та забезпечення справедливого процесу. Статус прокурора на стадії досудового розслідування відіграє ключову роль у дотриманні принципу змагальності кримінального провадження. Україна має імплементувати у національну правову систему міжнародні стандарти з практики ЄСПЛ, що дозволить зміцнити справедливість та ефективність кримінального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Рішення у справі «Чопенко проти України» від 15 січня 2015 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-192473.
3. Яновська О.Г. Зміст засади змагальності та правові умови її реалізації в кримінальному провадженні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 59. С. 343–349. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000141477.
4. Михайленко О.Р. Статус Генерального прокурора України: історія, теорія і сучасність. *Юридична Україна*. 2003. № 2. С. 20–25.
5. Безкровний Є.А. Правовий статус прокурора. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2019. Вип. 2. С. 78–85.
6. Юрчишин В.М. Теоретичні знання про функції прокурора в досудовому розслідуванні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 31. Том 3. С. 107–110.
7. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. URL: https://slovnyk.ua/index.php.
8. Юрчишин В. М. Функції прокурора у досудовому розслідуванні: теорія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.09; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2016. 36 с.
9. Наказ Офісу Генерального прокурора "Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні" № 309 від 30.09.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309905-21#Text.
10. Рішення у справі «Надточій проти України» від 15 травня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text.
11. Рішення у справі "Л.Т. проти України" від 06 червня 2024 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-237973.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду по справі № 751/7557/15-к від 16.01.2019 р. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/79298340
13. Рішення у справі "Черніка проти України" від 12 березня 2020 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-204446.
14. Рішення у справі "Сітневський та Чайковський проти України" від 10 листопада 2016 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-181514.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.41

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ З ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ В РАМКАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Косохатько Б.С.,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0007-2168-6469

Косохатько Б.С. Проблеми використання інформації з відкритих джерел під час розслідування злочинів в рамках міжнародного збройного конфлікту.

У статті досліджуються актуальні проблеми, пов'язані з використанням інформації з відкритих джерел під час розслідування злочинів, скоєних в умовах міжнародного збройного конфлікту, зокрема в контексті воєнної агресії Російської Федерації проти України, що триває з 2014 року і значно загострилася після 24 лютого 2022 року. Увага автора зосереджена на викликах, що постали перед українською правоохоронною системою, яка зіштовхнулася з безпрецедентною кількістю воєнних злочинів, складністю їх документування, відсутністю фізичного доступу до місць вчинення злочинів та необхідністю інтегрувати новітні підходи до збору доказової інформації.

Одним із таких інноваційних напрямів є застосування OSINT (розвідки з відкритих джерел) як інструменту збору, аналізу та збереження цифрових доказів. Автор обґрунтовує, що в умовах обмеженого доступу до зони бойових дій саме OSINT стає критично важливим інструментом, здатним забезпечити об'єктивну доказову базу для кримінального переслідування. У дослідженні охоплено питання допустимості, достовірності та релевантності інформації, зібраної з відкритих джерел, а також відсутність чіткого правового регулювання щодо статусу такої інформації як доказу в національному кримінальному процесі.

Значну увагу приділено міжнародним стандартам та практикам, зокрема Протоколу Берклі, який регламентує процес фіксації, архівації та зберігання електронних доказів, зібраних з відкритих джерел, із забезпеченням автентичності та незмінності цифрового контенту. Прикладом успішного застосування OSINT є справа про збиття авіалайнера рейсу MH17, в якій докази, зібрані за допомогою відкритих джерел, стали підставою для притягнення винних осіб до міжнародної відповідальності.

Також автор висвітлює ключові проблеми, що виникають у контексті правового статусу спеціалістів та аналітиків OSINT, які залучаються до кримінального процесу в Україні. Виявлено колізію між фактичним значенням висновків таких спеціалістів та їх юридичною невизначеністю в Кримінальному процесуальному кодексі України, де не передбачено їхній висновок як повноцінне джерело доказів. Автор пропонує розширити процесуальні права спеціалістів та інтегрувати міжнародні рекомендації до національного законодавства з метою підвищення ефективності збору цифрових доказів.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі взаємодії між традиційними методами розслідування воєнних злочинів та новітніми цифровими інструментами, що використовують потенціал відкритих джерел інформації. Обґрунтовано потребу в законодавчих змінах, розробці навчально-методичних матеріалів та підготовці фахівців із практичними навичками роботи з OSINT.

У підсумку автор доходить висновку, що залучення відкритих джерел є не лише вимушеним кроком в умовах воєнного стану, але й перспективним напрямом, що дозволяє документувати злочини, ефективніше притягувати до відповідальності винних осіб та зміцнювати доказову базу в міжнародному правосудді. Практична значущість дослідження полягає у формуванні рекомендацій щодо вдосконалення методології роботи з відкритими джерелами у межах національного кримінального процесуального права.

Ключові слова: розвідка з відкритих джерел (OSINT), воєнні злочини, цифрові докази, міжнародний збройний конфлікт, кримінальне провадження, Протокол Берклі, електронні дані, міжнародне гуманітарне право, кримінальний процес, спеціаліст.

Kosokhatko B.S. Problems of using open-source intelligence in the investigation of crimes committed within the framework of an international armed conflict.

This article examines pressing issues related to the use of open-source intelligence (OSINT) in the investigation of crimes committed in the context of an international armed conflict, with a particular focus on the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation beginning on February 24, 2022. The study emphasizes the unprecedented challenges faced by Ukraine's law enforcement system, which was forced to adapt rapidly to new types of criminal offenses, such as war crimes, often under dangerous and psychologically taxing conditions.

The research highlights how the complexity and geographical scale of the conflict have made access to physical crime scenes difficult or impossible in many cases. Consequently, investigators increasingly rely on open-source information, including satellite images, video footage, social media content, and digital communications. These sources are critically important for documenting events, identifying perpetrators, and verifying the authenticity of incidents. The study outlines the limitations of the current legal framework in Ukraine regarding the admissibility and handling of digital and open-source evidence, emphasizing the lack of a clear definition for "electronic evidence" in national criminal procedure legislation.

Special attention is given to international standards, such as the Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations, developed by the University of California, Berkeley Human Rights Center and the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. These guidelines propose ethical and methodological principles for collecting, verifying, preserving, and presenting open-source information in a manner consistent with international human rights and criminal procedure standards. The article references successful implementation examples, particularly the MH17 case, where evidence collected by the Bellingcat investigative team played a key role in initiating legal proceedings against members of the Russian military.

Furthermore, the study identifies a legal gap concerning the procedural status of OSINT specialists in Ukrainian criminal investigations. Although their expertise is indispensable in collecting and analyzing open-source data, the current Criminal Procedure Code does not recognize the opinion of a "specialist" as a formal source of evidence – only expert opinions are formally included in the list. The article argues for legislative reforms to elevate the procedural role of OSINT practitioners and to equate or integrate their functions with those of certified experts.

The scientific contribution of the study lies in its interdisciplinary approach, bridging the fields of criminal procedure, international humanitarian law, digital forensics, and intelligence studies. The author underscores the need for comprehensive training programs, methodological guides, and legal instruments to equip investigators and prosecutors with the skills necessary for working effectively with open-source data. In addition, the paper advocates for legal and institutional adjustments that would allow Ukrainian authorities to make full use of OSINT as a reliable and lawful source of evidence in both national and international legal contexts.

In conclusion, the author asserts that OSINT has proven to be an essential investigative tool, not merely as a temporary solution during wartime conditions, but as a forward-looking strategy for criminal justice. When applied rigorously and ethically, open-source intelligence significantly enhances the capacity to identify perpetrators, build robust cases, and pursue accountability for war crimes, even in the absence of immediate access to crime scenes. The practical relevance of this research lies in its proposed roadmap for integrating OSINT into Ukraine's legal and institutional structures, thereby strengthening its role in achieving justice during and after armed conflict.

Key words: open-source intelligence (OSINT), war crimes, digital evidence, international armed conflict, criminal investigation, Berkeley Protocol, electronic data, international humanitarian law, criminal procedure, specialist witness.

Постановка проблеми. Сучасний глобалізований світ часто створює умови для нових геополітичних союзів, розробки надсучасних технологій та своєю чергою провокує появу нових викликів. Таким чином починаючи з 23 лютого 2022 року, не тільки суспільство зіткнулося з новими,

масштабними викликами від повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, а й правоохоронні органи мусили також адаптуватися під роботу в небезпечних для життя умовах й швидко навчитися працювати з тими злочинами, в яких раніше могли не мати достатньо досвіду та експертизи. Звісно що мова йде про злочини в умовах міжнародного збройного конфлікту. І хоча Україна так чи інакше стикається з ними вже починаючи з 2014 року, однак, їх масштабність та складність вразила всіх ще більше починаючи з 2022 року. Саме з цього періоду необхідність якісного їх розслідування стала ще вищою.

Станом на 31 січня 2025 року, за офіційною статистикою сайту Міністерства внутрішніх справ, всього правоохоронці відкрили 140 956 кримінальних справ. Однак, варто зауважити, що хоч і заголовок публікації "російські воєнні злочини: оновлені дані станом на 31 січня 2025 року", все ж МВС висвітлює їх наступний розподіл:

- Воєнні злочини – 125 079 випадків
- Порушення територіальної цілісності – 9320
- Колабораційна діяльність – 4268
- Державна зрада – 274 [1].

Трохи дивним виглядає такий заголовок, оскільки те що стосується статей 110 (порушення територіальної цілісності), 111-1 (колабораційна діяльність) та 111 (державна зрада), то загальноприйнято вважати, що ці злочини не вважаються "воєнними", хоч їх часто і асоціюють саме з збройним конфліктом. Однак, вони не підпадають під юрисдикцію МКС та не передбачені Римським статутом та звісно ж, не розслідуються іншими країнами, як найтяжчі злочини. До того ж, якщо слідувати такій логіці, то як воєнні варто розглядати й злочини, що стосуються пропаганди, а саме статті 436, 436-1 та 436-2. Окрім того, постає цілком логічне питання, чому в статистику не включені й інші статті з відповідного розділу. Ми можемо лише припускати чому було прийнято таке рішення, однак, для розуміння навантаження на правоохоронні органи будемо оперувати саме цими даними.

Що ж стосується тематики мого дослідження, то насправді нас цікавлять лише воєнні злочини. Однак, все ж, залишається незрозумілим, чи йде мова в статистиці саме про статтю 438 Кримінального кодексу України, чи також і про інші злочини передбачені ККУ (наприклад стаття "437. Злочин агресії"), яка взагалі не включена в статистику, але вона передбачена в Римському статуті, який Україна вже ратифікувала, однак досі не повністю імплементувала [2].

Ми також можемо побачити на вже зазначеному ресурсі не менш показову статистику щодо місць утримання та катувань, яка висвітлює нам значну кількість в Херсонській, Харківській та Запорізькій області: 23, 31 та 29 місць відповідно. Така ситуація насправді означає неабияку кількість потерпілих, підозрюваних та контекстуальної інформації, яку слідчим, оперативним працівникам та прокурорам необхідно встановити.

Звісно, ми розуміємо, що така кількість може означати, що правоохоронна система відчуває певне перевантаження. І насправді, якщо подивитися ширше, то мова звісно в першу чергу йде про державні інституції, як комплексне поняття, однак крім самої системи державної влади в цілому, мова може йти ще й про конкретних людей: слідчих, оперуповноважених, прокурорів та інших, які наразі займають відповідні позиції в органах правопорядку, судоустрою та виконують методичну та кропітку роботу з розслідування справ. Для них це також виклик і не аби яке навантаження, в тому числі психологічне, адже окрім фізичної спроможності, вони повинні мати відповідну компетенцію, чудово розумітися в правових та процесуальних питаннях, які перед ними постають, й до того ж залишатись об'єктивними та емоційно стабільними. Що ж стосується розслідування воєнних злочинів, то це питання часто нове не лише для окремої особи, але й певною мірою для цілих підрозділів чи інституцій.

Метою дослідження є всебічний аналіз правових, процесуальних та практичних аспектів використання інформації з відкритих джерел (OSINT) під час документування та розслідування злочинів, вчинених у контексті міжнародного збройного конфлікту, зокрема воєнних злочинів, що мають місце внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Дослідження спрямоване на:

- виявлення основних викликів, з якими стикаються органи досудового розслідування під час збору, фіксації, збереження інформації з відкритих цифрових джерел;
- оцінку нормативно-правового регулювання OSINT-діяльності в межах кримінального процесу України та міжнародного досвіду;

- аналіз можливостей імплементації міжнародних стандартів (зокрема Протоколу Берклі, ISO/IEC 27037:2017) у національне законодавство;
- визначення ролі та правового статусу фахівців OSINT у кримінальному провадженні;
- формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативної бази та розробки методичних рекомендацій для практиків.

Загальна мета полягає в обґрунтуванні доцільності системного впровадження OSINT як легітимного та ефективного інструмента кримінального переслідування в умовах сучасних збройних конфліктів, що дозволить підвищити ефективність боротьби з воєнними злочинами, забезпечити відповідальність винних осіб та захист прав потерпілих.

Стан опрацювання проблематики. Звісно, питання розслідування злочинів вчинених в умовах збройного конфлікту не є абсолютною новелою, адже країна стикається з ними вже понад 10 років. За період АТО (або ООС), ці питання безумовно досліджувалися в різних сферах, в тому числі як їх криміналістичні аспекти, так і аспекти національного та міжнародного права. Так чи інакше це розглядали такі науковці як Коваль Д.О., Гарасимів О.І., Марко С.І., Ряшко О.В, Торбас О.О, Тетерятник Г.К., Гловюк І.В. та багато інших. Окрім того, звісно ж, окремі науковці досліджували загальні питання кримінально-процесуального права і питання перехідного правосуддя, які є невід'ємною частиною системи досліджень права під час війни, –це, зокрема, Кучинська О.П., Хотинська-Нор О.З., Калінніков О.В, Погорецький М.А., а також інші.

Виклад основного матеріалу. Звісно, повномасштабне вторгнення певною мірою продемонструвало, що практичне розслідування воєнних злочинів відрізняється від того, як це було втілено та висвітлено доктриною раніше, що власне зумовлює необхідність більш практичних наукових праць у цьому векторі. Можна вважати одними з перших та значущих викликів (які були відчутні ще в 2014 році) стали ті, що стосувалися методичних рекомендацій розслідування відмінних злочинів від воєнних. Адже насправді воєнні злочини значно різняться від інших видів злочинів. У зв'язку з цим, слідчим, прокурорам та оперативним працівникам знадобилося поглиблювати знання в абсолютно різних напрямках: в сфері балістики (як у випадку артилерійських чи ракетних обстрілів), хімії (як у випадку можливих злочинів на ЗАЕС), військової техніки та доктрини військового командування, збору інформації з відкритих джерел та інших сферах. Наприклад, після підриву Каховської ГЕС, для оцінки наслідків катастрофи, слідчим та прокурорам довелося заглибитися в сфери біологічних, екологічних та орнітологічних даних; досліджувати не лише прямі наслідки такої шкоди зараз, але й непрямі наслідки, що можуть стати в майбутньому, аби якомога краще довести злочинний намір ворога, в поєднанні з військовими цілями та наприклад, воєнною перевагою, які може нести та чи інша тактика на полі бою та впливати на цивільне населення. Звісно, можна заперечити, що слідчий не має бути експертом в хімічній, біологічній чи орнітологічній сфері, однак, так чи інакше, він має розумітися на загальних аспектах більше, ніж пересічний громадянин, особливо це стосується питань військової доктрини та використання зброї, що є вкрай важливим для якісного доведення злочинного наміру під час розслідування воєнних злочинів. До того ж, не менш важливим залишається аспект обміну досвіду з іншими країнами, зокрема континентів Африки та Азії, які так само переживало міжнародні збройні конфлікти, в тому числі проти Росії та в тому числі відчували (і досі відчувають) екологічні наслідки.

Іншим викликом стало те, що в більшості справ у слідчих немає можливості фактично потрапити на місце злочину. Часто це пов'язано або ж з прямою небезпекою для їх життя та здоров'я, або взагалі з відсутністю такої можливості. Звісно, це прямо впливає на можливість збору доказів чи огляду місця події, а також на необхідність діяти швидко та під психологічним тиском, що звісно впливає на прийняття тих чи інших рішень в розслідуванні кримінальних справ.

Фактично, це чи не найгостріші проблеми, на які варто звернути увагу та запропонувати шляхи їх вирішення. Звісно ж що комбінування практичних та теоретичних здобутків могли б дати в цьому аспекті найкращий результат, та могли б втілитися в різноманітних навчально-тренінгових матеріалах, посібниках, курсах, методичних рекомендаціях тощо.

Окремим блоком завжди постає питання кваліфікації злочинів, які вчиняються в умовах збройного конфлікту. Адже в умовах бойових дій ряд злочинів, включаючи вбивство або грабіж, за загальним правилом кваліфікується за ст. 438 КК України. Вони "не потребують додаткової кваліфікації за статтями про умисне вбивство, згвалтування, торгівлю людьми, насильницьке зникнення, катування, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення майна тощо» [3]. Не менш важливим елементом під час розслідування воєнних злочинів та встановлення будь яких фактів

щодо збройного конфлікту є відкриті джерела. Масштабність конфлікту настільки всеосяжна географічно та відбувається з залученням такого кола осіб, що інформація щодо нього просто не може не потрапити у відкриту мережу – Інтернет. І тут варто розуміти, що це такий масив даних, який вже неможливо осягнути швидко, а в поєднанні з інформацією яка була доступна в мережі раніше – це вже обсяг який просто неможливо опрацювати фізично будь кому загалом. Знайти необхідну інформацію, яка може справді стати доказом, можливо лише в тому випадку, якщо слідчому чи оперативному співробітнику відомо точно де знаходиться та інформація яку він намагається знайти, або він володіє спеціальними техніками та програмним забезпеченням для сортування та пошуку. Однак, звісно є й позитивні елементи які стосуються збору інформації з відкритих джерел спричинені масштабністю конфлікту. Зокрема це пов'язано з тим, що під час збройного конфлікту, підрозділам що здійснюють військові операції, досить складно приховати власні переміщення чи перебування в тому чи іншому населеному пункті, особливо в щільній цивільній забудові, особливо під час такого стрімкого розвитку цифрових технологій та засилля камер, засобів стеження, розвідувальних супутників та інших технологій, що постійно фільмують чи фіксують певні дані, вже не кажучи про спеціальні військові технічні засоби та ті розробки що мають спеціалісти сил оборони України. Це в свою чергу означає, що так чи інакше, людство матиме в певному місці, під назвою "Інтернет" якусь важливу інформацію, яку так чи інакше хтось матиме змогу знайти чи опрацювати, а значить і злодій понесе справедливе покарання, а жертва отримає сатисфакцію.

Така велика кількість відкритих даних, що можуть бути знайдені у відкритих джерелах призвели до популяризації концепції або ж методології, під назвою: "розвідка у відкритих джерелах», або як її наразі називають – «OSINT». Фактично, це діяльність направлена на пошук будь якої інформації у відкритих джерелах (сайтах, базах, ресурсах тощо). Звісно що в нашому контексті мова буде йти не про будь-яку інформацію, а ту, яка надалі може бути використана як доказ в рамках певного кримінального провадження. Тобто, така інформація повинна містити допустимі та належні фактичні дані, зібрані у передбаченому порядку, як того вимагає глава четверта Кримінально-процесуального кодексу України та низка міжнародно-правових актів та стандартів міжнародних організацій та органів правосуддя.

При цьому, варто завжди пам'ятати, що в зборі навіть чутливої інформації з відкритих джерел часто немає нічого протизаконного, звісно, якщо ми говоримо лише про процес збору і користуємося лише відкритими джерелами, а в подальшому не використовуємо це в протизаконних цілях. Звісно за інших умов ми можемо дійти дещо іншого висновку. Варто також конкретизувати, що коли ми згадуємо термін OSINT, то мова йде про збір інформації з певною метою, яка також не буде суперечити нормам чинного законодавства чи певним морально-етичним правилам.

Найчастіше, інформація зібрана з відкритих джерел зберігається на електронних носіях чи в мережі Інтернет та існує в електронному вигляді (як файл чи веб-сторінка). При цьому, українське кримінально-процесуальне законодавство не має чітко визначеного поняття «електронного доказу». Однак, це поняття добре досліджене в науковій доктрині такими науковцями як Ахтирська Н.М., Неділько Я.В., Коваленко А.М., Сіренко О.В. Звісно, окремим блоком може стояти питання дослідження поняття електронного носія та інформації, яка на ньому зберігається, однак, це не є темою цього дослідження.

Звісно, робота з подібною інформацією вимагає її належного збирання та подальшого зберігання. Це питання не врегульоване жодним національним чи міждержавним нормативно-правовим актом прямої дії, однак існують документи "м'якого права". Один з таких, був представлений Центром прав людини Університету Берклі в Каліфорнії та Офісом Верховного комісара ООН з прав людини, під назвою «Протокол Берклі». В той же час, як може бути очевидним, він не є єдиним, оскільки існує також і інший документ, під назвою: «Керівні принципи щодо електронних доказів», представлений Радою Європи. Окрім того, існує також міжнародний стандарт ISO/IEC 27037:2017 та його національний (український) відповідник ДСТУ ISO/IEC 27037:2017. Варто відзначити, що ці документи не прийняті та не імплементовані жодним державним органом, хіба коли мова йде про ДСТУ, то прийнятий наказом ДП "УкрНДНЦ", однак яке це має практичне значення? Якщо в цей же час, як відомо з відкритих джерел, Офіс Генерального прокурора України розіслав усім регіональним підрозділам прокуратури лист-орієнтування [4], який містить інформацію про те, що слідчим під час розслідування кримінальних справ, які містять веб-дані як доказ, варто дотримуватись положень та рекомендацій Протоколу Берклі.

Насправді положення Протоколу Берклі що регулюють процес збирання інформації є доволі простими та зрозумілими для виконання. Перш за все, вони покликані полегшити роботу правоохоронних органів та забезпечити максимальну прозорість збору та зберігання, а також забезпечити існування доказу в його початковому вигляді, та в подальшому довести, що він не піддавався змінами та іншим маніпуляціям. Одним із успішних прикладів використання даних з відкритих джерел та їх належного зберігання може бути справа MH17, коли невелика команда онлайн-розслідувачів Bellingcat зібрала достатню доказову базу для видачі міжнародного ордеру на арешт офіцерського складу 53-ої зенітної ракетної бригади ППО РФ. Тієї самої що була звинувачена спільнотою в падінні літака авіарейсу MH17 на території Донецької області, в липні 2014 року. Після того як Белінгкет провели власне онлайн-розслідування – ця інформація була проаналізована та повторно зібрана спеціальною групою слідчих та експертів з різних країн та галузей. Вона більше відома як «JIT». Згодом, зібрані матеріали стали не лише доказом у справі, але й створили еталонний приклад для подібних справ, що базуються на OSINT-доказах.

Наразі Bellingcat можна приводити як приклад і в інших аспектах їх роботи, адже вони також неодноразово заявляли, що дотримуються вже згаданого міжнародного стандарту ISO 27037:2017 та протоколу Берклі. На практиці це означає наступне:

- вся зібрана інформація повинна мати чітко зафіксований час та дати архівування;
- веб сторінки мають зберігатися не як html-сторінка, а як ціла сукупність файлів та/або в форматі .pdf, в залежності від типу сторінки та цілей збору такої інформації;
- має відбуватися збереження метаданих та фіксація геш сум.

Звісно ми не знаємо напевне, яких саме стандартів дотримуються організації-лідери, однак припускаємо, що найвищих, адже їм вкрай необхідне використання таких матеріалів в подальшому, в міжнародних судах. Ця теза може також звучати логічною в контексті того, що протокол Берклі рекомендує слідувати правилам, де дії розслідувача мають відповідати ситуації. Саме тому протокол Берклі рекомендує виокремлювати лише важливу інформації під час розслідування та систематизувати її лише з основною метою: надати тільки цінні дані, а не усі, що можуть міститися в Інтернеті.

Такий успіх породив в рамках кримінальних проваджень вкрай сильну необхідність в окремих спеціалістах – OSINT-розслідувачах – професіоналах, що володіють OSINT інструментами, техніками збору, обробки та зберігання даних, які після збору та обробки/аналізу можуть бути доказами в рамках кримінального провадження. Насправді такі спеціалісти вже є, і часто вони навіть не є юристами за фахом (аби краще оцінювати результати власної роботу в рамках КП), проте, незважаючи на це, слідчі все одно гостро потребують їх залучення до справи, в якості спеціалістів. Адже відповідно до вже згаданого Протокол Берклі є надзвичайно важливий аспект, що в разі порушення алгоритму збору інформації слідчими, надалі знайдена інформація може не відповідати найвищим стандартам збору доказів. А отже, вся робота буде марною і не буде прийнятою національним чи міжнародними судовими інституціями. Це означає, що з одного боку, слідчі повинні підвищувати власні навички володіння відповідними техніками та методиками збору інформації з відкритих джерел, аби бути менш залежними від третіх осіб, однак, в той же час, OSINT-аналітики/розслідувачі мають підвищувати власний рівень юридичної обізнаності.

Таким чином OSINT вже зарекомендував себе як дієвий метод. Володіючи інструментами з переліку OSINT можна дістати певну чутливу та досить важливу інформацію для цілей кримінального переслідування. Наприклад: номер мобільного телефону, поштову скриньку чи навіть паспортні дані для винесення підозри. Особливо актуальними такі можливості можуть бути в рамках кримінальних проваджень, де коло підозрюваних є недоступними фізично для слідства. Це стає можливим завдяки всім ти даним, що люди залишають про себе в мережі Інтернет. При цьому в широкому сенсі, тобто в різноманітних застосунках, сервісах, соціальних мережах і не лише публічно. Також до роботи часто підключаються можливості штучного інтелекту, який є скоріше методом збору або методом прискорення такого збору для слідчого. Для наочності, ви можете проаналізувати тексти підозр Офісу генерального прокурора. Там ви побачите, наскільки чіткими та точними є вказані персональні дані, які стосуються як офіцерського, так і рядового складу підозрюваних. Там можна побачити номери паспортів, індивідуальні податкові номер чи навіть місце реєстрації або народження. Майже у 80% випадків такі дані отримуються саме завдяки відкритим джерелам, а не оперативним чи іншим можливостям правоохоронців.

На просторах різноманітних кібер спільнот часто ширується думка що, американська розвідка отримує від 35% до 95% розвідданих саме з відкритих джерел, витрачаючи на це лише 1% розвідувального бюджету США. Ми не будемо оцінювати наскільки ця теза правдива та достовірна в рамках цього дослідження. Однак, абсолютно очевидно, що на це варто звертати особливу увагу, як керівникам слідчих та розвідувальних управлінь різноманітних державних установ, так і законодавцю для правильного інкорпорування цих методик в українське законодавство, можливо навіть під грифом таємності. Адже саме законодавчі органи повинні створити сприятливі умови для розвитку подібних методик в умовах воєнного часу та їх правове використання повсякчас.

Повертаючись до питання можливості, доцільності та ефективності залучення осіб з окремими, спеціальними та особливими знаннями щодо OSINT, треба сказати, що насправді цей процес вже давно обговорюється науковцями та практиками. Фактично ж, ті самі слідчі вже певний час активно залучають окремих OSINT розслідувачів, правозахисників, приватних спеціалістів до відповідних процесуальних дій. Переважно в якості процесуального статусу "спеціаліста", особливо для отримання висновків щодо розслідування злочинів пов'язаних з порушенням законів та звичаїв ведення війни. Однак, тут також є певна юридична проблема, яка полягає в законодавчій прогалині, адже в частині 2, статті 84 КПК, в якій вказаний вичерпний перелік джерел доказів, немає висновку спеціаліста, водночас, є висновок експерта. Звісно це не означає, що дані отримані слідчим чи прокурором під час кримінального провадження від спеціаліста не будуть братись до уваги, однак, досить дивним виглядає така "інклюзія" законодавця по відношенню до спеціаліста, яку варто було б усунути або пояснити.

При цьому саме поняття "спеціаліст" законом передбачене. Вказано, що він є процесуальною особою, і несе відповідальність згідно з статтею 72 КПК України, аналогічно з іншою процесуальною особою, а саме, експертом, якому присвячено цілий розділ. Наразі ще одним важливим рішенням було б вирівняти подібну процесуальну нерівність. Це можливо зробити, якщо "вирівняти" спеціаліста та експерта в правах, або об'єднати ці два поняття в одного суб'єкта кримінального процесу, хоча, це звісно може викликати певні дискусії та потребувати додаткового врегулювання та обговорення. Таке рішення може залежати від волі законодавця та тої концепції реформування кримінально-правової політики, перевагу якій надає держава, що ж стосується самих концепцій, то їх напрацьовано чимало і кожна заслуговує на увагу, однак, не обов'язково прийняття.

Насамперед, саме слідчий та процесуальний керівник будуть нести відповідальність за кінцевий результат, а тому, доцільність залучення спеціаліста, експерта чи інших осіб, які можуть володіти спеціальними знаннями має бути саме їх рішенням. Ключовим в таких питаннях завжди є експертність особи, досвідченість, знання та інші переваги, а не лише її юридична можливість набувати процесуальний статус експерта.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що використання інформації з відкритих джерел стало важливою складовою розслідування воєнних злочинів в умовах обмеженого доступу до місць подій та великого обсягу цифрових даних. Водночас, наявні в українському кримінальному процесуальному законодавстві правові прогалини, зокрема щодо статусу електронних доказів і спеціалістів-OSINT-аналітиків, значно ускладнюють повноцінне використання такого типу інформації як належного доказу.

Автор дійшов висновку, що інтеграція міжнародних стандартів, таких як Протокол Берклі та ISO/IEC 27037:2017, у національну правову систему є необхідною умовою для забезпечення достовірності та допустимості цифрових доказів. Також доцільним є оновлення кримінального процесуального кодексу з метою офіційного визнання висновків спеціалістів-розслідувачів, які володіють інструментами OSINT. Це дозволить суттєво підвищити ефективність документування фактів збройної агресії, ідентифікації підозрюваних, збирання доказів та формування правових позицій у міжнародних судах.

Таким чином, мета дослідження – розробити рекомендації щодо правового врегулювання та методичного забезпечення роботи з відкритими джерелами – була досягнута. Результати мають як наукову, так і практичну цінність для органів досудового розслідування, прокуратури, суду, а також для наукової спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міністерство внутрішніх справ України. Російські воєнні злочини: оновлені дані станом на 31 січня 2025 року. URL: https://mvs.gov.ua/news/zlocini-vcineni-viiskovimi-rf-pid-cas-povnomasstabnogo-vtorgnennia-v-ukrayinu-stanom-na-31012025.
2. Верховна Рада України. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html.
3. Тренінговий центр прокурорів України. Кваліфікація воєнних злочинів за Кримінальним кодексом України. URL: https://ptcu.gp.gov.ua/uk/czentr-znan/intervyu-z-treneramy/kvalifikacziya-voyennyh-zlochyniv-za-kryminalnym-kodeksom-ukrayiny.
4. Офіс Генерального прокурора. Лист-орієнтування від 28.08.2021 № 18/1-386 Керівникам обласних прокуратур «Про організацію проведення слідчих дій зі збору та збереження цифрової інформації з відкритих джерел». URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/500229___686193.
5. Безпалько У. Використання електронних доказів у кримінальному процесуальному праві України (проблемні питання) . *Вісник Ужгородського національного університету*. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/289572/283146.

УДК 351.746:342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.42

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР ОБРОБКИ ПОПЕРЕДНІХ ДАНИХ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ API/PNR

Крутік Ю.,
кандидат наук з державного управління,
Адміністрація Державної прикордонної служби України
ORCID: 0009-0001-5379-2262
e-mail: yvkrutik@gmail.com

Крутік Ю. Національний центр обробки попередніх даних як елемент системи API/PNR.
Головною ідеєю даної статті є акцентування, а також концентрація уваги на ролі Національного центру обробки попередніх даних в системі впровадження системи попередньої інформації про пасажирів (API) та реєстраційних записів пасажирів (PNR) (далі системи API/PNR).

Функціонування даної системи API/PNR в Україні прогнозовано підвищить рівень ефективності протидії різного роду терористичним загрозам, а також іншим криміногенним загрозам, як на державному кордоні України так і безпосередньо в середині нашої країни.

Додатково, будуть розширенні можливості правоохоронних органів України щодо взаємодії з правоохоронними органами інших світових держав, це в свою чергу дозволить виявляти не лише осіб, які є терористами, а також осіб, які можуть бути причетними до вчинення інших тяжких злочинів.

Основним фактом є те, що дана система API/PNR максимально позитивно зарекомендувала себе в різних світових державах, таких як: Сполучені Штаті Америки, Велика Британія, країни Європейського Союзу (Німеччині, Франції, Румунії, Угорщині, Італія, Португалія та в інших), Албанія, Монголія, Китай, Канада та інших [1].

Зокрема, використання даної системи в країнах Європейського Союзу дозволило збільшити кількість випадків виявлення нелегальних мігрантів, а в Сполучених Штатах Америки крім даної категорії осіб, збільшився показник виявлення осіб, причетних до терористичної діяльності.

Окреме місце займає розгляд питання функціонування єдиного підрозділу системи API/PNR Passenger Information Unit (Національний центр обробки попередніх даних, далі підрозділ – PIU). Головними завданнями цього підрозділу є обробка API/PNR даних з метою протидії тероризму та іншим тяжким злочинам. Крім, того даний підрозділ здійснюватиме взаємодію, як з правоохоронними органами України так і правоохоронними органами інших країн, а саме в контексті обміну інформацією про пасажирів та займатиметься збереженням персональних даних осіб, які перетинають державний кордон України. При цьому в обов'язковому порядку в даному підрозділі будуть використанні всі наявні механізми, щодо унеможливлення витоку таких даних.

Таким чином, необхідним і в той же час своєчасним є прийняття законодавчої бази, щодо майбутнього розгортання системи API/PNR в нашій країні.

Ключові слова: API/PNR, національна та прикордонна безпека, тероризм (міжнародний тероризм), Національний центр обробки попередніх даних (підрозділ – PIU), Державна прикордонна служба України, державний кордон.

Krutik. Y. Passenger information unit as the unit of the API/PNR system operation.
The main idea of this article is to emphasize and concentrate attention on the role of the National Advance Data Processing Center in the system of implementing the Advance Passenger Information (API) and Passenger Name Record (PNR) systems (hereinafter referred to as the API/PNR systems). The functioning of this API/PNR system in Ukraine is predicted to increase the level of effectiveness of countering various types of terrorist threats, as well as other criminal threats, both on the state border of Ukraine and directly within our country. Additionally, the capabilities of Ukrainian law enforcement agencies to interact with law enforcement agencies of other world countries will be expanded, which

in turn will allow identifying not only individuals who are terrorists, but also individuals who may be involved in committing other serious crimes.

The main fact is that this API/PNR system has proven itself to be extremely positive in various countries of the world, such as: the United States of America, Great Britain, European Union countries (Germany, France, Romania, Hungary, Italy, Portugal and others), Albania, Mongolia, China, Canada and others [1].

In particular, the use of this system in the European Union countries has increased the number of cases of detection of illegal migrants, and in the United States of America, in addition to this category of persons, the rate of detection of persons involved in terrorist activities has increased.

A separate place is occupied by the consideration of the issue of the functioning single unit of the API/PNR Passenger Information Unit system (National Preliminary Data Processing Center, hereinafter referred to as the PIU). The main tasks of this unit are to process API/PNR data in order to combat terrorism and other serious crimes. In addition, this unit will interact with both Ukrainian and foreign law enforcement agencies, namely in the context of exchanging information about passengers and will be engaged in the storage of personal data of persons crossing the state border of Ukraine. At the same time, this unit will necessarily use all available mechanisms to prevent the leakage of such data.

Thus, it is necessary and at the same time timely to adopt a legislative framework for the future deployment of the API/PNR system in our country.

Key words: API/PNR, national and border security, terrorism (international terrorism), Passenger Information Unit (PIU), State Border Guard Service of Ukraine, state border.

Постановка проблеми: Виклики, які постають перед різними державами світу і перед Україною зокрема, стосуються протидії терористичним та іншим тяжким злочинам на шляхах авіаційних сполучень. Відтак, не потребує додаткової аргументації теза про те, що функціонування системи API/PNR надасть правоохоронним органам можливість заздалегідь отримати інформацію і здійснити перевірку пасажирів ще до їхнього прибуття до нашої держави.

Україна перебуває у стані не оголошеної війни з росією з 2014 року і вже четвертий рік на території нашої держави відбуваються повномасштабні бойові дії. Це є визначальним чинником, який обумовлює головні загрози і ризики безпеці України у різних секторах.

У зв'язку з цим, актуалізується питання правової, організаційної, технічної, кадрової готовності до протидії цим загрозам і ризикам, як на державному кордоні України так і в середині держави. Серед іншого, питання терористичної загрози набуває найбільшої актуальності та постає нагальна і невідкладна задача захисту суверенітету, територіальної цілісності та збереження життя і здоров'я громадян України. Беззаперечно, що впровадження даної системи API/PNR покращить механізми протидії у сфері забезпечення прикордонної безпеки через створення відповідної інституційної системи. Окремим питанням, що потребує розгляду у даному контексті є правовий статус підрозділу PIU, який буде основним елементом даної системи.

Метою дослідження є визначення основних напрямків майбутнього впровадження системи API/PNR в Україні та обґрунтування її поділу на різні підсистеми (API) та (PNR), а також обґрунтування правових засад діяльності підрозділу PIU в нашій державі.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протидія тероризму, терористичним загрозам та іншим тяжким злочинам є першочерговим завданням для усіх держав. Саме тому у фокусі наукової уваги дослідників і практичних співробітників правоохоронних органів, як України постає питання, як покращити та удосконалити протидію даним видам загроз. Одним з механізмів протидії виявилася система API/PNR, яка на даний час повноцінно не функціонує в Україні.

Разом із тим слід зазначити, що через низку об'єктивних чинників, створено наукове підґрунтя для впровадження цієї системи. Наприклад, заслуговують на увагу практичні рекомендації щодо впровадження системи обробки попередньої інформації про пасажирів (API/PNR) як інструменту протидії транскордонним загрозам, які сформульовані С. Філіпповим [2, 9] та А. Марчук [2].

Також, питання щодо практичних рекомендацій впровадження системи обробки попередньої інформації про пасажирів (API/PNR) як інструменту протидії транскордонним загрозам були окреслені в роботі В. Фігури [3].

Цінними є напрацювання у зазначеній сфері інших дослідників таких як: В. Нікіфоренко, Д. Купрієнко, І. Бережнюк, О. Фрадинський. Попри увагу науковців, питання повноцінного

функціонування API/PNR із метою запобігання, виявлення та протидії протиправній діяльності в пунктах пропуску через державний кордон (для повітряного сполучення) не висвітлено в достатньому обсязі.

Виклад основного матеріалу. Криміногенні виклики сьогодення, які постають перед державами світу, змушують їх до пошуку нових та більш дієвих механізмів боротьби з міжнародною організованою злочинністю, а також похідними її загрозами.

Саме через це актуальним є постійний пошук ефективних засобів протидії цим загрозам. Серед загроз у прикордонній сфері найчастіше виділяють наступні: терористичну діяльність (міжнародний тероризм), переміщення через державні кордони країн нелегальних мігрантів, зброї та контрабанди наркотичних засобів їх аналогів та прекурсорів.

Одним із переломних моментів в історії антитерористичної діяльності стали трагічні події 11 вересня 2001 року в США, які продемонстрували вразливі об'єкти терористичної діяльності, пов'язані з авіаційним сполученням. Протидія терористичним загрозам в авіаційній сфері стала основою для побудови та впровадження в світових масштабах системи попередньої інформації про пасажирів (API) та реєстраційних записів пасажирів (PNR).

Як зазначили у своїй роботі дослідники С. Філіппов та А. Марчук: «Впровадження такої системи сприятиме забезпеченню більш ефективного та надійного захисту прикордонної безпеки, оскільки допоможе вдосконалити прикордонний контроль та підвищити ефективність боротьби з тероризмом, організованою злочинністю, а також сприятиме врегулюванню міграції». Правовою передумовою впровадження в Європейському Союзі система API є Директива Ради Європейського Союзу «Про зобов'язання перевізників повідомляти данні пасажирів» № 2004/82/ЄС від 29 квітня 2004 року, відповідно до якої всі держави-члени зобов'язувалися запровадити певні положення, в яких би було закріплено авіаперевізникам надавати дані про осіб, які подорожують відповідальним органам, що здійснюють перевірку осіб під час перетинів кордонів [4].

Вищезазначена Директива надала можливість більш ефективніше боротися з транскордонною злочинністю шляхом вдосконалення прикордонного контролю в пунктах пропуску для авіаційного сполучення. Також, даний документ врегульовав надання дозволу державам-членам використовувати попередні дані про пасажирів в правоохоронних цілях.

В подальшому Радою Безпеки Організацією Об'єднаних Націй (далі – РБ ООН) була ухвалена резолюція № 2178 від 24 вересня 2014 року, у якій було рекомендовано всім країнам членам ООН здійснювати аналіз та збирати інформацію про поїздки людей в рамках боротьби з тероризмом, не порушуючи при цьому міжнародне право [5]. Дана резолюція має широку сферу застосування, основними її моментами, на нашу думку, є наступні:

– усі країни, які вже являються членами зобов'язані вимагати від всіх авіакомпаній без виключення, які здійснюють свою діяльність на їх території, щоб останні надавали інформацію про пасажирів відповідним державним органам з метою виявлення серед пасажирів можливих терористів або осіб, які можуть бути до цього причетними;

– підтримувати і розвивати міжнародне співробітництво щодо обміну даними про пасажирів з метою протидії переміщенню іноземних бойовиків.

Необхідно акцентувати увагу, що члени РБ ООН наголосили на необхідності посилення та проведення різного роду заходів, які повинні б були включити в себе більш ефективніший прикордонний контроль та здійснювати більш ретельний контроль під час видачі документів.

Враховуючи, що система API зарекомендувала себе на належному рівні, вона надала можливість для подальшого розвитку систем щодо протидії різним загрозам на державному кордоні. Наряду з цією системою не менш цінним і важливим інструментом отримання і обробки інформації про пасажирів стала система PNR.

Так, Європейським Парламентом і Європейською Радою було схвалено директиву № 2016/681 від 27 квітня 2016 року «Про використання даних записів реєстрації пасажирів (PNR) для попередження, виявлення, розслідування та переслідування терористичних та тяжких злочинів» [6].

Директива була прийнята з метою запобігання, виявлення, розслідування та переслідування терористичних та інших тяжких злочинів, серед яких: незаконна торгівля наркотичними речовинами, зброєю, боєприпасами, вибуховими речовинами, торгівля людьми, сексуальна експлуатація та насильство, зґвалтування, дитяча порнографія, корупційні прояви, кіберзлочини, диверсія, шпигунство, екологічні злочини, шахрайство, незаконний обіг культурних цінностей, організоване збройне пограбування, торгівля викраденими транспортними засобами, саботаж, відмивання

доходів, організоване або збройне пограбування та злочини, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду тощо. Всі тяжкі злочини перераховані у Додатку II вищезазначеної директиви. Системи PNR спочатку також мало на меті тільки покращення ефективності експлуатаційних і комерційних послуг але, як виявилося на практиці, в країнах де вона функціонує, також покращився рівень авіаційної та прикордонної безпеки.

Позитивним фактом виявилося, значне спрощення прикордонно-митних формальностей, що в свою чергу, призвело до зменшення часу на оформлення пасажирів авіарейсів при перетині державного кордону країн-членів. Проте, головним результатом є підвищення ефективності боротьби з терористичними загрозами та злочинністю.

Окрім того, відповідно до даної директиви, усі держави мають право вимагати і отримувати PNR дані від авіаперевізників та при цьому вони зобов'язуються дотримуватися низки вимог, які стосуються захисту персональних даних пасажирів, а саме:

- отримані персональні дані бути використані лише за призначенням;
- до роботи з цими даними має бути допущене визначене коло осіб;
- здійснюється обмеження терміну зберігання даних PNR;
- фізичним особам надається право вимагати розкриття PNR даних з метою внесення відповідних корегувань;
- передбачена компенсація заподіяної шкоди у випадку незаконного оброблення їх персональних даних.

Обов'язковою умовою функціонування системи API/PNR буде створення підрозділу PIU. Як визначено у підготовленому законопроєкті, ним являтеметься підрозділ PIU [7].

У цьому контексті можна погодитися із дослідником В. Фігурою: «Підрозділ PIU – спеціалізований підрозділ до складу якого входять представники правоохоронних органів, які безпосередньо здійснюють обробку API/PNR даних головною метою яких є протидії тероризму та іншим тяжким злочинам на державному кордоні України» [3].

Для забезпечення бездоганного функціонування системи API/PNR та його основного підрозділу PIU в нашій країні необхідно перейняти та проаналізувати кращий досвід іноземних країн та вивчити можливості його імплементації у наше законодавство. Головним питанням на яке слід звернути увагу, являється дотримання прав і свобод людини при використанні всіх без вийнятку реєстраційних даних пасажирів авіаційного транспорту.

Так, у відповідності до Резолюції Ради Безпеки ООН № 2396 від 21 грудня 2017 року всі зібрані реєстраційні дані відносно пасажирів літаків обов'язково обробляються з повним дотриманням прав і свобод людини [8].

Отже під час роботи з системою API/PNR важливо враховувати наступне - це права і свободи людини, зокрема – чітко визначити, які саме персональні дані будуть оброблятися підрозділом PIU, це в свою чергу, має відповідати реальним потребам правоохоронних органів України. Дані про пасажирів авіаційних рейсів, які оброблятимуться підрозділом PIU, за запитом від визначених органів, передаватимуться національному наглядовому органу. З урахуванням цього, у складі PIU має бути передбачена окрема посада - старшого спеціаліста із захисту персональної (особистої) інформації. Основним його завданням буде відповідальність за збереження персональних даних пасажирів та, у разі їхньої страти, протягом 24 годин він буде зобов'язаний вжити всіх вичерпних заходів для інформування відповідної особи, чиї дані було втрачено, аби гарантувати її особисту безпеку.

Окремо варто розглянути питання: «Доцільності використовувати системи API та PNR разом, чи, можливо, є певний сенс у тому, щоб ці дві системи працювали окремо одна від одної?».

На нашу думку, системи API та PNR містять різні типи персональних даних, способи використання яких торкаються безпосередньо авіаційної сфери з метою забезпечення безпеки польотів, підтримання національної безпеки, а також для оптимізації процедур прикордонного та митного контролю. Зокрема, система API акумулює базову інформацію про пасажирів, яка, як правило, узагальнюється авіаперевізниками до моменту вильоту. Натомість система PNR включає більш розгорнуту інформацію про подорож пасажира, де містяться дані про бронювання, маршрути, супутніх осіб тощо, яка обробляється підрозділом PIU.

У зв'язку з цим найбільш ефективним є саме інтегроване використання систем API та PNR для протидії загрозам, що виникають переважно у прикордонному просторі. Інтеграція зазначених систем дозволить:

– по-перше, оптимізувати процедури перевірки пасажирів та підвищити оперативність обробки інформації прикордонними службами;

– по-друге, забезпечити більш ефективне застосування наявної інформації для оцінювання ризиків, пов'язаних із пасажирами;

– по-третє, підвищити рівень захисту персональних даних, що містяться в обох системах, зокрема в контексті їх обробки підрозділом PIU.

Позитивні приклади інтегрованого використання систем API/PNR наявні у практиці таких країн, як Сполучені Штати Америки, Канада та більшість держав-членів Європейського Союзу, де їх ефективність у виявленні загроз була підтверджена практикою.

Окрему увагу, слід приділити також питанням використання системи API/PNR у сфері кримінального аналізу, так для виявлення та упередження злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, торгівлею людьми, контрабандою та іншими формами організованої злочинності. Завдяки даним системам правоохоронні органи України отримають змогу здійснювати аналітичну обробку інформації щодо пасажирів авіарейсів з метою виявлення потенційних загроз на ранніх етапах.

В умовах сучасних безпекових викликів для України надзвичайно актуальним є впровадження кримінального аналізу в межах функціонування систем API/PNR, однієї з складових частин національної стратегії протидії терористичній діяльності та організованій злочинності на державному кордоні України. Основними векторами його реалізації передбачається:

– збір даних – компетентні правоохоронні органи України займатимуться обробкою персональної інформації осіб, які перетинають державний кордон у напрямку в'їзду або виїзду з України;

– аналітична обробка різноманітної інформації – з застосуванням методології кримінального аналізу з метою виявлення потенційних ризикових моделей поведінки, маршрутів переміщення, а також історії бронювання квитків та інших цінних даних;

Так, закордонна практика вказує на значне застосування та використання систем API/PNR у кримінально-аналітичній діяльності. Доцільнішим є поділ напрямів використання на такі категорії:

– різного роду технологічні рішення – держави члени ЄС та інші провідні країни світу започатковують інноваційні підходи, такі як, алгоритми машинного навчання та елементи штучного інтелекту (далі – ШІ), з метою обробки значних обсягів PNR-даних у режимі реального часу;

– міжнародні організації – Інтерпол та Європол, здійснюють міждержавну координацію та співпрацю, саме з метою чіткого та збалансованого використання PNR-даних, приймаючи до врахування, як потреби безпеки, так і вимоги щодо захисту персональних даних пасажирів авіатранспорту.

Отже, кримінальний аналіз на нашу думку має бути тісно пов'язаний з системою API/PNR, як важливий інструмент для вітчизняних, так іноземних правоохоронних органів, що наддасть можливість ефективно виявляти та попереджувати злочини на національних та міжнародних рівнів.

Висновки. Досліджено питання щодо майбутнього функціонування системи попередньої інформації про пасажирів (API) та реєстраційних записів пасажирів (PNR) в Україні. У зв'язку з цим зроблено висновок не тільки про доцільність, але й про необхідність створення системи API/PNR для забезпечення прикордонної і авіаційної безпеки. Впровадження та майбутнє функціонування системи забезпечить можливість виявляти та запобігати злочинності як на державному кордоні, так і в середині країни. При цьому підкреслимо, що в рамках системи API/PNR буде здійснюватися протидія не лише злочинам, пов'язаним з тероризмом а й протидії нелегальній міграції; торгівлі людьми; переміщенням наркотичних засобів, зброї, вибухівки та іншим.

В ході визначення правових засад функціонування підрозділу PIU, необхідно:

- забезпечити визначення на законодавчому рівні суб'єкта або суб'єктів, які будуть здійснювати керівництво даним підрозділом;
- визначитися з правами і обов'язками, щодо функціонування даного підрозділу;
- унеможливити виток персональних даних пасажирів авіарейсів в процесі роботи з ними та їхньої обробки;
- визначити бази даних, які будуть використовуватися підрозділом PIU при цьому чітко окреслити місце кримінального аналізу.

Функціонування системи API/PNR в Україні відкриває перед правоохоронними органами України нові можливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний досвід та кращі та кращі практики у сфері попередньої інформації про пасажирів та реєстраційних записів пасажирів. ОБСЄ: с 12. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/a/6/510620.pdf (дата звернення: 22.03.2025).
2. Філіппов С.О., Марчук А.А. Практичні рекомендації щодо впровадження системи обробки попередньої інформації про пасажирів (API/PNR) як інструменту протидії транскордонним загрозам. *Правова держава.* 2021. № 44. С/ 70–77.
3. Фігура В.О., Особливості правового статусу Національного центру обробки попередніх даних в контексті функціонування системи API/PNR. *Law&Border.* 2024. № 1 (3) С. 201–219.
4. Council Directive 2004/82/EC of 29 April 2004 on the obligation of carriers to communicate passenger data. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0082 (дата звернення: 22.03.2025).
5. Resolution 2178 (2014) Adopted by the Security Council UN at its 7272nd meeting, on 24 September 2014. URL: https://undocs.org/S/RES/2178(2014) (дата звернення: 22.03.2025).
6. Directive (EU) 2016/681 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the use of passenger name record (PNR) data for the prevention, detection, investigation and prosecution of terrorist offences and serious crime. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32016L0681 (дата звернення: 22.03.2025).
7. Проєкт Закону України «Про обробку попередніх даних особи». Київ, 2023.
8. Resolution 2396 (2017) adopted by the Security Council UN at its 8148nd meeting, on 21 December 2017. URL: https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2396(2017)&Language=E&DeviceType=Desktop& LangRequested=False (2017) (дата звернення: 22.03.2025).
9. Filippov S.A word to the reader of the journal “Law & Border”. *Law&Border.* 2023. № 1 (1)/ С. 4–7 (дата звернення: 21.03.2025).

УДК 343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.43

СЛІДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОБСТАВИНИ ЙОГО ВЧИНЕННЯ[1]

Лук'янчиков Є.Д.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0001-5763-6972

Лук'янчиков Б.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного
права Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-4761-5980

Микитенко О.Б.,
магістр за спеціальністю 081 право, помічник юриста,
ТОВ «Nobles»
ORCID: 0000-0003-4608-5567

Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. Сліди кримінального правопорушення як джерело інформації про обставини його вчинення.

В статті звертається увага на зміни у характері і структурі злочинності в Україні. Констатується зростання протягом останніх років кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень майже на третину. Це відбувається в умовах суттєвого скорочення кількості населення на підконтрольній частині і збільшення особового складу силових структур, на які покладено обов'язок протидії правопорушенням. Розслідування кримінальних правопорушень розглядається як інформаційно-пізнавальний процес.

Наводяться роботи науковців, які досліджували процеси слідоутворення в результаті протиправних дій, способи та прийоми роботи з слідами злочинів. Звертається увага на класифікації слідів в криміналістиці. Досліджуються роботи науковців, що присвячені інформаційному забезпеченню розслідування, інформаційним технологіям та інформаційній підтримці прийняття процесуальних рішень.

Визначається мета дослідження, яка полягає в аналізі та узагальненні теоретичних розробок науковців, а також норм кримінального процесуального законодавства, якими регулюється процес інформаційно-пізнавальної діяльності з розкриття злочинів.

Зазначається, що злочинна діяльність є антиподом діяльності суспільно-корисної, яка підпорядковується своїм законам. Її характеризують як професійну, організовану, корумповану, транснаціональну, загально-кримінальну, економічну тощо. Злочин для слідчого завжди є подією минулого. Його відображення залишаються у вигляді слідів на предметах матеріального світу та в пам'яті тих людей, які сприймали певні обставини такої події. Завдання слідчого полягає у відшуканні слідів взаємодії правопорушника з оточуючим середовищем, їх дослідженні та отриманні

[1] Статтю підготовлено на виконання проєкту «*Право та економіка: взаємозв'язок в умовах цифровізації та європеїзації*» (реєстр. номер 0123U100816).

необхідної інформації. Такий процес відбувається у визначеній законом формі і становить собою процес доказування.

У висновках зазначається, що єдиним джерелом інформації про обставини кримінального правопорушення та особу, яка його вчинила є його відображення в оточуючому середовищі у вигляді слідів: на предметах матеріального світу; в пам'яті людей (психофізіологічні відображення); в інформаційному середовищі (цифрові сліди).

Ключові слова: правопорушення, інформаційне суспільство, інформація, інформаційні правовідносини, сліди правопорушення, сфера судочинства, інформаційна діяльність, інформаційні бази даних, інформаційні технології, судочинство, цифровізація.

Lukyanchikov E.D., Lukyanchikov B.Y., Mykytenko O.B. Traces of a criminal offense as a source of information about the circumstances of its commitment.

The article draws attention to changes in the nature and structure of crime in Ukraine. Over the past few years, the number of registered criminal offenses has increased by almost a third. This is happening in the conditions of a significant reduction in the number of the population in the part under control and an increase in the personnel of the law enforcement agencies, which are tasked with combating crimes. The investigation of criminal offenses is considered as an informational and cognitive process.

The works of scientists who studied the processes of trace formation as a result of illegal actions, methods and techniques of working with traces of crimes are cited. Attention is drawn to the classification of traces in forensics. The works of scientists dedicated to the information support of the investigation, information technologies and information support for making procedural decisions are studied.

The purpose of the research is determined, which consists in the analysis and generalization of the theoretical developments of scientists, as well as the norms of criminal procedural legislation, which regulate the process of informational and cognitive activities to solve crimes.

It is noted that criminal activity is the antithesis of socially beneficial activity, which is subject to its own laws. It is characterized as professional, organized, corrupt, transnational, general criminal, economic, etc. For an investigator, a crime is always an event of the past. Its reflections remain in the form of traces on objects of the material world and in the memory of those people who perceived certain circumstances of such an event. The investigator's task is to find traces of the offender's interaction with the environment, study them and obtain the necessary information. Such a process takes place in a form prescribed by law and constitutes a process of proof.

The conclusions state that the only source of information about the circumstances of a criminal offense and the person who committed it is its reflection in the surrounding environment in the form of traces: on objects of the material world; in the memory of people (psychophysiological reflections); in the information environment (digital footprints).

Key words: offense, information society, information, informational legal relations, traces of crime, sphere of justice, information activity, information databases, information technologies, justice, digitalization.

Постановка проблеми. Введення правового режиму воєнного стану не могло не позначитися на злочинності – змінилась її структура, динаміка та способи вчинення кримінальних правопорушень. Зважаючи на воєнний стан, криміногенна ситуація в країні за останні роки погіршується. Так, кількість правопорушень, відомості про які внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) у 2024 році порівняно з 2022 роком збільшилась на 35.8%, а кількість проваджень, за якими на кінець звітного періоду не прийнято рішення збільшилась на 29.4% [1].

Отже, статистичні дані свідчать про суттєве зростання навантаження на правоохоронні та судові органи, діяльність яких відбувається в умовах майже щоденних ракетних обстрілів, що вимагає негайного оперативного реагування на такі події, надання допомоги постраждалим, виявлення та викриття правопорушників, що вчиняють злочини.

Для слідчого злочин завжди є подією минулого, а його розкриття є нічим іншим як інформаційно-пізнавальним процесом. Завданням слідчого є відшукання слідів правопорушення, їх дослідження та отримання необхідної інформації, яка у подальшому буде використана як основа для формування судових доказів. Саме це спонукало авторів до дослідження розглядуваного питання.

Стан опрацювання цієї проблематики засвідчує, що процесу розкриття кримінальних правопорушень, як інформаційно-пізнавальній діяльності приділяли увагу такі науковці як М.В. Сал-

тевський, який сліди кримінальних правопорушень називав джерелами криміналістичної інформації і в авторському підручнику цьому питанню присвятив самостійні розділи [2, с. 83-193]. Значну увагу дослідженню слідів пам'яті людини приділяла В. О. Коновалова, яка розглядала допит як один із способів отримання інформації від осіб, які нею володіють та розробляла тактико-психологічні прийоми, що сприяли його результативності [3, с. 251-258]. Значну увагу інформаційному забезпеченню розслідування, інформаційним технологіям та інформаційній підтримці прийняття процесуальних рішень приділяв увагу В. А. Журавель [4, с. 679-698]. Місце, роль і значення інформаційних технологій у підвищенні якості слідчої діяльності розкрито у працях В. Ю. Шепітька [5, с. 94-121]. Незважаючи на значну увагу науковців до процесу відображення слідів кримінального правопорушення в оточуючому середовищі та дослідження їх інформаційної сутності окремі питання щодо роботи з такою інформацією та використанням її для формування доказів залишаються не вирішеними остаточно і потребують подальших досліджень та формулювання певних пропозицій.

Метою статті є аналіз та узагальнення теоретичних розробок науковців, в яких вчинення кримінального правопорушення розглядається як процес взаємодії особи (безпосередньо або опосередковано) з оточуючим середовищем і відображення його ознак у вигляді слідів, як джерел криміналістичної інформації, а також норм кримінального процесуального законодавства, якими регулюється процес інформаційно-пізнавальної діяльності з розкриття злочинів та розроблення пропозицій щодо подальшого унормування порядку такої діяльності з інформаційного забезпечення судочинства.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне правопорушення являє собою особливу форму діяльності – діяльність осіб, які протиставляють свої інтереси і поведінку загально встановленим в суспільстві правилам, має свій конкретний і різноманітний зміст. Це ніщо інше як злочинна діяльність, яка існує у будь-якому суспільстві і не залежить від волі або бажання якоїсь особи або групи людей. Вона підпорядковується своїм «злочинним» законам. Близько двадцяти років тому Н. С. Карпов зазначав, що сучасну злочинність характеризують як професійну, організовану, корумповану, транснаціональну, загально-кримінальну, економічну тощо [6, С. 20]. За час, що минув ситуація не покращилася, а такі види злочинності як корумпована, в бюджетній сфері тощо, набули загрозливих для держави масштабів, свідченням чому є щоденні повідомлення засобів масової інформації про викриття чергового злочину.

Стрімкий процес інформатизації, цифровізації, що відбувається в нашій країні, не лише розкриває шляхи для розвитку творчих можливостей і здібностей людини в обстановці вільного доступу до будь-якої інформації, але й дедалі більше починає створювати загрози особистій, національній, міжнародній безпеці. Процеси цифровізації зачіпають не лише технологічний сектор економіки та цифрові корпорації, а й доволі різноманітні сфери діяльності фізичних та юридичних осіб. Ними пронизані усі найбільш значущі сфери існування сучасного суспільства і держави, вони стали невід'ємною частиною життєдіяльності кожної людини [7, с. 63-64].

Злочинна діяльність являє собою процес взаємодії людини з оточуючим середовищем, наслідком якої є сліди-відображення, «відбитки» злочинної події та її учасників, які виступають джерелами інформації у кримінальному судочинстві. Будь-який злочин, зазначає В. Ю. Шепітько, породжує певні зміни в оточуючому середовищі [8, с. 8]. Такі сліди залишаються на предметах матеріального світу, в пам'яті людей, які спостерігали подію правопорушення та в інформаційному середовищі (цифрові сліди). Вони зберігаються певний час після закінчення фізичного існування злочину, що створює об'єктивні передумови для пізнання події минулого. Завдання слідчого полягає у відшуканні відображень (слідів) кримінального правопорушення, дослідженні їх та отриманні необхідної інформації, що стане основою судового доказу.

На сучасному етапі сліди правопорушення в широкому розумінні розглядають як будь-які матеріальні наслідки, події, зміни об'єкта та речової обстановки, що виникли у зв'язку з його підготовкою, вчиненням та приховуванням, а у вузькому, як сліди відображення, що утворюються в процесі безпосереднього контакту (взаємодії) принаймні двох об'єктів [9, с. 142].

Окремі автори розглядають сліди в буквальному розумінні і відносять до них сліди рук, ніг, знарядь злому, транспорту, та сліди, виражені в інших формах: показання свідків, обвинувачених та ін. [10, с. 29]. За такого підходу допускається змішування поняття «сліди злочину» як результат взаємодії об'єктів і утворене внаслідок цього відображення (у тому числі і психофізіологічне), з джерелами доказів, що визначені в ч. 2 ст. 84 КПК України (показання допитуваних осіб).

В сучасних умовах стрімкого розвитку інформатизації суспільства важливого значення набувають цифрові сліди, особливістю природи яких є те, що оскільки вони здебільшого є нематеріальними, їх вивчення не може здійснити криміналіст, який не володіє спеціальними знаннями у сфері ІТ-технологій. Цим мають займатися ІТ-криміналісти, а також експерти в галузі комп'ютерно-технічної експертизи, участь яких в розслідуванні дозволить провести низку слідчих дій професійно, не знищити і не пошкодити сліди злочину [11, с. 30].

Оскільки правопорушення для слідчого завжди є подією минулого перед ним постає завдання відшукати його сліди (відображення на оточуючих предметах і в свідомості людей, які сприймали її цілком або окремі елементи) та надати їм правильну інтерпретацію, щоб отримати інформацію (фактичні дані, відомості), яка дозволить з достатньою для кримінального провадження повнотою і всебічністю встановити обставини правопорушення і вину особи у його вчиненні. Слід підтримати думку С. М. Стахівського про те, що за своєю гносеологічною природою кримінально-процесуальне пізнання схоже з науковим, але відрізняється від останнього завданнями (пізнання конкретного факту (події), ретроспективним характером, предметом, межами, засобами і способами дослідження тощо [12, с. 7, 8]. Подібна думка поділяється й іншими науковцями, які розглядають розслідування злочинів як окремий випадок пізнання об'єктивної дійсності, що характеризується такими специфічними ознаками як ретроспективний характер, проведення у визначеній законом процесуальній формі [13, с. 19-20].

Специфічною ознакою інформаційно-пізнавальної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень є те, що вона здійснюється у формі кримінального процесуального доказування у визначеній процесуальній формі. Ухвалення процесуальних рішень слідчим, прокурором та судом відбувається на основі судових доказів, формування яких здійснюється в процесі розслідування, а перевіряються вони під час судового розгляду.

Щоб виконати завдання з розкриття правопорушення слідчому, на думку В. Г. Лукашевича, необхідно отримати інформацію, що може бути реалізовано за двома напрямами. Перший – пов'язаний з дослідженням об'єктів (предметів, речей) – носіїв інформації, а другий – з відшуканням людей, які сприймали певні обставини події або були її учасниками, а тому стали джерелами інформації [14, с. 17]. Слід звернути увагу на те, що носії і джерела інформації поняття не рівнозначні, оскільки джерелом інформації про обставини правопорушення вважається тільки слід.

Інформація, якою слідчий оперує під час розслідування набула назву криміналістичної і широко використовується в теорії та практиці. Проте таку інформацію не слід дорівнювати інформації, що складає сутність доказів. За своїм змістом криміналістична інформація може бути ширше інформації, що складає сутність доказів, оскільки процес формування доказів у кримінальному провадженні має здійснюватися в жорстко визначеній процесуальній формі. Саме тому кримінальний процесуальний закон визначає джерела, в яких має міститися така інформація (ч. 2 ст. 84 КПК), та вимоги, яким вона має відповідати: належність (ст. 85 КПК), допустимість (ст. 86 КПК) та достовірність (отримана уповноваженою особою у порядку, визначеному законом).

Процес розслідування як вид інформаційно-пізнавальної діяльності здійснюється у формі кримінального процесуального доказування. Для кожної із сторін кримінального провадження, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження законодавець визначає інструментарій, який вони можуть використовувати для збирання доказів (ст. 93 КПК), а точніше було б казати відомостей, предметів, документів тощо, які можуть стати доказами за дотримання відповідної процедури.

У зв'язку із цим Є. Г. Коваленко пропонує процес доказування розглядати як формування доказів і їх процесуальних джерел по виявленню, дослідженню, збиранню, перевірці, закріпленню та оцінці, для обґрунтування висновків з метою встановлення об'єктивної істини і прийняття на її основі правильного, законного і справедливого рішення [15, с. 6]. Подібна думка висловлюється й іншими науковцями [16].

У виступах на засіданнях вчених рад з захисту дисертаційних досліджень, В. К. Лисиченко постійно звертав увагу на те, що докази в готовому вигляді в природі не існують, а тому їх неможливо збирати. Слідчий, прокурор виявляють сліди правопорушення, які і є джерелом інформації про об'єкти, що їх залишили. З використанням сучасного інструментарію дослідження цих слідів отримують інформацію про об'єкт, що їх залишив. Наступним етапом цієї діяльності є правильне оформлення цієї діяльності (документування) з відображенням усіх особливостей цього процесу та дотримання приписів КПК. Якщо слідчий буде дотримуватися таких правил, не буде виникати

питання про визнання таких відомостей недопустимими як докази у конкретному кримінальному провадженні.

Висновки. На завершення слід зазначити, що єдиним джерелом інформації про обставини кримінального правопорушення та особу, яка його вчинила, є його відображення в оточуючому середовищі у вигляді слідів: на предметах матеріального світу; в пам'яті людей (психофізіологічні відображення); в інформаційному середовищі (цифрові сліди). Удосконалення технічних засобів, прийомів та наукових технологій з слідами правопорушень сприятиме підвищенню результативності в роботі з формування судових доказів, що сприятиме виконанню завдань кримінального провадження з забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Веб-сторінка Офісу Генерального прокурора України. URL: https://www.gp.gov.ua/ (Дата звернення 10 лютого 2025 р.).
2. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі). Підручник. К.: Кондор, 2006. 588 с.
3. Коновалова В.О. Вибрані твори. Х.: Апостіль, 2012. 528 с.
4. Журавель В.А. Вибрані твори. Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2016. 704 с.
5. Шепітько В.Ю. Вибрані твори. Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2010. 576 с.
6. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: Монографія. К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 522 с.
7. Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. Цифрова криміналістика в забезпеченні діяльності з протидії злочинності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 4. С. 63–70. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.9.
8. Шепитько В.Ю. Криминалистика: Курс лекций. Х.: ООО «Одисей», 2005. 368 с.
9. Криміналістика: підручник; За заг. ред. В.В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.
10. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 1998. 376 с.
11. Гора І.В., Колесник В.А. Актуальні питання криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб./ Київський НДІ судових експертиз. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. Вип. 69. С. С. 20–34.
12. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія. К., 2005. 272 с.
13. Криміналістика: Підручник. За реж В.Ю. Шепітька. 3-те вид.і допов. К.: Концерн Видавничий дім «Ін Юре», 2004. 738 с.
14. Лукашевич В.Г. Проблеми оптимізації діяльності з розслідування злочинів. Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті й розслідуванні злочинів. К.: Українська академія внутрішніх справ. 1996. С. 17–20.
15. Коваленко Є.Г. Наукові засади кримінально-процесуального доказування: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2011. 448 с.
16. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Формування доказів у кримінальному провадженні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.* 2016. Вип. 2. С. 118–129.

UDC 343.148.65:343.522
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.44

FALSE EXPERT REPORT

JUDr. Jakub Matis,
External doctoral student in the field of criminal law
Faculty of law of Matej Bel University

Matis Jakub. False expert report.

This paper explores the legal dimensions and implications of false expert reports in criminal proceedings within the Slovak Republic. The main objective is to provide a comprehensive legal analysis of the criminal liability of experts who knowingly submit inaccurate, misleading, or fabricated reports, focusing on Section 347 of the Slovak Criminal Code. The paper begins by outlining the role of experts in the criminal justice system, their professional responsibilities, and the standards of impartiality and objectivity that are legally required in the preparation of expert opinions. It further discusses the procedural rules for appointing, excluding, and evaluating experts in criminal cases, emphasizing the importance of safeguarding the fairness and reliability of evidence obtained through expert testimony. The paper also delves into how courts assess the admissibility and credibility of expert reports, highlighting common deficiencies such as logical inconsistencies or omissions of key facts that may affect the integrity of judicial decisions. Attention is given to situations in which an expert may commit a criminal offense by submitting a false report, whether intentionally or through gross negligence. Real case examples and judicial interpretations are used to illustrate how the judiciary determines the existence of bias or fabrication in expert outputs. Special focus is placed on the procedural measures that courts may adopt to verify the accuracy of expert conclusions, such as expert cross-examination, appointment of additional experts, or exclusion of partial experts. In conclusion, the thesis emphasizes the critical need for objective and professionally sound expert input in the judicial process, as errors or deliberate misrepresentations in expert reports may significantly distort the course of justice, affect the rights of the accused, and undermine public trust in the criminal justice system.

Key words: expert opinions, expert, evidence, false expert opinions.

Матіс Якуб. Неправдивий експертний висновок.

У цій статті досліджуються правові аспекти та наслідки неправдивих експертних висновків у кримінальних провадженнях у Словацькій Республіці. Основна мета - надати комплексний правовий аналіз кримінальної відповідальності експертів, які свідомо надають неточні, оманливі або сфабриковані висновки, зосередивши увагу на статті 347 Кримінального кодексу Словаччини. Документ починається з окреслення ролі експертів у системі кримінального правосуддя, їхніх професійних обов'язків, а також стандартів неупередженості та об'єктивності, які вимагаються законом при підготовці експертних висновків. Далі розглядаються процесуальні правила призначення, відводу та оцінки експертів у кримінальних справах, підкреслюється важливість забезпечення справедливості та достовірності доказів, отриманих за допомогою експертних висновків. У документі також розглядається, як суди оцінюють допустимість і достовірність експертних висновків, виділяючи типові недоліки, такі як логічні непослідовності або пропуски ключових фактів, які можуть вплинути на обґрунтованість судових рішень. Увагу приділено ситуаціям, в яких експерт може вчинити кримінальний злочин, надавши неправдивий висновок навмисно або через грубу недбалість. На прикладах реальних справ та судових тлумачень показано, як судові органи визначають наявність упередженості або фальсифікації в експертних висновках. Особлива увага приділяється процесуальним заходам, які суди можуть вжити для перевірки точності експертних висновків, таким як перехресний допит експертів, призначення додаткових експертів або виключення часткових експертів. Насамкінець тези підкреслюється критична потреба в об'єктивних і професійно обґрунтованих експертних висновках у судовому процесі, оскільки помилки або навмисні перекручення в експертних висновках можуть суттєво спотворити хід правосуддя,

вплинути на права обвинувачених і підірвати довіру громадськості до системи кримінального правосуддя.

Ключові слова: висновки експертів, експерт, докази, неправдиві висновки експертів.

PROBLEM STATEMENT

Experts in criminal proceedings play a crucial role in addressing factual issues within the framework of evidence evaluation. To clarify facts essential for decision-making in a case, they prepare expert opinions, statements, and, in complex cases, forensic expert reports. These outputs must be objective, impartial, and based on professional methods, as their accuracy and truthfulness are fundamental to ensuring fair judicial decisions.

In practice, however, situations arise where expert reports are incomplete, illogical, or contradictory, or where it is impossible to determine the facts on which the expert based their conclusions. Upon appointment, the expert must be informed of their obligation to promptly disclose any circumstances that could lead to their exclusion or prevent them from acting in the case. They must also be advised of the significance of the expert report in the public interest and the criminal consequences of knowingly submitting a false expert opinion. If an expert deliberately prepares a false or distorted report, they may commit the criminal offense of false expert opinion, which undermines the integrity and reliability of the entire legal system.

RESEARCH OBJECTIVE

The aim of this thesis is to analyse expert activities and the reliability of expert reports, with a particular focus on the legal aspects of the criminal offense of false expert opinion, as regulated by Section 347 of Act No. 300/2005 Coll., the Criminal Code.

STATUS OF THE DEVELOPMENT OF THE PROBLEM

Expert

On the procedural legal level, the issue of expert examination, expert reports and expert statements as means of evidence is expressed in the sixth title of the third part of Act No. 301/2005 Coll., the Code of Criminal Procedure (hereinafter referred to as the "Criminal Procedure Code"), under the title "E*xpert activity and expert activity."* The status of an expert and related issues with expert activity and professional activity in criminal proceedings are regulated in Act No. 382/2004 Coll. on Experts, Interpreters and Translators (hereinafter referred to as the «Act on Experts») [1, p. 460].

An expert has a different status in criminal proceedings from the procedural parties, law enforcement authorities and the court. An expert is brought into criminal proceedings in order to clarify, on the basis of his or her expertise, a fact relevant to the criminal proceedings [2, p 460] . It follows that the expert is obliged to maintain objectivity and impartiality. His role does not consist in carrying out the evidentiary process, evaluating evidence or resolving legal issues. An expert's primary mission is to provide expert opinions on factual issues falling within his or her professional competence, which is defined by his or her registration in the list of experts.

The Supreme Court of the Czech Republic has also attempted to define the term 'expert' in its case-law. It defined him as a person who, on the basis of his expertise, analyses facts determined by a public authority and, in an expert opinion, presents to that authority his professional conclusion based on an objective assessment of the relevant facts [3].

According to Section 2(1) of the Experts Act, an expert is *«a natural or legal person, unless otherwise provided in Section 19(5), authorised by the State to carry out activities under this Act, who is entered in the list of experts, interpreters and translators or not entered in this list, if he is appointed as an expert, translator or interpreter under Section 15.»* The aforementioned provision allows a person not registered in the list of experts to be appointed as an expert in proceedings before a court or other public authority if:

- there is no person registered in the relevant field or branch; or
- there is a registered expert who could be admitted to the proceedings, but is unable to perform the required act or would involve disproportionate difficulty or expense.

It follows from the wording of section 15 of the Experts Act that the appointment of an ad hoc expert is only of a subsidiary nature. Primarily, it is necessary to appoint experts duly registered in the list maintained by the Ministry of Justice of the Slovak Republic for the performance of expert activities [4].

Expert activity

An expert, as a professionally erudite person in criminal proceedings, prepares expert statements or expert opinions in the framework of which he or she applies

- expert activity,
- forensic-technical work or
- consultative activity [5].

Expert activity takes precedence over expert activity, it is used in cases where there is a need to apply expert knowledge, and it is performed outside expert activity. In simple cases, a written confirmation is sufficient. If, due to the complexity of the case, it is not possible to make use of professional activity, the expert shall be called in [6].

An expert may take part in the performance of procedural acts such as interrogations, reconstructions, investigative experiments or inspections. In the course of his/her activities, he/she is entitled to propose to the law enforcement authorities or the court the performance of specific procedural acts necessary for the preparation of his/her expert report. In addition, the expert may gain access to the case file insofar as this is necessary for the proper conduct of the expert examination [7].

An expert may not resolve questions of law, which means that he or she is not authorized to interpret statutes or ordinances, to refer to case law, or to formulate conclusions as to whether the facts have been fulfilled. On the other hand, if an expert makes unauthorised comments on questions of law in an expert report, such a fact does not automatically render the entire expert report unusable. What remains usable is that part of it which deals exclusively with technical questions of fact and does not interfere with the legal assessment [8].

The expert may also not evaluate the evidence and thus cannot express an opinion on the guilt or innocence of the accused or assess whether any conduct was fraudulent. It is also true that an expert may not conduct the evidence himself [9].

Appointment of an expert

The CID in the preparatory proceedings and the court in the proceedings before the court admits the expert by a resolution against which a complaint is admissible - a complaint may also be lodged by the expert, the complaint has no suspensive effect, i.e. the expert may proceed with the preparation of the expert report even before the resolution on the admission of the expert becomes final. The accused or the injured party may, in the preparatory proceedings as well as in the proceedings before the court, bring in an expert by a letter (informal request) at his/her own expense and may (i.e. do not have to) file the expert's report in the case file. The complaint is admissible on substantive grounds or because of the person of the expert [10].

Substantive grounds in the context of the exclusion or complaint against the admission of an expert include, in particular:

- Objections to the reasonableness of bringing in an expert, for example, where the fact to be clarified by the expert examination has already been established by other evidence in the course of the criminal proceedings.
- Objections to the correctness of the choice of the field in which the expert has been brought into the proceedings, where that choice was not reasonable or correct in the light of the subject-matter of the criminal proceedings.
- Objections to the formulation of the questions to be answered by the expert in order to assess as accurately and thoroughly as possible the facts relevant to the criminal proceedings, since the formulation of the questions may also influence the outcome of the expert examination recorded in the expert report [11].

Facts preventing a person from acting as an expert in a case may include, in particular, facts justifying the refusal to carry out expert work under the Expert Witness Act. The general interest lies primarily in the achievement of the purpose of criminal proceedings, as defined in Article 1 of the Criminal Procedure Code.

PRESENTATION OF THE MAIN MATERIAL

False legal report

In criminal proceedings, the principle of establishing the facts beyond reasonable doubt (Article 2(10) of the Criminal Procedure Code) applies, according to which it is necessary to clarify not only the facts that are against the accused, but also those that speak in his favour. The aim is to reach a fair decision based on objective facts.

Where it is necessary to call upon an expert to assess a technical question, his expert opinion must be based on an objective assessment, free from any outside influence. The requirement of the expert's impartiality is enshrined in Section 11 of the Law on Experts and is assessed on a case-by-case basis.

An expert shall be excluded from the proceedings if there is any doubt as to his or her impartiality, in particular in relation to his or her relationship to the case, the client or other interested parties. It is therefore not necessary to prove actual bias in order to exclude him, but the mere existence of a reasonable doubt is sufficient. The expert must be warned, when he is called upon, of the obligation to disclose without delay the facts which might disqualify him or prevent him from acting as an expert in the case.

An expert's bias may arise not only from his relationship to the case, the principal or other interested parties, but also from his conduct, statements or acts performed before the expert report is drawn up. If the conduct of the expert shows that he has already formed an opinion on the matter in question or presents premature and unsubstantiated conclusions, this may be grounds for his exclusion from the proceedings. This problem arises in particular in cases where the expert has previously expressed an opinion on the matter or has been directly involved in it, which could compromise his objectivity and impartiality [12].

It is not only subjective feelings about whether or not an expert feels biased that are decisive for the decision to exclude or not to exclude an expert. The grounds for exclusion must be based on objective, specific and sufficiently serious facts that demonstrate his bias or lack of bias [13].

Before preparing an expert report, the expert must also be instructed about the criminal consequences of a knowingly false expert report, specifically to fulfill the elements of the criminal offense of false expert opinion, interpretation act and translation act pursuant to Section 347 of the Criminal Code.

"Who, as an expert, interpreter or translator

(a) before a court, a public prosecutor or a police officer in criminal proceedings or before a court in civil proceedings and in administrative proceedings or in enforcement proceedings or in proceedings before a public authority or before an arbitration tribunal, makes a false statement about a circumstance which is material to the decision or conceals such a circumstance; or

(b) when giving an expert opinion or performing an interpreting or translation act on the basis of a contract, causes minor damage to another by making an untrue statement about a circumstance which is material to the person, to whom the expert opinion or the interpreting or translation act relates or is of material importance for the decision on which the expert opinion or the interpreting or translation act is based, or if he conceals such a circumstance, shall be punished by imprisonment for one to five years." [14].

The object of this offence is the interest that the court or other authority should decide the case on the basis of a true and correct finding of the facts of the case [15].

The objective aspect of the offence has two alternative forms of action and consists of either:

- in the expert's misrepresentation of a circumstance relevant to the decision, or in the concealment of such a circumstance from the court, prosecutor or police officer in criminal proceedings; or
- in causing minor damage to another when giving an expert opinion by stating an untruth about a circumstance which is of material importance to the person to whom the expert opinion relates or which is of material importance for the decision on which the expert opinion is based, or concealing such a circumstance [16].

Hence, an expert opinion can be considered as a false expert opinion if all expert conclusions and all essential circumstances are in contradiction with the objective reality, i.e. it is completely fabricated, falsified, etc.–it will be an expert opinion drawn up purely on purpose, where the experts did not carry out the examination by the declared methods at all, or they have completely fabricated their conclusions [17].

A circumstance will be concealed if the expert was not expressly asked about it; however, he must know that it is a circumstance that is essential to the decision [18].

A circumstance essential to the decision is a key element without which the offence would not have been committed. The assessment of such a circumstance is always dependent on the particular case and may not be a circumstance of decisive importance. It will usually be a fact which the competent authority must take into account in deciding the question to be decided. In criminal proceedings, it will be all the circumstances which may affect the decision on guilt or punishment, on the imposition of a protective measure or on the claim of the victim.

An expert fulfils the elements of the objective aspect of this criminal offence if, in a written expert report or in an interrogation in which he or she gives an expert report or supplements it, he or she deliberately gives a false description of the facts which he or she has established in the course of expert

activity, or conceals the establishment of a fact of material importance, or deliberately gives a false conclusion in the expert report [19]. In terms of culpability, this is a deliberate offence.

The following criteria must be used to evaluate an expert's report:

- the legality of the evidence or admissibility of the evidence
- the probative value (relevance) of the expert opinion
- assessment of the credibility and veracity of the expert opinion [20].

In the Czech Republic, the objective aspect of the criminal offence of false testimony and false expert opinion according to § 346 of Act No. 40/2009 Coll. Tresní zákoník, extended by another alternative of the act, namely gross misrepresentation. In order to incur liability for this offence, the expert report submitted by the expert must contain at least one of the three defects (it is sufficient if each of them is present separately):

- falsity,
- gross misrepresentation or
- Incompleteness [21].

An expert report is grossly misrepresented if it is not false in its entirety, but if it is false only in part, with the result that its overall appearance is misleading beyond the extent of the permissible difference of opinion between the experts [22].

It is not necessary to consider to what extent the expert report was relevant to the purpose for which it was used, since that need not even be known to the experts; nor is it decisive if the competent authority in the proceedings does not accept the conclusions of the expert report or if it does not make a decision on the basis of the expert report in question [23]. Similarly, it does not depend on the purpose pursued by the expert by the defective expert opinion (e.g. to help a particular person, to save time, or to make his work easier, etc.).

However, the general courts are often suspicious of expert opinions that are tainted by some of the parties, and quite unjustifiably so in view of the statutory wording. At the same time, I cannot agree with the generally presented opinion that expert reports submitted by a party are always in favour of the accused and are then globally all considered to be purposeful and unreliable. After all, it is logical that the accused does not submit an expert report in criminal proceedings which should incriminate him in the commission of a crime, and such expert reports are certainly produced, even at the request of the accused.

CONCLUSION

The separate procedural status of an expert in criminal proceedings, as a person distinct from the procedural parties, the court, the CID, the injured party, the person making the expert statement, the accused, the consultant, allows for the criminal sanction of the expert for committing a false expert opinion within the meaning of Section 347 of Art. Act, or the possible criminal punishment of an expert as a participant (usually an assistant) in the criminal activity of another person (for example, credit fraud), the expert does not have the status of a public official, therefore, he/she cannot commit the crime of abuse of authority of a public official as a perpetrator or accomplice (however, he/she can also be in the position of a participant in this crime).

In the case of an expert's report, it is necessary to evaluate the entire process of forming expert evidence, including the preparation of the expert examination, the provision of supporting documents for the expert, the course of the expert examination, the credibility of the theoretical bases on which the expert justifies his conclusions, the reliability of the methods used by the expert, and the manner in which the expert's conclusions are drawn. The expert must not himself exclude some of the evidence submitted simply because it does not fit into his version of events. The reviewability of an expert's report is an essential characteristic of an expert's report. Examinability means that the expert report also contains details of how the expert reached his conclusions, what methods he used, what evidence he relied on, and so on. In practice, it often happens that this part of the expert's report is missing in expert reports and it is not possible to examine what the expert relied on in formulating his conclusions (for example, the injuries of the victim are assessed by the expert, while the expert report does not indicate what documents the expert had at his disposal, i.e. whether he personally examined the victim, or whether he had at his disposal his medical records, medical findings, or even previous expert reports concerning his injuries, etc.).

The first step in doubting the completeness and accuracy of an expert's report is to question the expert. The examination of the expert(s) cannot be dispensed with in the preparatory proceedings if

doubts arise as to the reliability and completeness of the written expert report. In such cases, the pre-trial authorities are obliged to question the experts and to remove any ambiguities and incompleteness in the report. In general, it is for the court to examine the accuracy and credibility of the expert's report and to exercise caution to that end. Undoubtedly, the primary duty of the courts in relation to the prevention of perjured expert reports is to require additions and clarifications from the experts; in case of persistent doubts about the accuracy of the expert report, it is appropriate to bring in another expert within the meaning of section 146 of the Civil Procedure Code.

REFERENCES:

1. IVOR, J., POLÁK, P., ZÁHORA, J., (2021) *Trestné právo procesné. I, Všeobecná časť*. 2. vydanie. Bratislava: Wolters Kluwer SR, 2021. ISBN 9788057103325. [in Slovak].
2. IVOR, J.; POLÁK, P., ZÁHORA, J., (2021) *Trestné právo procesné. I, Všeobecná časť*. 2. vydanie. Bratislava: Wolters Kluwer SR, 2021. ISBN 9788057103325. [in Slovak].
3. Judgment of the Supreme Court of the Czech Republic, file no. 21 Cdo 845/2013 of 14 January 2014.
4. Section 2 of Act No. 382/2004 Coll. on Experts, Interpreters and Translators.
5. KOČAN, Š., (2016) *Znalec a jeho postavenie v prípravnom konaní*, URL: https://www.akademiapz.sk/sites/default/files/OVVP/004%20%20KO%C4%8CAN%20%20Znalec.pdf [in Slovak].
6. Sections 141-142 of Act No. 301/2005 Coll. Criminal Procedure Code.
7. ŠAMKO, P., (2017) Znalec v trestnom konaní – vybrané problémy. In *Právne listy,* 2017. URL: https://www.pravnelisty.sk/clanky/a600-znalec-v-trestnom-konani-vybrane-problemy [in Slovak].
8. R 61/2003.
9. ŠAMKO, P., (2017) Znalec v trestnom konaní – vybrané problémy. In *Právne listy,* 2017. URL: https://www.pravnelisty.sk/clanky/a600-znalec-v-trestnom-konani-vybrane-problemy [in Slovak].
10. Sections 142 of Act No. 301/2005 Coll. Criminal Procedure Code
11. KOLESÁR, J., (2005) Návrat ku spôsobu priberania znalca do trestného konania. In: *Bulletin slovenskej advokácie*, 2005, vol. 11, no. 11, p. 8–15. ISSN 1335-1079. [in Slovak].
12. Resolution of the Supreme Court of the Czech Republic, file no. 4 Tz 90/2006 of 8 February 2007
13. DANKOVČÍK, J., RAJČINOVÁ KNAPÍKOVÁ, A., (2014) *Zákon o znalcoch, tlmočníkoch a prekladateľoch.* Komentár. 1. vyd. Bratislava: Wolters Kluwer, 2014. ISBN 978-80-8168-121-9. [in Slovak].
14. Section 347 of Act No. 300/2005 Coll. Criminal Code
15. BURDA, E. et al., (2011) *Trestný zákon II*. 1. vydanie. Praha: C.H. Beck, 2011, ISBN 978-80-7400-394-3. [in Slovak].
16. BURDA, E. et al., (2011) *Trestný zákon II*. 1. vydanie. Praha: C.H. Beck, 2011, ISBN 978-80-7400-394-3. [in Slovak].
17. Fryšták, M., (2022) *Trestní odpovědnost znalců Křivá výpověď, nepravdivý, hrubě zkreslený a neúplný znalecký posudek - § 346 TrZ,* 2022. URL: https://www.akutne.cz/res/publication/000572/attach-003-03-frystak-2022-11-01-00-04-21.pdf [in Slovak].
18. Fryšták, M., (2022) *Trestní odpovědnost znalců Křivá výpověď, nepravdivý, hrubě zkreslený a neúplný znalecký posudek - § 346 TrZ,* 2022. *URL:* https://www.akutne.cz/res/publication/000572/attach-003-03-frystak-2022-11-01-00-04-21.pdf [in Slovak].
19. BURDA, E. et al., (2011) *Trestný zákon II*. 1. vydanie. Praha: C.H. Beck, 2011, ISBN 978-80-7400-394-3. [in Slovak].
20. ŠAMKO, P., (2017) Znalec v trestnom konaní – vybrané problémy. In *Právne listy,* 2017. URL: https://www.pravnelisty.sk/clanky/a600-znalec-v-trestnom-konani-vybrane-problemy [in Slovak].
21. NS 4 Tdo 439/2021
22. Fryšták, M., (2022) *Trestní odpovědnost znalců Křivá výpověď, nepravdivý, hrubě zkreslený a neúplný znalecký posudek - § 346 TrZ,* 2022. URL: https://www.akutne.cz/res/publication/000572/attach-003-03-frystak-2022-11-01-00-04-21.pdf [in Slovak].
23. 6 Tdo 111/2020.

УДК 343.1 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.45

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Мілімко Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансових розслідувань
та економічної безпеки
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-5821-5862
e-mail: larisa_milimko@ukr.net

Жидовцев Я.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фінансових розслідувань
та економічної безпеки
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0008-9555-2049
e-mail: yaroslav_as@ukr.net

Мілімко Л.В., Жидовцев Я.В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України.
У статті авторами здійснена спроба визначення місця та ролі електронних доказів в кримінальному судочинстві, встановлені ознаки електронних доказів та сформульована авторська дефініція «електронні докази». Зокрема, виявлено, що у кримінально-процесуальному законодавстві відносини щодо електронних доказів урегульовані не достатньо чітко, що тягне за собою відсутність єдиного підходу щодо розуміння судами електронних доказів.

У представленому дослідженні авторами встановлено, що основними ознаками електронних доказів є те, що це інформація в електронній (цифровій) формі; ця інформація міститься в електронних документах або в інших візуально виражених формах (текстових, мультимедійних та голосових повідомленнях, у формі метаданих, баз даних та інших даних в електронній формі; місцем зберігання такої інформації є карти пам'яті, мобільні телефони, сервера, системи резервного копіювання (USB-флеш-накопичувачі, вінчестери (зовнішні жорсткі диски) тощо); вони вільно переміщуються в електронній мережі без технічного носія та не мають нерозривного зв'язку з матеріальним носієм; вони потребують специфічного порядку збирання, перевірки й оцінки; підлягають сприйняттю лише завдяки використанню спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення; не мають обмежень щодо кількості разів використання.

Вважаємо, що електронні докази доцільно визнати самостійною групою доказів і закріпити в КПК України. При цьому під поняттям «електронний доказ в кримінальному судочинстві» слід розуміти інформацію про факти та обставини кримінального провадження, що зафіксована в електронній формі та є відмінною від доказів в електронному вигляді і отримана в передбаченому кримінальним процесуальним законодавством порядку.

Форми відображення інформації в електронному доказі (джерела електронних доказів) характеризуються багатоманітністю і не є сталими джерелами в силу інтенсивного розвитку інформаційних технологій. Найпоширенішими джерелами електронних доказів є: електронний документ (у розумінні закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»); сайти в комп'ютерній мережі; електронні бази даних; файли та групи файлів; електронні пошти; чати; сервери; записи з камер відео спостереження, реєстраторів, іншого програмного забезпечення; застосунки, які встановлені на мобільних телефонах, планшетах чи інших електронних пристроях тощо.

Ключові слова: доказ; електронний доказ; речовий доказ; джерело доказів; кримінальне провадження; кримінальний процес; кримінальне судочинство; документ; форма.

Milimko L.V., Zhydovtsev Y.V. Electronic evidence in criminal proceedings of Ukraine.

In the article, the authors attempt to determine the place and role of electronic evidence in criminal proceedings, and also identify the features of electronic evidence and formulate the author's own definition of "electronic evidence". In particular, it is noted that the Criminal Procedure Code does not regulate the relationship with electronic evidence in a sufficiently clear manner, resulting in a lack of uniformity in the courts' understanding of electronic evidence.

In the presented study, the authors found that the main characteristics of electronic evidence are that it is information in electronic (digital) form; this information is contained in electronic documents or in other visually expressed forms (text, multimedia and voice messages, in the form of metadata, databases and other data in electronic form); such information is stored on memory cards, mobile phones, servers, backup systems (USB sticks, hard disks); it requires a special procedure for collection, verification and evaluation; it can be perceived only through the use of special hardware and software; it has no limit on the number of times it can be used.

We believe that electronic evidence should be recognized as an independent group of evidence and enshrined in the CPC of Ukraine. At the same time, the concept of "electronic evidence in criminal proceedings" should be understood as information about the facts and circumstances of criminal proceedings, which is recorded in electronic form, is different from evidence in electronic form, and obtained in accordance with the procedure provided for by criminal procedural law.

The forms of displaying information in electronic evidence (sources of electronic evidence) are characterized by diversity and are not sustainable sources due to the intensive development of information technology. The most common sources of electronic evidence are: an electronic document (within the meaning of the Law of Ukraine "On Electronic Documents and Electronic Document Management"); websites on a computer network; electronic databases; files and groups of files; e-mails; chats; servers; recordings from video surveillance cameras, recorders, other software; applications installed on mobile phones, tablets or other electronic devices, etc.

Key words: evidence; electronic evidence; material evidence; source of evidence; criminal proceedings; criminal procedure; criminal justice; document; form.

Постановка проблеми. У світі розвиток нових технологій і, зокрема, інформатизація суспільства відбувається дуже динамічно. Крім того, чинники, що з'явились останнім часом (епідемія, спричинена коронавірусною інфекцією, пов'язані з нею карантин і глобальний локдаун, бойові дії на території України, введення воєнного стану), вплинули на те, що виникла нагальна потреба у дистанційній взаємодії. Всі технічні умови для такої взаємодії вже були сформовані. Саме тому багато сфер життя перейшли в онлайн режим, на електронний документообіг. Така взаємодія залишає багато слідів, що можуть слугувати доказами в кримінальному, адміністративному, цивільному та господарському судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми електронних доказів у вітчизняному судочинстві є предметом наукових досліджень багатьох вчених та викликають багато суперечок, в тому числі і у сфері кримінально-процесуальних відносин. У зв'язку з цим останніми роками багато науковців, серед яких Д.О. Алєксєєва-Процюк, О.М. Брисковська, А.-М.Ю. Ангеленюк, Н.М. Ахтирська, О.Г. Козицька, О.В. Музиченко, О.П. Метелев, А.А. Назарко, Л.М. Ніколенко, О.В. Сіренко та інші у своїх наукових працях формулюють поняття «електронні докази», описують дане явище, визначають проблеми регулювання та пропонують шляхи їх вирішення. Подекуди позиції вчених на ці питання є різнополюсними.

Мета статті полягає у проведенні наукових досліджень з метою удосконалення законодавства у сфері використання електронних доказів в кримінальному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Поняття, підстави та порядок використання електронних доказів в адміністративному, господарському та цивільному судочинстві урегульовано відповідними параграфами процесуальних кодексів (статтями 99-100 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [1], статтями 96-97 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [2], статтями 100-101 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [3]. В Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) [4] такі норми не згруповані в одному параграфі, однак, низка норм передбачає врегулювання відносин щодо електронних доказів в узагальненому вигляді.

В ЦПК, ГПК та КАС України законодавцем чітко розмежовуються поняття «речовий доказ», «письмовий доказ» та «електронний доказ». Фактично ці форми визнані процесуальними дже-

релами доказів. При цьому слід мати на увазі, що не є електронним доказом письмовий доказ, що подається в електронній формі (ч. 3 ст. 91 ГПК України, ч. 3 с. 94 КАС України, ч. 3 ст. 95 ЦПК України). Водночас, учасники справи мають право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених у порядку, передбаченому законом. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом (ч. 3 ст. 96 ГПК України, ч. 3 ст. 99 КАС України, ч. 3 ст. 100 ЦПК України). Ці положення цілком корелюються і з положеннями щодо електронних доказів в кримінальному судочинстві.

Частиною 2 статті 96 ГПК України встановлено, що електронні докази подаються у формі документів на які накладено кваліфікований електронний підпис, відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» [5] та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [6]. Водночас, ч. 2 ст. 100 ЦПК України та ч. 2 ст. 99 КАС України не передбачають подання електронних доказів лише у формі електронних документів.

В кримінально-процесуальному законодавстві відносини щодо електронних доказів урегульовані не достатньо чітко, а з аналізу судової практики вбачається, що відсутній єдиний підхід щодо уніфікованого позначення у вироках судами електронних доказів. Зокрема, в одному випадку електронні докази визначаються як «речові докази носіїв на яких знаходиться інформація» [7], в іншому – як «речові докази відеозаписів, що розміщені на CD-дисках» [8], або як «матеріали негласних слідчих розшукових дій і докази – мобільні телефони та переписки в них через в месенджері «Telegram»» [9], чи як «речові докази чи інформація, вилучена в ході тимчасового доступу до речей і документів – оптичний CD-R диск з електронною інформацією» [10]. Таким чином слід зазначити про відсутність конкретизації в термінологічному визначенні судами таких доказів. У зв'язку з цим є нагальна потреба законодавчого закріплення поняття «електронні докази» в кримінальному провадженні з метою уніфікованого його тлумачення.

Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року [11] визначені дефініції «електронні докази» у всіх трьох сферах судочинства. У загальному розумінні законодавця «електронні докази» – це інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані найчастіше зберігаються на картах пам'яті чи мобільних телефонах, на серверах чи системах резервного копіювання, а також на інших місцях збереження даних в електронній формі, в тому числі в мережі Інтернет.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить легальної дефініції електронний доказ. З огляду на це, у правовій доктрині сформовано низка підходів до тлумачення суті цього поняття. Переважна більшість вчених, серед яких Д.О. Алєксєєв-Процюк, О.М. Брисковська, М. Новак, Я.В. Свистун під поняттям «електронні докази» розуміють, що це дані або інформація, яка з'явилася внаслідок використання цифрової техніки і відповідного програмного забезпечення, та може бути використана в судовому процесі [12, с. 250; 13; 14, с. 367; 15, с. 256–260].

Як вважає О.В. Сіренко, електронні докази – це дані про обставини, що мають значення для кримінального провадження й існують у нематеріальному вигляді в межах технічного носія чи каналу зв'язку та сприйняття і дослідження яких можливе за допомогою технічних засобів і програмного забезпечення [16, с. 208–214].

У розумінні О.Г. Козицької, електронний доказ є цифровим об'єктом, який був засобом чи знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберіг електронно-цифрові сліди кримінального правопорушення, був предметом або об'єктом вчинення кримінального правопорушення або містить інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження [17, с. 418–421].

За визначенням В.М. Фігурського, електронна форма інформації становить нематеріальну версію інших форм інформації (письмової, графічної, аудіовізуальної та їх поєднанні). Вона може відтворювати абсолютно всі елементи інформації в матеріальній формі. Понад те, електронна форма має перевагу, адже містить параметри, недоступні іншим формам (наприклад, метадані). Тож докази в електронній формі – це інформація, створена, оброблена, збережена або передана за допомогою аналогових чи цифрових сигналів, що має значення для кримінального провадження.

Докази в електронній формі є новим соціально-правовим явищем в інформаційну епоху. У порівнянні з доказами у поза електронній формі, вони мають власну природу, яка зумовлює їх особливості, потребують іншого механізму доказування, що свідчить про самостійне місце у системі процесуальних джерел доказів [18, с. 97–105].

Аналізуючи поняття «електронний доказ» ми можемо встановити ознаки, якими законодавець його охарактеризував. Це, зокрема: а) інформація в електронній (цифровій) формі; б) ця інформація міститься в електронних документах або в інших візуально виражених формах – текстових, мультимедійних та голосових повідомленнях, у формі метаданих, баз даних та інших даних в електронній формі; в) місцем зберігання такої інформації є карти пам'яті, мобільні телефони, сервера, системи резервного копіювання (USB-флеш-накопичувачі, вінчестери (зовнішні жорсткі диски) тощо).

Даний перелік, на наш погляд, слід доповнити також ознаками, що наведені Д.О. Алєксєєвою-Процюк та О.М. Брисковською: «вони можуть бути як створені людиною, так і бути результатом функціонування інформаційної системи; вони вільно переміщуються в електронній мережі без технічного носія та не мають нерозривного зв'язку з матеріальним носієм; вони потребують специфічного порядку збирання, перевірки й оцінки» [12, с. 252]. Н.М. Ахтирська також визначає ознаки електронних доказів, які заслуговують на увагу, а саме: «їх не видно неозброєним оком: вилучити їх подекуди може лише спеціаліст; вони є нестійкими, за певних обставин інформація в пам'яті пристрою може бути змінена або втрачена. Наприклад, у разі розрядки пристрою або недостатності пам'яті система накладає (записує) нову інформацію замість попередньої, а це значить, що й докази можуть бути знищені. Комп'ютерна пам'ять може бути пошкоджена або знищена під впливом фізичних факторів (високий рівень вологості, висока температура) та електромагнітних хвиль; їх можна копіювати без втрати якості необмежену кількість разів, і будь-яка наступна копія не буде відрізнятися від оригіналу [19, с. 125].

В свою чергу В.М. Фігурський визначив такі ознаки електронних доказів: 1) їх творцем є як людина, так і комп'ютерна система; 2) мають нематеріальний вираз, що дає їм можливість зберігатися на відповідному носії (приміром смарт-годиннику, смартфоні, планшеті, ноутбуці, жорстких дисках, флеш-накопичувачах) чи кількох носіях одночасно, проте без нероздільного зв'язку з ними або перебувати у цифровому середовищі (зокрема хмарному сховищі) без такого носія; 3) внаслідок цього підлягають сприйняттю лише завдяки використанню спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення; 4) можуть зберігатися без змін упродовж тривалого часу, бути скопійовані чи переслані, не зазнаючи коригування їх змісту, та не мають обмежень у кількості разів використання; 5) з іншого боку, через свою природу докази в електронній формі піддатливі до маніпуляцій та знищення; 6) копії деяких доказів в електронній формі (документів) за наявності обов'язкових реквізитів (зокрема електронного підпису) прирівнюються до оригіналу та можуть використовуватися у кількох справах одночасно [18, с. 100].

Законодавець визнає одним із електронних доказів електронний документ. Під поняттям електронний документ, відповідно до ч. 1 ст. 5 закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», розуміють, що це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Таким чином лише частину електронних доказів можуть складати електронні документи.

Електронні документи мають свої особливості і до них висуваються певні вимоги, зокрема, це можуть бути текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо; вони зберігаються на картах пам'яті чи мобільних телефонах, на серверах чи системах резервного копіювання, а також на інших місцях збереження даних в електронній формі, в тому числі в мережі Інтернет; інформація в електронному документі зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа, зокрема, електронний цифровий підпис.

Не дивлячись не те, що у КПК України відсутні визначення «електронний доказ» та «електронний документ», однак, у ч. 3 ст. 99 параграфу 4 «Речові докази і документи» КПК України вказується на те, що сторона кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, зобов'язані надати суду оригінал документа. При цьому законодавець зазначає, що оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа – його відображення, якому надається таке ж значення, як документу. Умови та порядок використання в кримінальному судочинстві електронних документів передбачено ч. 5 ст. 106 КПК України, в якій зазначено, що обіг електронних документів у кримінальному провадженні в

частині, не врегульованій цим Кодексом, регулюється іншими законами щодо електронних документів та електронного документообігу.

З цього приводу слід звернути увагу на судову практику в господарському судочинстві: постанови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 11 червня 2019 року у справі № 904/2882/18 [20], від 24 вересня 2019 року у справі № 922/1151/18 [21], від 28 грудня 2019 року у справі № 922/788/19 [22], від 16 березня 2020 року у справі № 910/1162/19 [23] в яких зазначається, що роздруківка електронного листування не може вважатись електронним документом (копією електронного документа) в розумінні положень ч. 1 ст. 5 закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», тобто, не може вважатися доказом, бо не містить електронного підпису, який є обов'язковим реквізитом електронного документа, оскільки у такому разі неможливо ідентифікувати відправника повідомлення і зміст такого документа не захищений від внесення правок і викривлення.

Вважаємо, що даний підхід є прийнятним і в кримінальному судочинстві, так як випливає з положень закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» на який посилається КПК України в частині використання електронних доказів.

На наш погляд доцільно погодитися з позицією О.В. Музиченко та М.В. Карандась, які пропонують визнати електронний документ джерелом доказів у кримінальному провадженні [24, с. 167–174]. Але, електронні докази можуть відображатися і в інших формах. Фактично, будь-яка форма відображення електронного документа є джерелом доказів. З цього приводу ми частково можемо погодитися з позицією А.-М.Ю. Ангеленюк, яка поряд з такими джерелами отримання електронних доказів у кримінальному провадженні, як цифрові документи або інші електронні докази, надані офіційними установами або щодо яких надано доступ до інформації, яка зберігається на сервері; записи автономних систем (камери відео спостереження, реєстратори, інші програмні забезпечення, застосунки, які встановлені на мобільних телефонах, планшетах чи інших електронних пристроях) пропонує визнати джерелами електронних доказів – електронні докази отримані в результаті проведення слідчих (розшукових) дій або негласних слідчих (розшукових) дій; електронні докази отримані в результаті проведення заходів забезпечення або запобіжних заходів; електронні докази отримані в результаті зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису; електронні докази отримані в результаті тимчасового вилучення майна [25, с. 214–218]. Вважаємо, що здійснення певного виду процесуальних дій в ході збирання електронних доказів, не може бути джерелом доказів, а визначає лише за якою процедурою буде здійснений доступ і отримана інформація щодо фактичних даних, що знаходиться у певних джерелах доказів.

У свою чергу, С.С. Чернявський, Ю.Ю. Орлов у переліку електронних відображень вказують і на джерела електронних доказів, які відносять до електронних відображень: портали, сайти в комп'ютерній мережі; електронні бази даних; файли та групи файлів; зміст електронної пошти, чатів; вихідні та виконувані модулі комп'ютерних програм; інші відомості та (або) комп'ютерні інструкції в інформаційній мережі або на технічному носієві [26, с. 112–124].

На нашу думку, зважаючи на те, що цифрові технології розвиваються вкрай швидко, то варто погодитися з позицією В.М. Фігурського, який наголошує на тому, що нормативно закріпити вичерпний перелік джерел отримання доказів в електронній формі навряд чи можливо [18, с. 101].

Таким чином, за сучасних умов розвитку інформаційних технологій найпоширенішими джерелами електронних доказів можемо назвати: сайти в комп'ютерній мережі; електронні бази даних; файли та групи файлів; електронні пошти; чати; сервери; записи з камер відео спостереження, реєстраторів, іншого програмного забезпечення; застосунки, які встановлені на мобільних телефонах, планшетах чи інших електронних пристроях тощо.

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу вважаємо, що у кримінальному судочинстві інформація в електронному відображенні про факти і обставини, що встановлені в кримінальному провадженні, та існує в електронній формі може бути визнана у встановленому законом порядку електронним доказом. Електронні докази, в яких основу становить електронний документ, доцільно визнати самостійною групою доказів і закріпити в КПК України.

Під поняттям «електронний доказ в кримінальному провадженні» слід розуміти інформацію про факти та обставини кримінального провадження, що зафіксована в електронній формі та є відмінною від доказів в електронному вигляді і отримана в передбаченому кримінальним процесуальним законодавством порядку. Форми відображення інформації в електронному доказі (дже-

рела електронних доказів) характеризуються багатоманітністю і не є сталими джерелами в силу інтенсивного розвитку інформаційних технологій.

Основними ознаками за якими можливо відмежувати електронні докази від доказів в електронній формі та інших доказів є: а) інформація в електронній (цифровій) формі; б) ця інформація відображена у формі електронних документів або інших візуально виражених формах – текстових, мультимедійних та голосових повідомленнях, у формі метаданих, баз даних та інших даних в електронній формі; в) місцем зберігання такої інформації є карти пам'яті, мобільні телефони, сервера, системи резервного копіювання (USB-флеш-накопичувачі, вінчестери (зовнішні жорсткі диски) тощо); в) вони можуть бути як створені людиною, так і згенеровані автоматично; г) вони вільно переміщуються в електронній мережі; ґ) вони потребують специфічного порядку збирання, перевірки й оцінки.

Найпоширенішими джерелами електронних доказів є: електронний документ (у розумінні закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»); сайти в комп'ютерній мережі; електронні бази даних; файли та групи файлів; електронні пошти; чати; сервери; записи з камер відео спостереження, реєстраторів, іншого програмного забезпечення; застосунки, які встановлені на мобільних телефонах, планшетах чи інших електронних пристроях тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. № 2747-IV**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення 12.02.2025).
2. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991. № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення 02.02.2025).
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 02.02.2025)
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 02.02.2025).
5. Про електронні документи та електронний документообіг: закон України від 22.05.2003. № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення 18.02.2025).
6. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: закон України від 05.10.2017. № 2155-**V**III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text (дата звернення 18.02.2025).
7. Вирок у кримінальній справі № 711/4173/22 від 28.02.2023 Золотоніського міськрайонного суду Черкаської області. (Судове провадження 1-кп/695/190/23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109268371.
8. Вирок у кримінальній справі № 352/1477/21 від 05.04.2023 Тисменицького районного суду Івано-Франківської області. (Судове провадження 1-кп/352/52/23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110016374.
9. Вирок у кримінальній справі № 331/4290/23 від 04.04.2024 Жовтневого районного суду м. Запоріжжя. (Судове провадження 1-кп/331/236/2024). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118116755.
10. Вирок у кримінальній справі № 521/16516/23 від 18.06.2024 Малиновського районного суду м. Одеси. (Судове провадження 1-кп/512/999/24) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120790234.
11. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: закон України від 03.10.2017. № 2147-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19 (дата звернення: 06.01.2025).
12. Алєксєєва-Процюк Д.О., Брисковська О.М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти правозастосування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 247–253.
13. Novak M. Digital Evidence in Criminal Cases Before the U.S. Courts of Appeal: Trends and Issues for Consider-ation. *Journal of Digital Forensics, Security and Law*. 2020. Vol. 14. № 4. URL: https://commons.erau.edu/jdfsl/vol14/iss4/3.
14. Свистун Я.В. До питання правової природи електронних доказів. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану. Тези доповідей

Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 25 листопада 2022 року). Харків, 2022. С. 363–368.
15. Цехан Д.М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 256–260.
16. Сіренко О.В. Електронні докази в кримінальному провадженні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія і практика)*. 2019. Вип. 14. С. 208–214.
17. Козицька О.Г. Щодо поняття електронних доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8, 2000. С. 418–421. URL: http://lsej.org.ua/8_2020/105.pdf.
18. Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. Галицькі студії. Юридичні науки. № 4, 2023. С. 97–105.
19. Ахтирська Н.М. До питання доказової сили кіберінформації в аспекті міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету,* Сер. Право. 2016. Вип. 36. Т. 2. С. 123–125.
20. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 11.07.2019 у справі № 904/2882/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82426143.
21. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24.09.2019 у справі № 922/1151/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/84515934.
22. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 28.12.2019 у справі № 922/788/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/86717260.
23. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 березня 2020 року у справі № 910/1162/19. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88244984.
24. Музиченко О.В., Карандась М.В. Електронні докази як джерела доказів у межах кримінального провадження: судова практика та нормативне регулювання інших процесуальних кодексів України. *Київський часопис права*. № 2, 2022. С. 168–174.
25. Ангеленюк А.-М.Ю. Використання електронних доказів у кримінальному процесуальному праві України (проблемні питання). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. № 79, ч. 2, 2023. С. 214–218. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/34-1.pdf.
26. Чернявський С.С., Орлов Ю.Ю. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 112–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2017_2_16.

УДК 343.985
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.46

ДОПИТ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Олійник Ю.Я.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики
Навчально-наукового інституту права та психології,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7771-2124
e-mail: Jura_olynik@ukr.net

Олійник Ю.Я. Допит експерта у кримінальному провадженні: проблемні аспекти.
В статті розглядаються проблемні аспекти допиту експерта у кримінальному провадженні, можливість якого передбачена як засіб отримання від експерта роз'яснень щодо наданого ним висновку. Робиться висновок про основну причину таких проблемних аспектів – відсутність у суду та інших учасників кримінального провадження спеціальних знань, якими володіє експерт, і на основі яких він проводить дослідження (експертизу) та надає висновок.

Проводиться аналіз визначених Кримінальним процесуальним кодексом України повноважень експерта і акцентується увага на тому, що предмет допиту експерта пов'язаний не лише з наданим ним висновком, але також охоплює коло обставин, що пов'язані з реалізацією експертом своїх прав і обов'язків, які передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України, і які виникають в нього у зв'язку з його залученням для проведення експертизи.

Обґрунтовується позиція щодо доцільності залучення спеціаліста до допиту експерта, який на відміну від суду та інших учасників кримінального провадження володіє спеціальними знаннями і зможе надати кваліфіковану допомогу для ефективного допиту експерта як на етапі підготовки до допиту, так і під час самого допиту. Наголошується на тому, що залучати як спеціаліста доцільно особу, що атестована як судовий експерт за відвідною експертною спеціальністю. Пропонується певний алгоритм дій для суду та сторін кримінального провадження, що планують залучати спеціаліста для допиту експерта, який враховує особливості здійснення судово-експертної діяльності в Україні.

Шляхом аналізу змісту кримінальних процесуальних норм звертається увага на закладений (але не деталізований) в кримінальне процесуальне законодавство порядок допиту експерта на стадії досудового розслідування. Разом з тим відстоюється думка щодо неприпустимості такого допиту експерта, враховуючи природу висновку експерта. Натомість зазначається на можливість призначення повторної експертизи на етапі досудового розслідування у певних випадках. Наголошується на неприпустимості підміни висновку експерта його показаннями, наданими під час допиту. Зазначається на важливості дотримання саме існуючого порядку допиту експерта, який спрямований на забезпечення загальних засад кримінального провадження, зокрема – безпосередність дослідження показань, речей і документів.

Ключові слова: докази, показання, судове провадження, спеціаліст, висновок експерта, спеціальні знання.

Oliinyk Y.Ya. Interrogation of an expert in criminal proceedings: problematic aspects.
The article examines the problematic aspects of the interrogation of an expert in criminal proceedings, the possibility of which is envisaged as a means of obtaining explanations from the expert regarding the opinion provided by him. The conclusion is made about the main reason for such problematic aspects - the lack of specialized knowledge in the court and other participants in the criminal proceedings that the expert possesses, and on the basis of which he conducts research (expertise) and provides an opinion.

The powers of an expert defined by the Criminal Procedure Code of Ukraine are analyzed and attention is focused on the fact that the subject of the expert's interrogation is related not only to the conclusion provided by him, but also covers a range of circumstances related to the exercise by the expert of his rights and obligations, which are provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine, and which arise in connection with his involvement in conducting an examination.

The position on the expediency of involving a specialist in the interrogation of an expert, who, unlike the court and other participants in criminal proceedings, has specialized knowledge and will be able to provide qualified assistance for the effective interrogation of an expert both at the stage of preparation for the interrogation and during the interrogation itself, is substantiated. It is emphasized that it is advisable to involve as a specialist a person who is certified as a forensic expert in the assigned expert specialty. A certain algorithm of actions is proposed for the court and the parties to criminal proceedings that plan to involve a specialist for the interrogation of an expert, which takes into account the peculiarities of carrying out forensic expert activities in Ukraine.

By analyzing the content of criminal procedural norms, attention is drawn to the procedure for interrogation an expert at the stage of pre-trial investigation, which is laid down (but not detailed) in criminal procedural legislation. At the same time, the opinion is defended regarding the inadmissibility of such interrogation of an expert, taking into account the nature of the expert's conclusion. Instead, the possibility of ordering a repeated examination at the stage of pre-trial investigation in certain cases is noted. The inadmissibility of replacing the expert's conclusion with his testimony given during the interrogation is emphasized. The importance of adhering to the existing procedure for interrogation an expert is noted, which is aimed at ensuring the general principles of criminal proceedings, in particular – the directness of the study of testimony, things and documents.

Key words: evidence, testimony, legal proceedings, specialist, expert opinion, specialized knowledge.

Постановка проблеми. Відповідно до порядку доказування, визначеного Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), висновки експертів є процесуальним джерелом доказів [1, ст. 84]. Як джерело доказів висновок експерта досліджуються судом безпосередньо. Але для роз'яснення висновку за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту [1, ст. 356].

Оскільки за своєю суттю судова експертиза представляє «…дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо…» [2, ст. 1], а сам експерт – «…особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями…» [1, ст. 69], то нерідко допит експерта набуває проблемного характеру для учасників кримінального провадження та суду у зв'язку з відсутністю в них таких спеціальних знань.

Мета дослідження: проаналізувати проблеми, з якими стикаються учасники кримінального провадження та суд під час допиту експерта, визначити їх характер та запропонувати оптимальні шляхи вирішення.

Стан опрацювання проблематики. За останні п'ять років різним аспектам допиту експерта у кримінальному провадженні приділено немало уваги з боку науковців та практиків. Так, Кучинська І., розглядаючи допит експерта як судову дію, пропонує рекомендації щодо оптимальної поведінки для всіх учасників такої дії, в тому числі самого експерта [3]. Пілюков Ю. розглядає допит експерта як процесуальну форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні [4]. Каркоцький І. [5], Щербаковський М. і Дементьєв М. [6], аналізуючи предмет допиту експерта, розглядають допит експерта як ефективний засіб перевірки зробленого ним висновку. Рогатюк І. здійснює критичний аналіз існуючого порядку допиту експерта у кримінальному провадженні [7].

Багатовекторність проблематики допиту експерта у кримінальному провадженні, яку зустрічаємо в наукових публікаціях останніх років, свідчить про актуальність предмету дослідження та необхідність комплексної роботи по розробленню науково обґрунтованих засобів вирішення проблемних питань, пов'язаних з допитом експерта, з метою підвищення ефективності захисту та відновлення прав громадян.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 69 КПК України експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і

якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Для виконання передбачених функцій законодавець наділяє експерта цілим рядом прав та обов'язків. Так, експерт має право [1, ст. 69]:

1) знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження;

2) заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи;

3) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження;

4) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання;

5) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні;

6) одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт;

7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;

8) користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про судову експертизу».

Щодо обов'язків експерта, то експерт зобов'язаний [1, ст. 69]:

1) особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності - роз'яснити його;

2) прибути до суду і дати відповіді на запитання під час допиту;

3) забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта;

4) не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати;

5) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених КПК України.

Передбачені повноваження (права і обов'язки) експерта реалізуються ним під час проведення експертизи та надання висновку. Тобто, роз'яснення висновку експерта під час його допиту може передбачати надання пояснень експертом щодо реалізації його законних повноважень в ході проведення експертизи, що виступало передумовою надання ним висновку. Іншими словами, вважаємо, що предмет допиту експерта становлять, в тому числі, обставини реалізації експертом його прав і обов'язків, пов'язаних з безпосереднім проведенням дослідження та наданням висновку експерта по конкретній призначеній йому експертизі, і не обмежується лише роз'ясненням висновку, як то передбачено законодавцем в ст. 356 КПК України.

Визначаючи порядок допиту експерта, законодавець передбачає, що «…експерту можуть бути поставлені запитання щодо наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи; використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; застосовності та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку» [1, ст. 356, ч. 3]. За результатами аналізу кола фактичних даних, щодо яких можуть бути поставлені запитання експерту, необхідно визнати, що фактично мова йде про оцінювання рівня та обсягу спеціальних знань експерта, яких ані суд, ані учасники провадження не мають, що, власне, і слугує причиною залучення експерта для проведення експертизи та надання висновку.

Не володіння учасниками кримінального провадження та суду спеціальними знаннями виступає об'єктивною перешкодою для якісного та ефективного допиту експерта з метою отримання роз'яснень його висновку. Це впливає на: якість формулювань запитань експертові; ефективність оцінки повноти, науковості та достовірності відповіді експерта; встановлення причинно-наслідкових зв'язків між доказами, викладеними у висновку експерта, та іншими доказами; належне визначення місця самого висновку експерта в системі всіх представлених доказів тощо.

Вважаємо, що для належного оцінювання показань експерта як щодо роз'яснення його висновку, так і щодо інших запитань, які можуть йому ставитися, сторонам кримінального провадження чи потерпілому (якщо допит експерта проводиться за їх клопотанням), а також суду (якщо суд за власною ініціативою викликав експерта для допиту) необхідно залучати спеціаліста. При чому, на нашу думку, таким спеціалістом має бути особа, яка атестована як судовий експерт з відповідної експертної спеціальності: щоб кваліфікація залученого спеціаліста охоплювала межі спеціальних знань, на основі яких проведена судова експерта, висновок по якій потребує роз'яснення шляхом допиту експерта, що проводив дослідження.

Для залучення відповідного спеціаліста доцільно звернутися до відкритого інформаційного джерела - Реєстру атестованих судових експертів [8]. Інформація, що міститься в даному інформаційному ресурсі дозволяє зорієнтуватися щодо наявності відповідних фахівців, їх місця роботи, контактної інформації тощо і відповідно – узгодити залучення необхідного спеціаліста до допиту експерта.

Залучаючи спеціаліста, необхідно перед допитом експерта надати йому можливість ознайомитися з висновком експерта, для роз'яснення якого планується отримати пояснення від експерта. Ознайомлення з висновком експерта дозволить спеціалісту попередньо скласти уявлення щодо повноти та об'єктивності наданого висновку, методів та методик, які використовувались для дослідження, достовірності отриманих результатів тощо. В свою чергу, спеціаліст, ще до самого допиту, може допомогти сформулювати запитання для експерта, які будуть задаватися йому під час допиту в суді. При такому підході потреба в залученні спеціаліста до самого процесу допиту експерта може відпасти.

При залученні спеціаліста певні труднощі можуть виникнути із залученням як спеціалістів працівників державних спеціалізованих установ, оскільки організаційно їх діяльність регулюється нормативно-правовими актами міністерств та інших державних органів, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність [2, ст. 8]. В такому випадку рекомендується заздалегідь звертатися з письмовим запитом до відповідної державної спеціалізованої установи щодо залучення конкретного працівника до судової дії. Особливого значення наші рекомендації набувають у випадках допиту експертів щодо роз'яснення висновків по результатах судово-медичних, судово-психіатричних та криміналістичних експертиз, оскільки здійснювати судово-експертну діяльність, пов'язану з проведенням таких видів експертиз можуть виключено державні спеціалізовані установи [2, ст. 7].

Хоча загальноприйнятою є позиція щодо можливості допиту експерта лише в судовому розгляді за існуючого порядку кримінального провадження [7, с. 72], хочемо звернути увагу на положення ст. 95 КПК України, відповідно до яких «…свідок зобов'язаний давати показання слідчому, прокурору, слідчому судді та суду, а експерт - слідчому судді та суду в установленому цим Кодексом порядку…» [1, ст. 95 ч. 3]. Отже, відповідно до позиції законодавця, експерт зобов'язаний давати показання, в тому числі, слідчому судді.

Слідчий суддя – «…суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому статтею 247 КПК України, - голова чи за його визначенням інший суддя відповідного апеляційного суду» [1, ст. 3]. Отже, якщо вести мову про стадії кримінального провадження, то судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб відбувається на стадії досудового розслідування. Таким чином, вбачається, що законодавець закладає можливість допиту експерта і на стадії досудового розслідування, лише не деталізуючи такий порядок у відповідних нормах кримінального процесуального законодавства. Але, при цьому, необхідно зазначити, що це не єдиний випадок відсутності врегулювання певних засобів доказування в КПК України. Подібна ситуація спостерігається, наприклад, з ревізією, висновком та довідкою спеціаліста, медичним освідуванням тощо. Враховуючи відсутність судової практики щодо допиту експерта на стадії досудового розслідування за існуючого порядку доказування, ми не маємо можливості оцінити ставлення суду до такого виду доказів, але вважаємо за необхідне окреслити власну позицію.

Ми згодні з поглядом Антонюк П., яка зазначає, що «…висновок експерта становить собою показання експерта, викладені ним у формалізованому вигляді в письмовій формі…» [9, с. 30]. Отже на стадії досудового розслідування показання експерта отримуються у вигляді наданого ним висновку, і не можуть підмінятися або доповнюватися показаннями експерта під час його допиту.

Якщо виникають якісь сумніви щодо зробленого експертом висновку, призначається повторна експертиза. А під час судового провадження, коли суд досліджує і оцінює надані докази, доречно вести мову про допит експерта (експертів) щодо наданого ним висновку, що узгоджується з такою загальною засадою кримінального провадження, як безпосередність дослідження показань, речей і документів [1, ст.ст. 7, 23].

Висновки. За результатами проведеного дослідження вважаємо:

- допит експерта у кримінальному провадженні для роз'яснення його висновку може проводитися лише на стадії судового провадження;
- допит експерта – це складна процесуальні дія, оскільки ані суд, ані учасники кримінального провадження, на відміну від експерта, не володіють спеціальними знаннями;
- предметом допиту експерта є не лише наданий ним висновок, а й коло обставин, пов'язаних з реалізацією ним обсягу законних повноважень, що передували наданню висновку;
- для ефективного допиту експерта вбачається доцільним залучати спеціаліста. Рекомендовано, щоб такий спеціаліст був атестований як судовий експерт за відповідною експертною спеціальністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.
3. Кучинська, І. Допит експерта в суді (тактичні рекомендації для експерта, суду, представників сторін). *Науковий вісник ДДУВС*. Спеціальний випуск. 2021. № 2, с. 441–447. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-6-441-447.
4. Пілюков Ю. Допит експерта в суді як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26), с. 176–179. DOI: 10.35774/app2021.02.176.
5. Каркоцький І. Окремі питання допиту експерта під час судового слідства. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів*: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). Одеса, 2024. С. 498–500.
6. Щербаковський М.Г., Дементьєв М.В. Перевірка висновку експерта. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 3(98), с. 206–216. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2022.3.19.
7. Рогатюк І. Допит експерта на досудовому розслідуванні: варто чи ні? *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи в умовах воєнного стану*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 3 липня 2024 р.). Київ, 2024. С. 70–72.
8. Реєстр атестованих судових експертів. URL: https://rase.minjust.gov.ua.
9. Антонюк П. Природа висновку експерта як джерела доказів під час доказування. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку*: матеріали всеукр. наук.-практ. конференції (м. Київ, 05 грудня 2024 р.). Київ, 2024. С. 27–32.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.47

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ

Павлюх О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-7850-8977
e-mail: pavlyuh@gmail.com

Коломієць Д.В.,
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0000-2680-4400
e-mail: kolomiets.dmitryy777@gmail.com

Павлюх О.А., Коломієць Д.В. Забезпечення діяльності правоохоронних органів під час проведення обшуку.

У науковій статті зазначено поняття «обшук» та його значення для досудового розслідування та кримінального провадження. Окреслено причини актуальності та доцільності дослідження тематики криміналістичної науки в контексті забезпечення кримінального провадження, слідчих (розшукових) дій, а конкретно обшуку. Розглянуті базові засади, принципи і особливості здійснення обшуку уповноваженими суб'єктами, їх процесуальні можливості в контексті його здійснення. Вказано фундаментальні положення криміналістики щодо обшуку, підстав і методів його проведення, використання спеціальних знань та засобів криміналістичної техніки, використання криміналістичної тактики, виокремлення спеціалізованих криміналістичних тактик та застосування конкретні криміналістичні техніки.

Встановлено, що обшук – це гласна слідча (розшукова) дія, сутність якої полягає в законному примусовому обстеженні приміщень чи споруд, певних ділянок місцевості, окремих громадян, їх одягу і речей з метою виявлення знаряддя кримінального правопорушення, речей та цінностей здобутих злочинним шляхом, а також інших предметів, що мають значення для встановлення обставин кримінального діяння. Конкретизація даного поняття дала можливість виходячи із зазначених відомостей створити та дослідити теоретичну базу здійснення обшук, виокремлення основних цілей обшуку та його мети.

Окрім зазначених аспектів, важливим є розгляд тактичних та організаційних особливостей, що розроблені криміналістикою та зазначені кримінальним процесуальним законодавством. Це зокрема, підстави проведення обшуку, його завдання, мета і ціль, підготовка до нього, визначення всіх його учасників, етапне проведення обшуку з додержанням норм закону та рекомендацій, розроблених на основі чинних наукових і практичних здобутків.

Узагальнюючи, можна зазначити, що обшук, як процесуальна дія, є одним із ключових інструментів в досудовому розслідуванні, що забезпечує ефективне здобуття доказової бази, сприяє розкриттю кримінальних правопорушень та встановленню об'єктивної істини.

Ключові слова: криміналістика, обшук, слідчий, уповноважені суб'єкти, слідчі (розшукові) дії, розслідування, слідство, криміналістичне забезпечення.

Pavliukh O.A., Kolomiets D.V. Ensuring the activities of law enforcement agencies during the search.

The article defines the concept of "search" and its importance for pre-trial investigation and criminal proceedings. The author outlines the reasons for the relevance and expediency of studying the topics of

forensic science in the context of ensuring criminal proceedings, investigative (detective) actions, and specifically, search. The author examines the basic foundations, principles and peculiarities of search by authorized subjects, their procedural capabilities in the context of its implementation. The author indicates the fundamental provisions of forensic science regarding the search, the grounds and methods of its conduct, the use of special knowledge and means of forensic technology, the use of forensic tactics, the allocation of specialized forensic tactics and the use of specific forensic techniques.

The author establishes that a search is a public investigative (detective) action, the essence of which is a lawful compulsory inspection of premises or structures, certain areas of the territory, individual citizens, their clothes and belongings with the aim of detecting the instrumentality of a criminal offense, things and valuables obtained by criminal means, as well as other items relevant to establishing the circumstances of a criminal act. Specifying this concept made it possible, based on this information, to create and study the theoretical basis for conducting a search, to identify the main purposes of a search and its purpose.

In addition to these aspects, it is important to consider the tactical and organizational features developed by criminalistics and specified by criminal procedure legislation. These include, in particular, the grounds for conducting a search, its objectives, purpose and goal, preparation for it, identification of all its participants, phased conduct of the search in compliance with the law and recommendations developed on the basis of current scientific and practical achievements.

To summarize, a search as a procedural action is one of the key tools in a pre-trial investigation that ensures effective acquisition of evidence, facilitates the disclosure of criminal offenses and the establishment of objective truth.

Key words: forensics, search, investigator, authorized subjects, investigative (search) actions, investigation, investigation, forensic providing.

Постановка проблеми: Обшук – це слідча (розшукова) дія, що полягає у виявленні та фіксації значимих для розкриття кримінальних правопорушень фактів, речей та осіб. Варто зазначити, що за своєю суттю це складна процедура, що має свої певні особливі умови. Оскільки, обшук санкціонується ухвалою слідчого судді, він певною мірою обмежує законні права та інтереси особи, наприклад, право на недоторканість житла чи на вільне пересування. Тож доцільно розуміти, що особа, що уповноважена на проведення обшуку повинна знати всі тонкощі цієї процедури та неухильно додержуватися всіх вимог. На сьогоднішній день, наукою і практикою розроблено велика кількість засобів та методів, що допомагають здійснювати слідчі (розшукові) дії, у тому числі і обшук. Проте, на противагу цьому діє низький рівень підготовки співробітників правоохоронних органів, що полягає у низькій правовій кваліфікації на нестачі знань щодо використання тих чи інших методів та засобів розслідування кримінальних правопорушень. Виходячи з наведеного, сьогодні зростає потреба у розвитку професійної підготовки правоохоронців щодо проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема і конкретизації криміналістичних можливостей слідчих при здійсненню обшуку.

Стан опрацювання проблематики: Проблематика криміналістичного забезпечення діяльності слідчих при обшуку, роль криміналістики в діяльності слідчих, розслідуванні кримінальних правопорушень є предметом багатьох наукових досліджень юристів-науковців і практиків. Варто звернути особливу увагу на праці таких вчених, як: Черненка А.П., Ківалова С.В., Міщенка С.М., Захарченка В.Ю., Головко М.Б., Лисенка В.В., Пясковського В.В., Чорноус Ю.М., Самодіна А.В., Коваленко І.О., Біленчука П.Д., Геля А.П., Семакова Г.С., Тіщенка В.В., Подобного О.О., Осипенко І.П., Мишастої К.Б.

Метою цієї статті є визначення обсягів та можливостей криміналістичного забезпечення співробітників слідчих підрозділів при проведенні обшуку.

Виклад основного матеріалу: Особливості діяльності органів досудового розслідування вимагають від них застосування різних теоретико-практичних методів та способів реалізації своїх повноважень, зокрема застосування криміналістичних знань та, особливо, техніки.

Як зазначив Черненко А.П. у своєму дослідженню, кримінальне провадження характеризується доволі суворою регламентацією законодавства і здійснюється лише передбаченими законом засобами і методами [1, с. 317]. Законодавець чітко та жорстко окреслює можливу міру поведінки суб'єктів, застосовує визначене коло допустимих способів реалізації їх прав, забезпечення інтересів та виконання обов'язків, що на них покладені. Основою будь-якого кримінального прова-

дження слугує досудове розслідування, як базова форма отримання доказів для кримінального правопорушення. Діяльність уповноважених суб'єктів під час досудового розслідування умовно можна розділити на проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій та нагляд за додержанням законності під час їх проведення. Суб'єктом, на якого безпосередньо покладено здійснення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій є слідчий.

Основа слідчих (розшукових) дій (далі – с(р)д) закладається Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України). Таким чином, це є визначене коло гласних та негласних дій, що вчиняються постановою слідчого, прокурора чи ухвалою слідчого судді в порядку і способах, що прямо передбачені КПК України.

Предметом розгляду, що заслуговує на особливу увагу є така гласна слідча (розшукова) дія, як обшук. Так, це гласна слідча (розшукова) дія, сутність якої полягає в законному примусовому обстеженні приміщень чи споруд, певних ділянок місцевості, окремих громадян, їх одягу і речей з метою виявлення знаряддя кримінального правопорушення, речей та цінностей здобутих злочинним шляхом, а також інших предметів, що мають значення для встановлення обставин кримінального діяння. Ківалов С.В., Міщенко С.М. та Захарченко В.Ю. зазначають трактування поняття обшуку, а саме, що це «слідча (розшукова) дія, спрямована на примусове обстеження житла чи іншого володіння особи й самої особи, членів її сім'ї або будь-якої організації з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення розшукуваних осіб» [2, с. 514]. Обшук характеризується особливими вимогами до проведення. Так, згідно ст. 234 КПК України, проведення обшуку потребує ухвали слідчого судді, що зумовлено обмеженням гарантованих Конституцією України та ратифікованими Україною міжнародними актами, прав та свобод особи. Це, зокрема, право особи на недоторканість житла, на невтручання в особисте життя та інші [4]. Проте, варто зазначити, що навіть теоретична основа для обшуку формується виключно у випадку, коли відомості про кримінальне правопорушення, в межах якого проводиться с(р)д, внесені до Єдиного реєстру досудового розслідування (далі – ЄРДР), та здобутими в ході досудового розслідування чи оперативно-розшукової діяльності фактів чи підстав, що мають юридичне значення для організації обшуку. Науковці Головко М.Б. і Осипенко І.П. зазначають, що обшук займає «чільне місце у системі С(Р)Д», і характеризується, як «слідча дія, що являє собою процесуальне примусове обстеження приміщень, місцевості, окремих осіб з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб» [5, с. 7]. Дослідження питання щодо місця обшуку в системі с(р)д змушує точно окреслити тезис, що проведення обшуку тісно зв'язане з порушеннями прав громадян на недоторканність особи, житла, її особистого життя і вимагає дотримання встановлених законом гарантій, які б мінімізували можливі обмеження гарантованих конституційних прав особи. Саме така характерна залежність уособлює особливий статус обшуку в контексті досудового розслідування та кримінального провадження в цілому. У висновку вище наведених даних варто узагальнити і визнати, що обшук – особлива слідча (розшукова) дія, що має місце у виключних випадках і має на меті отримання доказів у кримінальному провадженні, шляхом обстеження певних приміщень, місць, предметів чи суб'єктів з метою вилучення важливих для кримінального провадження суб'єктів, речей, цінностей, майна та інших вагомих матеріальних об'єктів та нематеріальних (цифрові матеріали, тощо).

Щодо питання ролі криміналістики при проведенні обшуку, то тут варто зазначити, що криміналістичне забезпечення при розслідуванні кримінальних правопорушень відіграє базову роль в ході досудового розслідування. Так, Лисенко В.В. в своїй роботі визначає, що криміналістичне забезпечення розслідування проявляється як система розробки та впровадження у практику розслідування криміналістичних рекомендацій, техніко-криміналістичних засобів та інформаційних технологій, метою яких є оптимізації та підвищення ефективності процесу виявлення, розслідування та попередження правопорушень [6, с. 12]. Тобто, на основі грунтовної розробки матеріалів теоретичних і практичних напрацювань, науковцем було зроблено дослідження щодо питання криміналістичного забезпечення і зроблено основоположні визначення, що мають місце в системі криміналістики та загальній юридичній сфері. Так, науковцем Лисенком визначено, що за змістом криміналістичне забезпечення характеризується сукупність взаємопов'язаних дій: розробка

криміналістичних рекомендацій; доведення до відома співробітників правоохоронних органів результатів аналізу діяльності щодо виявлення та розслідування злочинів, змісту злочинної діяльності та даних про ефективні методи і засоби протидії злочинності; безпосереднє використання співробітниками правоохоронних органів криміналістичних рекомендацій у практиці виявлення та розслідування злочинів [6, с. 12]. Тобто, ефективність розслідування прямо може залежати від використання уповноваженими суб'єктами спеціальних знань, що входять до кола криміналістики, спеціальних техніко-криміналістичних засобів тощо. Осипенко І.П. та Мишаста К.Б. зазначають твердження, яке не може мати заперечення, і вказують, що: «Дотримання обґрунтованих умови проведення обшуку у кримінальному провадженні є запорукою допустимості доказів отриманих під час цієї слідчої дії», що має догматичний характер [11, с. 196]. Важливо зазначити, що причини використання криміналістичних знань і засобів є не формальними, а, навпаки, мають основне значення, так як, за загальним правилом, є важливою складовою виявлення, отримання та фіксації основоположних доказів. Так, до прикладу, саме криміналістичні знання характеризують види на які можна поділити обшук, згідно загально-визначених критеріїв. Відповідно, обшук класифікується за послідовністю проведення – первинний та додатковий, за одночасністю проведення – одиночний та груповий, за об'єктами обшуку – обшук приміщень, обшук транспортних засобів, обшук ділянок місцевості, обшук особи (особистий) [7, с. 424]. Таким чином криміналістичні знання формують підходи до розуміння обшуку, як складного елементу процесуальної діяльності відповідних уповноважених суб'єктів, та розтлумачують необхідні дані щодо фактичного сприйняття та порядку його здійснення. Відповідно техніко-криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень має в основі використання спеціальних засобів і методів, розроблених за допомогою практичних рекомендацій і загально та спеціально наукових знань. Вони безпосередньо мають важливе значення так, як вони дозволяють підвищити ефективність розслідування, забезпечуючи точність і об'єктивність результатів. Спеціальні засоби та методи криміналістики сприяють виявленню, фіксації, вилученню та дослідженню доказів, допомагаючи з'ясувати обставини злочину та встановити винуватців. Крім того, науково обґрунтовані методики дозволяють зменшити вплив людського фактору та мінімізувати ризик помилок при зборі та аналізі інформації. Техніко-криміналістичне забезпечення є необхідним елементом сучасного розслідування, оскільки завдяки новітнім технологіям і методам можна виявити навіть найдрібніші сліди та отримати додаткову інформацію, яка може стати вирішальною у процесі розкриття злочину. Узагальнюючи вище викладене, можна сказати, що роль криміналістичного забезпечення в діяльності уповноважених на розслідування кримінальних правопорушень осіб є надзвичайно важливою, адже криміналістичне забезпечення сприяє підвищенню якості та ефективності розслідування, допомагаючи встановити істину у справі. Використання сучасних технічних засобів і методів дозволяє отримувати об'єктивні докази, підвищує рівень обґрунтованості висновків слідства і сприяє швидшому розкриттю злочинів. Таким чином, криміналістичне забезпечення є невід'ємною складовою діяльності уповноважених суб'єктів, оскільки воно дозволяє сформувати належну доказову базу та підвищує рівень професійної компетентності під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Достатньо актуальною і досліджуваною темою для обговорення є роль криміналістики в проведенні обшуку слідчим. Щодо неї висловлювалося багато думок, проте питання криміналістичного слідчих при обшуку залишилося актуальним. Провівши досить кропітку роботу та системне дослідження наукових та практичних напрацювань і порад, було визначено, що саме криміналістична складова проведення обшуку відіграє вагому роль в його ефективності і дієвості. Так, на підтвердження даного факту можна зазначити, що на думку Коваленко І.О., важливим є організаційно-планувальна діяльність слідчого до проведення обшуку, ретельна підготовка до цієї слідчої (розшукової) дії, правильне та доцільне використання відповідних тактичних прийомів [8, с. 175]. Аналізуючи інформацію, обшук як слідча (розшукова) дія потребує комплексного підходу для забезпечення високої ефективності. Зокрема, цитуючи Біленчука П.Д., Геля А.П. та Семакова Г.С.: «Кожний обшук є неповторним та індивідуальним, бо визначається конкретними обставинами розслідуваної кримінальної справи, характером об'єктів пошуку, особливостями обшукуваної особи, специфікою об'єкта, що підлягає обшуку, та іншими обставинами кримінальної справи» [9, с. 74]. Доповнюючи такий тезис варто зазначити і про існування загальноприйнятих та основоположних рекомендацій, що формально отримали статус догм для слідчих під час проведення обшуку. Тобто, криміналістична складова обшуку полягає в створенні фундаменту для

його проведення. До прикладу, саме криміналістика визначає обов'язкові дії, що вчиняються до початку обшуку. Так, діями, що передують обшук є:

- збирання необхідних орієнтуючих відомостей, для розуміння мети та особливостей умов проведення обшуку;
- визначення часу обшуку, для ефективного його вчинення;
- комплектування й інструктаж слідчо-оперативної групи, для додержання законності і порядку;
- вживання заходів до забезпечення групи необхідними техніко-криміналістичними засобами, а також транспортом;
- складання плану проведення обшуку;
- винесення ухвали слідчого судді, як основоположна підстава для проведення обшуку.

Таким чином характеризуючи до-процесуальні дії, можна стверджувати, що вони будують чітку структуру для підготовки до обшуку і мають на меті отримання, як результату вчинення обшуку, що в підсумку у висновку забезпечить виконання мети такої слідчої (розшукової) дії. У свою чергу, слідчим для здійснення безпомилкового та ефективного обшуку рекомендується додержуватися основних визначених стадій обшуку:

- підготовча (попередня) полягає в прибутті слідчо-оперативної групи до місця обшуку, проникненні на об'єкт, що обшукується, і вжитті заходів, що забезпечують нормальний хід обшуку (зосередження осіб в одній кімнаті, заборона розмовляти між собою та пересуватися по приміщенню тощо) [10, с. 119];
- оглядова стадія полягає в обході приміщення або ділянки місцевості, предмета обшуку, під час якого слідчий безпосередньо ознайомлюється з обстановкою, намічає план обшуку, остаточно розподіляє обов'язки між учасниками, ухвалює рішення про використання технічних засобів [10, с. 119];
- детальна стадія включає безпосередньо пошуки об'єктів, що цікавлять слідство[10, с. 119];
- фіксація результатів обшуку полягає у складанні протоколу, планів і схем приміщень або ділянок місцевості, що обшукуються, користуванні фотографування і відеозапису як засобів фіксації [10, с. 119].

Отже, слідчим для проведення ефективного обшуку потрібно додержуватися основоположних принципів підготовки та проведення слідчої (розшукової) дії, що визначені за допомогою криміналістичних знань і методик. Криміналістичні знання і методики не лише допомагають структурувати підхід до обшуку, але й забезпечують системність, безпеку та точність у виявленні доказів, що в процесі досудового розслідування відіграє ключову роль.

Висновок: У висновку проведеної роботи варто зазначити, що на основі вище наведених фактів, криміналістична складова обшуку відіграє основоположну фундаментальну роль, а діяльність слідчого координується безпосередньо за допомогою криміналістичних знань. Криміналістичне забезпечення діяльності слідчих при здійснення обшуку, ладне суттєво вдосконалити результативність обшуку, що, в сумі наводить на переконливі доводи важливості криміналістики не тільки для обшуку, а й для інших гласних та негласних слідчих (розшукових) дій. Визначення обсягів та можливостей криміналістичного забезпечення співробітників слідчих підрозділів при проведенні обшуку при дослідженні показало, що чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає виключно загальні положення, тобто, можливість отримання від обшуку виконання його цілей та поставленої мети. Проте, повертаючись до області криміналістики, обшук постає в більш розібраному, описаному та визначеному змісті, що суттєво збільшує шанси на успіх під час його здійснення. Це зумовлено тим, що криміналістикою, обшук розподілений на стадії, види, техніки та детально описано практичні особливості. Виходячи з вище викладеного, криміналістичне забезпечення обшуку є визначальним чинником його ефективності, оскільки сприяє належній підготовці, організації та безпосереднього проведення цього процесуального заходу. Використання криміналістичних методів, спеціальних знань, тактичних прийомів і технічних засобів дозволяє значно підвищити результативність обшуку, зменшити ризики його невдачі, а також забезпечити дотримання процесуальних приписів.

Таким чином, криміналістика виступає одним із головних елементів слідчої діяльності, забезпечуючи слідчих практичними інструментами для збору доказів та встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні. Подальші дослідження в цій сфері можуть бути спрямовані

на вдосконалення методології обшуку, розробку нових тактичних прийомів і підвищення рівня професійної підготовки слідчих.

У проведеній роботі було здійснено аналітично-прикладне дослідження щодо ролі криміналістичного забезпечення слідчих при проведенні обшуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Черненко А.П. Про повноваження слідчого щодо давання доручення оперативним підрозділам на проведення обшуку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро. 2023. 368 с.
2. Ківалов С.В., Міщенко С.М., Захарченко В.Ю. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: Відп. ред.: Одіссей, 2013. 1104 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: від 13.04.2012 у Редакції від 01.10.2022. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 20 лютого 2025 року).
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.uaЛaws/show/254к/96-вр (дата звернення: 20 лютого 2025 року).
5. Головко М.Б., Осипенко І.П. Обшук (юридико-психологічні аспекти організації та проведення): навчально-методичний посібник. Чернігів: Чернігівський національний технологічний університет, 2015. 126 с.
6. Лисенко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2006. 35 с.
7. Пясковський В.В., Чорноус Ю.М., Самодін А.В. Криміналістика: підручник / за заг. ред. В.В. Пясковського. Харків, 2020. 752 с.
8. Коваленко І.О. До питання криміналістичного забезпечення проведення обшуку: *Актуальні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування*: матеріали наук.-практ. семінару, м. Дніпро, 24 травня 2019 р. Дніпро. 2019. С. 175–177.
9. Біленчук П.Д., Гель А.П., Семаков Г.С. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2007. 512 с.
10. Тіщенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика: навчально-методичний посібник. Видавництво «Юридика». Одеса, 2022. 236 с.
11. Осипенко І.П., Мишаста К.Б. Загальні положення тактики проведення обшуку: *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Вип. 3. 2021. С. 196–200.

УДК 343.1:340.13:341.231.14(4)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.48

БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Погорецький М.А.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0936-0929
e-mail: mykola.pohoretskyi@knu.ua

Старенький О.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінальної юстиції
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4517-726X
e-mail: Xander20082@gmail.com

Погорецький М.А., Старенький О.С. Безсторонність суду у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини.

У статті досліджено зміст, юридичну природу та значення принципу (засади) безсторонності суду, який є важливою складовою права на справедливий судовий розгляд, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з особливим акцентом на кримінальному процесуальному аспекті. Авторами здійснено докладний аналіз підходів Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) до тлумачення цього принципу, розкрито специфіку його застосування через призму суб'єктивного та об'єктивного критеріїв оцінки безсторонності суду. Особлива увага приділена аналізу релевантної прецедентної практики ЄСПЛ: авторами здійснено порівняння справ, у яких Суд констатував порушення безсторонності, із ситуаціями, де порушень не було встановлено, що дозволило виокремити типові фактори, які свідчать про упередженість суду, та визначити межі допустимості поведінки суддів з погляду Конвенції.

Крім того, автори детально розглянули національний аспект реалізації принципу безсторонності суду в Україні, зокрема шляхом аналізу правового регулювання та практичного застосування інституту відводу судді, передбаченого кримінальним процесуальним законодавством України. На основі аналізу постанов Верховного Суду продемонстровано рівень відповідності вітчизняної судової практики стандартам, виробленим у рішеннях ЄСПЛ, а також окреслено ключові проблеми, які виникають на практиці під час реалізації процесуальних гарантій безсторонності. У висновку статті авторами запропоновано конкретні рекомендації щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики в Україні з метою більш ефективного забезпечення права на неупереджений суд у кримінальних провадженнях відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини.

У подальшому автори наголошують на важливості системного підходу до вдосконалення інституту безсторонності суду в Україні, зокрема щодо необхідності вдосконалення законодавчих ініціатив, що забезпечують максимальну прозорість і незалежність судових органів. Водночас, розвиваючи національну практику, слід враховувати досвід ЄСПЛ, що дозволить створити більш чітку та ефективну систему механізмів захисту від упередженості суддів у кримінальних справах. Подальше удосконалення механізмів правозастосування та розширення суддівської відповідальності можуть стати важливими кроками для посилення довіри громадян до судової системи України та підвищення її відповідності міжнародним стандартам прав людини.

Ключові слова: безсторонність суду, право на справедливий суд, верховенство права, кримінальний процес, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, відвід судді, судова практика України, Верховний Суд.

Pohoretskyi M.A., Starenkyi O.S. Judicial impartiality in criminal proceedings through the lens of the case law of the European Court of Human Rights.

The article examines the content, legal nature, and significance of the principle of judicial impartiality, which is an essential component of the right to a fair trial guaranteed by Article 6 §1 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, with a particular focus on the criminal procedural aspect. The authors provide a detailed analysis of the approaches developed by the European Court of Human Rights (ECHR) regarding the interpretation of judicial impartiality, highlighting its specific application through the lens of subjective and objective criteria. Particular attention is paid to the relevant case law of the ECHR: the authors compare cases where the Court found a violation of judicial impartiality with those where no violations were established. This allowed identifying typical factors indicating judicial bias and clarifying the permissible limits of judges' behavior under the Convention.

Furthermore, the authors thoroughly examine the national aspect of implementing the principle of judicial impartiality in Ukraine, including the analysis of the legal framework and practical application of the institution of judicial disqualification provided by Ukrainian criminal procedural law. Based on an analysis of the Supreme Court's decisions, the article demonstrates the level of compliance of national judicial practice with standards developed by the ECHR and highlights key practical problems arising during the implementation of procedural guarantees of impartiality. In conclusion, the authors provide specific recommendations for improving legislation and judicial practice in Ukraine to ensure more effective safeguarding of the right to an impartial tribunal in criminal proceedings, consistent with international human rights standards. The authors further emphasize the importance of a systematic approach to improving the institution of judicial impartiality in Ukraine, in particular, the need to improve legislative initiatives that ensure maximum transparency and independence of judicial bodies. At the same time, developing national practice, the experience of the ECHR should be taken into account, which will allow creating a clearer and more effective system of mechanisms for protecting against bias of judges in criminal cases. Further improvement of law enforcement mechanisms and expansion of judicial responsibility can be important steps to strengthen citizens' trust in the judicial system of Ukraine and increase its compliance with international human rights standards.

Key words: judicial impartiality, right to a fair trial, rule of law, criminal procedure, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, judicial disqualification, judicial practice of Ukraine, Supreme Court.

Постановка проблеми. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на захист своїх прав і свобод у судовому порядку. Згідно зі статтями 124 і 129 Основного Закону, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а судді при його здійсненні є незалежними та керуються принципом верховенства права і основними засадами судочинства. Водночас, реалізація цього фундаментального права значною мірою залежить від безсторонності суддів, що є неодмінною умовою довіри громадськості до правосуддя та ефективності захисту прав людини в Україні [1].

Згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [2]. Проте, попри закріплення цього принципу в національному законодавстві, зокрема у статтях 75–76 Кримінального процесуального кодексу України (КПК) [3], практика демонструє численні випадки, коли безсторонність суду викликає обґрунтовані сумніви.

Основними проблемами реалізації принципу безсторонності суду в українській судовій системі є неоднозначне тлумачення процесуальних підстав для відводу суддів, недостатньо ефективний механізм самовідводів суддів у разі наявності конфлікту інтересів чи особистої зацікавленості у справі, а також відсутність чітких критеріїв оцінки зовнішньої безсторонності, що відповідають стандартам Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Це створює ризики для виникнення ситуацій, які можуть викликати об'єктивно виправдані сумніви щодо неупередженості суддів у громадськості та учасників процесу.

З огляду на вищезазначене, актуальним є комплексний аналіз практики ЄСПЛ щодо застосування принципу безсторонності суду у кримінальних провадженнях, а також критична оцінка на-

ціонального законодавства і судової практики з метою внесення обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення як нормативного регулювання, так і правозастосовної діяльності судів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання безсторонності суду в контексті кримінального процесу та практики ЄСПЛ досліджували такі вітчизняні автори: Банчук О.А., Бурменський М.В., Грошевий Ю.М., Капліна О.В., Маляренко В.Т., Костюченко О.Ю., Нор В.Т. Молдован А.В., Туманянц А.Р., Шевчук С.В., Шило О.Г., Яновська О.Г. та ін., а також зарубіжні дослідники: Mowbray A. (поглиблений аналіз практики ЄСПЛ щодо гарантій незалежності та безсторонності суду), Trechsel S. (аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо impartiality of judges), Jackson J.D., Summers S.J. (розгляд проблематики impartiality в кримінальному судочинстві у міжнародному аспекті), Leigh L.H., Harris D.J., O'Boyle M. (аналіз стандартів impartiality суддів у практиці ЄСПЛ) та ін. Зазначені автори у своїх працях приділяли значну увагу проблематиці реалізації принципу (засаді) безсторонності суду, зокрема в аспекті його практичного застосування та гарантій забезпечення у судових процесах.

Наукові праці цих дослідників є основою для теоретичного та практичного осмислення механізмів забезпечення безсторонності суду в системі кримінального процесу України. Їхні дослідження охоплюють широкий спектр питань, зокрема правові критерії оцінки упередженості суддів, процесуальні особливості відводів і самовідводів, аналіз міжнародних стандартів справедливого суду, проблеми судового контролю за дотриманням безсторонності, а також практичні рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Окремі питання засади безсторонності суду в контексті його впливу на доступ до правосуддя, права на справедливий суд, відкритість та прозорість судової системи, повноважень Верховного Суду як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції досліджувалися також і в наших авторських роботах попередніх років [4–8].

Водночас низка проблемних питань безсторонності суду у кримінальному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ є недостатньо дослідженою.

Метою статті є дослідження проблемних питань безсторонності суду у кримінальному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ та внесення пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Для здійснення комплексного аналізу проблемних питань безсторонності суду у кримінальному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ, вважаємо доцільним досліджуваний матеріал структурувати за такими напрямами: і) загальна характеристика безсторонності суду у контексті пункту 1 статті 6 Конвенції; іі) огляд і аналіз релевантної практики Європейського суду з прав людини; ііі) національний підхід до реалізації принципу безсторонності суду.

У межах першого блоку нашого дослідження розкриємо загальну оцінка питання безсторонності суду у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції. Принцип безсторонності суду є невід'ємною складовою права на справедливий суд, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції. ЄСПЛ зауважує, що «безсторонність», як правило, означає відсутність упередженості або необ'єктивності, а її існування або відсутність можуть встановлюватися різними шляхами. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ існування безсторонності у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції має бути встановлено згідно з: і) суб'єктивним критерієм, при якому мають ураховуватися особисті переконання та поведінка конкретного судді (тобто немає бути особистої упередженості чи ворожості щодо сторін); іі) об'єктивним критерієм, тобто шляхом встановлення того, чи забезпечував сам суд (та, серед інших аспектів, його склад) достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності [9].

Щодо суб'єктивного критерію, то особиста неупередженість судді має презюмуватися, доки не буде доведено протилежне.

Стосовно об'єктивного критерію, крім поведінки судді слід визначити, чи існують переконливі факти, які можуть викликати сумніви щодо його або її безсторонності. Це означає, що при вирішенні того, чи є у відповідній справі обґрунтована причина побоюватися, що конкретний суддя або орган, який засідає у якості суду, є небезстороннім, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати таке побоювання об'єктивно обґрунтованим. Об'єктивний критерій в основному стосується ієрархічних чи інших зв'язків між суддею та іншими учасниками провадження. У зв'язку з цим навіть зовнішні прояви мають певну важливість, або іншими словами, «правосуддя має не лише здійснюватися, має бути видно, що воно здійснюється». Адже йдеться про довіру, яку в демократичному суспільстві суди повинні

вселяти у громадськість. Тому кожен суддя, в неупередженості якого є правомірні сумніви, має заявити самовідвід.

Така подвійна оцінка є важливою не лише для забезпечення справедливості в окремому провадженні, а й для підтримання довіри громадськості до судової системи як цілісного інституту. Саме тому ЄСПЛ у своїй практиці демонструє обережний, але принциповий підхід до аналізу будь-яких проявів можливої упередженості з боку суддів.

З огляду на це, далі проведемо огляд і аналіз релевантної практики ЄСПЛ, в якій конкретизуються підходи до тлумачення суб'єктивного та об'єктивного критеріїв безсторонності. ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував на важливості збереження зовнішнього враження неупередженості, навіть за відсутності доказів фактичної упередженості, що особливо важливо в умовах зростаючої ролі суду в забезпеченні балансу між державним інтересом і правами особи.

Одним із перших фундаментальних рішень ЄСПЛ щодо забезпечення безсторонності суду у кримінальному аспекті є рішення ЄСПЛ у справі «Piersack v. Belgium», де визначено два критерії безсторонності суду – суб'єктивний і об'єктивний. У цій справі заявник стверджував, що голова суду присяжних, який визнав його винним в подвійному вбивстві та засудив до тюремного ув'язнення, брав участь в його справі під час досудового розслідування як заступник прокурора. Він скаржився на те, що його справу не розглянув незалежний та неупереджений судовий орган.

ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, встановивши, що неупередженість судового органу, який розглядав справу про обвинувачення заявника, була сумнівною. ЄСПЛ зазначив, що неупередженість зазвичай це відсутність упереджень або необ'єктивності, існування або відсутність яких можна перевірити за допомогою різних способів відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції. У цьому контексті можна встановити різницю між суб'єктивним підходом, який передбачає особисте переконання певного судді у цій справі, та об'єктивним підходом, який визначає, чи забезпечив суд гарантії, достатні для виключення будь-яких законних сумнівів. Суд наголосив, що з метою забезпечення довіри громадськості до судової системи, слід враховувати питання внутрішньої організації суду. А тому, виправданими є побоювання громадськості у відсутності достатніх гарантій неупередженості суду, у випадку, коли особа, яка обіймала посаду в органах прокуратури та розглядала відповідні питання у межах своїх повноважень, згодом засідала в одній і тій же справі як суддя. Наведене мало місце у цій справі [9].

Дещо подібна правова позиція висловлена ЄСПЛ у справі «De Cubber v. Belgium», яка стосувалася того, що участь судді у тій самій справі як слідчого до початку судового розгляду порушує вимогу безсторонності [10].

У продовження розвитку зазначеної проблематики, у рішенні ЄСПЛ у справі «Kyprianou v. Cyprus» (2005) Суд констатував порушення принципу безсторонності вже у зв'язку з конфліктом між суддею та обвинуваченим, що виявився у риториці судового рішення. Так у вказаній справі ЄСПЛ зазначає, що судді у своєму рішенні про визнання заявника винним постановили, що заявник їх «тяжко образив» як «людей». Вже саме це речення засвідчує, що судді почувались особисто ображеними висловлюваннями і поведінкою заявника, і вказує на особисту упередженість з їхнього боку. Окрім того, емоційні фрази, вжиті суддями в усьому тексті рішення, віддзеркалюють почуття обурення і шокованості, дуже далекі від безстороннього підходу, якого слід очікувати від судових рішень [11].

Окрему увагу заслуговує фундаментальне рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Ilnseher v. Germany» (№ 10211/12 and № 27505/14, 04.12.2018), у якому Суд поглиблено проаналізував як суб'єктивний, так і об'єктивний критерії неупередженості у контексті провадження про ретроспективне превентивне ув'язнення. У вказаному рішенні йдеться про те, що заявника, визнано винним у тяжкому злочині – вбивстві жінки з ознаками сексуального насильства. Після відбуття основного покарання суд призначив йому ретроспективне превентивне ув'язнення, обґрунтовуючи це високим ризиком повторного вчинення тяжких злочинів. Заявник стверджував, що суддя Р., який ухвалював рішення про продовження ув'язнення, був особисто упередженим, зокрема, через висловлювання, зроблене ним під час приватної розмови з адвокатами. Суддя начебто застеріг адвокатку заявника бути обережною після звільнення підзахисного, зокрема зауважив, щоб вона була обережною після можливого звільнення підзахисного, натякаючи, що той міг би «подякувати» їй у непередбачуваний і потенційно небезпечний спосіб (вчинити сексуальне насильство).

На думку заявника, це висловлювання прямо свідчило про те, що суддя Р.: особисто вважав його небезпечним; виходив за межі судової ролі, висловлюючись неформально; дискредитував

його в очах адвоката, формуючи про нього образ людини, здатної вчинити повторний злочин. Заявник вважав, що така поведінка демонструє особисту упередженість судді та порушує принцип справедливого суду.

З позиції ЄСПЛ, це висловлювання стало центральним елементом скарги на упередженість, але не призвело до встановлення порушення статті 6 Конвенції, оскільки ЄСПЛ розмежовує людський фактор (непрофесійність) і юридичну упередженість, яка має бути підтверджена належними доказами.

Так, ЄСПЛ не заперечував, що висловлювання могло мати місце, визнав його «вкрай недоречним», наголосив, що судді повинні дотримуватися професійних стандартів навіть у приватному спілкуванні, особливо коли йдеться про оцінку підсудного. Водночас ЄСПЛ констатував, шо: висловлювання було зроблено після ухвалення рішення, а не до чи під час процесуального розгляду; воно, швидше за все, відображало позицію суду в цілому, викладену вже в рішенні (про високий ризик рецидиву); не було доведено, що суддя мав особисту ворожість до заявника; при новому розгляді справи судді, включно з Р., аналізували нові докази, а тому немає підстав вважати, що суддя залишався упередженим.

ЄСПЛ проаналізував справу за двома критеріями неупередженості: і) суб'єктивний критерій – чи були докази особистої упередженості судді. Тут ЄСПЛ дійшов висновку, що навіть якщо висловлювання дійсно мало місце, воно було зроблене в контексті вже прийнятого рішення і не свідчило про особисту ворожість; іі) об'єктивний критерій – чи міг зовнішній спостерігач сумніватися в неупередженості суду. Повторна участь того самого судді у новому розгляді справи, після скасування попереднього рішення, не розцінювалась як підстава для сумніву в неупередженості. Справу було переглянуто на нових доказах і відповідно до нових юридичних стандартів. ЄСПЛ не виявив порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. Хоча поведінка судді Р. могла бути непрофесійною, вона не досягла порогу особистої упередженості або об'єктивно виправданого сумніву в неупередженості. ЄСПЛ вважав, що навіть якщо припустити, що таке висловлювання було, воно саме по собі не доводить особистої упередженості судді (суб'єктивний критерій) та не викликає об'єктивно обґрунтованих сумнівів щодо неупередженості суду загалом (об'єктивний критерій) [12].

У контексті дослідження принципу безсторонності суду заслуговує на увагу ще одне рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Morice v. France» щодо захисту професійної свободи адвокатів як учасників правосуддя, які мають право на вільне висловлення позиції в інтересах своїх клієнтів. Вказане рішення підтверджує важливість об'єктивного підходу до оцінки неупередженості суду – не лише на підставі особистої упередженості, а й у разі наявності зовнішніх чинників, що можуть викликати сумніви в неупередженості з точки зору об'єктивного спостерігача.

Згадана справа стосується засудження французького адвоката Моріса за співучасть у наклепі на слідчих суддів у зв'язку з розслідуванням смерті судді Бернара Борреля. Офіційне розслідування встановило, що смерть стала наслідком самогубства, однак вдова судді не погодилася з цим висновком і призначила Моріса своїм представником. У ході слідства адвокат неодноразово ставив під сумнів неупередженість суддів М. та Л., що розслідували справу, та ініціював їх відсторонення, що було задоволено апеляційним судом.

Згодом адвокат Моріс, разом із колегою, направив міністру юстиції листа із заявами про «повну невідповідність поведінки слідчих суддів принципам неупередженості та справедливості». Наступного дня газета Le Monde опублікувала статтю з висловлюваннями, співзвучними з позицією адвокатів, після чого судді подали приватну кримінальну скаргу. Моріса було визнано винним у співучасті в наклепі та зобов'язано сплатити штраф і компенсацію.

У цій справі ЄСПЛ констатував порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, оскільки в складі Касаційного суду перебував суддя, який раніше публічно висловив підтримку одному з суддів – скаржників у справі. Така обставина породжувала об'єктивно виправдані сумніви щодо неупередженості складу суду, внаслідок чого було порушено право заявника на справедливий суд.

Крім того, ЄСПЛ встановив порушення статті 10 Конвенції, оскільки засудження заявника становило непропорційне втручання у його право на свободу вираження поглядів. ЄСПЛ зазначив, що критика, спрямована на публічних службовців у контексті судового процесу, має розглядатися з урахуванням їхньої професійної ролі. Повідомлення адвоката про потенційну упередженість суддів, викладене у формі звернення до міністра юстиції, мало публічний інтерес і не виходило за межі припустимої критики в демократичному суспільстві [13].

Проведений аналіз рішень ЄСПЛ проти інших держав-учасниць Конвенції дозволив окреслити ключові підходи до тлумачення принципу безсторонності суду, зокрема через призму суб'єктивного та об'єктивного критеріїв. З метою повноти дослідження та з огляду на актуальність порушеного питання, слід звернутися до практики ЄСПЛ у справах проти України, що стосуються дотримання або порушення цього фундаментального процесуального принципу.

Насамперед звертаємо увагу на рішення ЄСПЛ у справі «Mironenko and Martenko v. Ukraine», яке є показовим прикладом встановлення порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю безсторонності суду.

За обставинами цієї справи заявників було обвинувачено у викраденні дитини та вимаганні. Справу розглядав суддя Дарницького районного суду м. Києва пан Б., який раніше вже висловився щодо можливої вини заявників у своїй ухвалі про повернення справи на додаткове розслідування. Попри клопотання про відвід судді, які ґрунтувались на його попередніх висновках, голова суду відмовив у їх задоволенні. Суддя Б. одноособово виніс вирок про визнання заявників винними. Апеляційний і касаційний суди не дали оцінки доводам про можливу упередженість.

ЄСПЛ зазначив, що, хоча особисту упередженість судді не було доведено, за об'єктивним критерієм були наявні обґрунтовані підстави сумніватися у безсторонності судді Б.. Зокрема, суддя у попередній ухвалі прямо зазначив, що вбачає в діях заявників ознаки вимагання. Це створювало враження, що він сформував позицію щодо їх вини ще до початку судового розгляду. Крім того, національні суди вищих інстанцій не надали жодної відповіді на скарги заявників із цього приводу. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що в цій справі було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю безсторонності суду [14].

На відміну від вищенаведеного випадку, у наступному рішенні щодо України ЄСПЛ не вбачав підстав для констатації порушення пункт 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю безсторонності суду.

Так у справі «Teslya v. Ukraine» заявник, засуджений до довічного позбавлення волі за умисне вбивство, скаржився на відсутність безсторонності з боку Верховного Суду України, який підтвердив його вирок. Основу скарги становило те, що двоє суддів (Р. і К.) брали участь у двох різних касаційних провадженнях у його справі: спочатку – при скасуванні вироку і направленні справи на новий розгляд (2009 р.), а згодом – при остаточному затвердженні вироку про довічне позбавлення волі (2011 р.).

Заявник вважав, що участь тих самих суддів у двох різних касаційних розглядах справи ставила під сумнів їхню неупередженість, оскільки суд уже висловився щодо м'якості первинного покарання.

У цій справі ЄСПЛ застосував об'єктивний критерій безсторонності, оскільки не було надано доказів особистої упередженості суддів. ЄСПЛ дійшов наступних висновків. Участь тих самих суддів у кількох касаційних засіданнях сама по собі не є підставою для сумнівів у неупередженості. У своєму першому рішенні Верховний Суд України лише вказав на серйозні процесуальні порушення та необґрунтованість вироку. Судді не були зобов'язані ухвалити суворіше покарання, і остаточний вирок не був прямим наслідком їх попередньої позиції. Заявник не скористався можливістю оскаржити склад суду на національному рівні, а всі процесуальні гарантії, передбачені національним законодавством, були дотримані. З огляду на наведене, ЄСПЛ визнав, що відсутні об'єктивно обґрунтовані підстави сумніватися в безсторонності Верховного Суду України, і тому не було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції [15].

Розглянута практика свідчить про те, що ЄСПЛ застосовує послідовний, але контекстуальний підхід до оцінки безсторонності суду. Вирішальне значення має не лише характер участі судді в попередньому провадженні, але й спосіб реагування національних судів на заявлені сумніви, наявність зовнішніх ознак упередженості, процесуальні гарантії та поведінка сторін. Ці справи демонструють важливість інституційної чутливості до зовнішнього враження справедливості, яка має забезпечуватись не лише формально, а й у сприйнятті об'єктивного спостерігача.

Практика ЄСПЛ щодо забезпечення безсторонності суду є фундаментальною для формування стандартів справедливого судового розгляду і не обмежується лише наведеними у статті рішеннями, а включає широку та розгалужену систему прецедентів, що постійно розвивається (*див.* також інші рішення у References).

З огляду на викладену практику ЄСПЛ, особливого значення набуває оцінка того, як національна правова система, зокрема в Україні, забезпечує реалізацію принципу безсторонності суду.

Принцип безсторонності суду закріплений у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закону) у кількох статтях. Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Відповідно до ст. 1 Закону [16, с. 8–12]. Це положення встановлює, що безсторонність є фундаментальною характеристикою судової влади в Україні.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом (ст. 6) [16, с. 26–30]. Ця стаття Закону прямо забороняє будь-які дії, що можуть вплинути на безсторонність суду, підкреслюючи важливість захисту цього принципу (засади).

Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом (ст. 6) [16, с. 35–37]. Це положення гарантує кожному право на розгляд справи безстороннім судом, що є ключовим елементом справедливого судочинства.

Суддя зобов'язаний: 1) справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства (ст. 56) [16, с. 211–229]. Ця стаття покладає на суддю обов'язок діяти безсторонньо при розгляді та вирішенні справ, що є важливою гарантією об'єктивності судового процесу.

Таким чином, принцип безсторонності суду в Україні закріплений у кількох статтях Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що підкреслює його фундаментальне значення для забезпечення справедливого судочинства.

Одним із ключових й дієвих інструментів гарантування цього принципу (засади) є інститут відводу судді, закріплений у статтях 75-76 КПК України. Інститут відводу судді прямо пов'язаний із гарантіями справедливого суду та має бути ефективним як на рівні нормативного регулювання, так і в реальній судовій практиці.

Законодавець визначає низку підстав, за яких суддя не може брати участі у кримінальному провадженні, зокрема у разі: наявності особистої зацікавленості; попередньої участі у тій самій справі на іншій процесуальній стадії; родинних зв'язків з учасниками провадження; інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості.

Окремо передбачено заборону повторної участі судді в тому самому кримінальному провадженні після скасування рішень або зміни процесуального статусу, що відповідає стандартам об'єктивної неупередженості, сформованим у практиці ЄСПЛ.

Крім того, суддя має заявити самовідвід, якщо у нього відсутня змога винести об'єктивне рішення або якщо в очах стороннього спостерігача можуть виникнути обґрунтовані сумніви у його неупередженості. Це положення гармонізується з об'єктивним критерієм безсторонності, що послідовно застосовується ЄСПЛ.

Отже, українське процесуальне законодавство містить належну нормативну основу для забезпечення неупередженості суду, а аналіз її застосування на практиці свідчить про послідовне тлумачення положень статей 75-76 КПК України в інтересах захисту принципу безсторонності суду.

Для прикладу, у постанові Верховного Суду від 11.08.2022 у справі № 708/638/19 Верховний Суд дійшов висновку про недопустимість повторної участі судді, який на стадії досудового розслідування розглядав скаргу у межах цього ж кримінального провадження, а згодом увійшов до складу суду апеляційної інстанції. Суд підкреслив, що стаття 76 КПК містить імперативну норму, яка не допускає гнучкого тлумачення: будь-яка попередня участь у справі виключає повторну участь, незалежно від характеру ухвалених рішень [17].

Аналогічну позицію Верховний Суд зайняв у постанові від 17.09.2019 у справі № 277/599/15-к, вказавши, що розгляд клопотання про відвід головуючого судді особою, яка сама була відведена раніше, порушує процесуальні гарантії неупередженості. Такий склад суду визнається незаконним, а винесене рішення – таким, що підлягає скасуванню [18].

Верховний Суд застосовує суб'єктивний і об'єктивний критерії оцінки упередженості судді, подібно до практики ЄСПЛ. У своїх рішеннях він наголошує, що презумпція неупередженості судді є діючою, поки не буде доведено протилежне, і що суб'єктивне невдоволення сторони процесуальними діями суду не може слугувати самостійною підставою для відводу без конкретних і об'єктивних даних.

Верховний Суд також акцентує на необхідності дотримання процедури подання та розгляду заяви про відвід. Відповідно до частини 4 статті 81 КПК України, повторне подання клопотань про відвід із тих самих підстав розглядається як зловживання процесуальними правами, і суд може залишити таку заяву без розгляду. У своїх рішеннях Верховний Суд підкреслює важливість забезпечення балансу між правом на неупереджений суд і необхідністю запобігати затягуванню судового процесу шляхом подання безпідставних клопотань про відвід.

Висновки. Підсумовую викладене, зазначимо низку проблем, які наразі існують в Україні у забезпеченні безсторонності суду під час кримінального провадження. По-перше, недосконаліть нормативного регулювання: чинні процесуальні норми не завжди достатньо чітко гарантують неупередженість суддів, зокрема, відсутні детальні критерії оцінки можливої упередженості чи конфлікту інтересів. По-друге, процесуальні та інституційні недоліки: на практиці виникають ситуації, коли суддя може несвідомо сформувати упереджене ставлення (наприклад, беручи участь у різних стадіях того самого провадження або отримуючи від сторонніх осіб інформацію про обставини справи поза судом). По-третє, відзначається недостатня ефективність механізму відводу судді: сторони часто стикаються з труднощами доведення упередженості, а процедура самовідводу не завжди своєчасно застосовується на практиці. Сукупність цих проблем створює ризики порушення принципу безсторонності, підриваючи довіру громадськості до судової системи.

Практика Верховного Суду демонструє чітке та принципове дотримання стандартів неупередженості суду, що гармонізується з підходами ЄСПЛ. Судді, які підлягають відводу за формальними чи фактичними підставами, не можуть брати участі в провадженні, а порушення цих вимог тягне скасування судових рішень як ухвалених незаконним складом суду. Водночас суди захищають себе від необґрунтованих спроб вплинути на розгляд справи через зловживання правом на відвід, підтримуючи баланс між правами учасників і ефективністю правосуддя.

Забезпечення безсторонності суду є ключовим компонентом права на справедливий судовий розгляд, передбаченого пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. ЄСПЛ виробив чіткі критерії оцінки безсторонності суду, які поділяються на суб'єктивний (внутрішнє переконання судді) та об'єктивний (зовнішні обставини) критерії. За суб'єктивним критерієм презюмується, що особиста неупередженість судді існує, доки не доведено протилежногоhudoc.echr.coe.int. За об'єктивним – навіть видимість упередженості може призвести до порушення: вирішальним є, чи наявні факти, що викликають у стороннього спостерігача обґрунтований сумнів у безсторонності суduhudoc.echr.coe.int. У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово констатував порушення статті 6 §1 Конвенції через відсутність безсторонності. Наприклад, у справі «Piersack проти Бельгії» суддя, що раніше очолював відділ прокуратури, брав участь у розгляді справи підсудного – це було визнано несумісним з принципом безсторонності (об'єктивний критерій)hudoc.echr.coe.int. У справі «De Cubber проти Бельгії» порушення підтверджено через те, що суддя виконував функції слідчого судді на досудовому етапі того ж провадженняhudoc.echr.coe.int. В українському контексті показовою є справа «Олександр Волков проти України»: ЄСПЛ встановив відсутність безсторонності дисциплінарного органу, оскільки до його складу входили особи, які раніше ініціювали та вели провадження проти судді Волковаhudoc.echr.coe.int. Ці приклади підкреслюють вимогу: суд має бути не лише неупередженим суб'єктивно, але й виглядати неупередженим назовні, аби зберегти довіру суспільства до правосуддя.

Для подолання виявлених проблем пропонуємо комплексні заходи для гарантування реальної безсторонності суду. На *нормативному рівні* рекомендуємо удосконалити кримінальне процесуальне законодавство: чітко закріпити принцип безсторонності суду та розширити перелік обставин для відводу судді (враховуючи стандарти ЄСПЛ щодо навіть видимості конфлікту). Пропонується внести зміни, що унеможливлюють участь одного судді в різних ролях у межах однієї справи, та деталізувати критерії, за якими оцінюється упередженість (наприклад, попередні процесуальні рішення судді у справі, особисті чи професійні зв'язки з учасниками тощо). На *рівні правозастосування* наголошується на необхідності змінити підходи судової практики: суди повинні більш уважно ставитися до заяв про відвід, мотивувати рішення з урахуванням прецедентів ЄСПЛ та, за найменшого обґрунтованого сумніву в неупередженості, передавати справу іншому судді. Важливливими є інституційні гарантії: впровадження прозорої автоматизованої системи розподілу справ, підвищення рівня підготовки суддів (зокрема навчання стандартам справедливого суду ЄСПЛ) та забезпечення реальної незалежності судової влади від зовнішнього тиску. Ре-

алізація таких кроків, на нашу думку, сприятиме усуненню виявлених недоліків та забезпеченню високих стандартів безсторонності суду у вітчизняному кримінальному судочинстві.

Отже, забезпечення безсторонності суду є не формальним процесуальним обов'язком, а сутнісною гарантією справедливого кримінального провадження, що потребує постійної уваги як на законодавчому, так і на практичному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 04.03.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 04.03.2025).
4. Погорецький М.А. Доступ до правосуддя у практиці Європейського суду з прав людини. *Організація роботи та адміністрування в господарських судах України*: матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 23-34 квітня). Харків. 2013. С. 123–129.
5. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 91. С. 4–7.
6. Погорецький М.А., Яновська О.Г. Відкритість та прозорість судової системи: проблеми реалізації міжнародних стандартів в Україні. *Право і громадське суспільство*. 2013. № 3: URL: http://lcslaw.knu.ua/2013-2.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
7. Погорецький М.А., Яновська О.Г. Актуальні питання застосування міжнародних стандартів відкритості судової системи в Україні. *Слово національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 39–48.
8. Погорецький М., Костюченко О. Місце та повноваження Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції. *Право України*. 2012. № 12. С. 35–41.
9. Рішення ЄСПЛ у справі *Piersack v. Belgium*, 1 жовтня 1982 року, заява № 8692/79. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57557 (дата звернення: 04.03.2025).
10. Рішення ЄСПЛ у справі *De Cubber v. Belgium*, 26 жовтня 1984 року, заява № 9186/80. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57566 (дата звернення: 04.03.2025).
11. Рішення ЄСПЛ у справі *Kyprianou v. Cyprus*, 15 грудня 2005 року, заява № 73797/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71865 (дата звернення: 04.03.2025).
12. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Ilnseher v. Germany*, 4 грудня 2018 року, заяви №№ 10211/12 та 27505/14. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186180 (дата звернення: 04.03.2025).
13. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Morice v. France*, 23 квітня 2015 року, заява № 29369/10. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154265 (дата звернення: 04.03.2025).
14. Рішення ЄСПЛ у справі *Mironenko and Martenko v. Ukraine*, 10 грудня 2009 року, заява № 4785/02. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96033 (дата звернення: 04.03.2025).
15. Рішення ЄСПЛ у справі *Teslya v. Ukraine*, 8 жовтня 2020 року, заява № 52095/11. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204816 (дата звернення: 04.03.2025).
16. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Науково-практичний коментар / *Погорецький М.А., Хотинська-Нор О.З., Яновська О.Г.* та ін.: за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.А. Погорецького, д-ра юрид. наук, доц. О.З. Хотинської-Нор та д-ра юрид. наук, проф. О.Г. Яновської. Київ: Алерта, 2019. 668 с.
17. Постанова Верховного Суду від 11.08.2022 у справі № 708/638/19. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105774931 (дата звернення: 04.03.2025).
18. Постанова Верховного Суду від 17.09.2019 у справі № 277/599/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84481833 (дата звернення: 04.03.2025).

УДК 343.13:343.98:342.7](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.49

ВТРУЧАННЯ У ПРИВАТНЕ СПІЛКУВАННЯ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ВВЕДЕННЯМ ВОЄННОГО СТАНУ

Привиденцев О.Г.,
доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри кримінально-правових дисциплін
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-9212-9941

Артюх Н.Г.,
здобувачка вищої освіти Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Бадов Р.О.,
здобувач вищої освіти Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Привиденцев О.Г., Артюх Н.Г., Бадов Р.О. Втручання у приватне спілкування в рамках кримінального провадження: новели законодавства, пов'язані із введенням воєнного стану.

У статті розглядаються новели законодавства України щодо втручання у приватне спілкування, запроваджені в умовах воєнного стану в рамках кримінального процесу. Досліджено основні зміни в кримінальному процесуальному законодавстві, які розширюють повноваження правоохоронних органів щодо перехоплення, фіксації та аналізу комунікаційних даних осіб. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правового забезпечення цих заходів, а також їх відповідності національним та міжнародним стандартам захисту прав людини. Звертається увагу на проблему балансу між забезпеченням національної безпеки та збереженням конституційних прав громадян на таємницю листування, збереження конфіденційності спілкування та інших форм комунікації. У зв'язку з активним застосуванням інструментів електронного стеження, оперативно-розшукових заходів, зокрема проведення негласних слідчих (розшукових) дій, та кримінально-процесуальних механізмів збору доказів в умовах збройного конфлікту, виникає ризик надмірного втручання держави у приватне життя осіб. Розглядаються ключові міжнародні нормативно-правові акти, зокрема, Європейська конвенція з прав людини (1950), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), що гарантують право на повагу до приватного життя та кореспонденції, досліджується практика Європейського суду з прав людини щодо допустимих меж обмеження цього права на прикладі конкретних судових прецедентів. У статті аналізуються положення Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, законів України «Про Національну поліцію», «Про електронні комунікації», «Про захист персональних даних», а також останні законодавчі ініціативи, спрямовані на удосконалення механізмів контролю за втручанням у приватне спілкування. Запропоновано конкретні напрямки реформування правового регулювання для забезпечення дотримання принципів пропорційності, правової визначеності та судового контролю у процесі обмеження права на приватне спілкування та конфіденційність комунікацій. У підсумку зроблено висновки щодо необхідності комплексного вдосконалення законодавства з урахуванням міжнародного досвіду та забезпечення належних гарантій захисту прав громадян навіть в умовах воєнного стану.

Ключові слова: приватне спілкування, воєнний стан, кримінальний процес, таємниця кореспонденції, національна безпека, права людини, негласні слідчі (розшукові) дії.

Pryvydentsev O.G., Artiukh N.G., Badov R.O. Interference with private communication in criminal proceedings: legislative novelties related to the introduction of martial law.

The article examines the novelties of Ukrainian legislation on interference with private communication introduced under martial law within the framework of criminal procedure. The author examines the main changes in the criminal procedure legislation which expand the powers of law enforcement agencies to intercept, record and analyse communication data of individuals. Particular attention is paid to the analysis of the legal framework for these measures, as well as their compliance with national and international human rights standards. Attention is drawn to the problem of the balance between ensuring national security and preserving the constitutional rights of citizens to secrecy of correspondence, confidentiality of communication and other forms of communication. Due to the active use of electronic surveillance tools, operational and investigative measures, including covert investigative (detective) actions, and criminal procedural mechanisms for collecting evidence in the context of armed conflict, there is a risk of excessive state interference in the private life of individuals. The author examines the key international legal instruments, in particular, the European Convention on Human Rights (1950) and the Covenant on Civil and Political Rights (1966), which guarantee the right to respect for private life and correspondence, and studies the case law of the European Court of Human Rights on the permissible limits of restriction of this right on the basis of specific court precedents. The article analyses the provisions of the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Laws of Ukraine 'On the National Police', 'On Electronic Communications', 'On Personal Data Protection', as well as recent legislative initiatives aimed at improving the mechanisms of control over interference with private communication. The author proposes specific areas of legal regulation reform to ensure compliance with the principles of proportionality, legal certainty and judicial control in the process of restricting the right to private communication and confidentiality of communications. The author concludes that it is necessary to comprehensively improve legislation with due regard for international experience and ensure adequate guarantees of protection of citizens' rights even under martial law.

Key words: private communication, martial law, criminal procedure, secrecy of correspondence, national security, human rights, covert investigative (search) actions.

Постановка проблеми. Гарантування прав та свобод громадян набуває ключового значення в умовах особливих правових режимів, які запроваджуються внаслідок кризових ситуацій, що робить неможливим звичайне функціонування суспільства і держави. Воєнний стан в Україні спричинив суттєві зміни в правозастосовній практиці, зокрема щодо втручання в приватне спілкування в межах кримінального провадження. В умовах збройного конфлікту державні органи отримали розширені повноваження у сфері оперативно-розшукової діяльності та кримінального переслідування, що, з одного боку, необхідно для забезпечення національної безпеки та виконання завдань досудового розслідування, а з іншого – породжує ризики порушення конституційних прав осіб на приватність життя. Баланс між ефективністю боротьби зі злочинністю та дотриманням прав людини залишається дискусійним питанням і потребує наукового аналізу, особливо в контексті дотримання міжнародних стандартів прав людини та євроінтеграційних процесів в Україні.

Метою дослідження є аналіз особливостей правового регулювання та практики застосування заходів втручання у приватне спілкування в межах кримінального провадження в умовах воєнного стану, оцінка їх відповідності конституційним гарантіям прав людини та міжнародним стандартам.

Стан опрацювання проблематики. Питання гарантування та дотримання таємниці кореспонденції є предметом наукового аналізу в працях низки дослідників, зокрема В.Т. Маляренка, І.Л. Петрухіна, О.М. Бандурки, В.М. Тертишника. Питання обмеження прав людини в умовах воєнного стану розглядаються в наукових роботах О.В. Гончар, С.В. Максименко, О.В. Осинської, Н.А. Опанасюк, А.О. Шимчук.

Виклад основного матеріалу. Питання втручання у приватне спілкування в контексті кримінального провадження за умов воєнного стану є однією з найбільш дискусійних проблем сучасної кримінально-процесуальної доктрини. Воєнний стан, введений в Україні 24 лютого 2022 року, зумовив необхідність адаптації законодавства до нових, актуальних загроз національній безпеці, зокрема, через збільшення ризиків шпигунства, тероризму та кіберзлочинності. Конституція України гарантує право кожної особи на приватність життя, зокрема недоторканість житла (ст. 30), таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31)

та заборону втручання в особисте та сімейне життя (ст. 32), а їх обмеження дозволяється уповноваженим суб'єктам лише за чітко визначеними у законах підставами [1]. Аналогічні гарантії задекларовані і в міжнародно-правових актах, які ратифіковані Україною, а саме ст. 8 Європейської конвенції з прав людини (1950 р.) [2] та ст. 17 Пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) встановлюють заборону на втручання органів державної влади у приватне життя особи без законних підстав [3]. Таке втручання визнається легітимним лише за умови його передбаченості законом, необхідності в демократичному суспільстві для досягнення суспільно значимих цілей, а саме, національної безпеки, запобігання злочинності, захисту прав третіх осіб, та дотримання принципу пропорційності. Національне законодавство деталізує гарантії через ст. 21 ЗУ «Про інформацію» [4], що визначає конфіденційну інформацію як інформацію з обмеженим доступом, яка може поширюватися за згодою відповідної фізичної чи юридичної особи (окрім суб'єктів владних повноважень) та ЗУ «Про захист персональних даних», який врегульовує обробку даних, включно з комунікаційними[5].

Введення воєнного стану в Україні зумовило необхідність оперативного внесення змін до законодавства, спрямованих на забезпечення національної безпеки. Відповідно, п. 3 Указу Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року було передбачено можливість обмеження права громадян на таємницю телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції [6]. Ключовим аспектом є те, що зазначені обмеження мають дискреційний характер – держава може, але не зобов'язана їх застосовувати. Це свідчить про те, що такі заходи не є обов'язковими та мають використовуватися в межах виключної необхідності, з урахуванням принципів пропорційності, який є елементом верховенства права, обґрунтованості і безпосередньої доцільності. Аналогічної позиції дотримується і Ю.О. Фігель та вказує, що «не слід розцінювати введення воєнного стану як автоматичне обмеження усіх прав і свобод людини …», а лише можливість їх обмежень і «тільки в тій мірі, в якій це необхідно для забезпечення оборони країни і безпеки держави, і в тих межах, яких вимагає гострота стану» [7, с. 229]. Під час дії воєнного стану мають місце не лише законні обмеження права на таємницю кореспонденції. Трапляються випадки втручання і певною мірою порушення такого права, передбачені, зокрема ст. 163 Кримінального кодексу України (далі – КК України), констатує А.В. Левченко [8, с. 413]. Охорона права на приватне спілкування від протиправного посягання в українському правовому полі ґрунтується на комплексі національних кримінально-правових та міжнародних норм. КК України передбачає кримінальну відповідальність за порушення конфіденційності комунікацій, зокрема, ст. 163 КК України встановлює відповідальність за «порушення таємниці листування, телефонних переговорів або інших форм кореспонденції, переданих через засоби зв'язку чи комп'ютерні системи»; ст. 182 КК України забороняє втручання у приватне життя; ст. 359 КК України передбачає покарання за «протиправне використання спеціальних технічних засобів для отримання інформації [9].

Відповідно до ч. 3 ст. 258 КПК України спілкуванням є «передання інформації у будь-якій формі від однієї особи до іншої безпосередньо або за допомогою засобів зв'язку будь-якого типу» [10]. Спілкування визначається приватним, якщо відповідає умові того, що «інформація передається та зберігається за таких фізичних чи юридичних умов, при яких учасники спілкування можуть розраховувати на захист інформації від втручання інших осіб» [10]. Втручання у спілкування в рамках досудового розслідування здійснюється уповноваженими суб'єктами в порядку проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) та виражається у певних формах, що закріплені у ч. 4 ст. 258 КПК України у вигляді вичерпного переліку, а саме: аудіо-, відеоконтроль особи, арешт, огляд і виїмка кореспонденції, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем. Варто відразу окреслити, що законодавець розмежував НСРД на 2 види: ті, які пов'язані із втручанням у приватне спілкування (ст. 258–266 КПК України) та інші (ст. 264–275 КПК України) [10]. НСРД, які пов'язані із втручанням у приватне спілкування проводяться виключно на підставі ухвали слідчого судді апеляційної інстанції та в кримінальних провадженнях щодо тяжких і особливо тяжких злочинів, відомості про які неможливо отримати в інший спосіб. Таким чином, забезпечується судовий контроль за дотриманням конституційних прав осіб та неможливості свавільного втручання з боку органів досудового розслідування в приватне життя, а лише за виключної необхідності з метою припинення або встановлення обставин тяжких і особливо тяжких злочинів. В умовах воєнного стану, відповідно до змін, які були внесені до КПК України, а саме п. 2 ч. 1 ст. 615 було закріплено відступ від такої процедури за умови об'єктивної неможливості залучення слідчого

судді, розгляду клопотання про проведення НСРД здійснює керівник органу прокуратури за клопотанням прокурора або слідчого погодженого з прокурором [10]. У такому випадку, керівник органу прокуратури приймає рішення про можливість проведення НСРД у вигляді постанови, а не ухвали, та має зазначити в ній обґрунтування виконання ним повноважень слідчого судді. На нашу думку, можливість відступу від судового контролю за досудовим розслідування в аспекті проведення НСРД в умовах воєнного стану має на меті забезпечити принцип оперативності у виключних випадках. На етапі судового розгляду відповідного кримінального провадження суд повинен детально засвідчитись у дійсній неможливості залучення слідчого судді, а в протилежному випадку - визнати докази, які отримані в ході проведення такої НСРД – недопустимими. Підстави та умови проведення НСРД закріплені в КПК України [3], а порядок її проведення деталізовано Інструкцією про організацію проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні [10]. Ст. 255 КПК [3] і п. 6.1 вищезазначеної Інструкції [11] визначають: інформація підлягає знищенню, якщо вона отримана в ході проведення НСРД і не стосується обставин кримінального провадження, що є додатковою процесуальною гарантією забезпечення права особи на приватність комунікації.

Отже, комунікація в кримінальному праві охоплює процес обміну інформацією, який здійснюється або через безпосередню взаємодію між особами, або з використанням технічних засобів зв'язку. Особливість приватного спілкування в тому, що дані передаються та зберігаються в умовах конфіденційності. Такі умови передбачають, по-перше, гарантію захисту від несанкціонованого доступу третіх осіб, і по-друге, створення механізмів для запобігання скоєнню найнебезпечніших кримінальних правопорушень, включаючи ті, що мають кваліфікований склад. Втручання у приватне спілкування здійснюється шляхом проведення НСРД, тимчасового доступу до електронної інформації та персональних даних, огляду мобільних пристроїв та інших засобів комунікації. Запровадження воєнного стану в Україні спричинило розширення повноважень правоохоронних органів у цій сфері. У період дії воєнного стану ЗУ «Про Національну поліцію» зазнав низки змін, що розширюють повноваження правоохоронців. Зокрема, поліцейські отримали право перевіряти документи та фіксувати їх дані, якщо особа має зовнішність, подібну до військовополонених, які самовільно залишили місця утримання (п. 1 ч. 1 ст. 32). Також дозволено зупиняти транспортні засоби за наявності інформації про перебування у них таких осіб [12].

Згідно з оновленою редакцією ст. 40 вищезазначеного закону, до арсеналу поліції включено безпілотні повітряні судна та спеціальні технічні засоби протидії їх застосуванню. Технічні пристрої, зокрема для фіксації правопорушень або виявлення небезпечних речовин, дозволено розміщувати на одязі, безпілотниках, транспорті, суднах або навколо об'єктів, навіть без спеціальних розпізнавальних знаків [12]. Подібні інструменти, хоч і спрямовані на протидію злочинності, фактично призводять до масштабної обробки персональних даних, що потребує додаткового нормативного врегулювання. Наприклад, фіксація приватних повідомлень під час огляду електронних пристроїв залишається юридично нечіткою: КПК не визначає межі використання таких даних, що може суперечити Закону України «Про захист персональних даних» [5].

Зміни в Кримінальному процесуальному кодексі, зокрема Закони України № 2111-IX від 03.03.2022 [13] та № 2137-IX від 15.03.2022 [14], спрощують слідчі розшукові дії в умовах воєнного стану. Вони регулюють огляд місця події, обшуки, доступ до комп'ютерних систем і копіювання записів з пристроїв спостереження. Огляд комп'ютерних даних тепер може проводитись прокурором або слідчим і фіксуватися будь-яким способом (фото, відео, протокол). Проте правові аспекти, пов'язані з документуванням персональних даних або фіксацією конфіденційної комунікації в контексті таких дій, залишаються предметом нормативної невизначеності, що створює певні прогалини у регулюванні відповідних процедур.

Міжнародний досвід, а саме судова практика ЄСПЛ демонструє, що навіть у контексті загроз національній безпеці держава зобов'язана забезпечувати чіткі процедурні гарантії, незалежний нагляд і ефективні механізми захисту прав особистості. Зокрема, у справі «Клас та інші проти Німеччини» (Klass and Others v. Germany, 1978, № 5029/71) група громадян Німеччини оскаржила законодавство, яке дозволяло спецслужбам прослуховувати телефонні розмови та перехоплювати кореспонденцію без повідомлення особи, якщо це було необхідно для національної безпеки. Заявники стверджували, що такі заходи порушують їхнє право на повагу до приватного життя та кореспонденції. Суд визнав, що система таємного спостереження може бути допустимою, якщо вона спрямована на захист демократії від загроз, наприклад, тероризму чи шпигунства. Водночас

ЄСПЛ підкреслив, що такі заходи повинні мати чіткі законодавчі межі та бути під контролем незалежного органу. Суд постановив, що втручання у приватне спілкування в даному випадку було виправданим і не порушило статтю 8 ЄКПЛ. Це рішення заклало основи для подальшого розвитку практики ЄСПЛ щодо законності прослуховування [15].

Ще одним визначальним судовим прецедентом стало рішення у справі «Копланд проти Сполученого Королівства» (Copland v. United Kingdom, 2007, № 62617/00). Лінда Копланд працювала в одному з державних навчальних закладів. Її керівництво таємно відслідковувало телефонні дзвінки, електронні листи та інтернет-активність, щоб перевірити, чи не використовує вона службові ресурси в особистих цілях. Суд встановив, що держава не має права здійснювати моніторинг електронних комунікацій працівників без їхньої згоди або законного регулювання, а також наголосив, що відсутність чіткого законодавчого регулювання даного питання означає порушення статті 8 ЄКПЛ. Суд не прийняв аргумент уряду, що такий контроль здійснювався в інтересах роботодавця, адже Лінда Копланд не була попереджена про можливість моніторингу [16].

Аналізуючи дані рішення, можна дійти висновку про те, що ЄСПЛ розглядає втручання у приватне спілкування першочергово через призму законності. Держава має право обмежувати приватне спілкування у виняткових випадках і тільки за певних умов.

Висновки. Право особи на приватне життя, зокрема і на конфіденційність спілкування, гарантовано як на рівні національних нормативно-правових актів, так і міжнародних, які були ратифіковані Україною. Обмеження відповідного права можливе у визначених законом випадках, зокрема в порядку проведення НСРД. В умовах воєнного стану спостерігається тенденція до розширення повноважень органів досудового розслідування, у тому числі й за рахунок обмеження судового контролю за проведенням НСРД у випадку об'єктивної неможливості залучення слідчого судді. З одного боку, запроваджені заходи спрямовані на забезпечення національної безпеки, ефективного розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, адаптуючись під умови воєнного стану. З іншого боку, не можна виключати ймовірність свавільного порушення приватного спілкування з боку окремих службових осіб шляхом зловживання виключними права та перевищення владних повноважень в умовах воєнного стану, що, в свою чергу, потребує перевірки факту об'єктивної неможливості залучення слідчого судді при наданні санкції керівником органу прокуратури на проведення окремих НСРД в рамках судового розгляду конкретного кримінального провадження. Тягар доведення відповідної обставини необхідно покласти на сторону обвинувачення як умову допустимості зібраних доказів в ході проведення відповідної НСРД. З метою дотримання балансу між потребами безпеки та гарантіями прав людини постає нагальна потреба в уточненні норм кримінального процесуального законодавства щодо меж та умов доступу до приватних комунікацій в умовах особливих правових режимів, а також гарантування права на оскарження дій правоохоронних органів у разі необґрунтованого втручання в приватне життя. При цьому, основним критерієм має залишатися принцип правової визначеності, відповідно до якого особа повинна чітко розуміти, за яких умов і у яких випадках її право на приватне спілкування може бути обмежене, що є фундаментальним елементом правової системи демократичної держави. Важливо, щоб будь-які обмеження прав були пропорційними, обґрунтованими та застосовувалися лише в межах виключної необхідності, що забезпечить баланс між національною безпекою та дотриманням прав осіб на приватне спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966р. ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1992, № 48, ст. 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

5. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2010, № 34, ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.
6. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року. № 64/2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
7. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії*. Серія «Юридична». 2015. Вип. 2. С. 222–230.
8. Левченко А.В. Можливість втручання у право на таємницю кореспонденції як спосіб отримання доказів у період воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: ПРАВО. 2022. № 70. С. 411–416. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/259354.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2001, № 25-26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651–VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
11. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: затв. Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5.
12. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41, ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.
13. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану: Закон України від 3 березня 2022 року № 2111-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text.
14. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам: Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text.
15. Case of Klass and Others v. Germany (Application № 5029/71)*:* Judgment European Court of Human Rights from 6 September 1978. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57510%22]}.
16. Case of Copland v. The United Kingdom (Application № 62617/00): Judgment European Court of Human Rights from 3 April 2007. URL: https://lawyer.khpg.org/1528863889.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.50

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАКОННОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ОСОБОЮ, РІЧЧЮ АБО МІСЦЕМ

Степанов В.А.,
кандидат технічних наук,
науковий співробітник
Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України,
ORCID: 0000-0002-5249-6883

Челпан Ю.В.,
провідний науковий співробітник
Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України,
ORCID: 0009-0007-3540-6421

Степанов В.А., Челпан Ю.В. Поняття та ознаки законного спостереження за особою, річчю або місцем.

Стаття присвячена проблематиці вдосконалення визначення законного спостереження за особою, річчю або місцем як одного з різновидів негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів. Звернуто увагу на уточнення деяких ключових ознак поняття законного спостереження за особою, річчю або місцем, що дозволяє краще розкрити його зміст у відповідному правовому контексті. Розглянуто специфіку спостереження як методу отримання інформації в межах кримінального провадження та оперативно-розшукової діяльності, що здійснюється відповідно до норм чинного законодавства. Наведено обмежений перелік спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації, які застосовуються під час проведення відповідних оперативно-розшукових, контррозвідувальних, заходів або негласних слідчих (розшукових) дій з законного спостереження за особою, річчю або місцем. Окрему увагу приділено теоретичному осмисленню поняття «спостереження» та «негласне спостереження» в науковій літературі. Зазначено, що ключові елементи негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів з аудіо-, відеоконтролю особи, аудіо-, відеоконтролю місця та спостереження за особою, річчю або місцем в цілому збігаються (мета і завдання, об'єкт, суб'єкт, внутрішній зміст і результат), але все ж таки є певні розбіжності. Спостереження за особою, річчю або місцем та аудіо-, відеоконтроль місця відрізняються від аудіо-, відеоконтролю особи місцем їх виконання, а також організаційно тактичними особливостями застосування. Заявлено, що особливості функціонування спеціальних технічних засобів дають підстави для опису дій, пов'язаних з передачею та прийманням відеосигналів, у контексті пояснення ознаки "отримання інформації" під час негласних заходів. Запропоновано визначення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів із законного спостереження за особою, річчю або місцем. Окремо зазначено, що регламентація цієї дії у Кримінально-процесуальному кодексі України сприятиме забезпеченню законності під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, інші технічні засоби негласного отримання інформації, спеціальні технічні засоби для зняття інформації з каналів зв'язку, спостереження за особою, спостереження за річчю або місцем.

Stepanov V.A., Chelpan Y.V. Concept and features of lawful surveillance of a person, object or place.

The article is devoted to the problem of improving the definition of lawful surveillance of a person, object or place as a type of covert investigative (search) actions and operative-search measures. Attention

was drawn to clarification of some features of the definition of lawful surveillance of a person, object or place in the specified context. A limited list of special technical means for interception of information from communication channels and other technical means for covert obtaining of information, which are used during the conduct operative-search, counter-intelligence measures or covert investigative (search) actions with lawful surveillance of a person, object or place, is given. Understanding of the definition of observation and surveillance in literature are given. It is noted that the essential elements of covert investigative (search) actions and operative-search measures from audio, video monitoring of a person, and audio, video monitoring of a place and surveillance of a person, object or place generally coincide (purpose and task, object, subject, internal content and result), but still there are certain differences. Surveillance of a person, object or place and audio and video monitoring of a place differs from audio and video monitoring of a person by the place of their execution, as well as organizational and tactical features of application. It is stated that the peculiarities of the functioning of special technical means for interception of information from communication channels and other technical means for covert obtaining of information provide grounds for describing the actions of transmitting and receiving video signals in the context of explaining the feature "obtaining information". The definition of covert investigative (search) actions and operative-search measures with lawful surveillance of a person, object or place is given. It is stated that the regulation of this action in the Code of criminal procedure of Ukraine will contribute to ensuring legality during conduct of covert investigative (search) actions and operative-search measures.

Key words: covert investigative (search) actions, other technical means for covert obtaining of information, special technical means for interception of information from communication channels, surveillance of a person, surveillance of an object or place.

Постановка проблеми. Спостереження є одним з основних способів пізнання довколишнього світу. За допомогою спостереження одержують необхідну інформацію для розуміння процесів та явищ у природі, суспільстві й поведінці людей. Інколи спостереження, у тому числі візуальне та відео, здійснюють приховано або негласно. Цим методом для здійснення протиправних намірів здавна послуговуються представники кримінальних груп, диверсанти та терористи [1, с. 6]. Слід зазначити, що негласне спостереження також використовують уповноважені органи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій для виявлення, припинення, розслідування злочинів та під час оперативно-розшукових заходів з метою запобігання і припинення терористичних актів та інших посягань спеціальних служб іноземних держав та організацій. Уповноважені органи проводять негласне спостереження на законних підставах згідно з законодавством України.

Відповідно до ст. 246 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) негласні слідчі (розшукові) дії (далі – НСРД) є різновидом слідчих розшукових дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених зазначеним кодексом України [2]. НСРД спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у кримінальному провадженні.

Відповідно до 21 глави КПК до другої групи НСРД, яка регламентована §3 "Інші види негласних слідчих (розшукових) дій", віднесені заходи з спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269).

Такі дії проводять у випадках, якщо відомості про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. Вони проводяться на підставі рішення слідчого, прокурора виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів (ст. 246 КПК).

Згаданий різновид НСРД викликає багато питань з огляду на: визначення її змістовних ознак; меж тимчасового обмеження правоохоронними органами прав і свобод людини; її відповідність вимогам європейських стандартів і принципу верховенства права [3, с. 164]; достовірність результатів, зафіксованих в протоколі такої слідчої дії [4, с. 238]; визначення належності отриманих в результаті НСРД доказів у разі перекваліфікації тяжкого злочину на злочин невеликої або середньої тяжкості [5, с. 137].

У ст. 3 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" [6] визначено, що правову основу оперативно-розшукової діяльності, поряд з іншими законодавчими актами, становить КПК. Саме тому кожен оперативно-розшуковий захід, який має свій аналог серед НСРД, після 2012 року прописаний з умовою його використання "згідно з положеннями визначений статті КПК".

Таким чином врегульовано порядок проведення оперативно-розшукового заходу, аби він не суперечив вимогам КПК. Однак, звісно, що порядок проведення оперативно-розшукового заходу не є абсолютно тотожним порядку проведення НСРД.

Враховуючи викладене, потребують уточнення норми щодо такої НСРД та оперативно-розшукового заходу, як законного спостереження за особою, річчю або місцем.

Метою дослідження є удосконалення визначення законного спостереження за особою, річчю або місцем як НСРД та оперативно-розшукового заходу.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням різних аспектів інституту оперативно-розшукової діяльності та після прийняття КПК України 2012 року інституту НСРД займалися такі науковці, як Бандурка О.М., Берназ В.Д., Білічак О.А., Богатирьов І.Г., Галаган В.І., Гусаров М.С., Колесник В.А., Никифорчук Д.Й., Письменний Д.П., Погорецький М.А., Скулиш Є.Д., Тертишник В.М., Шепітько В.Ю., Шумило М.Є. та інші. Праці зазначених науковців, безсумнівно, є вагомим внеском в дослідження цих інститутів.

Слід зазначити, що умовою використання в практиці матеріалів оперативно-розшукових заходів та матеріалів НСРД, є розсекречування не лише результатів їх проведення, а й підстав: клопотань, ухвал слідчих суддів та постанов. На сьогодні не всі апеляційні суди готові розсекречувати ухвали, якими надавалися дозволи на проведення оперативно-розшукового заходів. У такому разі працює правило вжиття усіх необхідних заходів прокурором до їх розсекречення, аналогічно до правила відносно НСРД, напрацьованого наразі касаційним судом.

Проте, аспекти НСРД та оперативно-розшукового заходу, пов'язані з законним спостереженням за особою, річчю або місцем, залишаються не в повній мірі висвітленими, а тому потребують додаткового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Під час проведення НСРД та оперативно-розшукового заходу з законного спостереження за особою, річчю або місцем допускається тимчасове застосування спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (далі – СТЗ) на підставах і за умови, визначених законодавством України. Під СТЗ слід розуміти створені або модернізовані та пристосовані з наданням нової якості та властивості технічні засоби, обладнання, інструменти, програмне забезпечення, препарати та інші вироби, які за своєю технічною забезпеченістю або за безпосередньою обумовленістю їх застосування придатні для негласного отримання інформації або доступу до неї у скритний спосіб під час виконання завдань оперативно-розшукової, контррозвідувальної, розвідувальної діяльності або проведення негласних слідчих (розшукових) дій [7, с. 59].

Саме застосування СТЗ, на нашу думку, зумовлює уточнення деяких ознак поняття "законного спостереження за особою, річчю або місцем" в контексті НСРД та оперативно-розшукового заходу.

Стаття 269 КПК, яка має назву "спостереження за особою, річчю або місцем", визначає, що для пошуку, фіксації і перевірки під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину відомостей про особу та її поведінку або тих, з ким ця особа контактує, або певної речі чи місця у публічно доступних місцях може проводитися візуальне спостереження за зазначеними об'єктами або візуальне спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження [2]. За результатами спостереження складається протокол, до якого долучаються отримані фотографії та/або відеозапис.

При цьому спостереження за особою проводиться на підставі ухвали слідчого судді, постановленої в порядку, передбаченому статтями 246, 248-250 КПК. Спостереження за особою до постановлення ухвали слідчого судді може бути розпочато на підставі постанови слідчого, прокурора лише у випадку, передбаченому частиною першою статті 250 цього КПК.

Ця дія, як й інші негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені ст. 260-264, 267, 269-1, 270-272, 274 КПК, проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких та особливо тяжких злочинів. Це є процесуальною гарантією від незаконного втручання в приватне життя людини органами досудового розслідування. Досить суперечливим залишається питання оцінки допустимості результатів НСРД як доказів у разі перекваліфікації тяжкого злочину на злочин невеликої чи середньої тяжкості. Визнання отриманої внаслідок такої дії інформації допустимим доказом видається сумнівним. З огляду на відсутність чітких законодавчих приписів з даного питання склалася суперечлива судова практика. Зокрема, деякі суди не визнають за можливе використовувати результати НСРД у разі зміни кваліфікації злочину на таку, за якої у кримінальному провадженні забороняється застосовувати НСРД [5, с. 137].

У ст. 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" [6] визначено, що оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності за наявності передбачених ст. 6 цього Закону підстав надається право здійснювати спостереження за особою, річчю або місцем згідно з положеннями ст. 269 КПК. Негласне спостереження за особою проводиться на підставі ухвали слідчого судді, постановленої за клопотанням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника, погодженого з прокурором. Цей захід застосовуються виключно з метою запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, запобігання і припинення терористичних актів та інших посягань спеціальних служб іноземних держав та організацій, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо. В той же час, вказаний Закон України не містить визначення цього заходу. Не розкриває він й основні визначальні ознаки вказаного заходу.

В літературі під поняттям "спостереження" (observation) розуміють метод наукового дослідження, що полягає в активному (систематичному, цілеспрямованому, планомірному) та навмисному сприйнятті об'єкта, в ході якого здобувається знання про зовнішні сторони, властивості й відносини досліджуваного об'єкта. Спостереження містить у собі як елементи: спостерігача (суб'єкта), об'єкт спостереження та засоби спостереження. Останні в розвинених формах спостереження використовуються різноманітні спеціально створені прилади, що виступають як продовження й посилення органів чуття людини [8].

У контррозвідці під негласним спостереженням (surveillance) розуміють – зовнішнє спостереження (сленг – стеження), моніторинг поведінки, діяльності або іншої інформації для впливу, керування або захисту людей. Воно може включати спостереження з відстані за допомогою електронного обладнання, наприклад, відеоспостереження. Спостереження використовуються урядами для збору інформації, запобігання злочинності, захисту процесів, осіб, груп чи об'єктів або розслідування злочинів [9]. Під негласним спостереженням також вважають – комплекс заходів, які проводять оперативні служби в межах оперативно-розшукової діяльності з прихованого, негласного або зашифрованого візуального спостереження за особою, що становить оперативний інтерес, із метою отримання про неї та її спосіб життя (середовище, житло, маршрути пересування тощо) максимально повної інформації [6].

Що стосується поняття "візуальне спостереження", то його у вузькому розумінні прийнято вважати як спостереження за ким-, чим-небудь, що здійснюється за допомогою відеокамер. Відеозапис дає змогу більш детально виявити необхідну інформацію, досконально визначити дії заінтересованих осіб, одержати певну інформацію, що стосується діяльності підозрюваної або обвинуваченої особи в учиненні кримінального правопорушення [10, с.104].

Ківалов С.В. та Кравченко С.І, аналізуючи поняття "спостереження за особою, річчю або місцем" у науково-практичному коментарі Кримінально процесуального кодексу України [11, с. 452], виділяють наступні ознаки цього заходу.

1. Стаття 269 КПК визначає можливість здійснення під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину спостереження за особою, річчю або місцем (надалі – спостереження).

Спостереження є негласною слідчою (розшуковою) дією, яка полягає у негласному (замаскованому) візуальному стеженні за діями особи (або групи осіб), з метою пошуку, фіксації і перевірки під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину відомостей про особу (осіб) та її (їх) поведінку або тих, з ким ця особа (особи) контактує, або певної речі чи місця у публічно доступних місцях з використанням або без використання відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження.

2. Спостереження за особою в публічно доступних місцях згідно з ч. 1 цієї статті проводиться на підставі ухвали слідчого судді, постановленої в порядку, передбаченому ст. 246, 248–250 КПК; цьому передує складання слідчим клопотання про дозвіл на спостереження за особою з подальшим узгодженням з прокурором (на підставі ст. 246, 248–250, 270 КПК). Таким чином спостереження за річчю або місцем не потребує ухвали слідчого судді, постановленої у передбаченому законом порядку.

3. Слід зазначити, що спостереження за особою в публічно доступних місцях можливо розпочати на підставі постанови слідчого, узгодженої з прокурором або постанови прокурора. В ухваленні рішення судді воно потребує лише у невідкладних випадках, визначених ч. 1 ст. 250 КПК, а саме: у випадках, пов'язаних з врятуванням життя людей, випадках, пов'язаних з запобі-

ганням вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, передбаченого розділами I, II, VI, VII (ст. 201 і 209), IX, XIII, XIV, XV, XVII Особливої частини Кримінального кодексу України.

При цьому обов'язок прокурора – невідкладно після початку такої негласної слідчої (розшукової) дії звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді.

Спостереження, як негласна слідча (розшукова) дія, може здійснюватися слідчим, або за окремим його дорученням уповноваженими оперативними підрозділами (відповідно до вимог ст. 41 КПК).

Також за рішенням слідчого чи прокурора до проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть залучатися інші особи, до яких можуть належати спеціальні оперативні підрозділи, діяльність яких спрямована саме на професійне здійснення візуального спостереження.

При цьому слід зазначити, що візуальне спостереження є оперативно-розшуковим заходом, особливості застосування якого регламентуються Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" та іншими відомчими нормативними актами.

Відповідно до зазначеного публічно доступним місцем є вулиця, площа, зупинка громадського транспорту, вокзал, кафе, магазин тощо.

Слід зазначити, що приміщення, які спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені відповідно до закону (приміщення з примусового утримання осіб у зв'язку відбуттям покарання, затримання, взяттям під варту тощо), мають статус публічно доступних для проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії [10, с. 103].

В проекті Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" [12] під "спостереженням за особою" пропонують розуміти оперативно-розшуковий захід, що полягає у негласному візуальному стеженні суб'єктами оперативно-розшукової діяльності за діями особи (групи осіб) для фіксації її пересування, контактів, поведінки, перебування у певному місці тощо або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження з метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності за наявною у провадженні оперативно-розшуковою справою. В зазначеному проекті Закону України поняття "спостереження за річчю або місцем" вважають оперативно-розшуковим заходом, що полягає в організації та безпосередньому проведенні візуального спостереження за певною річчю або певним місцем суб'єктами оперативно-розшукової діяльності для фіксації її пересування, контактів з нею певних осіб, подій у певному місці з метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження. На наш погляд, у згаданих визначеннях "спостереження за особою" та "спостереження за річчю або місцем" наведені не всі ознаки, зокрема, не згадані такі, як спосіб "негласного отримання інформації"; дії з отримання інформації "відеозапис, фотозйомка, передача, приймання та обробка інформації"; "використання СТЗ".

Доцільно також звернути увагу на типи СТЗ, що застосовують під час проведення зазначеної негласної слідчої розшукової дії, а саме: засоби для отримання відеозображення особи, річчя та місця та його передачі по радіоканалу, що складаються із закамуфльованих відеокамер с діаметром об'єктива менше 1,0 мм, винесеними органами управління та радіопередавачами; закамуфльовані фотоапарати та відеокамери, що мають об'єктив з винесеною зіницею входу «pin-hole» та/або з винесеними органами управління та працюють при низькій освітленості об'єкта спостереження 0,01 Лк та менше або при освітленості на приймальному елементі 0,0001 Лк та менше; відео- або телевізійні закладні пристрої в вигляді окремого модуля або закамуфльовані для зняття відео інформації з подальшої фіксацією шляхом відеозапису на портативному пристрої або передачею за допомогою радіоканалу, оптичного (інфрачервоного) каналу або електромережі та інші.

Ці особливості функціонування СТЗ дають підстави для опису дій із передачі та приймання відеосигналів в контексті пояснення ознаки "отримання інформації".

Проведення зазначеної НСРД забезпечується працівниками оперативних або оперативно-технічних підрозділів уповноважених органів, а отриманні результати фіксуються на матеріальні носії інформації. При цьому, по-перше, рекомендовано використовувати виключно сертифіковані СТЗ; по-друге, зазначені працівники повинні не допускати використання СТЗ, що може спричинити шкоду здоров'ю власнику інформації та стороннім особам, довкіллю; по-третє, проводити встановлення, зняття чи заміну СТЗ тільки в межах санкціонованого тимчасового обмеження прав і свобод людини.

У юридичній літературі відмінності спостереження за особою, річчю або місцем аудіо-, відеоконтролю місця аудіо-, відеоконтролю особи, аудіо-, відеоконтролю місця та спостереження

за особою, річчю або місцем визначають за допомогою співвідношення обов'язкових елементів, таких як: 1) мета й завдання; 2) суб'єкт; 3) об'єкт; 4) внутрішній зміст дії; 5) результат [13, с. 163]. Ми приєднуємося до цього підходу.

З порівняння спостереження за особою, річчю або місцем, аудіо-, відеоконтролю місця та аудіо-, відеоконтролю особи зроблено висновок, що в цілому обов'язкові елементи наведених НСРД збігаються (мета й завдання, об'єкт, суб'єкт, внутрішній зміст та результат), але все ж таки є певні розбіжності.

Спостереження за особою, річчю або місцем та аудіо-, відеоконтролю місця відрізняється від НСРД із аудіо-, відеоконтролю особи передусім місцем її проведення, а також організаційно тактичними особливостями здійснення.

НСРД з аудіо-, відеоконтролю особи має більш універсальний характер. Вона не містить обмежень у місці провадження, як спостереження за особою, річчю або місцем та аудіо-, відеоконтроль місця, що здійснюються тільки в публічно доступних місцях. НСРД з аудіо-, відеоконтролю особи допускає використання аудіо-, відеозаписуючих пристроїв, встановлених всередині публічно недоступних місць, для фіксації поведінки особи.

Більш вдалим є підхід до визначення поняття "спостереження за особою, річчю або місцем в публічно доступних місцях", який міститься в Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [14]. Згідно з цією Інструкцією, "спостереження за особою в публічно доступних місцях" полягає у візуальному спостереженні за особою слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її пересування, контактів, поведінки, перебування в певному, публічно доступному місці тощо або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження, а "спостереження за річчю або місцем у публічно доступних місцях" визначено, як візуальне спостереження за певною річчю або певним місцем слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її переміщення, контактів з нею певних осіб, подій у певному місці для перевірки відомостей під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження.

За результатами вивчення змісту отриманої інформації слідчий, а у разі необхідності спеціаліст, складає протокол, у якому описує технічні носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких була відтворена наявна в них інформація.

Слід зазначити, що розвідувальні органи на підставі рішення суду відповідно до ст. 15 Закону України "Про розвідку" [15] можуть проводити стосовно особи, місця або речі, які перебувають на території України окремі розвідувальні заходи, що полягають у спостереженні за особою або місцем із фіксацією відповідних відомостей або даних. Вказані розвідувальні заходи здійснюються за допомогою технічних засобів розвідки, а СТЗ при цьому не використовуються.

Особливості використання технічних засобів розвідки під час спостереження за особою або місцем є темою інших досліджень.

Висновки. За результатами аналізу наведених матеріалів у сфері НСРД та оперативно-розшукової діяльності вважаємо за доцільне запропонувати таке визначення поняття "законне спостереження за особою, річчю або місцем" – негласна слідча (розшукова) дія або оперативно-розшуковий захід, що полягає в негласному отриманні інформації (візуальному стеженні / спостереженні, відеозаписі, фотозйомки, передачі, прийманні, фіксуванні та обробці) про пересування особи, переміщення речі, про контакти з особою та річчю певних осіб, про поведінку особи та її перебування в певному публічно доступному місці та про події у цьому місці тощо з використанням (застосуванням) спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації з метою перевірки відомостей під час досудового розслідування, запобіганню вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, запобіганню і припиненню терористичних актів та інших посягань спеціальних служб іноземних держав та організацій.

Вважаємо, що запропонована регламентація дії та заходу з законного спостереження за особою, річчю або місцем відповідно у КПК та у Законі України "Про оперативно-розшукову діяльність" сприятиме забезпеченню законності під час проведення НСРД та оперативно-розшукових заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основи візуального спостереження: практ. посіб. / С.С. Чернявський, М.Л. Грібов, А.А. Вознюк, А.А. Нєбитов, В.В. Гвоздюк. Київ: Норма права, 2024. 112 с. URL: elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a2ec0a83-0b3d-46b1-8ffe-fbfd10d80f3e/content (дата звернення: 21.01.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 21.01.2025).
3. Уваров В.Г. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми юридичної визначеності та ефективності. *Правова позиція*. 2016. № 2 (17). С. 163–169. URL: http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2016/2/20.pdf (дата звернення: 21.01.2025).
4. Кирпа С.С. Співвідношення негласних слідчих (розшукових) дій і принципів кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2015. № 1. С. 235–239. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5314e26-2d89-4c37-86e9-cc98dffcd48b/content (дата звернення: 21.01.2025).
5. Шило А.В. Тяжкість злочину як чинник, що лімітує можливості проведення негласних слідчих (розшукових) дій та допустимості отриманих доказів. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2018. С. 139–141. URL: jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/4/part_2/31.pdf (дата звернення: 21.01.2025).
6. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (дата звернення: 21.01.2025).
7. Свінцицький А.В., Степанов В.А., Леонов Б.Д., Удосконалення законодавства щодо термінології у сфері спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації. *Інформація і право*. 2020 № 3(34). С. 55–61. URL: ippi.org.ua/sites/default/files/8_17.pdf (дата звернення: 21.01.2025).
8. Спостереження. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F (дата звернення: 21.01.2025).
9. Негласне спостереження: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0% B5%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B5_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F (дата звернення: 21.01.2025).
10. Касаєва К.Д. Актуальні проблеми проведення негласних (розшукових) дій, передбачених статтями 270, 260 Кримінально процесуального кодексу України. матер. наук.-практ. семінару. Актуальні питання оперативно-розшукової протидії злочинам (м. Дніпро, 25 травня 2017 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2017. С. 103–105. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/958/1/11.pdf (дата звернення: 21.01.2025).
11. Науково-практичний коментар Кримінально процесуального кодексу України/ За ред. С.В. Ківалова, С.І. Кравченко. Одеса: Фенікс. 2020. 924 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c3097bff-798a-4feb-aab0-502a165ed4e8/ content (дата звернення: 21.01.2025).
12. Про оперативно-розшукову діяльність: проєкт Закону України від 04.04.2017 р. № 6284. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61497 (дата звернення: 21.01.2025).
13. Сердюк А. Місце аудіо-, відеоконтролю особи та аудіо-, відеоконтролю місця у системі негласних слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 161–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_10_33 (дата звернення: 21.01.2025).
14. Про затвердження Інструкції "Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні": наказ Генеральної прокуратури України, МВС, СБУ, Адміністрації ДПС, Мінфіну, Мінюсту України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v0114900-12#Text (дата звернення: 21.01.2025).
15. Про розвідку: Закон України від 17.09.2020 № 912-IX. *Урядовий кур'єр* від 04.11.2020. № 214. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text (дата звернення: 21.01.2025).

УДК 343.1 + 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.51

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЯК ОДИН З ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Хоменко Ю.І.,
студентка 2 курсу магістратури
Навчально-наукового інституту права
Київського національного
університету ім. Т.Г. Шевченка
ORCID: 0009-0008-2344-3281
e-mail: yuliakho1101@gmail.com

Хоменко Ю.І. Принцип пропорційності як один з основоположних принципів звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Питання застосування принципу пропорційності в кримінальному праві України, особливо в контексті інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності, є надзвичайно актуальним як у науковій площині, так і в практичній діяльності судових та правоохоронних органів. Незважаючи на наявність певних теоретичних напрацювань, ця тематика залишається недостатньо дослідженою в аспекті її конкретного впровадження в кримінальний процес. Стаття присвячена аналізу змісту та значення принципу пропорційності як фундаментального елементу кримінального судочинства, що має бути орієнтоване на забезпечення справедливості, гуманізму та правової визначеності.

Принцип пропорційності вимагає відповідності між тяжкістю правопорушення та суворістю кримінально-правового реагування. Особливу увагу приділено ролі цього принципу в механізмах звільнення від кримінальної відповідальності як засобу реалізації засад гуманізації кримінального законодавства. Автор проводить порівняльний аналіз практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини щодо формулювання критеріїв пропорційності обмежень прав і свобод, адаптуючи їх до потреб кримінального процесу.

У дослідженні обґрунтовано необхідність впровадження чітких методологічних інструментів оцінки пропорційності в кримінальному провадженні, що дозволить уникнути суб'єктивізму при прийнятті рішень щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. Також розглянуто універсальний тест на пропорційність, що формується в доктрині, як можливу основу для розбудови системного підходу до цієї проблематики в українській юриспруденції. Зроблені висновки мають прикладне значення для удосконалення правозастосовної практики та посилення гарантій захисту прав людини в сфері кримінального правосуддя.

Зазначені підходи також є актуальними у світлі євроінтеграційного вектору розвитку України, що вимагає гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами правосуддя. Крім того, ефективне впровадження цього принципу сприятиме формуванню довіри суспільства до системи кримінального правосуддя та її легітимності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, звільнення, принцип пропорційності, ЄСПЛ, верховенство права, гуманізація кримінального права.

Khomenko Y.I. The principle of proportionality as one of the fundamental principles of exemption from criminal liability

The issue of applying the principle of proportionality in the criminal law of Ukraine, particularly in the context of the institution of exemption from criminal liability, is highly relevant both in academic discourse and in the practical activities of judicial and law enforcement authorities. Despite the existence of certain theoretical developments, this topic remains insufficiently studied, especially in terms of its practical implementation in criminal proceedings. The article focuses on the analysis of the content

and significance of the principle of proportionality as a fundamental element of criminal justice, which should be guided by the values of fairness, humanism, and legal certainty.

The principle of proportionality requires a balance between the gravity of the offense and the severity of the criminal response. Special attention is given to the role of this principle in the mechanisms of exemption from criminal liability as a means of implementing the principles of humanizing criminal legislation. The author provides a comparative analysis of the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights regarding the formulation of criteria for assessing the proportionality of legal restrictions, adapting them to the needs of the criminal procedure.

The study substantiates the need to introduce clear methodological tools for assessing proportionality in criminal proceedings, which would help avoid subjectivity in decision-making regarding exemption from criminal liability. The article also examines the universal proportionality test developed in legal doctrine as a potential foundation for building a systematic approach to this issue in Ukrainian jurisprudence. The conclusions are of practical importance for improving law enforcement practices and enhancing guarantees for the protection of human rights in the field of criminal justice.

These approaches are also relevant in light of Ukraine's European integration course, which requires harmonization of national legislation with European standards of justice. Moreover, the effective implementation of this principle will contribute to building public trust in the criminal justice system and reinforcing its legitimacy.

Key words: criminal liability, release, principle of proportionality, ECHR, rule of law, humanization of criminal law.

Постановка проблеми. Сучасне кримінальне судочинство вимагає не лише формального застосування норм права, а й глибокого розуміння їх змісту та взаємодії з фундаментальними принципами, що визначають межі допустимого втручання держави в права особи. Одним із таких принципів є принцип пропорційності, який у міжнародній практиці розглядається як базовий інструмент оцінки правомірності та виправданості обмеження прав людини. Попри активне використання цього принципу в практиці міжнародних судових інституцій, його роль у національному кримінальному праві України досі залишається недостатньо визначеною, а отже — і недостатньо ефективною.

Проблема набуває особливої актуальності у контексті застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності, що, з одного боку, виступає проявом реалізації кримінально-правової політики держави, зорієнтованої на пом'якшення покарань і зниження рівня репресивності, а з іншого — потребує чітких критеріїв оцінки доцільності такого звільнення в кожному конкретному випадку. Відсутність у законодавстві України нормативно закріпленого механізму (тесту) пропорційності створює прогалину, яка змушує правозастосувачів звертатись до тлумачень судової практики, а іноді – діяти інтуїтивно.

У свою чергу, практика Європейського суду з прав людини вже виробила сталі підходи до оцінки пропорційності правових обмежень, зокрема в контексті кримінального переслідування. Водночас, національна судова практика лише частково враховує ці підходи, що призводить до правової невизначеності та потенційної нерівності сторін у кримінальному процесі.

Таким чином, постає потреба в комплексному науковому дослідженні можливостей імплементації принципу пропорційності в кримінальне право України з урахуванням міжнародного досвіду, а також у розробці універсального підходу до його застосування, що забезпечить не лише правову визначеність, а й справедливість у процесі звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Метою статті є комплексне дослідження змісту та правової природи принципу пропорційності, особливостей його застосування в контексті звільнення особи від кримінальної відповідальності, а також аналіз можливостей імплементації міжнародних підходів до оцінки пропорційності в українську кримінально-правову систему. Особлива увага приділяється виявленню прогалин у національному законодавстві щодо нормативного закріплення цього принципу, узагальненню практики Європейського суду з прав людини, а також формулюванню пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України з метою забезпечення справедливого балансу між суспільними інтересами та правами особи в межах кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. Питання реалізації принципу пропорційності в кримінальному праві України, зокрема в контексті звільнення від кримінальної відповідальності, при-

вертає значну увагу науковців та практиків. Однак, попри актуальність теми, кількість комплексних досліджень у цій сфері залишається обмеженою.

У публікації Миколи Хавронюка «Порушення принципу пропорційності у змінах до Кримінального кодексу під час війни» аналізується дотримання принципу пропорційності при внесенні змін до Кримінального кодексу України в умовах воєнного стану. Автор звертає увагу на випадки, коли нововведені норми порушують баланс між тяжкістю злочину та суворістю покарання, що суперечить фундаментальним засадам кримінального права [1].

Значний внесок у дослідження принципу пропорційності зроблено також у контексті призначення покарання. У статті «Законодавче забезпечення реалізації принципу пропорційності під час призначення покарання в Україні» Крикливець Д.Є. аналізується нормативно-правова база, що регулює застосування цього принципу, та виявляються прогалини, які потребують усунення для забезпечення справедливості та обґрунтованості судових рішень [2, с. 111–114]. Серед зарубіжних дослідників дослідженню принципу пропорційності у кримінальному праві присвятили свої праці Д. Гусак [3], Г. Джонс [4], Р.А. Познер [5, с. 300], Н. Яреборг [6, с. 521–534] та інші. Принцип пропорційності частково досліджувався у доктрині міжнародного кримінального права німецьким вченим-правознавцем Г. Верле [7].

Однак, попри наявність окремих досліджень, комплексний аналіз взаємодії принципу пропорційності та інституту звільнення від кримінальної відповідальності в українському праві залишається недостатньо розробленим. Це зумовлює потребу в подальших наукових розвідках, спрямованих на глибше розуміння механізмів реалізації цього принципу та його впливу на ефективність і гуманність кримінальної юстиції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності є важливим механізмом гуманізації кримінального права, оскільки дозволяє уникнути надмірної кримінальної репресії, враховуючи індивідуальні особливості кожної справи. Це узгоджується з принципом пропорційності, який вимагає, щоб кримінально-правові заходи відповідали тяжкості вчиненого правопорушення, забезпечували баланс між покаранням і суспільним інтересом та не були надмірними щодо поставленої мети.

Для з'ясування змісту принципу пропорційності та особливостей його реалізації у процесі звільнення особи від кримінальної відповідальності доцільно звернутися як до правозастосовної практики, так і до наукових досліджень у галузі кримінального права, оскільки чинне законодавство України не містить легального визначення цього принципу.

Зокрема, А.С. Хильченко (Макаренко) пропонує розкривати сутність принципу пропорційності в контексті кримінального права через аналіз таких ключових критеріїв: необхідність призначення покарання, його достатність, а також відповідність цілям покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу. Такий підхід дозволяє виявити баланс між втручанням держави у сферу прав людини та індивідуалізацією кримінально-правової реакції на правопорушення [8, с. 370–374].

С. Шевченко, у межах свого дослідження розглядає принцип пропорційності як засаду, притаманну кримінальному праву і кримінальному процесу. Вона підкреслює, що аналіз сучасної доктрини кримінального права свідчить про зосередженість на дослідженні цього принципу переважно в межах теорії пеналізації. Зокрема, основна увага приділяється питанням співмірності призначеного покарання з тяжкістю вчиненого злочину, конкретними обставинами його скоєння та характеристиками особи правопорушника. Такий підхід, на думку дослідниці, потребує подальшого розвитку в контексті ширшого розуміння принципу пропорційності як системної категорії, що забезпечує баланс між публічним інтересом та правами особи в кримінально-правових відносинах [9, с. 289–296].

С.П. Погребняк, хоча і не пов'язував принцип пропорційності з конкретною галуззю права, проте розглядав його у контексті призначення покарання, наголошуючи на його тісному зв'язку з принципом справедливості. На думку вченого, принцип пропорційності вимагає, зокрема, відповідності юридичної відповідальності характеру і тяжкості правопорушення, узгодженості між цілями законодавця та обраними для їх реалізації засобами, а також обґрунтованого встановлення та варіативності публічно-правових обмежень залежно від конкретних умов, що зумовлюють їх упровадження. Варто також відзначити, що принцип пропорційності відіграє ключову роль у визначенні меж реалізації основних прав і свобод людини [10, с. 294–310].

У свою чергу, Ю.О. Євтошук акцентує увагу на універсальності принципу пропорційності, підкреслюючи його значущість для всіх галузей права. Вона розглядає цей принцип як фундамен-

тальний, який поширюється на всі сфери правового регулювання. Саме це обумовлює його багатоаспектне значення для вирішення широкого кола юридичних питань. На думку вченої, принцип пропорційності повинен забезпечувати запровадження лише таких обмежень прав і свобод, які є необхідними для досягнення легітимної конституційної мети [11, с. 56–61].

Не залишили поза увагою принцип пропорційності і міжнародні нормативно-правові акти. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [12]. Тому, нам необхідно з'ясувати чи надає Європейський суд людини визначення поняттю принципу пропорційності.

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на відміну від права ЄС, принцип пропорційності прямо не закріплений. Не зважаючи на це він є одним із найважливіших принципів, який, мабуть, найбільш часто застосовується в практиці Європейського суду з прав людини. Аналіз практики Суду свідчить про те, що цей принцип пов'язаний, насамперед, із проблемою правомірності обмежень прав людини. Наприклад, у справі «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. Європейський суд з прав людини наголосив, що повинно існувати пропорційно обґрунтоване співвідношення між метою обмеження певного права, зазначеною в Конвенції, і засобами, що використовуються державою для такого обмеження.

Завдяки діяльності Суду в праві Конвенції щодо кожного з прав людини склалися критерії припустимого втручання держави, засновані на принципі пропорційності, унаслідок чого він здобуває універсального значення. При цьому такі критерії стосуються як нормативноправових, так й індивідуальноправових заходів. Так, незалежно від конкретних формулювань обмежень прав людини, при оцінці їхньої правомірності та виправданості Суд послідовно вирішує чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у Конвенції; 3) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві; 4) чи було воно розмірним до тієї правомірної мети, яка переслідувалась [10, с. 296-297].

У праві Європейського Союзу принцип пропорційності посідає провідне місце серед загальноправових принципів, що застосовуються при прийнятті рішень як на рівні інституцій ЄС, так і держав-членів. На відміну від Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де принцип пропорційності є наслідком тлумачення судом, у праві ЄС він прямо закріплений у статті 5 Договору про Європейський Союз. Цей принцип вимагає, щоб зміст і форма дій Європейського Союзу не виходили за межі того, що є необхідним для досягнення цілей Договорів.

Суд Європейського Союзу (СЄС) послідовно розвинув триетапний підхід до оцінки пропорційності. По-перше, захід має бути придатним (suitable) для досягнення легітимної мети. По-друге, він повинен бути необхідним (necessary), тобто не існує менш обтяжливого засобу досягнення тієї самої мети. По-третє, він має бути пропорційним у вузькому сенсі (proportional stricto sensu), тобто не повинен створювати надмірний тягар для особи порівняно з отриманими суспільними вигодами. Цей підхід був застосований у численних рішеннях СЄС, зокрема у справі C-331/88 *R. v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Fedesa*, де Суд визнав, що засіб, який істотно впливає на права осіб, може бути допустимим лише тоді, коли він є суворо необхідним і співмірним із метою регулювання. Порівнюючи з практикою ЄСПЛ, слід зазначити, що хоча обидва підходи мають спільну логіку, у СЄС домінує оцінка в контексті свободи ринку, конкуренції та ефективності публічної політики.

Порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок, що українське законодавство може використати досвід права ЄС як для законодавчого закріплення тесту на пропорційність, так і для уніфікації судової практики. Особливо це стосується сфери кримінального права, де відсутність чіткого алгоритму оцінки пропорційності може призводити до формального підходу та порушення прав людини [13].

Цікавими є і позиції іноземних судів стосовно принципу пропорційності. До прикладу, принцип пропорційності є необхідною складовою принципу верховенства права і походить від нього, про що ще у 1965 році зазначив Конституційний Суд ФРН. Конституційний Суд ФРН та Європейський Суд з прав людини застосовували принцип пропорційності в багатьох справах, що стосувались обмеження тих чи інших прав, пов'язуючи його з правомірністю таких обмежень. Вбачається, що суд формує свою оцінку правомірності тих чи інших обмежень з дотриманням цього принципу [11, с. 22].

Українське законодавство не надає визначення принципу пропорційності, проте суди намагались розтлумачити дане поняття. Відтак Конституційний суд України у своєму Рішенні № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 року зауважив, що принцип пропорційності являється однією із складових засади верховенства права [14]. Водночас у своєму Рішенні № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 року Конституційний Суд України ототожнює принцип пропорційності з явищем правової справедливості та зауважує, що «обмеження конституційних прав обвинуваченого повинно відповідати принципу пропорційності: інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям» [15].

Для кращого розуміння принципу пропорційності вчені-правники запровадили тест на пропорційність, який складається з трьох елементів: належності необхідності та достатності. Належність означає, що заходи мають бути належними для досягнення конкретної мети. Необхідність означає те, те що вони повинні мати найменш обтяжуючий ефект для тієї чи іншої мети. Розумність означає те, що використані засоби мають бути пропорційними очікуваним результатам, а тягар, який несе особа не має бути надмірним [16, с. 120–123].

Спробуємо використати визначення, наведені в судовій практиці для формулювання визначення принципу пропорційності. Під принципом пропорційності розуміємо загальноправовий принцип, який вимагає встановлення справедливого балансу між метою, яку переслідує обмеження прав людини, та засобами, що використовуються для досягнення цієї мети. При звільненні особи від кримінальної відповідальності у повній мірі реалізовується принцип пропорційності у всіх трьох його аспектах, адже суд застосовує мінімальну кримінальну репресію для спонукання особи усвідомити суспільно-небезпечний характер її діянь, розкаятись та здійснити заходи на шляху до виправлення при цьому не обираючи їй покарання і закриваючи стосовно неї кримінальне провадження.

Висновок. У ході проведеного дослідження було доведено, що принцип пропорційності є одним із ключових орієнтирів у правозастосуванні, особливо у сфері кримінального права, де йдеться про найглибше втручання держави в права і свободи людини. Його значення особливо зростає при застосуванні інституту звільнення від кримінальної відповідальності, який за своєю природою покликаний забезпечити індивідуалізований, гуманний та справедливий підхід до кожного конкретного випадку правопорушення.

Встановлено, що в українському кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві принцип пропорційності не має чіткого нормативного визначення, що створює передумови для неоднакового його розуміння та застосування судами. Водночас, практика Конституційного Суду України свідчить про визнання пропорційності складовою верховенства права та правової справедливості, що відкриває можливості для його подальшого розвитку в правовій доктрині.

Проаналізовано підходи Європейського суду з прав людини, який виробив чіткі критерії для оцінки правомірності державного втручання на основі тесту на пропорційність. Зокрема, йдеться про придатність заходу до досягнення легітимної мети, його необхідність (мінімальне втручання) та співмірність вигод і шкоди. Ці критерії можуть бути ефективно адаптовані до українського правозастосування, зокрема — у процедурі звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності є однією з форм реалізації принципу пропорційності, оскільки передбачає зважування обставин справи, поведінки особи, тяжкості правопорушення та суспільної доцільності кримінального переслідування. У такий спосіб забезпечується баланс між інтересами держави та особи, що відповідає сучасним підходам до кримінальної юстиції. У зв'язку з цим доцільним є: законодавче закріплення принципу пропорційності у Кримінальному кодексі України та/або Кримінальному процесуальному кодексі України; розробка універсального тесту на пропорційність для кримінального права (на зразок практики ЄСПЛ).

Таким чином, усунення прогалин у правовому регулюванні та системне впровадження принципу пропорційності у практику кримінального судочинства сприятиме формуванню більш справедливого, ефективного та людиноцентричного кримінального правосуддя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хавронюк М. І. Порушення принципу пропорційності у змінах до Кримінального кодексу під час війни. Центр політико-правових реформ. 18 травня 2022. URL: https://library.ukma.

edu.ua/korystuvachu/45-korystuvachu/doslidnyku/vydannia-ta-publikatsii/777-havroniuk (дата звернення: 16.03.2025).
2. Крикливець Д. Законодавче забезпечення реалізації принципу пропорційності під час призначення покарання в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 3. С. 111–117.
3. Douglas Husak. Legalize This! The Case for Decriminalizing Drugs (London: Verso, 2002), 197 p.
4. Gregory Jones. Over-criminalization and the Need for a Crime Paradigm, 66 Rutgers L. Rev. 931 (2014).
5. Познер Р. Економічний аналіз права. 2003. 861 с.
6. Nils Jareborg. Criminalization as Last Resort (Ultima Ratio). Ohio State Journal of Criminal Law, p. 521-534 (2005).
7. Principles of international criminal law / Gerhard Werle. 2nd ed. – 2009.
8. Хильченко (Макаренко) А.С. принцип пропорційності при призначенні покарання та звільненні від його відбування в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 370–374.
9. Шевченко С. Принцип пропорційності у системі принципів кримінального права: стан дослідження проблеми. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 289–296.
10. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f65691e3-a13f-42d4-b594-6c17599a1801/content с. 294-310 (дата звернення: 16.03.2025).
11. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук; наук. кер. Козюбра Микола Іванович ; М-во освіти і науки України, Ун-т економіки та права «КРОК». Київ : [б. в.], 2015. 214 с.
12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 16.03.2025).
13. R. v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Fedesa, Case C-331/88, Judgment of the Court of 13 November 1990. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61988CJ0331 (дата звернення: 16.03.2025).
14. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text (дата звернення: 16.03.2025).
15. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ v015p710-04 (дата звернення: 16.03.2025).
16. Беспалько І. Принцип пропорційності у кримінальному праві: аналіз наукових підходів. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18214/1/Bespalko_120-123.pdf с. 120-123 (дата звернення: 16.03.2025).

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.52

ПРЕДМЕТ ПРОТИПРАВНОГО ПОСЯГАННЯ СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Чепурна Т.В.,
аспірант кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-1905-7012
e-mail: tetiana_chepurna@ukr.net

Пясковський В.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7954-1018
e-mail: pwwadd@gmail.com

Чепурна Т.В., Пясковський В.В. Предмет протиправного посягання службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів.

Сучасні умови розвитку сьогодення зумовлюють підвищений інтерес до службової діяльності працівників правоохоронних органів. При цьому, на прояви протиправних діянь цих суб'єктів суспільство реагує досить гостро та зумовлює легітимні очікування відновлення справедливості. Це, в свою чергу, вимагає від компетентних органів держави вжиття розумних та ефективних заходів з метою викриття правопорушників, встановлення предмету протиправного посягання, мети таких діянь тощо, а отже зумовлює етичний обов'язок держави встановлення істини. Здебільшого, вчинення службових кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів зумовлено проявом свавільної, меркантильної поведінки суб'єкта посягання та обумовлено метою особистого інтересу – збагачення. З цієї позиції дослідження предмету противного посягання службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, набуває вагомого не тільки теоретичного, а й практичного значення. Під час написання статті використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, які дали можливість всебічно розглянути вказаний елемент криміналістичної характеристики та описати його характерні особливості в системі досліджуваних кримінальних правопорушень.

Ключові слова: криміналістична характеристика, предмет протиправного посягання, службові кримінальні правопорушення, правоохоронні органи.

Chepurna T.V., Pyaskovsky V.V. The subject of unlawful encroachment of official criminal offenses committed by law enforcement officers.

The current conditions of today's development cause increased interest in the official activities of law enforcement officers. At the same time, society reacts quite sharply to the manifestations of unlawful acts of these subjects and causes legitimate expectations of the restoration of justice. This, in turn, requires the competent state bodies to take reasonable and effective measures to expose the offenders, establish the subject of unlawful encroachment, the purpose of such acts, etc., and therefore causes the ethical obligation of the state to establish the truth. For the most part, the commission of official criminal offenses by law enforcement officers is due to the manifestation of arbitrary, mercantile behavior of the subject of the encroachment and is determined by the goal of personal interest – enrichment. From this position, the study of the subject of unlawful encroachment of official criminal offenses committed by law enforcement officers acquires significant not only theoretical, but also practical significance. When

writing the article, general scientific and special methods of scientific knowledge were used, which made it possible to comprehensively consider the specified element of the forensic characteristic and describe its characteristic features in the system of the criminal offenses under study.

Key words: forensic characteristic, subject of unlawful encroachment, official criminal offenses, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку та становлення української державності значна увага приділяється діяльності правоохоронних органів. Ефективність функціонування системи правоохоронних органів оцінюється суспільством, зокрема, через призму сформованого авторитету таких органів, готовності та можливості їх посадових осіб своєчасно застосовувати правоохоронні функції та правомірно реагувати на порушення закону [1, с. 105].

Службові кримінальні правопорушення, суб'єктами яких є працівники правоохоронних органів, за своєю сутністю становлять складну інформаційну модель девіантної поведінки. Такі протиправні дії характеризуються стійкою мотивацією, різноманітністю механізмів їх вчинення і приховування, неоднаковими наслідками та супроводжуються активною протидією розслідуванню, у тому числі, шляхом застосування корумпованих зв'язків.

За цих обставин, вказані діяння набувають ознак підвищеної суспільної небезпеки, зумовлюють необхідність встановлення великого обсягу доказової інформації та перевірки інших відомостей, що мають значення для розслідування.

Зважаючи на актуальність досліджуваної категорії кримінальних правопорушень, вбачається практична та наукова необхідність дослідження особливостей розслідування кримінальних правопорушень вказаної категорії. При цьому, вивчення елементів криміналістичної характеристики такої категорії кримінальних правопорушень займає ключове значення.

Мета дослідження. У даній статті ставимо за мету сформувати ефективну інформаційну базу про предмет протиправного посягання службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, як одного із ключових елементів криміналістичної характеристики, з метою забезпечення належної організації та проведення досудового розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання, які стосуються особливостей розслідування деяких службових кримінальних правопорушень, висвітлені у наукових працях Пчеліної О.В., Бондаренка Д.А., Савченка А.В., Волобуєва А.Ф., Матусовського Г.А., Чернявського С.С., Шепітька В.Ю., Журавля В.А., Мишкова Я.Є., Степанок Р.Л. та інших.

Водночас, зміст наукових досліджень свідчить, що особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, у криміналістичній науці дослідниками висвітлено фрагментарно. Здебільшого, вчені акцентують увагу на окремих кримінальних правопорушеннях чи групах правопорушень, які вчиняють працівники різних правоохоронних органів.

Як наслідок, цілісне уявлення про важливі аспекти елементів криміналістичної характеристики, зокрема, які стосуються предмету протиправного посягання цієї категорії кримінальних правопорушень, залишаються поза межами належного наукового пізнання. З огляду на наведене, особливості розслідування таких правопорушень потребують додаткового наукового обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Предмет протиправного посягання в аспекті криміналістичного поняття традиційно розкривається через призму бачення сутності «предмета кримінального правопорушення», яке відображено у відповідних домінуючих позиціях науки кримінального права.

У цьому аспекті традиційно під предметом кримінального правопорушення розуміються речі матеріального світу, з певними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність в діях особи конкретного складу кримінального правопорушення [2, с. 100], чи з приводу яких або у зв'язку з якими вчиняється кримінальне правопорушення [3, с. 84], конкретний матеріальний об'єкт, в якому проявляються певні сторони, властивості суспільних відносин (об'єкта кримінального правопорушення), фізичним чи психічним впливом на який заподіюється суспільно небезпечна шкода у сфері цих суспільних відносин [4, с. 173].

Водночас наукові дослідження показали, що до предмету кримінального правопорушення відносять не тільки матеріалізовані речі, а й нематеріальні об'єкти, зокрема, інтелектуальні цінності, певні відомості, дані [5, с. 44], інформацію, підвладну людині електричну та теплову енергію, органи та тканини людини [6, с. 155], інші явища об'єктивного світу – нематеріалізовані об'єкти

(інформацію, енергію тощо), які мають зовнішній вияв чи можуть набути його і сприйматись органами відчуття людини. При цьому такі об'єкти повинні мати певну цінність, котра може бути виражена у грошовій оцінці їх вартості, а їх призначення має бути задоволення певних потреб людей. Тобто предметом кримінального правопорушення є матеріальні та нематеріальні об'єкти (блага) [7, с. 14].

При цьому, заперечується визнання предметом кримінального правопорушення прав, соціальних норм, гідності, ідей, понять та інших нематеріальних утворень [8, 10], цінності, позбавлені матеріальності – життя, здоров'я, авторитет, статева недоторканість, честь, гідність, права, ідеї тощо, а так само певні процеси, дії, функції, стани, тобто ті цінності або явища, які людина може лише усвідомлювати та які не піддаються фізичному впливу [6, с. 156].

У криміналістичній науці сформувалося розуміння категорії «предмет протиправного посягання», сутність якого розкривається з огляду на взаємозв'язок з іншими елементами криміналістичної характеристики та його практичне значення для розслідування кримінальних правопорушень.

Для криміналістичної характеристики предмет протиправного посягання важливий як слідоутворюючий об'єкт, оскільки опис його ознак дозволяє спрогнозувати, виявити наявність слідів в елементах обстановки вчиненого кримінального правопорушення. При цьому, коли йде мова про предмет протиправного посягання то йдеться про дані, що характеризують найбільш типові безпосередні предмети протиправного посягання, які дозволяють робити висновок про інтереси і деякі властивості особистості правопорушника [9, с. 411-412].

Як зазначає Шепітько В.Ю. предмет посягання – це речі матеріального світу, справляючи вплив на які особа посягає на ті або інші суспільні відносини. Точне встановлення предмета посягання дозволяє відмежувати одне кримінальне правопорушення від іншого, суміжного з ним. Ознаки предмета посягання можуть мати різні зв'язки, наприклад: предмет посягання – способи вчинення кримінального правопорушення – особа правопорушника [10, с. 18].

Салтевський М.В. під предметом посягання розуміє різноманітні фізичні об'єкти, що характеризуються ознаками їх агрегатного стану, споживчим призначенням, фізико-хімічними властивостями [11, с. 268], які орієнтують на інформацію, що може мати значення для встановлення обставин кримінального провадження. При цьому, автор вказує, що предмет безпосереднього посягання – найрізноманітніші фізичні тіла (речі та предмети) органічного та неорганічного походження. Криміналістика досліджує тверді, рідкі та газоподібні тіла з позиції взаємодії та слідоутворення, їх якісного та кількісного стану, можливостей ототожнення засобів вчинення кримінального правопорушення з їх відображеннями [12, с. 206].

З позиції Біленчука П.Д., Лисиченка В.К. предмет посягання ототожнюється з кінцевим продуктом кримінального правопорушення [13, с. 485], який зорієнтований на результат, наслідок.

Таким чином, на відмінну від кримінально-правового розуміння, предмет протиправного посягання як криміналістична категорія включає виключно матеріальні утворення, що характеризуються індивідуальними властивостями та залишають різного роду сліди.

Волобуєв А.Ф. стверджує, що відомості про особливості предмета посягання детермінують дії правопорушників з підготовки, вчинення і приховування кримінального правопорушення, які, у свою чергу, пов'язані з утворенням певних слідів – джерел доказів [14, с. 43].

Описуючи предмет протиправного посягання службових кримінальних правопорушень в рамках докторської дисертації Пчеліна О.В. прийшла до висновку, що предмет кримінальних правопорушень у цій сфері різниться залежно від того, на яку, окрім службової, сферу діяльності посягає конкретне кримінальне правопорушення [15, 19].

Проаналізувавши зміст диспозицій статей КК України, вважаємо за доцільне описати предмет протиправного посягання у системі службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, виходячи з норм КК України, які закріплюють відповідальність за вчинення службових кримінальних правопорушень, суб'єктом яких є працівники правоохоронних органів.

Розглядувані кримінальні правопорушення розміщені в різних розділах КК України, посягають на різні суспільні відносини, а отже предмет протиправного посягання у цій сфері є різним.

Предмет протиправного посягання у системі службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, пропонуємо згрупувати наступним чином:

– кошти (грошові кошти, податки, збори, обов'язкові платежі, внески тощо);
– майно (житло, інше володіння особи, матеріали, акції, паї, транспортні засоби, активи; виборчі скриньки);

– документи (виборча документація (протоколи, списки), офіційні документи, штампи, печатки, цінні папери, угоди, декларації, кореспонденція;
– предмети, що становлять таємницю (службову, професійну, лікарську, банківську, комерційну, таємницю усиновлення (удочеріння));
– твори науки, літератури, мистецтва, фонограми, відеограми, культурні цінності;
– спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації, технічні пристрої, технічні засоби, носії інформації, матеріальні носії секретної інформації або предмети;
– лісоматеріали, пиломатеріали цінних та рідкісних порід дерев, корисні копалини, рослини;
– звірі, птахи, тварини, риби, інші види тваринного світу, занесені до Червоної книги України;
– продукти харчування;
– отруйні, сильнодіючі, вибухові або інші бойові речовини, радіоактивні матеріали, зброя та боєприпаси, частини вогнепальної нарізної зброї;
– наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги, прекурсори, обладнання, призначене для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

З урахуванням наведеного вбачаємо, що предмет протиправного посягання досліджуваної категорії кримінальних правопорушень має неоднакову правову природу, а це, в свою чергу, обґрунтовано дає підстави виокремити його матеріальну сутність.

Помічено, що у разі вчинення умисного кримінального правопорушення предмет протиправного посягання вказаної категорії кримінальних правопорушень для суб'єкта правопорушення є бажаним, очікуваним, актуальним та таким, що відповідає його потребам/амбіціям і цілям посягання.

У досліджуваній категорії кримінальних правопорушень предмет протиправного посягання, здебільшого, характеризується корисливою спрямованістю, у тому числі, орієнтовану на збагачення, і в меншій мірі пов'язаний із некорисливими цілями.

Кримінальні правопорушення вказаної категорії характеризуються предметністю, мають виражену індивідуальну, конкретно визначену матеріалізовану форму та можуть одночасно посягати на відносини в різних сферах діяльності. З огляду на це, предмет посягання є важливим слідоутворюючим елементом, що дає можливість зорієнтувати на спосіб, місце, знаряддя, та інші обставини вчинення та приховування кримінального правопорушення.

Вибір предмета посягання у цій категорії кримінальних правопорушень обумовлений, зокрема, мотивами суб'єкта та його можливостями, які в силу наявних службових, професійних обов'язків спроможні досягнути мети посягання. Таким чином, предмет посягання залежить, зокрема, від суб'єктивних та об'єктивних факторів.

При цьому, слід звернути увагу, що наявність певного обсягу службових повноважень у суб'єкта та конкретних мотивів може зумовлювати періодичність посягання на ту чи іншу групу предметів. Посягання на предмет може характеризуватися одним діянням чи набувати ознак продовжуваного, повторного посягання.

У разі вчинення множинності кримінальних правопорушень предмет посягання може характеризуватися за змістом однотипністю, різнотипністю чи мати змішаний характер.

Предмет посягання може бути спрямований на задоволення як цілей, які не пов'язані із службовою, професійною діяльністю суб'єкта так і для цілей, що безпосередньо пов'язані із виконанням службових, професійних обов'язків суб'єкта.

Також предмет протиправного посягання в окремих складах вказаної категорії кримінальних правопорушень повинен мати додаткові характеристики, а саме, повинен відображати грошовий еквівалент, що в наступному дає змогу встановити розмір завданої шкоди (збитків). При цьому, неможливість встановити як сам предмет посягання та/або його грошовий еквівалент (шкоду, збитки) може мати наслідком відсутність складу кримінального правопорушення.

Водночас можемо спостерігати, що предмет протиправного посягання службових кримінальних правопорушень, вчинених працівниками правоохоронній органів, зберігає можливості для його подальшого використання в цілях вчинення інших кримінальних правопорушень як службових, загальнокримінальних правопорушень та і з метою приховування кримінальних правопорушень. В цьому аспекті такі предмети посягання можуть набувати ознак знарядь чи засобів вчинення кримінальних правопорушень.

Власні дослідження дають можливість зробити висновок, що вже на початковому етапі розслідування предмет протиправного посягання досліджуваної категорії кримінальних правопору-

шень дає можливість сформувати та спрогнозувати механізми протиправних дій особи, шляхи їх приховування, детермінувати способи протиправних діянь, описати їх сліди, засоби тощо.

На сьогодні в науці досить широко досліджуються питання використання та правового регулювання віртуальних активів, які на сучасному етапі розвитку цифрового середовища активно адаптуються в економічному просторі. Достоїнства цифровізації використовуються не лише на суспільне благо, а нерідко особами, що бажають отримати незаслужені переваги шляхом порушення прав та законних інтересів інших осіб, що призвело до виникнення та поширення кіберпорушень та кіберзлочинності [16, с. 184].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX (який не набрав чинності), віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. До вказаних активів відносять криптовалюту, токени та інші цифрові об'єкти. Деякі дослідники й законодавці пропонують розглядати віртуальні активи як програмний код, що є об'єктом інтелектуальної власності. Водночас, серед науковців, правників і практиків відсутня єдність щодо підходів до визначення правової природи віртуальних активів та розглядається питання внесення змін до Закону № 2074-IX, зокрема в частині оновлення дефініції поняття «віртуальний актив» як різновиду цифрової речі [17, с. 199, 200, 214].

Аналіз вітчизняної судової практики вказує на досить поширене використання суб'єктами правопорушень для протиправних цілей такого активу як криптовалюта.

Деякі риси криптвалют можуть оцінюватися як переваги і як пільги. Крім того, ці риси пов'язані із складністю контролювання правоохоронними органами випадків використання криптовалюти для незаконних операцій/дій (купівлі-продажу об'єктів вилучених з цивільного обороту, у тому числі, зброї, наркотичних засобів, небезпечних речовин тощо, одержання неправомірної вигоди посадовою особою, одержання правопорушниками викупу, рівно як здійснення шахрайства, предметом кримінального правопорушення в яких є одиниці криптовалюти) [16, с. 194].

Власні дослідження дають можливість зробити висновок, що криптовалюта постає як цінність, одержана внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння та, з цієї позиції, є предметом кримінального правопорушення, однак не може розглядатися як предмет протиправного посягання, оскільки не є матеріальним утворенням і не відноситься до речей матеріального світу.

Висновки. Предмет протиправного посягання службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, характеризується матеріальною складовою, обумовлений об'єктивними та суб'єктивними можливостями особи правопорушника, визначається домінуючою спрямованістю на збагачення суб'єкта правопорушення, кар'єрний ріст, задоволення власних амбіцій/потреб, уникнення відповідальності тощо.

Комплексний підхід до пізнання предмету протиправного посягання досліджуваних кримінальних правопорушень дає можливість з'ясувати зміст службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів, акумулює знання, що відображають особливості розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень, формує дані щодо механізму вчинення таких кримінальних правопорушень, особи правопорушника тощо, а отже є важливим слідоутворюючим елементом та впливає на формування інших елементів криміналістичної характеристики.

З огляду на зазначене, предмет протиправного посягання залишається одним з ключових елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень досліджуваної категорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чепурна Т.В., Пясковський В.В. Актуальність наукового дослідження методики розслідування службових кримінальних правопорушень, учинених працівниками правоохоронних органів. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2022 р.). Київ: НАВС, 2022. С. 105–107.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, А.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2010. 456 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін. вид. 3-тє, переробл. та допов.; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. К.: Юридична думка, 2004. 352 с.

4. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна: Курс лекцій. Київ, 2001. 432 с.
5. Чумаченко Т.А. Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання (ст. 188-1 КК України): кримінально-правова характеристика: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 233 с.
6. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.
7. Савченко А.В., Кришевич О.В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням професійних послуг: науково-практичний коментар до розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України. К.: Алерта, 2012. 160 с.
8. Лащук Є.Ф. Предмет злочину в кримінальному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук.: спец. 12.00.08. К., 2005. 20 с.
9. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К.О. Чаплинський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг, В.М. Плетенець, Ю.А. Чаплинська]. 2-е вид, перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
10. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О., Журавель В. А. та ін. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2006. 624 с.
11. Салтевський М.В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч. 2. Харків: Консум, 2001. 528 с.
12. Криміналістика: навч. пос. / В.Д. Берназ, М.В. Салтевський. Одеса: ОДУВС, 2010. 460 с.
13. Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. Криміналістика: підруч. 2-ге вид., випр. і доп. Київ, 2001. 544 с.
14. Волобуєв А.Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва: монографія. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.
15. Пчеліна О.В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: автореф. дис. доктор. юрид.наук. 12.00.09. Київ, 2017. 42 с.
16. Вінник О.М., Попович Т.Г., Деревянко Б.В. Регулювання відносин цифрової економіки: окремі аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 29. № 3. 2022. С. 182–202. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2022-29-3-181.
17. Воєводіна Г.І. Наукова дискусія щодо визначення віртуального активу в Україні: від програмного коду і нематеріального блага до цифрової речі. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 31. № 3. 2024. С. 198–221. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-3-198.
18. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами і допов. станом на 10 квітня 2023 року (офіційний текст). К.: ПАЛИВОДА А.В., 2023. 312 с.
19. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX станом на 15.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text дата звернення: 15.01.2025).

УДК 343.11
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.53

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ У КОНТЕКСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ

Чугаєвський А.А.
аспірант відділу докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ

Чугаєвський А.А. Поняття та класифікація психічних розладів у контексті кримінального правосуддя.

Наукова стаття присвячена ґрунтовному дослідженню одного з найбільш складних і водночас актуальних питань сучасного кримінального судочинства – класифікації та правового розуміння психічних розладів у контексті кримінальної відповідальності. Автор розглядає цю проблематику на перетині права, психіатрії та судової психології, що забезпечує міждисциплінарну глибину дослідження. У сучасних умовах гуманізації кримінального права та правозастосовної практики зростає значення адекватної оцінки психічного стану особи. Отже, від правильності такого оцінювання залежить визначення осудності, можливість участі в судовому процесі та вибір адекватних заходів юридичного впливу.

У роботі досліджується поняття та класифікація психічних розладів в контексті кримінального правосуддя, враховуючи їх вплив на визначення винуватості та призначення покарання. Проблематика зумовлена необхідністю забезпечення справедливості у випадках, коли психічний стан підозрюваного чи обвинуваченого може вплинути на їхню здатність усвідомлювати та керувати своїми діями. Методологія дослідження включає аналіз сучасних наукових праць, діагностичних критеріїв, а також юридичних норм та прецедентів, що регламентують оцінку психічного стану в рамках кримінального судочинства. У статті систематизовані та класифіковані психічні розлади, такі як шизофренія, біполярний розлад, депресія та інші, які можуть впливати на осудність: здатність особи в повній мірі усвідомлювати та керувати своїми діями. Крім того, аналізуються різні підходи до визначення неосудності та часткової осудності в різних юрисдикціях, а також їхній вплив на правові наслідки. У статті чітко сформульовано проблему: розмаїття термінології щодо психічних станів у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві України призводить до труднощів у правозастосовній практиці. Автор переконливо обґрунтовує необхідність уніфікації та гармонізації термінів з урахуванням міжнародних класифікацій. У висновках робиться акцент на важливості комплексного підходу до оцінки психічних розладів з метою забезпечення рівності перед законом та захисту прав усіх учасників кримінального процесу. Підкреслюється необхідність подальших досліджень для вдосконалення правових механізмів та практик, які враховують психічні розлади в кримінальному правосудді.

Ключові слова: психічні розлади, кримінальне правосуддя, неосудність, класифікація психічних розладів, юридична відповідальність, діагностика психічних станів, судова психіатрія.

Chuhaievskyi A.A. The concept and classification of mental disorders in the context of criminal justice.

The scientific article is dedicated to an in-depth examination of one of the most complex and, at the same time, pressing issues in contemporary criminal justice – the classification and legal understanding of mental disorders in the context of criminal liability. The author explores this issue at the intersection of law, psychiatry, and forensic psychology, which ensures an interdisciplinary depth to the research. In the modern context of the humanization of criminal law and legal practice, the importance of adequate assessment of an individual's mental state is growing. Consequently, the determination of criminal responsibility, the ability to participate in legal proceedings, and the selection of appropriate legal measures depend on the accuracy of such assessments.

The article investigates the concept and classification of mental disorders within the framework of criminal justice, taking into account their impact on the determination of guilt and the imposition of punishment. The complexity of the issue arises from the necessity to ensure fairness in cases where the mental state of a suspect or defendant may affect their ability to understand and control their actions. The research methodology includes an analysis of contemporary scientific works, diagnostic criteria, as well as legal norms and precedents regulating the assessment of mental state in criminal proceedings. The article systematizes and classifies mental disorders such as schizophrenia, bipolar disorder, depression, and others, which may affect criminal responsibility – the capacity of a person to fully understand and control their actions. Moreover, the article analyzes various approaches to determining insanity and diminished responsibility across different jurisdictions and their implications for legal consequences. The article clearly formulates the problem: the diversity of terminology regarding mental states in Ukrainian criminal and criminal procedural legislation leads to challenges in legal practice. The author convincingly substantiates the need for unification and harmonization of terms with reference to international classifications. In conclusion, the article emphasizes the importance of a comprehensive approach to assessing mental disorders to ensure equality before the law and the protection of the rights of all participants in the criminal process. It also highlights the necessity for further research to improve legal mechanisms and practices that consider mental disorders in criminal justice.

Key words: mental disorders, criminal justice, insanity, classification of mental disorders, legal responsibility, diagnosis of mental states, forensic psychiatry.

Постановка проблеми. Проблема психічних розладів у контексті кримінального правосуддя є надзвичайно важливою і складною, оскільки вона безпосередньо впливає на об'єктивність та справедливість правосуддя. Особи, які страждають емоційними проблемами (депресія, психоз або посттравматичний стрес) і проблемами в поведінці (аутизм, гіперактивний розлад із дефіцитом уваги), можуть втратити здатність повного усвідомлення значущості та наслідків судового розгляду. Тому правильна діагностика і класифікація психічних розладів є необхідними для забезпечення справедливого судочинства. Актуальність даної теми безпосередньо пов'язана з важливістю дослідження психічних розладів у кримінальному правосудді з метою подальшої розробки більш точних та об'єктивних методів оцінки психічного стану, що сприятиме забезпеченню справедливості у судових процесах. Адже розуміння впливу психічних розладів на поведінку осіб та їх правоздатність є критичним для удосконалення правової практики, підвищення рівня правосвідомості та захисту прав усіх учасників кримінального процесу.

Мета дослідження. З метою встановлення міждисциплінарної взаємодії між галузями психіатрії та права у роботі проводиться комплексний аналіз психічних розладів як феномену, що супроводжується порушеннями когнітивної, емоційної та поведінкової діяльності особи, з урахуванням складності діагностування. Аналіз термінології у сфері психічного здоров'я як фактору, що ускладнює уніфікацію підходів до правової кваліфікації та психіатричної експертизи, проводиться з метою формування ефективних механізмів і стандартів оцінки психічного стану осіб у межах кримінального судочинства, що сприятиме підвищенню рівня правової захищеності осіб із психічними розладами, а також встановлення єдиного терміну для опису психічного розладу.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх наукових робіт у сфері психічних розладів у контексті кримінального правосуддя показує, що це питання є предметом активних досліджень, які фокусуються на ряді ключових аспектів: класифікація психічних розладів, їх діагностика, вплив на юридичну відповідальність, а також наукові і практичні підходи до їх оцінки у кримінальному процесі, проте багато питань ще й досі залишаються не вирішеними. Вагомий внесок у дослідження вказаних питань зробили відомі правники у галузі кримінального процесу, криміналістики, зокрема, такі: Д. Шингарьов, М. Шумило, Л. Дунаєвська, О. Козерацька, О.І. Тищенко, А.В. Дудка, Б.М. Дердюк, В.М. Бурдін та інші.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних тем у сучасних дослідженнях є визначення поняття та класифікації психічних розладів. Це питання має суттєве значення для кримінального правосуддя, оскільки класифікація визначає, як психічні розлади будуть трактуватися в правовому контексті. Психічні розлади мають значний вплив на поведінку особи, оскільки безпосередньо впливають на усвідомлення своїх дій та керування ними, що, в свою чергу, може бути критично важливим для визначення кримінальної відповідальності та призначення покарання. Розуміння

того, як психічні розлади впливають на особистість та її поведінку, є ключовим для забезпечення справедливості в кримінальному правосудді.

Варто зазначити, що визначити поняття психічних розладів та захворювань неможливо без визначення поняття «психічне здоров'я». Так, психічне (душевне) здоров'я – це стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам навколишньої дійсності регуляцію поведінки та діяльності. Психічне здоров'я – це відносно стійкий стан організму й особистості, що дозволяє людині усвідомлено, з огляду на свої фізичні та психічні можливості, а також навколишні природні й соціальні умови, здійснювати й забезпечувати свої індивідуальні потреби [1].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає психічне здоров'я як «стан благополуччя, в якому людина може реалізувати свій власний потенціал, справлятися зі звичайними життєвими стресами, може плідно працювати і мати можливості робити внесок у життя своєї спільноти». За даними ВООЗ, кожна четверта людина в світі може буде вражена психічним або неврологічним розладом в якийсь момент її життя [2].

Зарубіжні психологи пропонують таку характеристику психічного здоров'я людини, як відсутність психічних розладів, наявність індивідуальної автономії, різні стани психологічного благополуччя, адекватне сприйняття реальності, здатність ефективно впливати на соціальне середовище, зростання, розвиток, цінність особистості та самоактуалізація [3, с. 105].

Зважаючи на це, можна зробити висновок, що визначення поняття «психічне здоров'я» є ключовим для розуміння психічних розладів та захворювань. Психічне здоров'я характеризується станом душевного благополуччя, відсутністю хворобливих психічних проявів та здатністю адекватно контролювати поведінку й діяльність в умовах навколишньої дійсності.

Спільною рисою осіб, які страждають на психічний розлад, є те, що вони можуть страждати від постійного або тимчасового зниження розумових здібностей. Особи, які страждають емоційними проблемами (депресія, психоз або посттравматичний стрес) і проблемами в поведінці (аутизм, гіперактивний розлад із дефіцитом уваги), можуть втратити здатність повного усвідомлення значущості та наслідків судового розгляду. Деякі з них можуть зазнавати труднощів у розумінні під час відповідей на запитання, оскільки мають проблеми із запам'ятовуванням та опрацюванням інформації. Хоча особи з психічними розладами, з одного боку, здатні давати правдиві свідчення, але з іншого, вони можуть за певних обставин, зокрема, не знаючи або не бажаючи цього робити, надати ненадійну, таку, що вводить в оману, або таку, що самозвинувачує, інформацію [4, с. 70].

Психічні розлади можуть суттєво змінювати сприйняття реальності, емоційний стан і поведінкові реакції особи. Наприклад, люди з психичними розладами, такими як шизофренія, можуть мати проблеми з реалістичним сприйняттям світу, що може призвести до дезорганізованої або агресивної поведінки. Депресивні розлади можуть викликати значний емоційний стрес і знижувати рівень мотивації, що може вплинути на здатність особи до контролю своїх дій. Особи з розладами, які впливають на судження та самоконтроль, можуть бути менш здатні прогнозувати наслідки своїх дій або контролювати імпульсивну поведінку. Це може суттєво змінити те, як їх поведінка оцінюється в правовому контексті.

У нормах Кримінального кодексу України (далі – КК України) для позначення різного психічного стану вживаються такі терміни, як: «хронічне психічне захворювання», «тимчасовий розлад психічної діяльності», «недоумство», «інший хворобливий стан психіки», «психічний розлад», «психічне захворювання», «розлад психіки та поведінки», «психічна хвороба» [5].

1. «Хронічне психічне захворювання» може бути краще використано в ситуаціях, коли необхідно описати стійкий стан психічної нестабільності, який триває тривалий час і може впливати на поведінку особи.

2. «Тимчасовий розлад психічної діяльності» може бути корисним терміном для використання у випадках, коли необхідно підкреслити, що психічний стан особи є тимчасовим і може бути викликаний певними обставинами або стресовими ситуаціями.

3. «Недоумство» може бути застосовано для опису стану психічної діяльності, коли особа не може повністю розуміти характер та наслідки своїх дій через психічні обмеження або вади.

4. «Інший хворобливий стан психіки» може бути використаний для опису будь-якого іншого патологічного стану психіки, який не вписується в існуючі категорії, але є достатньо серйозним, щоб впливати на поведінку особи.

У той час, у нормах Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України) нормативно закріплено п'ять синонімічних визначень таких особливостей психічного здоров'я особи, а саме: формулювання «особи з розумовими і фізичними вадами», «психічне захворювання», словосполучення «фізична чи психічна хвороба» використано законодавцем у положеннях п. 1 ч. 3 ст. 97 КПК України, поняття «психічного стану», «розлад психічної діяльності» та «психічна хвороба» [6].

Аналіз норм КК України та КПК України дає підстави стверджувати, що українське законодавство використовує різноманітні терміни для опису психічного стану особи. До них відносяться як загальні поняття, такі як «психічне захворювання» та «психічна хвороба», так і більш специфічні терміни, наприклад, «хронічне психічне захворювання», «тимчасовий розлад психічної діяльності», «недоумство», та інші. Ці терміни інколи є синонімічними, але використовуються у різних контекстах та з різними юридичними наслідками.

Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство розрізняють ці поняття, враховуючи різні аспекти психічного здоров'я. Таке розмаїття термінів може викликати складнощі у правозастосуванні, особливо при визначенні осудності або неосудності обвинуваченого, оскільки для правильного застосування закону важливо враховувати точні медичні та юридичні визначення кожного з цих станів.

Так, у ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу», використовується термін «психічні розлади» відповідно до вимог Міжнародної класифікації хвороб, травм і причин смерті (МКХ-10), прийнятої в Україні з 1998 року. [7]

У Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затвердженому наказом Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ) від 15.08.2014 р. № 1348/5/572, використовуються категорії «психічні розлади», «психічне захворювання», «розлади психіки та поведінки» [8].

У той час, у Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі використовуються терміни «психічні розлади» та «психічні хвороби» [9].

Як зазначають В. Первомайський, О. Карагодіна, В. Ілейко та О. Козерацька, проблема визначення понять «хвороба-здоров'я», «норма-патологія» відноситься до вічних проблем медицини загалом та психіатрії, судової психіатрії, зокрема [10].

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що не існує єдиного визначення, а тому при використанні цих термінів у кримінальному праві варто було би звернути увагу на міжнародні стандарти та норми, щоб уникнути неоднозначності та помилкових тлумачень.

Щодо міжнародного тлумачення, то у Принципах захисту осіб з психічними хворобами та вдосконалення охорони психічного здоров'я від 17 грудня 1991 р. № 46/119 використовувалося визначення «психічна хвороба». [11].

Деякі науковці вважають за доцільне привести у відповідність термінологію, що стосується психічного стану особи, у КК України та КПК України до вимог Міжнародної класифікації хвороб, травм і причин смерті (МКХ-10), де у розділі «Розлади психіки та поведінки» визначені з відповідними шифрами граничні межі різновидів психічних розладів у різних сферах психічної діяльності людини [12, с. 185].

Проте, станом на 2024-й рік, актуальною Міжнародною класифікацією хвороб є МХК-11, яка була представлена на 144-му засіданні Виконавчої ради у січні 2019 року і затверджена в рамках 72 сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я (ВАОЗ) у травні 2019 року. Перехід на нову класифікацію рекомендований ВООЗ з 1 січня 2022 року, перехідний період продовжено до 2027 року [13].

Міжнародна класифікація хвороб (тут і надалі – МКХ) є однією з основних системам класифікації психічних розладів. Ця система має свої унікальні підходи і критерії для діагностики психічних розладів, що може впливати на судові рішення.

Міжнародна класифікація хвороб (МКХ-11), розроблена Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), є глобальною системою класифікації, що охоплює всі види захворювань, включаючи психічні розлади. Остання редакція, МКХ-11, включає розширене описання психічних розладів, таких як депресивні та тривожні розлади, а також більш детальну інформацію про їхні причини виникнення та симптоматику [14].

Цікавим фактом є те, що в оновленій версії МКХ-11 вперше було окремо виділено «Компульсивний ігровий розлад», так звана ігрова залежність – gaming disorder. Такий розлад характеризують як поведінкову залежність від азартних ігор. Його діагностуватимуть, якщо будуть виявлені

порушення в особистій, сімейній, соціальній поведінці, що спостерігаються щонайменше 12 місяців [15].

Другою глобальною системою класифікації є DSM, який розроблений Американською психіатричною асоціацією (APA) і є широко використовуваним інструментом у США та інших країнах для класифікації психічних розладів і містить понад 450 визначень психічних розладів. Останнє видання, DSM-5, надає детальний опис різних психічних розладів, включаючи специфічні критерії для діагностики. DSM-5 акцентує увагу на функціональних аспектах розладів, що може впливати на оцінку психічного стану у кримінальних справах [16].

Хоча МКХ-11 та DSM-5 часто використовують схожі терміни, існують відмінності в їх визначеннях та критеріїв діагностики. Наприклад, МКХ-11 включає більш широкий спектр культурно-специфічних розладів, в той час як DSM-5 детальніше описує окремі розлади. Це може призводити до різних діагностичних підходів у різних країнах.

Обидві класифікації включають нові діагностичні категорії, які відображають сучасні наукові досягнення. Наприклад, у МКХ-11 введено «Компульсивний ігровий розлад», тоді як DSM-5 включає «Розлад харчової поведінки, пов'язаний з обмеженням вживання їжі».

DSM-5 більш детально описує протоколи для діагностики та лікування психічних розладів, що робить його особливо корисним для клініцистів у США. МКХ-11, у свою чергу, орієнтована на глобальне застосування і враховує різноманітні культурні та соціальні контексти.

МКХ-11 використовується для статистичного обліку захворювань на міжнародному рівні, зокрема для збору даних про смертність та захворюваність. DSM-5 частіше використовується в юридичних та страхових питаннях, зокрема при визначенні здатності особи до виконання своїх обов'язків або у справах про неосудність.

Порівняння МКХ та DSM показує, що хоча обидві системи мають спільні риси, такі як класифікація депресивних і тривожних розладів, вони можуть мати різні критерії для оцінки тяжкості та тривалості симптомів. Це може призвести до різних висновків щодо діагностики і впливати на юридичні рішення, такі як визначення неосудності. Різні інтерпретації психічних станів, що виникають внаслідок відмінностей у класифікаційних системах, можуть призвести до суперечливих рішень у судових справах.

Існуючі класифікаційні системи, такі як МКХ та DSM, хоча і є корисними, потребують адаптації для використання в правовому контексті. Це включає розробку спеціалізованих діагностичних інструментів, що враховують специфіку кримінальних справ та особливості правової системи.

Враховуючи усе вищевикладене, можна дійти висновку, що закріплення єдиного терміна для позначення психічного розладу є наразі неможливим. Це пояснюється завдяки різним факторам, які включають багатовимірність психічного здоров'я, динамічну природу науки та індивідуальні відмінності між людьми. Кожен з цих аспектів відіграє важливу роль у формуванні термінології, що ускладнює спроби створити універсальну, незмінну термінологічну систему.

По-перше, психічні розлади є складними і багатовимірними явищами, що охоплюють широкий спектр симптомів і поведінкових проявів. Наприклад, депресія може проявлятися у вигляді емоційної пригніченості, порушення сну або фізичних симптомів, таких як біль. Через цю різноманітність симптомів та їх поєднань виникає потреба у використанні багатьох різних термінів, що охоплюють різні аспекти захворювання.

По-друге, наука про психічне здоров'я постійно розвивається, що призводить до змін у розумінні і класифікації розладів. Нові відкриття в області нейронаук, психології та психіатрії постійно змінюють наше розуміння психічних розладів. Це означає, що терміни, які використовувалися в минулому, можуть виявитися неточними або застарілими з огляду на нові знання.

Третім важливим фактором є індивідуальні відмінності між людьми. Дві різних людини з одним і тим же встановленим діагнозом можуть мати зовсім різний досвід захворювання, що ускладнює пошук єдиного терміна, який би належним чином описував обидва випадки. Індивідуальні особливості, такі як рівень стресу, генетичні фактори або життєвий досвід, можуть сильно впливати на прояви розладів.

Висновки. Психічні розлади – це патологічні стани, що супроводжуються порушеннями мислення, емоційної сфери та поведінки людини, не властивими у конкретному культурному середовищі. Психічні захворювання є результатом складних і різноманітних дисфункцій різних систем організму. Вони характеризуються порушеннями у сприйнятті, пам'яті, мисленні, інтелекті, емоціях, волі та загальній поведінці.

Для того, щоб забезпечити захист осіб з психічними розладами, важливо здійснювати міждисциплінарну співпрацю між фахівцями в галузі права та психіатрії. Це включає створення робочих груп і комітетів, які б об'єднували експертів з обох галузей для розробки спільних стандартів і протоколів оцінки психічних розладів. Така співпраця може сприяти більш ефективному вирішенню складних питань, пов'язаних із психічними розладами у кримінальному правосудді, і забезпечити проведення більш справедливих судових процесів.

Наразі встановлення єдиного терміну для опису психічного розладу є на сьогодні недосяжним. Це обумовлено різними чинниками, такими як складність психічного здоров'я, постійний розвиток наукових знань і індивідуальні особливості людей. Усі ці фактори суттєво впливають на формування термінології, що ускладнює створення універсальної, стабільної системи термінів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міністерство внутрішніх справ України, Харківський національний університет внутрішніх справ, Факультет № 6, Кафедра соціології та психології. Текст лекції з навчальної дисципліни «Основи психіатрії» (вибірковий компонент освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти 053 Психологія (практична психологія)). Тема № 2. «Психічні розлади: поняття, класифікації». Харків: МВС України, 2023.
2. ВООЗ. Зміцнення психічного здоров'я: концепції, нові дані, практика : доповідь Всесвітньої організації охорони здоров'я, Департамент психічного здоров'я та токсикоманії у співпраці з Вікторіанським фондом зміцнення здоров'я і Університетом Мельбурн. Женева: ВООЗ, 2005.
3. Психологія здоров'я людини / ред. І.Я. Коцан. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 2011.
4. Verbeke P., Vermeulen G., Meysman M., Vander Beken T. Protecting the fair trial rights of mentally disordered defendants in criminal proceedings: Exploring the need for further EU action. *International Journal of Law and Psychiatry*. 2015. Vol. 41. P. 67.
5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 28 берез. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI: станом на 19 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
7. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III: станом на 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text.
8. Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України від 15 серп. 2014 р. № 1348/5/572. *Офіційний вісник України.* 2014. № 69. Ст. 1949. Ред. від 21.07.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14#Text.
9. Про затвердження Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: наказ Міністерства юстиції України від 29 січ. 2019 р. № 272/5. *Офіційний вісник України*. 2019. № 14. Ст. 525. Ред. від 01.09.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0120-19#Text.
10. Первомайський В.Б., Карагодіна Є.Г., Ілейко В.Р., Козерацька Є.А. Категории болезни, здоровья, нормы, патологии в психиатрии: концепции и критерии разграничения. *Вісник психіатрії та психофармакотерапії*. 2003. № 1. С. 14.
11. Principles for the Protection of Persons with Mental Illness and the Improvement of Mental Health Care: adopted by UNGA resolution 46/119 on 17 Dec. 1991. Refworld. URL: https://www.refworld.org/docid/3ae6b3920.html.
12. Шумило М., Дунаєвська Л., Козерацька О. Проблеми встановлення та розмежування психічних розладів та фізичних і психічних вад особи як окремих підстав для обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 10. С. 184.
13. ВОЗ випустила новий міжнародний класифікатор хвороб МКХ-11. GMP Центр новини. 2018. URL: https://web.archive.org/web/ 20200718174857/http://gmpcenter.org.ua/news/vooz-vipustila-novij-mizhnarodnij-klasifikator-hvorob-mkh-11.
14. Міжнародна класифікація хвороб (МКХ-11) URL: https://icd.who.int/en.

15. Американська психіатрична асоціація. Diagnostic and statistical manual of mental disorders / Американська психіатрична асоціація. 5-те вид. Електрон. текстові дані. Вашингтон: Американська психіатрична асоціація, 2013. 947 с. URL: https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual% 20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20(%20PDFDrive.com%20).pdf.
16. МКХ-11: що нового? / Український інститут політики громадського здоров'я (УІПГЗ). 2022, 3 січ. URL: https://www.uiphp.org.ua/uk/hromadskezdorovia/podii-ta-anonsy/item/363-mkkh11-shcho-novoho.

УДК 343.13. Право
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.54

ТЕХНОЛОГІЇ ОБРОБКИ ТА АНАЛІЗУ РУХУ МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ (НАДАННЯ ПОСЛУГ) ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Школьніков В.І.,
доктор філософії з галузі знань «Право»,
доцент кафедри кримінології та інформаційних технологій
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2041-9450
e-mail: shkolnikov.v.i@naiau.kiev.ua

Школьніков В.І. Технології обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (надання послуг) під час досудового розслідування.

Одним із завдань правоохоронних органів України може бути відслідковування руху матеріальних цінностей (надання послуг) з метою визначення фактів скоєння кримінальних правопорушень за результатами обробки та аналізу інформації з реєстрів податкового, митного чи казначейського органу.

Метою статті є дослідження проблеми та класифікація етапів використання правоохоронними органами України технологій обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (надання послуг) під час досудового розслідування.

Основи методологічного інструментарію становили загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, серед яких: компаративістський, синтетичний, логіко-семантичний, нормативно-догматичний (формально-юридичний), правового регулювання завдяки яким вдалося розглянути особливості застосування правоохоронними органами України технологій обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (надання послуг) під час досудового розслідування.

Визначено причини та шляхи вирішення проблем обробки та аналізу інформації про рух віртуальних активів, якими є: інформація надана в неструктурованому вигляді; надана інформація у великих обсягах; велика кількість вкладок з інформацією, що має значення для досудового розслідування (стосується інформації з реєстрів казначейського органу у xlsx форматі); необхідно додатково обробити отримані дані; необхідно порівняти отриману інформацію між собою та з іншими джерелами тощо.

Розглянуто авторське спеціалізоване комп'ютерне забезпечення "Bankir-v.2.0", в якому реалізовані функціональні можливості автоматизації процесів обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (надання послуг) під час досудового розслідування.

Визначено, що автоматизація застосування технологій обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (наданих послуг) дозволяють працівнику правоохоронного органу зосередити увагу на аналізі отриманої інформації з метою встановлення фактів перевищення вартості задокументованих послуг порівняно з фактично отриманими; злочинних схем розтрати, привласнення або заволодіння коштами з державного бюджету; фактів ухилення від сплати податків або заниження податкового зобов'язання з податку на додану вартість; фактів формування фіктивного податкового кредиту («скрутки») тощо.

Практична цінність наукових результатів полягає в тому, що їх може бути використано для виконання завдань кримінального провадження щодо злочинів, у результаті вчинення яких одержано майно (доходи).

Ключові слова: аналітичні технології, великі дані, матеріальні цінності, правоохоронні органи.

Shkolnikov V.I. Technologies of processing and analysis of material assets flow (service provision) during pre-trial investigation.

One of the tasks of law enforcement agencies of Ukraine may be to track the flow of material assets (service provision) in order to determine the facts of criminal offenses based on the results of processing and analyzing information from the registers of the tax, customs or treasury authority.

The purpose of the article is to research the problem and classify the stages of usage of technologies for processing and analyzing the flow of material assets (service provision) during pre-trial investigation by law enforcement agencies of Ukraine.

The basis of the methodological toolkit was general scientific and special methods of cognition, including comparative, synthetic, logico-semantic, normative-dogmatic (formal-legal), legal regulation, thanks to which it was possible to consider the peculiarities of the application by law enforcement agencies of Ukraine of technologies for processing and analysing flow of material assets (service provision) during pre-trial investigation.

The causes and ways to solve the problems of processing and analyzing flow of material assets (service provision) have been determined: information is provided in an unstructured form; information is provided in large volumes; a large number of tabs with information that is important for the pre-trial investigation (refers to information from the registers of the treasury authority in xlsx format); it is necessary to additionally process the received data; it is necessary to compare the received information with each other and with other sources etc.

The author's specialized computer program «Bankir-v.2.0» is considered, which implements the functionality of automating the processes of processing and analysing flow of material assets (service provision) during pre-trial investigation.

It has been determined that the purpose of analysing the movement of material assets (service provision) may be to establish: the facts of exceeding the cost of documented services compared to those actually received; criminal schemes for embezzlement, misappropriation or appropriation of funds from the state budget; facts of tax evasion or understatement of the tax liability for value-added tax; facts of the formation of a fictitious tax credit («scrounging») etc.

The practical value of scientific results lies in the fact that they can be used to fulfill the tasks of criminal proceedings regarding crimes that resulted in the receipt of property (income).

Key words: analytical technologies, big data, material assets, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні у своїй діяльності правоохоронні органи України використовують технології обробки та аналізу інформації про рух матеріальних цінностей (надання послуг).

Судова практика демонструє використання інформації з реєстрів податкового, митного чи казначейського органу. Так, в одних із публічно доступних ухвал описується результат аналізу даних із Єдиного реєстру податкових накладних [1, 2], в інших – результат аналізу даних із Автоматизованої системи митного оформлення «Інспектор» (з 2023 року «Центр») [3, 4].

Окрім цього, Державна казначейська служба України оприлюднює на Єдиному веб-порталі використання публічних коштів (https://spending.gov.ua) інформацію про платіжні трансакції на єдиному казначейському рахунку, у тому числі за операціями на реєстраційних, спеціальних реєстраційних та інших рахунках розпорядників (одержувачів) бюджетних коштів. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України [5] не підлягає оприлюдненню на веб-порталі інформація про трансакції, пов'язані з видатками, які проводяться під грифом «цілком таємно», «таємно», «для службового користування», та трансакції утворених відповідно до закону військових формувань, правоохоронних органів щодо забезпечення обороноздатності країни в особливий період або під час проведення антитерористичної операції.

Вищезазначене зумовлює актуальність розробки уніфікованих підходів використання технологій обробки та аналізу інформації про рух матеріальних цінностей (надання) послуг під час досудового розслідування, які більш детально описані в основній частині цієї статті.

Мета статті: дослідити проблеми та класифікувати етапи використання правоохоронними органами України технологій обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (надання) послуг під час досудового розслідування.

Стан опрацювання проблематики. На затребуваність цієї проблематики вказує широкий спектр сучасних праць із цього питання. Дослідженням проблем розслідування злочинів, у ході якого виникає необхідність обробляти та аналізувати інформацію з реєстрів податкового, митного чи казначейського органу, присвячено роботи таких авторів, як В. Тацієнко, В. Полянська, Ю. Крутік, Г. Горбенко, А. Мовчан, О. Микуляк та ін. Невирішеним науковим питанням залишається дослідження етапів отримання, обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (надання послуг) під час досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань, яке може виникнути в ході досудового розслідування кримінальних правопорушень, є отримання, обробка та аналіз інформації про рух матеріальних цінностей (надання послуг).

Джерелами інформації про рух матеріальних цінностей (надання послуг), які розглядаються в даній науковій статті, є Єдиний реєстр податкових накладних Державної податкової служби України (далі – ЄРПН), автоматизована система митного оформлення «Центр» Державної митної служби України (далі – АСМО «Центр») та реєстри Державної казначейської служби України (далі – реєстри казначейського органу).

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України до ЄРПН вносяться відомості щодо податкових накладних та/або розрахунків коригування, які прийняті до ЄРПН та підлягають реєстрації, реєстрацію яких зупинено, а також щодо яких у встановленому порядку прийнято рішення про реєстрацію або відмову у реєстрації [6].

У ЄРПН Державної податкової служби України міститься інформація про податкові накладні, що дозволяє працівнику правоохоронного органу встановити ризикові події у сфері господарсько-фінансової діяльності конкретних юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

У витягу, який формується за результатами пошуку в ЄРПН, зазвичай міститься наступна інформація:

1) ідентифікатор (реєстраційний номер) документа, на підставі якого було передано товари або надано послуги;

2) регіон та район місцезнаходження продавця та покупця (задається у вигляді коду);

3) податкові номери та РНОКПП або код ЄДРПОУ продавця та покупця;

4) найменування або ж прізвище, ім'я, по батькові продавця та покупця;

5) інформація про податкові накладні (номер, дата виписки та реєстрації, загальна сума трансакції та податку на додану вартість, номенклатура та обсяг товару або наданих послуг тощо).

До структури Єдиної автоматизованої інформаційної системи митних органів входить АСМО «Центр». Призначенням АСМО «Центр» є збір, накопичення та подальша обробка електронних митних декларацій, електронних копій митних декларацій, інших електронних документів, передбачених законодавством України з питань митної справи, електронних копій інших документів, передбачених законодавством України з питань митної справи, інформації в електронній формі, отриманої під час здійснення митного контролю та митного оформлення та в межах міжвідомчої та міжнародної інформаційної взаємодії, на центральному рівні, а також архівування всієї інформації [7].

АСМО «Центр» призначена для вирішення завдань, покладених на Державну митну службу України, зокрема:

– автоматизованого супроводу процедур митного оформлення відповідно до затверджених у митному органі нормативних актів;

– введення електронних документів необхідних для митного оформлення, а також перевірка вантажних митних декларацій (далі – ВМД) на предмет їхньої ризиковості;

– наповнення бази даних Державної митної служби України та підтримка бази в актуальному стані (електронні копії ВМД, супровідні документи, інформація про проходження етапів оформлення тощо);

– налагодження співпраці та обміну інформацією між підрозділами Державної митної служби України;

– інтеграція та передача даних до центральної бази даних Єдиної автоматизованої інформаційної системи митних органів.

Одним з основних модулів АСМО «Центр» є автоматизована система аналізу та управління ризиками, яка дозволяє створювати профілі ризику з використанням алгоритму нечіткої логіки (fuzzy logic) та врахування позитивної і негативної історії попередніх митних оформлень.

Етапи обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (надання послуг) під час досудового розслідування:

1) отримати на правових підставах інформацію з ЄРПН, АСМО «Центр» або реєстрів казначейського органу;

2) за необхідністю здійснити конвертацію файлів (із формату csv у xlsx);

3) здійснити первинну обробку отриманих даних;

3) створити зведені таблиці (англ. *pivot tables*), у яких відобразити загальну суму отриманих та проданих матеріальних цінностей (наданих послуг), кількість накладних або трансакцій, номенклатуру, контрагентів тощо;

4) за необхідністю здійснити візуалізацію графів (наприклад, за допомогою програмного продукту i2 Analyst's Notebook) з метою визначення ризиків під час руху матеріальних цінностей (наданих послуг) між юридичними особами або фізичними особами-підприємцями;

5) здійснити комплексний аналіз отриманої інформації.

Метою такого аналізу може бути встановлення:

– фактів перевищення вартості задокументованих послуг порівняно з фактично отриманими, що може свідчити про незаконну діяльність юридичної особи;

– злочинних схем розтрати, привласнення або заволодіння коштами з державного бюджету;

– фактів ухилення від сплати податків або заниження податкового зобов'язання з податку на додану вартість;

– юридичної особи, яка є покупцем та продавцем матеріальних цінностей, що занадто відрізняються за умовами зберігання, транспортування, сервісного обслуговування тощо, та відповідних послуг, що ставить під сумнів економічну доцільність такої діяльності та сумнівність діяльності цієї юридичної особи;

– фактів формування фіктивного податкового кредиту («скрутки»);

– фактів значного перевищення постачання товару певної групи над обчисленим залишком такого товару;

– фактичної відсутності послуги, надання якої на постійній основі задекларовано;

– фактів штучної зміни номенклатури товарів (послуг) з метою зниження податкового навантаження на платника податку на додану вартість;

– фактів порушення митного законодавства України;

– фактів господарсько-фінансових взаємовідносин між певними юридичними особами або фізичними особами-підприємцями, що перебувають в санкційних списках або щодо яких здійснюється досудове розслідування тощо.

Зазвичай у працівника правоохоронного органу, який на правових підставах отримав інформацію з ЄРПН, АСМО «Центр», реєстрів казначейського органу, можуть виникати проблеми обробки та аналізу такої інформації з наступних причин:

1) інформація надана в неструктурованому вигляді;

2) надана інформація у великих обсягах;

3) велика кількість вкладок з інформацією, що має значення для досудового розслідування (стосується інформації з реєстрів казначейського органу у xlsx форматі);

4) необхідно додатково обробити отримані дані;

5) необхідно порівняти отриману інформацію між собою та з іншими джерелами тощо.

Для вирішення вищевказаних проблем необхідно використовувати технології обробки та аналізу інформації. На сьогодні за допомогою програмних продуктів, мов програмування або технологій баз даних можливо ефективно здійснювати обробку та аналіз даних. Для звичайного користувача складність полягатиме в засвоєнні технічних аспектів використання тих або інших програмних продуктів, мов програмування або технологій баз даних [8, с. 134].

Спеціалізоване програмне забезпечення «Bankir-v.2.0.» (URL: github.com/CAC-NAIAU/bankir) опрацьовує інформацію з ЄРПН, АСМО «Центр», реєстрів казначейського органу, а також вирішує вищезазначені проблеми обробки та аналізу такої інформації. Додаткові функціональні можливості даного програмного забезпечення описані у статтях [8, 9].

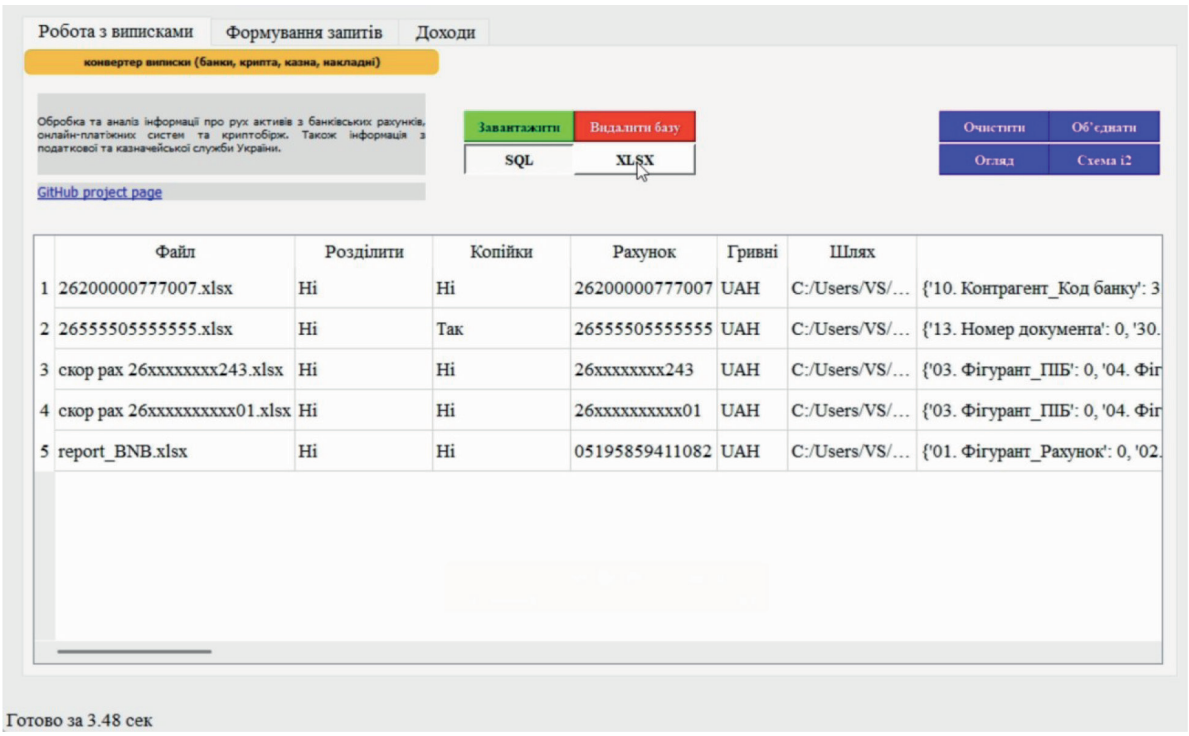

	Файл	Розділити	Копійки	Рахунок	Гривні	Шлях	
1	26200000777007.xlsx	Ні	Ні	26200000777007	UAH	C:/Users/VS/...	{'10. Контрагент_Код банку': 3
2	26555505555555.xlsx	Ні	Так	26555505555555	UAH	C:/Users/VS/...	{'13. Номер документа': 0, '30.
3	скор рах 26xxxxxxxx243.xlsx	Ні	Ні	26xxxxxxxx243	UAH	C:/Users/VS/...	{'03. Фігурант_ПІБ': 0, '04. Фіг
4	скор рах 26xxxxxxxxxx01.xlsx	Ні	Ні	26xxxxxxxxxx01	UAH	C:/Users/VS/...	{'03. Фігурант_ПІБ': 0, '04. Фіг
5	report_BNB.xlsx	Ні	Ні	05195859411082	UAH	C:/Users/VS/...	{'01. Фігурант_Рахунок': 0, '02.

Рис. 1. Графічний інтерфейс користувача спеціалізованого програмного забезпечення «Bankir-v.2.0.»

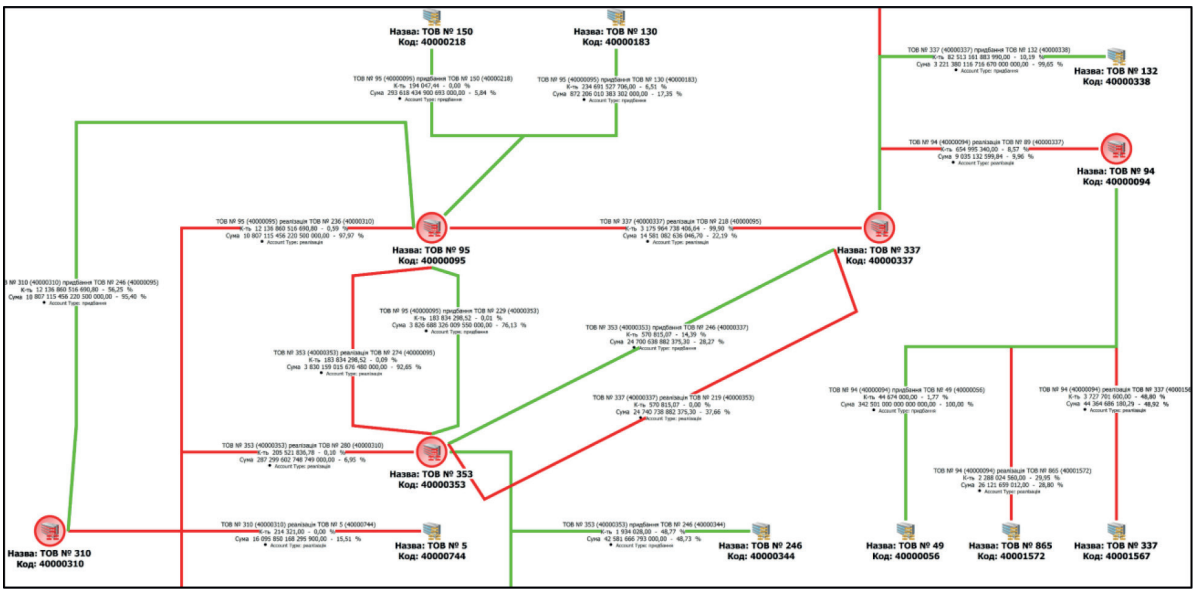

Рис. 2. Приклад схеми в аналітичному програмному продукті i2 Analyst's Notebook, автоматично згенерованої у результаті використання спеціалізованого програмного забезпечення «Bankir-v.2.0.»

Спеціалізоване програмне забезпечення «Bankir-v.2.0.» може бути використане з метою виконання завдань кримінального провадження щодо злочинів, у результаті вчинення яких одержано майно (доходи). Так, відповідно до наказу [8] слідчий під час досудового розслідування у кожному кримінальному провадженні щодо предикатних злочинів, використовуючи передбачені кримінальним процесуальним законодавством України інструменти, проводить фінансовий аналіз (що

в розумінні тридцятої рекомендації FATF означає проведення фінансових розслідувань), у тому числі із залученням спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями, зокрема:

– первинних бухгалтерських та фінансово-господарських документів (у тому числі складського обліку, виробничих потужностей, вантажно-митних декларацій, товарних накладних);

– руху фінансових і товарних потоків.

Висновки. У межах поставлених завдань даного наукового дослідження здійснено комплексний аналіз наукових положень й практичного аспекту застосування технологій обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (наданих послуг) під час досудового розслідування. До основних результатів, отриманих під час проведення дослідження, належать такі:

1. Обробка та аналіз руху матеріальних цінностей (наданих послуг) під час досудового розслідування складається з певних етапів, успішна реалізація яких залежить від використання сучасних інформаційних технологій.
2. Визначено причини та шляхи вирішення проблеми обробки та аналізу інформації, отриманої з ЄРПН, АСМО «Центр» та реєстрів казначейського органу. Встановлено, що у спеціалізованому програмному забезпеченні "Bankir-v.2.0" реалізовані функціональні можливості автоматизації процесів обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (наданих послуг).

Автоматизація застосування технологій обробки та аналізу руху матеріальних цінностей (наданих послуг) дозволяють працівнику правоохоронного органу зосередити увагу на аналізі отриманої інформації з метою встановлення фактів перевищення вартості задокументованих послуг порівняно з фактично отриманими; злочинних схем розтрати, привласнення або заволодіння коштами з державного бюджету; фактів ухилення від сплати податків або заниження податкового зобов'язання з податку на додану вартість; фактів формування фіктивного податкового кредиту («скрутки») тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ухвала про арешт майна Приморського районного суду міста Одеси від 22 черв. 2023 р. Справа № 522/6747/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111730708.
2. Ухвала про проведення огляду Київського районного суду міста Одеси від 22 груд. 2024 р. Справа № 947/24969/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123828833.
3. Ухвала про тимчасовий доступ до речей і документів Шевченківського районного суду міста Києва від 09 квіт. 2024 р. Справа № 761/12229/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120037356.
4. Ухвала про арешт майна Київського районного суду міста Одеси від 30 груд. 2024 р. Справа № 947/30444/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124231867.
5. Про затвердження Порядку оприлюднення на єдиному веб-порталі використання публічних коштів інформації про платіжні трансакції на єдиному казначейському рахунку: постанова Кабінету Міністрів України від 14.09.2015 № 676. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/676-2015-п.
6. Про затвердження Порядку ведення Єдиного реєстру податкових накладних: постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2010 № 1246. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1246-2010-п.
7. Про затвердження Положення про Єдину автоматизовану інформаційну систему митних органів, порядок і умови застосування її систем : наказ Міністерства фінансів України від 19.05.2023 № 263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1132-23.
8. Школьніков В.І. Технології обробки та аналізу руху грошових коштів за банківськими рахунками. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* Політологія. Соціологія. Право. 2024. Вип. 4(64). С. 130–138. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.4(64).322735.
9. Школьніков В.І. Технології обробки та аналізу руху віртуальних активів під час досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ.* Серія: Право. 2025. Вип. 4(87). С. 418–424. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.65.

10. Про затвердження Порядку організації та забезпечення досудового розслідування злочинів, у результаті вчинення яких одержано майно (доходи): наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України та Бюро економічної безпеки України від 28.10.2024 № 254/724/520/401/177/185. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v254_905-24.

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965/.965.7+342.56:174-057.4-052](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.55

ОТОТОЖНЕННЯ АДВОКАТА З КЛІЄНТОМ: ЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Басюк Ю.М.,
аспірант 2-го року навчання
кафедри юстиції
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0001-5341-9740
e-mail: yuriybasuk@gmail.com

Басюк Ю.М. Ототожнення адвоката з клієнтом: етичні та практичні аспекти у сучасних умовах.

У ході дослідження було встановлено, що ототожнення адвоката із клієнтом є складним викликом для адвокатури, громадянського суспільства та правової держави, незважаючи на той факт, що вказаній проблематиці присвячено низку наукових праць, розробок та концепцій. Очевидна актуальність такої проблеми пояснюється не лише особливою роллю адвокатури в Україні, а, водночас, і складною природою суспільної свідомості та численними особливостями управління колективними емоціями.

Розробка системи протидії ототожненню адвоката із клієнтом має визначальне значення задля забезпечення дотримання гарантій адвокатської діяльності та збереження незалежності конкретного адвоката та адвокатури загалом. Така система не може бути розроблена без детального аналізу причин та передумов виникнення такого явища, як ототожнення адвоката із клієнтом.

Особливо гостро питання протидії ототожненню адвоката із клієнтом постає у сучасних умовах, у яких перебуває Україна – повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України, що спричинило значну обструкцію соціально-економічної та політико-правової ситуації. Як наслідок – значне зростання кількості кримінальних проваджень стосовно осіб, причетних до вторгнення, а також цивільних справ, метою яких є забезпечення відшкодування шкоди постраждалим особам. Вказане спричинило підвищену увагу до ролі адвокатів, які здійснюють захист і представництво інтересів осіб у таких справах. Подекуди суспільство, а іноді і держава, вкрай негативно реагують на участь адвоката у таких справах, свідомо або несвідомо переносячи потенційну вину такої особи на особу адвоката. Таке явище має багатоступеневі і різновекторні наслідки, які однозначно є негативними і для адвоката, і для правової системи загалом.

Протидія ототожненню адвоката із клієнтом у сучасних умовах і, як наслідок, забезпечення з одного боку незалежності адвоката і адвокатури, з іншого – довіри суспільства до системи правосуддя, вимагає сьогодні широкоформатного та комплексного підходу, який зможе нівелювати причини та наслідки ототожнення адвоката із клієнтом на всіх рівнях та із застосуванням різноманітних методів та способів впливу.

Ключові слова: етика адвоката, відносини адвоката з клієнтом, ототожнення адвоката з клієнтом, гарантії адвокатської діяльності, незалежність адвоката, довіра до правосуддя.

Basiuk Y.M. Identification of a lawyer with a client: ethical and practical aspects in the modern conditions.

The study has established that the identification of a lawyer with a client is a difficult challenge for the Bar, civil society and the rule of law, despite the fact that a number of scientific works, developments

and concepts are devoted to this issue. The obvious relevance of this problem is explained not only by the special role of the Bar in Ukraine, but also by the complex nature of public consciousness and numerous peculiarities of managing collective emotions.

The development of a system to counteract the identification of a lawyer with a client is crucial for ensuring compliance with the guarantees of the practice of law and preserving the independence of a particular lawyer and the Bar as a whole. Such a system cannot be developed without a detailed analysis of the causes and preconditions for the emergence of such a phenomenon as the identification of a lawyer with a client.

The issue of counteracting the identification of a lawyer with a client is particularly acute in the current conditions in which Ukraine is experiencing – a full-scale invasion of the russian federation into the territory of Ukraine, which has caused significant obstruction of the socio-economic, political and legal situation. As a result, there has been a significant increase in the number of criminal proceedings against persons involved in the invasion, as well as civil cases aimed at providing compensation to the victims. This has led to increased attention to the role of lawyers who defend and represent the interests of individuals in such cases. Sometimes society, and sometimes the state, reacts extremely negatively to the participation of a lawyer in such cases, consciously or unconsciously shifting the potential guilt of such a person to the lawyer. This phenomenon has multi-stage and multi-vector consequences, which are clearly negative for both the lawyer and the legal system as a whole.

Counteracting the identification of a lawyer with a client in modern conditions and, as a result, ensuring, on the one hand, the independence of a lawyer and the Bar, and, on the other hand, public confidence in the justice system, requires a broad-based and comprehensive approach that can eliminate the causes and consequences of the identification of a lawyer with a client at all levels and using various methods and means.

Key words: lawyer ethics, lawyer-client relationship, identification of a lawyer with a client, guarantees of advocacy activities, independence of a lawyer, trust in justice.

Постановка проблеми. Адвокатура відіграє важливу роль у суспільстві. Навіть сьогодні, коли наша держава перебуває у складних умовах, спричинених повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України, права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю, незважаючи на певні виправдані обмеження. Адвокати, надаючи правничу допомогу своїм клієнтам, мають за мету забезпечити їхні законні інтереси, контролювати дотримання уповноваженими суб'єктами визначеної законом процедури притягнення таких осіб до юридичної відповідальності тощо. У тих випадках, коли адвокат надає правничу допомогу особі, яка обвинувачується у вчиненні того чи іншого правопорушення, нерідкими є випадки так званого ототожнення адвоката із клієнтом, тобто солідарне перенесення вини з особи правопорушника на особу адвоката в очах суспільства. Таке явище хоч і має логічне пояснення у галузі психології, проте негативно відображається на статусі та авторитеті адвокатури.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення причин та передумов появи такого явища, як ототожнення адвоката із клієнтом. Актуальним є питання реакції адвоката на таке явище, а також необхідно дослідити вектори діяльності адвокатської спільноти та інших уповноважених суб'єктів, які мають бути спрямовані на протидію ототожненню адвоката із клієнтом шляхом поступливого впливу на суспільство.

Стан опрацювання проблематики. Проблема ототожнення адвоката із клієнтом неодноразово була предметом дослідження низки фахівців. Значний внесок у дослідження суті означеної проблеми та шляхів протидії був зроблений, зокрема, Н.М. Бакаяновою, Т.В. Варфоломеєвою, Т.Б. Вільчик, В.В. Заборовським, І.І. Комарницькою, О.О. Храпенко тощо. Разом з тим, проблема ототожнення адвоката із клієнтом не може вважатися вирішеною. Складні сучасні умови, які зумовили участь адвокатів у справах, до яких існує підвищений суспільний інтерес, породжують нові прояви порушення прав адвокатів, зокрема через ототожнення із клієнтами. Саме тому дискусія щодо необхідності розроблення більш чіткого та дієвого механізму протидії ототожненню адвоката із клієнтом продовжується.

Виклад основного матеріалу. Ототожнення адвоката із клієнтом в очах суспільства мало місце завжди, відколи існує адвокатура. Суспільній свідомості властиво розпорошувати вину правопорушника на осіб, які будь-яким чином надають допомогу винній особі, зокрема й правничу. Одразу необхідно зазначити, що ототожнення адвоката із клієнтом має місце не лише у кримі-

нальному процесі, адже делікти, а також інша неналежна поведінка особи можуть бути предметом розгляду й інших видів проваджень.

Причини такого сприйняття адвоката в очах суспільства у таких випадках є глибокими та зумовлені низкою психологічних і соціальних чинників. По-перше, для суспільства є характерним формування та виплеск суспільного осуду на будь-які негативні явища і всіх осіб, які дотичні до такої події, незважаючи на характер такої дотичності. По-друге, шляхом звинувачення інших осіб, у тому числі ототожнення адвоката із клієнтом, суспільство намагається відвернути будь-яку можливість бути самому звинуваченим у вчиненні певного правопорушення. При цьому йдеться як про колективну, так і про індивідуальну відповідальність.

Однією з передумов ототожнення адвоката із клієнтом є низький рівень правової освіченості та правового виховання населення, що є особливо характерним для України. Інакше кажучи, суспільство досить часто не розуміє, яку роль виконує адвокат, здійснюючи представництво або захист особи, яка обвинувачується у вчиненні певного правопорушення, особливо у ситуаціях, коли у суспільства не виникає об'єктивних сумнівів щодо винуватості такої особи. Тобто особи, не дотичні до системи права, у таких випадках не розуміють, навіщо надавати правовий захист особі, яка явно винна і правомірно обвинувачується у вчиненні правопорушення.

Останнім часом ототожнення адвоката із клієнтом нерідко має місце і з боку держави. Таке явище у даному випадку має значно більш шкідливі наслідки, адже окрім завдання шкоди авторитетові адвокатури загалом та авторитетові конкретного адвоката, представники державної влади проявляють власну некомпетентність та непрофесійність, при цьому лише підсилюючи відповідні настрої суспільства. Першопричиною ототожнення адвоката із клієнтом з боку держави є відсутність у окремих державних службовців навички критично та беземоційно оцінювати певні події з недопущенням перенесення якостей особи, яка має негативну конотацію у суспільстві, на інших осіб, які так чи інакше дотичні до здійснення правового захисту такої особи у визначеному чинним законодавством порядку.

Наслідки ототожнення адвоката із клієнтом можуть бути як видимими, так і прихованими. Найяскравішим видимим наслідком такого ототожнення є відкритий осуд адвоката з боку суспільства. Такий осуд може проявлятися у публічному цькуванні та неприхованих образах адвоката. Нерідко також медіа, іноді навіть професійні, «підхоплюють» такий кейс і своїми діями підвищують рівень суспільного резонансу, роблячи акцент саме на адвокатові.

Приховані наслідки ототожнення адвоката із клієнтом мають значно глибші коріння та більш далеку перспективу. Насамперед необхідно підкреслити, що, окрім самого адвоката, шкода наноситься авторитетові адвокатури загалом – знижується довіра суспільства до цього інституту, зростає недовіра до правосуддя. Існування адвокатури як інституту демократичної правової держави та громадянського суспільства із відсутністю на достатньому рівні суспільної довіри має своїм наслідком нездатність власне адвокатури у повному обсязі виконувати конституційні функції, покладені на неї державою.

Проблема ототожнення адвоката із клієнтом, як уже зазначалося, не є новою. Саме тому законодавець, передбачаючи гарантії адвокатської діяльності у ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», окремо зазначив у п. 16 ч. 1, що «забороняється ототожнення адвоката з клієнтом» [1]. Вказана норма є досить лаконічною та не містить детального обґрунтування такої заборони та наслідків її порушення.

Враховуючи відносно загальний характер цитованої норми галузевого закону, адвокатська спільнота неодноразово змушена була вдаватись до роз'яснення вказаної гарантії адвокатської діяльності.

Так, Рада адвокатів України у своєму рішенні № 35 від 18.06.2020 «Про неприпустимість ототожнення адвоката з клієнтом», ухваленню якого передувало явне ототожнення адвокатів, які зупинили свою адвокатську діяльність з огляду на вступ на публічну службу, із їхніми клієнтами, які у минулому були політиками, пов'язаними із попередньою владою. Така дискримінація адвоката була висловлена з боку народних депутатів України, що значними чином підвищило резонанс такого ототожнення.

Рада адвокатів України визначила, що «фактично адвокатів було охарактеризовано як провідників політичних настанов їхніх клієнтів, звинувачено у використанні владних повноважень на користь їхніх клієнтів, з навішуванням політичних ярликів» та наголосила, що «адвокати не повинні ідентифікуватися з клієнтами та їхніми справами у зв'язку з виконанням професійних

обов'язків; при цьому адвокат повинен мати кримінальний і цивільний імунітет від переслідувань за заяви, що стосуються справи, зроблені у письмовій або усній формі при сумлінному виконанні свого обов'язку і здійсненні професійних обов'язків у суді» [2].

До того ж, Рада адвокатів України у своєму рішенні № 49 від 05.08.2020 «Про недопущення ототожнення адвокатів з клієнтами та втручання в професійні права адвокатів», яке було ухвалено внаслідок явного ототожнення адвоката із клієнтом, якому той надавав правничу допомогу в рамках кримінального процесу, через що врешті-решт навіть отримав кримінальне переслідування, підкреслює, що «ігнорування заборони ототожнювати адвокатів з клієнтами дискредитують Україну як демократичну правову державу, де кожен має право на захист, а адвокатурі гарантовано незалежність від будь-якого тиску і втручання. Ототожнення адвокатів з клієнтами є також дискримінацією принципів рівності всіх перед законом і порушенням конституційних прав людей» [3].

З аналізу бази рішень Ради адвокатів України стає зрозумілим, що випадки ототожнення адвоката мають непоодинокий характер. При цьому можна помітити пропорційне збільшення відповідних порушень прав адвокатів одразу після підвищення рівня злочинності та після резонансних подій на політико-правовій арені. Вказане свідчить про явну надмірну прискіпливість до адвокатів з боку суспільства та державних інституцій через професійну діяльність адвокатів – через надання правничої допомоги, право на яку має кожен у розумінні ст. 59 Конституції України [4, с. 21-22].

Необхідно одразу підкреслити, що відповідна гарантія міститься не лише у національному законодавстві. Аналогічне положення міститься у параграфі 18 розділу «Гарантії діяльності адвокатів» Основних положень про роль адвокатів, прийнятих VIII Конгресом ООН із запобігання злочинам у серпні 1990 року, йдеться про те, що «адвокати не повинні ототожнюватися з клієнтами та загалом їхніми справами у зв'язку із виконанням своїх професійних обов'язків» [5].

Більш детально заборона ототожнення адвоката з клієнтом визначена у п. 7 Стандартів Міжнародної асоціації юристів щодо незалежності адвокатської професії, відповідно до якого «адвокат не повинен бути ототожнений владою або громадськістю з клієнтом чи справою клієнта, хоч би якою популярною чи непопулярною вона не була» [6]. Примітним є той факт, що цитований пункт досить часто застосовують у поєднанні із нормою, відповідно до якої кожен має право на юридичне представництво, тому адвокати, виходячи із виконуваної ними соціальної ролі, повинні брати участь і в непопулярних справах.

Як бачимо, незважаючи на достатню кількість правових норм, спрямованих на недопущення ототожнення адвоката із клієнтом, вказана проблема є досить значною та актуальною для сучасного суспільства. Особливо велику кількість суспільного осуду отримують адвокати, які здійснюють захист у кримінальному провадженні осіб, яким інкримінується вчинення резонансних кримінальних правопорушень, а також злочинів, пов'язаних із повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України. Здебільшого такі адвокати надають правничу допомогу через систему безоплатної правової допомоги, оскільки участь захисника у більшості процесуальних дій в рамках кримінального провадження є обов'язковою.

Говорячи про форми ототожнення адвоката з клієнтом, необхідно зазначити, що осуд з боку суспільства та/або влади не є єдиною формою такого негативного явища. Більше того, такий осуд взагалі може вважатися однією з найменш загрозливих форм ототожнення адвоката із клієнтом. Іншими формами ототожнення адвоката із клієнтом може бути кримінальне або інше санкціоноване державою переслідування адвоката, напади на адвоката із застосуванням насильства тощо.

Очевидно, що наслідки ототожнення адвоката із клієнтом у названих формах мають негативні наслідки для конкретного адвоката та адвокатури загалом. Так, основною, але у багатьох випадках несвідомою метою ототожнення адвоката з клієнтом є безпосереднє втручання у правову позицію адвоката у конкретній справі, щоб змусити адвоката не здійснювати захист та представництво інтересів особи, яка в очах суспільства і подекуди держави безапеляційно визнана винною у вчиненні резонансного правопорушення.

Відповідно, порушується основоположний принцип адвокатської діяльності та адвокатської етики – принцип незалежності адвоката. Має місце незаконне втручання у діяльність адвоката, тиск на адвоката, тобто негативні наслідки відображаються також на самому клієнті, порушуються загальні засади правозастосування тощо.

Історія світової адвокатури та адвокатури України знає непоодинокі випадки, коли безпосереднім наслідком ототожнення адвоката із клієнтом ставали тілесні ушкодження адвоката, членів

його сім'ї, пошкодження майна або навіть смерть. Зрозуміло, що такі випадки не повинні залишатися без ефективної уваги з боку правоохоронних органів. Тим більше ускладнюється протидія ототожненню адвоката із клієнтом, коли суб'єктами такого ототожнення стає держава в особі правоохоронних органів.

Необхідно наголосити, що протидія ототожненню адвоката із клієнтом повинна здійснюватись на належному рівні. Адвокат, який суспільством та державою ототожнюється зі своїм клієнтом, зазвичай, не може самостійно нівелювати негативний вплив від такого ототожнення. Це пояснюється насамперед тим, що у випадку, якщо адвокат у подібній ситуації почне шукати виправдання та намагатися будь-яким чином «відбілити» власну ділову репутацію в очах суспільства, то суспільство навпаки – лише більше запевниться у своїй правоті щодо звинувачення адвоката. Природа формування таких думок суспільством лежить у психологічній площині та може бути роз'яснена лише після аналізу особливостей суспільної свідомості та особливостей управління колективними емоціями.

Зі сказаного вище випливає, що системна протидія ототожненню адвоката з клієнтом повинна мати місце завжди. Перш за все, необхідно звернути увагу на правову освіченість населення. Суспільство має розуміти, що участь адвоката у захисті осіб, які є явно винними у вчиненні резонансних правопорушень, має на меті не виправдання такої особи та уникнення нею покарання, а контроль за дотриманням усіма уповноваженими суб'єктами процесуального порядку притягнення винної особи до відповідальності.

З іншого боку, продовження надання адвокатом правничої допомоги клієнтові в умовах систематичного тиску з боку суспільства, держави та медіа свідчить про високий рівень психологічної стійкості та професійної компетентності адвоката, оскільки лише морально сильний адвокат високого професійного класу може ефективно працювати за таких умов і належним чином виконувати свої обов'язки.

Дотримання професійної адвокатської етики у таких випадках є не просто обов'язком адвоката – це є життєвою необхідністю. Завжди залишатися стриманим, рішучим, в міру емоційним – саме це є першим кроком у процесі протидії ототожненню із клієнтом. Інакше кажучи, відсутність прямої реакції адвоката на ототожнення його із клієнтом свідчить про уміння такого адвоката не реагувати на явні провокації та провадити свою подальшу систематичну професійну діяльність із холодним розумом.

Варто підкреслити, що для адвоката важливо вміти оцінювати заздалегідь будь-які можливі ризики, пов'язані із прийняттям доручення від клієнта. Так, якщо адвокат морально та психологічно не готовий до підвищеної суспільної уваги до конкретної справи, що може сприяти його ототожненню із клієнтом, то йому слід відмовитись від прийняття доручення, оскільки таким чином він відверне більш негативні наслідки, із якими, напевно, не зможе впоратись самостійно. Вказана думка частково розкрита й у Правилах адвокатської етики. Так, відповідно до ч. 2 ст. 17 «приймаючи доручення про надання професійної правничої (правової) допомоги, адвокат повинен зважити на свої можливості щодо його виконання» [7].

Як бачимо, для можливості ефективно здійснювати адвокатську діяльність в умовах ототожнення із клієнтом адвокат повинен опанувати дві важливих складові: по-перше, адвокат повинен мати власні особистісні якості, які дозволяють йому чинити опір суспільному осуду та постійній деморалізації; по-друге, адвокат повинен постійно підвищувати свою професійну кваліфікацію щодо протидії ототожненню із клієнтами.

При цьому необхідно додаткового підкреслити, що органи адвокатського самоврядування, будучи наділеними досить широкими повноваженнями у сфері організації діяльності адвокатури, маючи монополію на допуск до адвокатської професії та підвищення професійної кваліфікації адвокатів, повинні відігравати більш активну роль у розробленні та впровадженні концепції протидії ототожненню адвокатів з клієнтами. Таку діяльність адвокатська спільнота має здійснювати у різнорівневих площинах:

По-перше, вищі органи адвокатського самоврядування повинні активно вести комунікацію із вищими органами публічної влади, органами прокурорського, суддівського та іншого професійного правничого самоврядування. Необхідно детально роз'яснювати природу діяльності адвоката у формі захисту або представництва інтересів особи, яка є явно винною у вчиненні резонансного правопорушення, його цільове спрямування та кінцеву мету – чітке дотримання процесуального порядку притягнення винної особи до юридичної відповідальності задля недопущення ухвалення

рішення про наявність вини особи лише на основі емоцій. Участь адвоката у таких резонансних справах є своєрідним проявом системи стримувань та противаг «у мініатюрі» – в рамках конкретного кейсу, а тому допомагає втримати необхідний справедливий баланс, дотримання якого є необхідним під час вирішення питання фактично про долю людини.

По-друге, адвокатська спільнота повинна активно вести комунікацію із громадськістю, із людьми, які не є дотичними до процесуальних особливостей функціонування правової системи, шляхом використання різноманітних майданчиків у сфері медіа, а також створення і розвитку власних. Доцільно сформувати певну ініціативну групу, яка буле продукувати відповідні меседжі до суспільства. При цьому доречним буде залучення спеціалістів у сфері інформаційних технологій з метою організації найбільш ефективної комунікації.

По-третє, у системі органів адвокатського самоврядування доцільно створити окремий уповноважений суб'єкт, який буде своєрідним «підкомітетом» захисту прав адвокатів у досліджуваній сфері – за аналогією із однойменним комітетом. Завданням такого органу буде безпосередній контроль за дотриманням конкретної гарантії адвокатської діяльності – заборони ототожнення адвоката з клієнтом. При цьому подібні органи доцільно створити і на рівні регіонального адвокатського самоврядування.

По-четверте, у системі підвищення професійної кваліфікації адвокатів необхідно розробити та постійно розвивати окремий специфічний курс, спрямований на вироблення у адвокатів навичок з ефективної протидії ототожненню із клієнтом. При цьому доцільно залучати спеціалістів у сфері психології, соціології та політології, зокрема. Міжгалузевий підхід, окрім забезпечення протидії ототожненню адвоката із клієнтом, допоможе зберегти ментальне та психічне здоров'я адвоката, що допоможе йому не допустити професійного вигорання.

По-п'яте, необхідно посилювати відповідальність за ототожнення адвоката із клієнтом шляхом формування відповідних ініціатив з боку адвокатської спільноти. Так, наразі чинне законодавство України не передбачає адміністративної відповідальності за порушення гарантій адвокатської діяльності. Хоча ст.ст. 397–400 Кримінального кодексу України передбачають кримінальну відповідальність за втручання у діяльність представника або захисника особи, зокрема у зв'язку із діяльністю, яка пов'язана із наданням правничої допомоги, проте вказані норми потребують вдосконалення, зокрема шляхом передбачення окремого кримінального правопорушення – ототожнення адвоката із клієнтом – і відповідальності за нього.

У цьому контексті доцільно відмітити певні позитивні зрушення, а саме проект Закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення дотримання гарантій адвокатської діяльності» № 12320 від 16.12.2024. Вказаним законопроектом пропонується, зокрема, доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення відповідною статтею, яка передбачатиме два склади адміністративних правопорушень, що полягають в ототожненні адвоката із клієнтом, і відповідальність за них. Також цим законопроектом запропонована нова редакція ст. 397 Кримінального кодексу України, яка міститиме чотири склади кримінальних правопорушень, у яких за основу взято саме ототожнення адвоката із клієнтом. Така розлога градація правопорушень у сфері ототожнення адвоката із клієнтом дозволить значним чином впровадити та впорядкувати притягнення винних осіб до відповідного виду юридичної відповідальності за ототожнення адвоката із клієнтом. При цьому буде забезпечено індивідуальний підхід до кожного випадку такого ототожнення, що неодмінно позитивно відобразиться на практиці та дозволить більш ефективно протидіяти подібним випадкам [8].

Очевидно, що ухвалення досліджуваного законопроекту в цілому є необхідним для національної правової системи. При цьому одного лише посилення відповідальності за ототожнення адвоката із клієнтом не є і не може бути достатньо. Саме тому одночасно із ухваленням такого законопроекту необхідно здійснювати систематичну діяльність й за іншими векторами, щоб протидіяти ототожненню адвоката із клієнтом на всіх можливих рівнях.

Враховуючи складну соціально-економічну та політичну ситуацію в Україні та світі, лише комплексний підхід до протидії ототожненню адвоката із клієнтом може забезпечити стабільність та ефективність такої протидії та поступово призвести до зменшення, а згодом і мінімізації таких випадків, що однозначно сприятиме підвищенню довіри суспільства до адвокатури та правосуддя загалом.

Висновки. Ототожнення адвоката із клієнтом є свідомим або несвідомим перенесенням характеристик особи, яка презюмується суспільством та/або державою як винна у вчиненні пра-

вопорушення, до якого у суспільства, держави та медіа виник об'єктивно підвищений інтерес, на адвоката, який здійснює захист та/або представництво інтересів такої особи. Ототожнення адвоката із клієнтом прямо заборонене нормами чинного законодавства України – така заборона є однією з гарантій адвокатської діяльності. Незважаючи на законодавчі гарантії, ототожнення адвоката з клієнтом є досить поширеним явищем, яке в сучасних умовах нерідко призводить до різко негативних наслідків для конкретного адвоката та адвокатури загалом.

Першопричинами ототожнення адвоката із клієнтом є низький рівень правової освіти та правової культури населення, що призводить до нерозуміння цільової спрямованості діяльності адвоката у резонансних справах, відсутність чіткого порядку притягнення винних осіб до відповідальності, що породжує певну безкарність, а також часто недобросовісна діяльність окремих медіа, що спрямована на швидке залучення та утримання аудиторії через ігнорування відповідних норм права, тощо.

Протидія ототожненню адвоката із клієнтом повинна відбуватись, ґрунтуючись на комплексному підході, з метою мінімізації кількості таких випадків та унеможливлення настання негативних наслідків для адвоката. Відповідна діяльність повинна здійснюватися на всіх рівнях – шляхом оновлення законодавства, підвищення рівня правової освіти та правової культури населення, ведення активної комунікації адвокатської спільноти із громадськістю, медіа та державою, розроблення відповідних курсів підвищення кваліфікації всередині адвокатської спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI зі змінами та доповненнями станом на 01.04.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення: 01.04.2025).
2. Про неприпустимість ототожнення адвоката з клієнтом : Рішення Ради адвокатів України № 35 від 18.06.2020. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2020-06-18-r-shennya-rau-35_5f1a93c324770.pdf (дата звернення: 01.04.2025).
3. Про недопущення ототожнення адвокатів з клієнтами та втручання в професійні права адвокатів: Рішення Ради адвокатів України № 49 від 05.08.2020. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2020-08-05-r-shennya-rau-49_5f4637e9c8bd4.pdf (дата звернення: 01.04.2025).
4. Конституція України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 01.04.2025: (ОФІЦІЙНИЙ ТЕКСТ). Київ: Правова єдність, 2025. 79 с.
5. Основні положення про роль адвокатів: ухвалені 01.08.1990 VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text (дата звернення: 01.04.2025).
6. Стандарти незалежності правничої професії Міжнародної асоціації юристів: ухвалені 07.09.1990 Міжнародною асоціацією юристів. URL [in English]: https://ibanet.org/MediaHandler?id=F68BBBA5-FD1F-426F-9AA5-48D26B5E72E7 (дата звернення: 01.04.2025).
7. Правила адвокатської етики: Затверджені Звітно-виборним З'їздом адвокатів України 09.06.2017 (зі змінами, затвердженими З'їздом адвокатів України 15.02.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text (дата звернення: 01.04.2025).
8. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення дотримання гарантій адвокатської діяльності: проект Закону № 12320 від 16.12.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/45435 (дата звернення: 01.04.2025).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 01.04.2025: (ОФІЦІЙНИЙ ТЕКСТ). Київ: Правова єдність, 2025. 352 с.
10. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 01.04.2025: (ОФІЦІЙНИЙ ТЕКСТ). Київ: Правова єдність, 2025. 247 с.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.56

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРАВОСУДДІ

Бессонов О.В.,
аспірант кафедри кримінального права і процесу
Хмельницького університету управління і права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0001-4399-5277
e-mail: bessonovoleksandr3@gmail.com

Бессонов О.В. Зарубіжний досвід використання штучного інтелекту в правосудді.
Стаття присвячена дослідженню особливостей використання штучного інтелекту в правосудді у зарубіжних країнах. Наголошено, що актуальність цього питання обумовлена цифровізацією судової системи, яка одночасно має потенціал оптимізувати судовий процес, але й супроводжується низкою етичних, правових та інших викликів. З'ясовано, що незважаючи на розгалужене використання штучного інтелекту в зарубіжних країнах, відсутня єдина модель правового регулювання і впровадження таких технологій у правосуддя. Встановлено, шо країнами, де реалізовано цільовий підхід до правового регулювання штучного інтелекту у правосудді сьогодні є Великобританія та Нова Зеландія, що підтверджується розробленими вказівками саме для суддів щодо використання штучного інтелекту. Зазначено, що загальний підхід до правового регулювання штучного інтелекту застосовано в ЄС, підтвердженням чого є Закон ЄС про штучний інтелект та США, де з 2020 року діє Закон про національну ініціативу штучного інтелекту. Встановлено, що незважаючи на наявність правового регулювання (спеціального чи загального) або його відсутність в багатьох країнах функціонують онлайн суди для вирішення справ за алгоритмом (Великобританія, Китай), а суди використовують системи та програми на основі штучного інтелекту та навіть ChatGPT як основу для правових міркувань суддів (Індія). Розглянуто особливості асистивної системи штучного інтелекту OLGA в Німеччині, програм PAS та COMPAS у США, Prometea в Аргентині, VICTOR в Бразилії тощо, що використовуються для узагальнення метаданих, виконання функції асистента судді при обранні запобіжного заходу підсудному, попереднього розгляду справи та прогнозування його результату,. Окрему увагу приділено передовому, порівняно з іншими країнами, досвіду Китаю у використанні штучного інтелекту в правосудді, а саме концепції «розумний суд». З'ясовано, що в окрему групу можна виокремити країни, які на законодавчому рівні забороняють будь-яке використання технологій штучного інтелекту у правосудді (Канада, Франція). Зроблено висновок, що незважаючи на різні підходи до використання штучного інтелекту у правосудді в зарубіжних країнах поступова цифровізація обумовлює необхідність пошуку та адаптації перевірених технічних та організаційних рішень до контексту кожної країни.
Ключові слова: суд, правосуддя, штучний інтелект, «розумний суд», цифровізація.

Bessonov O.V. Foreign experience in the use of artificial intelligence in the judiciary.
The article explores the features of using artificial intelligence in the judiciary of foreign countries. It emphasizes that the relevance of this issue is driven by the digitalization of judicial systems, which holds the potential to optimize court proceedings while simultaneously raising a number of ethical, legal, and other challenges. It is established that despite the widespread use of artificial intelligence in the judiciary across various countries, there is no unified model for the legal regulation or implementation of such technologies. The study identifies the United Kingdom and New Zealand as countries that have adopted a targeted approach to legal regulation of artificial intelligence in the judiciary, evidenced by the development of specific guidelines for judges on the use of artificial intelligence. A general approach to artificial intelligence regulation has been applied in the European Union, as reflected in the EU Artificial Intelligence Act and the United States, where the National Artificial Intelligence Initiative Act came into force in 2020. It has been established that, regardless of the existence or absence of

legal regulation (whether specific or general), many countries operate online courts that resolve cases based on algorithms (e.g., the United Kingdom, China), and courts use AI-based systems and programs, including ChatGPT, as a basis for judicial reasoning (e.g., in India).. The article examines artificial intelligence tools such as the assistive system OLGA in Germany, PAS and COMPAS programs in the USA, Prometea in Argentina, and VICTOR in Brazil etc., which are used for metadata analysis, assisting judges in determining preventive measures, conducting preliminary case reviews, and predicting case outcomes. Special attention is given to China's advanced use of artificial intelligence in the judiciary, particularly through its "smart court" concept. The article also identifies a group of countries, such as Canada and France, that have legally prohibited the use of artificial intelligence technologies in the judiciary. It concludes that despite varying approaches to the use of artificial intelligence in justice systems across the globe, the ongoing digitalization process necessitates the search for and adaptation of proven technical and organizational solutions tailored to the context of each country.

Key words: court, justice, artificial intelligence, smart court, digitalization.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифровізації судової системи використання штучного інтелекту (далі – ШІ) набуває особливої актуальності. Оскільки останній може істотно оптимізувати судовий розгляд, автоматизувати рутинні процеси, знизити навантаження на суди, покращити доступ до правосуддя для громадян. Водночас використання ШІ в правосудді супроводжується і низкою помилок та викликів, наприклад упередженістю алгоритмів, порушенням права на справедливий суд тощо. Зважаючи на вказане знання досвіду впровадження ШІ в різних юрисдикціях є першим кроком у напрямку адаптації технологій ШІ до контексту конкретної країни та впровадження підходів до його етичного використання в правосудді.

З урахуванням наведеного **метою дослідження** є з'ясування зарубіжного досвіду використання ШІ в правосудді.

Стан опрацювання проблематики. Останні публікації та дослідження свідчать, що на питання зарубіжного досвіду використання ШІ в правосудді у звертали увагу як вітчизняні (О. Петрів, В. Риков, І. Тюря, І. Смірнов та ін.), так і зарубіжні дослідники (H. Panajari, N. Remolina, R. Segura, E. Shindler, D. Socol de la Osa та ін.). Але зважаючи на розвиток технологій ШІ у правосудді це питання незважаючи на певну його наукову розробленість залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Використання ШІ в зарубіжних країнах є розгалуженим, зважаючи на широту виконуваних завдань. Деякі юрисдикції взяли активний напрямок до розробки вказівок щодо використання ШІ в більш загальному плані в судових рішеннях. Останній охоплює чотири стратегічні підходи: цільовий підхід до регулювання ШІ; загальний підхід до регулювання ШІ; розроблення і розгортання власних систем ШІ для допомоги суддям; заборона використання ШІ для допомоги судам [1].

Цільовий підхід до регулювання ШІ має місце у Великобританії і Новій Зеландії, де опубліковано вказівки для суддів, щоб консультувати та навчати їх щодо використання ШІ. Так, у Великобританії реформа з онлайн-правосуддям розпочалась у 2016 році. Сьогодні повноцінні онлайн-суди розглядають цивільні, сімейні спори та нескладні адміністративні спори. Під час запровадження онлайн-судів для спорів незначної вартості виходили з того, що 99,99 % цих спорів не містять жодного юридично складного питання, тому вони можуть бути вирішені за алгоритмом, а мотивація судового рішення у такому випадку не має значення. Ідея такого правосуддя – забезпечити швидке вирішення спорів без значних витрат грошей та часу [2]. В 2023 році було прийнято «Керівництво зі ШІ для осіб, які займають судові посади», яке хоча і схвалює використання ШІ в судах Великобританії, але заохочує й до обережності [3]. Цього ж року в Новій Зеландії також було ухвалено «Керівні принципи використання генеративного ШІ в судах і трибуналах», спрямовані на суддів і судовий персонал, зосереджені на ризиках, пов'язаних із чат-ботами, такими як ChatGPT, Bing Chat, Google Gemini. Суддям заборонено передавати в чат-бот дані, які ще не є загальнодоступними, запобігаючи «введенню будь-якої інформації, яка є приватною, конфіденційною, прихованою чи законно закритою» [4].

Деякі юрисдикції запровадили широкі вказівки щодо використання ШІ, які не зосереджується лише на розгляді судових справ. Так, ЄС застосував загальний підхід до регулювання ШІ у судовій сфері через нормативну базу, засновану на оцінці ризиків, застосовну до систем ШІ, зокрема Закон про ШІ – першу всеохоплюючу законодавчу базу щодо ШІ у світі, хоча Китай і США теж схвалили загальні правила використання ШІ [1]. Зокрема, основним регуляторним актом США є

Закон про національну ініціативу ШІ 2020 року, згідно з яким ініціатива у сфері ШІ має забезпечити збереження лідируючих позицій США у світі щодо розробки та використання надійних систем ШІ в державному та приватному секторах. Крім того у 2021 році було створено Національне управління ініціативи щодо ШІ для нагляду і реалізації національної стратегії ШІ [5, с. 68].

Сьогодні низка країн вже активно використовують ШІ для створення експертних систем, виконання функцій асистента судді та відправлення правосуддя замість судді. Так, у Німеччині для вирішення проблеми великої кількості нерозглянутих справ було створено асистивну систему ШІ OLGA, яка пропонує категоризацію справ, узагальнює метадані, допомогає прискорити розгляд справ. За допомогою OLGA судді та секретарі швидше відфільтровують тисячі документів і використовують конкретні критерії пошуку для знаходження потрібної інформації в різних документах. Крім того, система надає інформацію про судовий процес, щоб контекстуалізувати інформацію, яка з'явилася в результаті пошуку [6].

В США під час розгляду цивільних та кримінальних справ спеціально розроблений алгоритм виконує функції асистента судді під час обрання запобіжного заходу підсудному. Програма PAS (Public Safety Assessment) дозволяє оцінити ризики й тримати під вартою менше осіб, зберігаючи при цьому баланс громадської безпеки. Ще одне програмне забезпечення COMPAS (Correctional Offender Managment Profiling for Alternative Sanctions) оцінює ризик повторного скоєння злочину особою, щодо якої суддя ухвалює вирок і базується на обробленні даних, отриманих з відповідей підсудного на анкетні питання, а в разі його відмови від анкетування програма опирається на дані з досьє підсудного: динамічні (наркозалежність, професійний статус, схилення до злочинної групи), статичні (стать, вік, кримінальне минуле). Зазвичай, суддя ухвалює вирок, ґрунтуючись на оцінці ризику за висновками програми [7].

На відміну від більшості країн, досвід Китаю щодо використання ШІ в правосудді найпрогресивніший. Інтеграція ШІ в судову систему Китаю триває з 1990 року. У 2014 році китайські суди запровадили ініціативу «розумний суд», яка підтримує використання складніших технологій. Основою для розвитку системи «розумний суд» стали об'єктивні та суб'єктивні фактори притаманні всім судовим системам світу, але в Китаї, вони досягли тих масштабів, що змусили владу піти на радикальні заходи. Перш за все, це проблема значного перевантаження судів. Влада Китаю застосувала принципово відмінний від західних країн підхід до вирішення проблеми перевантаженості судів, а саме трансформацію судової системи шляхом використання технологічних інновацій та інформаційних технологій. Цей підхід розглядався як такий, що відповідає традиційним цінностям судової системи, і очікувалося, що він сприятиме: зменшенню інформаційного навантаження на суддів; усуненню впливу людського фактору на прийняття рішень; забезпеченню врахування попередніх рішень, що сприяло б уніфікованості судової практики в подібних справах. Застосування ШІ при відправленні правосуддя в Китаї мало на меті оптимізацію процедури і підвищення ефективності судочинства [8, с. 127]. Сьогодні система «розумний суд» веде базу даних судових справ, записує судові засідання, розшифровує голос, обслуговує віртуальні суди, рекомендує закони, аналізує попередні рішення, законодавчу базу, навчається та дає поради щодо схожих справ [9].

Національною стратегією розвитку інформатизації Китаю 2016 року було передбачено підвищення рівня інформатизації на всіх етапах судових процесів, включаючи подачу документів, слухання, виконання судових рішень, сприяння відкритості судочинства та стимулювання судової справедливості. На виконання цієї стратегії було створено Інтернет-суд [10, с. 9–11]. А в грудні 2021 року Китай став першою країною, яка створила суддю зі ШІ, що генерував 97 % правильних рішень після прослуховування усних аргументів. Такі судді розглядають справи про крадіжки, шахрайство з кредитними картками та небезпечне водіння [11].

Реалізація концепції «розумний суд» в Китаї супроводжується ризиками комерціалізації та аутсорсингу судових послуг. Системи «розумний суд» у різних судах були розроблені різними компаніями, а тому є проблема несумісності між ними, що ускладнює обмін даними через відсутність технічних інструкцій і свідчить про необхідність уніфікації технічних стандартів для «інформатизації» судів. Інший ризик пов'язаний з тим, що технологічні компанії мають доступ до великої кількості судових рішень отриманих при розробці систем для судів, що створює виклик інформаційній безпеці та ризик, що дані, зібрані розробниками систем, можуть бути незаконно використані третіми особами [12, с. 17].

У 2017 році Державна рада Китаю оприлюднила План розвитку ШІ наступного покоління що офіційно позначив розвиток сфери ШІ ключовим національним пріоритетом. Відповідно до вка-

заного плану у 2025 році в Китаї відбудеться формування законів і правил щодо ШІ, етичних норм і систем політики, а також можливостей оцінки та контролю безпеки ШІ [13]. В червні 2019 року Комітет експертів з національного управління ШІ нового покоління опублікував «Принципи управління ШІ нового покоління: для розвитку відповідального ШІ», а в серпні 2022 року набули чинності розроблені на основі чинних законів про кібербезпеку, безпеку даних і захист персональних даних «Правила регулювання генеративних сервісів ШІ», що стало одним із перших випадків комплексного регулювання у цій сфері на національному рівні [14].

Деякі юрисдикції вибрали обережну стратегію, пропагуючи тимчасову заборону або не заохочуючи використання ШІ у судах, доки не буде надійної нормативної бази або запобіжних заходів, що підлягають сертифікації. У грудні 2023 року Федеральний суд Канади заборонив використання ШІ для винесення вироків і наказів, доки не відбудуться публічні консультації з цього питання [15]. У деяких країнах ЄС використання ШІ у правосудді ппередбачає кримінальне покарання. У Франції передбачена кримінальна відповідальність за аналіз судової практики, яка дає змогу спрогнозувати, яке рішення у справі може винести конкретний суддя. Така відповідальність була прийнята під тиском суддівського корпусу, аргументуючи це тим, що судові рішення використовують для аналізу моделі поведінки конкретного судді, що порушує його особисті права [6].

Водночас є країни, які не видали жодних конкретних вказівок – обов'язкових чи інших – щодо розроблення та застосування ШІ в процесі прийняття судових рішень, хоча технології ШІ використовуються у правосудді (Колумбія, Аргентина, Перу, Мексика, Індія, Бразилія). Наприклад, у січні 2023 року судді в Колумбії винесли рішення у справі з медичною страховою компанією, використовуючи ChatGPT, поставивши питання про те, чи повинна дитина з аутизмом отримувати покриття на медичне лікування, яке ШІ вирішив на користь такої дитини [16]. А у березні 2023 року суддя Френк Пол Флорес Гарсія використовував ШІ для правової основи у цивільній справі щодо зобов'язань матері та батька зі щодо аліментів для їх дочки. Щоб визначити частку аліментів, яку повинен нести кожен з батьків відповідно до своїх можливостей, суддя звернувся до ChatGPT за вказівками щодо математичних операцій. Суддя не поділився подробицями щодо використаних відповідей, а лише посилався на ChatGPT як основу для своїх міркувань і додав виноску до транскрибованої URL-адреси [17]. Прикладом консультування суду ШІ є використання у червні 2020 року Високим судом Пенджабу та Хар'яни (Індія) ChatGPT при розгляді справи про звільнення під заставу обвинуваченого заарештованого за масові заворушення, злочинне залякування, вбивство та злочинну змову. Колегія суддів запитала ChatGPT про юридичну практику у світі зі звільнення під заставу у справі, коли особу звинувачують у злочині, пов'язаному з жорстокістю і заслухавши відповідь, відхилила клопотання про внесення застави. Це вперше ChatGPT використано для прийняття рішення у справі про звільнення під заставу в Індії [13].

Натомість у 2023 році за ініціативи Верховного Суду Індії розробили програмне забезпечення на основі ШІ Vidhik Anuvaad з метою перекладу судових матеріалів з англійської на регіональні мови. Вже в кінці 2023 року за допомогою нього було перекладено 38 000 рішень. Втім у таких рішеннях є застереження, що канцелярія суду не несе відповідальності за неточність перекладу [14].

В Аргентині прокуратура Буенос-Айреса та Конституційний суд Колумбії використовують інструмент під назвою Prometea для прогнозування результатів справ. Як тільки нова справа потрапляє в прокурорську систему Аргентини, Prometea зіставляє її обставини з найбільш релевантними рішеннями у своїй базі даних – і це дозволяє програмі приблизно за 10 секунд спрогнозувати рішення суду. В результаті застосування програми прокурорів було звільнено від рутинної діяльності. Високо оцінюють Prometea і судді. Найшвидшим було вирішення судової справи менш ніж за 20 секунд із показником успішності 96 % [15].

У Бразилії ШІ уже застосовано більш ніж у половині бразильських судів, принаймні в 47 із них програми та системи ШІ уже використовуються, включаючи Верховний суд і Вищий суд. Ще в 2018 році вищі суди Бразилії почали розробку власних систем ШІ: проєкту VICTOR Верховного суду Бразилії і системи ATHOS Вищого суду правосуддя. Перший використовується для проведення попереднього аналізу справ, щоб зменшити навантаження на суд. Так, Верховний суд Бразилії, попередньо вивчає справи, які надходять до суду за допомогою інструментів аналізу документів і засобів обробки природної мови [10]. Хоча в Бразилії немає законодавства щодо ШІ, але Національна рада юстиції Бразилії, видала Резолюцію № 332 від 21 серпня 2020 р. Документ ґрунтується на визнанні потенціалу ШІ в сприянні гнучкості та узгодженості процесу прийняття

рішень разом із необхідністю забезпечення дотримання прав людини. Таким чином, він визначає низку ключових понять, таких як алгоритм, модель ШІ, користувач (ст. 3); підкреслює необхідність гарантування основних прав, правової визначеності та рівності (ст. 4 і 7), використання репрезентативних вибірок і захисту конфіденційних даних (ст. 6); визначає стандарти публічності та прозорості, належне інформування користувача про впровадження штучного інтелекту та відстеження рішення (ст. 8, 17–19); якість (ст. 9); безпека та відповідальність (ст. 13–16, 25–27), включаючи використання переважно державних джерел, незмінність використовуваних даних, безпечне зберігання [1, с 55-56].

Висновки. Таким чином, використання ШІ в системі правосуддя є важливим інструментом цифрової трансформації, що здатен істотно підвищити ефективність судового процесу. Зарубіжний досвід свідчить про відсутність єдиної моделі впровадження та використання ШІ у правосудді. Юрисдикції використовують чотири основні підходи: від цільового чи загального регулювання та створення власних AI-систем до повної або тимчасової заборони їх застосування у правосудді. Незважаючи на відсутність уніфікованого підходу до впровадження та використання ШІ у правосудді, цифровізація судової системи стимулює пошук ефективних і етично обґрунтованих рішень, адаптованих до потреб кожної конкретної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Socol de la Osa, D.U. and Remolina, N. (2024) 'Artificial intelligence at the bench: Legal and ethical challenges of informing – or misinforming – judicial decision-making through generative AI'. *Data & Policy*, 6. DOI: https://doi.org/10.1017/dap.2024.53.
2. Використання штучного інтелекту в правосудді: ще міф чи вже реалість? *Центр демократії та верховенства права*. 2023. URL: https://cedem.org.ua/consultations/ shtuchnyi-intelekt-u-pravosuddi/.
3. Courts and Tribunals Judiciary of the United Kingdom (2023) Artificial Intelligence (AI) Guidance for Judicial Office Holders, 12 December 2023. URL: https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/12/ AI-Judicial-Guidance.pdf.
4. Courts of New Zealand (2023) Guidelines for use of generative artificial intelligence in Courts and Tribunals, 7 December 2023. URL: https://www.courtsofnz.govt.nz/going-to-court/practice-directions/practice-guidelines/all-benches/guidelines-for-use-of-generative-artificial-intelligence-in-courts-and-tribunals/.
5. Тюря І.О. Результат компаративістичного дослідження правової доктрини у сфері штучного інтелекту. *Правова позиція*. 2023. № 1(38). DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.12.
6. Schindler, E. Judicial systems are turning to AI to help manage vast quantities of data and expedite case resolution. *IBM*. 2025. URL: https://www.ibm.com/blog/judicial-systems-are-turning-to-ai-to-help-manage-its-vast-quantities-of-data-and-expedite-case-resolution/.
7. Риков В.В. Штучний інтелект на допомогу правосуддю: дотримання прав людини. *Вища школа адвокатури НААУ*. 2020. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/ shtuchnyj-intelekt-na-dopomogu-pravosuddyu-dotrymannya-prav-lyudyny.
8. Qian Zhanga, Daniyar S. Dzhumalievb, Jingfei Qi (2024) Current state, development and peculiarities of Chinese Smart Courts. *JUS Rivista di Scienze Giuridiche*, Vol. 2024, Issue 1, pp. 119–143.
9. Які завдання виконує ШІ у китайських судах. URL: https://processer.media/ua/ rozumni-sudi-u-kitai-yak-voni-pracjujut-ta-chomu-suddi-majut-raditis-zi-shtuchnim intelektom/.
10. Shi, Changqing, Sourdin, Tania, Li, Bin (2021) The Smart Court – A New Pathway to Justice in China? *International Journal for Court Administration*. Vol. 12, Issue 1, pp. 1–19. DOI: 10.36745/ijca.367.
11. Panjari H. Role of Artificial Intelligence in Judiciary System. *LinkedIN*. 2023. URL: https://www.linkedin.com/pulse/role-artificial-intelligence-judiciary-system-hetal-panjari.
12. A Next Generation Artificial Intelligence Development Plan. *China State Council*. 2017. URL: https://naproduction.s3.amazonaws.com/documents/translation-fulltext-8.1. 17.pdf.
13. Смірнов І. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід та українські перспективи. *Liga Zakon*. 2023 URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/ 223351.

14. Federal Court of Canada (Cour fédérale) (2023) Interim Principles and Guidelines on the Court's Use of Artificial Intelligence, 20 December 2023. URL: https://www.fct-cf.gc.ca/en/pages/law-and-practice/artificial-intelligence.
15. Петрів О. Роль штучного інтелекту в модернізації судової системи: інструменти для суддів. *Центр демократії та верховенства права*. 2024. URL: https://cedem.org.ua/consultations/shtuchnyi-intelekt-sud/.
16. В Аргентині розроблено додаток, який самостійно приймає і формує юридичні рішення. *LegalHub*. 2019. URL: https://legalhub.online/legal-tech/vargentyni-rozrobleno-dodatok-yakyj-samostijno-pryjmaye-i-formuye-yurydychni-rishennya.
17. Segura, R. (2023) Artificial Intelligence and Justice Administration: Challenges derived from the Latin American context [Inteligencia artificial y administración de justicia: desafíos derivados del contexto latinoamericano]. *Revista De Bioética Y Derecho*, (58), 45–72. DOI: https://doi.org/10.1344/rbd2023.58.40601.

УДК 347.965/.42:378.016+005.966](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.57

ПОРЯДОК ПРОХОДЖЕННЯ СТАЖУВАННЯ ДЛЯ НАБУТТЯ ПРАВА НА ЗАНЯТТЯ АДВОКАТСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕФОРМУВАННЯ

Клименко Г.О.,
аспірантка кафедри юстиції
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0007-4008-3102

Клименко Г.О. Порядок проходження стажування для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні: проблеми та перспективи реформування.

У статті досліджується інститут стажування як ключовий елемент процедури набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні. Стажування розглядається як обов'язковий етап професійного становлення майбутнього адвоката, що має не лише формальне, а й сутнісне значення для забезпечення належного рівня професійної підготовки осіб, які прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю. У межах дослідження проаналізовано положення чинного законодавства України, зокрема Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також нормативно-правові акти органів адвокатського самоврядування, які регламентують порядок проходження стажування, визначають основні його завдання, цілі та змістовне наповнення, окреслюють функції керівника стажування та вимоги до звітних документів.

Особливу увагу у статті приділено системним проблемам функціонування інституту стажування. Підкреслюється концептуальна недосконалість чинної моделі проходження стажування, як така, що не забезпечує належного рівня практичної підготовки кандидатів до здійснення адвокатської діяльності. У статті обґрунтовується, що передбачена чинним регулюванням тривалість стажування не забезпечує достатнього часу для набуття практичних навичок, необхідних для здійснення адвокатської діяльності, а можливість його проходження у вільний від основної роботи стажиста час значною мірою нівелює освітньо-практичну цінність цього етапу професійної підготовки. Звертається увага на відсутність ефективних механізмів контролю за якістю процедури стажування та формалізований характер взаємодії між стажером і керівником стажування. Крім того, змістовне наповнення програми стажування не зазнавало оновлення протягом останніх п'яти років, попри суттєві зміни у правовому регулюванні та професійних стандартах. Вказані недоліки вимагають комплексного перегляду підходів до організації стажування в межах процедури доступу до адвокатської професії.

У статті здійснено огляд моделей стажування осіб, що мають намір набути право на заняття адвокатською діяльністю, в окремих державах Європейського Союзу, з метою виявлення найбільш ефективних інструментів правового регулювання, які можуть бути імплементовані до національного законодавства. На підставі проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо вдосконалення організації процедури стажування в Україні.

За результатами проведеного дослідження наголошується на необхідності комплексного перегляду чинної моделі стажування з урахуванням принципів ефективності, прозорості та доброчесності. Такий перегляд має бути спрямований на перетворення стажування на повноцінний інструмент професійної адаптації, що забезпечує не лише формальне дотримання вимог, а й реальне формування та закріплення на практиці професійних знань, умінь і навичок, набутих у процесі теоретичної підготовки особи, яка успішно склала кваліфікаційний іспит. Реформа інституту стажування має стати важливою складовою системних змін у процедурі доступу до адвокатської професії, орієнтованих на забезпечення якості, відкритості та довіри до адвокатури як елементу правосуддя.

Ключові слова: адвокатура, адвокатська діяльність, доступ до професії адвоката, стажування, стажист, керівник стажування.

Klymenko H.O. The Procedure for completing an internship to obtain the right to practice law in Ukraine: problems and prospects for reform.

The article examines the institution of internship as a key element of the procedure for acquiring the right to practice law in Ukraine. The internship is seen as a mandatory stage of professional development of a future attorney-at-law, which has not only formal but also substantive significance for ensuring an adequate level of professional training of persons seeking to acquire the right to practice law. The study analyses the provisions of the current legislation of Ukraine, in particular the Law of Ukraine 'On the Bar and Practice of Law', as well as the regulatory legal acts of the bar self-government bodies which regulate the internship procedure, define its main tasks, objectives and content, outline the functions of the internship supervisor and requirements for reporting documents.

The article pays special attention to the systemic problems of the internship institute. The author emphasises the conceptual imperfection of the current internship model as one which does not provide an adequate level of practical training of candidates for the practice of law. The article substantiates that the duration of the internship provided for by the current regulation does not provide sufficient time to acquire the practical skills necessary for the practice of law, and the possibility of its completion in the trainee's free time largely offsets the educational and practical value of this stage of professional training. Attention is drawn to the lack of effective mechanisms for controlling the quality of the internship procedure and the formalised nature of interaction between the intern and the internship supervisor. In addition, the content of the internship programme has not been updated over the past five years, despite significant changes in legal regulation and professional standards. These shortcomings require a comprehensive review of approaches to the organisation of internships within the framework of the procedure for access to the legal profession.

The article reviews the models of internships for persons intending to be admitted to the practice of law in certain EU Member States with a view to identifying the most effective legal regulation instruments which can be implemented into pre-national legislation. On the basis of the analysis, the author formulates proposals for improving the organisation of the internship procedure in Ukraine.

Based on the results of the study, the author emphasises the need for a comprehensive review of the current internship model, taking into account the principles of efficiency, transparency and integrity. Such a review should be aimed at transforming the internship into a full-fledged tool for professional adaptation, ensuring not only formal compliance with the requirements, but also the actual formation and consolidation of professional knowledge, skills and abilities acquired in the course of theoretical training of a person who has successfully passed the qualification exam. The reform of the internship institute should become an important component of systemic changes in the procedure for access to the legal profession, aimed at ensuring the quality, openness and trust in the Bar as an element of justice.

Key words: bar, advocacy, access to the legal profession, internship, trainee, internship supervisor.

Постановка проблеми. Процедура стажування є одним із ключових етапів у процесі доступу до професії адвоката, оскільки має на меті забезпечити практичну підготовку особи, яка прагне набути право на здійснення адвокатської діяльності. Водночас, чинна модель стажування в Україні, хоча й закріплена на рівні Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та окремих актів органів адвокатського самоврядування, не виконує в повному обсязі покладених на неї функцій. Зокрема, стажування часто розглядається як формальна вимога, яку необхідно виконати з метою отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, а не як змістовний і якісний етап професійної адаптації. Це зумовлено як організаційними проблемами, так і прогалинами у правовому регулюванні. Крім того, функції керівника стажування часто обмежуються наглядом за веденням звітної документації. Додатково, чинна модель допускає проходження стажування у вільний від основної роботи час, що ще більше нівелює його освітньо-практичну цінність. Такий підхід суперечить сучасним викликам у сфері доступу до правничої професії, особливо в умовах реформування системи правосуддя та необхідності підвищення стандартів якості правничої допомоги.

Враховуючи стратегічне значення якісної професійної підготовки майбутніх адвокатів, постає об'єктивна потреба у критичному переосмисленні чинного підходу до організації стажування, його мети, структури, механізмів моніторингу й оцінювання, а також у порівняльному аналізі правових моделей, запроваджених у країнах Європейського Союзу. Саме це зумовлює актуальність дослідження проблем стажування як інструменту професійної підготовки адвокатів та формування концептуальних засад для його реформування в Україні.

Метою дослідження є всебічний аналіз чинного порядку проходження стажування для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні, виявлення ключових проблем, які перешкоджають його ефективному функціонуванню, та формулювання пропозицій щодо його концептуального оновлення з урахуванням європейських підходів, стандартів якості правничої освіти і професійної підготовки.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню тематики доступу до професії адвоката, зокрема такому етапу, як проходження стажування, присвячені праці Н. Бакаянової, Т. Вільчик, В. Заборовського, В. Владишевської, Н. Пацкан та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Стажування є завершальним етапом у процедурі набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні та покликане забезпечити практичну підготовку особи, яка успішно склала кваліфікаційний іспит, що декларується у статті 10 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Однак, особи, які протягом останніх двох років до подання заяви на складання кваліфікаційного іспиту мали щонайменше річний стаж роботи на посаді помічника адвоката, можуть бути звільнені від проходження стажування [1].

Допуск до етапу стажування здійснюється після успішного складення кваліфікаційного іспиту та отримання відповідного свідоцтва, що підтверджує готовність особи до проходження практичної підготовки в межах установленої процедури. Відповідно до чинного законодавства, тривалість проходження стажування складає шість місяців із можливістю його продовження на підставі рішення ради адвокатів регіону на строк від одного до трьох місяців за наявності обґрунтованих підстав. Таке рішення про продовження стажування може бути оскаржене до Ради адвокатів України або суду.

Зміст стажування визначається Програмою проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, затвердженою рішенням Ради адвокатів України № 72 від 21.09.2020 року, яка охоплює ознайомлення з організаційною структурою та функціонуванням адвокатури, основами адвокатської етики, основними галузями права, судовою практикою, включно із рішеннями Європейського суду з прав людини. Крім того, вона містить вимоги щодо формування практичних навичок з підготовки процесуальних документів, безпосередньої участі у судових провадженнях, а також здійснення юридичної практики під керівництвом адвоката – керівника стажування [2].

На етапі оцінювання результатів проходження стажування рада адвокатів регіону вивчає документи правового характеру, складені стажистом, звіт стажиста про результати стажування, перевіряє факт проходження останнім адаптаційного курсу в професію адвоката у Вищій школі адвокатури Національної асоціації адвокатів України, проводить співбесіду із стажистом [3]. У разі успішного проходження стажування приймається рішення про видачу особі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю.

Загалом описана вище процедура проходження стажування, передбачена чинним законодавством України, формально відповідає базовим міжнародним стандартам професійної підготовки адвокатів і містить усі необхідні елементи для забезпечення належного рівня практичного навчання. Структурованість етапів, наявність визначеної програми, вимоги до керівника стажування, участь органів адвокатського самоврядування у контролі за процесом – усе це свідчить про спробу наближення до усталених європейських підходів. Проте, попри наявність формальної процедури, у процедурі проходження стажування зберігається низка системних проблем, які істотно знижують її ефективність та освітньо-практичну цінність.

Сучасна модель проходження стажування осіб, які прагнуть набути право на заняття адвокатською діяльністю в Україні, залишається незмінною впродовж тривалого часу та не зазнала суттєвого нормативного оновлення. Незважаючи на те, що в межах реалізації Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки було задекларовано необхідність удосконалення зазначеної процедури, відповідні зміни на практиці так і не були імплементовані [4].

У Тіньовому звіті «Адвокатура: уроки перших років самоврядності» зверталась увага на низку критичних проблем існуючої моделі, зокрема на її невідповідність європейській практиці. Автори наголошували, що суттєвим недоліком є проходження стажування вже після складання кваліфікаційного іспиту, тоді як у більшості країн ЄС цей етап передує іспиту та триває, як правило, два-три роки [5]. В Україні ж стажування обмежується шістьма місяцями, що є об'єктивно недостатнім для повноцінної професійної адаптації.

Питання реформування порядку проходження стажування було знову актуалізовано в Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, де, серед іншого, було окреслено необхідність запровадження прозорої процедури складання єдиного кваліфікаційного іспиту та проходження стажування, однак ці ініціативи залишилися на рівні програмних орієнтирів [6].

У Тіньовому звіті до Розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році знову було вказано на недосконаліть моделі: стажування триває лише шість місяців і базується на сумарному обліку робочого часу стажиста в обсязі не менше 550 годин, з яких не менше 50 годин має становити юридична практика [7]. З урахуванням дозволу проходити стажування у вільний від основної роботи час, виникає ситуація, коли стажист, що має постійну зайнятість, фактично позбавлений можливості набути необхідні професійні навички.

Водночас офіційна позиція Національної асоціації адвокатів України, висловлена у відповідь на зазначений вище Тіньовий звіт, не передбачає визнання наявних проблем. Зокрема, НААУ стверджує, що чинна модель проходження стажування є цілком прозорою, нормативно врегульованою та такою, що відповідає вимогам законодавства [8]. Однак низка науковців, навпаки, обґрунтовано критикують чинну модель. Так, В.В. Заборовський звертає увагу на дефіцит часу, відведеного для реалізації всіх елементів Програми проходження стажування, включаючи участь у заходах з підвищення кваліфікації [9, с. 264]. Подібну позицію поділяє і О.О. Дерій, яка обґрунтовує доцільність продовження строку стажування до одного року як оптимального для належного професійного становлення майбутнього адвоката [10, с. 163]. Н.М. Бакаянова, у свою чергу, акцентує увагу не стільки на тривалості, скільки на обсязі відпрацьованого часу, що становить 550 годин, і наголошує на його недостатності для ефективного набуття навичок, необхідних для самостійного здійснення адвокатської діяльності [11, с. 270].

Таким чином, попри формальну відповідність чинної процедури стажування базовим вимогам законодавства, вона не відповідає сучасним викликам та європейським підходам до професійної підготовки адвокатів. Наукові позиції та аналітичні висновки незалежних звітів підтверджують необхідність системного перегляду моделі стажування з метою перетворення її на ефективний інструмент професійної адаптації.

З огляду на викладене, доцільним є звернення до правозастосовної практики держав-членів Європейського Союзу, де інститут стажування функціонує як повноцінний елемент професійної підготовки, інтегрований у загальну систему доступу до адвокатської професії та спрямований на забезпечення належного рівня практичної компетентності майбутніх адвокатів.

Дослідження порядку проходження стажування для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в країнах ЄС виявляє значну різноманітність підходів. У переважній більшості країн Європейського Союзу стажування як етап професійної підготовки передує складанню остаточного кваліфікаційного іспиту або розміщується між двома обов'язковими іспитами. Так, у Німеччині проходження дворічного юридичного стажування (Referendariat) є обов'язковим після першого державного іспиту й передує другому, який є визначальним для доступу до юридичних професій, включно з адвокатурою [12]. У Франції майбутні адвокати проходять 18-місячну підготовку в Школі адвокатури, після чого складають іспит на отримання сертифіката про придатність до професії (CAPA) [13]. Аналогічна модель існує в Італії, де стажування тривалістю щонайменше 18 місяців є умовою допуску до іспиту на здобуття права здійснювати адвокатську діяльність [14]. У Румунії стажування розпочинається після успішного складання вступного іспиту [15]. Таким чином, європейський підхід загалом передбачає інтеграцію стажування до кваліфікаційної моделі як повноцінного етапу між академічною підготовкою та отриманням професійного статусу.

Щодо тривалості стажування, то в більшості європейських країн воно є істотно тривалішим порівняно з українською моделлю. Зокрема, у Нідерландах стажування триває три роки, у Румунії – два роки, у Португалії, Франції та Італії – 18 місяців, а в Німеччині – два роки в рамках державної системи [16]. Навіть у тих країнах, де стажування поєднується з навчанням, його загальна тривалість суттєво перевищує українські шість місяців. Така тривалість обґрунтована необхідністю забезпечення належного рівня практичного досвіду, адаптації до реалій професії та поступового засвоєння етичних, процесуальних і комунікативних навичок, притаманних адвокатській діяльності.

Структура та зміст стажування у країнах ЄС також є більш комплексними й змістовно наповненими. Як правило, стажування включає низку обов'язкових компонентів: роботу під наглядом

досвідченого адвоката (наставника), участь у підготовці процесуальних документів, відвідування судових засідань, проходження тематичних курсів і складання проміжних іспитів. У Франції стажування складається з трьох блоків: теоретичного, практичного та спеціалізованого, кожен з яких триває шість місяців. У Нідерландах стажисти, крім практики в юридичній фірмі, зобов'язані відвідувати професійну підготовку в межах програми Beroepsopleiding Advocaten, що містить навчальні модулі та перевірки знань. У Німеччині система референдаріату передбачає чергування стажувань у суді, прокуратурі, адвокатурі та органах державної влади, що сприяє міжгалузевій підготовці. Такий підхід дозволяє забезпечити інтегральну якість підготовки та формування всебічно підготовленого фахівця, спроможного ефективно виконувати функції адвоката в умовах зростаючих професійних викликів.

Висновки. У ході проведеного дослідження встановлено, що чинна модель проходження стажування в Україні формально відповідає законодавчо закріпленим засадам професійної підготовки майбутніх адвокатів, проте не виконує в повному обсязі свого функціонального призначення як інструменту практичної адаптації майбутніх адвокатів до реалій адвокатської діяльності. Шестимісячний строк стажування, можливість його проходження у вільний від основної роботи час, відсутність оновлення змістовного наповнення програми, формалізований характер взаємодії між стажистом і керівником стажування, а також обмежений контроль за якістю реалізації програми – усе це знижує ефективність підготовки кандидатів та не забезпечує набуття ними достатніх практичних навичок.

Порівняльно-правовий аналіз моделей стажування у країнах Європейського Союзу засвідчує, що стажування в європейських юрисдикціях здебільшого передує або поєднується з іспитовими етапами, триває значно довше (у середньому від 18 місяців до трьох років) та реалізується як багатокомпонентний і глибоко інтегрований в систему професійної підготовки процес. Європейські моделі демонструють ефективні підходи до організації навчального процесу, який охоплює як практичну роботу, так і обов'язкове спеціалізоване навчання, проміжні оцінювання, правову соціалізацію стажистів у межах інституцій правосуддя.

У цьому контексті реформування інституту стажування в Україні має відбуватися із врахуванням кращих європейських практик та бути спрямованим на підвищення якості, прозорості та дієвості цього етапу доступу до адвокатської професії. Актуальним є не лише перегляд строків проходження стажування, а й розробка нової змістовної моделі, яка поєднує вимоги до юридичної практики, етичної культури, аналітичного мислення й правозастосування. Лише системне оновлення цього етапу забезпечить відповідність підготовки адвокатів викликам часу, сприятиме зміцненню довіри до професії та ефективному функціонуванню адвокатури як інституту правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 року № 5076-VI. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.
2. Програма проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, затверджена рішенням Ради адвокатів України №72 від 21.09.2020 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/programi/2020-09-21-programi-72_5fc64626951c3.pdf.
3. Положення про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, затверджене рішення Ради адвокатів України від 01.06.2018 року № 80. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pologennya/2024-12-13-polozhennya-89_67a5ebd5582e0.pdf.
4. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, затверджена Указом Президента України від 20.05.2015 року № 276/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text.
5. Тіньовий звіт. Адвокатура України: уроки перших років самоврядності (2018). Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ, 2018. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/08/shadow_report_bar_19.09.2018pdf-1.pdf.
6. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затверджена Указом Президента України від 11.06.2021 року № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text.

7. Тіньовий звіт до розділу 23 “Правосуддя та фундаментальні права” Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році (2024). URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/09/tinovyj-zvit-rozdil-23-yes-ukrayina.pdf.
8. Рішення № 65 “Про затвердження Офіційної позиції Національної асоціації адвокатів України щодо Тіньового звіту до розділу 23 “Правосуддя та фундаментальні права” Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році” від 21.09.2024 (2024). Рада адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2024-09-21-r-shennya-rau-65_67336ae8492aa.pdf.
9. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики : монографія. Ужгород, 2019. 650 с.
10. Дерій О.О. Актуальні питання стажування в контексті проектів законів України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Часопис Київського університету права.* 2018. Вип. 14. С. 161–165.
11. Бакаянова Н.М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України : дис. д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 395 с.
12. Lawyers Training Systems in the EU: Germany. The German Federal Bar (Bundesrechtsanwaltskammer) and the German Bar Association (Deutscher Anwaltverein). URL: https://e-justice.europa.eu/sites/default/files/2014-06/Germany_factsheet_v3_web_EU_en.pdf.
13. Décret n°2004-1386 du 21 décembre 2004 relatif à la formation professionnelle des avocats. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000805388.
14. Decreto del Ministero della Giustizia 17 marzo 2016, n. 70 – Regolamento recante la disciplina del tirocinio per l’accesso alla professione forense ai sensi dell’articolo 41, comma 13, della legge 31 dicembre 2012, n. 247. URL: https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2016/05/19/16G00081/sg.
15. Legea nr. 51/1995 pentru organizarea și exercitarea profesiei de avocat. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/126008.
16. Regulamento n.º 913-A/2015 (Série II), de 28 de dezembro / Ordem dos Advogados. - Regulamento Nacional de Estágio aprovado em Assembleia Geral da Ordem dos Advogados de 21 de dezembro de 2015. Diário da República. – Série II-E – N.º252 – 1.º Suplemento (28-12-2015), p. 37884-(3) a(...). URL: https://portal.oa.pt/ordem/regras-profissionais/regulamentacao-aprovada-pela-oa/regulamento-nacional-de-estagio.

УДК 342.95(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.58

ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИХ ПРИНЦИПІВ ОРГАНІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Ярема О.Г.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3550-0454

Ярема О.Г. Теоретичне дослідження системоутворюючих принципів організації судочинства в Україні.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз системоутворюючих принципів організації судової системи. Це дозволить вивчити механізми реалізації судової влади в сучасних умовах трансформації суспільних відносин. Об'єктом дослідження є судова влада у системі суспільних відносин. Предмет дослідження – функціонування судової влади як елемента суспільних відносин, що забезпечує соціальний порядок у суспільстві. Методологічну основу дослідження становлять міждисциплінарний, діалектичний, порівняльно-історичний, системний, структурно-функціональний та аксіологічний підходи. Зазначено, що судова влада розглядається як система судово-владних відносин та зв'язків між органами судової влади та суб'єктами права, за допомогою якої право впливає на суспільні відносини у правовому, аксіологічному, соціально-етичному, моральному аспектах, основними функціями якої є стабілізація, відновлення, регулювання суспільних відносин. Принципи є основою організації та діяльності судової влади, причому вона сама бере участь у формуванні змісту спеціальних принципів як самостійна влада в державі, що має свій механізм правового впливу на суспільні відносини. Принципи судової влади поділяються на дві групи: загальні засади організації та діяльності суду як гілки державної влади (принцип визнання людини, її прав і свобод вищою цінністю, принцип законності); принципи організації та функціонування судової влади (конституційні засади судоустрою, судочинства та статусу судді). Провідним принципом у комплексі основних засад організації та діяльності судової влади є принцип самостійності. Самостійність передбачає зовнішню та внутрішню автономію з можливостями самодостатності у всіх аспектах організації та діяльності, як гілки державної влади. Це формує власне коло повноважень, функцій, ресурсів, власну систему органів. У статті розкрито сутнісні характеристики системоутворюючих принципів судоустрою – єдності судової системи, самостійності судів, незмінності та незалежності суддів. Проаналізовано їх зміст та структуру, а також зовнішні та внутрішні організаційно-правові функції.

Ключові слова: судова система, судоустрій, судочинство, основні ідеї, обов'язковість, самостійність, незалежність.

Yarema O.G. Theoretical research of the system-forming principles of the organization of the judicial proceedings in Ukraine.

The article provides a theoretical and legal analysis of the system-forming principles of the organization of the judicial system. This will make it possible to study the mechanisms of the implementation of judicial power in the conditions of transformation of social relations. The object of research is judicial power in the system of social relations. The subject of the study is the functioning of the judiciary as an element of social relations that ensures social order in society. The methodological basis of the research is interdisciplinary, dialectical, comparative-historical, systemic, structural-functional and axiological approaches. It is noted that the judicial power is considered as a system of judicial power relations and connections between the bodies of the judicial power and the subjects of the law, with the help of which the law affects social relations in legal, axiological, socio-ethical, moral aspects, the main functions of

which are stabilization, restoration, regulation of social relations. The principles are the basis of the organization and activity of the judiciary, and it itself participates in the formation of the structure and content as an independent power in the state, which has its own mechanism of legal influence on social relations. The principles of judicial power are divided into two groups: the general principles of the organization and operation of the court as a branch of state power (the principle of recognizing a person, his rights and freedoms as the highest value, the principle of legality); principles of the organization and functioning of the judicial power (constitutional principles of the judicial system, judicial procedure and the status of a judge). The leading principle in the complex of the basic principles of the organization and activity of the judiciary is the principle of independence. Independence implies external and internal autonomy with the possibility of self-sufficiency in all aspects of organization and activity, as a branch of state power. This requires its own range of powers, functions, resources, and its own system of bodies. The article reveals the essential characteristics of the system-forming principles of the judicial system - the unity of the judicial system, the independence of courts, the immutability and independence of judges. Their content and structure, as well as external and internal organizational and legal functions, were revealed.

Key words: judicial system, judiciary, judicial proceedings, basic ideas, mandatory, autonomy, independence.

Постановка проблеми. Судова влада одна із важливих інститутів суспільства. Суд як специфічний соціокультурний інститут займає одну з ключових позицій «арбітра», «третьої сторони» у суспільстві відповідно, є гарантом дійсної збалансованості різноспрямованих тенденцій та процесів у людському співтоваристві. Зміни у соціальній структурі соціуму формують нову систему відносин «рівності-нерівності», характеризуються нестійкістю та конфліктністю. Змінюється співвідношення форм власності, трансформуються інститути влади, відбувається зникнення одних груп та верств, виникнення інших, змінюються їхні соціальні ролі та статуси. Ці процеси, обумовлені структурними змінами економіки, політики, системи зайнятості, висувають проблеми соціальної інтеграції і дезінтеграції, згоди та конфлікту. Соціальна сутність судової влади обумовлюється потребою суспільства у вирішенні конфліктів, що виникають внаслідок численних протиріч, що супроводжують процес трансформації соціуму, у пошуку компромісу між різними соціальними групами на основі спільних гуманістичних цінностей та ідеалів.

Судова влада є важливим регулятором громадських відносин, що визначає її соціальну цінність. Роль судової влади полягає у розгляді та вирішенні судових справ та в забезпеченні стабільного розвитку соціуму. Існуюча організація судової влади не повною мірою відповідає потребам суспільства, про що свідчить низький рівень довіри громадян до судової системи, відсутність прозорості механізму здійснення правосуддя.

Системоутворюючі принципи судочинства є фундаментом правосуддя. Вони сприяють ефективному захисту прав громадян, забезпечують справедливий судовий розгляд та формують правову державу. Впровадження та неухильне дотримання цих принципів дозволяє знизити рівень бюрократичного свавілля, зміцнити довіру до судової влади та забезпечити верховенство права в державі що є актуальним в сьогоднішніх умовах євроінтеграційних процесів.

Метою дослідження є наукова розвідка системоутворюючих принципів організації судової системи.

Стан опрацювання проблематики. До дослідження теоретичних і практичних сторін судової діяльності у контексті вивчення становлення та розвитку судової влади, діяльності щодо здійснення правосуддя, організації судочинства, в тому числі адміністративного, у своїх роботах зверталися відомі науковці: В.В. Баштанник, О.І. Безпалова, В.М. Бибило, В.С. Бігун, В.Д. Бринцев, В.В. Галунько, В.А. Глуховеря, Д.О. Горбач, Р.Ф. Гринюк, А.П. Гуськова, І.М. Доронін, А.В. Жбанчик, А.А. Іванищук, А.М. Куліш, В.І. Курило, Д.М. Лук'янець, І.Є. Марочкін, В.І. Московець, Г.Я. Наконечна, С.В. Ніколайчук, П.М. Рабінович, Н.В. Сібільова, Р.Я. Шай, А.О. Шамардін, М.І. Шатерніков, М.В. Шкіль, І.Д. Шумляєва, О.І. Шурко та інші. Європейські прагнення України передбачають адаптацію законодавства до вимог ЄС, що у свою чергу передбачає проведення відповідних теоретико-правових досліджень, у тому числі базових основ здійснення адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Актуальність вивчення принципів організації судочинства в судовій системі, що мають системні та інтегративні характеристики, обумовлена наступними

обставинами. По-перше, соціальними перетвореннями, що відбуваються у суспільному житті, реформуванням судових структур та необхідністю осмислення конституційних змін судоустрою через історико-правове дослідження цих правових явищ. По-друге, потребою суспільства у вдосконаленні правових механізмів реалізації принципів правової держави при реалізації правосуддя, у тому числі адміністративного, пошуку оптимальних шляхів розвитку судової влади та її інститутів, ефективного функціонування компонентів судової системи, що забезпечує ефективний захист прав і свобод громадян. По-третє, необхідністю опори на європейські правові традиції під час здійснення нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері судоустрою та адміністративного судочинства.

З Конституції України (ст. 125) випливає, що судова система встановлюється Конституцією та законом [1]. У ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» зазначено : суди України утворюють єдину систему створення надзвичайних та особливих судів не допускається [2].

Судова влада самостійна і діє незалежно від законодавчої та виконавчої гілок влади. Судова влада здійснюється на основі конституційного, цивільного, адміністративного, господарського та кримінального судочинства.

Набуття Незалежності України призвело до перегляду структури судової системи, переходу до іншого набору принципів організації, заснованих на інших ідеологічних установках за іншими конкретно-історичними реаліями зумовленими досвідом країн-членів Європейського Союзу. Нормативне закріплення принципів організації судової системи має місце у Конституції та спеціальному законодавстві про судоустрій.

Під судовою системою розуміється єдина сукупність судів, що діють в Україні та присяжних засідателів, що залучаються до правосуддя, незалежно здійснюють, відповідно до Конституції та законодавства, судову владу на всій території України. У національній правовій доктрині ідея інтеграційної ролі конституційного права як головної та системо утворюючої галузі права знаходить підтримку та розвиток у контексті конституційного оформлення правопорядку на основі судової інтерпретації конституційних положень і законодавчого забезпечення реалізації [3, с. 56].

На конституційному рівні законодавство про судоустрій закріплює такі принципи організації судової системи: здійснення судової влади (правосуддя) лише судом; участі громадян у здійсненні (або відправленні) правосуддя; самостійності судової влади; самостійності та незалежності суддів; здійснення судової влади у вигляді конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства; єдності судової системи; поєднання адміністративно-територіальної та окружної організації судової системи; заборони створення судових органів, які не передбачені Конституцією; обов'язковості судових рішень; рівності всіх перед законом і судом; принцип гласності у діяльності судів; мови судочинства та діловодства в судах.

Принципи судочинства – це основоположні ідеї та правові засади, на яких ґрунтується організація і функціонування системи судів. Вони визначають правову природу судового процесу та забезпечують його ефективність. Системоутворюючі принципи судочинства – це фундаментальні засади, які визначають організацію, функціонування та розвиток судової системи. Вони є основою для ухвалення процесуальних норм і забезпечують справедливість, ефективність та законність судового розгляду.

До системотворчих принципів організації судочинства в судовій системі України належать: самостійність судів; єдність судової системи; незалежність і незмінність суддів.

Самостійність розглядається як незалежність, свобода від зовнішніх впливів, примусів, від сторонньої підтримки, допомоги. Вона сприймається як здатність до незалежних дій, міркувань, володіння ініціативою. Самостійність як поняття в етимологічному та мовному аспектах має свою сутність, обсяг та зміст.

У Великому Тлумачному словнику сучасної української мови значення слова «самостійність» наводиться як властивість, якість людини, уміння діяти без сторонньої допомоги або керівництва; самостійні дії.

Зазначене значення не зовсім підходить до повного розуміння самостійності організованих державних структур, проте методологічну значущість для дослідження має. Самостійність у етимологічному аспекті сприймається як здатність існувати незалежно від інших.

Тлумачний словник української мови дає визначення «самостійний» у трьох значеннях: самостійний – здійснюваний власними силами, без сторонніх впливів, без чужої допомоги; самостійний – рішучий, який має власну ініціативу; самостійний – існуючий окремо від інших, неза-

лежний [4]. Кожна наука, яка використовує термін «самостійність», наділяє його своїм змістом, позначає необхідний обсяг явищ, процесів і станів.

Наприклад, у політології під «самостійністю» розуміється суверенність, незалежність політичного суб'єкта прийняття рішень, в діях; у психології розуміється інтегральна якість незалежної особистості; у філософії – важливий прояв свободи.

Формулюючи визначення поняття самостійності судів як принципу організації судової системи, на підставі застосування логічних прийомів утворення понять (аналізу, синтезу, порівняння, аналогії, дедукції), відзначимо, що вона полягає у здібності, можливості та законодавчому закріпленні норм про те, що діяльність судів здійснюється без стороннього впливу чи контролю, окремо від інших державних, приватних суб'єктів правових відносин.

Принцип судоустрою щодо єдності судової системи закріплений як чинна норма права Законом «Про судоустрій та статус суддів». У зазначеній нормі визначено, що єдність судової системи в Україні забезпечується шляхом: встановлення судової системи Конституцією та законом; дотримання всіма судами встановлених законами правил судочинства; застосування всіма судами Конституції, законів, загальновизнаних принципів та норм міжнародного права та міжнародних договорів; визнання обов'язковості виконання на всій території судових рішень, які набрали чинності; законодавчого закріплення єдності статусу суддів; фінансування судів та суддів з державного бюджету.

Аналіз нормативного регулювання принципу єдності судової системи дозволяє звернути увагу на наступні компоненти: організаційно-управлінський компонент (визначення порядку встановлення судової системи); діяльнісний компонент (єдине процесуальне підпорядкування); правозастосовний компонент (діяльність на підставі застосування нормативних засад); імперативний компонент (обов'язковість судових актів); матеріальний компонент (визначення державного джерела фінансування); інформаційний компонент – використання єдиної цифрової платформи та забезпечення інформаційної безпеки [5, с. 37; 6, с. 51]. Принцип єдності судової системи виконує охоронні, консолідуючі, організаційні, управлінські, забезпечувально-автономні функції.

Переходячи до аналізу принципів незмінності та незалежності суддів, важливо відзначити ту обставину, що ми розглядаємо незалежність та незмінність суддів не як принципи ефективного правосуддя чи принципи діяльності судової влади. Нас цікавить дослідження зазначених принципів як принципів організації судової системи, як ідеї організаційно-структурного плану, які є основою для побудови конструктивних характеристик судової системи.

Основні принципи незалежності судових органів встановлені на рівні норм міжнародного права і були затверджені на Конгресі Організації Об'єднаних Націй щодо запобігання злочинності та поводженню з правопорушниками, що проходив у Мілані з 26 серпня по 6 вересня 1985 р. У пункті 1 рішення Конгресу сказано, що незалежність органів гарантується державою та закріплюється у конституції чи законах держави [7, с. 19].

Основні принципи незалежності судових органів схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року [8]. Державні та інші установи зобов'язані поважати та дотримуватися незалежності судових органів. Європейська хартія про статус суддів (1998) вказала, що метою статусу суддів є забезпечення компетентності, незалежності та неупередженості, яких кожен громадянин має право чекати від судових інстанцій та від кожного судді, якому довірено захист його прав [9].

У Конституції України встановлено важлива вихідна демаркаційна теза про те, що державна влада здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади самостійні у своєму статусі та діяльності. Сформульовані Конституцією України основні положення, що затвердили судову владу як незалежну та самостійну, були реалізовані, але судова реформа не закінчена [10].

У Законі «Про судоустрій та статус суддів» встановлені гарантії незалежності судді. Незалежність судді забезпечується: передбаченою законом процедурою здійснення правосуддя; забороною, під загрозою відповідальності, втручання у діяльність із здійснення правосуддя; встановленим порядком зупинення та припинення повноважень судді; правом судді на відставку; недоторканністю судді; системою органів суддівського самоврядування; наданням судді за рахунок держави матеріального та соціального забезпечення, що відповідає його статусу.

Соціально-правова реальність свідчить про те, що не вимагає серйозного обґрунтування теза про необхідність всебічного забезпечення незалежності професійної діяльності суддів. Зазначена

теза давно має аксіоматичний характер, адже права та обов'язки судді визначають особливе становище у суспільстві як громадянина.

Принцип незалежності – це становище, стан особи, наділеної суддівськими повноваженнями, за якого ніщо та ніхто не може завадити чинити правосуддя, керуючись Конституцією України та законом.

Невипадково на законодавчому рівні при встановленні норм судоустрою та в дослідженнях провідних правознавців та практиків особлива увага приділяється статусним установленням незмінності та незалежності суддів, оскільки соціальна значущість та функціональність виділяють їх як «непересічні» явища в правовому полі.

Незалежність суддів один із основоположних принципів організації судової системи, який можна спостерігати на прикладі правових систем країн Європейського Союзу. Нормативна регламентація та практична реалізація принципу незалежності суддів характеризують державу як демократичну та цивілізовану, на противагу маргінальним та тоталітарним режимам. Що стосується незмінності суддів, то цей правовий інститут виступає важливою гарантією реалізації на практиці принципу незалежності.

Слід виділити ще принцип, закріплений на рівні судочинного законодавства, однак, який не знайшов закріплення як принцип судоустрою у нормах права. Проте змістом цього принципу пронизано весь соціальний простір і вся діяльність судової влади, саме його на практиці вимагають від судів інститути громадського суспільства. Йдеться про справедливість, яка не є системотворчою основою для судової системи, проте виконує функцію консолідації соціальних суб'єктів.

Ідея справедливості, будучи загальною категорією, пронизує всі сфери людського буття. Концепція справедливості існувала протягом усієї історії людства, а підходи до визначення того, що є справедливістю, змінювалися разом із суспільством та відповідними цінностями [11, с. 25].

У справедливості, як соціальної консолідуючою цінності, є індивідуалізована аксіологічна властивість, якої немає у праксіологічних категорій, що робить мету досягнення справедливості найбільш значущою, одним із центральних питань соціального буття. Це проявляється в особливій чуттєвості соціальних суб'єктів до явищ справедливості та несправедливості. Люди визнають щось справедливим чи несправедливим лише тому випадку, якщо суб'єктивно сприймають це.

У суспільстві спостерігаємо тенденцію уніфікації, соціального спрощення категорії справедливості, зведення її сутності до законності чи правосудності (де критерієм став закон, а інтерпретуючим органом – суд), хоча давні та традиційні суспільства, розуміючи складність і багатогранність даного феномену, виводили її за межі моралі, права та правозастосування.

Висновки. Розуміння принципів організації судової системи дозволяє виявити та оцінити системоутворюючі та інтегральні компоненти цієї системи, встановити їх функціональну та соціальну роль. Подібне дослідження сприятиме не лише систематизації та класифікації наявних історико-правових знань, а й відповідним чином активуватиме критичну оцінку чинного законодавства щодо судоустрою, з метою формулювання практичних рекомендацій для вдосконалення та формування оптимальної системи та структури судових органів. Це може призвести до визначеності правових норм та підвищення ефективності застосування у соціальній практиці.

Перспективним напрямом подальших розробок у цій галузі є вивчення соціального контексту обумовленості та функціонування принципів судоустрою адміністративного судочинства оскільки на відміну від об'єктивного нормативного закріплення, суб'єктивна ефективність реалізації у практичній діяльності судових органів залежить від дій та впливів різних соціальних сил; реальне зовнішнє та внутрішнє функціонування принципів судоустрою реалізується не тільки всередині судових структур – вони спрямовані зовні, як би вбудовуючи суд у більші суспільні структури. Необхідно більш детально розкрити структуру принципів судоустрою у контексті цифрової трансформації суспільства.

Системоутворюючі принципи судочинства гарантують ефективну діяльність судової системи, забезпечують справедливий розгляд справ і сприяють зміцненню правової держави. Вони формують основні правила судового процесу та є запорукою дотримання прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%80#Text.

2. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19.
3. Єсімов С.С. Реалізація конституційного оформлення правопорядку в умовах наявності конституційних ризиків. *Соціально-правові студії*. 2019. Випуск 3 (5). С. 52–57.
4. Тлумачний *словник української мови.* URL: https://slovnyk.ua/index.php? swrd=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9.
5. Ковалів М.В., Сидор М.Я. Реалізація адміністративного судочинства на основі цифрової платформи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, 2024. Випуск 2. С. 36–41.
6. Yesimov, S., & Borovikova, V. Methodological foundations of information security research. Social & Legal Studios. 2023. 6 (1), 49–55.
7. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.
8. Основні принципи незалежності судових органів. Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text.
9. Пояснювальна записка до Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a46#Text.
10. 12 вересня 2024 року Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна провів дискусію на тему «Чому в Україні судова реформа нескінченна?». URL: https://cost.ua/chomu-v-ukrayini-sudova-reforma-neskinchenna.
11. Дубовой А.С. Справедливість як елемент правового поля. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 23–27.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 88

Частина 3

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 05.05.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 22,90. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»